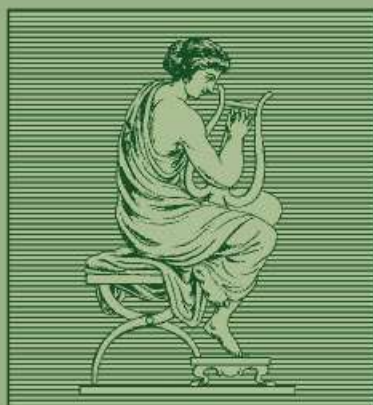

KAZINCZY FERENC

250

RAGYOGNI ÉS MUNKÁLNI

RAGYOGNI ÉS MUNKÁLNI

DUPress

RAGYOGNI ÉS MUNKÁLNI

*Kultúratudományi tanulmányok
Kazinczy Ferencről*

Szerkesztette:
Debreczeni Attila
Gönczy Monika

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

Megjelent a Balassi Intézet és az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája
támogatásával

Lektor
BORBÉLY SZILÁRD
SZAJBÉLY MIHÁLY
SZILÁGYI MÁRTON
S. VARGA PÁL

A névmutatót Gönczy Monika készítette

© Debreceni Egyetemi Kiadó,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is, 2010

ISBN 978 963 473 355 3

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: Bálint Ágnes
Tördelés, tipográfia: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai munkálatok a Kapitális Nyomdában készültek
Felelős vezető: Kapusi József
Készült Debrecenben, 2010-ben

Tartalom

Előszó.....	9

NYELVÚJÍTÁS ÉS FORDÍTÁSIRODALOM

Bíró Ferenc: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés.....	13
Hites Sándor: „Herder hamis próféta” (<i>Kazinczy és a nyelvhalál</i>)	22
Nyíri Péter: „A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen.” (<i>A német nyelvi purizmus és a magyar nyelvújítás</i>)	32
Ajkay Alinka: Dessewffy József és a Tübingai pályamű	42
Bence Erika: Művészeteszmény és irodalomértés (<i>Kazinczy Ferenc</i> <i>Tövises és virágok című kötetében</i>)	52
Szikszaíné Nagy Irma: Kazinczy-epigrammák stíluszervezése.....	58
Láncz Irén: Szarvas Gáborék Kazinczy nyelvújításáról	65
Gerold László: Sinkó Ervin Kazinczy-tanulmánya	72
Czibula Katalin: Megjegyzések Kazinczy Emília Galotti-fordításához.....	80
Demeter Júlia: A Molière-t fordító Kazinczy	89
Margócsy István: Kazinczy Ossián-fordítása, posztmodern szemmel.....	99
Szőrényi László: Kazinczy Sallustius-fordítása	112

MEDIALITÁS ÉS TÁRSMŰVÉSZETEK

Király Erzsébet: Silány original vagy mesteri kópia? (<i>Kazinczy és a művészi utánpótlás elve</i>)	121
Bodrogi Ferenc Máté: Rend és elragadtatás (<i>Kazinczy esztétikai</i> <i>alaptapasztalatainak egy közös mintázatáról</i>)	135
Mezei Márta: Képi paratextusok Kazinczynál (<i>Kazinczy Ferencz Munkái,</i> <i>1–9. kötet. Fogságom naplója</i>)	153
Onder Csaba: Egy „paszkvillus” anatómiája (<i>Kazinczy Ferenc a Mondolat címlapján?</i>)	183
Granasztói Olga: Kazinczy és a korai angol tájképi kertek Magyarországon....	193
Hermann Zoltán: „Béjárom a sok kertet” (<i>Tájképek és képtájak a Bács megyében</i>)	207
Devescovi Balázs: Kazinczy Ferenc Gessner <i>Idylliumi</i> fordításának ökológiai olvasata.....	222
Bódi Katalin: Testábrázolás a XVIII. században (<i>Kép és regény</i>)	232
Papp Júlia: Adatok a Kazinczy-levelezés kritikai kiadásához.....	257
Mohácsi Ágnes: „A nyelv géniusza” és a tánc.....	273

POLITIKUM ÉS IDENTITÁS

Gergely András: Kazinczy a történelemben	285
Dobszay Tamás: A szabaduló Kazinczy	294
Völgyesi Orsolya: Etika és politika (<i>Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás</i>)	306
Ifj. Barta János: A Kazinczy-család zempléni birtokai a XVIII/XIX. század fordulóján	319
Szalisznyó Lilla: „Most kenyeret keresünk kapával és tollal” (<i>Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai</i>)	326
Biró Annamária: Kazinczy esete a szászokkal.....	338
Tapodi Zsuzsa: Kulturális és nemzeteszmény XIX. század eleji szövegekben (<i>Kazinczy Ferenc Erdélyi levelek, Dinicu Golescu Utazásaim leírása</i>)	351
Madarász Imre: Kazinczy és Pellico: párhuzamos börtönkrónikák (<i>A Fogságom naplója és a Börtöneim</i>).....	362

ÍRÓTÁRSÁK ÉS LEÁNYOK

Hász-Fehér Katalin: Szabadkőműves mintázatok Kazinczy Ferenc fogsága utáni kapcsolatrendszerében.....	371
Kovács Ida: „Atyámfiak Apollóban” (<i>Kazinczy Pálóczi Horváth Ádámnál tett látogatása</i>)	390
Penke Olga: Kazinczy és a <i>Mindenes Gyűjtemény</i>	407
Porkoláb Tibor: Az <i>amicitia</i> jegyében (<i>Kazinczy Ferenc és Virág Benedek kapcsolatáról</i>)	416
Zentai Mária: „Grófnéd kertészkedjen” (<i>Hétköznapiak, család, életmód Berzsenyi Dániel és Kazinczy Ferenc levelezésében</i>)	427
Keisz Ágoston: Ungvárnémeti Tóth László 1814 márciusában (<i>Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy Ferenc kapcsolatfelvétele</i>)	440
Orbán László: A Maris históriája.....	451
Szabó Ágnes: „S ezzel a fináléval ért véget a’ szép scéna” (<i>Kazinczy Ferenc és Gyulay Lotti kapcsolatáról</i>)	465
Névmutató	473

A sors talán nem fog bennünket ismét elsüllyeszteni; s így
eljön az idő, el kell az időnek jőnie, midőn az ő és az együtt-
élők dolgozásai ragyogó művek által fognak homályba té-
tetni; csak a lélek, melyet ő az egésznek kölcsönzött, meg
nem szűnik folyvást ragyogni és munkálni, míg a nemzeti-
ség utolsó szikrája el nem hamvad.

(Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett*)

Előszó

Az emlékévek az ünneplés terei. Jó esetben azonban az ünneplés olyan tudományos pezsgéssel is párosul, amely aztán maradandóan beírja magát a szakirodalmi hagyományba. Minden remény megvan rá, hogy a Kazinczy-emlékév, amely az író születésének 250. évfordulójának évében, 2009-ben került megrendezésre, ilyen szakirodalmi történésként rögzül majd. Már a publikációk nagy száma is figyelemre méltó, több monográfia, számos tanulmánykötet, tematikus folyóiratszám és szövegkiadás jelent meg az évfordulóhoz kapcsolódóan. A bő termésből is kiemelhetjük Bíró Ferenc monográfiáját (*A legnagyobb pennaháború, Kazinczy és a nyelvkérdés*), Miskolczi Ambrus négykötetesre tervezett monográfiájának első két kötetét (*Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*), Fried István és Tóth Orsolya tematikus tanulmányköteteit (*„Aki napjait a szépnek szentelé...” Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből* és *A mulandó és a múlhatatlan*), valamint a Czifra Mariann szerkesztette gyűjteményes tanulmánykötetet (*A leleplezett mellszobor*), az Irodalomtörténet című folyóirat tematikus Kazinczy-számát és sok-sok más tanulmányt, melyek különféle fórumokon jelentek meg. Sajátos jelentőséggel bírnak az évforduló alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban és a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállítások katalógusai, valamint a *Szenvedelmek, szenvedélyek* című kötet, melyek a szövegek világát kitárják a képek felé, érzékeltetve nagyon szoros kapcsolatukat. S végül, de nem utolsósorban, meg kell említenünk a *Kazinczy Ferenc művei* címen megindult kritikai életműkiadás első három kötetét (*Pályám emlékezete, Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig, Külföldi játékszín*).

Ahhoz még nincs elegendő távlat, hogy megítéljük e szakirodalmi termés közelítő értékét, bizonyos tendenciák azonban talán kitapinthatóak. Elsősorban arra gondolhatunk, hogy a Kazinczy kapcsán az irodalomtörténet-írásban megszokott témák mellé (amelyek művelése természetesen továbbra sem vesztett időszerűségéből) becsatlakoztak eddig elhanyagolt vagy nem is nagyon érintett vizsgálati tárgykörök is. Megemlíthető például erre nézve a Kazinczy és a kertművészet kapcsolatát vizsgáló számos tanulmány vagy a divat és viselet problémakörét Kazinczyval összefüggésben tárgyaló írás, illetve a Kazinczy-önképek angolszász hagyományhoz való visszavezethetőségét felvető szövegek. Mindez természetesen nemcsak tematikai újdonságot jelent, a témák megkívánták a megközelítések és módszerek terén is az innovációt, a szokatlan nézőpontok alkalmazását. Összességében a legjelentősebb hozadék talán az, hogy a régóta meglévő felismerés, mely szerint Kazinczy életműve olyannyira a különböző művészeti ágak határterületein mozog, hogy megközelítésében

szükséges az interdiszciplinaritás, szélesebb körben elkezdett a szakirodalmi gyakorlatban is működni.

Ilyen interdiszciplináris karakterű a jelen tanulmánykötet is. A tanulmányok első változatai előadásként hangzottak el a 2009. október 15–17. között Debrecenben megrendezett Kazinczy-konferencián. Aztán az előadások tanulmányformát öltöttek, lektoráláson és javításokon estek át, s úgy nyomtatódtak e lapokra. A szerzők nyelvészek, történészek, művészettörténészek és irodalmárok, akik megpróbálják eltérő szaktudományos megközelítéseiket összehangolni, párbeszédre készíteni, ami a szakirodalmi hagyományok különbségei miatt nem is olyan könnyű. A szövegek mindenesetre kísérletet tesznek erre, s törekszenek szélesíteni Kazinczy interdiszciplináris megközelítésének még nem túlzottan kitaposott útját. A tanulmányok négy nagyobb fejezetbe soroltattak. A *Nyelvújítás és fordításirodalom* című részben Kazinczynak a nyelvvel kapcsolatos tevékenységéről és néhány nevezetes fordításáról értekeznek a szerzők, míg a *Medialitás és társművészetek* című részben művészet- és irodalomtörténészek próbálják feltárni kép és szöveg viszonyait. A *Politikum és identitás* című részben a történelmi események és a gazdasági mindennapok Kazinczyját pillanthatjuk meg, az *Íróársak és leányok* című záró rész pedig az életrajzi és kapcsolattörténeti kutatások újdonságaiból ad ízelítőt. Bízassuk magunkat azzal, útra bocsátván a jelen kötetet, hogy az itt olvasható 38 tanulmány sokféleségében talán kicsit a jubileumi emlékév termésének kicsinyített mását is jelenti.

Debreczeni Attila

NYELVÚJÍTÁS ÉS
FORDÍTÁSIRODALOM

DUPress

Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés

Aki a magyar nyelv sorsa szempontjából tekint szét a XVIII. század közepe táján Magyarországon, három olyan közösségfogalommal kell számot vetnie, amelyek mindegyikének befolyása van a nemzeti nyelv ügyének alakulására. Az egyik közösség az ún. *natio Hungarica* volt, amely a magyarországi nemességet jelentette. Ez a nemesség tudvalevőleg nem csak magyarul beszélt, noha közöttük egyértelműen a magyar anyanyelvű nemesség volt többségben. A *natio Hungarica* számára – a rendi szolidaritás és a nemzetiségi béke érdekében – rendkívül fontos volt a latin nyelv, a magyar pedig (noha sokan használták) nem volt különösebben fontos: nem vetődött fel, hogy a hivatalos nyelvként szolgáló latin helyére lépjen.¹ A másik közösségfogalmat az ún. *Hungarus*-tudat alakította ki – ezt a közösséget a Magyar Királyság területének bármilyen nyelven beszélő lakosai alkották. Az ő számukra a hazát ennek a soknemzetiségű Magyar Királyságnak a *területe* jelentette. Meglepő tények igazolják, hogy ez a beállítottság milyen erős nemzeti érzés forrása volt, de ebben az érzésben a magyar nyelv semmilyen lényeges szerepet nem játszott – magyarul sokan nem is tudtak.² A harmadik közösségfogalom pedig az a mindig is létező, csak éppen a történelem különböző időszakaiban, különböző változatokban, módokon és helyzetekben élénk tűnő közösség volt, amelyet nyelvi-kulturális kötelékek fűztek össze. A mi korszakunkban a magyar nyelvi-kulturális nemzet tagjai a királyságnak mintegy 43%-át tették ki, ők voltak azok, akik a soknyelvű Magyar Királyságban magyarul beszéltek és (ha tudtak) írtak.³ A három – természetesen egymást átfedő – halmozott az egyensúly a század közepe táján kezdett felbomlani. A magyar lakossághoz tartozó értelmiségiek és nemesek bizonyos köreiből egyre inkább előtérbe került a nyelvi-kulturális nemzet jelentősége. Ma már aligha elégíthet ki bennünket, ha ezt a szembeötlő – s különösen az irodalom világa révén alaposan dokumentálható – folyamatot valamilyen tetszetős metaforával magyarázzuk, ha (például) azt mondjuk, hogy felébred az addig „szunnyadó” nemzeti érzés. Ennek az átalakulásnak az alapját a magunk részéről egy jól áttekinthető, de azért elég komplikált szociológiai

¹ SZÜCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Bp., Balassi, 1997 (Osiris könyvtár, Szűcs Jenő művei).

² TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern filológiai füzetek, 6).

³ BENDA Kálmán, *Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi?: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 26–28., KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 620.

folyamat eredményeként látjuk. Ebben a pillanatban úgy látszik, hogy négy, egymást követő s egymástól alaposan eltérő arculatú nemzedék munkájának eredménye, hogy a XIX. század első két évtizedében kialakul az a nyelvi-kulturális nemzetfogalom, amely fölött már nincs más s öt alárendelt helyzetbe kényszerítő legális elv.

A négy nemzedék közül az első a század közepe táján lépett a színre s elsősorban az egyházi értelmiség köréből került ki. Ez a nyelvkérdés hazai történetének az egyik legizgalmasabb fejezete – minden genezis izgalmas –, mivel azonban a körülöttek zajló események csak áttételesen kapcsolódnak Kazinczy Ferenc munkásságához, most nem merülnénk el a részletekben. Hozzá tartozik viszont Kazinczy világához az újkori nyelvkérdés történetében a második nemzedék. Ezt az 1770-es években színre lépő nemesi garnitúra alkotja, velük jelentkezik be a (Kosáry Domokos terminusával) felvilágosult rendiség.⁴ Ennek a nemzedéknek a legnagyobb hatású alakja Bessenyei György volt, az 1770-es évek végén számos írásban kifejtett s a társadalom egész életére kiterjedő programjának középpontjában már a magyar nyelv ügye áll. E program rendkívül gazdagon strukturált gondolati építmény volt, amelynek középpontja röviden is összefoglalható. A társadalom célja a közboldogság, ezt elérni a tudományok terjesztésével lehet, a tudományok terjesztésének a kulcsa pedig a nyelv, mégpedig a „számosabb rész” nyelve, tehát nem a latin, hanem a magyar. A nemzet létét azonban önmagában véve nem a nyelv stabilizálja – a nemzeti lét fennmaradásához birtok és erő szükséges. Ez az erő hajdan a kardforgatásban mutatkozott meg, a művelt XVIII. században pedig abban kell, hogy megmutatkozzék, hogy a nemzet milyen mértékben és milyen színvonalon birtokolja a „tudományokat”. A nyelvnek ebben van döntő szerepe. A nyelv önmagában véve tehát nem alkotóeleme a nemzetnek, a nyelv itt még másfajta kapcsolatban van a nemzettel: a tulajdona. Ez azonban létfontosságú tulajdon: ez az a kulcs, amely a tudományok kapuit nyitja meg s e kapuk mögött rejlik az erő forrása a nemzet számára s ezzel voltaképpen az egyedüli lehetőség, hogy ne tűnjék el a történelem viharáiban. Ennek a gazdagon tagolt rendszernek a tartalma a nemesi érdekeknek megfelelő modernizációs ideológia.⁵

A harmadik nemzedék az 1780-as években lép fel a színre, II. József trónra lépését követően, Bessenyeinek és társainak visszavonulása után. E nemzedék tagjai túlnyomórészt a társadalom alacsonyabb néposztályaiból származnak, és egészen másképpen interpretálják a nemzeti nyelv kérdését, mint elődeik tették. Vitáról ugyan egyáltalán nincs szó, a hangsúly viszont alapvetően megváltozik: a nyelv már egyértelműen első a nemzetet alkotó tényezők közül. Ha nem is minden író számára az egyedüli, de bizonyosan mindegyik számára a legfontosabb. „Egy a’ nyelv, egy a’ nemzet” – írja a kor egyik legnagyobb hatású, a nyelvkérdés vonatkozásában pedig központi szerepet játszó alakja, Péczeli József, Komáromi prédikátor.⁶ Ezt a gondolatot számtalan változatban leírták a kor írói, de a lényeg mindegyiküknél – Csokonai Vitéz Mihálynál éppen úgy, mint Batsányi Jánosnál, Kármán Józsefnél éppen úgy, mint Révai Miklósnál – ugyanaz: a nemzet első és legfontosabb határozománya a

⁴ KOSÁRY, i. m., 301–306.

⁵ Bevezetés = BESSENYEI György, *Programíráások, vitairatok, elmélkedések: 1772–1790*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, Akadémiai, 2007 (kritikai kiadás)

⁶ Minden Gyűjtemény, II, 62.

nyelv.⁷ Ez sem ártatlan interpretáció. Ezzel a beállítással ők a nyelvkérdést az alacsony sorból – mondhatjuk így is: a magyar harmadik rendből – származott értelmiség ideológiájaként értelmezik. Ha csak az tekinthető a magyar nemzet tagjának, aki magyarul beszél, akkor a natio Hungarica rendi ideológiája ellen indul támadás: a magyar nemzetet ezek szerint nem a magyarországi nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél. Az állításnak a rendi alkotmány árnyékában ugyan nincs semmiféle közjogi súlya, a mellette szóló érvelésnek azonban ellenállhatatlan ereje van, hiszen azt mondja, hogy magyar nyelv nélkül nincs magyar nemzet sem. Ha nem törődünk nyelvünkkel, két-háromszáz év múlva csak úgy emlékeznek ránk, mint mi a keltákra: ők is éltek valaha. De az állításban nem csak a fenyegetés van ott. A történelemben minden jelentős nemzetnek fejlett irodalma („tudománya”) volt – a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom sikere ezt az esélyt, a jelentős nemzetek sorába való emelkedés esélyét adja meg. Ez az ideológia tehát – fontos hangsúlyozni – nem a magyar harmadik rend nevében szól, hanem a magyar harmadik rendből származó írástudók nevében. Hangjuk indulatos és magabiztos. A kínálkozó példák közül csak egyet említünk: az „Urak udvarában divízióként koslatnak a jobbágyok zsírján hízott kopók”, miközben a „tanultak éhen fáradoznak a nemzet dicsősége mellett” – ezt az igen kemény mondatot az igen szelíd Csokonai Vitéz Mihály írta le 1793-ban, a *Tempefői* című színművében.

Kazinczy Ferenc az 1780-as évek vége felé kerül be az irodalmi életbe, amelyben a nyelvkérdés már kivételesen fontos szerepet játszott, s amelynek az utóbb idézett két interpretációja töltötte be az írott nyilvánosságot. Az ő álláspontjának alapvonásai ennek az évtizednek a végére alakultak ki s ez az álláspont egyértelmű: nem kételkedik ugyan annak a megállapításnak igazában, hogy a nemzetet a nyelv teszi nemzetté, de ez (azokban az interpretációkban, ahol találkozott vele) számára láthatóan nem volt rokonszenves gondolat. Tegyük rögtön hozzá: e felfogás kialakulása nem nélkülözte a meglepő fordulatokat. Korábban Bessenyei Györgyhez és a nemesség többségéhez hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a nyelv és a nemzet között nincs lényegi kapcsolat. Egy epizód: 1780-ban Dienes öccsével joggyakorlaton hosszabb időt töltött Eperjesen s különösebb érzelmek nélkül szemlélte a városka tarka-barka nyelvi állapotát. Nem a magyar nyelv sanyarú sorsán bosszankodott, hanem azon, hogy senkivel nem volt alkalma a franciát gyakorolnia.⁸ Tíz év múlva, 1790 tavaszán keletkezett egyik írásában viszont olyannyira szoros kapcsolatot látott a nemzet és a nyelv élete között, hogy éhhalállal fenyegeti azokat az országlakosokat, akik nem akarnának megtanulni magyarul.⁹ Ebben az elképesztően goromba hangban azonban nem maga a gorombaság az érdekes, hiszen abban nyilván a kompenzálás és az idomulás játssza a főszerepet – II. József halála után, a nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban vagyunk, márpedig néhány hónappal korábban (és éveken át) Kazinczy a hírhedt nyelv-

⁷ Lásd BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 2003, 125–126.

⁸ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei, 1. osztály, Eredeti művek), (*Pályám emlékezete, III.*) 586.

⁹ *Első folyóirataink: Orpheus*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai könyvtár, Források: Régi kortársaink, 7), 57–59.

rendeletet meghozó császár buzgó hivatalnoka volt. Lényegesebb észrevennünk, hogy ilyesfajta mondatokhoz még csak hasonlót sem ír le élete hátralévő negyven éve során, sőt nyíltan még azt sem fogalmazza meg, hogy a nyelv a nemzet határozmánya. Mégis igaznak gondolta, csak éppen *önmagában*, pontosabban: abban a formában, ahogy 1790 táján felmerült, veszélyes igazságnak. Kazinczy ellenszenvvel viseltetett az ideológia iránt, amelyet a Péczeli József által oly tömören megfogalmazott formula, az „egy a’ nyelv, egy a’ nemzet” formulája magában foglalt. Azzal önmagában nincs baj, hogy az értelmiség interpretációjában a nemzet fiai közötti hierarchia új alapokra kerül, hogy tehát azok számíthatnak különös figyelemre és kitüntetett helyre a nemzet életében, akik hozzá tudnak járulni a magyar nyelvű tudományok virágzásához. A baj ott van, hogy ebben a nézőpontban összekeveredik a nehéz sorban élő értelmiség nyugtalansága és a tehetség önérvényesítő törekvése. Valóban csak a „tanultak” – a tehetségesek – fáradoznak itt s valóban csak a „nemzet dicsőségéről” van szó? Ízetlen dolog lenne egy névsorolvasás: ki mindenki gondolta úgy, hogy a nemzet dicsősége érdekében forgatja a tollát. Kazinczyt ez a felfogás mélyen nyugtalanította. Nyugtalanságának okairól közvetlenül ugyan semmit nem árul el, de közvetetten könnyen kideríthetők a kérdések, amelyek számára e magatartással kapcsolatban felmerültek. Aki ír, máris hozzájárul a nemzet dicsőségéhez? Mindegy, mit ír? Mindegy, hogyan? Vannak kritériumok az írás minőségének elbírálására? Nem vezet káoszhoz, ha az író csak a hazafiságra hivatkozik? Erről kevesen és keveset beszéltek, az ideologikus lendület nem nagyon ért rá a „tudományok” részletkérdéseivel bíbelődni. Kazinczy elfogadta, hogy a nyelv a nemzet határozmánya, de egy szót nem írt le azon az ideologikus nyelven, amelyen a századvég alacsony sorból származott értelmisége beszélt, ő, az első köztársasági mozgalom majdani elítélte ebben a kérdésben hajlíthatatlan volt. Minden jel szerint veszélyesnek tűnt számára az alacsonyabb néposztályok felől érkező írástudók ellenőrizhetetlen indulatait megalapozó és fel-felszító elgondolás. Ez egyebek között arra is figyelmeztethet bennünket, hogy a „jakobinus” szó ekkortájt nem ugyanazt jelentette Párizsban és Pest-Budán.

A fiatal kassai hivatalnok már a nyolcvanas évek végén megtalálta a nemzet régi, nyelvi-kulturális fogalmába újonnan beépített ideológia elleni védekezés hatásos módját. Mondhatnánk: megtalálta azt a nyelvet, amelyen más módon lehet (és kell) beszélni a nyelv nemzetalkotó szerepéről. A nyelv nemzetalkotó szerepének elismerése és – ugyanakkor – a hozzátartozó ideológia elleni védekezés a nyelvkérdéshez való teljesen új viszony kialakítása volt. Ez kizár a nyelv ügyéből mindenfajta közvetlen társadalmi utalást: sem a Bessenyei György és utódai által emlegetett „közjó”, sem az értelmiség által kitűzött cél, a nemzet reprezentációja nem bír számára lényegében semmiféle jelentőséggel. Csak és kizárólag a nyelv „tökéletessége.”¹⁰ Ez – gondolhatjuk – egyaránt magában foglal mindent, ami szükséges a közjóhoz, és feltétele annak, hogy a magyar nyelven művelt „tudományok” megállják a helyüket az emberiség kulturális teljesítményeinek versenyében. Az autentikus magyarságnak legfőbb

¹⁰ BÍRÓ Ferenc, *A kialakulás ideje (A fiatal Kazinczy és a nyelvkérdés)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004, 423–455.

mércéje a nyelvben való teljes otthonlét, a teljes nyelvi kompetencia birtoklása lehet. Ez pedig csak az írott nyelv világában gondolható el, hiszen csak ott tehető nyilvánossá és ott ellenőrizhető. Ha az értelmiség ideológiája szerint mindenki a magyar nemzethez tartozik, aki magyarul beszél, Kazinczy törekvése egész életében arra irányul, hogy éppen ebben a vonatkozásban állítson fel minőségi kritériumokat. Ezzel ellenőrizze – pontosabban: ő és a művelt kevesek ellenőrizzék – azt, ami 1790 körül a kortársak ideologikus törekvéseinek alapja volt: a nemzeti nyelvet. A nyelvi-leg egységes nemzet fiai között a régi hierarchia helyett egy új, merőben kulturális alapokon álló hierarchia körvonalai jelennek meg, az önelvű, a különféle ideológiáktól és máshonnan eredő szemléleti módoktól egyaránt mentes nyelvi-kulturális nemzeti fogalma elsősorban az ő tevékenysége nyomán teljeseedik ki és szilárdul meg.

De miképpen történt mindez? Itt abból kell kiindulnunk, amire Benkő Loránd már 1982-ben figyelmeztetett: a „nyelvújítás” – különösen, ha csak új szavak alkotását értjük rajta – a magyar felvilágosodás nyelvi küzdelmeinek, de Kazinczy munkásságának az értelmezéséhez nem igazán szerencsés fogalom.¹¹

Két okból sem az. Az egyik: egyre nyilvánvalóbb, hogy a nyelvi egység, a művelt köznyelv, vagy ahogy Pais Dezső óta¹² mondjuk: az egységes irodalmi nyelv kialakításában a széphalmi kúria lakójának döntő szerepe van. Meg lehet kockáztatni az állítást: ezért a nyelvi egységért alighanem Kazinczy tette a legtöbbet a magyar nyelv újabb kori történetében. Ez annak ellenére így van, hogy grammatikai alapok nélkül nincs nyelvi egység, márpedig bizonyos: ő nem tartozott a kor zseniális grammatikusai közé. De nyugodtan mondhatjuk, hiszen dokumentálni lehet: egyedülálló érzéke volt a nyelv egészének működéséhez. Tudjuk, hogy a kor két egymással éles vitában álló nagy nyelvtudósa, Révai Miklós és Verseghy Ferenc közül ő Révai mellé állt. Lelkes híve lett, de tegyük rögtön hozzá: nem lett a tanítványa. Révai nyelvtudományának az ő számára voltaképpen egyetlen szempontból volt jelentősége. A nyelv vitás kérdéseinek eldöntéséhez tudvalevőleg keresni kell egy elvet, egy alapot, egy kalauzt, ahogy a korban mondták: egy „bíró”. Még 1797-ben, a börtönben ismerkedett meg a *Debreceni Grammatikával*, amelynek *Előljáró Beszédében* ott talált egy, a maga módján zseniális okfejtést, amely szerint ez az alap, a „tisza Magyarság” forrása a „köznép” beszédében található. Ez Kazinczy számára teljességgel elfogadhatatlan állítás volt, viszont nem tudott helyette semmi mást ajánlani. Már a börtönben elkezdte s csaknem egy évtizeden keresztül meglehetősen reménytelenül, de annál indulatosabban hadakozott „Debrecen” tézise ellen. A „köznép” fogalmára – tudjuk – nagy jövő vár mind a magyar költészetben, mind a magyar közéletben, annál problematikusabb viszont a helye a grammatikában. Ezt – mások mellett – a „köznép” ügyében olyan illetékes szerző is megállapítja majd, mint Arany János, aki lényegében pontosan ezt tekintette e kiváló nyelvtan „fő hibájának”.¹³ A megfelelő s a

¹¹ BENKŐ Loránd, *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, Bp., Akadémiai, 1982 (Nyelvtudományi értekezések, 113).

¹² PAIS Dezső, *A magyar irodalmi nyelv*, MTA I. Osztályának Közleményei, 1953, 424–486.

¹³ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY János *válogatott prózai munkái*, s. a. r., utószó KERESZTURY Dezső, KERESZTURY Mária, Bp., Magyar Helikon – Szépirodalmi, 1968

kérdést végleg eldöntő választ Kazinczy számára Révai Miklós nyelvtudománya kínálta. Ő a köznép jelenkori és szükségképpen beszélt („bizonytalan, ingadozó”) nyelve helyett a régi századok művelt magyarjainak szükségképpen írásban ránk maradt nyelvében találta meg azt a nem változó, állandó alapot, amelyhez kétes esetekben vissza lehet nyúlni. Ez végleg, az utókor számára is eldöntötte a kérdést. Arany Jánosnak az imént idézett s az 1850-es években leírt véleménye már tradíciót folytat, s ez a tradíció alighanem abban a pillanatban születik meg, amikor 1805 kora nyarán levél érkezik Széphalomról a pesti universitas tanárához. Kazinczynak voltaképpen csak erre az egyetlen tézisére volt szüksége Révai nyelvtudományából, más nézeteivel elég gyakran nem értett egyet. Önálló elképzelései voltak, amelyeket ugyan képtelen volt rendszerbe foglalni, de ettől függetlenül: alighanem pontosabban és mélyebben értette a magyar nyelv működését, mint a két, egymással vitázó nagy nyelvtudós. Nem vonultatnék itt fel minden lehetséges tény, Melich János 1908-ban megjelent tanulmányában¹⁴ bőségesen található adatok ismertetése helyett inkább egy, a szakmai köztudat számára is kevésbé ismert kis történettel illusztrálnám az állítást. Révai Miklós és Verseghy Ferenc között a vita tudvalevőleg rendkívül éles volt, amit tanítványaik is folytattak. Verseghy Ferenc halála után egyik híve, Sággy Ferenc közzétette a nyelvtudós írásos hagyatékának egy részét s közben sort kerített arra, hogy számba vegye: milyen fontos kérdésekben nem értett egyet a két nyelvész.¹⁵ Nyolc ilyen tételt sorolt fel, ezeknek száma – miután végigvándoroltak a szakirodalmon – a XX. század elején tízre nőtt.¹⁶ E vitás kérdésekben – polemikusan vagy polémia nélkül, de – (talán egy kivételével) állást foglalt Kazinczy is. Az érdekes voltaképpen nem az, hogy öt kérdésben a számára oly fontos ügyet eldöntő Révainak, ötben pedig a „Debrecennel” a lényegét illetően azonos nézetet valló, tehát ellenfélnek számító Verseghynek adott igazat. Ez csak a tárgyilagosságát dicsérné, de itt nem tárgyilagosságról van szó, hanem arról a mindenképpen különleges tényről, hogy az utókor – az 1830-as években már működő Akadémia s mára kialakult nyelvhasználatunk – a két, mindmáig legnagyobb magyar grammatikus megoldásainak a felét elutasította. Csak azokat fogadta el kivétel nélkül, amelyek mellett Kazinczy letette a garast.

Ebben a tevékenységben nyilvánvalóan nem az „újítás”, hanem éppen az egységesítés a döntő mozzanat. Kazinczy számára azonban a fő feladat mégiscsak a magyar nyelv gazdagítása volt. A két tevékenység nem állítható szembe egymással: a nyelvi egység csak feltétel a „bővség” megteremtéséhez. Ha nincs meg az egységes irodalmi nyelvnek az iránya, amely felé haladnia kell, nincs alapja az „újításnak” sem, amelyet egyébként egyáltalán nem szűkíthetünk le az új szavak alkotására. Ez a másik ok, amiért nem igazán szerencsés a nyelvújítás szó használata. Helyette részben ezért, részben pedig azért célszerűbb „neológjáról” beszélni, mert ez az általánosabb jelentésű szó Kazinczynak a magyar nyelv körül végzett tevékenységét megkülönbözteti attól, amelyet az öt megelőző fél évszázad írói már szinte folyamatosan gyakoroltak. A nyelv bővítése, szépítése, gazdagítása – „újítása” – Faludi Ferenc óta is igen inten-

¹⁴ MELICH János, *Révai Miklós nyelvtudománya*, Budapest, 1908

¹⁵ SÁGGY Ferenc, *Verseghy Ferenc maradványai és élete*, Budán, 1826

¹⁶ CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei*, Bp., MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1903

zíven folyik a magyar irodalomban. A neológia fogalma viszont megengedi, hogy Kazinczy elképzeléseiben meglássuk az időben alaposan változó alakzatokat és – főleg –, hogy meglássuk a neológia 1810 körül kialakult, megszilárdult és rendszerre szerveződött elméletét, amelynek a szó szoros értelmében vett nyelvújítás csak egyik, bár lényeges, de egyáltalán nem biztos, hogy olyan nagyon lényeges eleme. A neológia legfontosabb fogalma az író szabadsága lesz, ez kerül – különféle témakörök révén – az 1810-es évek vitáinak középpontjában, amelyek előbb a *Levelezésben*, majd 1817-től, a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat megindulásától kezdve – az írott nyilvánosságban is zajlanak. Itt azonban alapvető dolog annak tudomásulvétele, hogy Kazinczy *íróként* kívánta alakítani a nyelvet. A neológia elsősorban írói program, abban az értelemben, hogy az irodalom felől közelít a nyelvhez. Ez azt jelenti, hogy *szabadon* bánik a nyelvvel – olyan szabadsággal, amely előtt nincs akadály, elméletileg nem lehet akadály még a grammatika sem. Ezt az író mondja, akit már 1790 óta szenvedélyesen érdekeltek a grammatikai és ortográfiai kérdések, aki – már ekkor – rendszeresen és gyakran „grammatikai jegyzéseket” küldött barátainak, aki igen élesen fogalmazott kritikai levelei sorában és több írásában is erőteljesen követelte meg író társaitól anyanyelvünk „tudós” ismeretét. Lehetséges, hogy egy író – műve érdekében – megsérti a grammatika szabályait, de az nem lehetséges, hogy ne ismerje alaposan, sőt: „tudós módra” e szabályokat. Erről a szabadságról és erről a tudásról ma sem gondolkodhatunk másképpen, hiszen ez a jog, az alkotásnak ez a *szinte* feltétel nélküli szabadsága ugyanakkor súlyos kötelezettségekkel jár együtt. A legfontosabb: a szabadon alkotó írónak munkájával ki kell állnia az olvasók (a „sokaság”, a „nép”, a „nemzet”) elé, amely szankcionál: ő fogadja el, vagy utasítja el az író ajánlásait. A „sanctio” Kazinczy neológiájának az egyik legfontosabb, noha távolról sem problémamentes és főképpen nem következmények nélkül való fogalma.

A „sanctióval” kapcsolatos egyik következmény, hogy a neológia témái ugyan az 1810-es években nem változnak alapvetően, viszont alapvetően megváltozik a viták jellege. Jó ideig – ha komolyan vesszük az ortológus–neológus oppozíciót – nem volt két „tábor”, voltaképpen csak két ortológus jelenik meg a porondon, gróf Teleki László és Horváth Endre. Ortológus volt a két nagy nyelvtudós, Révai Miklós és Verseghy Ferenc is, de velük ebből a szempontból senki nem törődött. Kazinczy sem. Annál több és látványosabb nézeteltérései voltak barátaival, kivétel nélkül. Csak példaként: a leghívebb tanítvány, Szemere Pál igazából nem érti a neológiát, s időnként alaposan mellényúl, az egyik legjobb barát, gróf Dessewffy József pedig nagyon szereti és tiszteli Kazinczyt, de tulajdonképpen fogalma sincs, miről van szó, a sokáig hű tanítvány Kölcsey lényegi kívülállását pedig a szakítást bejelentő, nevezetes lasztóci levelek leplezik le 1817-ben. Valójában azonban megvolt a két tábor, csak éppen nem az ortológia és neológia volt az ütközőpont: Széphalom már lényegében 1811-től kezdve folyamatos ostrom alatt áll. Ezeket a támadásokat azonban eleinte nem az elvi alapon álló ortológusok, hanem a „Pöbel”, ahogy Kazinczy fordítja Goethe szavát: az irodalom „alja népe” intézi ellene. Amikor az 1810-es évtized utolsó éveire a viták a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain kikerülnek a nyilvánosságra s túllépnek a személyeskedésekre, sőt a rágalmak szintjén, amikor nem az indulatok lávája ömlik a tol-

lakkból, hanem fogalmak és érvek, akkor a vitákban esik szó ugyan a neológiról is, de ezek a viták elsősorban már nem a neológiról szólnak. A kor kulturális-irodalmi életét óriási feszültség töltötte meg, de ez a feszültség nem közvetlenül az ortológia és a neológia szembenállásából származott. Kazinczynak a vitákat lezáró nagy tanulmányának ugyan az a címe, hogy *Orthologus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, de nagy erőfeszítései ellenére is csak igen mérsékelt sikerrel tudja megkonstruálni „nálunk” a két „felekezetet”. Igazából nem vagy alig talált ortológusokat.

E viták utolsó nagy fejezetének két témája van. Az egyik a recenziók létjoga, a másik pedig az irodalom, pontosabb szóval: a „tudományok” országának függetlensége. Itt két hosszú és komplikált történetről van szó, amelyekről most csak a jelzés szintjén lehet szólni. Az első esetben az ellenfél, „Tuladuna”, Kisfaludy Sándor és baráti köre. Tudvalevőleg Kazinczy és Kisfaludy között igen rossz viszony volt, miután Kazinczy az 1810-es évek elején egy meglehetősen barátságtalan recenziót s egy még barátságtalanabb epigrammát tett közzé Himfynek a korban rendkívül népszerű műveiről. A *Kesergő szerelem* költőjének adáz haragja a következők során elméleti szintre emelkedik A *Recenziókról* című, a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. júliusi számában közzétett tanulmányban. A nézeteltérés megmarad közöttük akkor is, amikor majd 1821 őszén kibékülnek. Kisfaludy Sándor változatlanul úgy véli, hogy a recenzióknak jobb lenne békét hagyni, mire az évekkel korábban már békét kezdeményező Kazinczy olyan élesen válaszol, hogy az eddig engesztelhetetlenül harcias Himfy lehiggadt bölcsességére volt szükség ahhoz, hogy ne lobbanjon fel újra a harag. A második esetben az ellenfél nem határozható meg pontosan. Az ügy főszereplője Márton István, a pápai főiskola tanára, akinek kantianus szellemben készült erkölcsstanáról szigorúan elutasító recenzió jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben, s amikor Márton elküldte válaszát, nem azt közölték le, hanem egy újabb s még inkább goromba bírálatot. Kazinczy úgy sejtí, hogy itt egy „hatalmas kéz” avatkozott be kívülről a tudományok dolgaiba. Ez számára tűrhetetlen. Vállalkozik arra, hogy kezébe veszi az ügyet: megszerkeszt és bevezetővel ellátva közlétes egy kötetet, amelyben az ügy kapcsán keletkezett valamennyi írás olvasható.¹⁷ A tanulság – amely voltaképpen Kazinczy gondolatvilágának egyik s bizonyos szempontból a leglényegesebb pontja – e vázlatos foglalat alapján is jól elősejlik: a kulturális teljesítmények megítélésének függetlennek kell lennie a külső viszonylatoktól. A tudományok országának függetlenségét s ugyanakkor azt, hogy ebben az országban a tudományok saját törvényei szerint folyják az élet, a folyamatos (legalábbis általa folyamatosan szorgalmazott) kritikai szellem biztosíthatja. Ez a gondolkodásmód bizonyára közrejátszott abban, hogy 1819-ben erős szövetségest talál gróf Teleki József személyében – ez az ekkor üstökösként feltűnt fiatal tudós lesz majd az 1830-tól kezdve működő Akadémia első elnöke.

¹⁷ CZIFRA Mariann, „*Fejedelmek védelmezték*”: Kazinczy önimázisformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 447–476.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kritikai szellem által a politikai-ideológiai elemektől s a hatalmi befolyásoktól óvott, saját világának értékrendjét pedig – ugyan-csak a kritikai szellem elevenen tartásával – folyamatosan őrző nyelvi-kulturális nemzetfogalom maga is ideológia szolgálatában áll. Kazinczy tevékenysége által a rendi felvilágosodás újabb nemzedéke szólal meg. A hazafiak közötti, igen szigorúan védelmezett és folyamatos vitákban érvényre juttatott hierarchia látványosan, néha szinte provokatív módon mellőzi a társadalmi hierarchiát. Csak egyetlen mozzanatra hívnám fel a figyelmet. Kazinczy világában a legelőkelőbb helyeket igen alacsony sorból származott költők foglalják el, számára a kortársak közül sokáig csak két job-bágyivadéknak (Virág Benedek és Kis János) és a szegény miskolci szabómester gyermekének (Dayka Gábor) van vitathatatlan tekintélye, látványosan mellőzi vi-szont – mint láttuk – a kor nemességének ünnepest poétáját, Himfyt, a *Kesergő sze-relem* szerzőjét. Ezek azonban csak ama jelek sorába tartoznak, amelyek mind arra utalnak, hogy a magyar nyelvi-kulturális nemzet története – ha ezt a közösségfogal-mat intézményi szempontból nézzük – Kazinczy tevékenységével mindenképpen jelentős, az újkori magyar történelemben bizonyára egyik legjelentősebb fejezetéhez érkezett el.

Van azonban egy *de*. Ha igaz is, hogy a nemzetnek nyelvi-kulturális közösségnek kell lennie, az is igaz – s 1820 táján egyre inkább ez az igazság került előtérbe –, hogy a nemzet mégsem lehet csak nyelvi-kulturális közösség. Ekkor már több jel is utal arra, hogy ezt a nemzetfogalmat természetesen nem lehet mással helyettesíteni, s nem lehet fölé más elvet rendelni, de önmagában mégis kevés. Korunk íróját idézve: az irodalomnak ugyan elsősorban irodalomnak kell lennie, de az irodalom mégsem lehet csak irodalom. A lázadó tanítvány, Kölcsey Ferenc szakításának igazi érvét az 1823 januárjában keletkezett *Hymnus*ban találjuk meg. Némileg emelkedetten, de talán nem minden alap nélkül azt mondhatjuk: Kazinczy világán túllépni csak a sors-közösségként felfogott nemzet legnagyobb költeményének megírásával lehetett.

„Herder hamis próféta”

*Kazinczy és a nyelvhalál**

„Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen, und andern Völkern der geringere Teil des Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.”¹

A mottóban szereplő sorok Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című 1784 és 1791 között megjelent művéből származnak, s azt a sejtést vetik föl, hogy a szlávok, németek, románok és egyéb népek között élő magyarok nyelve néhány század múlva *talán* már nem vagy *alig(ha)* lesz fellelhető. Herder tehát voltaképp óvatosan fogalmaz, hiszen hipotetikusán pendít meg egy lehetőséget, a *herderi jóslatként* elhíresült mondat mégis a magyar kultúra egyik nagy ellenmítosza, frusztrációs és meditációs objektuma, a nemzethalál képzetkörének emblematis hívószava lett.

A herderi jóslat a nemzeti önszemléletben vélhetően éppen azért őrizhette meg máig ezt a funkcióját, mert eredeti kontextusától eloldódott, mitizált formájában a legkülönbébb képzettársításokra és vonatkoztatásokra adott és ad lehetőséget. A kérdés magyarországi hatástörténetét itt nem követhetjük végig,² de annyi megkockáztatható, hogy a Herder által megjövendölt véget eleink hol etnikai, hol nyelvi, hol kulturális, hol politikai tekintetben, hol pedig ezek elegyeként értették. Különösen nagy veszedelmek észlelése idején vagy végzetesnek érzett fordulatok bekövetkeztek ezen aspektusokon belül megannyi módozat elképzelhetővé lett: egyrészt magának a magyar népnek a kihalása vagy beolvadása más etnikumokba, másrészt az önálló államiság megszűnése, területi egységének megbomlása, harmadrészt a magyar nyelv eltűnése, marginalizálódása, ilyen-olyan mértékű mássá levése, vagyis kivetkőzése, kivetkőztetése a maga sajátlagosnak érzett, eredeti karakterisztikumából.

* Jelen dolgozat a herderi jóslatról szóló hosszabb tanulmány részlete. Megírásában a szerzőt a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-ösztöndíja támogatta.

¹ Johann Gottfried HERDER, *Werke*, Band III/1, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, [1791] herausgegeben von Wolfgang Pross, München, Carl Hanser Verlag, 2002, 633.

² Ennek feltárását lásd: PUKÁNSZKY Béla, *Herder intelme a magyarokhoz*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1921, 35–39, 83–90.; DÜMMERTH Dezső, *Herder jóslata és forrásai*, Filológiai Közlöny, 1963/1–2, 181–183.; Uő, *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében: Kollár Ádám működése*, Filológiai Közlöny, 1966/3–4, 391–413.

A NYELVÚJÍTÁS MINT NYELVHALÁL

Mint kortársai közül jó néhányat, Kazinczyt is foglalkoztatta Herder sugallata a magyar nyelv lehetséges eltűnéséről. Már csak azért is, mert saját nyelvújítási törekvései, bizonyos értelemben vagy mértékben, maguk is felfoghatóak voltak – a jelen szociolingvisztikai *nyelvhalál*-elméleteinek fogalmával élve – egyfajta *nyelvirtásként* (linguicide).³ A nyelvújítási harcok során ugyanis vitapartnerei némelyike, egyenesen vagy közvetve, nem is mulasztotta el felhívni a figyelmét arra a lehetőségre, hogy a nyelvújítás voltaképp másmilyen vagy másik magyar nyelvet (vagy magyar nyelveket) hozhat létre az addig rendelkezésre álló, átörökített helyett, s ennek a következőképpen a nyelvhalállal érhetnek fel.

A neológianak a nyelvhalálhoz vezető, szélsőséges kiterjesztése került szóba Verseghy Ferenc *A Tiszta Magyarság* (1805) című munkájának bevezetőjében is. Miközben Verseghy maga is kiállt a pallérozás és csinosítás szükségessége mellett, éppen Herderre tett utalással nyomatékosította, hogy a túlzásba vitt újítás a nyelv végzetes destabilizációjához vezethet:

„A’ kik tovább szabad embereknek tartván magokat, nemzeti jussaik közé számállják azt is, hogy nyelvünköt tetszések szerint megváltoztassák, azoknak meg kellene gondolniok, hogy más ember is élhetvén e’ rosszul értett szabadsággal, nyelvünkül végre érthetetlen *jargon* és rendetlen zűrzavar válhatna; a’ minek következtése még az is lehetne, a’ mit Herder megjövendölt, hogy nyelvünk a’ föld’ színéről kevés üdö múlva egészen elenyészik.”⁴

Verseghy eszerint a nyelvújítás pusztító radikalitásán elsősorban nem azt értette, hogy az egyéni invenció önmagában tönkretenné a nyelvet, hanem azt, hogy kiszolgáltatathatja olyanok beavatkozásának is, akik nem tartoznak az erre avatottak vagy felhatalmazottak körébe. Az újítás annyiban menne a közös érthetőség rovására, amennyiben a nyelv zsargonná, vagyis mások által korlátozottan megérthető, sőt éppen az elkülönülés igényével létrehozott csoportnyelvek anarchikus vegyülékévé válna. Koherenciájának megtörésével pedig áthagyományozásának történeti folytonosságát is megakasztaná, s ezzel pusztulását készítené elő.

Egy évtizeddel később, a vonatkozó viták és szenvedélyek tetőzésekor, hasonlóképp gondolta végig a nyelvújítást Teleki László is egy Kazinczynak írott, 1816. januári levelében. Teleki a nyelvet közösségi tulajdonnak, megőrzendő örökségnek tekintette, s megóvását az alkotmány sérthetetlenségével állította párhuzamba. Mint kifejtette, ahogy a politikai akarat (vagyis a karok és a rendek országgyűlése) sem változtathatja meg a „Constitutio”-t, úgy „Anyai nyelvünknekis vagynak olyan tulajdonságai, olyan talp kövei, a melyektől még a Magyar közönségis el nem állhat,

³ A „nyelvirtás” kifejezéssel azt igyekeztem jelezni, hogy az angol kifejezést az emberölés, népirtás fogalmából (homicide) alkották: vö. David CRYSTAL, *Language Death*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 86.

⁴ VERSEGHY Ferenc, *A Tiszta Magyarság avvagy A’ Csinos Magyar Beszédre És Helyes Írásra Vezérlő Értekezések*, Pest, Eggenberger, 1805, 2–3.

hanemha nyelvét egészen el akarja temetni, és annak porából egy idegen s egészen ismeretlen nyelvet támasztani”.⁵ A nyelv elpusztítása, sírba tétele, majd helyébe, maradék elemeiből és nyomaiból valamely másik nyelv létesítése Teleki szemében ugyanakkor olyan képtelen fejlemény volna, amelyet „fel se lehetett tenni”. A megfogalmazás valamennyire homályos, hiszen az utóbbi megállapítás egyrészt vonatkozhat arra, hogy senkitől sem feltételezhetünk efféle szándékot, de arra is, hogy ha a szándék meg is volna, kivihetése mégis teljes képtelenség. Nem világos azonban, hogy Teleki a művelet melyik részére is gondolt – a nyelv eltemetésére vagy pedig feltámasztására.

Hogy inkább az utóbbit, vagyis a feltámasztást tekinti lehetetlenségnek, amellet az szólhat, hogy a továbbiakban Teleki a nyelvhalál egyáltalán nem képtelenségként elővezetett kilátásait taglalja. Abból indul ki, hogy az anyanyelv „belső sceletyét, alkatását” illetően még a közösség egészének („Publicumunknak”) sincs korlátlan hatalma, mivel ahogy a politikai törvényhozás nem mondhat ellent a „Természeti Törvények” parancsainak, úgy a nyelv kapcsán sem lehetséges olyasféle törvénykezés, amelyet nem támogat ahhoz fogható történeti legitimáció, mint ami az ősi alkotmány örök érvényességét és sérthetetlenségét is szolgáltatja. Ennélfogva, ha a nyelv-közösség egészének jogai is korlátozottak, úgy az egyéné még inkább azok, nem kivéve ez alól az írókat sem, akik legfeljebb a nyelv „bővítői” vagy „pallérozóí” lehetnek. Teleki ezen a ponton kifejezetten a nyelvhalál perspektíváját rendeli az írói neológizációhoz:

„Valóban káros volna, ha minden Szép-Iró Ura lehetne annak a nyelvnek, a melyen ír; mert így nem a maga írása módját alkalmaztatná a nyelv Geniussához, hanem a magától meg állapított Regulák kaptájára ütné a nyelvet; és így akármely nyelv is anyiféle volna, a menyiféle különböző értelmű Szép-Iró találkozhatnék benne: vagy is a nyelv maga tökéletesen el enyészne, ’s helyette sok különböző oldalas nyelvek támadnának. De továbbá ha a publicum ezt a szabadságot meg engedné mindegyik Szép-Iró-nak; minekutánna a furtsáلكodó elme az ilyenekben nem igen esmér határt, minden Nyelvből egy Babelidás [!] lenne, ’s kivált Hazánkban tsak fél Század után nappalis Lámpással kereshetnők ősi Magyar nyelvünket.”⁶

Teleki tehát amellet érvel, hogy a parttalan neológia azért kockáztatja a nyelvhalált, mert megfosztja a nyelvet eredeti sajátosságaitól, kiforgatja a maga tulajdonképpeni formájából és rendjéből. Eszerint a nyelv halála nem más, mint a maga (megóvandó örökségként értett) szubsztancialitásának a felbontása vagy felbomlása. Ahhoz tehát, hogy a magyar nyelv megszűnjék, nem kell egyszersmind beszélőinek is kiveszniük, vagy felhagyniuk nyelvük használatával, hanem elég, ha kivetkőztetik a maga lényegéből. A Teleki vizionálta „Babelidás” rokon a Verseghy által előrevetített „rendetlen zúrzavarral”, jóllehet Verseghyvel ellentétben Teleki nem az illetéktelenek beavatkozásához, hanem kifejezetten a magukat felhatalmazottnak, a nyelv urainak

⁵ Gr. Teleki László – Kazinczy Ferenchez, 1816. január 16. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1816. márczius 1. – 1816. december 31.*, XIII, 1815–1816, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1903, 419.

⁶ *Uo.*

érző, azt a maguk képeire formálni igyekvő írók fel nem mért következményekkel járó tevékenységéhez kapcsolja a nyelvhalál lehetőségét.

A továbbiakban Teleki, miután sorra vette a forgalomban lévő nyelvújítási eljárásokat, újabb érvet illeszt okfejtéséhez. Eszerint a meglévő csiszolgtatásán túllépő, a nyelv történetileg legitimált rendjét megbolygató újítás még akkor is elkerülendő, ha mégoly pallérozottá újított nyelv létrejöttével kecsegtetne is. A szélsőséges nyelvte-remtésnek ugyanis Teleki szemében azért nincs önértéke, mert a régi helyén előálló új nyelvre nézve éppen annak a tulajdonságnak a meglétében nem lehetnénk bizonyosak, amely a meglévő erejét és becsét szolgáltatja, vagyis a *történeti tartósságban*:

„egy nemzetnek sok századokon keresztül még a leg nagyobb erőltetéssel meg tartott palladiumát, Anyai nyelvét azért semmivé tenni akarni, hogy omladékjaiból kényünk szerint egy olyan új nyelvet formáljunk, a melynek se állandóságáról, se nagyobb betséről előre el nem lehetünk hitetve, valyon nem tenne é egyebet, mint annak a nemzetnek még emlékeztetés el törölni kívánni.”⁷

S amennyiben az új vagy megújított nyelv történeti tartósságára nincs garancia, akkor a nyelvhalál, a magyar nyelv eltűnése azért válik közeli lehetőséggé, mert ha annyi nyelv jönne létre, ahány író (vagy ahány nyelvhasználó), akkor a „sok különböző oldalas nyelvek” körében nem maradna semmi közös, amit átörökölhethetnénk. A nyelvújítás szélsőséges fokán tehát megszakadna a nemzeti emlékezet folytonossága – s ezzel a „nemzetnek emlékezete” szűnnék meg.

Ilyenformán Teleki szerint azért kell a nyelvújítást úgy kivinni, hogy „a nyelv Geniussa” általa „ne romoljon”,⁸ mert az igazi tét voltaképp a nemzetjellem épsége. Az anyanyelv magától értetődőségével és a nemzeti karakter történeti épségével az idegenné lett saját nyelv kétes elsajátíthatóságát és az önmagától elkülönülő nemzeti sajátosságokat állítja szembe, amint arra a kínai nyelv analógiájával hoz szellemes példát:

„[amennyiben] azt gondolyuk, hogy Anyai nyelvünknek nem tsak pallérozóí, hanem Urai vagyunk, úgy a leg szentebb igyekezet melletti, rövid idő alatt a régi Magyar nyelvünk el vész, és egy új formáltatik helyette, a melynek mint a Chinaiak Betűének meg tanulására egész életünk se elégséges. Ha (a mi tökéletesen igaz) az Anyai nyelv meg tartása a nemzeti Characternekis állandóságot ád; úgy valóban, a ki a nyelvet egészen által akarja változtatni, a nemzet gondolkozása, ’s tselekedete módja változásatis elésegíti.”⁹

A levél végén Teleki ugyan hangsúlyozza, hogy Kazinczyt nem sorolja e nyelvrontók és nemzetvesztők közé, ám ebben van némi udvarias retorika is. Hiszen okfejtéseiben kifejezetten Kazinczy érveit és szóhasználatát, önminősítéseit állította pellen-

⁷ Uo., 421.

⁸ Uo., 423.

⁹ Uo., 424.

gérre. Az utolsó sorokban előkerülő tanácsok és kérések, miszerint Kazinczy ne exponálja magát az eddigiekhez fogható mértékben a nyelvújítási vitákban, ne reagáljon élesen mindenre, ne mérgesitse tovább a harcokat, a levél megelőző részének nagy ívű elméleti előkészítéséhez kapcsolódik. Vagyis mégiscsak személyre szóló figyelmeztetés.

A MAGYAR NYELV LÉTÉNEK ŐRE – A „NEM-VANDALUS HÓDOLTATÓ”

Kazinczy a maga nyelvújítói tevékenységét nyilván nem kötötte a nyelvhalál fenti perspektíváihoz, éppen ellenkezőleg. Jellemző, hogy a herderi jóslatot, a magyar nyelv megszűnésének lehetőségét pontosan a maga nyelvújításba vetett hite okán kellett képtelen lehetőségként elhessegetnie. Az 1810. július 1-jén kelt, Aranka Györgynek szóló levelének egy pontján, miután visszautalt Aranka június 9-én kelt levelére, melyben levelezőpartnere Teleki Ádám *Cid*-fordítását (1773) magasztalta, és azt a „Magyar nyelvnek Arany idejéből való” munkának minősítette,¹⁰ Kazinczy a következő, ellentétes fejtegetésbe kezd:

„Én azt hiszem, hogy a Magyar nyelv *jobb idők* szüleménye lesz; mert hogy lesz *jobb idő*, azt szentül hiszem, hogy nem semmit szentebbül. Európát philosophusi *szellem* fuja végig, s ez a szellem nem nézhetné egy anyanyelvnek, még pedig egy igen szép nyelvnek, elenyészését. Megfoghatatlan dolog előttem, hogy Herder ennek mint jövendölhetett elenyészést”.¹¹

Kazinczy ellenvéleményében nem csupán a magyar nyelv fejlődőképességére vonatkozó (maga által is hitbelinek tekintett) meggyőződés munkál, hanem egyenesen annak megállapítása, hogy a magyar nyelv majd csak „lesz”, mégpedig a jövő „szüleményeként” – a maga tulajdonképpeni (vagy ideális) formájában tehát még nincs, és nem is volt. Aranka minősítéséből, amely a magyar nyelv aranykorát a múltba helyezte, Kazinczy azért juthatott el logikailag egyetlen lépésben a herderi jövendöléssel való számvetésig, mert az aranykor után, a képzet hésziodoszi tartalmából és időperspektívájából adódóan, már csak a hanyatlás következhetnék. A mondott időszaknak a magyar nyelv múltjába helyezése tehát akaratlanul is Herdernek a jövőbeli enyészetet előrevetítő meglátását támogatná. A megállapítást, hogy magyar nyelv idealiter voltaképp még nincs is, Kazinczy a nyelvújítás jogosultsága melletti szokványos érvekkel egészíti ki: „néemlyikünk azt tartja jó Magyarságnak, a mit a szokás sanctionált: más néemlyikünk nem a szokást tartja Kánonnak, hanem [...] azt tanítja, hogy a szépírónak szabad a szokást megelőzni s vezetni, a helyett hogy azt mindég

¹⁰ Aranka György Kazinczy Ferenchez, 1810. június 9. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1896, 513.

¹¹ Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, 1810. július 1. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1898 [a továbbiakban *KazLev*, VIII], 2–3. (Kiemelés az eredetiben.)

követné”.¹² A szokás és az újítás, a történeti legitimáció és a teremtmény invenció szembeállítására, mindez a nyelv halálának a háttér előtt – a *Hitel* későbbi okfejtéseit előlegezi meg, amelyek a Kazinczyéhoz hasonló érvek mentén helyezik majd szintén a jövőbe a magyarság még létrehozandó, tulajdonképpeni létét. Figyelemre méltó, hogy Széchenyi okfejtései szintén a nemzet elenyészésére vonatkozó történetfilozófiai háttér előtt öltenek formát, jóllehet az ő esetében nem elhessegetett sületlenségről, hanem idővel egyre inkább apokaliptikussá váló félelmekről lesz majd szó.

Szembetűnő, hogy az idézett sorokban Kazinczy a nyelvek különböző életkoraira vonatkozó metaforika mellett másik érvet is használ. Amellett ugyanis, hogy a magyar nyelv (természeti szükségszerűséggel vagy történeti folyamatossággal lezajló) *enyészete* azért nem lehetséges, mert még nem érte el a maga tökéletes vagy tulajdonképpeni autentikus formáját, a „philosophusi szellem” felléptetésével megjelenik az a sugallatos argumentum is, miszerint a magyar nyelv eltűnése végbemehetne akár kikiktatás vagy eltörlés révén is. Az ezzel a lehetőséggel szembesítható ellenérv pedig nem lehet az, hogy ez történetfilozófiai *lehetetlenség* volna, hanem legfeljebb az, hogy mindez (az egyetemes vagy európai értékek felől nézve) nem volna *kívánatos*. Ennek a megállapításához azt kell feltételezni, hogy a kor Európáját Kazinczy szerint átható „philosophusi szellem” megbecsüli és méltányolja a magyar nyelv létét. Kazinczy itt egy olyan végső döntési fórum, a gondviselés ügyintézésére emlékeztető szellemi entitás belátására apellál, melynek hatalmában áll nyelvek létéről vagy nemlétéről határozni. Az „elenyészés”, amit Kazinczy másfelől oktalanságnak tekint, innen nézve nem valamely természetes vagy történeti folyamat végpontja, hanem művi kikiktatás eredménye volna. A nyelvhalál tehát eszerint olyasmi, aminek a megtörténte felől *dönteni* lehet, illetve valakinek *jogában áll* dönteni felőle.

Az efféle döntések jogával felruházott „szellemnek” ugyanakkor, hogy döntése érvényesíthető legyen, a kulturális vagy nyelvi megfontolások mellett politikai nyomtatékkal is kell rendelkeznie. Ebben a tekintetben igazán beszédes, ahogy Kazinczy a levélben saját nyelvújítási hitvallásának taglalásához hozzáfűzi, hogy a maga részéről azokkal tart, akik azt nézik, „hogy millyennek kell lenni a nyelvnek, hogy az legyen a minnek lennie kell, ha bár erőszakkal esnék is”.¹³ Itt, amellett, hogy tovább nyomtatékosítja, azért nem vesztet a magyar nyelv, mert még nem érte el, amivé a maga fejlődési lehetőségeinél fogva válhat, azt sem rejt véka alá, hogy a nyelv mibenlétére vonatkozó döntéseiknek az arra feljogosítottak erőszakos, hatalmi úton is érvényt szerezhetnek. Az *amivé lennie kell* imperatívuszának a nyelvújítás gyakorlatához kapcsolása a „philosophusi szellemnek” tulajdonított jogokhoz hasonlókat vindikál a neológia számára is, s a nyelvújításhoz hozzárendeli az agresszív *kikényszerítés* lehetőségét is.

Az Arankának szóló levél után néhány héttel a „philosophusi szellem” egy Berzevich Gergelynek szóló küldeményben is szerepet kap. Mint látni fogjuk, a „szellem” itt már kifejezetten *politikai*, sőt *katonai* jellegűnek, vagy legalábbis ilyen mani-

¹² *Uo.*, 3.

¹³ *Uo.*

fesztációval, vetülettel is rendelkezőnek mutatkozik. Történetfilozófiai entitásból megszemélyesített, noha nem nevesített emberi alakká válik.

A szóban forgó levél 1810. július 23-án kelt, s Berzeviczy azon kérdésére válaszul íródott, hogy vajon melyik a leghasználhatóbb magyar grammatika és lexikon, de voltaképp a közgazda azon felvetésére reagál, miszerint a gazdaság felvirágoztatásával többet lehetne tenni a haza üdvére, mint nyelvtanírással. A gazdasági érdek fényében másodlagossá váló saját nyelv és nemzetiség gondolatával szemben Kazinczy határozott ellenvéleményt jelent be („Neked, tisztelt barátom, mindig csak arany kell”), mondván, a gazdaság felvirágoztatásánál fontosabb a nyelv kiművelése, mivel, ahogy „a história bizonyítja”, mindig a Szép készíti elő a Jót. Kazinczy továbbá elutasítja Berzeviczynek azt a hivatkozását is, miszerint „az emberiség előmenetelének akadályára szolgál az, hogy minden legkisebb nemzetecske is a maga nyelvének kíván elsőséget tulajdonítani”.¹⁴ A saját nyelv jogának és hasznának a megvédelmezése mellett – a poézisnek mint az emberi elme „legszebb virágának” a felvirágoztatása a nyelven múlik, mégpedig „minden nemzetnek a *maga saját* nyelvén” – Kazinczy azt is kétellyel fogadja, hogy vajon üdvös volna-e „egy varázsbót csapása által *egy nyelvűvé* tenni az egész emberi nemzetet?”.¹⁵ Miközben tehát Kazinczy kártékonynak találja az emberiség egynyelvűsítését, de eljátszik a nyelvek egyszeri, döntésszerű eltörlésének gondolatával – egy ekkora távlatban persze legfeljebb (mint arra a „varázsbót” kifejezés is utal) hipotetikusán uralható, lehetséges világban. Mindazonáltal Kazinczy a lehetőséget olyannyira nem zárja ki kategorikusan, hogy érvelésébe rögtön be is hozza azt a figurát, akinek kezébe politikai és katonai hatalmánál fogva az efféle döntésekre való felhatalmazottság és képesség belehelyezhető:

„Én azt, aki azt cselekedné, az emberiség legnagyobb ellenségének tartanám, valamint most azt a nagy embert, akinél az emberiség történetei nagyobbat nem mutatnak, azért is igen nagyra tartom, hogy ő eléggé bölcs, respektálni minden népnek a maga nyelvét, és annak nem eloltásán, hanem virágoztatásán igyekszik.”¹⁶

A meg nem nevezett „nagy ember” kitalálhatóan Napóleon. Egy évvel a győri csata és a magyarokhoz szóló, támogatást kérő és függetlenséget ígérő kiáltvány után a császár a magyar nyelv védelmezőjeként tűnik föl,¹⁷ szemben a másik, szintén csak utalásképpen felidézett figurával, az „egynyelvűsítő” varázsbótot forgatni vélő, birodalma nyelvi diverzitását racionális okokból csökkenteni kívánó II. Józseffel. Ha lehetséges a nyelvek politikai-hatalmi döntésként végbevitt megőrzése, akkor –

¹⁴ Kazinczy Ferenc Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1764. december 3. – 1831. augusztus 15.*, XXII, kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927 [a továbbiakban *KazLev*, XXII], 256.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Napóleon és a magyar szellemi és politikai élet (itt nem követhető) korabeli viszonyáról, benne különösen Berzeviczy és Kazinczy szerepéről és magatartásáról lásd: KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Bp., Magvető, 1977, 68–102.

II. József kudarca ellenére – ellenkezője, vagyis bizonyos nyelvek megszüntetése sem annyira hipotetikus lehetőség.

Ezután fűzi hozzá, mintegy mellékesen, de a gondolatmenetből következően, a korábbi, Arankának szóló levélben már megpendített eszmefuttatást:

„Elkapott egy más gondolat, de említeni akartam, hogy kacagom, amit Herder valahol a magyar nyelvnek s népnek elenyészése fölől jövendől. Herder hamis próféta. A magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg filozófiai lélek fogja kormányozni Európának dolgait, mint most kormányozza. A nem-vandalus hódoltató csak azért is meghagyja ezt és azt, hogy egy tulajdon karakterű s originális, sehol másutt nem található szép nyelv ki ne vesszen.”¹⁸

Napóleonnak a megelőzően „nagy emberként” emlegetett alakja a „philosophusi szellem” helyébe lép, azt személyesíti meg, majd újabb áthelyeződéssel, a „nem-vandalus hódoltató” figuráját ölti föl, a műveltség követéét, aki akár katonai erővel is terjeszti a felvilágosodást. Itt ismét felrémlik a párhuzam, hogy amint (az Arankának szóló levél tanúsága szerint) a nyelvújítás is végbemehet erőszakkal, ha azt a felhatalmazottak hajtják végre, úgy az Európán keresztülfújó „philosophusi szellem” is katonai erővel tevékenykedik a maga üdvös céljai érdekében. Mindezt Kazinczy önképére vonatkoztatva úgy tűnik föl, hogy a nyelvújító maga is afféle helyi-kulturális Napoleonként képzelte magát a magyar nyelv „nem-vandalus hódoltatójának”.

Kazinczy okfejtése tehát azt sugallja, hogy valamely nyelv megmaradása vagy pusztulása szándék és döntés kérdése: meg lehet hagyni, el lehet törölni. Az efféle döntések okai és motivációi érdeklik, amikor számba veszi a magyar nyelv érdemeit, mint az originalitást és a szépséget, amelyek szemében szavatolják, hogy érdemes a megmaradásra, jöllehet ennek híján akár az enyészet is osztályrésze lehetne. A nyelvek létére vagy nemlétére vonatkozó ideológiai-filozófiai motivációikon alapuló politikai döntés fényében Kazinczy aligha tartotta elképzelhetőnek, hogy a kultúrpolitikai akarat kisiklana, adott nyelvközösség ellenállásán vagy pusztán a nyelv önerején – legfeljebb egy másik politikai akarat ellenállásán bicsaklik meg, mint annak maga is tanúja lehetett a II. Józseffel szembeni rendi ellenállás idején. Voltaképp a *Tübingai Pályamű* elkészítése maga is az abba vetett hitet képviseli, hogy a nyelvek ügye kormányzati döntés, politikai törvényhozás dolga. Nem véletlen, hogy a benyújtott értekezésében, a herderi jóslat felidézésekor, a „politikai gyilkosság” lehetőségét emlegeti.¹⁹

¹⁸ Kazinczy Ferenc Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. = *KazLev*, XXII, 256. Kazinczy egy néhány nappal későbbi, Kis Jánosnak szóló levélben már úgy idézte föl a dolgot, hogy Berzeviczy volt az, aki a „nyelvet és a ’nationalismust’ egyaránt „kész oda adni a’ Commerciumért, sőt, mint Herder, mind kettőnek elenyészést jövendől”. (Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1810. július 27. = *KazLev*, VIII, 35.), jöllehet eszerint inkább ő maga értelmezte így Berzeviczy elképzeléseinek következményeit. Berzeviczy szóban forgó levele, a kiadás jegyzetei szerint, lappang vagy megsemmisült: vö. *KazLev*, XXII, 492.

¹⁹ „...macht sich derjenige, der aus ungemässiger Liebe zu einer Idee ein auszeichnendes Eigentum einer Nation zum Aussterben zu bringen anraten wollte, nicht eines politischen Mordes schuldig?” KAZINCZY Ferencz *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*, kiadta HEINRICH Gusztáv, Bp., MTA, 1916 (Régi Magyar Könyvtár, 37), 65–66.

Ahogy láttuk, Teleki László számára politika és nyelv annyiban függött össze, hogy amint a politika nem változtathatja meg az alkotmányt, úgy az írók sem alakíthatják kedvükre a nyelvet. Kazinczynál ugyanez az összefüggés úgy fest, hogy amint a nyelv léte vagy nemléte politikai megfontolások eredménye is, úgy a nyelv mibenléte szintén hatalmi kérdés. Innen nézve a nyelvnek nincsen saját sorsa, nem a maga erejéből marad fenn, pusztul el, vagy válik olyanná, amilyenné. A nyelvnek nincs saját története – politikai döntést hoznak felette, filozófiai okokból, az egyetemesség nézőpontjából. Ez a beállítás Kazinczy nyelvújításról alkotott nézeteivel is összecseng: a keveseknek, a kiválasztottaknak, a „philosophusi szellem” reprezentánsainak a joga és lehetősége (ha erőt és hatalmat tudnak mellé állítani), hogy felülről döntsenek a nyelvről, alakítsák, formálják, kivegyenek, hozzáadjanak. Másfelől pedig amint a nyelvújítók a nyelv mibenlétére nézve törvénykeznek, úgy dönt a nyelvek pusztja létéről a „nagy ember”, aki irányítván „Európának dolgait”, egyszerre maga az a hódítói és filozófusi szellem, aminek nevében cselekszik, és aminek a katonai-politikai hatalmat szolgáltatja.

Ezzel Kazinczy igazából roppant lényeges dologra tapint rá. Egyrészt arra, hogy a hódításnak alapvető kulturális jelentősége van, másrészt arra, hogy a nyelvtörténetben a politikai hatalom kulcsszerepet játszik.²⁰ A már említett szociolingvisztikai irányzatban a nyelvhalál szintén a *kulturális imperializmus*, a hódítás, a gyarmatosítás aleseteként kerül elő.²¹ Kazinczy is a politikában és a hódításban, a katonai erőben látta azt a kontextust, amelyben a nyelvek sorsáról döntenek. Az arra vonatkozó eseti politikai döntésnek pedig, hogy mit veszünk ki az egyetemes nyelvkészletből, és mit hagyunk benne, nem kell a nyelv géniuszának benső történetéhez igazodnia. Ha a nyelv sorsa történetyszerű volna, vagyis rendelkezne kezdettel, fejlődéssel, tetőponttal, hanyatlással és véggel, mintegy magától járná be azt az utat, amely eltűnéséhez elvezet.

Kazinczy fenti fejtegetései után néhány évvel jelent meg Walter Scott *Ivanhoe* (1819) című regénye, amely szintén a katonai erő és a nyelvtörténet összefüggéseinek jegyében vázolja majd föl, hogy a normann hódítás alatt miként állt elő a szász és a francia kölcsönhatásból az angol nyelv, a hódító és a meghódított elegyedéséből pedig az angol nemzet.²² Az *Ivanhoe* a megközelítést és a feldolgozásmódot illetően egyaránt inspirálta Augustine Thierry 1825-ben megjelent, a normann hódításról szóló történeti munkáját (*Histoire de la Conquête de l'Angleterre par les Normands*), amely a hódítás fenomenjét (s az abból fakadó ösztönös ellenségességet az idegen iránt) maga is az európai kultúrtörténet alaperejeként láttatta.²³ Ezek a példák talán akkor is re-

²⁰ A szociolingvisztika lehetőségeinek a történeti kutatásokban való felhasználásáról, különösen a hódításról mint különböző nyelvközösségek kapcsolatának paradigmatis esetről: Edmund BURKE, *A nyelv társadalomtörténete*, ford. KISANTAL Tamás, Aetas, 2002/4, 108–131.

²¹ Vö. Robert PHILIPPSON, *Linguistic Imperialism*, Oxford, Oxford University Press, 1992.

²² Vö. HITES Sándor, *A nyelvtörténet mint történelem: az Ivanhoe esete = A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., JAK – Ulpius, 2004, 169–186.

²³ Scott Thierryre gyakorolt hatásáról: Hayden WHITE, *Romantic Historiography = A New History of French Literature*, ed. by Denis HOLLIER, Cambridge (Mass.), Harvard UP, 1989, 632–638.; Ina FERRIS, *The Achievement of Literary Authority: Gender, History and the Waverley Novels*, Ithaca and London, Cornell UP, 1991, 224–230.

leváns kontextusai lehetnek Kazinczy felvetéseinek, ha az *Ivanhoe* beállítása szerint a politikai tényezők eredőjeként szintetizálódó nyelvtörténetet inkább a kommunikáció pragmatikus ideálját, s nem az eszményi művészség, fentebb stíl vagy egyéb idealizáció megvalósulását követi, amit Kazinczy várt vagy elvárt a hódítótól. Thierry beállítása szerint egyes irodalmi műfajok, mint a ballada, épp a hódítóval szembeni politikai ellenállás formáiként szolgálhattak – vagyis szemében a hódítás nem a saját nyelv megőrzésének záloga vagy a felvirágoztatás ösztönzője, mint azt Kazinczynak a felvilágosult gyarmatosító és a hódoltató kegyére számító, készséges kollaboráns alakját felvillantó sorai sugallhatják.

NYIRI PÉTER

„A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen.”

A (német nyelvi) purizmus és a magyar nyelvújítás

Értekezésem tárgya az idegenszó-purizmus, illetve a nyelvi purizmus a német felvilágosodásban és a magyar nyelvújításban. A (hazai gondolkodásra is ható) német purista törekvések, különösen Joachim Heinrich Campe tevékenységének áttekintése után azt vizsgálom, hogy a magyar nyelvújításhoz milyen purizmus-felfogás rendelhető. Egyáltalán: beszélhetünk-e a magyar nyelvújítás kapcsán purista programról, avagy csupán az egyes szerzők rokon vagy éppen ellentétes véleményeiről: magyar „purizmus-mozaikokról”.

Purizmuson írásomban azt a nyelvtisztító tevékenységet értem, melynek célja, „hogy a nyelv a fölösleges idegen elemektől mentes legyen, és saját belső törvényszerűségének megfelelően fejlődjék”. Szükséges megkülönböztetnünk a nyelvi purizmust az idegenszó-purizmustól, hiszen a kettő nem azonos.¹ A nyelvi purizmus minden nyelvi szintre kiterjed, az idegenszó-purizmus szűkebb hatókörű: csak a szókészletre terjed ki. A nyelvi purizmus minden nyelvi idegenszerűséget figyel, célja a nyelvhelyesség, a szabályszerűség, normativitás és sztenderdnyelv, motiválója a sztenderdizáció. Az idegenszó-purizmus csak az idegen szavakra figyel, célja az idegenszó-mentesség és az önazonosság motiválja. A nyelvi purizmus azt keresi, mi (nem) helyes; a (magyar) idegenszó-purizmus azt kutatja, mi (nem) magyar.²

Tanulmányomban – amellet, hogy a nyelvi purizmus kérdését is érintem –, elsősorban az idegenszó-purizmusról szólok. Ezzel a purizmust Teleki Józsefhez hasonlóan tárgyalom: „A nyelvtisztítás szélesebb értelme abban áll, hogy mindazt, ami annak természetével ellenkezik, kiirtassék. Erről mindazonáltal most itten nem szólunk, mi azt sokkal szorosabb értelemben vévén, azon csak az idegen szavak elkerülését értjük.”³

A purizmus – különböző mértékben és erővel – minden (európai) nyelv történetének része – gondoljunk csak az 1662 utáni időszak angol purizmusra, a német

¹ Az idegenszó-purizmus kifejezést a vonatkozó és az alábbiakban általam is idézett német szakirodalom szóhasználat (Fremdwortpurismus) alapján alkalmazom. A nyelvi és az idegenszó-purizmus közötti kapcsolatot én alá-fölé rendeltségi viszonyként értelmezem: az idegenszó-purizmus a nyelvi purizmus egyik alapeleme.

² Sybille ORGELDINGER, *Standardisierung und Purismus bei Joachim Heinrich Campe*, Berlin – New York, de Gruyter, 199, 27.

³ TELEKI József, *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által* (1816), a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta ÉDER Zoltán, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 305.

purizmusra, a későbbi korokból a perzsa, macedón (a török elleni) vagy török (arab elleni) purizmusra⁴ – s ilyen módon nyelvi univerzálénak tekinthető.⁵

A német nyelv történetében a purizmusnak sajátosan erőteljes szerepe volt. A német purizmus először XVII. századi barokk kultúrpatriotizmus nyomán szerveződött programmá. 1617-ben olasz mintára alakult meg a Fruchtbirgende Gesellschaft, az első és legfontosabb barokk nyelvi társaság (melyet később több Sprachgesellschaft is követett), melynek célja az önálló német irodalom létrehozása, egy normatív, nyelvjárások fölötti irodalmi nyelv kialakítása és a latin és francia nyelvi dominancia visszaszorítása volt. A barokk nyelvi(-filozófiai) purizmus főbb gondolatait Schottelius foglalta össze: az idegen szavak a német nyelv szerkezetét és látásmódját, világmegismerési módját befolyásolják; a nyelvi változások ezért politikai-nemzeti változáshoz, „elidegenesedéshez” vezetnek. (Schottelius hazája kedvezőtlen politikai helyzetének okát is az anyanyelv elhanyagolásában látta.)⁶ A XVII–XVIII. század fordulóján Leibniz, Thomasius, Wolff és Frisch fogalmaztak meg purista feladatokat: a német nyelv kihalásától is féltő írók a német kulturális felemelkedés zálogának az idegenszó-purizmust is tartalmazó nyelvi programjukat tekintették. A XVIII. században Gottsched és Adelung felfogásában a purizmus normatív nyelvapolást jelentett: a mérce az irodalmi nyelv volt.⁷ Ennek értelmében mind a korlátlan idegenszó-átvételt, mind a túlzott idegenszó-vadászatot kerülték. Ennél sokkal határozottabb vélemények, valóban purista elméletek is születtek. A francia forradalom, a napóleoni háborúk és a francia nyelv erős hatása folytán felerősödött a gondolat: a nyelv a nemzet tükré, a nyelvszellem a népszellemmel azonos, és a nyelvi határok egyben nemzeti határok is. Megkezdődött a küzdelem az idegen szavak ellen. Akadémiai körökben Berlinben és Braunschweigban volt leginkább téma a purizmus. Egyes szerzők életművében az idegen szavak elleni küzdelem állt a középpontban. Az 1789–1819-es időszakban a német purizmusnak négy fő iránya és képviselője volt: Kolbe nyelvszerkezeti, Krause radikális-ésszerűsítő és Jahn nemzeti-politikai purizmus mellett Campe népfelvilágosító-neveléspolitikai purizmusa volt a legegységesebb, leghatékonyabb.⁸ Itt most csak Campéról szólnok.

Noha Campe purizmusa mindenekelőtt gyakorlati jellegű: azaz a konkrét nyelvtisztítási eljárásokban valósul meg; összefüggő nyelvelméleti háttér nélkül is tartalmaz teoretikus elemeket, gondolati kiindulópontokat.⁹ Campe a nyelvi általánosság és sajátyszerűség, a nyelvek közötti hasonlóság és különbözőség tényét geográfiai-etnográfiai okokkal magyarázza. Purizmusa ugyanakkor szociális-kulturális indítta-

⁴ A purizmus történeti áttekintéséhez l. FODOR István, *A nyelvújítás, a purizmus és fajtái*, Magyar Nyelv, 2005. március, 46–51.

⁵ Ehhez bővebben l. Thomas GEORGE, *Linguistic Purism*, London/New York, 1991.

⁶ Alan KIRKNESS, *Das Phänomen des Purismus in der Geschichte des Deutschen* = Sprachgeschichte. *Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, hrsg. von Werner BESCH, Berlin – New York, de Gruyter, 1988, 408.

⁷ Andreas GARDT, *Nation und Sprache in der Zeit der Aufklärung* = *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, herausgegeben vom Andreas GARDT, Berlin – New York, de Gruyter, 2000, 184–188.

⁸ KIRKNESS, *i. m.*, 410–412.

⁹ Campe purista elképzeléseinek összefoglalását l. ORGELDINGER, *i. m.*, 232–380.

tású: munkájára a „népfelvilágosítás” jellemző, célja „a nép szellemi, erkölcsi és polgári kiművelése”.¹⁰ Az idegen szavak gátlói ennek, mert azokat a népesség széles rétegei nem értik, s ezért nem tudnak részt venni a társadalmi-politikai döntésekben. Ehhez mindenki számára érthető nyelv szükséges. A kulcsszó a „(köz)érthetőség” (*Verständlichkeit*), mely így a demokratizálódás egyik formája. A közérthetőséghez minden idegenszerűségtől meg kell tisztítani a nyelvet. A nyelvtisztaság Campe felfogásában idegenszó-mentességet jelent, a nyelvtisztántartás a gyakorlatban kizárás, a nyelvtisztítás „kiirtás”. A nyelvgazdagítás pedig az idegen nyelvi, nem vagy nem teljesen asszimilálódott lexikai elemek pótlása. Campe purizmusa egy, a nyelvi és idegenszó-purizmus közötti átmeneti forma; sztenderdizáló elképzelései és purizmusa egyaránt a német sztenderdnyelv, a Hochdeutsch elérésére irányulnak. Minden szóalakot a nyelvjárások feletti irodalmi nyelv mintájára kell képezni, illetve ahhoz kell igazítani – állítja Campe. A nyelvhelyességet megelőzi a nyelvtisztaság: a nyelvi elemek analogicitása. Idegenszerű minden nem-analógiás, az összetett és képzett szavak közül minden morfológiailag nem motivált és ezért nem érthető elem.¹¹ A nyelv-gazdagítás fölöslegessé teszi az idegen elemek kölcsönzését, és ezzel biztosítja a német köznyelv önállóságát. A nyelvhelyesség és nyelvtisztaság alapja a szokás, mely egyben kontroll, szűrő is: az újításokat csak korlátozott mértékben engedi meg.

Campe felfogásában a nyelv és nemzet szoros egységet alkot, ez az elgondolás a humboldti, illetve a fichtei nyelvfilozófiával rokonítható.¹² Az anyanyelv (a német nyelv) az azt beszélők szellemének, lelkületének, szokásának, a táji sajátosságoknak és a polgári felfogásnak a legmegfelelőbb, ahhoz leginkább illő nyelv, véli Campe.¹³ Az anyanyelv sajátos szókincsével és nyelvtanával hat a szellemi művelődésre, kibontakozásra. Ezek a gondolatok – mint láttuk – részben a barokk purizmus-felfogásában is megvoltak. Ennek megfelelően beszél Campe a nyelv szelleméről (génuszáról), mely a magyar nyelvújításban is fontos fogalom. A nyelv szelleme Campe értelmezésében a nyelv sajátos, más nyelvektől megkülönböztető, lényeghordozó jegyeinek összessége.¹⁴ Ugyanitt megjegyzi: a nyelv szelleme ellen cselekszünk, ha hagyjuk, hogy anyanyelvünkbe idegen szavak kerüljenek be.¹⁵ Az idegen szavak tehát éppen a

¹⁰ „...geistigen, sittlichen und bürgerlichen Ausbildung [des] Volks”, idézi ORGELDINGER, *i. m.*, 189. Wieland éppen ezért egy helyen Campe nyelvi jakobinizmusáról („Sprach-Jakobinismus”) ír: *Wielands Brief an Campe*, 1801, idézi Jürgen SCHIEWE, *Sprachpurismus und Emanzipation. Joachim Heinrich Campes Verdeutschungsprogramm als Voraussetzung für Gesellschaftsveränderungen*, Hildesheim – Zürich – New York, Olms, 1988, 73.

¹¹ KIRKNESS, *i. m.*, 411.

¹² ORGELDINGER, *i. m.*; KIRKNESS, *i. m.*, 412. Campe egyébiránt 1775-ben és 1776-ban a Humboldt testvérek (Wilhelm von Humboldt és Alexander von Humboldt) tanítója volt, a Humboldt-házban ismerkedett meg a berlini felvilágosodással, ORGELDINGER, *i. m.*, 4.

¹³ Joachim Heinrich CAMPE, *Ueber die Reinigung und Bereicherung der Deutschen Sprache*, Dritter Versuch welcher den von dem königl. Preuß. Gelehrtenverein zu Berlin ausgesetzten Preis erhalten hat, Braunschweig, 1794, XXVIII.

¹⁴ „Der Geist der Sprache ist [...] das Eigentümliche, Auszeichnende und oft zugleich Wesentliche”. Joachim Heinrich CAMPE, *Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Zweiter Theil. F bis K. Braunschweig, 1808, 279.

¹⁵ „Es ist gegen den Geist der Sprache, sich fremde Wörter einimpfen zu lassen.” *Uo.*

nyelv szellemét, a csak az anyanyelvre jellemző sajátyszerűséget, belső erőt zavarják meg.¹⁶ Hasonlóképpen vélekedik nálunk Teleki József is.¹⁷

1792-ben a Berlini Akadémia pályázatot írt ki több kérdés megválaszolására, a nyitó kérdés így hangzott: „Elérhető-e egyáltalán egy nyelv és különösen a német nyelv tökéletes tisztasága?”¹⁸ Az első díjat Campe nyerte meg *Ueber die Reinigung und Bereicherung der Deutschen Sprache* című munkájával.¹⁹ E műve, valamint németesítőszótárai²⁰ tekintendők fő purista munkáinak.

Campe németesítő tevékenységének forrásai: a régi német szövegek, Luther és kortársai, illetve követői írásai, az újabb német irodalmi alkotások kiválóbbjai, „a misztikusok, zelóták és zsenik írásai”; a legfontosabb nyelvjárások (főként a Niederdeutsch), a rokon germán nyelvek (angol, holland); illetve a nyelv belső termékenysége. Vagyis: a szóösszetételben, szóképzésben, jelentésváltozásban, szófajcserében és metaforákban rejlő lehetőségek.²¹ Campének munkájában segítőitársai, „harcostársai” is voltak (Eschenburg, Kinderling, Rüdiger, Heynatz), nekik is köszönhető, hogy a puristák kezdeti, újságcikkekben közölt 94 németesítő javaslatából kb. két évtized alatt 11 000 lett. Campe mintegy 3000 új szavából azonban csupán 300 maradt meg, pl. *altertümlich* (antik), *Ergebnis* (Resultat), *geeignet* (qualifiziert), *gegenteilig* (konträr), *herkömmlich* (konventionell).²² Campe elsősorban a politika, kommunikáció, érzelmi élet, etika és esztétika területén alkotott sikeres szavakat, illetve néhányat a mindennapi élet tárgykörében és a grammatikai szaknyelvben. Annak, hogy miért nem sikerültek újításai, általánosságban az volt az oka, hogy túlságosan támaszkodott az összetételekre, valamint a kevésbé produktív képzőkre, és nem figyelt eléggé az újabb, de termékeny képzőkre. Különösen kedvelte, szinte sablonszerűen alkalmazta pl. a *-lebrig* és a *-künftig* képzőket.²³ Campe tevékenységét számos kritika és gúny érte, ugyanakkor minta is volt a későbbi purizmus számára, szótára példáján számos németesítőszótár jelent meg egészen a II. világháborúig.

A purista Campe kortársi megítélése nem volt egységes. Jacob Grimm elutasította őt és a többi puristát. Goethe (Schillerrel, pl. *Xéniákban*) kezdetben ironikusan szemlélte a purizmust és elhatárolódott tőle, később azonban árnyalta véleményét. Elismerte a purizmus történelmi, identifikáló szerepét, ám úgy vélte, a nyelvtisztításhoz körültekintően kell hozzáfogni. A tudományos szavakat pl. meg kell hagyni eredeti, idegen formájukban. A nyelvet tisztítani és gazdagítani kell egyszerre, fel

¹⁶ Nem véletlen, hogy Campe a régi szókincs felélesztését fontosabbnak tartja az új szavak „késztésénél”.

¹⁷ TELEKI, i. m., 307.

¹⁸ „Ist vollkommene Reinhart einer Sprache überhaupt und besonders der Teutschen möglich?” idézi GARDT, i. m., 186.

¹⁹ CAMPE, *Ueber die Reinigung...*, i. m.

²⁰ Joachim Heinrich CAMPE, *Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unserer Sprache aufgedrungenen fremden Wörter*, 2 Teile, Braunschweig, 1801; Joachim Heinrich CAMPE, *Wörterbuch der Deutschen Sprache*, Fünf Teile, Braunschweig, 1807–1812.

²¹ Peter von POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte von Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band 2. 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin – New York, de Gruyter, 1994, 129.

²² Ehhez l. bővebben *uo.*, 130–131.

²³ *Uo.*, 131–132.

kell ismernünk az idegen szavak stílus- és nyelvgazdagító szerepét. A nyelvtisztítás gazdagítás nélkül egyoldalú, csak formai szempontú. Az idegen nyelvi elemek elfogadása a saját nyelv gazdagítása: a nyelvi horizont tágítása. Goethe fordítási elvei is ezt a gondolatot tükrözik: a fordítás a nyelvi tudat bővítésének, a nyelvi különbségek eltüntetésének, illetve integrálásának eszköze. A fordítások által is megvalósuló nyelvgazdagodás a nemzeti nyelv fejlődésének előfeltétele.²⁴ Hazánkban Kazinczy Ferenc vall hasonló gondolatokat.

A magyar nyelvújításban nem beszélhetünk a Campééhez hasonlóan kidolgozott és megvalósított purizmus-programról. Mindenesetre a purizmus a nyelvújítás-nyelv-mívelés egyik alapvető elméleti és gyakorlati kérdése. És miként a német irodalom és nyelv fejlődése általában, úgy részben a német purizmus is példa (ha nem is mindenben követendő példa) volt a magyar nyelvújítás szereplői számára. Az alábbiakban a magyar purizmust mutatom be, főként három szerző művei alapján: Barczafalvi Szabó Dávid, Kazinczy Ferenc és Teleki József purizmus-felfogásáról szólok.

Az első magyar purista mozgalom a Geleji Katona István nevéhez fűződő kálvinista nyelvtisztítás volt. Ennek eredményei azonban háttérbe szorultak a későbbi visszalatinosodás idején. Ezzel együtt járt a németesedés, melyre válasz volt egyfelől Bessenyei mérsékelt purizmusa, illetve a tudomány Molnár János-féle (fizika) és Dugonics András-féle (matematika) magyarosítása, másfelől a Magyar Hírmondó Barczafalvihoz köthető (Rát Mátyás örökségét folytató)²⁵ „túlzór purizmusa”.²⁶ Ennek elsődleges oka II. József nyelvrendelete, Csetri Lajos szerint azonban legalább ennyire számolhatunk a német purizmus és még inkább a XVII. századi Sprachgesellschaftok hatásával is.²⁷ Meglehet, a hatások motivációjukban különböznek, mindazonáltal egymásra épülnek: míg a józsefi nyelvrendelet érzelmi reakciókat váltott ki, a német purizmus a gyakorlati megvalósításra adott példájával ösztönzött. Barczafalvi Szabó Dávid purizmusában is érvényesül e kettős hatás: „magyarításai” indokaként a hazaszeretetet nevezi meg, és a német példát tekinti követendő mintának. Az érzelmi és gyakorlati okok a nemzetföltés és a szükségre hivatkozás szövegeiben kapcsolódnak össze.²⁸ Az új szavak, illetve magyarítások véleményezésében a folyóiratoknak döntő szerepet szán. Elképzelése szerint a nemzet próbálja, értékeli és fogadja el a szavakat, ezzel valósulna meg „a kitartó tesztelés metódusa”.²⁹ Barcza-

²⁴ Prof. Dr. Gabriella CATALANO, *Goethe und das Fremdwort*, http://www2.uni-wuppertal.de/FB4/germanistik/Homepage_Neuland/Display/pdf%20Goethe%20und%20das%20Fremdwort%20-%20Catalano.pdf. (2009. 10. 15.)

²⁵ BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk, 1997, 107.

²⁶ CSETRI Lajos, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól = Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*, szerkesztette TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 243.

²⁷ *Uo.*, 245.

²⁸ [Nekrológ be nem fogadott új szavak felett] Barczafalvi Szabó Dávid visszavonja szóújításait, és egyben megindokolja, miért tartotta szükségesnek megalkotásukat, Magyar Hírmondó, 1786. aug. 30. 68. sz. 561–575 = Magyar Hírmondó: Az első magyar nyelvű újság: Válogatás, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta KÓKAY György, Bp., Gondolat Kiadó, 1981, 434–444.

²⁹ BODROGI Ferenc Máté, „Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni”. *Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában?*, Magyar Nyelvjárások, Debrecen, 2005, 77.

falvi e téren Campe magyar előfutárának tekinthető, hiszen a német purista szerint az újságok célszerű és hasznos eszközei a tudományok (műveltség) terjesztésének.³⁰ De előlegezi Barczafalvi vágya-igénye Campe népfelvilágosító céljait is: a hazának „[s]züksége van a maga nyelvén való könyvekre, hogy az alnép [köz nép] is kivetkezzen már valaha a tudatlanságból” – írja 1786. augusztus 30-án.³¹ Barczafalvi tizenkét pontban foglalta össze szóalkotási szabályait.³² Fő vezérelve az analógia, a nyelvben már meglévő és működő szóképzési szabályokhoz való alkalmazkodás, illetve a magyar gyökökre való építkezés. Felfogásában a magyar szókészlet a közérthetőség és a kulturális felemelkedés záloga. A vélemények különbözőségét mutatja, hogy például „Kisfaludy Sándor nyelvművelési elmélete a purizmust a közérthetőség kedvéért akarja elkerülni”.³³ Barczafalvi közérthetőségre való törekvése és az analógia (a nyelv belső rendszeréhez való igazodás) mint elsődleges szóalkotási módszere is igazolja azt a felvetést, mely szerint ő a göttingai tudományosság egyik magyarországi előfutára, aki a nem privát nyelvfelfogást, a nyelv és kultúra, anyanyelv és nemzeti gondolkodás egységét vallotta.³⁴ Barczafalvit szógyárosnak, nyelvünk elaljasítójának is tekintették,³⁵ ugyanakkor „nyelvtörténeti tény, hogy Barczafalvi, körülbelül négyszáz újítási javaslatának közel egynegyede – mintegy száz szó [...] a mai napig is élő és nélkülözhetetlen része lett szókincsünknek”.³⁶ Barczafalvi purizmusában egy nyelvi-purizmus-program csírái sejthetők meg, benne vannak mindazon gondolati elemek, melyek Németországban Campe, Magyarországon pedig majd Teleki József felfogásában állnak össze letisztult rendszerre.

Kazinczy Ferenc a purizmusról először éppen Barczafalvi Szigvárt-fordításának bírálatában fejt ki nézeteit.³⁷ Bár általában nem tartja tilalmasnak a purizmust, nem pártolja a feltétel nélküli magyarítást: „az olyan dologokat, a’ mellyek Magyar nevezeteket szorossan nem kívánnak, meg-szokott nevezetek alatt hagyjuk meg”.³⁸ Követelménye, hogy az új szó „a’ Nyelvnek analógiájához alkalmaztassék”.³⁹ Mint említettem, Barczafalvi fő szóalkotási elve pedig – ha ezt a gyakorlatban olykor nem is sikerült megvalósítania – éppen az analógia volt.⁴⁰ A Szigvárt-bírálatban paradox módon az analógia vezérelte Barczafalvin Kazinczy éppen az analógia hiányát kéri számon. Ennek oka persze a Barczafalvi elmélete és gyakorlata közötti eltérés is lehet. Kazinczy fő kifogása a Szigvárt szóújításai, magyarításai ellen (monstrum –

³⁰ ORGELDINGER, i. m., 48.

³¹ BARCZAFALVI, i. m., 436.

³² *Uo.*, 439–441.

³³ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 39.

³⁴ Ehhez l. BÉKÉS, i. m., 107–112; BODROGI, i. m., 76–77.

³⁵ Szily Kálmánt és Steiner Zsigmondot idézi BÉKÉS, i. m., 108.

³⁶ *Uo.*, 109. Ilyen szavak pl. az *alap, ábra, olvasmány, szakma, szerep*.

³⁷ KAZINCZY Ferenc, *Szigvárt Klastromi története*, Magyar Museum, első kötet, második negyed, Pesten, Trattner Mátyás’ betűjével, 1788, 178–187.

³⁸ *Uo.*, 185.

³⁹ *Uo.*

⁴⁰ Külön kutatást igényelne az egyes szerzők nyelviaanalógia-felfogása is, hiszen ezek között jelentős eltérés is lehet.

szörnyeteg, eccho – viszhang) az, hogy míg ez tudományos munkában, a filozófiában elfogadható lenne, „Románt fordítani, ’s a’ gyönyörűségre szólgáló dolgokat-is időtlen nevekkel motskolni el, meg-engedhetetlen vakmerőség”.⁴¹ A szórakoztatásra szánt művekben kevésbé van helye az újításnak. Ha ezt az érthetőség okán kifogásolja Kazinczy, úgy éppen ellentétes a véleménye a Barczafalviéval, aki a közérthetőség okán alkot új szavakat (akárcsak Campe). Tegyük hozzá, Barczafalvi évtizedeket szánt az újítások elterjedésére.

A *Dayka élete*⁴² című írásában Kazinczy a Goethéhez hasonló elveket fejteget, az idegen nyelvek anyanyelvi stílust gazdagító hatásáról ír. Horácra hivatkozik, majd kijelenti: „Még egy nemzet sem vitte elő literaturáját anélkül, hogy azon nemzetektől, melyeknél a tudomány már virágzott, ízlést, szóllást ne kölcsönzett volna.”⁴³ Itt Kazinczy az irodalom nyelvéről szól, de megállapítása a nyelvre általában is vonatkozik, ezt igazolja, hogy idézi a *Debreceni Grammatikát*: „Látjuk, hogy eleitől fogva egyik nyelv a másiknak tulajdonságát tette magáévá, és annál fogva pallérozódott”.⁴⁴ A *Báróczy életében* a purista Kazinczy kifejti, hogy ha a puristákra hallgatunk, „nyelvünk az lesz, ami volt”.⁴⁵ Vagyis: a purizmus a nyelvi fejlődés akadályozója, a statikusság, nyelvi állapotszerűség forrása; ortológus álláspont. Kétségtelen, hogy a purizmusnak vannak ilyen vonásai. Campe pl. éppen az irodalmi nyelv statikusságát, hosszú időre egy állapotban megmaradását, megtartását tekintette az egyik fő feladatnak, végső soron elutasítva ezzel a folyamatos nyelvfejlődést, változást. Kazinczy felismerte a nyelv folyamatos változásának tényét, illetve e változ(tat)ás szükségességét. A puristák ellenben – Kazinczy szerint – a változásokat és magyarításokat egy elérendő statikusság okán szorgalmazzák. A helyzet valójában nem ennyire egyértelmű. Hiszen bár a nyelvtisztaság csakugyan egy állapot megtartását jelenti, amennyiben fennáll a folyamatos idegen nyelvi hatások lehetősége – ez pedig a fordítások, kultúráközi kapcsolatok révén bizony fennáll –, akkor a nyelvtisztántartás folyamatos alkalmazkodást, dinamikus purizmust követel, s ezáltal a nyelv kétségtelenül változik, jó esetben fejlődik is. Az *Ortológus és neológusban*⁴⁶ a purizmust az újítások forrásának tekinti, elismeri jogosultságát (így Barczafalvi teljesítményét is), s a neológia eljárásaihoz sorolja. A szélsőségeket azonban, a „xenologizmusok vadászását” és a „magyarizmus gyönyörű virágainak elmellőzését” egyaránt neológusi hibának tartja, s azt is, „hogy mindent magyar névvel akarunk adni, bár kétségesen, csonkán, nevelésesen”.⁴⁷

⁴¹ KAZINCZY, *Szigvárt...*, i. m., 186.

⁴² KAZINCZY Ferenc, *Dayka élete*, 1813 = KAZINCZY Ferenc *válogatott művei*, második kötet, sajtó alá rendezte SZAUDER Józsefné, válogatta s a jegyzeteket írta SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1960, 158–175.

⁴³ *Uo.*, 166.

⁴⁴ *Uo.*, 168. A *Debreceni Grammatika* szintén elítélte a túlzó purizmust.

⁴⁵ KAZINCZY Ferenc, *Báróczy élete*, 1814 = KAZINCZY Ferenc *válogatott művei*, i. m., 176–193.

⁴⁶ KAZINCZY Ferenc, *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, 1819 = *Uo.*, 194–211.

⁴⁷ *Uo.*

Kazinczy alapvetően elismeri a magyarítások szükségességét, erről tanúskodik Aranka Györgyhez írott, 1810. július elsejei levele.⁴⁸ Ugyanakkor nem mond le arról a meggyőződéséről, hogy az „idegenszerűségek” hozzájárulnak a stílus, a nyelv gazdagításához, a nyelvi horizont kitágításához – mint láttuk, Goethe szintén így vélekedett. Csetri szerint „Kazinczy azért ítéli el a purizmust, mert akadályozza azt a szándékát, hogy irodalmi nyelvünket az európai modern irodalmak nyelvének és szemléletének fordulataival, finomságaival és árnyalataival gazdagítsa”.⁴⁹ Csetri azt is hangsúlyozza, Kazinczy ezzel túl is lép a purizmus kérdésén, nála a purizmus szó-készletbővítéséről a fő hangsúly „a szépség igényeit kielégítő stílusújításra” tevődik át.⁵⁰ Valójában ennek érdekében, a stílus és a nyelvi európaiság nevében ragaszkodik az „idegenszerűségekhez”, s ezért részben a közérthetőséget is feláldozza.⁵¹ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy Kazinczy az idegenszó-purizmust, pontosabban a szó-készlet lehetőség szerinti magyarítását feltételekkel elfogadja, a nyelvi purizmust, az idegenszerűségek általános elutasítását azonban – a nyelv- és stílusgazdagítás érdekében – nem. Kazinczy Campe purizmusával – jöllehet a német szerző Robinsonjának magyar fordításáról bírálatot írt⁵² –, vélhetőleg, alaposan nem foglalkozott, bár a német purizmus eredményeiről bizonyára tudomása volt. Purizmus-felfogása viszont számos ponton a Goethéével érintkezik, sőt megegyezik.

A magyar nyelvújításban a purizmusról Teleki József mondja a leghatározottabb, legrendezettebb és legátgondoltabb véleményt, ám változás az ő felfogásában is megfigyelhető. Az ő purizmus-felfogásának tárgyalása előtt érdemes megemlítenünk édesapjának, Teleki Lászlónak a gondolatait is.

Teleki László 1816. január 16-ai, Kazinczynak írt levelében⁵³ a rossz újítások és magyarítások ellenében angol példára hivatkozva a „kerüljük a purizmust” elvét vallja, s a görög és latin tudományos szavak megtartására biztat. Szerinte éppen a sok új szó zavarja meg a nyelv tisztaságát.⁵⁴ A feltétel nélküli idegenszó-purizmust tehát nem tartja kedvezőnek, a nyelvi purizmust azonban szükségesnek látja, „mert idegen nyelvekből azonban egész kitételeket kölcsönözni és idegen idiotizmus szerint szót formálni káros, rontó.”⁵⁵ Belátja ugyanis az anyanyelv és a „nemzet Characterere” összefüggéseit, azt, hogy nyelvünk „elidegenesedése” a „nemzet gondolkodása, s

⁴⁸ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1898, 3.

⁴⁹ CSETRI, *A magyar nyelvújítás...*, i. m., 274.

⁵⁰ CSETRI, *Egység...*, i. m., 44–45.

⁵¹ L. Kazinczy Ferenc *Purismus* című versét: KAZINCZY Ferenc, *Tövises és virágok*, Széphalom, 1811, 14. Tovább klopstocki hivatkozását: KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 153.

⁵² KAZINCZY Ferenc, *Robinson’ fordítottásáról való ítélet*, Magyar Museum, első kötet első negyed, Pesten, Trattner Mátyás’ betűjével, 1788, 50–55.

⁵³ Teleki László – Kazinczynak (1806. január 16.) = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1816. március 1. – 1816. december 31.*, XIII, 1815–1816, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1903 [a továbbiakban: *KazLev*, XIII], 418–426.

⁵⁴ Teleki László – Kazinczynak (1806. január 16.) = *KazLev*, XIII, 423. Ezzel a Bessenyeiével, Verseghyével és Pápayéval egyező véleményt mond.

⁵⁵ *Uo.*

tselekedete módja változásait is elégségit”.⁵⁶ Összességében a nyelvi purizmust bizonyos határok között dicséri.

Teleki József purizmuselméletét *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által* című, a Marczibányi-pályázaton nyertes értekezésében foglalta össze.⁵⁷ „Különös szakaszt”, külön fejezetet szentel munkájában a nyelvtisztítás kérdésének (a mű más részeiben is ír azonban a purizmusról), mert a téma fontossága ezt indokolja. A német purizmus példájáról alkotott véleménye némileg ellentmondásos. A német nyelvtisztítók eredményeit nyelvrontásnak, Campe szavait egyenesen „idomtalan szüleményeknek” nevezi, s mint a nyelvújítás káros, de a nyelvi szabadsággal együtt járó melléktermékeit említi.⁵⁸ Később azonban a purizmus jogosságát és szükségességét ecseteli, miközben Campéról is elismerően szól. Felismeri a német nyelvújítás motivációját: a „kimíveltetést”,⁵⁹ valamint azt a magyar nyelvre is érvényes tényt, hogy a nyelv művelése a nemzetiség fenntartásának záloga.⁶⁰ Új szók nélkül kénytelenek leszünk „előadásunkat idegen szókkal, szólásokkal megferteztetni”: a magyarítás tehát nyelvtisztítás.⁶¹ Éleslátással hívja fel a figyelmet ugyanakkor a magyar purizmus ellentmondásosságára: egyesek egy idegen hangot sem szenvednek meg nyelvünkben, üldözik az idegen szavakat, az idegen szólásformákat azonban elfogadják, mások éppen ezeket utasítják el, és az idegen szavakat megtűrik.⁶² Teleki ezzel olyan állapotot tár elénk, melyben az idegenszó-purizmus és a nyelvi purizmus nem esik egybe. Teleki a nyelvtisztítást azért tartja lényegesnek, mert így biztosítható a nyelv belső természetének, belső erejének (a nyelv génuszának) megőrzése. Az eredeti nyelvekben, melyeket a nyelv génusza működtet, ezért fontosabb a nyelvtisztítás, mint a leánynyelvekben.⁶³ A nyelv belső erejének megtartása felülírja a nyelvi tökéletességre törekvést: inkább legyen nyelvünk tökéletlen, de „az a belső erő, azon kifejtetlen báj és mindég tartó értelmesség, melyet csak az eredeti nyelvekbe kereshetünk, soha semmi egyéb tökéletesség által sem pótolthatatik ki”.⁶⁴ Teleki részletesen kifejti, hogy miképpen, milyen szabályok alkalmazásával végezzük a magyarítási munkát. „Campe útmutatása szerint”⁶⁵ háromféle szócsoporthat határoz meg – leginkább ezek képviselői kerülnek át nyelvünkbe az idegen nyelvekből – s elemzi is ezek magyarításának módszertanát. Teleki „nem ért egyet Gedikével, aki a tudományos mesterszavak megtartását helyeselte, akár a nyelv tisztaságának árán is”.⁶⁶ Inkább Campénak ad igazat, aki egy fogalom meglétét a fogalmat hordozó szó

⁵⁶ Teleki László – Kazinczynak (1806. január 16.) = *KazLev*, XIII, 424.

⁵⁷ TELEKI, *A magyar nyelvnek...*, i. m.

⁵⁸ TELEKI, *A magyar nyelvnek...*, i. m., 126–128.

⁵⁹ *Uo.*, 128.

⁶⁰ *Uo.*, 143. Teleki nyelvfelfogása szintén kapcsolható az ún. göttingai tudományossághoz; ehhez l. BÉKÉS, i. m., 113–122. és BODROGI, i. m., 78–79.

⁶¹ TELEKI, *A magyar nyelvnek...*, i. m., 137.

⁶² *Uo.*, 143–144.

⁶³ *Uo.*, 307.

⁶⁴ *Uo.*, 308.

⁶⁵ *Uo.*, 314.

⁶⁶ BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvölcsélet alapkérdései*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1987, 607.

megértésével, azaz anyanyelvűségével azonosítja. Ezt az állítást – mondja Teleki – igazolta Wolff, aki lehetőleg mindent német szavakkal fejezett ki, s „egy német tudományos nyelvet” alkotott.⁶⁷ A magyar műszavak „közértelműbbek”, általuk jobban és gyorsabban el tudjuk sajátítani a tudományokat. Az anyanyelvűség – akárcsak Bessenyeinél és Campénál – a (köz)művelődés kulcsa.

Teleki különbséget tesz a mennyiségi és minőségi purizmus között: nem a magyar szavak számának szaporítása az elsődleges cél, hanem az, hogy új szavaink az idegent „minden előadandó esetben minden relációkban kipótolhassák”.⁶⁸ Azaz: illeszkedjenek a magyar szókészlet tartalmi-alaki rendszeréhez, toldalékolhatók legyenek, újabb szó alkotásához is alapként szolgáljanak. A nyelvtisztításban körültekintően kell eljárunk: a józan okosság, a nyelv belső természete és a helyes ízlés vezéreljen minket, annak tudatában, hogy tökéletes nyelvtisztaság nem lehetséges, de nem is szükséges.⁶⁹

Teleki József purizmus-felfogása a téma alapos átgondolásáról, a német purizmus, különösen Campe purizmusának mintául vételéről tanúskodik. Programnak azonban mégsem mondható, inkább csak elméletnek, hiszen nem követte gyakorlati megvalósulás: szótárírás, módszeres purista tevékenység. S ez érvényes általában is a magyar nyelvújításra. Ebben Teleki Lászlóval kell egyetértünk: „Ezeknél fogva nints nállunk tulajdonképpen purista; nints Szótsináló, nints Szó rontó, hanem azt tartom, hogy minden a ki Anyai Nyelvünket gyarapítani, pallérozni akarja, a maga gondolatya szerint indul meg igyekezetében”.⁷⁰

A magyar nyelvújításban (a szókincsbővítés, a stílusújítás és az irodalmi nyelv kialakításának folyamatában) a purizmus csupán az egyik elem volt, egy szerző tevékenységében sem fejlődött önálló programmá. Ugyanakkor a nyelvújítás résztvevői belátták, hogy a purizmus kérdése alapvető nyelvelméleti és gyakorlati kérdés. A bizonytalanságok, az idegenszó-purizmus és nyelvi purizmus közötti ingadozások és ellentmondások magának az alapkérdésnek a nehezen megválaszolhatóságából fakadnak: elérhető-e, elérendő-e egyáltalán egy nyelv tökéletes tisztasága és hogyan; mikor (tökéletesen) tiszta egy nyelv? Ahol – mint Campe munkájában – az idegenszó-purizmus önálló programmá lett, ott a gyakorlati megvalósulás sokszor félresikerült. (Campe szavainak mindössze 10%-át fogadta be a német nyelv.) Ezért a jelenkor purizmusa számára is tanulság, hogy az idegenszó-purizmus önmagában hiányos módszer, csak a nyelvi purizmus részeként, azzal egységben válhat a nyelv tisztaságának, belső ereje (génusza), magyarsága megőrzésének hatékony eszközévé.

⁶⁷ TELEKI, *A magyar nyelvnek...*, i. m., 319.

⁶⁸ *Uo.*, 320.

⁶⁹ *Uo.*, 129.

⁷⁰ Teleki László – Kazinczynak (1806. január 16.) = *KazLev*, XIII, 420.

Dessewffy József és a Tübingai pályamű¹

Bár az 1807-es év nem fordulópont abban a XVIII. század végén kezdődött küzdelmes folyamatban, amely a magyar nyelvnek a Magyar Királyság és Erdély területén való hivatalos nyelvvé nyilvánítását célozta,² mégis fontos állomás, aminek csak egyik oka, hogy az ekkor újra összeült országgyűlés is napirendjére vette a kérdést. Még jelentősebb talán, hogy ebben az évben jelent meg az a bizonyos tübingeni fölhívás, amelyre Kazinczy Ferenc is elkészítette a maga pályaművét. Írásomban egyfelől Dessewffy Józsefnek a tübingai pályázathoz való viszonyát, másfelől Dessewffynek, ahogy a címben is utalok rá, a Kazinczy-pályaművel kapcsolatos véleményét, magatartását kívánom bemutatni, újabb adalékot szolgáltatva a tübingai pályázat mindmáig homályos folyamatának tisztázásához.

Maga Dessewffy ugyanis kétszeresen is kapcsolódik a pályázathoz. Egyrészt azért, mert ugyan kevésbé közismert a tény, de ő maga is írt egy választ a feltett jutalomkérdésre, csak nem küldte el Tübingenbe, s bár Kultsárnál szerette volna kinyomtatni, végül kéziratban maradt. Másrészt pedig azért, mivel – addig példa nélkül való módon – a legfelsőbb politikai fórumon, a diétán, Kazinczy *Tübingai pályaművére* hivatkozott érvelésében, ezzel – messze meghaladva korát – összekapcsolódott személyében a reformországgyűlésekig két különálló, nyelvért küzdő csoport, nevezetesen az írók és a politikusok csoportja.

¹ Utólagos szerzői megjegyzés: jelen tanulmány 2009. október 15-ére készült el, a debreceni konferencián megtartott előadásom napjára. A megjelenés előtti szerzői korrektúra kézhez kapása előtt hívta fel a figyelmemet Vaderna Gábor – utólag is hálás köszönet érte – Miskolczy Ambrus írására. (MISKOLCZY Ambrus, „Egy két szó a magyar nyelvről, literatúráról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában” Dessewffy József [kétszer is] elutasított értekezése a magyar nyelvről [1808, 1816], Levéltári Közlemények, 2009/1, 299–327.) A Levéltári Közleményeknek ez a legújabb száma még nem érhető el, de Reisz T. Csaba szíves közreműködésével megkaptam a kéziratot. Miskolczy Ambrus forrásközlése az akadémiai kéziratárban őrzött, Kazinczy által lemásolt és meghúzott 1808-as szöveget veszi alapszövegnek, míg én az OSZK Kézirattárában lévő 1816-os teljes Dessewffy-szöveget. Miskolczy áldozatos munkával elvégezte a két szöveg egybevetését, s zárójelben közölte a Kazinczy által kihúzott részeket is. Én viszont tanulmányom írása során kevésbé tartottam lényegesnek a két szöveg kritikai összevetését és Kazinczy szerkesztői munkájának vizsgálatát, ezért nyúltam a hosszabb szöveghez. A tübingeni pályázat kontextusából szemléltem Dessewffy József munkáját, s legalább ennyire foglalkoztatott 1811/12-es szereplése a diétán. Fölszólalása itt Kazinczy pályaművével függött össze, nem pedig a sajátjával. E tágabb aspektusból számomra talán a legfontosabb újdonságot Horvát István levelének felfedezése jelentette, amelyben nevesíti az egyik, eddig Heinrich Gusztáv által névtelennek feltüntetett pályázót.

² A nyelvkérdéshez lásd legújabban *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005.

Dessewffy írása az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található,³ s mintegy 46 negyedréte hajtott lap terjedelmű. A szerző a *Bévezető beszéd*ben, amely 1816 októberében született, elmondja, hogy ezt a szöveget még 1808-ban írta. Kazinczy ismerte Dessewffy munkáját, levelezésük során többször is szóba került mindkettejük szövege. A bécsi kormány 1808 márciusában hirdette meg – előre megfontolt provokatív szándékkal – a tübingeni Cotta könyvkiadót felhasználva pályázatot, amely felhívás – „egy magyar hazafi” aláírással – először az *Allgemeine Zeitung*ban jelent meg.⁴ A beküldött pályamunkákban arra a kérdésre keresték a választ, vajon lehetséges-e a magyar nyelv hivatalossá tétele Magyarországon. A német, illetve latin nyelven benyújtható pályamű beküldési határidejűl július végét jelölték meg. Kazinczy a maga munkáján májusban kezd el dolgozni, elsőként Dessewffyt értesíti a készülő munkáról, egész sereg nyelvészeti és filológiai kérdést tesz föl neki.⁵ Dessewffy válasza június 8-án kelt. Mindenekelőtt hosszan, tételesen megválaszolja Kazinczy kérdéseit, látszik, hogy nagyon érdekli a téma. Majd a levél közepe táján említést tesz saját munkájáról, amely már készen van, de nem küldi el.

„Reszketek új munkádra, Kedves Barátom, én is írtam, Pesten lévén a minap, egy két szót nemzetülésünkről. *Semper ego ne auditor tantum, nunquamne reponam?* Kultsárnak adtam munkámat; fogja e kinyomtatatni a’ hazai tudósításokban? és hogyan? nagyon tsonkítva e, vagy tsak félig herélve? meg válik.”⁶

Kazinczy – tartva a határidőt – még két hónapig dolgozik munkáján, ám Dessewffynek csak decemberben küldi el. Ugyan már korábban ígéri, ám október 4-én kelt levelében Dessewffy azt írja, hogy

„Leveled híjával volt munkáddal, melyet említettél; vagy el felejtéd meg küldeni vagy ki lopták ex amore boni ordinis, mert tsak hidd el, hogy nyittyák a leveleket, de nem tsupán azok a kiknek szöllanak.”⁷

Végül a várva várt küldemény megérkezik. Dessewffy december 14-én köszöni meg és küldi el a magáét a mesternek:

³ OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 21. 2r–24r, és Kazinczy rövidített másolata: MTAKK, RUI 4–13.

⁴ A pályázat kiírásának körülményeiről lásd *Bevezetés* = KAZINCZY Ferenc *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916; WERTHEIMER Ede, *Az 1807-diki magyar országgyűlés*, Századok, 1896, 293–309, 394–412.; valamint AJKAY Alinka, „Pályatársomnak egész ideája, igen is, csak a’ Nationalismus. Az nekem az idolumom, nem holmi apró tekintetek.”: *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaművéről*, ItK, 2007, 520–537.

⁵ KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1807. május 1. – 1808. június 30.*, V, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1894 [a továbbiakban: *KazLev*, V], 430–434.

⁶ *Uo.*, 479–480.

⁷ KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1808. július 1. – 1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VI], 92.

„Háladatossággal vettem Könyvedet és gyönyörűséggel át olvastam. Várva várom új munkádat. Íme a' magamé, melyet Kultsár Úr, mint ha ő reája volna bízva a' józan ész kultsa, nem méltóztatott a' homályoságból a' Köz Világra a' Hazai Tűdósításokban ki botsítani. Ez az ember vagy a' híjába valóságoknak tzifrázója, vagy tsupán által író szokott lenni. Soha semmi gyökeres idea nem termett pennája alatt, és fél mindegyiktől, a' mely másnak tolla alatt serdül.”⁸

Néhány keményebb megjegyzést enged meg magának a művét ki nem adó Kultsár Istvánnal szemben. Írását a pályázatra sem küldte el Dessewffy, bár sehol nem említi, hogy Kultsár miatt maradt volna le, úgy tűnik, eleve nem akart „concurrálni”. Az ő műve tehát nem pályázat, ugyanis sosem küldte el, hanem felelet a feltett kérdésre, mivel részint a téma érdekelte, részint roppant módon fölháborította a pályázat kiírása.

„Van elég dolgok a' szegény németeknek a' magok nemzetiségét védnie; nem szükség, hogy Magyar hazafiak támadjanak a' kik 100 aranyért aranyban örökké tartó kortsosságra igyekezzenek minket kárhozatni. E' valamivel többbe kerülne. Reméllem, hogy egy hazafi sem fog a' két hazában méltóztatni felelni a' valósággal sértő kérdésre. Ha a' Tübingában mulató kérdés tevő nem tudja, mondhatom nékie, hogy mi eltökélt nemzeti akarattal, de minden erőltetés nélkül a' Magyar nyelv gyarapításán iparkodunk a' hazában; hogy a' leg jobb elmék, a' leg nemesebb szívek részt vesznek ezen igyekezetben, és minden lehetőséggel a' körül forgolódnak, hogy inkább szerettük volna olvasni a' két hazában, hogy a' kérdező valami jó, külső könyv Magyar által fordítására szánta legyen a' 100 aranyját.” (20v–21r)

Mindezen kirohanás ellenére Dessewffy nem veti Kazinczy szemére, hogy pályázott, sőt örül a pályaműnek, csak a pályázat kiíróját marasztalja el, ezt több levelében is megemlíti:

„Végtére ama Tübingiai magyart is betsületesen, de motsok nélkül le rakom.”⁹
„Nem tartozom és nem is akarom tudni, hogy a' Nádor Ispány a 100. Aranyos Kérdések Szerzője. Én kefélem a' Kérdezőt, mert motskot szórt mint reánk, mint magára.”¹⁰

A *Bévezető beszéd* után Dessewffy magát a szöveget is azzal kezdi, milyen szomorú dolog, hogy a „magyar nyelvről és literatúráról” egyáltalán meg kell kérdezni az embereket, hogy ezt a tárgyat jutalomkérdésül tehetik föl. Szerinte erről a kérdésről a törvényhozó testületnek kellene döntenie, és akkor egyértelmű lehetne, hogy 25 év múlva nem lesz olyan ember a hazában, aki nem tud magyarul. Megemlíti a közel-múlt országgyűléseit, amelyek már tettek ez ügyben valamit; itt nem a pályázat kiírását közvetlenül megelőző 1807-es diétára gondol, ezen ugyanis nem született törvény a magyar nyelvről (bár ez az uralkodón és nem a rendeken múltott) hanem az egyel

⁸ *Uo.*, 149.

⁹ *KazLev* V, 479.

¹⁰ *KazLev* VI, 149.

korábbira, az 1805-ösre, melyen – többek között – törvénybe foglalták, hogy ne viselhesen hivatalt olyan személy, aki nem tud magyarul.¹¹ (4r-v)

Dessewffy azzal folytatja, hogy most még nem jött el az idő egy nyelvművelő társaságnak vagy akadémiának a felállítására, mivel az ilyen társaságok csak regulázók és nem gyarapítók, nem széles körben terjesztők. (5r-v) Levelében is írja Kazinczynak, hogy az

„Akadémiának egyenes tzélya nem lehet más, hanem hogy a’ nyelvet regulázza, annak tisztaságát meg őrizze, és a’ magyaroknál a’ magyar Litteraturát gyarapítsa, de a’ németh, a’ Tót, a’ Frantzia magyarbúl a’ magyar Akadémia valódi ’s egész Magyart nem fog tsinálni, e’ pedig a’ fő dolog, ha nemzetesedni akarunk.”¹²

A „nemzetesedni” igenevet olyan értelemben használja, hogy „magyarosodni”, vagyis magyarul beszélő közösséggé válni. Ennek eléréséhez nem lehet drága semmilyen ár, akár erőszakkal is bevezethető lenne a magyar nyelv. Érvelésében kifejti, hogy amikor József császár erővel más nyelvre akarta téríteni a nemzetet, akkor a

„Totmagyar, a’ Nemetmagyar, a’ deákos, és frantziásmagyar kezét fogtanak egy mással, és a’ Magyarmagyarral, és a’ mint történni szokott a’ nagy és már jelen lévő veszedelemkor, a’ kis ellenségek fel hagyván egymás közt minden villongáson, köz forró barátsággal a’ nagy köz ellenségnek tűzültek”. (8r)

Ez ugyan lehet igaz, mégsem bizonyítéka annak, hogy nem „tüzülnének” ugyanígy egy másik nyelv, esetünkben a magyar ellen, ha rájuk erőltetnék.

Majd egy egészen szokatlan hasonlatot mond a magyarokra és a nemzetiségekre, amelyben akár Dessewffy klasszikus tanulmányainak hatását is fölfedezhetjük.¹³ Viszont oly mértékben sértő lehetett, hogy talán Kultsár, akit a cenzúra is erősen korlátok közé szorított, nem pusztán ellenszenvből nem közölte Dessewffy munkáját.¹⁴

¹¹ 1805/4. törvénycikkely *A magyar nyelv használatáról* = *Corpus Juris Hungarici/Magyar Törvénytar 1000–1895*, Millenniumi emlékkiadás, 1740–1835, Bp., Franklin-Társulat, 1901, 325–327.

¹² *KazLev*, V, 479.

¹³ Ez a fogalom a „rota Vergilii”, a „vergiliusi kerék”, amely a középkorból eredő stíluskategorizálás volt. Lényege, hogy Vergilius egyes műveit a különböző stíluszinteknek feleltetik meg. A három *genus* egy-egy társadalmi csoportnak felel meg, mindegyikhez egy bizonyos foglalkozás és a kultúra különböző fejlődési szintjeinek kifejezőkészletét rendelik: a legalsó a pásztorelet (*Eclogae*), a középső a földművelés (*Georgica*), a legfelső pedig a katonaság (*Aeneis*). Dessewffy fönti hasonlata mintha ennek az eltorzított változata lenne. Vö.: ACZÉL Zsolt, *Pásztor, paraszt, katonaság? A „vergiliusi kerék” értelmezésének lehetőségei* = *Oratoris officium Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. DÉRI Balázs, Bp., L’Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalom Tanszék, 2008, 13–16.

¹⁴ *A Hazai Tudósítások történetére, cenzorálására, valamint Kultsár és Dessewffy viszonyára* lásd *A magyar sajtó története I, 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 247–253.; ALAPY Gyula, *Kultsár István 1760–1828 és könyvtára*, Komárom, Jókai Egyesület, 1928, 20–21.; BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, Bp., Haza és Haladás Alapítvány, 1993, 21–22.; FERENCZY József, *A magyar hírlapirodalom története 1760–1867-ig*, I, Bp., Lauffer Vilmos, 1887, 112.; MARKOS János, *Kultsár István 1760–1828*, Pannonhalma, Pannonhalmi Füzetek, 1940, 71.

Ebben egyszerre van jelen a Kárpát-medence története és az itt lakó népek nem éppen hízelgő nemzetkarakterológiája. Az országot egy régi legelőhöz hasonlítja, ahol régen juhok legeltek, majd ide berontott egy szilaj lovakból álló ménes. Összevegyült a meghódított juhokkal, és ide még a ménes szelídítésére bizonyos számú szarvasmarhák „rész szerént bé hozattak, rész szerént bé tsusztanak”. Azóta már szelíd paripákká lettek a lovak, nincs szükség a juhok és szarvasmarhák szaporítására, hanem a veszedelmes időkben a vitéz lovak szaporítása a legfontosabb. Nem nehéz rájönni, hogy a juhok a szlávok, a szarvasmarhák pedig a németek. Azt azért elismeri Dessewffy, hogy mind a birkák, mind a bikák nagyon hasznos állatok, bár a lovakhoz nem mérhetők. (9r–v) Ezután hosszasan beszél arról, hogy a magyar nyelv és nemzet miért uralkodó az országban, a korszakban megszokott sztereotip érveket sorakoztatja föl (pl. nemzetiségek lélekszáma, konstitúció, önálló magyar alkotmány). (10r–12r) Természetesen külföldi példákkal is alátámasztja mondandóját, nemcsak a megszokott német, angol, francia mintát hozza fel, hanem hivatkozik a dán és svéd nép önállóságára is. Dessewffy azt is láttatja, hogy nincs más választásunk, dönteni kell, ha nem akarunk magyarokká lenni, akkor vagy oroszokká, vagy németekké kell válnunk előbb–utóbb. (13v) A többi nemzetiségnek azt kell belátnia, hogy ez természetes folyamat, és magától értetődő a magyar nyelv elsőbsége, ezen nincs mit vitázni.

„Noha sok Magyarok telepedtek meg Ausztriában, ’s ki vált Bétsben, még se kívánnya azért a’ Magyar nemzet, hogy az Ausztriaiak Magyarokká váljanak.” (14r)

Folytatván a gondolatmenetet azzal a retorikai fogással él, hogy felsorolja, ki mindenkinek mondaná meg a kérdésben a véleményét, s mi lenne az. A felsorolásban elérkezik ahhoz a hazafihoz is, aki a jutalomkérdést föltette. Először azt mondja, hogy semmit nem felelne neki, merthogy nem engedi, hogy magyarul feleljen (valóban, a pályázat beküldési nyelve a német vagy a latin volt, s lehet, hogy éppen ezért nem pályázott). De azért persze mégiscsak felel, illetve kérdéseket tesz fel neki. Mindenekelőtt hogy miért tesz fel ilyen kérdéseket.

„A’ mi a’ nyelvünk’ tökéletesedése’ mértékét illeti, azt mondom a’ jó hazafinak, hogy a’ Magyar nyelv’ természetét ... telylyességgel nem esméri. ... Nem tudja a’ kérdő tudós hazafi, hogy már Luther’ idejében jobban vala magyarra, mint németre által fordítva a’ Szentírás. Ha a’ Német nyelv úgy el hagyattatott, vagy fojtogattatott volna, mint a’ Magyar, bizonyosan Német Uraimék utánunk volnának, ... de a’ Németek’ szerentséjekre az ilylyetén kérdéstevő jó hazafiaknak híjával valának.” (15r–18v)

Majd a fő érv következik:

„Legalább is öt milliom ember tud magyarul a’ két hazában, és mind a’ kilentzed fél, vagy kilentz milliom tudna, ha nemzetünket szánszándékkal nem kortsosétották volna szomszédjaink. Több nyelvek, de tsak egy nemzet van Magyar országban; ezen nemzet nem mástul függő, nem hódítatott meg. Magyar ország a’ magyarok’ országa, a’ többi benne lakó nemzetségeknék tsupán lak helye.”

Magyarország nem Ausztriához kapcsolta magát, csupán az osztrák fejedelemhez. (19r)

Munkája végén Dessewffy ékesszólóan ecseteli, hogy milyen

„lélek gyilkoló irtóztató bűn tehát az, mikor akár melylyik nemzet valamely más nemzetnek nyelvét, vagy erővel el törteni, vagy fortélylyal lassan lassan el altatni iparkodik. [...] Nints jussa semmi nemzetnek a' maga nyelvét más országokban közönségesse tenni.” (20v)

Ezután már csak a szintén sztereotip álmodozó zárlat van hátra arról, hogy micso-da boldogság lenne, ha mindenki szívén viselné a magyar nyelv és irodalom gyarapodását és terjedését.

Dessewffy munkáján látszik, hogy hatással van rá Kazinczy, fontosnak tartja az irodalom reprezentáló szerepét, mégis inkább az indulatai vezetik tollát, nem tud kitörni a korszak sztereotípiáiból. Míg Kazinczy pályamunkája attól olyan különleges, hogy túl tud lépni ezeken, és egy teljesen új látószögből vizsgálódik: a nyelv érettségét az irodalom fejlettségével, irodalmi példákkal szemlélteti. Dessewffy művét Kazinczy természetesen dicséri, 1809 januárjában olvassa el.

„A Magyar Nyelv dolgában írt munka felyűl haladja reménységemet, pedig én töled keveset nem szoktam várni. Rendes dolog az, hogy az individualitás mint jelengeti magát mindenben. [...] Ezek Genienek a' rándulásai 's rándításai, 's mindenikből egyg pajkos, szeretetre igen méltó kis Szatirus pillant.”¹⁵

Dessewffy természetesen szerénykedik válaszában, a dicséretet Kazinczy barátságának tulajdonítja, ugyanakkor kéri, hogy „igazítsa meg” az írást, ha lehet, herélés nélkül.¹⁶ Majd amikor Kazinczy visszaküldi neki a javított változatot, mégis panaszkodik a sok változtatásra.¹⁷

„Leg nagyobb részét változtatásaidnak helyben hagyom, de szülöttyeim némelly hibájhoz ragaszkodom. Virgíniámnak egy kis púpja van a' nyaka hátán, de mert nem

¹⁵ *KazLev* VI, 192–193. Még egyszer említi, hogy éppen olvassa: *Uo.*, 199.

¹⁶ *Uo.*, 259–260.

¹⁷ „Köszönöm hogy símitottad prózsámat, valóban szüksége volt a' gyalúra, mert a' lobbanásnak hevenyében készült, gondatlan valék mint a' numerusra, mint a' pontosságra, szöktek gyakran, 's néha elébb ugrották egy mást gondolatim, a' nyelvben is építettem hibákat; de még is itt 's amott kegyelmezhetél volna nékem minden botlásim mellett is, p. o. kár volt ki hagyni, hogy az úr Isten magyarul is tud; kár volt mondani, hogy pengő pénzben száz aranyat ígért a' Tübingai Patriota; nem ütköztetőbb e (plus frappant) a' mostani időkben? azt mondani, száz aranyat aranyban? trop de clarté nuit quelque fois à la finesse; nem ütköztetőbb e így szóllani: a' kik nem tudnak magyarul Magyar országban, mint így: a' kik köztünk laknak, 's még sem tudnak magyarul? Senkinek a' világon nints inkább szüksége rostálóra, senki se fogadgya szívesebben a' jobbítgatást mint én, de világos, Barátom, a' mit, úgy tetszik az anglus Addison mond, hogy ha tsupán annak jobbítgatására, a' mi tellyességgel tűrhetetlen rosz vagy hibás, vagy gántsos, nem szorították magokat a' kritikusok, lehetetlen hogy az Íróknak eredetiségeket olykor olykor meg ne herélyék.” *KazLev*, VI, 334–335.

igen nagy, kedvelem azt, 's nem adnám más Leánykának leg sí mább nyakáért. [...] Igaz hálaadással köszönöm, hogy stilusomat folyóbbá tetted, hogy a' nyelv ellen való hibákat ki irtottad, hogy emezt elébb, amazt hátrább helyhez tetted, hogy több mozgást, több kecsét, néhol több világosságot adtál munkámnak, [...] tsak néhol kívántam volna több tompaságot késednek..."¹⁸

Kazinczy javításai az esetek nagy százalékában a szöveg húzása volt, a fölöslegesnek tartott gondolatmeneteket törölte a szövegből, valamint néhány általa nem a legmegfelelőbbnek tartott szót másikra cserélt.

A másik érintkezési pont, ahol Dessewffy József neve összefonódik a tübingeni pályázattal, az 1811/12-es országgyűlés. Dessewffy, aki Szabolcs vármegye követe volt, azt írja Kazinczynak 1811. december végén a diétáról, hogy

„Egy Sessióba ditsértelek publice, és elé beszéltem, hogy jártunk mind Te, mind én a' Jutalom Kérdésre való Feleletünkkel.”¹⁹

Kazinczy nagyon megörül a hírnek, saját bevallása szerint ennél nagyobb megtiszteltetés nem is érhetné, hogy őt, a valamikori politikai foglyot, aki majdnem hét évet töltött börtönben, néven nevezék a diétán. Mindjárt el is újságolja boldogan Kazinczy Miklósnak, Sárközy Istvánnak, Berzsényi Dánielnek, Döbrentei Gábornak, Sipos Pálnak, Kölcsey Ferencnek és Fazekas Istvánnak.²⁰

Kazinczy egyébként egy másik forrásból is tudomást szerezhetett volna a jeles eseményről, ugyanis Horvát István – pesti triászának egyik tagja – a legapróbb részletességgel beszámolt az eseményről a triász másik tagjának, Szemere Pálnak, akinek december 17-től 22-ig folyamatosan írt egy kimerítő hosszúságú, 47 oldalas levelet.²¹ Horvát ekkoriban Ürményi József országbíró titkára volt. Ebben a levélben hosszan beszámol bécsi útjáról, amelyről ekkor érkezett vissza.

„December 2-dikán estve értem Posenba, 's telleyes lévén aggodalommal, mihelest le léptem a' kotsiról, tüstént »elő vétetett a' Magyar nyelv-dolga?« e' vala kérdésem a' körülállókhoz.” (32)

Megnyugodva vette tudomásul a választ, hogy még nem, s a nagy örövendezésben elfelejtette megkérdezni, hogy mikor fogják tárgyalni a rendek. Másnap, az országgyűlés 31. ülésén, 1811. december 3-án került szóba a magyar nyelv ügye.²² Ghyczy

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1899 [a továbbiakban: *KazLev*, IX], 185.

²⁰ A felsorolás időrendi: *Uo.*, 243, 255, 263, 268, 269, 273, 293.

²¹ OSzK Kézirattár, Levelestár, Horvát István Szemere Pálnak, 1811. dec. 17–22.

²² A tanácskozás a magyar nyelvről az alsó táblán három napon át tartott folyamatosan. *Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző Könyve...*, Pozsonyban, Wéber Simon Péter betűivel 1811 és 1812, 334–397.

József ítélmester olvasta fel a gravament, amelyet Dessewffy szerkesztett. Többen megírták a történetet,²³ hogy Horvát az utazás fáradalmait kipihenve sokáig aludt, és csak 11 óra tájban hagyta el szállását, amikor az utcán rákiáltott egy fiatalember: „És a’ Tekéntetes Úr nintsen jelen a’ Magyar Nyelvről folyó vetekedésen?” (33) Mivel nem volt díszesen fölöltözve és kardot sem kötött, csak a galériára, vagyis a karzatra mehetett föl. Az ítélmester már javában olvasta a gravament, és nemsokára odaért a szövegben ahhoz a részhez, amelyet Dessewffy Kazinczy *Tübingai pályaművéből* vett át. Egy történelmi adatról van szó, nevezetesen I. Ferdinándnak egyik leveléről, amelyben megígéri nyelvünk támogatását. De mivel Dessewffy nem jelölte meg pontosan, hogy honnét származik az adat, Majláth György személyes azonnal tiltakozott, hogy amennyiben nem mutatják be a forrást, nem fog belekerülni a jegyzőkönyvbe. Horvát István ekkor már a diétán részt vevő követek között (el)ismert volt nyelvünk iránti lelkes odaadása, valamint nagy történelmi tudása révén, mindezt ő maga meséli el Szemerének.²⁴ Amikor azonban Majláth ezt mondja, Dessewffy nem tud hirtelen mit mondani. Horvát viszont tudja a választ, de mivel a karzaton van, nem beszélhet:

„Én majd meg szállamlottam a’ Galleriáról. Alatt minden elakadott, ’s a’ gondos Pips [Dessewffy], ki velem Bétsben beszélt, azt vélte hogy még most is Bétsbe multa-tok. Láttam a’ zavarodást, ’s integtven le, hogy nálom meg vagon, végre meg sajdított a’ Petsihez [Péchy Imre] közel ülő Ürményi Maximilián [Ürményi országbíró fia], ’s el értette, mit akarok mondani. Tüstént meg sügta Pétsinek, ’s ez azonnal fennnyen meg ígéré a’ Personálisnak, hogy hólnap el fogja a’ Resolutiót hozni magával.” (36)

S valóban, másnap Pest vármegye követe, Péchy Imre benyújtotta a kívánt iratokat, melyeket előző nap Horvát István odaadott neki. Horvát egyébként annyira izgatott volt a várható vitától, hogy egész éjjel nem aludt, hanem cédulákat gyártott a lehetséges ellenvetésekre adandó feleletekkel. Ezeket másnap ki is osztotta a követek között, akik így valóban az összes vitás ponton felül tudtak kerekedni.²⁵

²³ VASS Bertalan, *Horvát István életrajza*, Bp., MTA, 1895, 191–198.; DÜMMERTH Dezső, *Kazinczy köre és az 1811/1812. évi országgyűlés = Írástudók küzdelmei*, Bp., Panoráma, 1987, 287–290.

²⁴ „Én az Ország Gyűlése kezdetétől fogva titkon apostolkodtam, ’s némelly alkalommal az Ország Birája asztalánál igen számos vendégek előtt olly pathószal szólottam Vay József’ jelenlétében a’ magyar nyelvnek Diplomatikai régi keletéről, hogy a’ Római nyelv barátai álmélkodnának elő adásaimon, ’s e’ től az orától fogva nem tsak szeretni, hanem betsűlni is kezdenének, ’s az Öregem nyilván ki jelentenél előttök, hogy engemet tisztel, és szerentsének tartja, hogy mellette vagyok. – Nem tudom mi szent tűz szállot meg ezen szempillantatban, ’s mi római bátorsággal mertem a’ Fő Ispányok, és a’ Magyar Cancellaria tagai előtt a’ nyelvről olly fennnyen szólni: azt tudom, hogy hátom megett ki ki kérdezősködött nevemről, és azután el halmozott magasztalásai-val. Már ezután magokhoz hívtak, ’s én folyvást használtom a’ hajlandóságot. – Egyébaránt is minden módon kerestem a’ Megyebeli követeknek barátságos indulatjokat, ’s naponként hevítettem keblökben a’ nyelv eránt viseltető buzgóságot, melyre ők már igen hajlandók valának.” (33–34)

²⁵ „Tizenegykor tértem Haza, ’s nyughatatlanságomban nem alhattam. Eszembe jutott hogy több ellen vetés fog talán lenni a’ különös kérésekben, mintsem a’ Bévezetésben: ugyan azért tollhoz nyúltam, és rövid Oratiókat készítettem a’ magyar nyelv keletéről az Ország Gyűlésén, a’ Törvénykedésben, a’ Magános életben, a’ Fejedelemmel való Tractatusokban ’sa’t. Ezeket másnap reggel ki osztottam esmerőseimnek, hogy minden ellenvetésekre készek lehessen.” (38–39)

Ezen az országgyűlésen egyébként minden addiginál komolyabb lépések születtek a nyelvkérdésben, Horvát szerint a rendek „a’ Magyar Nyelv’ ügyében a’ dühöségig buzgók” (33) voltak, s nagy előrelépés volt az is, hogy – szintén részben Horvát tanácsára – megegyeztek a főrendekkel, és így sikerült egy hathatós feliratot a király elé terjeszteni. Csehý József már 1812. január 15-én azt írja Kazinczynak, hogy

„A nyelv ügyét sokkal nagyobb energiával fogták fel, mint valaha. Ha megadja a’ Fölség kéréseinket, meg lesz vetve egyik talpköve nemzeti existenciánknak.”²⁶

Az már egy külön sajnálatos esemény, hogy a király elegendőnek ítélte a már meglévő szabályozásokat, és nem engedélyezte az újabb nyelvtörvényt. Így a magyar nyelv ügyét támogatóknak még sokáig kellett várniuk, nemhogy a nyelvről, de semmiről sem tárgyaltak jó ideig: I. Ferenc ez után a diéta után 13 évig nem mert, vagy nem akart összehívni újabbat.

Horvát István levelére azonban érdemes visszatérni, hiszen a rengeteg érdekesség mellett van benne még néhány mondat, ami a számunkra különösen fontos lehet. A levél vége felé – mintegy mellékesen – megemlíti Szemerének, hogy milyen érdekes dolgot sikerült kinyomoznia:

„Emlekezni fogsz, hogy azon Jutalom Kérdésre, melyre a’ Feleleteket Tübingába Cotta könyvároshoz köllött küldeni, taval, vagy is már néhány év előtt Posonyban egy német felelet ki nyomatott. Itt helben lévén semmit el nem mulattam, hogy íróját – mint nyelvünknek nagy Barátát – ki tanulhassam. Sok kérdéseimre Landes ide való könyváros, ki számos vásárlásaim miatt köteles szolgám, ’s a’ ki a’ könyvetskét ki nyomatta, ki vallotta: hogy azt Heisser Kristóf Erdélyben a’ Koronai protestáns oskoláknak tanítójok készítette, ’s meg mutatta levelét is, melyet a’ Könyv miatt hozzá írt. – Ki legyen ezen esmeretlen Tanító? én nem tudom! Te Döbrentei által többet tanulhatsz ki rólla. Te minden esetre e’ keveset is közöld Virággommal, és Kútsár István Úrral. Esmérni köll az illetén polgárokat is, és a’nak időjében pírónsággal nyilván meg nevezni.” (43–44)

Azért olyan roppant fontos ez a megjegyzés, mert a Tübingenbe érkezett 21 pályamunkáról jelenlegi ismereteink csekélyek. A bécsi levéltári anyag sajnálatos módon elégett, csak annyit tudunk, amennyit Heinrich Gusztáv – Kazinczy munkájának kiadója – lejegyzett róluk: a szerzők neveit (ezek között is van egy azonosítatlan „Névtelen”), a munkák jeligéit, valamint hogy németül vagy latinul írták-e meg művüket²⁷. Nehéz és fárasztó munkával lehet csak kinyomozni, föllelhetők-e ma ezek a feleletek, mivel címet nem tudunk. Így minden egyéb információ sokat ér, s ebben az esetben ráadásul feltehetően a „Névtelen”-ként föltüntetett pályázó azonosításának örülhetünk, akinek a munkája nyomtatásban is megjelent. Ezért olyan különös, hogy Szemere nem tájékoztatta erről Kazinczyt, holott biztosan érdekelte volna a dolog, de még csak Horvát leveléről sem számolt be neki, pedig a jelenlévőkön kívül ő tud-

²⁶ *KazLev*, IX. 228.

²⁷ HEINRICH, *i. m.*, 25–28.

hatta a legpontosabban, hogy mi történt a diétán. Kazinczy természetesen más forrásból tudomást szerzett Horvát István szerepéről is, hiszen a Horvátot Dessewffyhez beajánló episztolájában együtt említi kettejüket, és természetesen saját magát:

„S az én nevem itten az Országló Nép’
Gyűlésében zenge ajakidról! a Te ajakidról.
Oh nem várt ragyogás! oh kedves zengzet! Ez egy fény,
És egyedül ez az a melyért ha szabad vala vágynom,
Vágytam volna: kevély lelkem pulya díszre nem ásít.
Ám ha szeretsz, s ha barátodnak kérelmire hajlasz,
Nyelvünk Varro-ját te se késs kebeledbe fogadni,
S hogy lelkes, hogy erős, hogy nyájas társat ölelsz, hidd.”²⁸

²⁸ *Gróf Dezsőfihez* = KAZINCZY Ferenc összes költeményei, s. a. r. GERGYE László, RMKT XVIII. sz., sorozatszerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Balassi, 1998, 188.

BENCE ERIKA

Művészeteszmény és irodalomértés

Kazinczy Ferenc Tövisék és virágok című kötetében

A szaktudomány korszakváltó eseményként jelöli meg Kazinczy Ferenc *Tövisék és virágok* (1811) című kötetének megjelenését mind a szerzői opusban, mind a magyar irodalom alakulástörténetében.

E dolgozat célja azoknak a momentumoknak a feltárása és értelmezése Kazinczy költői és irodalomszervezői/értelmezői tevékenységében, amelyek a meglévő művészi és irodalmi paradigmák elmozdulásához, az eszmények újraalkotásához és -írásához vezettek.

A *Tövisék és virágok* különösen fontos és érdekes vonása az, hogy a lírai én egyfajta objektív értelmezői szerephez helyeződve alkot esztétikai értékskálát: a kanonizáló tudós tekintély szólal meg a költészet formái révén; egyszerre teremt újat és bont le hivatalos, aktuális kánonokat (pl. Himfy-értelmezés) – s teszi mindezt a líra nyelvén.

A TÖRÉSVONAL

A *Tövisék és virágok* 1811-es megjelenése irodalmunk első „látványos” paradigma-váltó eseménye. Az epigrammagyűjtemény természetszerűleg nem az első irodalmi mű, amely megkérdőjelezte az aktuális nyelvi és irodalmi ízlést a magyar irodalom jelölt évig terjedő alakulástörténetében; sőt az adott korszakban sem; ugyanakkor váratlan és addig ritkán, vagy egyáltalán nem tapasztalt jelenség a kortárs befogadói struktúrák reakciójának azonnalisága és erőteljessége, s hogy egy irodalmi mű az eseményeknek ilyen horderejű láncolatát indíthatja el. Nemcsak egy későbbi kor rálátási távlata teszi felismerhetővé a korszak irodalmában támadt alakulástörténeti törésvonalat – miként ez Bessenyei György, Kármán József, illetve majd Katona József esetében is történt –, hanem a célzott és kifogásolt nyelvi-irodalmi elv és irány képviselői reagálnak azonnal, tehát érzékelik és regisztrálják az addig működő és ezáltal írói ténykedésüknek legitimációt biztosító nyelvi elképzelések és irodalmi folyamatok terén történt elmozdulásokat.

A Kazinczy-kötet megjelenése egyszerre igazolja és módosítja történeti gondolkodásunknak azokat a szegumentumait és kitételeit, amelyek az egyes írók/alkotók (pl. Bessenyei) felléptéhez kapcsolt korszakváltás-magyarázatokkal ellentétben a belső alakulástörténeti mozzanatok kizárólagos irodalomformáló erejéről alkotnak véleményt. A *Tövisék és virágok* kontextusában egy időben és egyszerre valósult meg mindkét történés. Igaz ugyan, hogy a törést egyetlen mű megjelenése hozta létre,

ugyanakkor az is, hogy megjelenését a nyelvi-irodalmi mozgások sorozata előzte meg: így a vonatkozó kutatások¹ a nyelvkérdés időszerűvé válását sok évtizeddel korábbra, a XVIII. század közepére helyezik. De: 1811 előtt már lezajlottak a Csokonai-opus körüli viták, a Révai–Verseghy-polémia, megjelent a *Tübingai pályairat*, és a *Himfyről* szóló bírálat.

KOLLEKTÍV ÉLMÉNY – INDIVIDUÁLIS SZABADSÁG

A *Tövisek és virágok* vonzatkörében kibontakozott ízléspolitikai változatos motívumrendszerre épül és különböző értékrendeknek felel meg, ugyanakkor két, antinómaként működő kulcsfogalom-pár köré épül minden eseménye: a kollektívum-élmény és az individuum szabadsága között feszülő ellentét figyelhető meg minden szintjén és kérdésében a vitáinak.

Érdekes e szempontból megvizsgálni azt is, hogy Kazinczy maga mely tájékozási pontok felől érkezve, milyen élmények birtokában lép fel az ízlés megreformálásának s az irodalmi paradigmák megváltoztatásának igényével. Ismeretes, hogy a korábban szentimentális irodalmi beszédmódok által megnyilatkozó, e stílusirányzat és világtérítés szellemében megszólaló író a börtönben megváltozik, ízlése klasszicista elvek szerint formálódik át; a klasszista stíluseszmény követőjévé válik. Tehát mind társadalmi, mind művészi élményei és tájékozottsága kollektív jelentéseknek rendelődik alá. A forradalom, az összeesküvés (esetében a magyar jakobinus mozgalom, illetve a Martinovics-összeesküvés), majd a napóleoni háborúk is „tömegélmények”, miként – s ezt Virág Benedekkel való levelezéséből tudjuk – a haza s az alakuló nemzet, illetve nemzeti érték fogalma is a szakrális többes élmény kategóriájába tartozik. Virág hatására az irodalom legfontosabb létezési funkciójának is a Szent Haza szolgálatát, a tulajdonképpeni didaktikus elvet tekinti. (Több válaszlevele azonban sejteti az irodalomszervező és költő hánykódását a szakrális és az intim, a haza szolgálata és az egyéni boldogulás eszményei között.) Ennek megfelelően Kazinczy az irodalom és a művelődés eszközeként értelmezett nyelvet s a nyelv megújításának szándékát is kollektív tartalmakkal tölti meg: csak egy magas színvonalon művelt nyelv/irodalom biztosíthatja a Haza és a nemzet jólétét jelentő műveltséget. Sajátos módon azonban ennek az ideális állapotnak a kimunkálását és megvalósíthatóságának sikerét individuális eszközökkel, az egyéni ízlés és tudatosság nyelvteremtő erejével kapcsolja össze. Vagyis, elutasítva a hagyománykövetésben, a kollektív megelőzöttségben rejlő normalehetőségeket, az egyén zsenijét tartja legfontosabb elvnek az újításban: „az író ura a nyelvnek”². Itt azonban ki kell emelni azt is, hogy – s ezt tarthatjuk tájékozódása legfőbb paradoxonának – Kazinczy nem az alkotói egyéni szabadság képzeleti tartományaira gondol, hanem a tanult készségek és a tudós hozzá-

¹ TOLCSVAI NAGY Gábor, *A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza: Mondolat, 1813 = A magyar irodalom története*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 40–57. Itt: 41.

² S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 355.

állás révén megvalósítható nyelvteremtésre, nyelvi szuverenitásra, annál is inkább, minthogy felfogása értelmében az irodalom elsősorban nyelvi teremtés, legalábbis azon a szinten, amikor – a magyar nyelv még nem standardizálódott állapota miatt – az idegen nyelvű műveltség beemelése indukálja a nyelvi leleményt és újítást. Leveleiben közölt állásfoglalása: „nyelvem nem az élet és az Írás alantabb nemének Nyelve, hanem a Poesisé”³, illetve „Nem az úzus, hanem a tökéletes nyelv ideálja az, amihez közelednünk kell.”⁴ A vonatkozó szakirodalmi vélekedések szerint a Kazinczy jelölt nyelvértésén („privátnyelv-koncepció”⁵) alapuló irodalmi „fentebb stíl”-eszmény „több mint stíluskategória: nem az a szerepe, hogy a fenség minőségét megvalósítsa egy – különböző rétegekből álló – esztétikai univerzumon belül, hanem az, hogy megjelenítse a költő lelkében lakozó eszményi szép autonóm, a hétköznapiaságtól elválasztott univerzumát; az alantasabb stílusréteg a határt, vagyis éppen ezt az elválasztottságot hivatott még inkább kidomborítani. A köznyelv és a költőnyelv tehát minden lehetséges tekintetben diametris ellentétben áll egymással.”⁶ Ugyanakkor a klasszicista műveltség követelménye által látja biztosíthatónak a nyelvi szuverenitásra épülő alkotás esztétikai mértékét. A Csokonai-opusszal szembeni fanyalgása, az alkalmiság okán emelt kifogása, illetve parlagiasság-vádja ilyen értelemben (az általa kevésbé fenségesnek ítélt) népies kollektívtól való idegenkedését rejt, hiszen Csokonai személyiségében az egyéni és tudatos teremtőerő egyaránt megvalósulhatott, de nem versnyelve érvényesíti következetesen a hétköznapiaságtól elválasztottságnak az irodalmi vezér által követelménynek tartott nyelvi határvonalát. Ugyanez a szemlélet jut kifejezésre bírálatában, amikor a magánélet, tehát az individuális lét tartalmait megjelenítő és kifejező *Himfyben* a költői tudatosság hiányát kifogásolja: „Mert a Kisfaludy úr nyelve bőv ugyan, s igen kedves s sok helyeken csudálást is érdemlő: de nem tudós nyelv, nem klasszikus tisztaságú, nem *grammatisch correct*.”⁷

Fontos mozzanat tehát, hogy a *Tövisék és virágok* létrejötte elméleti tájékozódás (a kanti tételek – a jelenkori kutatások értelmében nem teljes, sőt téves – értelmezése), megelőző elvi/kritikai polémia (Csokonai, Himfy), egyéni alkotói dilemmák tisztázási kísérlete (pl. önnön költői tehetségének felmérése), a vállalt irodalmi szerep (a tudós és kritikus imázsa), de mindenekelőtt olyan tudatos kánonformálási stratégia eredménye, amely az egyéni nyelvi ízlés újító szerepét emeli ki a követés és mintahűség mesterséges tökélye ellenében, ugyanakkor távol áll az alkotói szabadság más elvű (képzeleti, eredeti, személyes etc.) kiterjesztésétől. A klasszicista minta- és a népies hagyománykövetési (az ortológiai) elvekkel szemben kidolgozott kánon – végül is egy általa személyesen soha le nem tisztázott, az alkotó zseni szabadságára (pontosabban szabadságának mibenlétére) vonatkozó belső dilemma eredménye, s e

³ Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, Oct. 27. d 1820 = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1820. január 1. – 1821. december 31.*, XVII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1907, 270.

⁴ Engel János Keresztélynek, Széphalom bey Tokaj d. 19. März 1814 = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901, 292.

⁵ S. VARGA, i. m., 351–52.

⁶ Uo., 347.

⁷ KAZINCZY Ferenc, *Recenzió Himfy szerelmeiről*. In: *Kazinczy Ferenc Művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, s. a. r. Szauder Mária, Bp., 1979. (Magyar Remekírók), 738–747.

bizonytalanság ellentmondásait a versek és epigrammák változó – nem mindenkor ugyanazon értékvállalásokat és -mintákat felállító kitételei is tükrözik.

POÉTAI KÁNON(OK)

A recepció megegyező vélekedése szerint a *Tövises és virágok* a szerző költészetéről alkotott eszményképét és esztétikai nézeteit magába sűrítő epigrammaciklus – poétikája a görögös műveltség letéteménye. De kutatások⁸ támasztják alá azt is, hogy azok a szépség- és tökéletesség-elvek, amelyek költeményeiben kifejezést nyernek, nemcsak az irodalomra vonatkoznak, de a pictura és a sculptura irányában kifejlődve közvetítenek intermedialis művészeti elveket.

Levelezéséből egyértelműen kiderül, a poétai zsenijében kételkedő Kazinczy biztos értékítélettel rendelkező kritikusként tartja magát. Ezt a meggyőződést tükrözi a versciklus műfajorientáltsága, kritikai artikulációja, odaforduló és kinyilatkoztató lírai beszédmódja, amit levelezésének önreflexív rétege is alátámaszt. Tudatos tettek, a kifejezett tartalmat és élményt megelőző választás eredményének értelmezhetjük műfajválasztását, hiszen az epigramma szentenciába (csattanós konklúzióba) kifutó formája a kritikai beszéd (sok esetben: az ironia és a gúny) lehetőségét rejt. A megfelelő esztétikai érzékkel, művelődéstörténeti rálátással rendelkező kritikus beszédpozícióját érzékelteti a gyakran alkalmazott invokatív kezdet, a megszólítás erőteljessége, finomítatlan artikulációja. Mindenekelőtt azonban a választott motívók, legfőképp a Goethe-idézet (Kálnokytól származó fordításban: „mit a szellem és tudás alkot, nem kap a csürhe azon”) jelzi ezt az orientáltságot, nagyon konkrét megfogalmazását viszont az *Epigrammai morál* jelenti: hozzá a „lélektelen Író”-t „nem köti semmi kötél”, azaz a maga költőtevékenysége, melyet ellenében fejt ki, értékében magasán felette áll.

„Berkli szokottat imád” – hangzik *Szokott és szokatlan* című epigrammájának, a versforma sűrített versnyelvi artikulációjának megfelelő tézise, amit egy – a megnevezettnél/megszólítottnál biztosabb és határozottabb költői/kritikai pozíciót mutató – ellentétes állítás (antitézis) követ: „Nekem az kecses a mi szokatlan.” A szintézis ennek a felülnézetnek a magyarázatát, eredetét fejt ki: értékítéletének biztonságát műveltségének természete (a „...kényesbb vagy makacsult ízlet”) garantálja. Az összegezés a megnevezett esztétikai nézeteinek hatályon kívülre helyezése és a helyette követett poétikai irány és kritikusi látás – jövőbe vetített legitimációjának – kinyilatkoztatása: „az újért / Hamvamat a Maradék áldani fogja, tudom.” A sorvégi „tudom”, nemcsak a közlés nyomatékosításának funkcióját tölti be, de az ítézési pozíció biztonságát jelöli és nyilvánítja ki. A „kecses”, „kényesbb” jelzők a műveltség és ízlés finomságát, kiműveltségét, a klasszicista mintáknak való megfeleltethetőségét su-

⁸ CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek*, Bp., MTA Művtört. Kut. Csop., 1983, vagy BARTÓKÓ Péter Szilveszter, *Kép és szöveg Kazinczy poétikájában: Mediális olvasat*, Szkhion, 2006/2, (www.szhkhion.unideb.hu/skhmap/bonc/bart.kep.kaz.pdf)

⁹ A dolgozatban szereplő versidézetek az alábbi kiadásból származnak: KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, szerk. BÍRÓ Ferenc, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

gallják, a görögös szépségeszménynek azt a változatát hozzák be a képbe, amelyet Grácia-kultuszként jelöl a szaktudomány. A réginek és az újnak a szembeállítását a személyes kánon általános érvényűvé emelésének egyértelmű szándékát, illetve az új irodalmi paradigmáknak személyéhez köthető – bevezetőnkben taglalt – konstituálódását jelöli.

Kazinczy kritikus/ítései (esetében inkább pozitív töltetű) fölérendeltség-tudata a Himfy-recenzió, majd -epigramma kiváltotta polémia (a „régiek” – köztük Kisfaludy Sándor megbotránkozására) vonatkozó reflexióiban is kifejezésre jut. Ismeretes, hogy Kazinczy levélben is elküldi bírálatát a szerzőnek, amiből arra következtethetünk, hogy igazából dicséretnek szánta, azaz szándéka szerint – némi iróniával fűszerezve – Kisfaludy érezze magát „kitüntetve” a mester figyelme által, míg a Himfy-epigramma a Kazinczy-kánon fedő „poétai Mennysorság”/Parnasszus terébe való belépés feltételét, a tudatosság és mértékletesség elvét közli. Tudvalevő az is, hogy Kazinczy megkomponálta a *Tövisök és virágok* újrakiadását, s a nevezett epigrammában Kisfaludy helyett Csokonai szerepel: vagyis a mérték elve fontos, s nem maga az érintett költői opus, illetve: Kazinczy a messzemenően műveltebb és tehetségesebb Csokonainak sem bocsátja meg a sokszínűségben és sokféleségben rejlő kiegyensúlyozatlanságot. Engelenek írt levelében olvashatjuk erre vonatkozó reflexióját: „Az Írók nagyon vétenek, midőn minden dolgozataikat, verseiket, felveszik kiadandó Munkájikba; a’ férges darabok a’ szomszédság által sokat ártnak a’ jó daraboknak is, s jobb volna keveset adni, de csak jót, mint sokat, de rosszat is a’ jók között.”¹⁰

A mérték és tökéletesség, illetve a poétai tehetség különállóságát fejti ki olyan ismert epigrammaiban is, mint az *Írói érdem*, ahol a szuverén nyelvi többlet hiányát „üres fecsegés”-nek minősíti, míg a – bevezetőnkben értelmezett – „fentebb stíl” eszménye szerint létrehozott alkotás „mesteri mív”. (Külön értelmezés tárgyát képezhetné persze, hogy Kazinczy értésében a „mesteri” mennyiben jelenti a költő alkotói egyediségét, s mennyiben a tökéletes tudás, a minta befoghatósága / egyénítése révén létrehozott művet.) Az *Orthoepia* ugyancsak a felületes műveltséget s a nyelv-érzék („vált fülek”) hiányát gúnyolja.

A *nagy titok* című, ugyancsak híres, s az *Írói érdem* párverseként értelmezhető kétsoros, amellyel, hogy a „jót s jól” általános érvényű esztétikai elvét fogalmazza meg a másik oldal – a „nem értők” – felé tömörség közvetítette iróniával és egyfajta, a tudás biztosította felső perspektívából. Majd igen lebecsülő szentenciába kifutva, az *áldozat*-jelentés kiemelésével, szakrális szintre helyezi a költői alkotás tettét. Ugyanezt az áldozat-jelentést hozza fel a „könyvgyártó kontárok”-at leckéztető *A legfőbb lecke* című epigramma. A kutatások¹¹ az *áldozás* poétai attitűdjét a Grácia-kultusz Kazinczy-értésével magyarázzák, s a legfontosabb költészeteszménye kifejezéseként többször is átdolgozott, s így a teljes költői opuson végigfutó *Az áldozó* című költeményével hozzák összefüggésbe. „Oh védjétek az áldozót, Szelídek, / s titkos bájotok lehellje menyei / Ajkatok dala’ zengzetébe!” – hangzik a korábban

¹⁰ KAZINCZY, Összes..., i. m., jegyzetek, 336.

¹¹ GERGYE László, *Kazinczy költészete* = *Uo.*, 15–39.

keletkezett dal proklamációja, míg a jelölt epigramma görög nyelvű kitétele: „Áldozzál a Gráciáknak”. Ha a Grácia-kultusz individuális élménye mellett értelmezésünk terébe a Szent Haza-fogalom Kazinczy által kollektívként regisztrált tartalmait is bevonjuk, a szépségeszmény mellett az „áldozat”-nak szakrális jelentése lesz, a Szent oltárán művelt jó és hasznos, a Haza jobbításáért végzett szent munka tartalmával bővül.

Virág Benedekkel folytatott levelezésében beszél arról, hogy mekkora tiszteletet érez a Szent Öreg iránt következetes és áldozatos tevékenysége okán („Hazánknek állapotját forgatod, ’s papírosra öntöd szent érzéseidet, hogy a ’jobb maradék gyúladjon lángodra ’s szeresse azt a’mit Te olly [!] szerettél, – én feleségem karjai között el el loposkodom, ’s elmondogatván imádságodat a’ Te Szentedhez...”). Kazinczy tehát hitt a költészet közízlésformáló és műveltséget átalakító erejében, noha kortársai (leginkább Kis János) az ellenkezőjéről igyekeztek meggyőzni. A költeményeinek 1998-as kiadását bevezető tanulmány vonatkozó tétele szerint: „Kazinczy költészetesztétikájának e sajátos propagálásával egy görögös értelemben vett fejlett közízlés kialakítására tett kevésbé sikerült kísérletet.”¹²

A Goethe-idézet, az epigrammákban megszólaló beszélő felső pozíciója, a költészetet „szent áldozat”-ként interpretáló magatartása, a költő esztétikai nézeteit és poétikai elgondolásait közlő hatásos, ugyanakkor művésziességgel megformált versbeszéde a *Tövises és virágok* létrejötte mögötti kifejezett kánonalkotási szándékot jelzi. A könyv megjelenése kiváltotta irodalmi polémia/ízlésvita a 1811-es évet – legalábbis az irodalom történetét töréspontok mentén elképzelő történeti szintézisekben – alakulástörténeti metszés- és/vagy fordulóponttá avatja.

¹² *Uo.*, 30.

Kazinczy-epigrammák stílusszerkezete

Kazinczy Ferenc, a magyar felvilágosodás és neológia vezéralakja hatalmas szellemi örökséget hagyott az utókorra költőként, fordítóként, stíluseszményt megfogalmazó tanulmányíróként és kiterjedt levelezést folytató, művelt irodalomszervezőként. Mivel az irodalomtörténészek a közelmúltban is alapos áttekintéseket írtak a felvilágosodás korának irodalmi életéről és magának a költőnek sokirányú tevékenységéről és művészetéről, ezért elemzésem más megközelítésű: nyelvközpontú. Azaz az epigrammaműfajnak a neoklasszicista stílusirányzat¹ hatására, de ugyanakkor Kazinczy egyéni stílusában megvalósuló stílusszerkezetét vizsgálja, vagyis a stílusirányzatra jellemző és az egyéni stílust jelző stiláris eszközök egymásra, egymásba építettségét, valamint a művek ebből következő stílusértékét.

Kazinczy óriási életművéből most csupán *Tövissek és virágok* című kötete² kánonteremtési szándékkal írt epigrammaival³ kívánok foglalkozni, mert ezekben világosan kimutathatom nyelv-, stílus- és irodalomszemléletét, valamint neoklasszicista artisztikus költői alkotásmódját.

A költői művészet nagy titkát Kazinczy aforisztikusan két szóban össze tudja foglalni a szótövet megőrző poliptóton alakzatával: „Jót s jól!” Van ebben a megfogalmazásban az írástudónak némi arisztokratizmus, hiszen a „Jót s jól!” elvet nem értőnek és meg nem valósítónak a munkáját így jelöli ki:

Szánts és vess, s hagyjad másnak az áldozatot.

(A nagy titok)

Az a Kazinczy tesz ilyen elvi megállapítást, aki *A költő* című epigrammájának stiláris fegyvermezettségű soraiban még egyértelműbben választja szét a beavatottak és az avatatlanok körét:

¹ SZAUDER József, *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában* = Sz. J. *Az Estve és Az Álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 92–122.; PÁL József, *A neoklasszicizmus poetikája*, Bp., Akadémiai, 1988; CSETRI Lajos, *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban* = *Folytonosság...*, i. m., 21.; FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996.

² KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, Bratislava, Madách, 1979.

³ HASZ-FEHÉR Katalin, *A strukturált irodalom kánonképzési paradoxonai: a Tövissek és Virágok* = H.-F. K., *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 74–86.

Jót, rosszat érez a barom, de hallgat.
 Jót, rosszat érez, s elbeszéli az ember;
 Jót, rosszat érez, s zengi a lant fia.
 S ez tűzzel és lobogva, valami
 Dagasztja keblét; nem mint a közember,
 Ki csak szükségből s faggyal önt panaszt.
 S amennyivel az ember több s nemesb,
 Mint a mezők lakója: annyival
 Több és nemesb a költő, mint azok.

Ebben az epigrammában a neoklasszicista esztétikai elvek⁴ szerint gondolkodó széphalmi mester a „Jót s jól!” elméleti tételét érzékletesen részletezi a változatlan jelentésű anaforikus ismétlésekkel („Jót, rosszat érez”) párhuzamosító és egyben retorizáltságot teremtő, sőt fokozó gondolatrítmusban („barom”, „ember”, „a lant fia”). Plasztikusan jellemzi a szinekdochikusan a „lant fia”-ként ábrázolt költőt a „tűz”-nek és a vele szembeállított közembert a „fagy”-nak a metaforikus képével. Ebben az összevetésben a megjelenítés módjának („tűzzel” ↔ „faggyal”) és okának („valami Dagasztja keblét” ↔ „szükségből”) ellentéte tűnik választóvíznek a költő és a közember között.

Az epigramma feszes szerkezetű klasszicizált forma, amelynek tömörsége nem engedi meg a felesleges elemekkel terhelt laza struktúrát, és kiválóan alkalmas a széphalmi mester gondolatainak közvetítésére.

Az epigramma művészi hatását Kazinczy ellentétpárba állított hasonlattal érzékelteti:

Szőkj, epigramma, de nem mint nyíl, mely célra fut és öl,
 Szőkj mint csók, melyet félve lop a szerelem.
 Elcsattan s oda van; de az édes lányka tüzetől
 Ajkaim lángolnak, s e kebel égve liheg.

(Az epigramma)

Az anaforikus ismétléssel induló gondolatrítmus elhithető erővel és képszerűen szemlélteti az aposztrophéval kiemelt költői műfaj, az epigramma személyiséget átformáló hatását az elcsattanó csók kibontott képében: a csak félve lopott csóktól a szerelmi lángoláson át a lelki változásig. A hasonlatból induló, de továbbszótt metaforasor allegorikus értelme nyilvánvaló: bár a költői gondolat csak felszínes érintésűnek tetszik, mégis felgyújtja az elmét, felrázza a lelket.

Az epigrammáknak, a költő szavaival „apróságok”-nak (*Az olvasóhoz*) sajátos, de jobbra az ókori klasszikusoktól – Martialistól, Catullustól – és kevésbé a német példaképektől – Goethétől, Schillertől – örökölt célja az emberi gyengeségek, hibák kipellengérezése. Ennek az epigrammaírói erkölcsnek, értékítélet-mondásnak a jogalapját a következőkben látja Kazinczy:

⁴ CSETRI Lajos, *Kazinczy irodalomszemlélete = Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990, 104–215.

„Bántani mást vadság...” – s *más* a lélektelen író?
Azt hozzád s hozzám nem köti semmi kötél.
Csipd, döfd, rúgd, valahol kapod a gaz latrot! az ilyet
Útni, csigázni s agyonverni (nevetve) szabad.

(*Epigrammai morál*)

Az epigrammaíróról illető vád idézésével („Bántani mást vadság...”) egy megállapítás, sőt értékítélet tartalmú interrogációt állít szembe Kazinczy: ’A megtámadott más’ – „lélektelen író”. Ebből adódik a következtetés: a „rossz írórt bántani szabad, sőt kötelesség”⁵. Ezért a bántás külön nemei kongeriesz formájában sorakoznak mind a felszólító módú igékkel („Csipd, döfd, rúgd”), mind az alany funkciójú főnévi ige-nevekkkel („Útni, csigázni s agyonverni”). A felsorolás elemei, a metaforikusan végrehajtandó beszédettek egyben klimaxszá nőnek: a csipésből a döfésen át a rúgásig, illetve az ütéstől a csigázáson át az agyonverésig.

Az álláspont kinyilvánítása, ütköztetése a dramatizáló dialogikus formával Kazinczy *Fentebb stylus* című epigrammájában is hatásos:

„Engemet a sokaság ért s kedvel.” – Pórsereg, erre!
Lőrét árúlok s nyírvizet; édes ital!

A gyenge poéta önteltségét megszólalása idézésével hitelesíti Kazinczy. A műveletlen sokaságot lenéző („Pórsereg”) fajsúlytalan költészetét pedig a kontextuális szinonimák („Lőrét”, „nyírvizet; édes ital”) halmozásával úgy hangsúlyozza, hogy miközben alapjában véve azonosítja az italfajtákat, ugyanakkor ellentétbe is állítja a „lőrét”, azaz az áztatott törkölyből erjesztett savanyú vinkót, a „nyírvizet”, vagyis a nyírfából csapolt, kicsorgó levét és az „édes ital”-t, sőt ezeket klimaxba is rendezi. Így két sorba sűrítetten, rövid mondatos formában gúnyolódó stílusárnyalattal fest képet az alacsonyabb stílust megvalósítóról. És mivel a széphalmi mester az alacsonyabb és a fentebb stíl elválasztására ízlésfejlesztő programot hirdetett, és a fentebb stíllel ideált akart megközelíteni, az értéktelenséget (lőrét), a nem valódiságot jelző szavak (hiszen édesített az ital) miatt a verscím: *Fentebb stylus* ironikusan értendő.

A rossz költő meg nem szűnő ostorozását sugallja a *Lukai* című epigrammájában, „sűrített szatírjában” is:

Te cifra szókkal élsz, s poeta nem vagy,
Képben bujálkodol, s poeta nem vagy,
Ömölnek rendeid, s poeta nem vagy,
Phoebust kiáltozod, s poeta nem vagy,
Csók és bor éneked, s poeta nem vagy,
Mi híjad? Értem én: s poeta nem vagy!

Ebben a műben az epigrammatikus nem látszik tapintatosnak költőtársával szemben, hiszen a vonzó költői technikák felsorolására („cifra szókkal”, „Képben bujál-

⁵ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1822. január 1. – 1823. december 31.*, XVIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1908, 42.

kodol”, „Ömölnek rendeid”, „Phoebust kiáltozod”, „Csók és bor éneked”) a tagadó értelmű, rácsapó epiforák ellentmondást nem tűrő megállapításokként csattannak: „poeta nem vagy”. Az ötszöri tagadó logikai minőségű utóismétlések – mint retorikus verssszervező erők – után a költemény csattanóját a raciocináció kérdésalakzata azzal adja, hogy a költői eszközök meglepte helyett éppen a költővé minősíthetetlen-ség okára kérdez rá, és a válasz erre is a kíméletlen, változatlan ítélet: „poeta nem vagy”. Ezzel a kortárs rossz költőket arcul csapó – szigorú kompozíciós rendet követő – bírálattal a széphalmi vezér a nyelvi és költészeti ízlés fejlesztése érdekében azt a meggyőződését hangoztatja, hogy a formai eszközök és a téma még nem avat művészivé egy írást.⁶

Hogy a művész érdemét miben gondolja felfedezni Kazinczy, azt négy sorba sűrítetten így látatja:

Szólj, s ki vagy, elmondom. – Ne tovább! ismerlek egészen.

Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés.

Íz, szín, tűz vagyon a borban, ha hegyaljai termés:

Íz, csín, tűz vagyon a versben, ha mesteri mív.

(Írói érdem)

Maga ez a klasszicista szerkezeti szabályosságú epigramma klasszikus „mesteri mív” gyors pergésű, feszes mondatszerkesztése és sok asszociációt keltő felsorolásainak jelentése miatt. A beszéd, az alkotás önleplező jellegét olyan sommás ítélettel jelzi az alkotó, amely akusztikumával: a zöngétlen affrikáták súrlódást idéző jellegével (cs), a fúvást imitáló *f*-ek alliterálásával, a *t*-k kemény pattogásával, az *s*-sek sustorgásával és a mássalhangzó-torlódás együttesével kellemetlen hangzást ad a „Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés” sornak. Ennek az értékítéletnek a gyors meghozatalát a szűkszávú, szinte csak igékre korlátozódó mondatszerkesztés is sugallja („Szólj, s ki vagy, elmondom.”). Ugyanakkor szemléletesen emelődik ki a klasszicista esztétika költészet-eszményének megfelelő mesteri mű sajátosságainak metaforikus értelmű felsorolása („Íz, csín, tűz”). Az érzelmekkel átítatott, sokszínű művészi szép párhuzamba állítva jelenik meg az igazi márka: a tokaji bor jellemzőivel („Íz, szín, tűz”) a hexameter-pentameter sorpárban, a deákos klasszicizmus által meghonosított disztichonban.⁷

A költői „fecsegés” megszüntetését kifejezően adja vissza Dayka Gábornak, a felvilágosodás kora ismert formaművész költőjének és a Himfy szerzőjének, Kisfaludy Sándornak⁸ a beszédét dramatizáló epigramma:

Dayka: Tűzbe felét! Himfy: Vetem.

Dayka: Újra felét! Himfy: Ím!

Dayka: Harmadikat még!

Himfy: Lángol az is!

Dayka: Jer most, vár az olympusi kar.

(Himfy)

⁶ CSETRI Lajos, *Kazinczy, a kritikus, az „irodalompolitikus” = Egység...*, i. m., 176–210.

⁷ CSETRI Lajos, *Kazinczy poétikájáról = Uo.*, 126–156.

⁸ BÍRÓ, i. m., 1995, 350.

Kazinczy versebe öntött értékítélete szerint tehát a „mesteri mív” mércéje a szigorú szerkesztettség, kimunkáltság, amely nem tűri az „üres fecsegést”. Jelzi ezt a rövid mondatos, szűkszavú, elliptikussága ellenére is világos, ellentmondást nem tűrő felszólítások sora és az epigramma klasszikus szerkesztéséhez igazodó, poénra kihegyezett zárlat. Nyilvánvaló, hogy Himfy megcsipkedése mögött nem sértés, hanem az irodalom fontos stíluskérdései, pallérozó szándékai rejlenek, mert a széphalmi vezér az írás mesterségére tanítással szolgálja az irodalom, a költészet újjászületését.

A költői műgond nyelvesztétikai felfogását végtelen tömörségű, formai tökélyt mutató sorokban így adja közre a nyelv művész Kazinczy:

Nem szeretek nehezet, ha nehéz; könnyűt nem, ha könnyű;
Ez s amaz együtt dísz, mint külön állva, hiba,
Úgy kell ami nehéz, ha nem érzeti vélem, hogy az volt,
S a könnyű, ha simúlt sok faragásra leve.

(*Nehéz és könnyű*)

Ennek a feltűnően és bravúrosan retorizált⁹ versnek az első sorában rejlő önellentmondásnak tűnő paradoxonát feloldja az értékelést adó harmadik-negyedik sor, amely híven és sűrítetten mutatja be Kazinczy művészetszemléletét, költészetfelfogását: a művésziségnek el kell takarnia az aprólékos kidolgozást, a műgonddal végzett „faragás”-t. Ezt az elvszerű megállapítást maga a költemény is példázza: a költői csiszolások nem ütnek át a művészi felépítettségen.

Kazinczy az ösztönös alkotási mód helyett a műgond és a stílusformálás műnemhez, műfajhoz kötődésének elvét hangoztatja. Kitetszik ez a következő verséből is:

Természet te vagy a törvény s a mester. Igazgasd
Verseimet, s hagyjad folyini szabásid után!
Így Futaki. És mivel a prózáját szórja, különbség
Nincsen verse között s prózai műve között.

(*Prózai s poétai szólás*)

Ebben az epigrammában a véleményével megidézett alkotó metaforikus azonosításával elárulja alkotási módszerét („Természet te vagy a törvény s a mester.”), amely szerint a versíráshoz az aposztrofikusan jelzett természet ad segítséget. Ez a felfogás nyilván ellentétes Kazinczy álláspontjával, hiszen ez a tevékenység ironikusan van jelezve a metaforikus értelmű igével („a prózáját szórja”), és az ehhez kapcsolt zárlat kategorikus megállapítása hatásos csattanóval summáz: „különbség / Nincsen verse között s prózai műve között”.

A prózaíró és a költő munkáját a nyelvújítási tevékenység alapján is szétválasztja Kazinczy egyik levelében, mondván: „az újakat folyásba hozni inkább a’ Poétának

⁹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „korszak” retorikája: A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia*, Literatura, 1996/2, 127–143.

tiszte, mint a 'Prosaistának'¹⁰. Nyelvújító szemlélete¹¹ a verseiből is kiolvasható, mutatja a *Neologizmus* című epigrammája:

„Az új miért jobb mint a régi?”
S a régi mért jobb mint az új?
A rossz, bár régi, rossz marad:
Az új, ha új is, jó, ha jó.
Világos, és csudálkozol?

Az ortológus szemléletű méltatlankodó kérdésre („Az új miért jobb mint a régi?”) a szórend felcseréléséből adódó kiasztikus válasz („S a régi mért jobb mint az új?”) magával a kérdésfeltevéssel abszurditást jelez. A régiről és az újról alkotott vélemény az ismétlésekből fakadó retorikussággal („A rossz, bár régi, rossz marad”), és ugyanakkor (a mindennapi társalgásból kiszakított részként) az élőbeszéd természetességéhez közelítéssel nyelvi bravúros formában („Az új, ha új is, jó, ha jó.”) jelzi a nyelvi jelenségeknek a keletkezési idejüktől függő megítélési lehetetlenségét. A „vitát” lezáró zárlat tömörsége miatt poliszém, hiszen egyszerre sugallja a „Világos, és csudálkozol?": 'Egyértelmű. Tehát miért csudálkozol?'; 'Egyértelmű. És te csudálkozol mások értetlenségén?'; 'Egyértelműnek érzed? És ennek ellenére csudálkozol?'.
Az „új”, a „szokatlan” vonzó jellege mellett tör lándzsát Kazinczy a „szokottal”, a „megavulttal” való szembeállításban:

Berki szokottat imád. Nekem az kecses, ami szokatlan;
S kényesb vagy makacsult ízletem újnak örül.
Amit Berki szeret, megavulttá válhat; az újért
Hamvamat a maradék áldani fogja, tudom.

(*Szokott és szokatlan*)

Kazinczy tehát a szokás ellenében a „szokatlan”-t teszi nyelvteremtési elvvé és egyben művészi érdemmé. A szokott–szokatlan kérdésében egyértelműen az új mellett hitet tevő széphalmi művész a szembeállítás milyenségével is véleményt közvetít. A Berkiként jelzett személynek tulajdonított cselekvések: „imád”, „szeret”, míg az újért lelkesedő a szokatlant esztétikai kategóriaként minősíti: „kecses”, azaz szép. Az ellentétre épített versszerkezet csattanójában költői öntudattal és nyelvfejlesztői törekvésbe vetett hittel vallja Kazinczy: az utókor ítélete az ő „kényesb” és „makacsult” ízlésének, a szokottal szemben a szebbítés-újítás szándékának ad igazat. Azoknak válasz ez a költemény, akik Kazinczyt, a nyelvi úttörés képviselőjét „nyelvtörőnek”, „nyelvrontónak” titulálják. Ő viszont nemcsak az irodalmi eszmény megfogalmazásával, hanem epigrammája stílusának világosságával, csattanóra épített művészi versszerkezetével is válaszol a vádaskodóknak.

¹⁰ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, X, 478.

¹¹ BENKŐ Loránd, *Kazinczy Ferenc és kora a nyelvtudomány történetében*, Bp., Akadémiai, 1982, 5–48.; CSETRI Lajos, *A magyar irodalmi nyelvújítás harcai és Kazinczy = Egység..., i. m.*, Bp., Akadémiai, 1990, 11–103.

A neológia vezéralakjának heves támadásai, éles bírálatai két célért, a magyar nyelv és az irodalmi ízlés fejlesztése érdekében hangzottak el, hiszen Kazinczy az, aki nyelvünk hajlékonyságát a klasszikus emelkedettségű *A mi nyelvünk* című epigrammájában így dicsőíti:

Isteni bája a szép Hellasnak, római nagyság,
Francia csín, és német erő, s heve Hesperíanak,
És lengyel lágyság! titeket szép nyelvem irígyel.
S ti neki semmit nem irígyeltek? Nyelve Homernak
S Virgilnek, ha találtok-e mást Európa határin,
Mely szent lantotokat ily híven zengve követné?
Dörg ő s nem csikorog, fut ha kell, mint férfi fut a cél
Nem tört pályáján: de szaladva, szökelve, sikamva.
Lángol keble, ajakán mély bánat leble sohajtoz,
S mint te, olasz s lengyel, hévvel nyögdeli szerelmét. –
Hull a lánc, közelít az idő, s mi közöttetek állunk.

Az antikvitás eszményítését, az idegen nyelvek dicséretét követően hatásos igazán Kazinczynek az aposztrophéval egybefonódó interrogáció típusú kérdésalakzata („Nyelve Homernak / S Virgilnek, ha találtok-e mást Európa határin, / Mely szent lantotokat ily híven zengve követné?”). Ez egyenesen azt állítja: nyelvünk képes viszszaadni a görög és a latin nyelv zengését. Nyelvünk sokszínűségét, kifinomultságát metaforikus értelmű igék sora jelzi: „dörg”, „szökelve fut”, „lángol”, „sohajtoz”, „nyögdel”. Ezek ellentétbe („Dörg ő s nem csikorog”) és hasonlatba („fut ha kell, mint férfi fut a cél / Nem tört pályáján: de szaladva, szökelve, sikamva.”) ágyazottan érzékeltetik nyelvünk kiválóságát, teremtképességét, költészeti lehetőségeit, és előkészítik a csattanószerű zárlatot: „Hull a lánc, közelít az idő, s mi közöttetek állunk”. A magyar nyelv, irodalom és stílus fejlődésébe vetett ilyen erős hit bizonyítéka annak, hogy Kazinczy, a klasszikus ízlés mestere a „modern magyar irodalmi tudat megalapozója”¹².

Kazinczy Ferenc sokoldalú tevékenységi köréből csupán egy szelet bemutatására: epigrammái stílusszerkezetének, versnyelvének vizsgálatára vállalkoztam, kimutattva, hogy ezekben jól nyomon követhetők a széphalmi mester nyelv- és stílusújítási küzdelmei, valamint a minél hajlékonyabb irodalmi nyelvért folytatott törekvései, ízlésreformjának elképzelései. Görög és római mintákat követő epigrammái egyenesen megtestesítői neoklasszicista esztétikai elveinek. Művészi erejük szóválasztásuknak, világos stílusuknak, a stílusárnyalatok váltásának, a rendkívül gazdag alakzathasználatnak, a feltűnő retorizáltságnak, a szerkezeti szilárdságnak és sűrítettségnek, valamint a csattanós zárlatok nyelvi erejének köszönhető.

¹² FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 84.

Szarvas Gáborék Kazinczy nyelvújításáról

A XIX. század utolsó harmadában az MTA Nyelvtudományi Bizottsága feladatául tűzte ki a magyar nyelv állapotának figyelemmel kísérését és javítását. Az 1872-ben elfogadott ügyrendben helyet kapott, hogy a bizottság feladata a korábban elkövetett nyelvrontás orvoslása, a szaknyelvekkel való foglalkozás és az irodalmi nyelv művelése, hogy az idegen nyelvek hatása a grammatikai, különösen a szintaktikai szerkezetet ne hamisítsa meg. Külön kiemelte az ügyrend, figyelni kell arra, hogy a hiányos nyelvismeretből adódóan a nyelvvel való törődés ne fajuljon erőszakos szóképzéssé. E feladatok megoldása céljából indította az Akadémia a *Magyar Nyelvőr*t. A nyelvművelő folyóirat eleget tett a feladatoknak. Szarvas Gábor szerkesztő a *Mit akarunk?* címmel közölt programjában a teendők között határozta meg a következőket: „3. Az újabb irodalmi nyelv körében. A nyelv törvényeinek figyelembe nem vételével alkotott szók bírálata. Az új képzésű szók története. Az idegenszerűségek.”¹ A program megvalósításából következően a *Nyelvőr* nagy teret szentelt a nyelvújításnak és a nyelvújítás korában alkotott szavaknak. A tanulmányok, bírálatok, kisebb írások és vitairatok nemcsak a nyelvújítás történetével és a nyelvújítás elveivel foglalkoztak, hanem az egyes szavakkal is. A nagy viták orgánuma lett a *Nyelvőr*, tevékenységének másutt megjelent bírálataira is itt közöltek választ a folyóirat munkatársai.

A „nyelvjavítást” Szarvas Gábor intézményesítette, tanácskozásokat szervezett, melyek célját így határozta meg: a visszásságok kimutatása, a helyes magyarság megállapítása, a megállapodás és a megállapított tételek elfogadása és terjesztése. A folyóirat a negyedik évfolyamtól *Hibás szók és szólások javítása* címmel közölte a tanácskozások megokolt eredményeit. Ekkor kezdődtek a támadások a folyóirat ellen. Azok is erélyes hangon szólaltak meg, akik kezdetben támogatták a *Nyelvőr* létrehozását. Az új ortológia kora kezdődött, és a neológusokkal folytatott viták hasonlóan alakultak, mint Kazinczy korában. És hasonlóan is zárultak. Két évtized elmúltával csillapodtak az indulatok.

Szarvas Gábor több írásában is kifejtette, miként tekint a nyelvújításra és a nyelvújítás szóalkotásaira. Irányadó elve, hogy a használat helyes vagy helytelen volta fölötte a nyelv dönthet. Amennyiben a jelenségeket a nyelvi tények igazolják, azok helyesek, de ha a nyelv nem igazolja őket, helytelennek minősülnek. Ebből következően csak a hibás, a nyelv törvényeivel ellenkezésben készült szavakat tartotta rossznak. A hibás szavakat így határozta meg: „Hibás minden olyan újabb keletű szó, amely-

¹ SZARVAS Gábor, *Mit akarunk?* Magyar Nyelvőr, 1. köt., 1872, 1–3.

nek megvonta akár jelentés, akár alak tekintetében, egészére vagy csak egyik tagjára nézve is magából a nyelvből világosan nem igazolható.”² Szarvas Gábor nem képviselt szélsőséges nézeteket, nem volt újításellenes. Jól látta a műveltség és a nyelv kapcsolatát, és nem tagadta a nyelv gazdagításának lehetőségét. Az új fogalmak megjelölésére szükséges szavak alkotásakor azonban néhány elv szem előtt tartását fontosnak tartotta: ne a nyelv törvényeinek mellőzésével készüljenek, a magyar szó fedje az idegen szót és forrása legyen eredeti. A gazdagítás igazi forrását a régi irodalomban és a népnyelvben látja, főként az elfeledett jelentésárnyalatok felújítását szorgalmazta. Az említett tanácskozásokon a hibásnak tartott szavak helyett újakat javasoltak, ez is bizonyítja Szarvas Gábor álláspontját. Elvei és szempontjai azonban eltértek a korabeli írókétől, ezért került velük összeütközésbe. Az írók esztétikai szempontokra hivatkoztak, és az ízlés, széphangzás meg a nyelvérzék volt útmutatójuk, éppúgy, mint Kazinczyé is, a rájuk való hivatkozással kapcsolatban azonban Szarvas Gábornak ellenvetései vannak, és nem is fogadja el őket irányadónak. Azt viszont nem tagadja, hogy a tehetségesebb írók hivatottak az új szavak alkotására. Ebben tehát nem különbözik véleménye Kazinczyétól. Abban sincs más véleményen, hogy a találó, sokatmondó és tetszetős kifejezések rövid idő alatt „közbirtokká” válnak.

A grammatika szabályainak egy részét Szarvas Gábor értelmezése szerint az írók azért nem tartják jónak, mert a szabályok nincsenek tekintettel a nyelvérzékre, a nyelvszokásra, a jó ízlésre és a széphangzásra.

Az írók nézeteivel vitázva Szarvas Gábor sorra szedi a neológusok által sokat emlegetett útmutatókat, és kérdéseket tesz fel velük kapcsolatban. Ezeket áttekintve egyértelművé válhat számunkra, hogy miért utasítja el Kazinczy felfogását és miért bírálja tevékenységét meg eljárás módját. Kazinczy a szókincs- és kifejezésbeli, mondat szerkesztési és stílári kérdésekkel kapcsolatban a sokszínűséget, változatosságot, a szépírói jó ízlést tartotta irányadónak. Amikor Szarvas Gábor az ízlés fontosságának tagadásáról beszél, nem említi Kazinczyt, egyértelmű azonban, hogy megállapításai rá is vonatkoztathatók.

Szarvas Gábor kérdései a következők:

1. Mekkora köre van a nyelvszokásnak? Az irodalmi használat közszokás-e, ha a népnyelvi használat tagadja. S mi van akkor, ha az írók véleménye eltér egyes szavakkal kapcsolatban? (A kortársak is felrótták Kazinczynak, hogy a nyelvszokás helyett a szépség elvét tette meg mértéknek.)

2. Mi a jó ízlés? Mely íróknak van jó ízlése? És mi van akkor, ha ízlés dolgában eltérőek a vélemények?

3. Mi a helyes nyelvérzék? Kiknek van helyes nyelvérzékük? Van-e a népnek helyes nyelvérzéke? Ha az irodalom nyelvérzéke összeütközésbe kerül a nép nyelvérzékeivel, melyiknek szavára hallgassunk?

És melyik legyen a döntő, ha a nyelvszokás, az ízlés és a nyelvérzék „harcba szállnak egymással”?

² Uő, *Hibás szók és szólások javítása*, Magyar Nyelvőr, 4. köt., 1875, 49, *A Nyelvőr és a szépirodalom*, Magyar Nyelvőr, 8. köt., 1879, 148.

Az egyes szavakról folytatott vitákból látható, hogy különbözik a vitázók ízlése, és a széphangzást is szubjektívan ítélik meg. Ami pedig a nyelvérzéklet illeti, nemcsak Szarvas Gábor látja úgy, a rá való hivatkozás nem mindenkor biztos.³

A költői szabadságról is folynak a viták, mert az írók továbbra is azt hangoztatták, amit Kazinczy, tudniillik, hogy az író ura a nyelvnek.

1879-ben a *Budapesti Szemlé*ben Gyulai Pál közölte Riedl Frigyesnek a *Kazinczy és a német irodalom* című tanulmányát, és megjegyzésekkel látta el. Szarvas Gábor *A Nyelvőr és a szépirodalom* című hosszabb írásában Gyulai megjegyzéseivel is foglalkozik. A 3. részben idézi Riedlt: Kazinczy a szavakat, „melyek természeti produktumok, az ő csinálmányaival akarja pótolni, éppen a nyelv mivoltának nem ismerésében leli mentségét”.⁴ Tőle idézi a következőket is: „S Kazinczy a nyelv örök törvényeinek tudta nélkül új nyelvet akar teremteni. A dolgok természetes folyamatán azonban nem lehet mesterségesen változtatni.”⁵ Riedlnek ezt a megállapítását Szarvas Gábor jónak tartja, mert ő is így gondolja. Tulajdonképpen a nyelv értelmezéséből következnek az egymástól eltérő vélemények. A „dolgok természetes folyamatán” azonban maga Szarvas Gábor is változtatna, ezt a jogot viszont elvitatta Kazinczytól.⁶

Gyulai Pál véleménye merőben eltért Szarvasétól. Gyulai Szarvassal ellentétben nemcsak nyelvi kérdést látott a nyelvújításban, hanem felismerte igazi lényegét, azt, hogy nagy eszme volt, Kazinczy érdemei pedig vitathatatlanok, mert hozzájárult irodalmi nyelvünk európai szintre emeléséhez. Kazinczy, írja Gyulai, idegen szépségeket ültetett a magyar nyelvbe, régi szavakat elevenített fel, tájszavakat hozott forgalomba. Riedlt azért marasztalta el, mert az új ortológusok táborába tartozott, és mert – szerinte – a nyelvújításnak csak tévedéseit látta.

Szarvas nézete abban is megegyezik Riedlével, hogy a nyelv természetes fejlődését nem lehet, nem szabad erőszakosan más irányba terelni. A jól alkotott szavak ellen azonban – és ezt sokszor le is írta –, nincs kifogása. Ő nem mondta azt, hogy „ne újíts!”, mint a szélsőséges állásponton levő Volf György. A következő Riedl-idézet is rávilágít Szarvas Gábornak Kazinczy tevékenységével kapcsolatos véleményére: „a nyelv természetes fejlődését erőszakosan más irányba terelni s rajta önkényesen változtatásokat tenni, mint azt Kazinczy cselekedte, nem lehet, nem szabad.”⁷

Gyulai egyébként Kazinczynak a népnyelvből és a régi magyar nyelvből átvett szavait említi, vagyis a nyelv gazdagításának azt a módját, melyet Szarvas maga is szorgalmazott.

Gyulai többször is bírálta a *Nyelvőrt*, felrótta a folyóiratnak, hogy egészében elítélte a nyelvújítást, csak tévedést látott benne, amelynek nem volt jó oldala. Ezt azonban Szarvas Gábor megcáfolja, és idézi azt, amit már egyszer leírtak 1875-ben, a folyóirat 4. évfolyamában, tudniillik, hogy Kazinczynak nagyon sok olyan szava van,

³ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Életteli csemeték vagy korcs fattyúk?: A nyelvvédelem alapkérdése Arany János és a Nyelvőr vitájában = A két Arany: összehasonlító tanulmányok*, szerk. Korompay H. János, Bp., Universitas, 89.

⁴ SZARVAS Gábor, *A Nyelvőr és a szépirodalom*, Magyar Nyelvőr, 8. köt., 1879, 241.

⁵ Uo.

⁶ Vö.: Uó, *A magyar igeidők*, Pest, 1872.

⁷ Uó, *A Nyelvőr... i. m.*, 243.

melyet semmi kifogás nem érhet, mert sok jobban van képezve, mint a helyette használt szó.⁸ Fischer Ignác foglalta össze a 4. évfolyamban Kazinczy elveit, és a legveszedelmesebbnek azt az elvet tartja, hogy az író föltétlen ura a nyelvnek, és teremthet szavakat. Rövid írásában ismertette, milyen módon gazdagította Kazinczy a nyelvet, és megjegyzéseket is tett, például azt, hogy Kazinczy nem volt tisztában a képzők funkciójával, és más funkcióban használta ezeket.

Kazinczyról akkor is szó esik a *Nyelvőrben*, amikor Szarvas Gábor Ballagi Mórnak a *Nyelvünk újabb fejlődése* címmel az Akadémián tartott előadásával kapcsolatban fejti ki véleményét. Ekkor is szó esik a változtathatóságról, a nyelvérzékről és a szépségről.

Szarvas Gábor fontosabb megjegyzései így foglalhatók össze: A változás fő feltétele az érthetőség, minden változás a nyelvérzék ellenőrzése mellett és jóváhagyásával megy és mehet végbe. A változás magától megy végbe, szándékosságnak nem lehet benne szerepe. Igazuk volt a neológusoknak, amikor a nyelvérzékre hivatkoztak, de a kritikát is megérdemelték, mert nem vették figyelembe a régi magyar nyelvet, Szarvas szavaival élve: nem méltatták figyelemre a történeti nyelv szavát. A szóalkotások elbírálásában nem jöhet számításba „az erőszakosság korában devalválódott irodalmi nyelvérzék”. Csak a népnyelv tolmácsolta nyelvérzékre lehet alapozni. A jóhangzásra való hivatkozást el kell utasítani, ugyanúgy, mint „a csínt, az esztézist”, mert ezek üres, tartalmatlan szavak.⁹ Nem vitatta el a nyelvművelés jogát, írja, csak a nyelvrontást, és a törvénytelen ségeknek üzent hadat. Nem a szükséges, hanem a rossz szavakat akarja kiirtani. Ismét hangsúlyozta, hogy Kazinczyéknak nem minden alkotását kárhoztatja, csak azt, ami törvénytelen úton jött létre. A nyelv szabályait (ő törvénynek nevezi) változtatlanoknak tekinti, de évekkel később már jól látja és elismeri, hogy a szó- és mondatkapcsolatok szabályai megváltozhatnak, új szokások léphetnek a régiek helyébe, „[sz]óval, ami még tegnap rendellenesség volt, egyszer szabállyá válik, s megfordítva”.¹⁰ Azzal azonban nem értett egyet, hogy a nyelvünk szegény volt. „A magyar nyelv szegénysége pusztá kísértetlátás, boszorkányhit.”¹¹

A tíz részből álló írásnak mintegy fele áttekintés az addigi vitákról, a szerkesztő összegzi a *Nyelvőr* ellen felhozott vádakát, és a feladatokra hivatkozva ismét megcáfolja ezeket. S mivel Ballagi „a nagy nevek varázsát” használja fel akadémiai előadásában, ő maga is nagy nevekre hivatkozik. Másoktól eltérően nagyra értékeli Barczafalvit. Ha érdem a nyelvújítás, akkor fele Barczafalvit illeti, mondja. Pedig el-lene Kazinczy is fellépett! Ami bűn van a nyelvújításban, annak fele – véli Szarvas Gábor –, Kazinczyra hárul, aki folytatója a megkezdett munkának. Kazinczy bűne

⁸ FISCHER Ignác, *Kazinczy újításai*, Magyar Nyelvőr, 4. köt., 1875, 456.; SZARVAS, *A Nyelvőr...*, i. m., 248. A *Kazinczy és Nyelvőr* című 1884-ben megjelent írásában újra megismétli, hogy „Kazinczynak van tömérdek új szava, melyet semmi kifogás nem érhet” (Magyar Nyelvőr, 13. köt.), 506. Uo.: „Kazinczynál a nyelvújítás majd minden hibáját és minden jó tulajdonságát megtaláljuk (V. 454, VIII. 248).”

⁹ Uő, *Ballagi és a magyar nyelv*, Magyar Nyelvőr, 10. köt., 1881, 159.

¹⁰ Uő, *Hadüzenek az ikés ragozásnak*, Magyar Nyelvőr, 16. köt., 1887, 115.

¹¹ Uő, *Ballagi...*, i. m., 358.

nagyobb, mint Barczafalvié. Ennek ellenére törekvésüket jónak tartja, mert nemes volt. Látták ugyanis, hogy a nyelv tetemes számú fogalom kifejezésére nem rendelkeznek szavakkal, s a hiányt pótolni akarták, mert nem akartak lemondani a nemzeti műveltség előremozdításáról. És itt (is) ellentmondásba keveredik, mert ha hiányoztak szavak, akkor mégis szegény volt a nyelv. Kazinczyról azt mondja, hogy megengedte az erőszakot (ebben Szarvasnak igaza volt!), ezért diktátornak nevezi: a „széphalmi diktátor” – írja – a germanizmusok terjesztésének apostola volt. Ugyanúgy járt el, mint Barczafalvi, őt mégis az égbe emelte a neológia, Barczafalvit viszont a porba rontja le. Az egyik műve művészi alkotás, a másik műve kontár, Kazinczy jó ízlésű nyelvművelő, amaz ízléstelen nyelvrontó. Szarvas szerint, ha Kazinczy nem folytatja nemesítő munkálkodását, a nyelvművelés más, jobb irányba halad. A nyelvművelés Szarvas szerint a német szótár lemásolása, s ezt példákkal (képzőkkel, igekötőkkel, összetételekkel) igazolja. Ebben igaza van, Kazinczy fordításaiban is láthatjuk, hogy sokszor lefordította a német szavakat és szerkezeteket.

1884-ben ismét azzal vádolják Szarvas Gábort, hogy nem látta a nyelvújítás eredményeit, csak hibáit. Tehát még egyszer elismételte, hogy részükről mindig a rossz használatok képezték a vita tárgyát, és nem az egész nyelvújítás. Ha az egész nyelvújításról vitatkoztak volna, Kazinczy érdemei között említenék, hogy a magyar nyelv sokat köszönhet a „nagy reformátor” fáradhatatlan tevékenységének.

Szarvas Gábor nem vette tudomásul, hogy vannak pótolhatatlan szavak, mert ezzel bevallaná, hogy képtelenek természetes módon fejleszteni a nyelvet, hogy nincs erejük és tehetségük a rossz szavakat jókkal pótolni. Simonyi Zsigmond akadémiai értekezésében a két tábor közötti megegyezés tényét konstatálja a követendő eljárásokra nézve, s elismeri, az ortológiának kénytelen-kelletlen el kell fogadnia aényt, hogy a pótolhatatlan szavak ellen hiába veszik fel a harcot. Szarvas Gábor viszont hangsúlyozza, hogy a pótolhatatlanság tényét soha nem hangoztatta, nem is fogadja el, hogy vannak ilyenek.¹²

Volf György a *Nyelvőr* 3. évfolyamában (1874-ben) Imre Sándornak *A nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata* című könyvét bírálta. Imre Sándor – írja Volf –, Kazinczyt kímélte, nem merte kimondani, hogy neki sem volt több joga nyelvünkhöz, mint másoknak. Ha másnak nem szabad nyelvünkön erőszakot tenni, „undok idegen szólásokat” meghonosítani, akkor Kazinczynak sem.¹³

Volf helytelennek tartja a nyelvújítás elvét, azt tudniillik, hogy lehet, kell és szabad újítani, és a módot az író szabja meg, nem pedig a grammatika. A nyelvújítás szükséges voltának kimondása szülte azt a sok „szörnyűséget”, melyet Imre Sándor kárhoztat – írja.

Volf sajátos módon értelmezi a nyelvújítást. Kazinczy abból indul ki, hogy a nyelv készületlen, a lexikon szűk, szegény, grammatikánk habozó, hiányos, stilisztikánk ügyetlen. Volf szerint az ilyen értékelésben nem a nyelvről van szó, hanem a szótárról és a grammatikáról. Ő sem fogadja el, hogy szegény volt a nyelv. De aztán mégis azt mondja, hogy Kazinczy előtt szegény volt, habozó és ügyetlen, de ennek nem a

¹² Uő, *A pótolhatatlanok*, Magyar Nyelvőr, 18. köt., 1889, 61.

¹³ VOLF György, *A nyelvújítás nyelvrontás*, Magyar Nyelvőr, 3. köt., 1874, 55.

nyelvben van az oka, hanem azon kívül. Az ok pedig az, hogy „parlagon hevertették, iskolákból, tudományból, törvénykezésből, társas életből, szóval mindenünnen kiszorították.”¹⁴ A nyelvnek élnie kell, s aztán magától is művelődik, szépül, „hajlékonyodik, ügyesedik, gyarapszik”. Volf meggyőződése, a nyelv önmagától is meg tud újulni, ezt bizonyítja, hogy megújult a honfoglalás után, hogy a XVI. században le lehetett fordítani magyarra a *Bibliát*, hogy a XVI. és a XVII. században nyelvünk „elbírt egy hatalmas hittudományi irodalmat”¹⁵. Azaz nyelvünk nem képtelen a fejlődésre.

Volf a nyelvújítók egyetlen érdemének azt tartja, hogy „ők vítették vissza a magyar nyelv elveszett volt jogait”.¹⁶ Elismeri, hogy Kazinczy szintén óriási tevékenységet fejtett ki azzal is, hogy buzdította azokat, akikben tehetséget látott. Viszont véleménye szerint a nyelvújítók helytelenül hitték, hogy a nyelv saját törvényei szerint nem fejleszthető.

Szarvas Gáborhoz hasonlóan elutasítja, hogy az író a nyelv fölött áll. Minden az író tetszésére maradt, mondja, s a tetszés a nyelv természetével megférőt kirekesztette. „[F]ül nem hallotta csoda dolgokat tukmált nyelvünkre az újító”, „idegen nyelvet fogadott ideáljának, tüskén-bokron követte”.¹⁷ És ezek után következnek szélsőséges álláspontját bizonyító mondatai: „A nyelvújítás nem nyelvművelés, hanem nyelvrontás.”¹⁸

A nyelv törvényeinek megfelelően történő szóalkotást nyelvbővítésnek, nyelvgazdagításnak, nyelvművelésnek vagy nyelvfejlesztésnek nevezi, s még egyszer kijelenti, hogy a nyelvújítás nem más, mint nyelvrontás.¹⁹ Véleménye szerint a nyelvújításnak nincs helyes módja.²⁰

A nyelvújítás szóalkotásait Volf György nem kímélte: „e tömérdek sok gaz fölburjánzására Kazinczyék hintették el a magot”²¹.

Németh G. Béla írja, hogy „Szarvas és Volf a bíró tisztét vállalták el, s e tisztség jogán vontak ítélőszékük elé eleveneket és holtakat. S láthatólag: úgy érzik, tisztük, méltóságuk legfőbb követelményének, a törvények ismeretének birtokában vannak. Kevesen ejtik ki annyiszor, mint ők a »törvény« szót. Kiindulás és konklúzió, támadás és védelem, helyeslés és elutasítás mind végső soron egyetlen szóvá sűrűsödik: törvény.”²² A törvény értelmezése összefüggésben van azzal, hogy milyen volt felfogásuk a nyelvről. Erre a kérdésre azonban, mint Németh G. Béla is megállapítja, nincs közvetlen felelet a folyóiratban, csak közvetett megjegyzések alapján következtethetünk. Az egész mozgalom jellegzetes sajátságának tartja az idézett szerző,

¹⁴ Uo., 58.

¹⁵ Uo., 57.

¹⁶ Uo., 58.

¹⁷ Uo., 62.

¹⁸ Uo., 63.

¹⁹ Uő, *Imre Sándor akadémiai értekezése*, Magyar Nyelvőr, 5. köt., 1876, 297.

²⁰ Vö.: VOLF György, *A nyelvújítás helyes módjai*, Magyar Nyelvőr, 3. köt., 1874, 101–113.

²¹ VOLF György, *A nyelvújítás szóalkotása*, Magyar Nyelvőr, 6. köt., 545.

²² NÉMETH G. Béla, *A századvégi Nyelvőr-vitához = Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*, szerk. PAIS Dezső, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 234.

hogy „a nyelvi törvényt eleve adott, örök, változatlan és változhatatlan, embertől, társadalomtól függetlenül kialakuló természeti, majdnem azt mondhatnók kémiai törvényként tekinti és kezeli, mégpedig szélsőséges, pozitivistá természettudós módjára”.²³ Szarvasék szemléletének részletezése után Németh G. megállapítja, hogy „e szűk, partikuláris szemlélet valóban nem értette meg, nem fogadhatta be Kazinczy céljait, munkásságát és eredményeit”.²⁴

A XIX. sz. utolsó harmadának ortológusai végül is nem tartottak mindenfajta újítást kártékonnak. Tudjuk, Kazinczytól nem volt idegen a nyelv rendszerébe való beavatkozás, viszont ő maga is szembeszállt a túlkapásokkal. Erről természetesen tudtak Szarvas Gáborék, és ők is felléptek a túlkapások ellen – Kazinczyt sem kímélve. Nem ismerték el, nem fogadták el, hogy az író a nyelv ura, hogy az író teremthet a szabályok ellenében.

Az egymással ellentétes nézetek miatt szinte a századvégig tartottak a nyelv körüli és a nyelv érdekében zajló viták. Ezekben a vitákban a *Nyelvőr* köréhez tartozó munkatársak, a főszerkesztővel az élen, igencsak elbántak Kazinczyval. De ne legyünk igazságtalanok, főleg a főszerkesztővel szemben ne, mert a Kazinczy vezette mozgalomról elismerő szavakat is leírt folyóiratában.

²³ NÉMETH G., *i. m.*, 235. De mint fentebb szó volt róla, Szarvas Gábor nézete a törvényről idővel megváltozott.

²⁴ *Uo.*, 239.

Sinkó Ervin Kazinczy-tanulmánya

„Nincs remekműve. Élete a remekmű”
(Kosztolányi Dezső)

Kerek ötven évvel ezelőtt az egyetemi oktatás régióiban otthonosak nyilván nem kis meglepetéssel vették tudomásul, hogy az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán akkor megnyílt Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék vezetésével és ezen az újabb – a XIX. és XX. századi – magyar irodalom oktatásával Sinkó Ervint, a Zágrábban élő, szükséges iskolai papírokkal nem rendelkező szép- és tanulmányíró bízta meg¹. Hasonlóképpen tamáskodva vonhatták fel szemöldöküket a magyar irodalomtörténet tudós művelői, amikor kézbe vehették a szakmában nem jegyzett, s ilyenformán alkalmasint hívatlannak is tekinthető újdonsült újvidéki „professzor” munkáit. Előbb a *Magyar irodalom* címmel kiadott tanulmánykötetet² (első kiadása 1961-ben, második, bővített kiadása 1963-ban jelent meg), majd a Csokonairól írt, s 1965-ben publikált monográfiát³.

A magyar irodalmi tanulmányok első kiadása, melyben a székkfoglaló előadást követően a régi magyar irodalom tárgykörébe tartozó néhány rövidebb szöveg⁴ után, a háromszáz oldalnyi kötet mintegy kétharmadát kitevő, a magyar felvilágosodás irodalmával, ezen belül is kiemelten Bessenyeivel és Kazinczyval foglalkozó tanulmány található, otthon kitüntetett szakmai figyelemben részesült, méltatói Bányai János⁵, Bori Imre⁶ és B. Szabó György⁷ voltak. A magyarországi szakma azonban nem vett róla tudomást. Ezzel szemben a bővített második kiadás, melyben egy Batsányi- és Kármán-tanulmány mellett Sinkónak az irodalomtörténet-írással kapcsolatos, *Széljegyzetek a költészetről, a költészet és a történelem viszonyáról és az irodalomtörténet problematikájáról* című eszmefuttatása olvasható, már kapott magyarországi recenziót, az *Irodalomtörténeti Közleményekben* Bán Imre⁸, a *Valóságban* Végh Ferenc⁹ írt róla. Bármennyire is eltérnek a kötet hazai és magyarországi méltatásai, ott az első jelentős jugoszláviai tudományos munkaként üdvözölték, mely új szempontokkal

¹ Tanszéki székkfoglalóját Sinkó Ervin 1959. október 21-én tartotta.

² SINKÓ Ervin, *Magyar irodalom*, Újvidék, Forum, 1961, 1963.

³ SINKÓ Ervin, *Csokonai életműve*, Újvidék, Forum, 1965.

⁴ A kötet régi magyar irodalmi tárgyú szövegei: *Halotti Beszéd*; *A középkori írástudók*; *Humanista intermezzo Magyarországon*; *Janus Pannonius*.

⁵ BÁNYAI János, *Sinkó Ervin: Magyar irodalom*, Ifjúság/Symposion, 1962. márc. 8., 9.

⁶ BORI Imre, *Egy tanulmány címszavai*, Híd, 1962/6, 565–571.

⁷ B. SZABÓ György, *Irodalmi legendák, babonák, és tévhitek ellen*, Magyar Szó, 1962. márc. 25., 14.

⁸ BÁN Imre, *Sinkó Ervin: Magyar irodalom*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963/5, 627–629.

⁹ VÉGH Ferenc, *Sinkó Ervin: Magyar irodalom*, Valóság, 1964/6, 85–86.

gazdagította a magyar irodalomtörténeti gondolkodást¹⁰, itt viszont, kivált Bán Imre, vállalva a sinkói vitakozó attitűdöt, elsősorban kifogásait fogalmazta meg tisztelettel érdemlő óvatossággal. Abban viszont mindkét helyen uniszónó azonos a vélemény, hogy a mintegy százötven könyvoldalt kitevő Kazinczyról szóló tanulmány a kötet legjelentősebb szövege. Igaz, az *Irodalomtörténeti Közlemények*-beli recenzióban az áll, miszerint a „hozzáértő mindjárt érzékeli, hogy egyetemi előadásokat olvas, erre vallanak az élőszó színesebb és merészebb fordulatai”¹¹, ami azért is fölöttébb sajnálatos, folytatja a recensens, mert nem esszékről, hanem „komoly irodalomtörténeti tanulmányokról van szó”, illetve, hogy „a filológiai dokumentáció teljes mellőzése” jellemzi. Vagy, ahogy a kötet egészére vonatkoztatva a *Valóság* recenzense említi, Sinkó „nem veszi észre a legújabb magyarországi eredményeket”, mivel „esztétáink régebbi nézeteit idézi, az újabbakról, úgy látszik, nem értesült”¹².

A két pesti recenzió között azonban jelentős olvasati eltérés is mutatkozik. Végh úgy látja, hogy Kazinczy „nyelvújításra terelő tervének elemzése” jó ítélőre vall, s hogy kitűnő „Kazinczy életművén belül a szentimentalizmusnak, az »öncsaló rajongás és rajongó öncsalás« irodalmi vetületének taglalása”, akárcsak a szerzőnek az a törekvése, hogy „az irodalmi közélet megteremtésén szívós szorgalommal és szinte eszelős makacssággal fáradozó Kazinczyt az őt megillető rangra” emelje, valamint, hogy az „érzelmes és oly sokszor érzélgős író” következetes forradalmárként mutassa be elsősorban annak alapján, hogy Sinkó alapos elemzéssel kimutatja, miszerint a jozefinizmus eszmeisége „évtizedekre előre hatott”. Ám recenziójában Bán Imre éppen a dolgozat ezen tételeit vitatja. Helyesli ugyan „Kazinczy jozefinizmusának nyomatékos kiemelését”, de vitatja, hogy a „Martinovics-összeesküvés nem egyéb, mint illegálisba szorított jozefinizmus”, továbbá, hogy „Kazinczy jóformán társadalmi támasz nélkül, szinte légtüres térben, szent öncsalással dolgozott”, ami ugyan részben áll, de nem oly mértékben, ahogy Sinkó, szerinte, „egy kissé Ady »magyar

¹⁰ Bányai szerint a Kazinczy-tanulmány „új utat jelent [...] olyan következtetésekre jut, olyan megismeréseket tár fel, melyek az eddigi irodalomtörténeti tanulmányokban aligha voltak ismeretek...” – Bori írja: „...a harmincas években fedezték fel újra [...] A felszabadulás után a jakobinus Kazinczy került az érdeklődés előterébe, Kazinczy pályájának első szakasza, az első negyven esztendő [...] A teljes Kazinczyt azonban máig sem rajzolta meg a magyar irodalomtudomány [...] Sinkó Ervin ragyogó tanulmányt szentel neki.” – B. Szabó: „Sinkó tanulmánykötetének egyik kiváló tulajdonsága, hogy új összefüggéseket tár fel: eszméket, állásfoglalásra kényszerít, és teremtő, aktív gondolkozásra indít”. – E három recenzió mellett témánk tekintetében feltétlenül meg kell említeni SZELI István két írását (*Utak egymás felé*, Újvidék, Forum, 1969, 251–254.; *Történet történelem*, Újvidék, Forum, 1981, 207–215.), valamint BORI Imre monográfiáját (*Sinkó Ervin*, Újvidék, Forum, 1981) ez utóbbiban hosszabb elemzés olvasható Sinkó könyvéről, illetve a könyv Kazinczy-tanulmányáról.

¹¹ JULOW Viktor, *Sinkó Ervin: Csokonai életműve*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1967/2, 230–234. A szerző, szemben Bánnal, dicséri Sinkó esszéstílusát.

¹² Sinkó, aki elsősorban Kazinczy levelezéséből merített, időnként hivatkozik Arany László, Horváth János, Szerb Antal, Halász Gábor, Péterfy Jenő, Révai József írásaira, de igazi vitája Révaival, illetve a BÓKA László és PÁNDI Pál szerkesztette *A magyar irodalom története 1849-ig* (Bp., Bibliotheca, Bp., 1957, 275–288.) című kötet Kazinczy-fejezetével van, melynek szerzője Szauder József volt.

Ugar«-ának mintájára jellemzi a kétségtelenül meglevő magyar feudális elmaradottságot”.

Annak ellenére, hogy szándékom nem Sinkó Kazinczy-tanulmánya recepciójának, hanem a tanulmány szempontjainak bemutatása, bevezetőként szükségesnek véltem foglalkozni a két magyarországi recenzióval, hogy így módon is jelezzem egy érdemi vizsgálódás lehetséges témáit, felvezessem Sinkó tanulmányát, és (talán legalább utólag) érdeklődést keltsek iránta.

Hogy a hagyományos irodalomtörténeti kritériumok szerint Sinkó szövege nem tudományos mű, azt – ha tudományosságon mereven formai ismérveket, jegyzetapparátust, hivatkozásokat értünk – akár el is fogadhatjuk. Ha viszont következetesen végigvitt gondolati koncepciót értünk, amely új szempontok alapján az adott téma alaposabb, árnyaltabb megismerését segíti elő, akkor Sinkó Kazinczy-tanulmányának tudományos jellege nem lehet vitás. Akkor sem, ha Sinkó, aki – ahogy vallotta – amikor tanulmányt ír, akkor is lírikus, a szónak abban az értelmében, hogy minden megnyilvánulása magán viseli személyisége bélyegét, valóban kissé leegyszerűsítve szükséges leltározásnak¹³ látja a filológiát¹⁴. Ennek kapcsán veti fel a kérdést, hogy vajon „az »irodalomtörténeti« szempont önmagában produktív lehet-e az esztétikai fogékonyság” megítélése tekintetében, mert éppen úgy nem képviseli a legnagyobb költői műveket jellemző időtlen értékűként létező esztétikai kvalitást, ahogy ez a minőség az irodalom legfontosabb ismérveként „nem szorítható bele irodalomtörténeti összefüggések kereteibe”.

Sinkó tanulmánya kétségtelenül nélkülözi a tudományosság formajegyeit, ezzel szemben viszont több vonatkozásban is új aspektusokat kínál Kazinczy Ferencnek nemcsak az irodalomban, hanem a magyar kultúrában betöltött szerepe megítéléséhez. Mindenekelőtt ahhoz, hogy Kazinczy esetében nem beszélhetünk kétszeri indulásról, hogy a „XIX. századi Kazinczy nem tagadta meg a XVIII. századit, az öreg a fiatal, csupán súlyponteltolódásról”¹⁵ van szó, mert szellemi, emberi útját a börtönökben töltött 2387 napi „kiesés” ellenére is egységesnek kell tekinteni. És ebből következően kell megítélni a szentimentalizmus magyar változatát, Kazinczy Ferenc szabadkőművességét, részvételét a jakobinus mozgalomban, irodalomszervező tevékenységét, esztétikáját, nyelvújítási törekvését, stílháborúját, az Árkádia-pört, barátságait, vitáit, irodalmi munkásságát és kivált monumentális levelezését, mely „nélkül nem lehet megírni a magyar felvilágosodás történetét”. Az embert, aki nagyobb a művénel. Hogy a mottóul választott Kosztolányi-idézetre¹⁶ utaljak, aki szerint Kazinczy remekművek nélkül is, életével egyedülálló remekművet hozott létre.

¹³ SINKÓ ERVIN, *Széljegyzetek a költészetről, a költészet és a történelem viszonyáról és az irodalomtörténet problematikájáról* = S. E., *Magyar irodalom*, Újvidék, Forum, 1963, 391–438.

¹⁴ Sinkó valóban mellőzi a hagyományos értelemben használt filológiát, s ezzel mintegy gyakorlatot, ne mondjuk, iskolát is teremt a vajdasági irodalomtudományban, melynek legtöbb műve-lője hasonlóan jár el.

¹⁵ BORI IMRE, *Egy tanulmánykötet címszavai*, Híd, 1962/6, 570.

¹⁶ A Kosztolányira való hivatkozást elsősorban az magyarázza, hogy mindketten lírikusként közlekednek az irodalomhoz, ennek múltjához, illetve, hogy elégedetlenek, mert az irodalomtörténet-írás gyakorta „másodrendű dolog”-ként kezelte az esztétikai szempontot. Ennek céljából idézi a *Széljegyzetek*...-ben (431) Sinkó Kosztolányinak Beöthy irodalomtörténete kapcsán kifejtett nézeteit.

Sinkó szerint Kazinczy Ferenc életének sorsdöntő élménye a felvilágosodásban gyökerező jozefinizmus volt. Minden gondolatát, tettét, emberi, értelmiségi habitusát ez az „Európát utolérő civilizált Magyarországért” folytatott, több vonatkozásban szinte anakronisztikusan reménytelen harc határozta meg. Ebben, ahogy írja, rejlik Kazinczy „életének és működésének” eredménye is és tragikuma is: „a messianisztikus politikai-társadalmi szándékok” II. József halálával és 1795-tel ugyan hajótörést szenvednek, ami „benső törésként hagy mély nyomot Kazinczy életében”, de a „nagy katasztrófa mégse jelentette a magyar felvilágosodás ügyének végső csatavesztését”, lévén, hogy feltámad, helyesebben folytatódik irodalmi-esztétikai síkon.

Kazinczy a felvilágosodás terjesztésének szándéka jegyében – talán nem is kellő tudatossággal, még ha az írást a magyar irodalomban elsőként ő tekintette „élete egyetlen és fő feladatának, kizárólagos foglalkozásának”¹⁷ – kezd hozzá egy silány német mű, az *Adolphs gesammelte Briefe* fordításához/átdolgozásához, és ezzel a *Bácsmegyey gyötrelméi* címet viselő, 1789-ben megjelent magyarítással utat nyit a szentimentalizmus sajátos magyar változata előtt.

Ugyanabban az évben, amikor Sinkó tanszéki székfoglalóját tartotta, 1959-ben jelent meg a Kazinczy-irodalomban Horváth János mellett, után mindmáig legértőbb Szauder Józsefnek *A kassai „érzelmek iskolája”* című tanulmánya¹⁸, amely Kazinczy-nak a *Bácsmegyey...*-ben tobzódó szentimentalizmusát tekintve szoros „összefüggést mutatott ki az író akkori érzelmi élete és a regényadaptáció keletkezése között”¹⁹, amihez – a gazdag elemzés alapján látjuk – semmiféle kétség nem férhet. Ugyanakkor azonban felmerül a kérdés, vajon ismerte-e Sinkó ezt a tanulmányt, ismerhette volna, bár az akkori könyv- és folyóirat-behozatali körülmények ezt nem valószínűsítik, tény viszont, hogy Kazinczy tanulmányában épp a *Bácsmegyey...* kapcsán a szentimentalizmussal egészen más aspektusból foglalkozik, mint Szauder, kinek elemzését nem is említi.

Sinkó, azzal, hogy Horváth Jánosra hivatkozva az ízlés felől (az „ízlés leple alatt világnézetek harca folyik; politikai, társadalmi, erkölcsi ellentétéké...”²⁰) közelít a szentimentalizmushoz, majd Goethe *Wertherjére* utalva mutat rá az irányzat csúcsát jelentő mű esztétikai értékeire, illetve arra, hogy „az irodalmi szentimentalizmus korszaka egyben a világtörténelem egyik legkövetkezetesebben brutális forradalma előkészítésének, s magának ennek a forradalomnak, majd pedig a valóban világrengető napoleoni (!) háborúk kataklizmáinak is korszaka volt”, így alapozza meg azt a tézist, miszerint a magyar szentimentalizmus, már a *Bácsmegyey...*-ben sem elsősorban könnyhullatás és sóvárgás, hanem „harcos érzelmesség”, Kazinczy számára eszköz, hogy a „társalgási nyelvnek és fogalmaknak, a széplelékeknek és széplelkeknek kultuszával” hadat üzenjen a „magyar valóságnak”. Amivel szembenéz akkor, mikor divatba hozza a szentimentalizmust, mely az adott magyar valóságban „paradox mó-

¹⁷ Ebben a tekintetben Kazinczy társa Csokonai volt.

¹⁸ SZAUDER József, *A kassai „érzelmek iskolája”*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1959/3–4 = Sz. J., *A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 90–114.

¹⁹ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 217.

²⁰ HORVÁTH János, *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 94–142.

don, épp a maga morbiditásával, épp a maga elomló lágysága által úgy hatott, mint igen határozott állásfoglalás, mint a jozefinizmusba tevékenyen beletorkolló irodalmi propaganda a középkori életformák durvasága és az egész, a maga feudális elmaradottságát nemzeti jelszavakkal védelmező, eszményként dédelgető és dicsőítő nemesi, deákos és szittyá Magyarországot ellen”. Természetesen, siet megjegyezni a tanulmány írója, ez „nem úgy értendő, hogy a jozefinista Kazinczy, majd pedig a magyar felvilágosodásnak maga köré gyűjtött írói és követőik számára az irodalmi szentimentalizmus valamiféle objektív mérlegelés eredményeképpen választott út és harci eszköz, tervszerűen, célszerűségi szempontok kedvéért alkalmazott »taktika« lett volna”, csupán belső indíttatású „spontán reagálási mód”, amely azonban Kazinczy és a hozzá hasonlóan érzők és gondolkodók számára hamarosan két vonatkozásban is járható utat jelentett. Egyrészt azt, melyet Kazinczynak Batsányival folytatott, a *Magyar Museum* indításakor kirobbant vitája jelzett, melyben Sinkó a kor nagy magyar dilemmáját látja, egyik oldalon „a kozmopolitizmus szellemétől áthatott magyar, jozefinisztikus kultúrkoncepció”-val, a másikon pedig „az anti-jozefinisztikus nemzeti ellenállás nemesi hagyományokhoz ragaszkodó szellemé”-vel. „Kazinczy szavával: »a bajszos magyar« szellem”-mel, amivel Kazinczy, mint a magyar lemaradás szívós bázisával, egész életében harcban állt, ahogy ezt többek között majd a nyelvújítás vagy az Árkádia-pör is alátámasztja. Másrészt viszont a „[T]ársakat kereső, bajtársakat toborzó” út kínálkozott, melyen járva „szektaalapító buzgalmában” Kazinczy szüntelenül „siet valakit a mellére szorítani, s áldja a napot, mely alkalmat adott rá” – írja Sinkó, aki ezzel magyarázza Kazinczynak elsősorban levelezésében megnyilvánuló áradóan túlcsonduló kedvességét mindenki iránt, aki-ben ő, mert – bár setén-sután – verset fabrikál vagy fordításra vállalkozik, fegyvertársat remél. Nem más ez, mint „termékenyebb tévedés” az „akkori Magyarország minden józan igazságánál”. Valóban öncsalás, mert ha „józan szemmel, ha nem az egymásnak ünneplésére bőségesen árasztott tömjénfüstben látták volna a maguk valódi helyét és a maguk valódi hatástalanságát, akkor torkukon akadt volna a szó, és győzött volna a hazai, a minden szellemi megújhódásra (!) irányuló szándékot betemető durva közöny”. Így azonban lehetőséget adott a fanatikus Kazinczy számára, hogy megteremtse „egy magyar irodalmi republika (!) illúzióját, a látszatot, hogy van egy nemzet, melynek jelen és még inkább jövő sorsa attól függ, hogy egynéhány literátor földesúr, pap, ügyvéd meg vándordíák miket és miként ír”. Nem valószínű azonban, hogy bár Kazinczy túlméretezett lelkesedése folytán érezték és élvezték a szellemi összetartozás mámorát, tudták is, hogy a széphalmi mester számára, Szerb Antal talán postamestert mondana, nélkülük nem létezne az a narkotikum, amely a felvilágosodás örök elkötelezettjét életben tartja II. József halálától kezdve a börtönökből való szabadulást követően kifejtett „világnézeti állásfoglalás”-t jelentő nyelvi és esztétikai kérdésekben folytatott csatározásai során. Miközben Kazinczy ellenszert keresett arra a számára elviselhetetlen életérzésre, amit példás tömörséggel így fogalmazott meg: „Én örömet élek a nem-mostban”, nem kevesebbet tett, mint biztos alapokra fektette a modern magyar irodalmat, a nemzeti karantén ellenében nemzeti irodalmat szervezett.

Következésképpen Kazinczy számára, hangsúlyozza Sinkó, a nyelvújítás, s tegyük hozzá a fentebb stíl érvényesítése, „nem pusztá l’art pour l’art irodalmi törek-

vés, hanem mint irodalmi törekvés egyben afféle arkhimédészi pont volt; rajta keresztül és általa vélte sarkaiból kiemelni az egyébként hozzáférhetetlen, mozdulatlanságában tetszelgő, szellemileg tunya magyar világot”. Ennek eredménye lett az Árkádia-pörben kicsúcsosodó „debreczynizmussal” folytatott ízlésháború, amely Sinkó meglátása szerint azzal nőtt egy pusztai irodalmi polémia fölé, hogy Kazinczy is, a debreceniek is jól tudták, lényegében nem egy emléktábláról volt szó, hanem másról, többről – világnézetről. Ilyképpen Kazinczy feliratjavaslata – „Árkádiában éltem én is” – „nem minden fullánk nélkül született”, benne rejtőzött mind a „műveltség durva gőgjét” árasztó debreceni magatartás, mind pedig a Csokonai iránti viselkedés ellen táplált ellenszenv, sőt vád. Ezt csak táplálta, hogy közben Kazinczy ugyanazokkal találta magát szemben, akikkel a kalapos király tanfelügyelőjeként kellett megküzdenie.

Mielőtt – mintegy a téma lezárásaként – szólnék arról, hogy látja Sinkó Kazinczy életének utolsó, a romantika korára eső éveit, vissza kell térni, legalább röviden ahhoz a sajátos logika szerint szorosan összefüggő két megjegyzéshez, melyek az ItK-beli kritikában fogalmazódtak meg Sinkó Kazinczy-tanulmánya kapcsán. Ahhoz, hogy bár helyesen járt el, amikor nyomatékosan kiemelte Kazinczy jozefinizmusát, de tévedett, amikor úgy látta, hogy „a Martinovics-összeesküvés nem egyéb, mint illegalitásba szorított jozefinizmus”, illetve, hogy „Kazinczy „jóformán társadalmi támasz nélkül, szinte légüres térben, szent öncsalással dolgozott: nem volt polgárság, nem volt eszméit értő réteg, nem volt publikum, s így lényegében »nem létező magyaroknak« írt”, ami által Sinkó „Kazinczyt egy kissé mitikus hőssé teszi”.

Közismert, hogy a jakobinus mozgalom, de inkább ennek hatalmi erőszakkal történt „lefejezése” a magyar nemzeti fejlődés szempontjából sorsdöntő volt. Ezt természetesen Sinkó sem vitatja. Ugyanakkor viszont úgy látja, hogy a jozefinizmus alapját jelentő magyar felvilágosodás „mindvégig annyira híján volt mindennemű hazai, aktivizáló tömeges társadalmi bázisnak”, hogy a legradikálisabbak is, akik a mozgalomhoz tartoztak, összetévesztették „szubjektív ábrándjaikat az objektív lehetőségekkel”. II. József halála után előbb az új uralkodó megértő segítségével bíztak (ez a nagyon is magyar betegségként máig létező idealizmus a napóleoni térhódításkor szintén megmutatkozott!), majd pedig a mozgalmat előkészítő illegalitásba szorultak vissza. Tehát Sinkó szerint ugyanúgy tévedtek azok a régebbi irodalomtörténészek, akik nem látva a pálya egyes szakaszai közötti szerves összefüggést, a „kényelmetlenség érzésével igyekeztek sietve átsiklani Kazinczy pályájának »hazafiatalan« jozefinista és ugyanúgy jakobinus előzményei fölött”, amelyben eszmei eltévelyedést láttak, amit majd a pálya második szakasza, a nyelvújítás fog korrigálni, mint azok a „marxista szemléletre hivatkozó” irodalomtörténészek²¹, akik szerint a nyelvújítás „nemcsak azért volt bizonyos visszaesés a Martinovics–Hajnóczy-féle mozgalommal szemben, mert csupán szellemi mozgalom volt, hanem azért is, mert még szellemileg is, saját területén is, szembefordult azzal a plebejus irányzattal, amelynek a magyar költészetben már voltak képviselői”. Annak ellenére, hogy az idézet utolsó

²¹ Elsősorban Révair gondolk, akit a Bóka–Pándi szerkesztette irodalomtörténet, különben korrekt, Kazinczy-fejezetét író Szauder is idéz.

kitételét cáfolni lehetne és kellene, Sinkó vitatja, hogy Kazinczy valaha is képviselte volna a „felvilágosodás plebejus irányzatát”, mivel „nemcsak a jozefinizmus, de Martinovicsék jakobinizmusa is abból indult ki, hogy a legradikálisabb forradalmi átalakítást is csak felülről, illetőleg egy intellektuális elit akarátának és szervező munkájának lehet és kell valóra váltania”. Ugyanezt a szemléletet, amiért arisztokratizmus-sal vádolták, képviselte Kazinczy a nyelvújítás és a stílusharc tekintetében is. Ahogy Horváth János fogalmaz, Kazinczy elképzelése „(A)fféle minta-nyelv [...], mezőtől, szántóföldektől jól elkerített minta-kertészet: író-telep, magas nyelviskola [...], egy elite-kisebbség kozmopolita szépség-kultusza; a mának még nem való, de a jövőt előlegező”²² törekvés. Nem véletlen, hogy – amint jeleztem – sajátos logika szerint a marxista irodalomszemlélet összefüggést lát aközött, hogy egy időben Kazinczy a felvilágosodás plebejus irányzatát képviselte és hogy hiányzott volna publikuma, amely – megjegyzi – nem volt „nagy, de jelentéktelen sem volt”²³. Mert egyrészt ezen utóbbi állításnak kellene talán visszamenőleg igazolni Kazinczy plebejus kötődését, másrészt pedig a reformkor előkészítéséhez is fontosnak vélték a nagyobb szellemi bázis hangoztatását, amit viszont Sinkó a levelezésre hivatkozva kifejezetten cáfol.

Mindkét kérdés további elfogulatlan, ideológiamentes vizsgálódást igényel, akár csak Kazinczy életének utolsó néhány éve, amikor a romantika gerjesztette nemzeti öntudat válik egyre inkább aktuálissá. Sinkó a romantika tekintetében úgy látja, hogy Kazinczy felismeri az irányzat első periódusát jellemző múlt felé fordulás tendenciáját, de számára például Kisfaludy Sándorral ellentétben a „múlt minden hazafias romantikától teljesen mentes kíváncsiságának és tanulmányainak a tárgya. Őnála a történelem és a történelmi tudat a jövőt tudatosan sürgető és alakító embernek – a »neológus«-nak – szükséglete”. Sinkó ebben is folytonosságot, „belső következetesség”-et lát, amikor azt írja, hogy Kazinczy előtt „minden nyelvemlék, ami a nyelv történelmi fejlődésének dokumentuma, úgy jelenik meg neki, mint valami előszótöredékek a jövőndő új nyelvhez, új stílushoz, új ízléshez”, illetve kifejti, „fel kell fedezni, tudni kell a múltat, és állást kell foglalni a múlttal szemben – a jelen ellen és a jövőért. Ilyenformán, tehetnénk hozzá, Kazinczy már azt képviseli, ami a korszak legjelentősebb költőinek, Kölcseynek és Vörösmartynak életművében a harmincas évek elejétől, a romantika ún. jövő felé forduló, vizionáló korszakát fogja jellemezni. Nem valószínű, hogy ebben olyan tudatosság lenne, mint Sinkó feltételezi, inkább az örök újítás lázában élő Kazinczyt kell látni, határozott, kimunkált koncepció nélkül. Az viszont már nem vitás, hogy Kazinczy is felismeri a polgári nemzet formálódásának lehetőségét, az egységes nemzet iránti igényt, ahogy erre a tübingiai pályázatra írt munkájában utal, s ahogy ezt a nyelvújítási harcot lezáró vitaírása sugallja. Ugyanakkor nem kétséges, amint ezt Sinkó Kazinczy kontra Kazinczy formulával érzékelteti, hogy a szűk elit fontosságát hangsúlyozó Kazinczy ekkor óhatatlanul is szembe kerül önmagával mind az elit és tömeg, mind pedig a patriotizmus és kozmopolitizmus alternatíva tekintetében.

²² HORVÁTH, *i. m.*

²³ BÀN, *i. m.*

Ha már a konfrontálódást hoztam szóba, nem hagyható említés nélkül az a paradoxon, amelybe Sinkó került. A Kazinczy-tanulmány mellett a már idézett *Széljegyzetek*...-ben áll, melyben irodalommal és irodalomtörténettel kapcsolatos „nézeteinek rendszeresebb kifejtését”²⁴ adja, miszerint irodalommal irodalomként, esztétikai értékek alapján kell elsősorban foglalkozni. Ezzel szemben Kazinczy esetében műveit, nem számítva *Bácsmegyei*-jét, alig említi. Ennek magyarázatát a tanulmány záró részében adja: „Kazinczynak szinte minden sora magán viseli ugyan egyénisége bélyegét, de nincs egyetlen olyan műve, és különböző művei együtt nem tesznek ki olyan egységes monumentumot, hogy bennük egymagukban kifejezésre jutott volna, láthatóvá, önmagáért és önmagában jelenvalóvá válna az egész ember a maga teljes gazdagságában és egész élete a maga néha megtántorodó, de végül is mindig győzedelmeskedő benső következetességével”. Azt elismeri ugyan, hogy Kazinczy több műve, köztük a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* (melyek iránt, tegyük hozzá, az utóbbi időben megkülönböztetett figyelem nyilvánul meg!) egyes részletei „ma is megkapóak; van bennük szép és lelkes komolyság, a meggyőződés harci kedve, ízlés és mindenekfelett írójuk nagyon rokonszenvesen ható kulturált, sokszor naivan bájos kedvessége és embersége; ami azonban az egészben hiányozni látszik, az a nagy egyéniség lenyűgöző hatalma [...] de csak addig, amíg csupán önmagukban, életelemtől, a kortól, melyben termettek, a harci feltételektől, szerepüktől elvonatkoztatva nézzük, tehát csak addig, amíg a nekik meg nem felelő szemszögből nézzük őket”. Ebben pedig egy nagy mű, Kazinczy Ferenc hatalmas levelezése lehet segítségünkre.

Valóban pontos az a kritikusi észrevétel²⁵, hogy a tanulmány értékét, súlyát növelték volna a szépíróit is bemutató tüzetesebb elemzések, de ettől függetlenül a Kazinczy-irodalom és a magyar irodalomtörténeti gondolkodás kapott Sinkótól olyan szemléletbeli impulzusokat, melyek alapján, függetlenül attól, hogy átveszik őket, vagy vitatkoznak velük, a Kazinczy-jelenség, ezzel együtt élet és mű, értelmezése árnyaltabb, teljesebb lenne. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy még annyira sem provokálta/ja az irodalomtörténészeket²⁶, mint Sinkó Csokonai-monográfiája, talán mert Kazinczy iránt kisebb érdeklődés mutatkozik, ami Kazinczy irodalomtörténeti jelentőségét tudva eléggé különös. Azt már feltételezni sem merem, hogy ebben az esetben is az a szakmai arisztokratizmus nyilvánul meg, amely mit ért az író a tudományhoz címszó alatt mellőzi például Kosztolányi vagy Babits tanulmányait, vagy tudomást sem akar venni színházi tárgyú tanulmányokról és kritikákról. Annyira gazdagok azért talán mégsem vagyunk, hogy ezt a luxust megengedjük magunknak.

²⁴ BORI Imre, *Sinkó Ervin, i. m.*, 296.

²⁵ BÁN, *i. m.*

²⁶ Az *Új magyar irodalmi lexikon*, II (Bp., Akadémiai, Bp., 1994, 994). Kazinczy-címszava, melyet Fr. I. szignóval Fried István jelez, irodalomjegyzékében nem található Sinkó-tanulmánya. – GINTLI Tibor, SCHEIN Gábor *Az irodalom rövid története* című, *A kezdetektől a romantikáig* alcímet viselő első kötetének (Pécs, Jelenkor, 2003, 4004–4407) Kazinczyról írt részében nem fedezhetők fel a Sinkó-tanulmányban foglaltak. – Az egyetlen újabb Kazinczy-monográfia szerzője, Z. SZABÓ László (*Kazinczy Ferenc*, Bp., Gondolat, 1984, 54.), egy esetben utal Sinkó tanulmányára, a kassai epizód kapcsán, de csak olyan vonatkozásban, hogy Sinkó mellőzi a szépirodalmi jellegű műveket.

CZIBULA KATALIN

Megjegyzések Kazinczy *Emília Galotti*-fordításához¹

Ami a kritikai kiadásból kimaradt

A LESSING-FORDÍTÁSOK AZ ÉLETMŰBEN

Egy kritikai kiadás készülése folyamán nyilván sokkal több kutatási anyag halmozódik fel, mint amennyit maga a kiadás jegyzetanyaga, annak keretei megtűrnék. Többek között lehetetlenné teszi a szövegek együttes vizsgálatát, egyesével, izoláltan kell tekintenünk a műveket mint szövegegységeket. Akkor jelent ez különösen nehézséget, így Kazinczy drámafordításainak esetében is, amikor a szerző életművébe több ponton illeszkedik a műalkotás: vagy más művekkel egy időben dolgozik a szövegen, vagy élete során többször előveszi munkáját, többször javítja, több variációt készít belőle. Kazinczy írói gyakorlatára mindkét eljárás igen jellemző. Kiadatlan drámái nem úgy maradtak fiókban, hogy életében nem volt már ideje a megjelentetésükre, hanem fiatal íróként már lefordította ezeket, később pedig többször próbálkozott kiadásukkal, és jó néhányszor átformálta, akár párhuzamosan dolgozva néhány szövegen. Ezért tűnik lényegesnek, hogy Lessingből vett drámafordításait ne pusztán az egyes drámák, hanem a fordítások egymáshoz való viszonyában is tekintsük. Különösen, amikor a végeredmény egy olyan összeállított egész, mint a három Lessing-fordítást tartalmazó kéziratos kötet.²

Mint tudjuk, legkorábban a *Miss Sara Sampson* fordításába kezd bele, ezt tanúsítja 1790. márc. 8-án kelt levele a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének.³

Július elsején viszont már az *Emília Galotti*t is említi.⁴ A börtönének előtt a *Missz Szara Szampson* már kész,⁵ de az *Emília Galotti* még 1793 júliusában sincs befejezve.⁶

¹ A tanulmányhoz kapcsolódó kutatásokat az OTKA 67 828. számú programja támogatta. Az alábbiakban a dráma címét két alakban használok: az *Emília Galotti* címváltozat a Lessing-drámára vonatkozik. Kazinczy drámafordítását az általa használt alakban jelölöm: *Emília Galotti*.

² Ez a kötet az, amely alapján a kritikai kiadás készült, így leírását l. ott: KAZINCZY Ferenc, *Külföldi Játékszín*, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei. 2. osztály, Fordítások), 377.

³ KAZINCZY Ferenc *Levelezése : 1790–1802*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891 [a továbbiakban: *KazLev*, II], 45. Ugyanígy számol be Kovachich Márton Györgynek: „Mein Hamlet wird gedruckt. Und meine Miss Sara Sampson folgt dem Hamlet gleich nach.” (Hamletem nyomtatás alatt van, és Miss Sara Sampsonom hamarosan követi a Hamletet.) *Uo.*, 50.

⁴ *Uo.*, 82.

⁵ *Uo.*, 185. A dráma címét itt is két alakban használjuk: *Miss Sara Sampson*ként jegyzi Lessing a drámát, Kazinczy *Missz Szára Sampson*nak fordítja.

⁶ *Uo.*, 298.

A fogság idején elsősorban az *Emília Galottin* dolgozik, és azt tartja jobban sikerültnek mind a saját fordításai között,⁷ mind az eredeti mű jelentőségét tekintve.

A három Lessing-dráma közül a *Minna von Barnhelm*-be fog bele legkésőbb Kazinczy. Ez azt jelenti, hogy először a fogság után írt levélben említi Kis Jánosnak az *Emília Galottival*, a *Clavigóval* és a Gessner összessel együtt.⁸

A továbbiakban útja együtt halad az *Emília Galottiéval*, a *Missz Szára* azonban véglegesen leválik róluk: a *Minnát* és az *Emíliát* kétszer próbálja meg kiadni Kazinczy, az *Egyveleg írások* között 1808-ban és a Szép Literaturá sorozatban a '10-es években – és kétszer maradnak ki a drámák a nyomtatás során.

A harmadik kiadási kísérlet a Bajza szerkesztette Külföldi Játékszín, amelyben végül is Kazinczy haláláig csak az *Emília Galotti* kap helyet, a későbbiekben azonban megjelenik a másik két Lessing-fordítás is.

A három drámafordítás kiadási kísérleteiben jól kivehető, ahogy a korábban népszerű és elsőként fordított *Missz Szára* helyét a fogság után teljesen átveszi az *Emília Galotti*. Ebben első látásra némi ellentmondást vélhetünk felfedezni, hiszen a *Miss Sara* társadalomkritikai éle sokkal tompább, az intimszféra világában zajló konfliktust tár fel, míg az *Emília Galotti* éppen nyíltan felvállalt uralkodókritikájával vívta ki korszakot nyitó jelentőségét. Úgy is gondolhatnánk, hogy egy börtönből szabadult értelmiségi a jakobinus mozgalom leverését követő érában inkább azokat a szellemi lehetőségeket keresi, amelyek a hatalommal való szembenállást kevésbé nyíltan vállalják fel, vagy teljesen mellőzik. Valójában azonban a hangsúlyeltolódás oka is magyarázható a korkívánatokkal: a XIX. század első évtizedeinek színpada már okkal-joggal túllép az érzékenyjáték műfajának elsőrendű népszerűsítésén, illetve a szentimentális morál, értékrend helyett a patrióta színház által felvállalt feladatokra összpontosít.⁹ Az *Emília Galotti* nem pusztán dramaturgiájában, hanem értékrendjében, hőstípusaiban is sokkal időt állóbbnak mutatkozik a későbbiekben is, mint az érzékenységszempontrendszerében hiteles, indokolt, motivált figurák és dramaturgiai megoldásokat mutató *Miss Sara Sampson*, mely a későbbiekben éppen lélektanilag tűnik hiteltelen, nem valószínű megoldásnak. Ennek oka valószínűleg a dramaturgia sajátosságában rejlik, ugyanis a szerző a darab jellemeiben olyan állandó figurákat jelenít meg, amelyek a fennálló drámai szituációban nem tudnak a sztereotípiáknak megfelelő módon viselkedni, ennél fogva a sztereotíp nézői reakciókat sem képesek előidézni.

A darab négy főszereplője: a két nő között ingadozó, jó szándékú, de gyenge férfi, a feslett, rossz erkölcsű nő, a fiatal, szerelmében megalázott, elcsábított lány és a melegszívű, józan apja. Mindannyian az érzékenység vagy szentimentalizmus stílusirányzatának jellegzetes érzékenyjátéki figurái.

A dráma dramaturgiai döccenőjét az okozza, hogy ezek a szereplők nem a szokásos dramaturgiai szituációkban vannak ábrázolva, és ezzel felborítják a dráma érték-

⁷ „...nekem nem fognak olly becsületet tenni, noha Jorick és Klavigo is alkalmasint ki vannak faragva, mint Stella, és Emilia Galotti.” Kazinczy öccsének, 1798–99 körül = *Uo.*, 426–427.

⁸ *Uo.*, 445.

⁹ JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, *Az érzékeny színház: A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2007, 90, 126.

rendjét. Különösen igaz ez Mellefont és Marwood alakjára. A két nő között ingadozó férfi, aki az érényest, az ártatlant választja a szerelmi csábításhoz és a szerelmi játékokhoz jobban értő, de számító másiknál, csakúgy közhelyes a drámairodalomban, mint a démoni, szexuális vonzerejét számítóan használó nő. Sara Sampson, az ártatlan elcsábított megfelel a szentimentális hősnők alaptípusának, címszereplőként ennek az értékrendnek a központba állítását közvetíti a néző számára. Sara érzelmei fölött kontrollját veszítve megszökik szerelmesével a szülői háztól, és átadja magát a férfinak, de mégsem veszíti el jó erkölcsét, hiszen feltétel nélkül szereti a férfit, kész feláldozni magát Mellefont boldogságáért. A passzívan szenvedő szentimentális hősnőtípus újabb megtestesülése.

A modern dráma útját az *Emilia Galotti* polgári szomorújáték-dramaturgiája alakítja majd az európai dráma történetében, nem a *Miss Sara* érzékenyjátékot idéző problémája és megoldása, és úgy tűnik, ez a különbség, mintegy tíz év alatt világosan megmutatkozik a magyar dráma fejlődésének térképén is. Olyannyira, hogy a *Minna von Barnhelm* elkészülte után a „német erő” tónusát az *Emilia* mellett már ez az új fordítás, és nem a *Miss Sara* jelenti Kazinczy számára.

SZÍNHÁZI ELŐADÁSOK

Az *Emilia Galotti* fordításában azt is végigkövethetjük, hogyan befolyásolja a művészeti környezet a fordítót, nevezetesen, mire is irányítja a figyelmét a színházak programja. Láthatjuk, ahogy a korszak német vándortársulataival Magyarországra érkező későbbi klasszikusok a magyar nyelvű fordításirodalmat is inspirálják.

Színházi program tekintetében elsősorban a német nyelvű gyakorlatot kell figyelembe vennünk, aminek forrása a Nagyszebenben 1778–79-ben napvilágot látott *Theatralisches Wochenblatt*. A folyóirat a Hüllverding-társulat gondozásában jelent meg, és a korszaknak az az információs bázisa, amely a maga nyilvánosságteremtő erejével ugyanúgy a polgári nyilvánosságot szolgálja, mint a színház maga. A *Theatralisches Wochenblatt*-ban rögzített bemutatók és a későbbi kolozsvári magyar színház programjában három közös darabot találunk a ma is olvasható-azonosítható szerzők közül: Lessing *Emilia Galotti*-ját, Goethe *Clavigő*-ját és a Schröder-féle *Hamlet*-et. A szebeni német társulat programjáról két fontos tájékoztatást ad a folyóirat. A 12. számban fennmaradt újság rendszeresen tudósít bemutatott darabjairól, a következő tájékoztatással: „*Verzeichniss der aufgeführten Stücke nebst einer Anzeige der Verfasser und ihrer sonst bekannten Theatral Arbeiten.*” (A bemutatott darabok lájstroma, a szerzőnek és egyéb ismert színházi munkáinak hirdetésével.) Tehát nem pusztán színházi, hanem drámairodalmi ismertetéssel szándékozik szolgálni. Sajnos azonban a fennmaradt számok csak augusztusig adják meg ezeket az Anzeigeneket, és így itt csak az április 28-án bemutatott *Emilia Galotti* apropóján olvashatjuk a szerzőről a következőket:

„[...] das Meisterstück der Kunst von Herrn Gotthold Ephraim Lessing, Herzogl. Braunschweig-Wolfenbüttlichen Bibliothekar und Hofrath... Was der Große Lessing für schätzbare Werke für das deutsche Theater geliefert, ist aus der Literatur bekannt,

wir merken nur folgende an: Miß Sara Sampson, Philotas, der junge Gelehrte, Minna von Barnhelm, die Juden, der Misogyn, der Freygeist, der Schatz, der Schlafrunk. Er arbeitet an einen neuem Schauspiel, Doctor Faust. Von ihm ist das Theater des Herrn Diderot, und die Hamburgische Dramaturgie im Universal Codex der Bühne.”

([...]) a braunschweig-wolffenbütteli hercegi könyvtáros és udvari tanácsos, Gott hold Ephraim Lessing úr művészetének mesterdarabja... Amit a nagy Lessing becses művei által a német színháznak nyújtott, az irodalomból ismert, mi csak a következőket jegyezzük meg: Miss Sara Sampson, Philotas, Az ifjú tudós, Minna von Barnhelm, A zsidók, A mizogin [=nőgyűlölő], A szabadgondolkodó, A kincs, Az álomital. Új színjátékon dolgozik, a Doktor Fauston. Általa lett Diderot úr színháza és a hamburgi dramaturgia a színpad universal codexe.)¹⁰ A szerző személye mellett az előadásról kevesebbet tudhatunk meg. A női alakításokat emeli ki:

„[...] Mad. Hülverding (sic!) als Orsina, wie auch Mad. Ambling als Emilia, erhielten zur Belohnung der Kunst den ungetheiltesten Beyfall.”

([...]) Madame Hülverding Orsinaként, éppúgy, mint Madame Abling Emiliaként művészetük jutalmául a legosztatlanabb tetszést nyerték el.)¹¹ Tehát a társulat két jeles színésznője alakítja a főszerepeket, sőt Orsina alakja fontosabbnak tűnik, hiszen szerepét a társulat igazgatójának felesége alakítja. Az ő szerepkörét így határozza meg az újsághoz csatolt melléklet, ami a társulat személyi összetételéről informálja az olvasót:

„Madame Hüllverding: Eifersüchtige Rollen naive Liebhaberinen, und scheinheiligen Koketten.”

(Madame Hüllverding: naiv szerelmesek és képmutató kacér nők féltékeny szerepei.) Madame Abling mint Emilia a társulat másik oszlopa. „Zärtlich tragische Rollen, und tändelnde Mädchens” (gyengéd, tragikus szerepek és enyelgő leányok) alakítása tartozik a szerepkörébe. A későbbi, július 4-ei előadás kapcsán a férfiszereplők közül az apaszerepekben otthonos Herr Wilhelm Odoardo-alakítását emeli ki. Az ő erőssége: a „zärtliche Väter, alte Bediente, Bauern und Juden” (gyengéd atyák, öreg hivatalnokok, parasztok és zsidók) megjelenítése. A magyar társulatok szereposztásában viszont azt láthatjuk, hogy nem a női szerepek, hanem Odoardo alakja a leginkább kedvelt a színészek által, pl. Kótsi Patkó nagy szerepei közé tartozik.

Kazinczy színházi érzékenységét jól mutatja, hogy bécsi utazásakor színházba jár, és a korszak nagy színészének, Brockmann-nak művészi teljesítményét kíváncsisággal, idegenkedéssel, majd később mély tisztelettel figyeli. Olyannyira, hogy két-

¹⁰ Theatralisches Wochenblatt, 1778, 77.

¹¹ Uo.

szer is megörökíti: egy közel egykorú levélben,¹² majd a *Pályám emlékezetében*. Ez utóbbiban a retrospektív effektus teszi az értékelést még hitelesebbé:

„Most Clavígo vala kijelentve, 's a' Beaumarchais' szerepét Brockmann készüle játszani. Megjelentem a' házban, 's vártam a' csudát. Brockmann az elsőbb Aktokban jól játszott, de azt Kassán is adták volna így; nem értém az ember mint juthata celebritásához. Hajlandó valék azonban inkább azt hinni, hogy a' dologhoz én nem értek, mint hogy az egész német világ nem. De most jön a' scéna, midőn a' levél megérkezik,' s Marie magát ismét megcsalva látja, Beaumarchais-Brockmann lángol és reng; magosan felkontyolt üstökébe ravaszúl igen sok púdert rakata, 's úgy csapá meg homlokát, hogy ujai üstökét ütötték meg, 's a' púder ködöt csinála egész figurája körül. Ez a' lángolás, ez a' rengés, az a' vad hang mellyben haragját öntögette, az a' meredező szem, az a' fel fel rántott kar, és minden, minden, mutatta, hogy a' német világnak van igaza, s hogy nem nekem volt.”¹³

Látható tehát, hogy a német színjátszás, a kolozsvári magyar társulat és Kazinczy fordítói tevékenysége összeér: a német nyelvű vándorszínészet és a bécsi német színházak műsora egyaránt befolyásolja azt a Kazinczy képviselte fordítói programot, amelynek otthont ad, és ezért nyilván inspirálja is a kolozsvári színház.

KÉZIRATOK

Miközben Kazinczy több példányt is készített legfontosabbnak ítélt műveiből, a példányok kalandos utóéletet tükröznek, és sok hiányt mutatnak. Tudjuk, hogy az *Emília Galotti* 1800-as évek elején Kazi nczy által számon tartott másolatai elvesztek.¹⁴ Ennek ellenére létezik három másik másolatunk, egy az OSzK tulajdonában a 90-es évekből,¹⁵ egy a börtönben keletkezett, ezt ma a PIM őrzi,¹⁶ az utolsó kézirat pedig a Bajza-féle kiadás után készült, tehát a szerző életében keletkezett utolsó szöveg.

A darab utóéletéhez azonban az a két másolat nyújt érdekes adalékokat, amelyeket a Pesti Magyar Színház 1837-ben készíttetett. Ekkor Szigligeti Ede összeírt egy jegyzéket a színház tulajdonában lévő kéziratokról, „A' pesti magyar színház' könyvtára sorszám szerint. Tekintetes Bajza József úr' igazgatása alatt szerkesztette Szigligeti 1837.” (OSzK, Színháztörténeti Tár 849–850.), amely először alfabetikus sorrendbe gyűjti a birtokában lévő kéziratokat, sorszámmal látja el, majd többször bővíti, végül az egészet újra egy másik kötetbe másolja, alfabetikus sorrendben.

¹² 1793. okt. 8. = *KazLev*, II, 316–317.

¹³ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r., ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, (Kazinczy Ferenc művei. 1. osztály, Eredeti művek), 602.

¹⁴ KERÉNYI Ferenc, *Kazinczy Ferenc és Bajza József (Az Emilia Galotti kiadástörténetéről)*, Irodalomtörténet, 1981, 788; KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892, 378.

¹⁵ Fol. Hung. 139.

¹⁶ Erről lásd Váczy János jegyzetét = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1808. július 1. – 1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 546–547.

Az *Emília Galottiból* is találtunk az OSzK Színháztörténeti Tárában két olyan másolatot,¹⁷ amelyek a Nemzeti Színház számára Kazinczy szövegéről keletkeztek, és tanulságosan tükrözik azt a folyamatot, ahogyan a szöveg színházba/színpadra kerülésével színszerűbb szövegmegoldásokat hív életre.

A másolatokat tartalmazó füzetek formátuma, a kézírás jellege azt mutatja, hogy ezek a másolatok is a Szigligeti-féle összeírás idején keletkezettek, tehát legkésőbb a 40-es években. Egészen biztosan a Kazinczy-szöveget és nem más fordítást használ-(nak) a másoló(k), de nyelvileg átalakítja(ják), és színpadon jól mondhatóvá teszi(k) a szöveget.

1. Az N.Sz.G. 20/1. készült előbb, piszkozati példány. Az a kézírás, mely pl. ugyanebben a gyűjteményben a Kazinczy-fordította Metastasio-darabot, a *Titus szelidségét* is másolta. A másoló előtt lehetett Kazinczy kézírata vagy a Bajza-féle kiadás, tehát 1830 után kellett keletkeznie.

2. Az N.Sz.G. 20. jelzetű példány ennek az első változatnak a tisztázata, de a másoló előtt van a Kazinczy-fordítás is. (A korán kelésre utaló mondat minden Kazinczy-változatban szerepel, de a Nemzeti Színház-béli első változathoz ki van húzva!) A kézírás kiírt, nagyon lendületes, viszont nem sokat gondol a központoszással. A szövegben több helyen tartalmaz ceruzás bejegyzést is, amelyek azt mutatják, hogy rendezői vagy sűgőpéldányként is használták.

A következő rész fordítási (részeredményei azért lehetnek érdekesek, mert a Laokoön-tanulmányt író Lessinget juttatják eszünkbe: a festmény és modell leírása, az ábrázolás korlátai és művészi szabadság közötti ellentét a művészeti ágak elméleti szétválasztójának esztéta-szemléletét kamatoztatják a színpadi dialógusban. A festő, Conti Orsináról készült portréját bírálja a megunt szerelmétől válni készülő fejedelem, és tulajdonképpen a szenvedélyétől megszabadult ember csömörét akarja esztétikai elveivel és az ábrázolásmód kritikájával palástolni, igazolni. A fordítás árnyalt-ságát, szépségét éppen a művészi kifejezés körülírására szolgáló erőteljesen nominális stílus fogalmainak magyar megfelelői adják.

LESSINGNÉL:

„Alles, was die Kunst aus den großen, hervorragenden, stieren, starren Medusenaugen der Gräfin Gutes machen kann, das haben Sie, Conti, redlich daraus gemacht. – Redlich, sag ich? – Nicht so redlich, wäre redlicher. Denn sagen Sie selbst, Conti, läßt sich aus diesem Bilde wohl der Charakter der Person schließen? Und das sollte doch. Stolz haben Sie in Würde, Hohn in Lächeln, Ansatz zu trübsinniger Schwärmerei in sanfte Schwermut verwandelt.”

OSZK KÉZIRATTÁRI PÉLDÁNY:

„Mind a’ mi jót a’ Grófné kidúló, meredt, gömbölyű, nagy szemeiből az ecset csinálhat, Conti, mind azt a’ Maga’ ecsetje híven megcsinálta belőlök. – Híven, mondom? – Nem olly híven, még hívebb lett volna! Mert bár vallja-meg, Conti, ki lehet é ismerni e’ képből a’ Személy’ karakterét? Pedig azt kellene. A’ dolyf méltósággá, a’ gúny eleveséggé, a’ komor epedés édes búslakodássá van szelidítve.”

¹⁷ N.Sz.G. 20./1. és N.Sz.G. 20.

PIM PÉLDÁNYA:

„Valami jót a' Mesterség a' Grófné' előre-mászó, meredt, hideg, nagy Medúza-szemeiből csinálhat, mind azt, Cónti, belőlök Maga híven megcsinálta. – Híven mondom? – Nem illy híven még hívebben lett volna. Mert ám mondja-meg Maga, Cónti, ki lehet é a' Személy' karakterét ismerni ím e' képből? Pedig azt kellene. Maga a' ~~gúnyt~~ gőgöt méltósággá, a' gúnyt elevenséggé, a' komor busongást édes szendergéssé szelidítette.”

BAJZA-FÉLE KIADÁS:

„Valami jót a' Mesterség Orsinának meredt, hideg, előre mászó Medúzaszemeiből csinálhat, mind azt, Conti, Maga híven megcsinálta. – Híven mondom! Nem illy híven még hívebben volna. Mert ám mondja-meg, Conti, e' képen kiismerhetni e a' személy' karakterét? Pedig azt kellene. A' gőg itt méltósággá, a' gúny elevenséggé, a komor busongás édes szenvedéssé van felszelidítve.”

MTA PÉLDÁNYA:

„Valami jót a' Mesterség Orsinának meredt, hideg, előre-mászó Medúzaszemeiből csinálhat, mind azt, Conti, belőlök Maga híven megcsinálta. – Híven mondom? Nem illy híven még hívebb volna. Mert ám mondja-meg, Conti, kiismerhetni e a' személy' karakterét ím e' képből? Pedig azt kellene. Maga a' gőgöt méltósággá, a' gúnyt elevenséggé, a komor busongást édes szenvedéssé szelidítette.”

NEMZETI SZÍNHÁZ KÖNYVTÁRA:

N.Sz.G. 20/1.

„Hiszen valami jót csak a ~~mesterség~~ művészet Orsinának meredt, hideg Meduza szemeiből faragjat, ön azt ~~mind~~ híven véghez vitte. ~~hanem nem ily híven, még hívebb volna.~~ Mert csak vallja meg Conti, ki ismerhetné meg ezen képről a ~~személy~~ karakterét az eredetinek jellemét. Pedig ugy kellene. – A gőg itt méltósággá, – a gúny elevenséggé – a' komor busongás, édes szenvedéssé van szelidítve.”

N.Sz.G. 20.

„Hiszen valami jót csak a művészet Orsinának meredt, hideg, Meduza szemeiből faraghat, ön azt híven véghez vitte, mit mondok híven, ha illy hiv nem volna, még hívebb volna. Mert csak vallja meg Conti, ki ismerhetné meg ezen képről az eredetinek jellemét. Pedig ugy kellene. A gőg itt méltósággá, a gúny elevenséggé, a komor busongás, édes szenvedéssé van szelidítve.”

Látható a nyelvújítás előtti, korai változat megformáltságának erős eltérése a későbbiekől, különösen a dolyf – méltóság, gúny – elevenség, komor epedés – édes búslakodás ellentétpárok későbbi átalakulásában. De az is kitűnik, hogy a Nemzeti Színház példányai a Bajza-kiadáshoz állnak legközelebb, nyilván nem véletlenül: ez a példány volt a másoló számára a legkönnyebben elérhető.

Az első felvonás nyitó mondata magyarul elmondhatatlan a Kazinczyhoz köthető változatokban, a színházi példányok kíméletlenül – és szerencsésen felülírják a fordítást, jól hangzóvá teszik a kitüntetett helyen, a függöny felgördülése után elhangzó mondatot.

LESSINGNÉL:

„Ich habe zu früh Tag gemacht. – Der Morgen ist so schön. Ich will ausfahren. Marchese Marinelli soll mich begleiten. Laßt ihn rufen.”

OSZK KÉZIRATTÁRI PÉLDÁNY:

„Korán csinálék napot. A’ reggel olly gyönyörű. Kedvem jött kikocsizni. Márkéze Marinelli jöjjön velem. KüldjeteK utána.”

A PIM PÉLDÁNYA:

„Korán~~t~~ csináltam napot. – A’ reggel olly kies. Ki fogok kocsizni. Marchése Marinelli jöjjön velem. Menjenek érte.”

BAJZA-FÉLE KIADÁS:

„Korán csináltam napot. A’ reg olly vídám, kies; kikocsizom. Marchése Marinélli velem jó. KüldjeteK érte.”

MTA PÉLDÁNYA:

„Korán csináltam napot. – A’ reggel olly kies. Ki fogok kocsizni. Marchése Marinelli jöjjön velem. KüldjeteK érte.”

NEMZETI SZÍNHÁZ KÖNYVTÁRA:

N.Sz.G. 20/1.

„~~Korán kezdettem a napot.~~ A reggel oly vídám oly kies – kikocsizom. Marinelli velem jó, küldjeteK-el érte.”

N.Sz.G. 20.

„Ma korán keltem. A reggel olly vídám, oly kies, kikocsizom. Marinelli velem jö; küldjeteK el érte.”

Az interpretáció nehézségét az első mondat átültetése jelenti: a szó szerint fordítás elégtelensége a színpadon rögtön megmutatkozik, és a színházi példányok éppen itt avatkoznak bele a „mű-fordításba”. Az írásban még rögzíthető megoldás a színpadon mondhatatlanná válik. Azt az esetet juttatják az olvasó eszébe, amit színész-anekdotaként jegyeztek le:

„Kazinczy Ferenc, ha emlékezetem nem csal, Erdélyt 1818-ban utazta meg. [=1816-ban]

A magyarnak Árpád szép hazát szerezett; de szép nyelvet neki Kazinczy adott.

Bokor hona van a mezei nyúlkn is, de mit ér a regényes lak, ha beszélni nem tud.

No, de hogy Csokonai Gergőjeként egyik szavamat másikba ne öltsem, elmondom Jancsó Pálról a harmadik adomát.

Kazinczy Kolozsváron levén, a haza notabilitás-ai között mindenképpen meg akarta ismerni Jancsót is. Döbrenteivel, ki akkor mint gróf Gyulai Lajos nevelője Kolozsváron lakott, többször kereste, de nem találta.

Egy napon, amint Kazinczy és Döbrentei éppen tőle jönnének, a piacon szembejön velök Jancsó. Döbrentei figyelmezteti társát, s eleibe sietnek. Kazinczy az ő kedves

modora szerint idvezli Jancsót, s örömét fejezi ki, hogy nemzete legnagyobb színészé-
hez szerencséje lehet. Jancsó a bókoknak nem lévén barátja, azt kérdi:

– Az úr-e az a Kazinczy, ki könyvében azt írta: »Hány a harang? Magos idő!«? Az
úr bolond! Szervusz!

S ezzel a tisztelegőket otthagya.

Tordán, februárius 6-án 1859-ben.”¹⁸

Ha lehántjuk az adoma narrátorának köteles tiszteletét a történetről, a Kazinczy
korát követő modernség szempontjait látjuk érvényesülni: a – különösen a színpad
számára fontos – jól hangzó, a magyar nyelvhasználatnak leginkább megfelelő válto-
zat a követendő, és már nem sejlik fel mögötte biztos, állandó összehasonlítási alapul
az eredeti német szöveg. Messze már az az idő, amikor az ifjú Kölcsey az eredeti
szöveg és a fordítás együttes élvezetét, a magyar és az idegen nyelvű szöveg egymás-
mellettségét, kölcsönhatását hangsúlyozta:

„A’ nyomtatványokat hálás örömmel vettem, legelőbb is Egmontot ragadtam ’s az
isteni két dalt kerestem-ki, melly reám szokatlan, hév érzeményeket borít minden
újabb látáskor. A’ Die Trommel gerühret úgy van fordítva, minél jobban nem lehet, de
a’ másikat freudvoll und leidvoll¹⁹ jól tudtam én, hogy azt lehetetlen fordítani. Meg-
engedjen Édes Uram Bátyám, de midőn a’ Magyarat akartam olvasni, kénytelen voltam
csak a’ Németet mondani-el magamnak.”²⁰

¹⁸ MIKLÓS Miklós, *Adomák néhai Jancsó Pál életéből = A borzasztó torony: Képek a magyar
vándorszínészet világából*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Budapest, Magvető, 1979, 237–238.

¹⁹ Az Egmont két vonatkozó lírai betétjét Keresztury Dezső a következő kezdősorokkal for-
dítja: „Megdobban a nagydob...”, illetve „Vígán és búsan...”

²⁰ Kölcsey Kazinczynak 1816. máj. 11. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1816. márczius 1. –
1816. december 31.*, XIV, kiad. VÁCHY János, Bp., MTA, 1902, 186.

A Molière-t fordító Kazinczy*

„Mindent kell próbálni a’ mi használ.
Munkánk rossz lehet, de igyekezetünk javulást érdemel.”¹

Mottónk Kazinczy-idézet, centrumában a *használni* szándéka áll; ezenbelül Molière-fordításainak „*hasznát*” keressük. Kazinczy két Molière-darabot fordított: a *Le mariage forcé* (A’ kéntelen házasság) és a *Le Médecin malgré lui* (A’ botcsinálta Doktor) címűeket, mindkettőt 1797-ben fogsága alatt.² (Több leveléből kitűnik, hogy a *Monsieur de Pourceaugnac* fordítását is tervezte, ez azonban nem készült el.)

Az alábbi áttekintésben nem az eredeti szöveg és a fordítás összevetése a célunk (annál is kevésbé, mivel az egyik – A’ botcsinálta Doktor – magyartítás). Abból indulunk ki, hogy a fordításoknak Kazinczy a szép origináloknál is fontosabb kultúrateremtő erőt tulajdonított, választásai tehát rendkívül tudatosak voltak. Hasonló tudatosságot tételezünk fel a fordítandó Molière-drámák kiválasztásában is. (E tételt alátámasztja az is, hogy élete során végig fontosnak tartotta mindkét darabot; többször elővette és javíttatta azokat, továbbá valamennyi kötettervében szerepeltette.) Arra a kérdésre keressük tehát a választ, hogy miért épp e két Molière-műre esett a választása.

A két Molière-fordítás hasznos voltának értelmezéséhez az alábbi, szerteágazó szempontokat vetjük fel, illetve vizsgáljuk meg vázlatosan:

- előzményként a magyarországi Molière-recepciót, így az iskolai előadásokat, Simai adaptációit és az első szövegkövető fordításokat;
- a szövegkövető fordításokban és Kazinczy fordításaiban is a klasszicista komédia megteremtésének szándékát tételezzük;
- keressük a nyelvteremtés nyomait, hiszen a klasszicista komédiához elengedhetetlenül szükséges megfelelő, a társadalmilag alacsony szereplők hétköznapi, komikus nyelvének a megteremtése, megtalálása;
- ehhez kapcsoljuk a két Molière-dráma Magyarországon kivételes műfajának, a *comédie-farce* honosításának problémáit, keressük a magyar műfajmegjelölést és azt, hogy hogyan illeszkednek e fordítások egyrészt a kor kontextusába, a magyar színháztörténetbe, másrészt a Kazinczy formálta irodalmi, stiláris és nyelvi kánonba – és e ponton térünk vissza a használni akarás kérdéséhez.

* A kutatást az OTKA 67828 sz. programja támogatta.

¹ Ercsey Dánielnek, 1819. május 9. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1818. ápril 1. – 1819. december 31.*, XVI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1906, 379–384. (Amennyiben Kazinczy a levél írója, a jegyzetekben csak a címzett nevét tüntetjük fel.)

² Kis Jánosnak, 1797. november 16. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1790–1802*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891 [a továbbiakban: *KazLev*, II], 421.

1. MOLIÈRE MAGYARORSZÁGON

1. 1. Molière az iskolai színpadon

A magyarországi Molière-recepció már a XVIII. század közepén megjelent: kis részben francia nyelvű főúri előadások³, nagyrészt pedig magyar nyelvű iskolai előadások révén.⁴ Kazinczy ismerhette az iskolai hagyományt, s bizonyosan ismerte az iskolai Molière-adaptációkat, hiszen Kassán személyes kapcsolatba, sőt barátságba került a magyar Plautusként emlegetett, de a Molière-recepció szempontjából is jelentős Simai Kristóffal.

1. 2. Molière a hivatásos színpadon

Simai több Molière-vígjátékot magyarított, először piarista iskolai színpadra, majd Kelemen László társulata számára, sőt a *Zsugori* nevet is Kazinczy ajánlotta neki.⁵ Annak ellenére azonban, hogy Simai Molière-adaptációi hivatásos színpadra készültek, e darabok jellegükben, szemléletükben még erősen kötődtek az iskolai expurgációs gyakorlathoz.

1. 3. Szövegkövető fordítások

Az 1790–94 közötti fél évtized már a Molière-recepció következő fázisa is, amikor – Simai professzionális színi adaptátori működésével egy időben – megjelent az eredeti nyelvből készülő szövegű (vagy szövegűbb) fordítás igénye.⁶ Ebből az időszakból négy, viszonylag szövegkövető fordítást ismerünk:

³ Pl. 1746–47-ben: *Magyar színháztörténet 1790–1873*, főszerk. SZÉKELY György, szerk. KERÉNYI Ferenc, Budapest, 1990, 28.

⁴ Lásd az RMDE XVIII. század sorozat köteteit. Az iskolai Molière-hagyományról lásd a kritikai kiadás jegyzeteit (*Külföldi Játárszín: Kazinczy Ferenc művei. Külföldi Játárszín*, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 364–365.) Az első Molière-fordításokról és adaptációkról: IMRE Lajos, *A „Bot-csinálta doctor” Molière-nél és Kazinczynál*, Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának kiadványai, szerk. HEGEDŰS István, Kolozsvár, 1888, V, 169–193.; GRAGGER Róbert, *Molière első nyomai a magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1909, 147–166, 317–366.; WEITZNER Leó, *Az első magyar Molière-fordítások*, Bp., 1917; VASSHEGYI Margit, *A magyar Molière-fordítások*, Bp., 1926; VÖRÖS Imre, *Fejezetek a XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., 1987.

⁵ 1787. szeptember 12-én számolt be Orczy Lőrincnek: „Mi Kassán nem igen heverünk. Az én Gesznerem sajtó alatt van; tegnap nyomtatták a 4-ik árkust belőlle; – azon kívül pedig Hamletet botsátom ki. Szabó Miltonnak az el-veszett paraditsomát fordítja Deákbul Magyar hexaméterekre, Simay a Molière Fösvényét, kit ő Szűkmarkosnak akart nevezni, de tanátslásomat követvén, Sugorinak hív.” (KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1764. december 3. – 1831. augusztus 15.*, XXII, kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927, 20.)

⁶ Ennek előzménye az 1770–80-as évek (dráma)fordítói mozgalma, amelynek résztvevői az eredetit követve törekedtek a magyar változatok megteremtésére; ezt az időszakot nevezte Kerényi Ferenc *színház nélküli drámaprogramnak* (*Magyar színháztörténet, i. m.*, 45–48.). E fordítói törekvések az 1790-es években folytatódtak, immár színházzal.

1–2. Az erőszakos házasság (*Le mariage forcé*) és A' kéntelenségből való orvos (*Le médecin malgré lui*) 1791-ben készült, s a nagyenyedi diákok egy vegyes irodalmi gyűjteményében jelent meg: *PRÓBA mellyet anyai nyelve' tanulására tett a' Nagy Enyeden tanulo ifjak között fel-állott MAGYAR TÁRSASÁG*, Kolozsvár, 1792. A *Próbában* tehát épp azt a két vígjátékot találjuk, melyet később Kazinczy is lefordított.

3. 1793-ban jelent meg egy *Scapin*-fordítás: *A' Scapin tsalárdságai. Vig-játék. Három fel-vonásokba. Szerzette J. B. P. Moliere. Fordította K. S. Kolosvárátt*, Kolozsvár, 1793. A K. S. monogram valószínűleg Kibédy Sámuelre rejt, s esetleg e fordítást adták elő 1799-ben Kolozsváron.

4. 1794-ből való egy, talán Szomor Máté nevéhez köthető, máig kiadatlan *Amphitryon*.⁷

Az 1790-es évtizedből számos más drámafordításról is tudunk: valamennyiben közös, hogy a fordító a nemrég megindult hivatásos színházi színjátszás számára készítette, de szinte egyik sem került színpadra. A fordítások nagy része tehát *nem* kötődött színházhoz (így a négy Molière-fordítás közül, ha egyáltalán, akkor csak Kibédy Sámuel *Scapin*-je került színre). Eközben az adaptációkat és a magyarításokat sikerrel játszották, ami arra mutat, hogy a korabeli közönség szívesebben fogadta az iskolai színről ismerős gyakorlatot és szemléletet.

Az idézett Molière-fordítók különös tudatossággal választhatták a darabokat, feltételezésünk szerint épp azzal a szándékkal, hogy határozottan szakítsanak az iskolai gyakorlattal; ugyanis egyedül a *Scapin*-ról mondható, hogy folytatja az iskolákban kialakult hagyományt – talán ezért is ez az egyetlen, amely esetleg színre került. A fordítók célja minden bizonnyal a magyar nyelvű klasszicista komédia, komikus színpad megteremtése volt; s hasonló céllal láthatott neki Kazinczy is a saját fordításainak.

2. KAZINCZY KÉT MOLIÈRE-FORDÍTÁSÁNAK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE

A két fordítást spielbergi (brünni) fogsága alatt, 1797-ben készítette, amint arról Kis Jánoshoz 1797. november 16-án írt levelében beszámolt.⁸ Készülő, illetve elkészült műveinek tekintélyes listáját adja e levélben, pedig fogsága alatt csupán 1797 e néhány hónapja során volt alkalma dolgozni.⁹ Legközelebb 1802-ben említette a Molière-darabokat,¹⁰ majd hamarosan megkapta Kozma Gergelytől a *Próba* című kö-

⁷ *Amphitryon* (így!): OSzK Oct. Hung. 26. Kritikai kiadása folyamatban, megjelenése az *RMDE XVIII. század* egyik pótkötetében várható.

⁸ Kis Jánosnak, 1797. november 16. = *KazLev*, II, 421. A keletkezéssel kapcsolatos egyéb részletekről lásd a kritikai kiadás jegyzeteit (*Külföldi Játékszín*, i. m., 365–366.)

⁹ Vö. Kozma Gergelynek írt levelével, 1802. dec. 1. = *KazLev*, II, 514.

¹⁰ Nagy Gábornak, 1802. február 28. = *Uo.*, 459–460.

tetet is,¹¹ a két fordításról azonban nem volt nagy véleménynyel¹². Később többször is elővette és csiszolgatta a saját két fordítását: először 1802–1805 körül,¹³ majd 1815-ben több levélben intézkedett műveinek kötetbeli rendjéről, s ezen belül kijelölte a két fordítás helyét.¹⁴

2. 1. A Molière-fordítás mint nyelvi kísérlet

A két Molière-fordítást Kazinczy különösen sokszor hozta példaként a nyelvi, stiláris, szókincs- és szóhasználatbeli megoldásokra, a szóteremtés problémáira, s mindez szorosan érintkezik a *debreceniség*, a *mendikás tónus* kérdéseivel. A latin komédiát és Molière-t is ügyesen használó katolikus iskolai színi hagyomány maga is a klasszicista dráma struktúráját és szabályait alkalmazta; kérdés tehát, hogy miért kellett ismét vagy újabb klasszicista komédiát teremteni. A *niederkomisch* értelmezése a kérdés, hiszen a klasszicista komédiához elengedhetetlenül szükséges a megfelelő nyelv, a társadalmilag alacsony szereplők hétköznapi, komikus nyelvének a megteremtése, megtalálása: a klasszicista komédiát ugyanis nyelve különíti el az iskolai hagyomány populáris komédiáitól, amelyek nyelvét inkább barokknak vagy késő barokknak nevezhetjük.

A populáris alacsony komikum sűrítménye Kazinczy számára a debreceniség: az ő nyelvük megkerülésével akarta kialakítani a klasszicista komédia stílusát. A debreceniekkel kialakult ellentétet 1802 táján, a fogság utáni tájékozódásakor, azonnal felismerte;¹⁵ ez aztán tovább mélyült az Árkádia-pörrel, majd az 1810-es években, a nyelvújítás körüli küzdelemben. A két Molière-fordítás ugyan még 1797-ben, a debreceniekkel való feszültsége előtt készült, de az ellentétről tanúskodik már az 1797-es levele is: „Molierből két buffo játék: A' kéntelen házasság és a' Botcsinálta Doktor. – Docti rationem artis intelligunt, indocti voluptatem. nem szégyenlem erre a' két darabra reá ütni bilyegemet; 's legalább azt nyerem vele, hogy a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a' közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kánonjává teszen, és a' kik soloecismusaim miatt Klavigóban és Emiliában ξεινος-nak fognak szólítani, reám ismernek, hogy én is magyar vagyok.”¹⁶ A levélben szereplő ξεινος – *xeinos* (*idegen*) szó a magyar nyelv fejetlensége következtében kénytelen használt idegenszerűségekre, szolecizmusokra utal, melyekre azonban a két Molière-fordításnál nem volt szükség, azok nyelve tehát ezért magyaros.

¹¹ Kozma Gergelynek, 1802. dec. 1. = *Uo.*, 514.

¹² Kozma Gergelynek, 1803. szept. 1. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892 [a továbbiakban: *KazLev*, III], 94.

¹³ Szentgyörgyi Józsefnek, 1803. február 27. = *Uo.*, 27–31.; Schedius Lajosnak, 1803. július 13. = *Uo.*, 71–73.; Cserey Farkasnak, 1805. március 31. = *Uo.*, 305.

¹⁴ Buczy Emilnek, 1815. március 3. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1814. augusztus 1. – 1815. június 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902, 431.; Rummy Károly Györgynek, 1815. március 4. = *Uo.*, 444.; Gr. Dessewffy Józsefnek, 1815. március 8. = *Uo.*, 446–447.

¹⁵ A *Debreceni Grammatica* nyelvszemlélete kapcsán: CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 43.

¹⁶ Kis Jánosnak, 1797. november 16. = *KazLev*, II, 421.

A komédiának megfelelő hétköznapi tárgyhöz és szereplőkhöz tartozó nyelvet a populáris (iskolai, mendikás stb.) komédia úgy valósította meg, hogy a közönséges, paraszti nyelvet használta, s e közönséges jelleget erősítették az igen sűrűn használt (paraszti vagy parasztosnak vélt) szólások, közmondások, továbbá az argó jellegű, alantas, durva kifejezések. Az ilyen nyelv váltott ki szégyellt, vagyis arcpirító nevetést.

E populáris nyelvi megoldásra először a református Phaedra-drámából hozunk néhány kiragadott példát (tehát nem összefüggő dialógust):

MORIO Ejnye, fosom az útytát...

HYPPOLITUS Te szajjha, lódully ki...

MORIO Majd meg verik a seggemet...

PHAEDRA Mást beszél Bodóné, midőn a bor ára

Kéretik, nem hajt ő a Phaedra szavára.¹⁷

A katolikus iskolai hagyomány alacsony komikuma főként Plautushoz kötődött. Az iskolai poétikák a nevetségesben (*ridiculum*) és a tréfásban (*facetum*) határozták meg a komikumot, leginkább a finom hangú Terentiusra utalva; Plautusról szólva azonban mindehhez hozzátették a bohóckodást (*scurrilitas*) is, s Plautus e sajátosságát Horatius is negatívumként említette az *Ars poeticában*.¹⁸ E finom distinkciónak Kazinczy is tudatában lehetett.

A bohóckodás kiváltotta *arcpirító, szégyellni való nevetés* a magyar komikus színjátszás alapproblémájaként került a középpontba Virág Benedek egyik – *A' kéntelen házasság* kapcsán írott – levelében. Virág abból indul ki, hogy a színház „a' nyelvnek, Erkölsnek oskolája”, s cáfolja a nézetet, „hogy a' Magyar nem komédiázni való”. Elégedetlen ugyanakkor a legtöbb korabeli magyar nyelvű komédiával: „[a]z Endrődi által gyűjtött némelly darabokra, noha nevetségesek a' szerző vélekedése szerint [...] nem lehet nevetni elpirulás nélkül.”¹⁹ A „teátromban ihogni vihogni” akaró nép alacsony szórakoztatást vár a színháztól, s Virág ennek ellenében jellemzi *A' kéntelen házasságot* úgy, hogy nem lát benne „semmi scurrilitást”: „ohajtom, hogy mennél előbb napvilágot lászon: úgy a' Rigó is; mind a' kettő megérdemli azt a': Plaudite! Ez tsak az én ítéletem; mert talán más gustusa van valakinek, a' ki akár Bétsben, akár Pesten, akár Kassán etc. lakik a' *gatyá szalasztó úttzában*!”²⁰ A gatyaszalasztó utca az iskolai színjátékok humoros helymegnevezése, tehát egyértelmű példa a populáris, arcpirító nevetetésre. Példánk Dugonics András alábbi dialógusa:

TÉNTAI Europiának minő városába lettél e világra?

PETI Azt hallám, hogy Czinkotán.

¹⁷ Szathmári Paksi Sámuel, *Elvándolt ártatlanság = Protestáns iskoladrámák I–II*, s. a. r. VARGA Imre (RMDE XVIII. század 1/1–2), Bp., 1989, 1030, 1034, 1036, 1031.

¹⁸ TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája II/2. (A költői mesterség sajátos versezetei: a drámai költészet)*, Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2006, 199; Quintus HORATIUS FLACCUS *Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961, 589.

¹⁹ Virág Benedek – Kazinczynak, 1803. február 9. = *KazLev*, III, 7.

²⁰ *Uo.*, 8.

TÉNTAI Minő úttszába?

PETI A' Gatyá-szalasztó úttszába.

TÉNTAI Tehát így irhatod nevedet: Gatyá-szalasztó Peti, de eadem.

PETI De ihol-e! majd el-késődöm, Kútya Faszekere, maid attáz az Uram...²¹

A probléma tehát a *Musa pedestris*,²² vagy a Kölcséynél *alkomikumnak*²³ nevezett komikus színház (vö. *niederkomisch*) leválasztása a populáris késő barokkról és az iskolás klasszicizmusról. Kölcséynél is megtalálható a populáris komédiához kapcsolódó *scurrilitás*, Virág is a *scurrilitásról* írta, hogy *bolondnak való*, s azt ítélte el mélyen Kazinczy is. A' *kéntelen házasság* jelentőségét kiemeli az a tény, hogy Kazinczy Schedius Lajosnak ajánlotta:²⁴ éppen mert színvonalas (és nem alacsony) komédiát szánt „eggy nevetni szégyellő Publicum”-nak:²⁵ „Félek tudniillik, hogy ezen Plautusi pajkoskodással írt darabért sacrilitással vádol Debreczen, hol az ambitiose tristis urak szégyenlenek nevetni.”²⁶ Szégyellni a durva szavak, mondások és helyzetek kiváltotta nevetést lehet, a valódi, az ízléses komikum által kiváltott, természetes és igényes nevetést nem kell *szégyellni*. Ebben a kontextusban a *nevetés* élesen szemben áll a populáris, vagyis a Virág Benedek-i *ihogás-vihogással*,²⁷ a *röhögéssel*,²⁸ a Csonkai egyes műveiben elítélt *mendikás tónussal*, a debreceniséggel.²⁹

Minden bizonnyal ezzel állította szembe Kazinczy a maga *urbánus* komikus nyelvét (vö. alább, az *urbanitással*³⁰), amelyből mindaz hiányzott, amit a populáris közönség komikusnak vélt: a népies szólások, közmondások és a durva stílusértékű

²¹ Az idézet Dugonics András *Tárházijából* való (1789), 295–306. sor = *Piarista iskoladrámák*, I, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin és PINTÉR Márta Zsuzsanna (RMDE XVIII. század 5/1), Bp., 2002, 615.; de csaknem szó szerint megvan Dugonics *Gyönygyösjében* is (1770), 254–261. sor = *Uo.*, 492.

²² Toldy Ferencnek, 1827. november 23. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1826. április 1. – 1828. december 31.*, XX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1910, 388.

²³ KÖLCSEY Ferenc, *A leányőrző* = KÖLCSEY Ferenc *Válogatott művei*, szerk. FENYŐ István, Bp., 1975, 307.

²⁴ Szentgyörgyi Józsefnek, 1803. február 28. = *KazLev*, III, 31.; Schedius Lajosnak, 1803. március 15. = *Uo.*, 41–42.

²⁵ Schedius Lajosnak, 1803. március 15. = *Uo.*, 42.

²⁶ Szentgyörgyi Józsefnek, 1803. február 28. = *Uo.*, 31.

²⁷ Virág Benedek – Kazinczynak, 1803. február 9. = *Uo.*, 7.

²⁸ „Elmésem bohóskodni felette nem könnyű neme a' Bölcseségnek 's egyik neme a' legkomolyabbnak. [...] A' Csonkay Crimen Raptusa igen is hogy hangosbb röhögést indíthat. De én olyat nem írnék, ha ömlene is versem.” Kölcséy Ferencnek, 1812. március 7. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899 [a továbbiakban: *KazLev*, IX], 323.

²⁹ Kis Jánosnak, 1813. március 4. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900, 280.; Helmeczy Mihálynak, 1813. június 3. = *Uo.*, 396.; Rumi Károly Györgynek, 1813. október 7. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901, 80.; Guzmics Izidornak, 1830. április 18. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1829. január 1. – 1831. augusztus 20.*, XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1911, 281.

³⁰ Kis Jánosnak, 1812. február 14. = *KazLev*, IX, 284–285.

szavak, kifejezések. Ezt látjuk a kéziratokban is, ahol az alacsony kifejezések komikus hatását elsősorban ritkán vagy alig használt, szokatlan szavakkal igyekezett elérni. Példa erre a Rigó (a botcsinálta doktor) szájába adott feleségverő szinonimasor: *megdöngöttek, pipikéllek, meghasábollak, megcsonoszollak, megdorongollak*.³¹

2. 2. A Molière-fordítás mint magyarítási kísérlet

A' *botcsinálta Doktor* külön érdekessége, hogy magyarítás: „magyar scénájú dráma”.³² Ez a megoldás egyaránt jól ismert az iskolai és a hivatásos színpadról, s Kazinczy több fordítása is így készült.

A darab valamennyi helyneve borsodi–zempléni, a szerb–görög személynevek – Demetrovics, Paulovics, Goda, Nikita, Radóczi – ugyancsak a helyi szint hozzák, de nem beszélő nevek. Az iskolai színjátékok gyakran éltek az önmagában is komikusnak szánt (és ható) nemzetiségi névválasztással, ennek használatával tehát Kazinczy ahhoz a „mendikás tónusú” iskolai színjátszáshoz került meglehetősen közel, melynek egyik humorforrása épp az idegenes beszéd és név volt, s melyet éppen hogy el akart kerülni. Ez lehetett az oka annak, hogy A' *botcsinálta Doktor* görög–szerb neveinek nincs további vígjátéki jelentősége és Kazinczy végül nem használta ki a magyarításban, a helyi színekben rejlő komikus lehetőségeket.

2. 3. A Molière-fordítás mint a műfaj honosításának kísérlete

Mindkét dráma a *comédie-farce* műfajába tartozik, ezenbelül a *Le mariage forcé* műfaját mindig, *Le Médecin malgré lui*-ét pedig a szakirodalom nagy részében *comédie-ballet*-ként határozzák meg. A balett-komédiát Molière teremtette meg, s mintegy tucatnyit írt XIV. Lajos számára, aki különösen kedvelte: a *Le mariage forcé* Louvre-beli előadásán 1664 januárjában a Napkirály elhagyta páholyát, és fellépett az egyik szöveg nélküli balett-jelenet cigány szerepében.³³ A balett-komédia harsány komikuma igen közel áll a farce-hoz, nagyon látványos, de egyaránt fontos a látvány és a szöveg, tehát egyenrangúan érvényesül a verbális, a zenei, a koreográfiai nyelv.³⁴ Molière korában nem is tekintették autentikusnak azon kiadásokat, amelyekből hiányoztak a balett-komédiához tartozó énekek, a pantomimikus elemekre vonatkozó

³¹ Néhány példa a szokatlanabb kifejezések keresésére a kéziratok javításaiból. A' *botcsinálta Doktor*ból: 1. <Sok pénzt csinálhatok> Egy jó marok pénzt <gyűjthetek>? csinálhatok. 2. Nagyon szeret <bohókás>komáskodni; vagy a rövid, frappáns megoldásokra: 3. <s engemet egy gazdag 's egy hozzám semmiképpen nem illő> egy vén emberhez akar adni. A' *kéntelen házasság*ból: 1. lábomat <szépecskén> lágyacskán megdörzsöli; 2. kincsem <kedves> csillagom Sóg' Uram; 3. fejét <törte> fakasztotta-bé.

³² Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. február 5. = *KazLev*, III, 153.

³³ W. D. HOWARTH, *Molière. A Playwright and his Audience*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1982, 218.

³⁴ Charles MAZOUER, *Molière et ses comédies-ballets*, h. n., Klincksieck, 1993, 96.; Jim CARMODY, *Rereading Molière (Mis en scène from Antoine to Vitez)*, Michigan, Univ. of Michigan, 1993, 6–7.: kiemeli, hogy a molière-i verbális és szcenikus textusból az utóbbit teljesen negligálják.

instrukciók.³⁵ Évtizedekkel később viszont az előadás balett-részét kezelték csupán szcenáriónak, librettónak, holott a szöveget és látványtervet megbonthatatlan egységnek kellene tekintenünk (így kezeli azt a modern szakirodalom is).³⁶ A balett-rész főként a nyitó- és zárójeleneteket, intermediumokat töltötte ki. A nem-verbális, nem-irodalmi színpadi elemekkel a XVII. századi francia klasszicizmus sem tudott sokat kezdeni, de a királyi tetszés vitathatatlan sikerre vitte a balett-komédiát, mely azonban a XVIII. században már elavult műfaj lett, mert kiszorította az önállósodott balett (opera-balett). A francia kisugárzás Közép-Kelet-Európában a lengyel színpadot érte el leginkább, ahol még a XVIII. század második felében is nagy kedvvel állították színre a francia balett-komédiákat és baletteket. A bécsi színpad az önálló balett-koreográfiát részesítette előnyben,³⁷ a magyar színpadokra pedig alig volt hatással a tánc. Utóbbi oka, hogy az iskolai színpad az allegorikus keretjelenetek szokásával szakítva, mellőzte a táncot, pantomimet, a hivatásos színházban pedig pénz nem jutott a tánc- és balett-betétekre.

A XVIII. század végének Molière-kiadásaiból hiányoztak már a balett-szcenáriók, s Kazinczy nyilván keveset (vagy akár semmit sem) tudott a molière-i balett-komédia műfajáról, de láthatóan érdekelte a *comédie-farce*, a molière-i műfaj honosítása, az e műfajnak megfelelő stílus, hangnem kialakítása. A farce legnagyobb szakértője, Molière sokoldalúan kihasználta a farce-szituációt, sőt mint pl. *A' kéntelen házasság*-ban is, több farce-jelenetet épített koherensen egymásra. A molière-i farce alapvetően különbözött az iskolai komédiák farce-megoldásaitól, jöllehet a látványos fizikai, testi, sokszor durva helyzetkomikumra épülő *farce*-jeleneteket sűrűn alkalmazta az iskolai komédia is, mert különösen alkalmas volt az expurgációs kényszerből fakadó hiány kitöltésére, a kezdetleges színészi játék leplezésére és a szórakoztatásra. Találunk ilyet a katolikus drámák szabados közjátékaiban, a protestáns darabokban pedig bárhol megengedett volt az ilyen tónus. Egy fontos szabály azonban mindig érvényesült az iskolai színpadon: farce-jelenet csak betétként vagy betét-jelleggel fordulhatott elő, mert az iskolai színjáték ragaszkodott a nyilvánvaló és többször, hangsúlyosan megfogalmazott tanításhoz, tanuláshoz.

2. 4. Bohó játék és urbanitás

Az erkölcsi tanulság, a szereplők erkölcsi csoportosítása, a magatartásukra vonatkozó ítélet teljességgel hiányzik a *comédie-farce*-ból, s ezzel Kazinczy nagyon is tisztában volt. A *comédie-farce* műfaját *buffo játéknak* vagy magyarul *bohó játéknak* nevezte. („Molierből két buffo játék: A' kéntelen házasság és a' Botcsinálta Doktor.”³⁸)

³⁵ *Le mariage forcé*-t 1664. január 29-én játszották először, majd február 15-én adták a Palais-Royalban. 1664-ben megjelent a balett szövegkönyve, de mivel az nem tartalmazta az argumentumot és az énekeket, nem ezt tekintik első kiadásnak, hanem a teljes textust hozó 1668-ast.

³⁶ CARMODY, i. m., 6.

³⁷ L. pl. Noverre bécsi működését, Bessenyei György *Delfénjét*.

³⁸ Kis Jánosnak, 1797. november 16. = *KazLev*, II, 421.

A *bohó* szót tehát a buffo, farce, komédia, bohózat fogalomköréhez illesztjük.³⁹ A *bohó* szóval Kazinczy és levelező társai az *alacsony* nem populáris használatára, a köz számára érthető, pajkos tónusra utalnak.⁴⁰ Kazinczy a *Musa pedestris* alatt, gyalog járó fogalmához kapcsolta a *bohót*, s vele szembe a (magas, fent szárnyaló) *fel-lengzőt* állította.⁴¹ (Megjegyezzük, hogy a *bohó történetek* gyakran érintkeznek a populáris regiszter egy másik, igen kedvelt fájával, az *anekdotával*. Guzmics Izidornak írt levelében egyenesen Horatiust hozta kapcsolatba az *anekdotával*.⁴² Tehát itt két olyan műfajról van szó, amelyek a Kazinczy-féle irodalmi kánonba – legalábbis első vagy felületes pillantásra – nemigen illenek.)

A bohó mellett az *urbanitás* a másik kulcsfogalom, amely akkor jelent meg, amikor Kazinczy a francia irodalom „kedves kis bohó darab”-jait hiányolta: „Ez nálunk egészen ismételten termés, mert felette nehéz szépen, elmésen, könnyen, urbanitással tréfálózni, szurkálgatni”.⁴³ Az *urbanitás* műveltséget, finomságot, kifinomult beszédmodot jelent; olyan finom szellemességet tehát, amelyet Kazinczy meg akart honosítani a magyar nyelvű klasszicista komédiában.

3. ÖSSZEGZÉS

Kazinczy két Molière-fordításában a *comédie-farce*, tágabban a klasszicista komikus műfaj és stílus honosítási szándékát azonosítottuk. A műfaji sajátosságokat a farce jellegű komikus szituáció összetettségében, a durva nyelvi megoldások elkerülésében, s a szellemes nyelvi megformálásban találtuk meg.

A bohózat – mely műfajt lám, Kazinczy meg akart honosítani – saját korában és később is, sokáig hiányzott a magyar színpadról, lényegében soha nem honosodott meg Magyarországon, a molière-i *comédie-farce*, *comédie-ballet* pedig már Franciaországban is túlhaladott volt a XVIII. század végén. (A’ *botcsinálta Doktor* ugyan többször színre került Magyarországon, de inkább szerzője okán és műfaja ellenére.)

³⁹ Kazinczy mindkét, összetartozó fordítást ugyanazon füzetbe akarta beírni, ahogy azt A’ *kéntelen házasság* kéziratának címlapja jelzi: Moliérnek <két> bohó játéka: A’ *kéntelen házasság* <és A’ *bot-csinálta doktor*.> (Nincs terünk kitérni Csokonainak A’ *Szeretet*’ *Győzedelme a’ Tanúlatokon* című darabjának Bohó nevű figurájára, aki kettős gyökerű: a drámaparódia szentimentális antihőse, de egyben a bécsi komédia komikus, Hanswurstra emlékeztető szolgálfigurája is.)

⁴⁰ A *bohó* szóból alakult *bohók*, *bohóskodik* jelentésében már megjelenő utánzás, a mások megnevettetését célzó „köznépies sületlen beszédek és taglejtések, arcfintorítások” (CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I–VI, Pest, 1862–1874, I, 702.) közel kerülnek a játékhoz, színházhoz. A *bohózat* szó majd 1825-ben fordul elő először. (A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1995, I, 324.)

⁴¹ Toldy Ferencnek, 1827. november 23. = *KazLev*, XX, 388.

⁴² „Édes barátom, Ezt el kelle vetnem, ’s újra írnom. Kedvem jöve látatni Veled. A’ Jankovich meghívása arra emlékeztete, hogy Meczén is meghívta Horázt, és hogy Horázt azt a’ gyönyörű launigt Episztolát írta neki, mellyben dévajkodó, de meleg lelke olly szépen festi magát. Két bohó történetet beszéll ő is; azt a’ Calaber kínálót, és azt a’ borbélyficzkót; ’s az Olvasó előtt váratlan, hogy eggy Horázt mint tudja a’ köznép’ száján forgó Anekdotot.” (Guzmics Izidornak, 1827. november 23. = *Uo.*, 387.)

⁴³ Kis Jánosnak, 1812. február 14. = *KazLev*, IX, 284–285.

A klasszicizmus, neoklasszicizmus, csakúgy, mint a (közeledő) romantika nem kedvelte a jobbító, nevelő szándék nélküli komédiázást. Az iskolai nevelés iskolás klasszicizmusa a színjátszást a nevelés olyan hatékony eszközének tekintette, amely közvetlen ismereteket és erkölcsi elveket egyaránt képes átadni a befogadóknak, s ez a szemlélet jellemezte a születő hivatásos színjátszást is. Az iskolai szemlélet következményeként is lett először az érzékenyjáték sikeres a magyar klasszicizmus színpadán, később pedig elsősorban e színjátéktípusra épült a polgári vígjátékot sajátosan középnyemesivé alakító komédia Kisfaludy Károly kezén. A schilleri színház – a színpad mint morális intézmény – koncepciójának gyors magyarországi befogadása a XVIII. század végétől felerősítette a színpad nevelő-építő funkciójának igényét. Mindebben átmeneti pillanatnak tekinthető a molière-i *comédie-farce*-ot honosító Kazinczy törekvése, aki ugyancsak használni akart ezzel, de az *utile* elvét a *minőség* megismertetésével, honosításával kívánta szolgálni. A továbbiakban, a XIX. század második harmadában oly jelentős francia irodalmi és színi hatás a romantikus drámát hozta Magyarországra, s a könnyed (és frivol, erkölcstelen) színi műfajok – az operett, elsősorban Offenbachkal, a feydeau-i bohózat stb. – csak a század legvégére vívták ki a helyet a magyarországi, főként a budapesti színházakban, egy teljesen más összetételű és ízlésvilágú közönség előtt. Ez azonban már időben és térben egyaránt messze esik a műfajhonosító, nyelvújító Kazinczytól.

Kazinczy Ossián-fordítása, posztmodern szemmel

„Kerüld s hajházd a régit és az újat;
Szokott ösvényen járj szokatlanul!”

(Kazinczy Ferenc: *Sibylla*. In: *Új tövisek és virágok*)

Ismeretes, hogy Kazinczy Ferencnek az 1810-es években végre megjelent Osszián-fordítása¹ rendkívüli benyomást tett a magyar irodalomra – maga a várakozás is igen nagy volt, mely a megjelenést övezte, s a mű befogadása és elterjedése is jelentős sikerként könyvelhető el; az pedig, ahogy a mű megjelenése után a magyar irodalomban hosszú ideig szinte járványszerűen hódított az osszianizmus, nyilván közvetlenül is kapcsolható Kazinczy művének hatásához. Ám éppen ennek a ténynek tükrében tűnik meglepőnek és bizonyos mértékig igazságtalannak, hogy a mű irodalomtörténeti feldolgozása lényegében máig nem történt meg,² legfeljebb csak besimult az osszianizmus szélesebb körű kérdéskörének tárgyalásába (pl. Maller Sándor kitűnő és adatgazdag dolgozatában Kazinczy műve egyáltalán nem játszik kitüntetett szerepet³), s mind a korszakleírásokban, mind a Kazinczy-tanulmányokban csak mint a nyelvújítási viták kereszttüzeiben készült és tárgyalt nyelvi érdekű fordítás említetik – holott ebben a korban egy ily fontos műnek teljes fordítása még autonóm hazai irodalmi teljesítménynek minősült, s egyáltalán nem kizárólag a fordítás nyelvi-szakmai megvitatása okán. (Gondoljuk meg: az a kiemelkedően szép és gondos sokkötetes könyvsorozat, mely az 1810-es éveknek nyilván legfontosabb irodalmi eseménye volt, azaz a *Kazinczy Ferencz Munkái – Szép Literaturá* cím alatt megjelent műgyűjtemény még egyáltalán nem tesz különbséget eredeti vagy fordított mű között, olyanmire, hogy a legtöbb kötetben Kazinczy az általa fordított eredeti mű szerzőjének

¹ KAZINCZY Ferencz *Munkái: Szép Literaturá*, VI–VII, *Ossziánnak minden énekei három kötetben*, Pesten, 1815. (Megjegyzendő, hogy a kötet címlapja hibás: nem három, hanem csak két kötet jelent meg!)

² Figyelemre méltó, hogy a máig nagy hatással bíró Szauder-féle Kazinczy-kiadás (KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, s. a. r. SZAUDER József, Szépirodalmi Kiadó, 1960, bevezetés, V–CXXXVII) egyáltalán nem vesz tudomást az Osszián-fordításról: nem közöl belőle részletet sem, s a több mint százhusz oldalas nagy Kazinczy-pályaképben még csak meg sem említi. (Igaz, hogy ez a kiadás a Kazinczy fogsága után keletkezett más fordításokat is teljes mértékben mellőzi.)

³ Lásd: MALLER Sándor, *Ossian Magyarországon 1788–1849*, Debrecen, 1940. – Ugyanígy hiányzik Kazinczy speciális méltatása a korábbi – egyébként igen alapos – feldolgozásból is: ELEK Oszkár, *Ossian-kultusz Magyarországon*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1933, 66–76., továbbá: UÓ, *Ossian világa*, Budapesti Szemle, 1936/243, 336–360. – A magyar Osszián-recepció újabb szakirodalmából feltétlenül idézendő a Batsányi és Vörösmarty kritikái kiadás jegyzetanyaga. BATSÁNYI János *Összes Művei, I, Versek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Akadémiai, 1953, jegyzetek: *Osszián-fordítások*, 526–550.; VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei: 7. Drámák*, s. a. r. BRISITS Frigyes, Akadémiai, 1971, II, jegyzetek: *Osszián hatása a XIX. század elején*, 542–549.

nem is említi a nevét;⁴ nyilván nem azért, merthogy kisajátítás okán a szerzőséget elhallgatni akarná, hiszen levelezésében folyamatosan pertraktálja, kiknek is fordítja műveit, hanem azért, mert úgy véli, hogy a lefordított művet az imaginárius nagy magyar literatura a magyarítás és a megjelenés révén már magáévá tulajdonította; amint egyik korai levelében ki is nyilvánítja szándékát, melyet élete végéig magáénak vallott: „Meg akarom érdemleni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak.”⁵) Kazinczy Ossziánt tulajdonképpen beleírta a keletkező magyar irodalomba, ugyanolyan erővel és joggal, mint ahogy – mondjuk – Bessenyei beleírta Ágis tragédiájának a magyar hagyománytól akkor erősen eltérő tematikáját és műfajformáját, vagy ahogy Csokonai magyar irodalommá írta *Anakreóni dalaiban* jó pár hűségese, időnként szó szerinti Anakreón-fordítását.⁶ Ilyen értelemben Kazinczy Ossziánja nem egyszerűen fordítási kérdés, hanem a korabeli szinkron magyar irodalmiságnak aktuális eseménye – méltó tehát, hogy emiatt *irodalmilag* próbáljuk meg elemezni⁷.

Ossziánnak magyarországi ismertsége és terjedtsége a XVIII–XIX. század fordulóján igen jelentősnek mondható – majd minden kiemelkedő literátornak volt hozzá valamely viszonya.⁸ Ez a viszony azonban az egyes szerzőknél és fordítóknál igen erőteljes különbségeket tud felmutatni; s mindebben alighanem nagyon komoly irodalomszemléleti eltérésekre is bukkanhatunk. A leghíresebb magyar Ossziánkövető, azaz Batsányi János, aki ismeretes módon, maga is *Bárdus* szeretett volna lenni, s egész életében készült a teljes mű lefordítására, s elsőként publikált részleteket a *Magyar Museum*ban, az ossziáni műben lényegében nemzetébresztő ideológiai anyagot vél felfedezni, és saját aktuális, politizáló irodalomfelfogásához rendeli hozzá a távoli művet is, mindezzel erősen megszűkítve a műnek egyébként nyilvánvaló ezoterizmusát és különösségét is. Teleki Józsefhez írott 1788-as levelében így fogalmaz: „Az vala fő s legelső tárgyam, hogy ennek az isteni költőnek szívreható énekei által magyarainkat megihletvén hazájokra s önnön magokra emlékeztessem. Bárdussá akartam lenni magyar nemzetemnek, s a régi kelták történeteiben tükröt tartani polgártársaim elejibe: édes anyám nyelvén akartam siratni erkölcsainknek elhanyaglását,

⁴ Csak illusztrációként említem, hogy Kazinczy még az ideáljaként tisztelt Goethe nevét sem teszi ki *A római karnevál* fordításának elébe! Lásd KAZINCZY *Munkái*, i. m., IV, Pest, 1815.

⁵ Kazinczy levele Dessenwffy Józsefnek 1793. júl. 25. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1790–1802*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891 [a továbbiakban: *KazLev*, II], 296.

⁶ A korabeli magyarrá sajátítás különleges eseteként említhető Édes Gergelynek Anakreón-fordítása: egy kötetben kétszer közli az anakreóni korpuszt: egyszer antik mértékben, másszor magyaros versformában: *A Theosi Anacreon versei kétféle fordításban*, egyenesen görögből fordította ÉDES Gergely, Vác, 1803.

⁷ A fordított és eredeti művek körüli korabeli vitának irodalomszemléleti alapjairól és összefüggéseiről vö. FRIED István tanulmányát: *Irodalomteremt(ő)d és és/vagy (mű)fordítás: Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban*, *Literatura*, 1997/3, 286–301. – Kazinczy fordítási nézeteinek és gyakorlatának áttekintő szemlét lásd BURJÁN Monika tanulmányában: „Ez a nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez...”: *Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/1, 43–74.

⁸ Csak érdekességként jegyzem meg, hogy még Kazinczy nagy ellenfele, a *Mondolat* szerzőjeként ismert SOMOGYI Gedeon is fordított Ossziánt – hexameterben! Lásd: *Kolmadona*. Osszián után, Koszorú, 1830, 177–180.

dicsőségünknek kimúlását!”⁹ – vagyis a művet a nemzeti önismeret és a nemzeti emlékezet tragikus narratívájában olvassa és tolmácsolja. Mások e narratívát még erőteljesebben s még konkrétabban idézik meg az ossziáni világlátás kapcsán, s teljes párhuzamot és aktualizálást teremtenek a legégetőbbnek tekintett korabeli ideológiai kérdések felé (elegendő itt arra utalni, hogy Csokonaitól kezdve Kisfaludy Sándoron át Tóth Lőrincig Osszián fontossága úgy emeltetik ki, mintha a mű a kelta nép és a gael nyelv kihalása révén a közelítő magyar nyelv-nemzet-halálnak lenne tanulságos analogonja¹⁰). Némileg összefonódva e történetizáló nézetekkel jelentkezik a primitivizmusnak amaz ideálja is, mely Ossziánban a modern művészetekkel szembeni originális egyszerűségét és sajátlagosságát emeli ki, s benne a korlátlan és iskolázatlan természetességet véli felfedezni (pl. Kisfaludy Sándor – nyilván Kazinczyval polemizálva – azért méltatja Ossziánt, mert „Osszián sem az Aesthetikának Cathedrája előtt soha nem ült, sem Recensiók által nem taníttatott”; s Batsányinak is az a véleménye, hogy Osszián „semmi mesterséget, semmi regulát nem ismert”¹¹). Ezekkel az ideologizáló interpretációkkal áll szemben Kazinczynak és körének felfogása, mely elsősorban arra alapul, ahogy Goethe a *Werther*ben a szentimentális privát problémák melankóliáját látja bele az ossziáni ködös, homályos énekekbe, s a víg és derűs Homérosszal szembeállított bonyolult és zavaros lelkiség lecsapódását érzékeli. (Vö. *Werther* utolsó találkozását Lottéval, szenvedélyes összeborulásukat Osszián olvasásának hatására: „Mindkettőjünkben félelmes indulat háborgott. Saját nyomorúságukat érezték a nemes hősök sorsában, együtt érezték, és könnyeik egyesültek.”¹²) Igen tanulságos például, ahogy Virág Benedek „érzékeny poétának” nevezi Ossziánt, vagy ahogy Bölöni Farkas Sándor, Kazinczy igaz híve az Osszián-fordításokat Goethe- és Sterne-utalásokkal állítja párhuzamba (vö. nagy levelét Kazinczyhoz: „Én még egyszer végig olvasám munkáid, Ossian és Clavigo úgy van fordítva az én ítéletem szerint, hogy ők magok sem írták volna másként, s így van az én kedves Sterném is. *Werther* fordítása alatt próbáltam volt az ott felhozott Selmai Dallokat magamtól fordítani, ’s hiszem hogy ha Te nem fordítottad volna előttem, az én fordításom igen tetszene Nekem, de így hogy öszve vetém vele, az én fordításom mind ki törölém kevés változtatások hijján. A kiknek ajánlom Ossiánt és Sternét olvasni magyarul,

⁹ BATSÁNYI, *i. m.*, 529. – A beállítás erősségét és fontosságát jelzi, hogy Batsányi más helyen is kifejti ugyanezzel az érveléssel: „Illy igazi Poetai meg-ihletődésben, elméjének tellyes szabadságot engedvén, eleven színekkel festi Nemzetének hajdani vitéz erköltseit; mellyeknek elhanyaglása lel-kére hatván, kedveseinek sírhalmain, jaj-szóval kesergi Hazájának gyászba-borúlt régi ditsőségét.” *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink, 11) I, 36.

¹⁰ Csokonai a következőképpen vizionálja a magyar nyelv századokkal későbbi felfedezését: „mint ennek a mi Századunknak közepe táján, az ez előtt ezer esztendőkkel virágozott Celták nyelvét, és legjobb Íróinkról is csak úgy fognak emlékezni, mint most a nagy Ossziánról” – levele ismeretlennek 1896-ból. Uő, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Akadémiai, 1999, 59.; Tóth Lőrinc pedig majd 1844-ben kiált fel: „...valjon egykor nem fogja e kérdezni az utazó, mint most én Ossian honában: ugyan hogyan is hangzott csak a magyar puszták ősi nyelve?” Idézi: MALLER, *i. m.*, 8.

¹¹ A két véleményt idézi Uő, *i. m.*, 12, 21.

¹² Johann Wolfgang von GOETHE, *Werther szerelme és halála*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Athenaeum, é. n. 258.

keveseknek tetszik az igaz, de én még sem hiszem, hogy csalódjam. Osszián 's kivált Sterne, nekem magyarul legkedvesebb Lecturam"¹³). Nála, illetve náluk Osszián, historizálásának is dacára, elsősorban magánéleti nemességei és érzékenységei révén hat. S végezetül az is megemlíthető, hogy egy helyütt Kölcsey is egyértelműen Goethe nyomán interpretálja az ossziáni hangulatiságot: „A még boldog Werther az Odysseának vidám génuszával társalkodik; a már boldogtalan Werther Ossziánnak komoly Múzája gyönyörködteti”¹⁴, s máshol is, mikor megemlíti Ossziánt, elsősorban a szentimentálisan privát érzelmeknek egzaltációját emeli ki („s ezen asszonytisztelet, mely a szerelem indulatát megnemesíti, fellengősíti és egyszersmind elbűsítja, erős szellemben leng az Ossziáni költeményeken is. [...] Asszonytisztelet és valódi önmegtartóztatás által fojtogatott érzésben zengett az ének, mely Európát a Caledóniai bércektől az Appeninusig szelíd bánatnak és fájdalmas örömmel egyaltalt hangjaival töltötte be.”¹⁵) Valamivel később Szentmiklóssy Alajos már a romantikus ihletet is belelátja Osszián „ragyogó szép” királyába.¹⁶ (Megjegyzendő, hogy az 1950-es években megjelent Batsányi-kritikai kiadás mindezt igencsak rossz néven veszi, s Kazinczyék szemléletét ideológiai megalkuvásként tárgyalja, mondván: ő „nem a politikában is felhasználható bárdot látta és érzékelte.”¹⁷)

Kazinczy Osszián-fordításának szinkron recepciója nagyon kétélűre sikeredett: miközben a könyvnek komoly sikere lett, s jelentős olvasottságnak örvendett, s irodalmiságának erejét senki nem vonta kétségbe, a róla szóló nyilvános diskurzus jóformán kizárólag a nyelvújítási viták egyik alesetét képviselte, s megragadt a fordítás során alkalmazott egyes nyelvi megoldások megengedhetőségének vagy vitathatóságának korlátai között. Nyilvános irodalmi fogadtatásaként legfeljebb azt a finoman távolságtartó szerkesztői gesztust értékelhetjük, hogy a Tudományos Gyűjtemény összeállítóí épp a folyóiratban zajló heves nyelvújítási viták közepette találtak alkalmat arra, hogy leközöljék Rájnis Józsefnek már negyedszázados Osszián-ellenes ki-rohanásait, melyeknek persze tényleges időszerűsége nyilván semmi nem volt (Rájnis oly archaikus érveléssel és oly durva retorikával él itt,¹⁸ hogy álláspontját még a leg-

¹³ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz, (1819. júl. 18.) = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1818. ápril 1. – 1819. december 31.*, XVI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1906 [a továbbiakban: *KazLev*, XVI], 458.

¹⁴ KÖLCSEY Ferenc, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről* = K. F., *Kritikák és esztétikai írások*, I, 1808–1823, s. a. r. GYAPAY László, Universitas, 2003, 32.

¹⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* (1826) = K. F. *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER József, Szépirodalmi, 1960, I, 502.

¹⁶ „A ragyogó szép képviselőjeül költői tekintetben jelenkorig Ossziant állíthatjuk-elé. [...] Melly igen illik az Ossziani hang a romantikába hajló magyar költők ajkaiba [...]” SZENTMIKLÓSSY Alajos, *Bölkversek* (1830) = KÖLCSEY, *Kritikák... i. m.*, 268.

¹⁷ BATSÁNYI, *i. m.*, 548–549.

¹⁸ Csak néhány idézet Rájnis irodalomszemléletére: Rájnis azt kárhoztatja, hogy Osszián „a hihetetlenségnek mezején nyargal”, a narrációt így jellemzi: „a felvett történet foglatájának rövid előadását emulató Poéta úgy lép a daliás Költeménybe, mint Bolond Istók Debrecenbe”; az egész műről pedig ennyi az összefoglaló véleménye: „De miért vesztegetem a drága üdöt ezen durva paraszt Költeménynek fordításával? Fordítsa, akinek tetszik. Nekem már gyomrom élmelyeg”. RÁJNIS József, *Apulėjus tüköre: XVI. és XVII. Jelenés*, Tudományos Gyűjtemény, 1820, VIII, 32, 12, 29.

inkább „ortológus” irodalmárok sem fogadhatták el – ne felejtjük: pl. az élesen Kazinczy-ellenes Kisfaludy Sándor Osszián-rajongó volt!¹⁹). Kazinczy e fordítást bizonyos értelemben provokációnak (is) szánta: rajta keresztül akarta talán a legélesebben és leglátványosabban prezentálni ekkori irodalmi-nyelvi felfogását – azaz az idegenszerű nyelvi szépségek létjogosultságának, az írói nyelvteremtés szélsőséges szabadságának princípiumait. Kazinczy ismert, kihívó megfogalmazásai, melyek szerint pl. a megszokottal szemben „Nekem az kecses a mi szokatlan; / S kényesb vagy makacsúlt ízletem újnak örül”;²⁰ vagy: „A Szép-író nem ismért főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekezetét segélheti, az neki mind szabad; akár engedi a Grammatica és a Szokás, akár nem... Sőt az Író parancsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz, sőt az Író úsussá csinálja, a mi úsus nem volt...”²¹ Ezekben a kötetekben mind szélsőséges megoldásokkal illusztráltatnak: mind a szavak válogatásában, mind a szintaxisban, mind a retorikában nagyon sok olyan meglepő és váratlan fordulattal találkozunk, melyek radikálisan eltérnek nemcsak a korabeli nyelv-
szokás-teoretikusok nyelvideáljától, hanem a modernnek számító irodalmi művek nyelvi gesztusaitól is. Tudjuk, Kazinczy bámulatos nagy előkészítő munkát végzett a fordításhoz (tudható, hogy a megjelent változat a hetedik volt!), s rengeteg már el-
tűnt nyelvi megoldást keresett fel a régebbi irodalomból, s a mérlegelés során igen sok olyan archaizmussal élt, melyek – ismeretlenségük révén – neologizmusként hatot-
tak,²² másrészt azonban kérlelhetetlen bátorsággal nyúlt a szándékolt idegen-
szerűségek irányába is, akár a nehezen érthetőség igényét is hajlandó volt esztétikai
elveinek érdekében visszautasítani (hisz még barátja, Desseffy József is nehezmé-
nyezi az egyes homályosabb helyeket). Tanítványai és hívei viszont éppen a fordítás-
nak kihívóan újszerű jellegét dicsérték, s azt, hogy Kazinczy vállalta az irodalmiság-

Megjegyzendő, hogy a folyóirat szerkesztői célzatosságát szépen mutatja, hogy Rájnis másik jele-
nése éppen Gessner idilljeit pécezte ki... Rájnis durvaságára jellemző, hogy a *Fingal* névnek lehet-
séges alantas magyar félreolvasását is esztétikai ellenérvnek használja.

¹⁹ Kisfaludy állásfoglalását lásd a Ruszek József apáthoz írott levélben: „Noha fordítani nem szere-
tek, Ossziánt magyarra tenni még is mindég nagy kedvem volt, csak a' békességes türés hibázott”.
KISFALUDY Sándor, *Minden munkái*, VIII, kiad. ANGAL Dávid, Bp., Franklin Társulat, 1893, 291.

²⁰ A *Szokott és szokatlan* c. epigrammából.

²¹ Kazinczy recenziója az *Ó és új magyar* című könyvről (Tudományos Gyűjtemény, 1817, XII, 89.)

²² E radikális gesztusnak csak egy analogonja van a korabeli irodalomban: Kölcseynek *Íliász*-
fordítása, melyben ilyen merész grammatikai neologizmusok is találhatók: „Mondsza, ha tudsz, ben-
nem bizakodvád, bármi jövődöt...”; „Rá komolyan nézvée felelt gyorslábu Achillevsz...”; „Bortömlő,
bírvád kutya szemmel s szarvasi szívvel / Sem valaha a néppel felfegyverkezned a harcra...”; „Így
szólt, mocskolvája a nép őré, Agamemmont...” stb. (KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, s. a. r.
SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001, 192, 194, 196, 214.) Megoldásainak méltatása Szemere
Pálnál (*Élet és Irodalom*, 1826): „Kölcsey olly Homért próbála adni a Magyaroknak, a millyennel
egy nemzet sem bírt, a millyennel egy nemzet sem fog soha bírni, mert olly hűséggel járt el tiszté-
ben, hogy Originaljának még Nyelvkorát is átalhozta fordításába. ... Kölcsey nem csak azt kérdezé:
Vallyon nem marad e el egy vonás? hanem azt is, hogy Homér a *Lattiatuc* korában a maga hőseit
mint szólaltatná meg magyarul?” Lásd: *Uo.*, 1120. Kölcsey maga így írt erről: „Képtelen újításokat,
vagy inkább régítéseket viszek Homérban véghez... Ez még rettenetesebb leszen a publicum előtt
a Helmecky újításainál is. De mit tegyünk?” Levele Szemere Pálhoz 1815. okt. 16-án = KÖLCSEY
Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán. Gondolat, Bp., 1990, 67.

nak ugrásszerű megújítását is. Az ifjú Kölcsey azt reméli, hogy ily típusú fordítások frissítik fel leginkább az irodalmi nyelvet („Poesisünk ’s nyelvünk ezen Caledoniai Némettel még legtöbbet fog nyerni, ’s ezt jövődben is legtöbbet fogják Uram Bátyám után csinálni”²³). Bölöni Farkas Sándor a fordításnak radikális másságát is észleli és dicséri, s *újtságát* olyannyira a legfontosabb eredménynek tekinti, hogy e művet az eddigi teljes Kazinczy-korpussszal is hajlandó szembeállítani („s csak egyedül Te voltál erre híva, hogy ezeket kiáld; az Istenért, ne térj többé vissza a régi Kazinczyra, hidd el, hogy sugallatod kárhuzatos ugyan sokaknak, de szent sugallat az még is.”²⁴).

E fordítói-írói elvek a maguk korában heves vitát kavartak, s erőteljes elutasításban is részesültek. (A korabeli elvi elutasításra csak egy fontos véleményt idéznék a nagyon jeles Teleki László leveléből, aki épp a sokféleséget, a szabad variációs törekvést tekintette Kazinczy legnagyobb vétkéül: „Én úgy vélekedem, hogy valamint más nyelveknek, úgy a Magyaroknak is törsökösen csak egy Stylussa vagyon, azért meg vallom, hogy az Úr[nak] a Stylus különbségéről való vélekedésére reá nem állhatnék. Jól tudom én, hogy minden nyelvben változik a Stylus neme, a szerint a mint az ember véle vagy a Köz Beszédben, vagy a Levelezésben, vagy az Oratiókban, vagy a Poémákban él: sőt aztis meg engedem, hogy a kötött vagy köttetlen beszéd mineműségéhez képest még sok változásokat, ’s kissebb el osztásokat szenvedhet; de maga a Stylus nem változik. A stylus tisztaságának, meg határozottságának, a nyelv Geniussának mindenütt meg kell maradni, tsak a tzifrasága, fel emelkedettsége változhatik.”²⁵) A szakirodalom sok tekintetben máig sem bocsátotta meg Kazinczynak merészségét és kockázatvállalását. Hisz még egyébként elfogult monográfusa, Váczy János is, száz év elteltével is, miközben sok szépséget kétségtelenül észrevesz a fordításban („a nyelv zenéje egyetlen művében sem olyan fülbemászó, mint az Ossiánban [...] az Ossián-fordításnak vannak olyan lapjai, a melyeknél szebbet Kazinczy soha sem írt”), magát a radikális gesztust egy tiszta, egyszerű, népies, általa „természetesnek” vélt közérthetőség nevében csak korholni tudja: „A mit Kazinczynak a népiest legtöbbször megvető ízlésétől nemigen várhatnánk, legalább a törekvést látjuk, hogy az elbeszélés naiv hangját is visszaadja. De éppen ez legkevésbé sikerül neki, mert nem természetes, hanem mesterkélt eszközökkel óhajtja elérni. A régiességgel szeretné a naiv hangot megközelíteni, de a régieskedés semmiképp sincs hatalmában. [...] a régi költemények hangjának alkalmazásának cserben hagyja minden képessége, mivel mindehhez a népköltészet gazdagabb ismerete, mintegy ihletése vagy sugalmazása [...] lett volna szükséges, mi ő benne hiányzott. S a helyett, hogy a régi magyar költők megszépített nyelvét próbálta volna használni, a saját korabeli, tulajdonképp a maga irodalmi nyelvét önkényesen akarja régiessé átalakítani [...] Tiszta sor, hogy ez önkényeskedés csak kudarcot vallhat. Itt már semmi mesterkedés nem

²³ Kölcsey Ferenc levele Kazinczyhoz 1815. április 8-án = K. F., *Levelezés*, I, 1808–1818, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 365.

²⁴ *KazLev*, XVI, 458.

²⁵ Teleki László Kazinczynak 1816. jan. 16. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1815. július 1. – 1816. február 29.*, XIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902 [a továbbiakban: *KazLev*, XIII], 423.

segíthet.”²⁶ Ám e mögött a – sok szempontból máig élő – bíráló irodalomszemlélet mögött alighanem az a XIX. századi realista-népies stílusideál, magát egyszerűnek és természetesnek állító irodalomszemlélet dereng fel, mely nem elsősorban esztétikai, hanem irodalompolitikai, nemzetnevelői-diadaktikai princípiumok alapján kívánta osztályozni az irodalmat a nép-nemzeti ideológia jegyében, s amelynek fényében Kazinczynak kétségtelenül arisztokratikus irodalomfelfogása, sok szempontból ezoterikus ízlése – a nyíltan vállalt külföldi példakövetés általánosságán túlmenően is – egyszerűen idegenszerűnek, s így tévedésnek tűnt fel, feltevésem szerint nem elsősorban szótári vagy szintaktikai nyelvisége, hanem inkább esztétikai elkülönbődése révén (ahogy Váczy e cikkének más helyén még nyíltabban fogalmaz: „akart szokatlanságát és *tudatos* idegenszerűségeit kevésbé értjük...”). Holott Kazinczy nyilvánvalóan olyan művet akart létrehozni, mely éppen szokatlansága, újszerűsége, azaz idegenszerűsége révén nyeri el esztétikai autonómiáját; s vállalkozásának merészségét talán épp az szemlélteti a legerőteljesebben, mily hatalmas különbség feszül az ő irodalmisága, valamint a következő teljes Osszián-fordítás célkitűzései között: míg Kazinczy szándékosan *teremti* a szöveg szokatlanságát és homályosságát, addig Fábián Gábor majd az eredeti szöveg tárgyi homályosságát fogja okolni a nehezen érthetőség miatt, mintegy referenciális nehézségként állítván be a műnek azon sajátosságait, melyeket Kazinczy nemcsak hogy javallt, hanem teremtett is²⁷. Kazinczy feltehetően azért választotta épp Ossziánt a kísérlet tárgyául, mert Ossziánnak nemzetközi és hazai elismertsége mintegy garanciát nyújthatott arra, hogy nagy és jelentős mű is szólhat úgy, ahogy a megszokott hazai kánon nem szokott (továbbá bizonyára belejátszott a választásba az is, hogy Osszián „eredetije” ismeretlen volt, ismeretlen nyelven íródott, a művet mindenki csak fordításokból ismerhette – így a közvetlen fordítói-nyelvi kontroll érvénye eleve rendkívül szűken érvényesülhetett²⁸).

²⁶ VÁCZY János, *Kazinczy Osszián-fordítása*, Magyar Nyelv, 1918, 7–15. Itt: 12. Ugyanez a szemlélet él abban a sok évtizeddel később keletkezett nyelvészeti áttekintésben is, melyben Kazinczy Osszián-fordításának csak egyes szavai és megoldásai keltenek figyelmet (legtöbbször: elítélést), s a vállalkozás egésze csak bírálatot von magára – az esztétikai megértésnek minden árnyalata nélkül: „A sejtelmes hőskor iránti rajongást sugárzó, mesterkélt (és utóbb úgyis hamisításnak bizonyult) ossziáni énekeket valóban nemigen kellett (lehetett?) volna csak a neologizmusoktól hemzsgő, akkori szentimentális kifejezésekkel hatásosan lefordítani.” TOMPA József, *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*, Bp., Akadémiai, 1972, 94–95.

²⁷ Vö. Fábián védekezését: „ha fordításom a szokatlan olvasó előtt homályosnak fog tetszeni, azt ne nekem, hanem az eredeti mívnek tulajdonítsa”. *Osszián énekei*, Az eredeti gael mértékben fordította FÁBIÁN Gábor, 1–3, Budán, A Királyi Egyetem betűivel, 1833, I/XXIV. l.

²⁸ E probléma némileg groteszk megjelenéseként érdemes olvasni azokat a korabeli töprengéseket, melyek azt célozták meg, hogy vajon melyik nem eredeti nyelvű, legtöbbször: melyik német fordítás lehetne a leghívebb... A problémát szemlélteti Batsányi állásfoglalása Rájnys Józseffel szemben: „Ezt a nagy Poétát én sem fordítottam ugyan az eredeti nyelvből; és, mivel a mennyire tudom, előttem-is eszméletlen lévén a régi Kaledoniai nyelv, Te sem vetheted-össze az eredeti írással fordításomat: de, mivel azok a felséges Kőtemények MAKFERSON Ánglus fordítása után majd minden nevezetesebb Európai nyelvekre által-tétettek, s én-is külömb-féle fordításokból fordítottam: azt csak elegendő-képpen észre vehetted volna, ha illendőül s méltán énekeltem-e nyelvemenn azt a ditső Bárdust...” *Tóldalék a Magyar Museum III-dik negyedéhez* (1789) = BATSÁNYI János *Összes művei*, II, *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960, 175.

Úgy vélem, Kazinczy legnagyobb, s leginkább tiszteletre méltó fogása ebben az esetben abban rejlik, hogy esztétikai céljainak megfelelően vállalta: *kitalált* nyelven írja meg azt a művet, melyet korának irodalmárai konvencionális (vagyis az adott korszak kiemelkedően uralkodó konvenciója alapján konstruált) nyelviséggel olvastak és fordítottak (amint mondja: „Osztán az illy erejű Poeta’ fordításában a’ millyen a’ mi Ossziánunk, a’ nyelvnek is egészen másnak kell lenni mint a’ mindennapi nyelv. Ezt pedig még az Írók sem akarják vagy érteni, vagy megvallani.”²⁹). A kitalált nyelv koncepcióját teoretikusan is sokszerűen próbálta elfogadtatni, de persze a korabeli nyelvészeti diskurzus korlátai közül ő sem tudott teljes mértékben kitörni, s megmaradt az egyes megoldások licenciaszerű felfogásának területén (amikkel kapcsolatban legfeljebb az egész nyelvhasználat történeti kifejlésének utópiájával bizonyított – érvelésében időnként itt is bennragadván a korabeli nyelvművelő grammatizálás korlátai között: mikor elfelejti, hogy a kitalált nyelv érvényességi határai nem nyúlnak túl az esztétikai megnyilvánulások határai, azaz az irodalom keretein *kívül* nem alkalmazhatók, akkor – legalábbis az érvelés logikája szerint – maga is lemond az esztétikai autonómia igényéről!), holott célkitűzései elvileg ennél sokkal többet is tartalmaztak, vagyis a honosítandó vagy már honosított ízlés kettős jellegét: a hazai nyelven előadott és elfogadott műnek távolságtartását mint az idegenszerűségnek „természetességét”. E törekvését az legitimálhatta, hogy az ossziáni világ magyar megjelenítéséhez nem volt tárgyi (referenciális) „szükség” új szavak gyártására, hisz az a tárgyi, képi, képzetbeli világ, mely itt előttünk áll, nem „új” jelenségeket mutatott be: a bevezetett „új” nyelvi megoldások, melyek az esetek többségében variációkat, variációs lehetőségeket használtak ki és kínáltak fel, mind csak esztétikai célokat szolgáltak, s ráadásul a ritka szavak eseteinek többségében nem is mint „most csinált” kifejezések, hanem mint felelevenített, a régi írott irodalomból alapos filológiai munkával kiszemelgetett fordulatok léptek elő: a neológ megoldások itt, ez esetben, nyelvészeti szemmel nézve, sokkal inkább archaizmusoknak minősülhetnek (vö. pl. a „sikárlott barkócza”, „csataj”, „vadkan”, „damasz” stb. példáit³⁰). Kazinczy Ossziánjának nincs a korabeli köznyelvben vagy a közösnek tudott vagy akart irodalmi nyelvben ekvivalense: épp ebben rejlik esztétikai ereje – s feltehetően ebből eredeztethető nem nyelvészeti, hanem irodalomesztétikai hatása is (pl. az a fontos vélemény, mely szerint valaki épp azt nem győzi csudálni, „melly szép játékot tesznek a’ Hősénekben ’s régi kor’ énekében a’ szokatlan szók és szóllások”³¹ – a nyelvi különlegességeket az esztétikai „játék” nevében javallja!); az persze mindehhez hozzáteendő, hogy mikor Kazinczy a szépiró nyelv jogairól értekezik, e jogok érvényét nem mindig hagyja meg a szépirodalmi alkotás határain belül („Mi köztünk még mindég paradoxon az,

²⁹ Kazinczy Wesselényi Miklósnak 1814. dec. 25. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1814. augusztus 1. – 1815. június 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902 [a továbbiakban: *KazLev*, XII], 276.

³⁰ Vö. pl. keresését a nyelvtörténész Horvát István munkáiban: „Épen most van tollam alatt Ossián. A’ Horvát’ szavainak ott nagy hasznokat veendem; a’ sudamos-zamatosnak – mikor Árpádnak nyers sarjai tolták a’ gyántás felhőt. Ez a’ gyántás nyilván gyántás lesz.” Kazinczy Pápay Sámuelnek 1814. szept. 21. = *KazLev*, XII, 93.

³¹ Kazinczy Horváth Endrének 1816. jún. 8. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1816. márczius 1. – 1816. december 31.*, XIV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902, 224.

hogy a' Szép-Iró, ha ugyan az, szabad hatalmu Ura 's Törvényszabója a' Nyelvnek, mint a' Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak őrije, rabja; 's hogy az állítás nem szenved kérdést, azt az Iskolák is tanítják. Ne féljünk hogy a' Szép-Iró ezen hatalmával vissza-él...³²⁾. Ám amikor pl. a következő romantikus generáció az ő irodalmi művei közül elsősorban az Osszián-fordítást hasznosítja, akkor alighanem e radikalitás elismertetésének lehetünk tanúi. A következő generáció Osszián-fordítója, Vörösmarty barátja, Fábíán Gábor pl. teljes elismeréssel szól a műről („Kazinczynak ezen fordítása olyan, minőt csak e nemben olly nagy névtől várni lehetett...³³⁾), máshol pedig Vörösmartyban is épp azokat a gesztusokat dicséri meg, melyek nyilván kazinczyánus indíttatásúak, a *Tündérvölgyről* szólván: „Ez a hős hazugság, Édes Barátom, nekem kimondhatatlanul tetszik. [...] A benne hangzó Osszián tónusból, mégha ponyván fogja is árultatni Barátom, ki fogja látni a kinek esze van, hogy ez egy olyan embertől került, ki Apollónak és a Muzsáknak kedvelt Felkentjek. Nagyon szeretem az első sorban ezt a soloecismust is: »Kicsoda engemet felkeltett álmomból?« Azt mondja a Nagy Mester: »Nem botol a ki helyén tudva s akarva botol.«³⁴ Mikor Fábíán épp a nyelvi normaszegést tekinti kitűnőnek, akkor mintha közvetlenül is a „Nagy Mester”, Kazinczy nyomán járna (nyilván épp ezért hivatkozik a „soloecismusra”, azaz a Kazinczy által legfontosabbnak tekintett költői alakzatra!) – de ugyanígy ossziáni ihletűnek értelmezhető az a kitétel is, miszerint Vörösmarty műve „hős hazugság” lenne.³⁵

Hiszen Kazinczy számára az ossziáni mű legfontosabb mozzanata az az esztétikai autonómia lehetett, amelyre egyébként oly kevés példát látunk a kor irodalmában (e téren is híven követi ifjúkori ideáljait: „mert én valamint minden egyéb fordításimban, úgy itt is, egyedül Artistának kívánok tekintetni; a ki a Táblán nem a Sujetet, hanem a Festő munkáját, etsetjét, s tüzeit nézi”³⁶⁾); nyilván ezért propagálja programszerűen

³² Kazinczy Helmeccynek 1816. febr. 11. = *KazLev*, XIII, 481.

³³ FÁBÍÁN, i. m., *Előbeszéd*, XVII. Fábíánnak csak annyi kifogása van Kazinczyval szemben, hogy helyteleníti a verses mű prózai fordítását.

³⁴ Fábíán Gábor levele Vörösmartyhoz, 1825 = VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, I, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, 76–77. – Az utalás Kazinczynak *Soloecismus* c. epigrammájára utal a *Tövisek és virágok* közül.

³⁵ Itt említhető meg, hogy Kazinczy Osszián-fordításának legfontosabb irodalmi hatása minden bizonnyal Vörösmartynak jó okkal sokat emlegetett osszianizmusában csúcsosodott ki. Vörösmarty olvashatta e fordítást (csak illusztrációként: a *Hábador* [1826] minden bizonnyal a Kazinczytól verses drámaként prezentált *Kombála* imitációjaként fogható fel; s a *Helvila*-versek is eredetileg *Kombála* név alatt fogalmazódtak; Hajna neve eredetileg *Kolma* lett volna! stb.), s teljes húszas évekbéli költészete is értelmezhető úgy, mint a kazinczyánus ossziáni ideál és hagyomány újraírás kísérlete. Egy ilyen interpretáció nagyszabású kísérlete olvasható ki Borbély Szilárd igen tanulságos esszéjéből, mely szerint az ossziáni hatás elülte után Vörösmarty teljes „költői világa leszűkült, s ezzel párhuzamosan vált nyelve is retorikus, patetikus hivatali költészetté a harmincas, negyvenes években”. Lásd: BORBÉLY Szilárd, *Homonna völgye: Egy töredék Vörösmarty. (Irodalomtörténeti szelvényzetek)* = VÖRÖSMARTY Mihály *Válogatott versei*, szerk. B. Sz., Bp., Palatinus, 2005, 203–223. (Különösen a *Zsákutcák: az osszianizmus, Zsákutcák: az őseposz c. fejezetek*)

³⁶ KAZINCZY Ferenc, *Jelentés a Bácsmegyeinek össze-szedett levelei előtt* (1789) = K. F. *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei. 2. osztály, Fordítások), 117.

azt a művet, mely – miközben imponáló fölényrel opponálja és kerüli a lineáris történetmondás narratívájának csábítását – elsősorban az ismétléses variáció szerkesztési elvére épül, folyamatosan szubjektivizálja az elbeszélte történetet, gyakori víziókat illeszt be a narrációba, s állandóan cserélgeti a narrátor beszédshituációját; s melyben a narrátor önmagáról sokszor mint harmadik személyről beszél, s folytonosan változtatja megszólítottjait is, tökéletesen elbizonytalanítván az elhangzó beszéd aktuális szituáltságát. S mindehhez járulhatott az a formaalkotási neologizmus, hogy Kazinczy a prózafordítást is szinte ritmikus, numerikus szintaxissal fordította (ha összehasonlítjuk a versben – no persze mai szemmel nézve szabad versben – fordított részt a prózai fejezetekkel, a sortördelésen kívül semmiféle különbséget nem fogunk felfedezhetni, a versekben is a nagyon erősen gondolatritmikus numerus fog dominálni³⁷). Kazinczy alkotó nyelvisége itt egyáltalán nem a szócsinálási neologizmusokban merül ki, hanem retorikai váratlanságával hat: a gondolatritmikus szintagmatika, a nagyon merész inverziók, a folyamatosan alkalmazott interjectiók, a váratlanul cserélgetett megszólítások állandó beiktatása, s ennek következtében a beszédshituációk állandó változtatása, a nagyon különös birtokos szerkezetek megőrzése és erőltetése, a szokatlan igei vonzatoknak provokatív használata, a rengeteg megmagyarázatlan idegen földrajzi és személynév előfordulása oly különleges nyelvi atmoszférát teremt, mely egyáltalán nem magyarázható közvetlenül az eredetinek formai sajátosságaival sem (hiszen a sok más magyar fordítás éppen *nem így* adta vissza ugyanezeket...). Csak néhány rövid, de erős példát hoznék minderre (az első kötetből):

„Hadizaj terjed szárnyról szárnyra, omlást parancsolva, véresen, tűzzel, mint száz csattanó pörölytől a műhely, kiknek a koh szikrát perczeg.” (21.)

³⁷ Illusztrációként hadd álljon itt a *Kath-Lóda* eposz első énekének néhány prózai sora, s mellette a versebe tördelt *Kombála* (drámai költemény) egy versszaka a bárdok kórusából – szembeszökő különbségek sem verstani, sem retorikai, sem stilisztikai szempontból nemigen mutathatók ki.

Kath-Lóda: „Regéje az hajdan időnek! Miért hagyád-el illy hirtelen füleimet, soha nem látott bújosó, te, ki Lórának barcsájit ingatod? Nem hallok én távol folyamoknak harsogását, nem a lant zengzetét a bokros ravatalokról. Malvína, jer, Bárdod kiáltoz; hozzád-vissza néki lelkét, hozzád-vissza, o te hókéz! ... Duthmarúno, halál fegyvere, Kromglász, te bátor pajzsrántó, Sztruthmor, ki szüntelen a csaták szárnyait lakod, Kormár, kinek hajóji tengereket hasgatnak, te, ki rettegést nem ismersz, mint az ég tűzének futása a sötéten-zúgó fellegeken, rajta, vegyetek-körül engemet ez ismeretlen földön!” (I. köt. 133–134.)

Kombála: „Lássátok! a leányt
Lángok ölelgetik,
A hold sugára lelkét felkapá!
Körösded a ködfellegekből
A hősnem Lelkei néztek alá;
Zsarnó vagyon ott a bús szemölddel,
Tüzes szemekkel ott Fidallán,
Ha kelend halmáról hókeze?
Ha fog ismét zengni szép szava?
Keresni fogják a leányok,
Találni nem fogják a széphajút!” (I. köt. 175.)

„Édest tűnjön nekünk az éj; zengjen kedv a búban nekünk.” (24.)
 „Ki amott a dombon az a komor, futása tompa dörgésében?” (93.)
 „Kies a te szózatod, mint a harmat, mely a tetők oldalait elhinti, midőn a nap keresztültör a ködön.” (109.)
 „Délczeg paripák intézője, fejedlme a kardnak s a meghegezett dárdáknak!” (112.)
 „...s ezer agár röpüli-végig a fenyért...” (125.)
 „Honnan a történetek özöne? ha apadnak-el az enyésző idők? hol rejtí-el iker-fejét a nap? Sűrű lassú ködfellegben mellynek oldalai tarkák a hősek tetteiktől. Tekintetem ellehelt nemfajzásokon nyugszik. Gyéren jelennek előttem mint a hold virradó fénye a völgyhasgató vizeken. Itt emelkedik a kardcsaták zivatarja, ott lakik vidítlan a galád. Nem küld ő soha tetteket a később kornak, mely ötet dalban emlegesse.” (155.)

Kazinczy olyan művet alkotott, mely épp azáltal lesz jelentőssé, hogy megtartja az idegenség távolságát, s nem kívánja bármiféle generalizált nyelvi norma vagy közízlés nevében eliminálni a különlegességet – vagyis azt, hogy az esztétikai alkotás a kitaláció birodalmában, s így a kitalált nyelv területén létezik. Általános célkitűzéseiben, az idegen/eredeti szembenállást figyelvén, folyamatosan a sokféle idegenségnek (nemcsak nyelvi, hanem elsősorban esztétikai idegenségnek!) és az eredeti magyarságnak folyamatos kölcsönhatását propagálja és képviseli (vö. pl.: azt az önleírását, mely a leglátványosabban mutatja tájékozódásának sokirányúságát, s ugyanakkor hagyománykötöttségét is: „Mir sagt man nach, dass man in meinen Epigrammen den Schüler der Griechen, in Ciceros u. Sallusts Übersetzung den der Römer findet, dass ich in Marmontel u. Boufflers u. Clavigo francos, in Emilia Galotti deutscher, in meinen Sonetten Ital. in Ossian Hősvilág lakosa, im Vak Lantos eldődi Magyar bin – Magyar mindenhol, de nem mint az a Magyar, a’ ki idegent soha nem látott, nem mint az a Német, a’ ki magyarul jól megtanúlt, hanem mint az a Magyar, a’ ki a maga nyelve szépségei mellett a’ másokét is érzi, és a’ mit felvehetőnek néz, mind azt felvenni igyekszik.”³⁸); s e fordításában, céljait a történetiségnek, azaz a régi/mai szembenállásnak kérdéseire is specializálván, tulajdonképpen azt az ideált valósította meg, amit – paradox módon – éppen az a nagy konkurens, Batsányi János fogalmazott meg a legnyíltabban, aki írásaiban és Osszián-fordításaiban korántsem lépett fel oly radikális esztétikai modernséggel, mint Kazinczy: „Én úgy akarnám Ossziánt fordítani, amint talán énekel vala, ha magyar volt, s most élt volna (a nyelvnek mostani állapotjához képest szólván)”³⁹ – vagyis egyszerre teremtené meg és szüntetné meg a történeti különbségeket, s a modern újrafogalmazás során mégis meghagyná a távolságtartó idegenséget; a nyelvhasználatot egyrészt régiként kívánja feltüntetni, másrészt mindezt „a nyelvnek mostani állapotjához képest” tenné, azaz szövegének egyértelmű aktualitást tulajdonítana – elhatározása értelmében tehát *kettős* jellegű művet kíván prezentálni (amint a műhöz írott *Bévezetésben* ki is mondja, hangsúlyozván a szemléletnek és nyelvteremtésnek történetiségét és történeti vonatkoz-

³⁸ Kazinczy Mailáth Jánosnak 1818. máj. 31. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1820. január 1. – 1821. december 31.*, XVII, kiad. VACZY János, Bp., MTA, 1907 [a továbbiakban: *KazLev*, XVII], 55.

³⁹ Batsányi Kazinczyhoz 1802. június 16. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: (1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye)*, közléteszi BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1960, 52.

tathatóságát: „...Költőt, s régi Költőt, s illy sok-sajátságú Költőt nem illik úgy szó-
laltatnunk a hogy mindennapi munkáinkat írjuk!”⁴⁰). A költőiség e téren egyszerre
érvényesül a szinkron aktualitás modalitásában és a történeti régiség egyszerre eltá-
volító és elidegenítő, valamint közelítő, „szívhez szóló” módon rokonító felelevení-
tésében: „Lelkemben ének kél; érzem a múltak örömét”⁴¹ (külön felhívnam a figyel-
met a „múltak” fordulatainak többes számú megjelenítésére!).

Mindez persze nem azért érdekes a mai irodalmiság számára, merthogy Osszián-
nak bármiféle máig élő hatása lenne – maga a mű nyilván kiesett az újraolvasható
művek kanonikus halmazából (Kazinczy fordítását pedig tapasztalatom szerint a
szűkebb szakma sem szokta olvasgatni), hanem elsősorban azért, mert Kazinczy,
mikor újításainak a közérthetőség szerinti vádoltatását visszautasítja, nagyon erősen
előlegezi a befogadás-esztétikák szemléletváltását is: a mű nevében erőteljes, s a maga
korában meglehetősen szokatlanul határozott, az íróval analóg elvárásokat fogalmaz
meg a befogadóval szemben is: „Természetesbb az a vád, mint hogy a gondos Író előtt
váratlan lehetne, hogy munkája nem értettetik; de midőn azt adjuk-meg, hogy az
Írónak megérthetőnek kell lenni, mi viszont kérdésbe-vehetlen jussal azt kívánjuk,
hogy az Olvasó érthető legyen; mert a hiba úgy lehet az egyik féle, mint a másiké”,⁴²
s ennek alapján a mű nyelvi megformáltságát nem egy általános és absztrakt nyelvi
norma szempontjából kívánja meghatározni, hanem a szerzői szándék, a mű szövege
és a befogadói elvárás hármasságának összjátékából eredeztetni. Állásfoglalásait, me-
lyek ismeretes módon a műveletlenebb közönség, az általa „*Pöbel*”-nek nevezett tö-
meg kulturátlanságát ostorozták (vö. pl. „[...] műveimnek mindegyike úgy készült,
hogy a nagy seregnek ne tessenék”⁴³) a maga korában (s a népies irodalom vonzásában
nagyon sokáig később is) egyszerűen ízlésarisztokratizmusnak és ezoterizmusnak
állították be; talán szerencsésebb lenne ma már bennük az irodalom befogadó-köz-
pontú szemléletének képviselőit is meglátni és elfogadni. Továbbá az is igencsak fi-
gyelemreméltó, hogy az újabb magyar irodalomnak igen sok játéka fel tudja idézni
Kazinczy ekkori egyszeri próbálkozását, s a kitalált nyelv gesztusa, úgy látszik, ma
különlegesen erősen érvényesül. Weöres Sándor fantasztikusan historizáló nyelv-
teremtése a *Psyché*-ben, Márton Lászlónak posztmodernként kitalált magyar barokk
költészete vagy elképesztő Novalis-fordítása,⁴⁴ Kovács András Ferencnek bravúros,

⁴⁰ KAZINCZY, *Ossziánnak minden énekei...*, i. m., I, XIV–XV.

⁴¹ *Uo.*, II, 85.

⁴² *Uo.*, XV.; máshol: „Általában itt az inkább a kérdés, *ki* olvas, mint hogy *mit* olvas [...] s ne feledjük, hogy valamint van jó Író is, úgy jó Olvasó is, rossz olvasó is van...” Kazinczy recenziója az *Ó és új magyar* c. könyvről (Tudományos Gyűjtemény, 1817, XII, 102, 90).

⁴³ Levele Kis Jánosnak 1801. nov. 21. = *KazLev*, II, 445. Máshol, pl.: „Az én tudományom nem lehet sokaké, valamint Nyelvem nem az Élet és az Írás alantabb Nyelve, hanem a Poesisé.” Kazinczy Rumy Károly Györgynek 1819. jan. 2. = *KazLev*, XVII, 270.

⁴⁴ Mivel e versek csak kevésbé ismert kiadványban jelentek meg, szemléltetésként talán nem érdektelen egy versszakot idézni közülük:

Márs- & Apollonál és Vénusnál az ágyon
sokat forogtam én örök babérra vágyón
de most enyész-Verem szegény engem keríts el
őszi harmattal & bánatos kikericcsel...

a történetiséggel állandó intertextuális játékokat folytató költeményei (kivált kuruc táncszavai a *Saltus Hungaricus* kötetben), vagy a próza területén Esterházy Péternek Csokonai Lili néven írott *Tizenhét hattyúk* című regénye (1987) mind a régiség/maiség tengelyén folytatott archaizáló nyelvújítás gesztusait prezentálják, egyszerre képviselve a hagyomány idegenségének átsajátíthatósági, valamint radikális újításkényszer hozó dilemmáit; továbbá, az előzőektől természetesen elkülönítve, itt említhető meg Tandori Dezsőnek nyelvileg talán legszélsőségesebb kísérlete is, mely egy nem létező, beszélhetetlen, egyértelműen (azaz grammatikailag) nem is olvasható nyelv költészeti meglevenítésére tör a *Koppar köldüs* című kötet (1991) verseiben, a költői megszólalásnak önmagában vett és önmagára vetített idegenségét mint a költői megszólalás egyik lehetséges alapesetét mutatván fel. E vállalkozások mind azt bizonyítják, hogy az ilyen típusú esztétikai törekvéseknek akkor is van értelmük és hagyománytörténésük, ha tisztán nyelvi megközelítésük valóban nem kevés nehézséget is hozna magával. E költészeti „irányzatnak”, melynek legfőbb jellemzője alighanem „a kulturális időrend összezavarása” lehetne, bizonyára teljes joggal adta Szigeti Csaba az oxymoron-szerkezetű „radikális archaizmus” elnevezést,⁴⁵ s Kulcsár Szabó Ernő is teljes joggal fedezte fel az ily típusú költészetben a kulturális emlékezetgyakorlatoknak egészen speciális tendenciáját, mikor (Kovács András Ferenc esetében) „a kulturális memóriának, az emlékezet újraírásának költészeti kísérleteként” határozza meg ezt a poétikai világot, s azt hangsúlyozza, hogy „nem a lírai én, nem a vers beszélője lesz a közlés voltaképpeni alanya, hanem a nyelv vagy a játék maga”, minek következtében „a hagyomány jelenléte” a továbbiakban „nem »egyidejű« temporalitásként válik érzékelhetővé”.⁴⁶ S mindennek fényében – a Kazinczy-kori és a mai irodalmiságnak kettős, kétirányú szorításában – talán az a költői sor is másként lenne olvasható, mely a XIX. század vége felé Thaly Kálmán, Endrődi Sándor, Zemplényi Árpád archaizálóan imitatív költészetében lelhető fel, s melynek legmagasabb teljesítményeként alighanem Ady Endre kuruc-ciklusa értékelhető. Mindezek a régebbi és mai kísérletek ott tudhatják maguk mögött Kazinczy nagy vállalkozását, melynek elméleti tanulságát akkor sem győzhetjük ismételni, ha persze Kazinczy talán nem így fogalmazta volna meg: a költészet mindig kitalált, a mindennapi nyelvhasználattól távoli nyelven szólal meg.

MÁRTON László, *A Pásztorság el-múlása 's fel-támadása. XXV Purgomák... = „KOVÁTSI”-Jelenlét-revű*, fel. szerk. JANKOVICS József, Bp., Magvető, 1986 (JAK-füzetek, 23), 70–77. – A különlegesen érdekes fordítás: NOVALIS, *Heinrich von Ofterdingen*, ford. MÁRTON László, Bp., Helikon Kiadó, 1985.

⁴⁵ „A nyelvi archaizálás vagy életveszélyesen közel kerül a hamisításhoz – kivéve, ha a választott történeti nyelvállapothoz képest anakronisztikus –, vagy egy sosem volt nyelvi kimerát, nyelvi szörnyszülöttet teremt, egy harmadik, *közöttek nyelvet* a mai és egy régi nyelvállapot között. [...] A költőnek ekkor a kiválasztás révén, tegyük hozzá, rendkívüli erőfeszítéssel, *ugrást* kell végrehajtania [...] költeményének formai múltja és jelene között.” SZIGETI Csaba, *A himsfarkas bőre: A radikális archaizmus a mai magyar költészetben*, Pécs, Jelenkor, 1993, 16–17. Kivált az I. 1. fejezet: *Néhány szó a radikális archaizmusról: Esszéisztikus bevezető*, 7–20.

⁴⁶ KULCSÁR Szabó Ernő, *Poesis memoriae: lírai mnemotechnika és kulturális emlékezet (Kovács András Ferenc pályakezdése)* = K. Sz. E., *Szöveg – medialitás – filológia: Költészettörténet és kulturalitás a modernségben*, Bp., Akadémiai, 2004, 245–267. Az idézetek: 246, 249, 258.

Kazinczy Sallustius-fordítása

Mint sok esetben, ezúttal is – ha tömör és hatásos kezdetre vágyunk – jó egy Arany-idézet: „Kazinczy [...] [a] római remekírók, Cicero, Sallustius fordítása által, mely utóbbin 30 évig dolgozott, erőt kölcsönze nyelvünknek.”¹ Nem véletlen, hogy Arany ebben a rövid magyar irodalmi tankönyvében is fontosnak tartotta a Sallustius-fordítás megemlítését. Maga Kazinczy élete legfontosabb művének tartotta, ezt igen sok vallomása alátámasztja. Mivel a szakirodalomból több munka is rendelkezésünkre áll, amelyek így vagy úgy fordítással foglalkoznak, ezért látszólag eltekinthetnénk a hosszú „kihordás” egyes fázisainak összegyűjtésétől és elemzésétől, azonban az idevágó két tanulmány egyike sem teljes, ezért azzal kell kezdenünk, hogy – felhasználva az említett munkákban, tehát Kaufmann Lajos² és Borzsák József tanulmányában,³ illetve disszertációjában felsorolt helyeket –, kiegészítsük azokat a levelezés más helyein található szövegrészletekkel, hogy mérlegelhessük: miért volt annyira fontos az írónak e fordítás, illetve a több mint harminc év alatt, amíg vele foglalkozott, milyen stratégiákat követett a befejezés, illetve a megjelentetés érdekében. (Mint tudjuk, végül is csak posztumusz műveként jelenhetett meg az oly szeretett munka, 1836-ban, Toldy Ferenc és Bajza József gondozásában.)

A legelső adatok 1802-ig nyúlnak vissza, egy Nagy Gáborhoz írott levélben kér egy Sallustius-példányt, ugyanezen évben pedig Teleki Sámuelnek azt írja, hogy emlékezetben még fogsága idején kezdte fordítani a római szerzőt, hiszen nem kaphatott írószereket – más leveléből tudjuk, hogy néha az olvasásra kapott könyvek lapjaira szöggel karcolta be fordításait, vagy ecetben áztatott vasdarabok levélvel irkált – és most e sokat memorizált fordításokat akarja papírra vetni, illetve újrადolgozni. 1807-es leveleiből egy percig úgy tűnhetné, mintha már kész volna a fordítás; nagy nehezen legyőzte a források és segédkönyvek hiányát, Sárospatakról kölcsönbe, illetve saját költségén külföldről hozatva drága kiadásokat, különböző nyelvű fordításokat és kommentárokat szerzett, azután mégsem adta ki kezéből a munkát. Kaufmann úgy értelmezi e döntését, hogy csupán azokat a részeket tekintette teljesen befejezettnek, amelyeket már annak idején fogságában elkészített és most véglegesített, de a többivel még nem volt megelégedve. Mindenesetre egy, a szakirodalom által nem

¹ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY János *Összes Művei X, Próza Művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 513.

² KAUFMANN Lajos, *A görög és római classicusok Kazinczy Ferenc levelezésében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1898, 271–341.

³ BORZSÁK József, *Az ókori classicusok és Kazinczy*, Bp. – Czegléd, Nagy Elek Könyvnyomdája, 1906.

idézett levél veti talán a legélesebb fényt az író lelki indítékaira. Majthényi László Bars vármegyei alispánnak írja 1808. április 20-án:

„Ott, ahol nem vala tintám [...] elkezdém dolgozni Sallustot is. Megrezzentve egyszer, amit így dolgoztam, semmivé tettem. A múlt decemberben Catilinát újra dolgoztam, emlékeztetvén reá a mostani sallustiusi idők által, melyekben a nagyravágyás és pénz esztelen szerelme sok Catilinákat szül, kik a hazát elveszteni készek, csak hogy magokat nagyokká tehessék. Catilina kész, noha hozzá históriai s filológiai jegyzéseket is kell dolgoznom – s Jugurtha kész lehet nemsokára, ha nyílás esik előttem, ha úgy, amint ohajtom, kiereszthetem. Egy szép álom lepdes lelkem előtt eránta. – B. Prónay Sándor egy holnappal ezelőtt azt írta nekem, hogy az attyának képét –, kit én régolta kimondhatatlanul tisztellek – számomra lemetszettette, de hogy dr. Kovács akarja a maga már kész munkája elébe tenni. Íme ez meg is történt. Azonban tőle tudom, hogy leánytestvérei ugyanazt in folio is metszették. Sallust érdemli a pompás kiadást. Az én kedves Rádaymat fogom megszólítani, hogy megtévén hitvese a magáét a kép metszésében, ő is tegyen valamit s nyomtattassa Sallustot magyarul a kép nagyságában s tégyen elébe egy levelet az ipához. A nyomtatás költsége neki az eladandó exemplárokból az utolsó fillérig vissza fog téríttetni. Mert én mindaddig nem nyomtathatok semmit, míg Egyveleg fordításaimnak nagyrészét ki nem adhatom; az pedig tőlem, aki ott annyit szenvedtem, és aki az ott miatt nékik még fizetni tartoztam, én, akivel testvére ily igazságtalanul bánt, s akit barátjai így fogadtak – én, aki ősz hajjal fogok gazdálkodásomhoz s ennyi terhekkel –, éntőlem, mondom, az hamar és könnyen ki nem telik.”⁴

Mint tudjuk, Ráday nem segített, és ezért a kiadás – ráadásul ez a szép és kétnyelvű kiadás – elmaradt. Azért volt mégis érdemes ily hosszan idézni, mert Kazinczy soha többé ilyen nyíltsággal nem önti ki szívét Sallustiusszal kapcsolatban, nem árulja el, hogy olyanfajta utálat és undor hajlítottta őt e fordításra, saját korának undokságától, börtönfalak közt töltött első és szabadlábban töltött második fogságának elviselhetetlenségétől menekülve, mint amilyen érzület annak idején Caesar halála után magát Sallustiuszt hajlítottta véglegesen a politikától az írásra.

1808 és 1810 között további hét levelet ismerünk, amelyben újabb filológiai segéd-eszközök megszerzését tervezi, vagy már ujjong azon, hogy már hozzájutott a vágyott könyvekhez. 1812. január 29-én viszont így ír kedves távoli rokonának, Sárközy Istvánnak:

„Hogy unokád Marcus Aemilius kapa, a nékem éppen nem kedves Edvárd és György nevek elibe, azt a te szeretetednek, szeretetre s tiszteletre oly igen méltó barátom, nagy bizonyosságul veszem. Ezek és az ilyenek azok a komplementek, amiket én oly feletten szeretek. Adja Isten, hogy a két Marcus Aemilius valaha szeressék egymást s egyik a másikat emlékeztesse, kiktől származnak; adja Isten, hogy mind a kettő elmondhassa: *potiorque mihi semper visa est periculosa libertas quieto servitio*; adja Isten, hogy mind a kettő Rousseau Emilje spiritusában neveltessék s nevelje magát.”⁵

⁴ KAZINCZY Ferenc *Művei II, Levelek*, vál., szöveggond., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), 211–212.

⁵ *Uo.*, 351.

Az idézet nem egyéb, mint Lepidus beszédének egy részlete, Sallustius sajnos csak töredékesen fennmaradt nagy művének, a *Historia* egyik darabjából (I, 55, 26) idézzük, Kazinczy saját fordításában: „s nekem a’ veszélyes szabadság a’ nyugalmas szolgaságnál mindég több vala.” Ez a töredék utolsó előtti mondata, a folytatásból, vagyis az utolsó mondatból kiderül, hogyan kerül ide Marcus Aemilius: „Mit ha javallatok, jertek, Római férfiak, ’s Isteneink’ segédje alatt Márcus Aemilius Consul vezérekkel, társatokkal, az hon’ elvesztett szabadságát törekedjete visszaszerzeni.”⁶

De még maradjunk Emilnél! 1813. június 3-án a debreceni Szentgyörgyi Józsefhez írott leveléből páratlan bizonyítékát idézhetjük annak, hogy mennyire szívéhez nőtt Sallustius.

„Május 30-án – így ír Szentgyörgyinek – én épen Cátónak Caesar ellen mondott felséges beszédét fordítgatám újra Sallustiusból, midőn a feleségem [...] általméne a szomszéd szobába, s egy óránál kevesebb idő alatt a Napam kijő tőle, s valamit mond, amiből én csak ezt értettem: einen Sohn. Egyszerre kiáltám a Paulus Aemilius két szavát: *Accepto Augurium!* a Cátó Beszédire emlékezvén, s azt az áldást adtam a fiamnak, hogy vajha ő is mindenek felett szeresse a Virtust és a Hazát.”⁷

Így kapta Kazinczy fia az Emil nevet. Mit is mond Cátó a Caesar ellen mondott beszédében, amelynek hatása alatt a szenátus végül is úgy döntött, hogy kivégezteti Catilina Rómában maradt cinkosait és erőhatalommal lép fel maga Catilina ellen. Többek között így szólt – és ez tetszhetett Kazinczynak:

„De az halhatatlan Istenekre! titeket szólítalak föl, kiknek mindég több vala paloták, majorotok, szobraitok, festéseitek, mint a’ haza; ha ugyan ezeket, bár mik legyenek a’ mit így ölelgetek, szeretnétek megtartani; ha mulatkozásaitok csendet, békét áhítanak, ébredjete fel valahára, ’s lássatok az hon’ védelméhez. Nem köz örömeitek forognak szóban, nem frigyessink’ sérelmei; szabadságunk, életünk áll koczán. Gyakor alkalmokban sokat szóltam én e’ Rend előtt Eggybe-írt Atyák, gyakran ízben foglalá el polgárink’ lelkeiket bujálkodás és pénzszerelm, ’s ezért sokakat látok felharagítva rám. Ki enmagamnak ’s kényeimnek soha semmi tántorodást el nem nézék, nem könnyedén tűrhetém másokban az elvetemedést. De akkor, ha nem igen ügyeltek is szavamra, hazánk ingatlanul állt; bel ereje győze gondatlanságunkon. Most immár nem az a’ kérdés, ha ép vagy romlott erkölcsökkel éljünk-e, nem hogy a’ Római Nép’ birodalma mi nagy és mi felséges légyen: hanem hogy az, bár millyetén, miénk maradjon-e, vagy ellenségeinkké velünk együtt. És énnékem valaki még könyört, még irgalmat fog emlegetni? Már ugyan régen elvesztők’ a dolgok, ’igazi neveiket, mert a’ másét eltékozlan adakozásnak, a’ rossz töttek’ merését nagylelkűségnek mondogatjuk; ez juttatá honukat a’ veszély’ szélére.”⁸

⁶ C. C. SALLUSTIUS’ *Épen maradt minden munkái*, Magyarra KAZINCZY Ferenc (Római classicusok magyar fordításokban, Kiadja A’ Magyar Tudós Társaság, I), Budán, A’ Magyar Kir. Egyetem’ betűivel, M.D.C.C.XXX.VI, 191.

⁷ Vö. KAUFMANN, *i. m.* 317.

⁸ SALLUSTIUS, *i. m.*, 78.

És természetesen nem csupán e beszéd keserű, a nemzethalált is felidéző malíciája tetszhetett neki, hanem Sallustiusnak az LIV. fejezetben adott jellemzése is Cátóról, a híres összehasonlításban, ahol neki nyújtja a pálmát Caesárral szemben:

„Cátóban viszont becsület’ szeretése vala meg, ’s a’ szerénysége, de leginkább sa nyarúságé. Nem gazdagságban versenye gazdaggal, nem czinkosságban pártszövővel; hanem a’ vitézzel bátor lélekben, a’ szerénnyel szeméremben, a’ tisztával jámborságban. Lenni akara jó, nem látszani. Így minél kevésbé kereste a’ dicsőséget annál inkább érte el.”⁹

Látszólag igaza van Kaufmann-nak, aki szerint hat évig érintetlenül hevert a kézirat Kazinczy fiókjában, mert valóban, a fentiekhez hasonló nagyszabású és kidolgozott kiadási tervek nem akadunk leveleiben. Azonban éppen ez a látszólag néma korszak érleli meg Kazinczyban azt a gondolatot, hogy Sallustiust is felvonultassa ortológus ellenfelei le- vagy meggyőzésére, hiszen más antik szerzők mellett a neológusnak tekinthető Sallustius tekintélyével is ostromolja Téli Takács Józsefet 1815. június 10-én írott levelében,¹⁰ vagy Beregszászi Pált ugyanazon évben; különösen szellemes az utóbbihoz címzett riposztja:

„s mi tudjuk, hogy Homer is, mások is csináltak szókat. S Plautus, Horác, Virgil, Lukréc, és a peregrinus transmarinus Propert, kiket az úr, prof. úr talán csak nem tart nyelvrontóknak, az én értelmekben való nyelvrontók voltak.”¹¹

(Különösen szép, ahogy Propertiussal példálózik, hiszen a reá alkalmazott jelző, vagyis a „tengerentúli bujdosó” arra utal, hogy a római elégiaköltő szerelmi bűjában ott akarta hagyni nemcsak Rómát, még a római költészetet is és Athénba akart emigrálni, hogy a görög filozófiának szentelje életét.) 1819. szeptember 23-án Desseffy Józsefnek keserves humorral számol be Széphalom leégéséről, miután legfőbb kincsét, családját és kéziratait sikerült kimenekítenie az égő házból, de a falu újjáépítésében, noha szívesen segítene koldusbotra jutott jobbágynak, szándéka szerint nem tud eleget segíteni, mivel:

„Édes barátom, epe nélkül mondom: Virtus post nummos. Nincs jobb portéka, mint a pénz, noha Sallust azt mondja, hogy ezt egy bölcs sem szeretete meg.”¹²

Mindenesetre ugyanezen levélben megígéri barátjának, hogy viszi neki az elkészült fordításkéziratot. Két év múlva, 1821. február 4-én ugyancsak neki viszont őszintén bevallja, hogy a tengeri kigyóvá nőtt javítgatás után „Sallust jobb most, mint volt, de mi az a római originális mellett? Széjjel tépném valamikor a kettőt össze hasonlító.”¹³

⁹ *Uo.*, 82.

¹⁰ KAZINCZY, *Művei II...*, i. m., 453.

¹¹ *Uo.*, 468.

¹² *Uo.*, 558.

¹³ *Uo.*, 566.

Nem idézem most azokat a híres levélrészleteket, amelyeket minden, a tárgynak szentelt, sőt minden Kazinczy-portré is méltán idéz, a Guzmicsnak írott 1820. december 20-ai, vagy a szintén hozzá intézett 1824. február 26-ai levélből, vagyis arról, hogy e mű az ő legfőbb büszkesége, első ifjúsága óta szerelme, sőt Sallustius tette őt „nyelvrontóvá”. Annál inkább szeretném felhívni a figyelmet egy passzusra a Jan-kovich Miklósnak 1824. április 19-én írott leveléből:

„Zrínyinek nevét hallván nekem minden vérem megpezsdül. Erit ille mihi semper deus. Szébb magyar írótt én nem ismerek a régiek közül, s szeretnék tanítványa lenni Sallustban. Ismered-e egy nem versekben írt munkáját, melyet én Hadi Tudománynak neveztem. Azt gróf Dessewffy József a fejezett Bónis Ferenc szép unokájától íratta le. Ott is kimutatta foga fejtérét, hogy a németet (a közellakót) nem szerette. A cenzúra azt most meg nem engedi, hogy kiadjuk: de az idők változnak és az efféle jó fenntartani. Kérlek, tehát, méltóztassál e kincs birtokába eljuttatni.”¹⁴

Az egész rajongó kitérésben a legizgalmasabb Zrínyi istenítése. A latin idézet természetesen Vergilius első eclogájának 7. sora; ott Tityrus mondja azt pásztortársának, Meliboeusnak Augustusról, akkor még ugyan csak Octavianusról, hogy előtte mindig istennek fog számítani; nem is csoda, hiszen visszaadta a veteránok javára elkobzott földcskáját. (Ilyen hőfokú rajongással senkiről sem szólt soha a régebbi magyar irodalom képviselői közül és ennél a véleményénél mindig is megmaradt: később még azt is le meri írni, hogy Mária Terézia halála előtt Zrínyin kívül nem volt valamire való magyar költő, és még a szerbek is előttünk jártak a költészet birodalmának meghódításában, mint ahogyan azt ékesen bizonyítja a Goethe által fordított *Hasanagánica*, azaz a *Hasszán aga özvegye* című ballada.) Zrínyi magasztalásán túl azonban van két teljesen újszerű mozzanat a fentebb idézett levélrészletben. Az egyik az, hogy a saját legfőbb ambícióját, vagyis a virtuálisan tökéletes magyar Sallustius Zrínyihez méri; a másik pedig az, hogy rögtön a *Vitéz hadnagy* kéziratára tereli a szót, amelyet a Bónis-kódex egy másolatából ismerhetett meg és ebben természetesen az osztrák, azaz a Habsburg-ellenesség kvintesszenciáját látja. Azaz nem csupán esztétikailag kapcsolja össze Zrínyit és Sallustius és méri a legértékesebb műfaj, azaz az eposz mértékével a történetíró is, akinek mintegy ő a magyar lelke és az ő legfőbb költői ambíciója így neki is az eposzírás, hanem tematikailag is mint a mélységes nemzeti romlás lánglelkű ostromozóit és a szabadság rettenthetetlen magasztalóit.

Egyébként azzal, hogy egy kettősséget menet közben triáddá, azaz hármassággá alakít, minden valószínűség szerint tudatosan utánozza Sallustius rengeteg stílusbravúrja közül a leghatásosabbat, a legfeltűnőbbet, vagyis azt, hogy az ellentétpárokat egyenként háromfelé osztja fogalmilag és retorikailag, majd ezeket a hármasságokat a szórend alakításával ismét kettőssékké, vagyis párokká rendezze. Ennek a stílusjellemzőnek a legfinomabb elemzője Kurt Latte példaként többek között a *Catilina*

¹⁴ *Uo.*, 617–618.

megrázó végső jelenetét hozza fel, vagyis a csatateri halottszemlét (Cat. 61, 8–9)¹⁵. Lássuk csak, hogy milyen bravúrosan fordította ezt Kazinczy is, nyilván vérévé vált alkalmazása.

„Sokan, kik látni vagy zsákmány szedni jöttek elő, az ellenségi had testeit (javítottam a sajtóhibás *tetteit*ből) forgatván egyik felére, másik vendégtársára talált, olykor haragosára. Így váltogatá egymást, végig az egész sergen öröm és bánat, siralom és vígadás.”¹⁶

(Eredetiben: „multi autem qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volentes hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, maoror, luctus atque gaudia agitabantur.”)¹⁷

Bevallom, ideális kritikai kiadás lebeg a szemem előtt. A Debreczeni Attila vezetésével jelenleg folyó digitális és papíralapú összkiadás segítségével és mint annak egyik folyamánya megjelenhetnék, úgy, hogy még Kazinczynak a kétnyelvűségre, az illusztrációkra, a kommentárra és a szükséges jegyzetekre formált igényét is megvalósítsa, de ezenfelül felhasználhatná a teljes levelezésben, illetve az egyéb művekben fellelhető adatokat a keletkezéstörténet, a legendás több mint harminc év felrajzolására; az említett és egyes esetekben bizonyára (talán széljegyzetelt) példányaiban fenn is maradt, Kazinczy által a munkához használt szövegkiadások, kommentárok régi és új magyar, német, francia, spanyol fordítások, az előszó klasszika-filológiai és esztétikai forrásai Wieland Horác-tanulmányáig bezárólag stb. szövegeit, bejegyzéseit, tanulságait; természetesen tükröznie kell az MTA Kézirattárában megmaradt három teljes kézirat és a szintén ott őrzött gyűjtelékanyag szövegvariánsait.¹⁸ Folytatni kell azt a fordítás-ellenőrzést és értékelést, amelyet a kitűnő és mára szinte – Tóth Péter egy 1997-es életrajzától eltekintve¹⁹ – teljesen elfeledett csornai premontrei rendi tudós tanár és klasszika-filológus, Szenczy Imre maga is fordító, annak idején alkotott Kazinczynak előbb Sallustius-, majd Cicero-fordításairól; Sallusra nézve pl. 1839-es *Figyelmező*-beli megjegyzései mai napig érvényesek és egyenként mérlegelve pl. a túltömörítésre, egyes szavak vagy fordulatok elhagyására vonatkozó megállapításait, mert így közelebb juthatunk Kazinczy stílusának rejtélyeihez.²⁰ Újra fel kell venni azt a fonalat is, amelyet Kaufmann (akkor már Ozoray) a fordítás nyelvének elveiről archaizmusainak, provincializmusainak stb. forrásairól írt; mai nyelvtörténeti tudásunk meg is követeli ezt a revíziót.

¹⁵ Kurt LATTE, *Sallust* (1935) = *Sallust*, Hrsg. von Viktor PÖSCHL, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981 (Wege der Forschung, XCIV), 400–460.

¹⁶ SALLUSTIUS, *i. m.*, 88.

¹⁷ C. SALLUSTI Crispi, *Catilina, Iugurtha, Fragmenta ampliora*, edidit Alphonsus KURFESS, Editio altera aucta et emendata, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri MCMLIV, 52.

¹⁸ Vö. GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Bp., MTA Könyvtára, 1993.

¹⁹ TÓTH Péter, *Egy elfeledett múlt századi klasszika-filológus: Vázlat Szenczy Imre pályájáról*, Vasi Szemle, 1997/3, 320–333.

²⁰ Lásd: *Figyelmező*, 1839/26–28 (július 2. – július 16.), 421–428; 445–448; 458–465.

Ezek után lehet olyan kísérőtanulmányt írni, amely meghatározza az *Előszó* helyét nem csupán a magyar irodalomtörténet szempontjai szerint a Kazinczy-életműben és a magyar irodalomban, hanem – mivel komoly klasszika-filológiai teljesítményről is van szó – azt a helyet is, amelyet a mű (előszó és fordítás együtt) a nemzetközi klasszika-filológiában elfoglal. Csak néhány, felvillantott szempont: a Caesarhoz írott két levél mai napig vitatott hitelességének kérdése; Sallustius „pártosságának” problematikája; stílusának és egész művének korabeli európai recepciója. Hahn István, Adamik Tamás, Makk Ferenc, Tar Ibolya tanulmányai és külföldi filológusok, pl. Werner Schur vagy Ronald Syme stb. olvasásakor sokszor igazolva látjuk Kazinczy érvelését még a vitatott kérdésekben is.

Ha érdemes volt Arannyal kezdeni, ne riadjunk vissza attól, hogy Horváth János idézettel zárjuk rövid mondókánkat. *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című könyvből idézek, ahol így szól Kazinczyról:

„Régi vallásos íróink, s köztük kivált Pázmány és Káldi »erővel, tömörséggel, méltósággal« teljes nyelvéről emlékezvén fájlalja, hogy ezek után a költő Zrínyi nagy kezdeménye, ki a rómaiak s olaszok tanítványa volt, folytatás és következmények nélkül enyészett el; pedig hová juthatott volna nyelvünk, ha ezen az úton futhat vala tovább! »A' vallásbeli vetekedések azt tanácslák – így világítja meg gondolata magvát –, hogy az Író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, 's a' darabos, de velős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen érthetővé leve, 's erőtlenné, lelketlenné egyszerűsmind.« [Tudományos Gyűjtemény, 1819, XI, 7–8.] A stilizta Kazinczy stíltörténeti szemléje ez, s ne higgyük, hogy ő a múltat egyszerűen csak tagadni óhajta. Régi nyelvünkben meglátja s méltányolja az *erőt*, de ezt egymagában elegendőnek nem tartja, új eszményt tűz ki – nem helyette, hanem hozzá, kiegészítésül –, a *szépség* eszményét. *Erő és szépség* – aki Kazinczyt olvasgatta, jól tudja, mily gyakran forog ajkán ez iker-eszmény megnevezése.”²¹

Nem nélkülözhetünk irodalmi múltunkból egy remekművet.

²¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 208.

MEDIALITÁS ÉS
TÁRSMŰVÉSZETEK

DUPress

Silány originál vagy mesteri kópia?

Kazinczy és a művészi utánzás elve

Költők, írók szellemi hagyatékát az irodalom szokta gondjaiba venni. Kazinczy Ferenc enciklopédikusan gazdag életműve azonban a humán tudományok virtuális közösségének ügye volt, és marad. Széphalom nagyvilágra nyitott, nemzetnevelő poétájáról – születésének két és fél évszázados ünnepén – szívesen szólunk Halász Gáborral, sorainak pátoszát is vállalva: „Vannak örök ideálok, melyeket szem elől veszteni lehet, végképp megtagadni nem. Vannak örök tanítók, akik bármilyen mellőzöttek, élő örököknek maradnak meg.”¹

Írásom főcíme alkalmi parafrázis. Az „eredeti vagy másolat?” alkotásbeli dilemmáját tömöríti Kazinczy második, nagyfokú alkotói tudatosságra mutató korszakában. Vagyis akkor, amikor az irodalmi-művészi praxis mindennapjai fölé már az esztétikai megnyilatkozások hálója borul.

Jól tudjuk, a jakobinusszervezkedésben való részvétele miatt 2387 napnyi börtönfogságot átélt Kazinczy 1801-től, szabadulása évétől új és átfogó művelődési programot indított a hazai ízlés átformálására, a „latinitas” késő barokk, deákos kultúráját görögös neoklasszicizmusba vezetve át. Számos világirodalmi remekmű átültetése után egyre következetesebben hangoztatta, hogy többre tartja a nagy klasszikusok, elsősorban a régi görögök utánzását – akár mint elvet, akár mint gyakorlatot – a hazai eredetiség születő félben lévő produktumainál. Mint műbíró, a kivitelezés minősége tekintetében is nagyobb engedékenységet tanúsít, ha az előbbiről van szó. Az irodalomtudomány könyvtárnyi eredménye világítja meg, miként lett ez a nézet Kazinczy ízlésének sarokköve, milyen áldásai voltak az egyetemes kultúrával mért magyar művészet kezdeti etapjában, hogyan vált idővel nehézkes doktrínává, s állította őt végül szembe az utána jövő romantikusok saját nemzeti tematikát és formavilágot posztuláló nemzedékével.

E nagy ívű folyamat megrajzolásához a művészettörténet is hozzájárult. Itt csak arra van mód, hogy a Kazinczy-recepció őскеzdeteire utaljak: szaktudományunk két, napjainkban is sokat forgatott olvasmányára. Az egyik Meller Simon 1906-os monográfiája a magyar klasszicista szobrászat úttörőjéről, Ferenczy Istvánról², a má-

¹ HALÁSZ Gábor, *Kazinczy emlékezete* = H. G., *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, szerk., s. r. a. VÉBER Károly, Bp., Magvető, 1981, 241. Az esszé Kazinczy halálának százados ünnepé alkalmából íródott.

² MELLER Simon, *Ferenczy István élete és művei* (1792–1856), Bp., Athenaeum, 1906. Meller Simon (Győr, 1875. dec. 26. – Párizs, 1949. márc. 10.) művészettörténész. 1910 és 1924 között az Országos Szépművészeti Múzeum munkatársaként különösen a grafikai és szoborgyűjtemény fejlesztése terén szerzett érdemeket. A Tanácsköztársaság alatt egyetemi tanárrá nevezték ki, s ezért

sik Csatkai Endre 1925-ös kelezésű, de csak 1983-ban közzétett bölcsészdoktori értekezése *Kazinczy és a képzőművészetek*³ címmel.

Bár az előbbiben Kazinczy csupán háttéralakja az „első nemzeti szobrász” közüggé emelt élettörténetének, akként azonban gigantikus: pártfogó-nevelő-buzdító, művészformáló, közönségtoborzó potentát a felvilágosodás és a reformkor váltóidején. A Ferenczy Istvánhoz címzett Kazinczy-levelek vagy a róla szóló Kazinczy-kritikák gondos összeszerkesztésével, de immár önálló narratívába illesztve, Meller Simon a hazai „képfaragás” – és egyben a magyar nemzeti művészet – születésének históriájába avatja be olvasóit, korszakos *műttörténeti* eseménnyé alakítva az alacsony sorból induló kultúrhős útját Rimaszombattól Rómáig, a kézművességtől a szépmesterségig. Ez az út – egy volt lakatosmester meghívása az irodalmi panteonba – Meller koncepciójában nem volt elképzelhető a művészi hírnevet generáló magyar nyilvánosság, a kortársi befogadó közeg előzetes várakozása nélkül. Ezt a várakozást pedig jórészt Kazinczy görögös szépségeszményben fogant eszméi tartották ébren, a szépművészetek egyetemleges összetartozásának hangoztatása közepette. Ha Ferenczy István pályája és az ő két fő műve, a *Csokonai-mellszobor* (1808) és a „*Szép Mesterségek kezdete*” (*Pásztorlányka*, 1822) a nemzeti művészet idealizált kezdetét jelentik, akkor Kazinczy ennek a kezdetnek „kongeniális” *gerjesztője* – hirdeti Mellerrel a nyugatos felzárkózás történeti előzményeit kereső, modern századforduló.

Csatkai Endre jóval szikárabb írásművet hagyott ránk. Másfél száz lapos, elő- és utószóval, német rezümével és függelékekkel ellátott, posztumusz könyve a publicistában, a prózaíróban és a vallomások költőben egyaránt a műbíráló-ízlésfejlesztő tudóst, a nyitott szemmel járó, céltudatosan utazó, műértő Kazinczyt keresi. Áttekintése igen bősz. Alapul veszi az 1924-ig megjelent irodalmi levelezést, a kiadott költeményeket és a hozzáférhető publicisztikát is.⁴ Kazinczy személyében Csatkai így sokoldalú, magát minden műfajban megmutató alkotót, ugyanakkor ellentmondásokkal teli – ahogyan ő látja – „megfoghatatlan” gondolkodót adoptált a művészet történetébe. A kismonográfia terjedelmű munka az irodalom és a képzőművészet interpretációs szinkronjával szokatlanul kezdeményező volt, az 1920-as évek immár harmadszor feltámadó újhumanizmusának idején. Fejezetenként épülnek egymásra Kazinczy tanulmányai, fontosabb művészeti tanai az irodalmi tájékozódással párhu-

annak bukása után egy ideig emigrációba kényszerült. Számos hazai és külföldi szaklapba írt tanulmányokat. Főbb művei: *Az írott kiáltók jelentősége* (1898); *Michelangelo* (1903); *Goya* (1913); *Az Esterházy-képtár története* (1915); *Szinyei Merse Pál* (1935). Nevéhez fűződik a Szépművészeti Múzeum kis lovas bronzszobrának a Leonardo-életműbe illesztése.

³ CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek* (1925), Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1983. Csatkai Endre (Darufalva, 1896 – Budapest, 1970) a művészettörténet kandidátusa, a soproni Liszt Ferenc Múzeum egykori igazgatója, Sopron és környéke, valamint Kismarton műemlékeinek és kultúrtörténetének kutatója. Főbb művei: *Sopron környékének műemlékei* (1932); *Die Denkmäler des politischen Bezirkes Eisenstadt und der Freien Städte Eisenstadt und Rust* (Österreichische Kunsttopographie XXIV, 1932, Dagobert Freyjel közösen).

⁴ Kritikáját lásd FRIED István, *Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek* (1925), szerk. GALAVICS Géza, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1983, 139, 36 t., Irodalomtörténeti Közlemények, 1984/5–6, 475–479.

zamosan, ilyen tárgyú írásai prózában és versben, törekvései a képzőművészetek hazai fellendítésére, és végül jelentősége az utókor számára, személyének és művének értékelése. A könyv – ha szabad elfoglultnak lenni – leggyümölcsözőbb passzusai éppen azok, amelyek Kazinczy szerepét taglalják művészeti irodalmunk sajátos nyelvezetének alakításában.⁵ *A mesterség, művészség, mívelés, művész, Opifex, Handwerker, Artista, Künstler, architectura, plastica, faragás* egykorú, közszájon forgó jelentésárnyalatai manapság szinte maguktól kínálkoznak a magyar művészettörténeti szaknyelv gyökereinek modern vizsgálatára.

Bár szemléletükben eltérők, néhány záró-értékelő passzus mindkét könyvben összecseng az ábrázoló művészeteknek elkötelezett Kazinczyról. Elhagyva a szobrász Ferenczy István életének első, heroikus korszakát, Meller így összegezi:

„Kazinczy tőle telhetőleg iparkodott ízlését fejleszteni, s szinte lázas vágygyal [sic!] akart műértő lenni. Többszörös bécsi tartózkodása alatt szorgalmasan járta a Belvedere, az Akadémia és Esterházy gyűjteményeit; személyesen megismerkedett a kiválóbb bécsi művészekkel, és sokat forgolódott műtermekben. Odahaza, Széphalmon, metszetgyűjteményén művelte szemét. Mindazonáltal ítélkezéséből hiányzik a szemlélet közvetlensége. Fölfogását a művészeti irodalomból meríté; mások ítéleteiből szövődött össze rendszere; szóval inkább elvei vannak, mint eredeti ízlése [...] Állandóan hangoztatja a plastikára vonatkozó fő elvét: hogy a szobrászat feladata nem a valóság megközelítése, hanem az eszményítés. Műértő nem volt, hanem kora magyarságának művészeti tekintetben is legműveltebb embere.”⁶

Csatkai Endre pedig ezzel zár:

„Ha [Kazinczy] bejárhatja Európát, nagy szervező képességéhez nagy látókör is járul, talán egymaga is képes lett volna nemzeti szellembe terelni művészetünket. De működése csak összekötő híd lett, amelyen a külföld művészetének csupán egy[etlen] irányzata kelhetett át, mert a híd fejeinél régi s kisszámú benyomásokból leszűrt követelmények álltak őrt, s kárhoztattak mindent, ami nem felelt meg nekik.”⁷

Másutt pedig:

„Egy nemzet gondolkodásának világát átgörgetni más szférákba oly feladat, amelynek véghezvitelében Kazinczy egy Winckelmann, egy Goethe nevezhet rokonléleknek [...] De ahogy Winckelmann előtt nincs német művészeti irodalom, s készületlen a nyelv e téren, ezt elmondhatjuk Kazinczyról is. [...] Nincs addig irodalmunkban ennyire művelt ember, nincs ennyire kifejlesztett ízlés és nincs, aki a művészet mezejére nagyobb felkészültséggel vezethette volna elmaradt nemzetét. De Winckelmann tudós, Kazinczy csak megmarad a gazdag műveltségű műértő jelentéktelenebb szerepében.”⁸

⁵ Kazinczy és a képzőművészeti irodalom nyelvezete. CSATKAI, *i. m.*, 66–69.

⁶ MELLER, *i. m.*, 162–163.

⁷ CSATKAI, *i. m.*, 23.

⁸ *Uo.*, 69.

A két ítéletet egymáshoz igazítva rámutathatunk: a közös fenntartás Kazinczy önmagát túlélte, mintakereső, doktriner klasszicizmusának szól, „életidegen” ízlésének – akár kifinomult az, akár nem – és pedig az eredetiség, a teremtető elvű hazai romantika új mérlegén. Mellernél Ferenczy István életműve felől ítélve – aki maga is bukdácsol a két korszak törésvonalán – Csatkainál pedig a Kazinczy-féle művészet-felfogás belvilágából hozva felszínre az új idők és új eszmények iránti „értetlenséget”. Az pedig, hogy ez a korlátok közé szorult ízlés maga esett-e áldozatul a szűkös hazai viszonyoknak, vagy a rá következő neki, nem is egészen világos a nemzeti bezártságról szóló, szakadatlan diskurzus e fenti két példáján. Tudjuk, hogy választott tárgyában minden korszak némileg önmagát ragadja meg.

Kazinczy avíttnak ítélt képzőművészeti felfogását kell tehát körüljárnunk, és pedig az irodalmiutánzás-program és a képi másolatok párhuzamos (akként is meghirdetett) problematikája mentén. A *kritikai* attitűdöt inkább egy *analitikus megértővel* váltva fel, szorgalmaznám az író néhány forrásának újraolvasását. Azt remélem ugyanis, hogy ezek tartalmi felénk is nyitottak még, s hogy elődeink után számunkra is hagytak átlátni és továbbkérdezni valót. Csupán vázlatosan, egy-két esetleges kutatási fogódzó megjelölésével.

I. UTÁNZÁS ÉS KÉPZÉS – TÁRSADALMI-ETIKAI ASPEKTUSOK

„[...] a’ Mesterségek’ dolgában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon – még eddig ugyan szerencsétlen – igyekezet helyett, hogy szép Originalokat készítsünk, a’ nálunknál szerencsésbb Nemzetek remekjeit tészük magunkévá”⁹

– írja Kazinczy 1803-ban. A másolás-program igen világos megfogalmazása ez egy olyan nemzet számára, amelynek még nincs intézményesített, vagyis akadémiai rangra emelt szépművészete, csupán a *tekhné* értelmében vett kézművessége. A műzsák és gráciák hozzánk legközelebbi otthona Bécs, ahová Ferenczy István majd csak tizenegy év múlva indul el, hogy onnan is továbbállva egészen annak őshazájáig, Rómáig jusson. Az *Élet és Literaturában* mindez metaforikus tömörséggel ismétlődik. Mivel a faragás és festés Múzsái – úgymond – nálunk még „vendég Istenségek”, Kazinczy inkább a külföld nagy műveit javasolná kiállítani „minél hívebb, de minél szabadabb kézzel dolgozott másolatokban.”¹⁰ Azt is megmondja, hogyan tegyünk rájuk szert: „amelly hazában még nincs festő iskola, a’ melly hazában még nem virágzik a’ festés és faragás, ott a’ Gypsabguszoknak ’s Copiáknak nagy a haszna.”¹¹ Ezt fontos gondolattal köti össze:

⁹ 583. Schedius Lajosnak, 1803 = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892 [a továbbiakban: *KazLev*, III], 41.

¹⁰ Idézi CSATKAI, *i. m.*, 28.

¹¹ 714. Kis Jánosnak [1805] = *KazLev*, III, 256.

„A’ fordításnak nagyobb [t. i. a haszna, K. E.] mint a’ Copiáknak, mert a’ Copia merő originalis; de a’ fordítás lassanként az idegen nyelvek’ szépségeit hozza a’ miénkbe, és éreztetvén, hogy hol maradánk sokkal hátrább az idegeneknél, végre meggyőző a’ felől, hogy ha egy lineában akarunk valaha ezeknek írójikkal állani, újítani kell nyelvünkön.”¹²

A művészi másolat itt – és még annyi más helyen – a nyelvművelési program középpontjába állított műfordítás analogonja. A műfordító Kazinczy saját írói szerepét is megjelöli a kétféle alkotásmód egymásra vetített célképzetében.

„Sokan tőlem originált várnak, kívánnak, szent hazafiságból, de gondatlanul. Én többet használok azzal, ha Emilia Galottit a legnagyobb gonddal adom a nemzetnek, mintha egy silány originált faragok. Remek originált írni nem nekünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni.”¹³

A művészi kópiák Kazinczynál tehát egylényegűek a szépirodalmi átültetésekkel. Mindkét eljárás a példakép követése, újra-alkotás, re-produkálás, akár kézműves formálásról, akár nyelvi teremtsérről van szó. A kettő ekvivalenciáját az írói szóhasználat is elárulja: néhány soron belül Kazinczy hol *farag*, hol *ír*. A költőnek – ahogyan az már a *Bácsmegyeynek öszveszedett leveleiben* (1789) megmutatkozik – hasonló okból kell *fordítania*, mint a festőnek és a szobrásznak *másolnia*: hogy a többi nemzeteknél már elismert művészi szépségek és finomságok nálunk is meghonosodjanak. Kazinczy a fiatalabb költőtársakat is ennek az ízlésfejlesztő szándékának a jegyében utalja a szobrászathoz, miközben a kőfaragótól vagy festőtől *poézist* vár. A bécsi utazásra készülődő Kölcsy pl. így biztatja:

„Csak arra szoktassa Uram Öcsém magát, hogy mindég a’ *Régiség* statujait nézze, tudván hogy az épen úgy haladja felül az idők’ munkáját, mint a’ *Classicusok*’ írásai a mostaniakat.”¹⁴

A két nemzetnemesítő tevékenység összetartozásáról más feljegyzések is szólnak. Ilyen pl. egy életrajzi epizód 1814-ből, amikor is Kazinczy Debrecenben felkeresi Kiss Sámuel rajztanítót. Az író szomorúnak találja, hogy a bécsi akadémia egykori növendéke már alig dolgozik, s emiatt épp távozni akar, amikor előkerül néhány krétával készült, antikfej-tanulmány a festő bécsi éveiből. A régi nézeteiben új impulzusokra váró író ez a röpké „demonstráció” igencsak felvértezi a nyelvújítás hangos társadalmi vitái közepette.¹⁵

¹² *Uo.*

¹³ Levél Majthényi Lászlónak 1808. április 30-án = KAZINCZY Ferenc *Művei*, vál., s. a. r., jegyz., SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979, II, *Levelek*, 210.

¹⁴ 2693. Kölcsy Ferenchez, 1814 = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901, 459.

¹⁵ 2602. Gr. Dessewffy Józsefhez, 1814 = *Uo.*, 239–240.

A művészet utánzáselve láthatóan *erkölcsi* tartalmakat vesz fel magába: egyén és közösség művelődését hosszú távon szolgáló küldetése van. Az *Orthologus és neológus nálunk és más nemzeteknél* (1819) körmondatos retorikája szerint:

„Valamint a faragó és festő nem emelkedhetik soha mívésszé, ha az antikok és a XVI. század nagy mesterei s a későbbeké után nem gyakorolja szemét s karját, s csak eleven példányok után dolgozik: úgy nyelvünk soha azzá, amivé máris leve, annyival inkább amivé lenni még ezután fog, nem vált volna, ha az Erdősi követői, s ezek közt senki nem inkább, mint előbb Baróti és Révai, később Virág, velünk a rímetlen versek szépségét s méltóságát meg nem kedveltették, s ezáltal a bátrabb és fentebb merésekre nem szoktattak volna.”¹⁶

A fenti gondolathoz kommentárként két megjegyzés kívánczik. Az egyik, hogy a deákos költők triáza az antik időmértékes verselés hazai adaptálásában jócskán megelőzte az antikizáló képzőművészetet (Ferenczy éppen csak befejezte első munkáját, a *Csokonai-büszttöt* Rómában). A másik, hogy *eleven példány* után dolgozni – az utánzás-elv tükrében – annyit tesz, mint élő modellt igénybe venni, végső soron *természet után* alkotni, ami Kazinczy zárt logikája szerint alacsonyabb értékű a klaszszikusok követésénél. A szép művek iránymutatója nála nem a természet, hanem a mintaadó ókori mesterek, akik a természetből már szerencsésen elhagyták az esetlegest és a mulandót, az utókorra pedig a múlhatatlant, azaz a *tökéletest* hagyták.

„A szép tudományok’ és izlés dolgában annál tökéletesebb a mív, minél közelebb járúlnak a’ Classicusok példájához; annál szenvedhetetlenebb a’ mív, minél távolabbra tévedtünk tőlük.”¹⁷

A Kazinczy-féle kíváncsi arra is kitér, hogy az antik örökség termékeny befogadására csak magas szintű ismeretekkel lehet szert tenni. Irodalom és képzőművészet ebben is azonos gyökerű. 1812-es bécsi útján Kazinczy úgy találta, hogy a két kézzel dolgozó mesterek nem sokat forgatják a görög–latin auktorokat. „A Művész nem Művész, ha nem Poéta, vagy nem járatos a’ Classicusokban.”¹⁸ – szögezi le rosszállón. A humaniorákban nem remeklő Ferenczy István leveleit egyenesen „lakatosiaknak” találja. Ő, aki a császárvároson túl sohasem jutott, és a klasszikus olvasmányok becsületén otthonról őrködik, hamarosan egy kézművest fog megkoszorúzni, ahogyan az később majd őt.¹⁹ A Meller-féle Ferenczy-monográfiának igazi életrajzi súlypont-

¹⁶ A szöveget innen idéztem: *Tudományos Gyűjtemény: 1817–1841*, Bp., Magvető, 1985, I, 148–149.

¹⁷ 1108. Cserey Farkashoz, 1807 = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1807. május 1. – 1808. június 30.*, V, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1894, 7.

¹⁸ 2382. Gr. Dessewffy Józsefnek, 1813 = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900, 245.

¹⁹ Lásd KIRÁLY Erzsébet, „*Laudatio artis*”: 19. századi képzőművészetünk egykorú emlékei = *Aranyérmek, ezüstkoszorúk: Művészskultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*, szerk. SINKÓ Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1995, 56–85. Ferenczy és Kazinczy kapcsolatáról az 59–62. oldalon. A fenti esemény 1830-ban Fáy András házában történt, ahol is szobrászunk egy

jai Kazinczy Rómába küldött intelmei: a Virgilek és Cicerók műveit éppen ott, a mindkettejük által istenített Canova közelében *nem* olvasni – akár a maguk nyelvén, akár olasz, francia vagy német fordításban – igen nagy mulasztás lenne!²⁰ Bár a praktikus tanácsok a megfelelő kiadások beszerzésére vonatkoznak – pótlandó a szobrászinas iskolázottságának fogyatékoságait – valójában nevelési céljuk van. Hirdetik az akadémiák humanitásestményen alapuló gondolatát a tudományok és a szépművészetek, vagyis a költészet, a festészet és a szobrászat intellektuális oszthatatlanságáról.

II. A REMEKMŰ ÉS LENYOMATAI – KULTIKUS ASPEKTUSOK

1. A műalkotás dicsérete

A szelíd didaxis mai füllel annál különösebb, minthogy Kazinczy ugyanekkor dicsőítő verset, műtárgyepigrammát ír a *künstlerségért* versenybe szállt Ferenczyhez. Pontosabban annak *Pásztorlánykájához*, amely eredetileg *A Szép Mesterségek Kezdeté* címmel készült el. Egy olyan „faragott képhez” – s ez még különösebb – amelyet ő akkor még nem is látott:

Lyányka, találva van ő! 's te mosolygva csudálod, hogy arczát
A' homok illy híven szökteti-vissza feléd.
Szóllj, ki vezette karod'? ki sugallta kebledbe hogy azt merd?
Néked ez elhevülést egy kegyes Isten adá!
„Ámor nyújta segélyt, 's munkám' kedvelni taníta;
'S a' leczkét együtt vette Ferenczy velem.”²¹

kis ceremóniát rögtönzött a művészársaságnak. Azzal a magyarázattal, hogy Rómában az írói vagy művészi érdemeket meg szokták koszorúzni – más zöld lomb nem lévén – szomorúfűzgallyból maga készítette koszorút tett az idős Kazinczy fejére. Ez volt a szépmesterségek viszontgesztusa az irodalom felé, amitől a meglepett Kazinczynak könnyek szöktek a szemébe, s „kedves zavarában” sorra ölelte az íróársakat. A történet, amelyet MELLER Simon is elmesél (*i. m.*, 162.), FÁY emlékezésén alapul (*Irodalmi és művészeti tarló-virágok*, Divatcsarnok, 1853/20, június 9.).

²⁰ MELLER, *i. m.*, 152.

²¹ Közölve: 4150. Ferenczy Istvánnak, 1823. jan. 17. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1822. január 1. – 1823. december 31.*, XVIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1908 [a továbbiakban: *KazLev*, XVIII], 235. Ugyanott lásd Kazinczy jegyzetét, amelyből megtudjuk, hogyan lett a leány saját invencióból *Graphídon*: „A' Művészek. Mythológiája a' rajzolást feltalált Leánynak még nem ada nevet, a' nélkül szóllani pedig felőle bajos körülírással ízetlen. Kénytelen valék tehát annak nevet csinálni. Rajzolni görögül γράφειν, 's innen gráphisz; ennek diminutívuma Graphídion, mely *kedves kis Rajzoló*t tehet.” A szövegből kitetszik, hogy Kazinczy a szobor allegorikus tartalmait felől közelített, így győzve le a „státua” jelenvalóságának hiányát, vagyis hogy azt még nem látta. Értelmezésének lényege a szerencsés tárgyválasztás feletti, patrióta öröm: a kezdő művész a művészség kezdetének mítoszát dolgozta fel az önálló útra *antik minta* után lépő magyar művészet nyitányaképp. A költemény az *Epigrammák görög értelemben* c. kötetbe került. Az ókori történet a rajzművészet eredetéről Plinius *Naturalis Historiájának* XXXV. könyve (XLIII. 151.) szövegén alapul. A szobor elkészültének idején Ferenczy Istvánt József nádor ösztöndíja támogatta, ezért is lett az

A Ferenczy *Graphídionára* tárgy- és formaválasztását Kazinczy így magyarázta: „A’ Szobrász Antik világban él; ’s így illő vala felőle nem rímes, hanem scandált sorú ’s görög ízlésű versben szóllanom” – írja.²²

A versben allegorikus kontextusba rendeződnek a csodálat tárgyai. A költő *élő* személyként szólítja meg a márványból kivésott nőalakot, dicséri kezében az íróveszszőt, mely kedvese alakját visszahozta neki, majd Ámort, aki a lány kezét eközben vezette, végül Ferenczyt, aki *con amore* dolgozott a rajzoló figura megörökítésében.

Az ébredező hazai képzőművészetnek nem akármilyen elogiuma ez a költemény. Hiszen – szögezi le mindjárt Kazinczy – ahol még nincs képzőművészeti akadémia, ahol a képi nevelés iskolai rajzoktatásban merül ki²³, ahol nincsenek képárus boltok, ahol egy metszetgyűjtemény csak külföldi vásárlással, vagy egyenesen tulajdonosa buzgalmából, azaz könyvekből kivagdosva és laponként albumba ragasztgatva gyarapodhat – mint ahogyan az övé²⁴ – a Szép Mesterségeket először meggyökereztetni, első tehetségeit pedig magasztalni kell. A Ferenczy *Graphídionára* ugyanakkor a már példaképpé emelkedett „művésztárs” elismerése is. Saját literátori programjának megvalósítójáé, aki – Kazinczy szavaival – „újabb fényt vont a hazára”.²⁵ A fény a dicsőség fénye, de a század boldogulást ígérő világossága is ebben az allegorizáló kontextusban.

Nem a *Pásztorlányka* az egyetlen képzőművészeti alkotás, amelyen Kazinczy Ferenc az antik *ekphraszisz* élményrögzítő erejét próbálgatta. A „görög értelmű epigrammák” sorában ilyen még a *Canova Psychéjére*, az *Antinous*, a *Venus Callipygos*, a *Laokoon*, az *Apollon*, az *Io* és *Jupiter* és a *Dolce Madonnája*. Az utóbbi kettő kivételével ókori görög (vagy görögnek hitt), illetve klasszikus ízlésben fogant, egykorú szobrok a tárgyai. Olyan kanonikus szépségű műalkotások tehát, amelyek Johann Joachim Winckelmann nyomán (*Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban*, 1755, valamint *Az ókori művészet története*, 1764) egyszerre lettek a kultikus rajongás és a tudományos vizsgálódás tárgyai Európá-szerte.²⁶

a magyar nemzet ajándékaul szánva. Ferenczy István 1822-ben mindkét alkotását, a *Pásztorlánykát* és a *Csokonait* hazaküldte, s azok az év őszén egy ideig a nagyközönség számára is láthatók voltak. A hírek szerint a budai vár egyik alsó termébe csak úgy tolongott a kíváncsi pesti polgárság, hiszen a sajtónak köszönhetően mestert és művét már legenda övezte.

²² 4150. Ferenczy Istvánnak, 1823 = *KazLev*, XVIII, 236.; MELLER, *i. m.*, 151.

²³ A rajzoktatás még haszonelvű céljaihoz lásd a debreceni professzort, Sárvári Pált 1804-ből: „Tagadhatatlan dolog, hogy számos kézi mesterségek, minéműek a Kőművesség, Átsság, Asztaloság, Lakotosság, Ötvösség, Fazekasság, sőt, hogy többet ne említsek, még a szép Varrás is, a rajzolás mesterségének tudása nélkül kevésre mehetnek.” A problémáról lásd CIFKA Péter, *A pályakezdő Ferenczy István = Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, SZABOLCSI Hedvig, Bp., Akadémiai, 1978, 465. Amikor 1825-ben a *Hébe*, Igaz Sámuel zsebkönyve számára Kazinczy recenziót készít elő a *Pásztorlánykáról* és kéri a művész jóváhagyását, Ferenczy immár öntudatosan, változtatást javasol: „Mesterség helyett írnl *Művészség(et)*...” Lásd MELLER, *i. m.*, 160.

²⁴ Lásd SINKÓ Katalin, *Kazinczy Ferenc és a műgyűjtés*, *Ars Hungarica*, 1983/2, 270–280.

²⁵ Idézi MELLER, *i. m.*, 151.

²⁶ Götz POCHAT, *Geschichte der Ästhetik und Kunsttheorie*, Köln, 1986. A Winckelmann, illetve a Lessing című fejezetek a 403–410. oldalon.

Az antik irodalmi hagyománynak megfelelően, amelyet Kazinczy itt követ, a versek vagy a szoborról szólnak, s olyankor annak nagyszerűségét ünneplik, vagy egyenesen a szoborhoz, de ismét csak attól indítatva, azon fellelkesülve.

A megtévesztően plasztikus márvány, a par excellence görög „plasztika” és a benne nemesen megformált emberalak csak olyan korszak sajátja lehet, amelyben a műalkotás a maga önálló jogán létezik, kitüntetett ontológiai státusszal. Erre pedig a Winckelmann utáni művészetbölcseleti tradíció szerint a polisz-közösségben élt görögség tudott szert tenni azáltal, hogy az emberi alakot a maga isteni szépségében örökítette meg, vagyis *erkölcsisége* legmagasabb fokán. Ezt a szabadságból mint létfeltételből kibontakoztatott erkölcsiséget a görög szobor, a körüljárhatóan megformált emberi test a *kifejezés* – éspedig a belőle *kifelé* áradó, nekünk szóló kifejezés – nagyszerűségével közvetíti az utókornak.²⁷ Az emberi test a görögség felfogásában maga a láthatóvá tett lélek – vallja Winckelmann-nal a klasszicizáló-platonizáló XVIII. század, s innen ered a szobrászat kitüntetett pozíciója a képzőművészetek rangsorában.

Az istenekkel alaki rokonságban élő márványmodellek, akiket alkotóik „genie”-je²⁸ halhatatlansággal ruházott fel, *mágikus* hatásúak. Egy régebbi, mitologikus gyökerű felfogás szerint még életre is kelhetnek birtoklóik vagy szemlélőik számára (lásd a Pygmalion-történetet), aminek a műtárgyepigramma, mint lírai műfaj, közelebbről alkalmi vers adott irodalmi keretet. Művészlegendák sokaságában maradt írott emléke annak a „csodának”, hogy a remekműben lélek lakik, amely az értő szemlélő számára képes megszólalni.²⁹ Kazinczynál e hagyomány folytatódik: a körbejárt remekek élő organizmusok: *lélegeznek, beszélnek, panaszkodnak, csábítanak, azaz éreznek*. A szobrok költői megszólítása valójában az esztétikai felértékelés retorikai fogása: minthogy tökéletes művészi teremtmények, a természeti teremtményekkel nemhogy azonos értékűek, hanem felül is múlják azokat. Az antikvitás, a reneszánsz, a klasszicizmus után a romantika viszi majd tovább az eszményítésnek ezt a kifinomult tanát. Műtárgyepigrammáinak néhány ide tartozó darabjával Kazinczy is hozzájárult ehhez a közös európai eszmekincshez.

Forduljunk most tehát a szemlélet számára adott műalkotások tapinthatóbb való-sága felé.

²⁷ „...a szépség eszményének a tanával a művészet lényege számára is elő van készítve a hely. Hiszen kézenfekvő e tan művészetelméleti alkalmazása a winckelmanni klasszicizmus értelmében.” Hans Georg GADAMER, *Igazság és módszer: egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. és utószó BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 56.

²⁸ A zseni-fogalomhoz, amelyet általában tévesen kötnek a romantikához, lásd Edgar ZILSEL híres könyvét: *Die Entstehung des Geniebegriffes*, Tübingen, 1926, illetve Paul BÉNICHOU, *Le sacre de l'écrivain*, 1750–1830, Paris 1973.

²⁹ Lásd Ernst KRIS, Otto KURZ, *Die Legende vom Künstler*, Frankfurt am Main, 1980, 89–112. és Oskar BÄTSCHMANN, *Pygmalion als Betrachter: Die Rezeption von Plastik und Malerei in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts = Der Betrachter ist im Bild: Kunstwissenschaft und Rezeptionsästhetik*, Köln, 1985, 183–225.

2. A gipszöntvény varázsa

Az epigrammákban megmutatkozó, entuziasztikus hangvétel a műbíráló, műbárát, műgyűjtő Kazinczynak is sajátja. Őszinte vágy élt benne, hogy az itáliai föld és Görögország világszerte csodált gyűjteményi darabjait honfitársai számára is láthatóvá tegye. 1800 körül, amikor a fogságban Kazinczy a Winckelmann-féle *Görög művészet történetével* ismerkedik³⁰, ez már sehol Európában nem volt lehetetlen, köszönhetően a művészi kópiák hatalmas divatjának.

Amikor Kazinczy másolatokról beszél, egyaránt gondol különféle (főleg réz-) metszetekre, festmények olajban kivitelezett, egyedi másolatára és antik vagy antikizáló gipszöntvényekre. Az utóbbiak emlegetése mögött mindig nagyobb terv, a hazai látáskultúra csiszolásának tanító-nevelő szándéka áll. A Kazinczy-féle „Gypsabgusz” mintha alkalmasabb lenne példálózásra is, mint a sokszorosított grafika, s ez nem véletlen. Az ókori művészet igazi recepciója akkor kezdődik, amikor ezek a szobrok különféle öntéstechnikák révén, eredeti méretükben megsokszorozódnak, és eljutnak Európa minden részébe. A gipszöntvényeket is magában foglaló „Abguss” címszavában Johann Georg Sulzer (1771) úgy fogalmaz, hogy azok a könyvterjesztéssel felérő jó szolgálatot teszik: kitörve bezártságukból, csekély költségen a tudós kabinetjébe vagy a művész műhelyébe állíthatók, és „Róma így minden országban egyszerre jelen lehet”.³¹ Sulzer szerint a művészet elterjedésének érdekében kívánatos lenne, hogy az antik szobormásolatok minél teljesebb gyűjteményével minden rajz-akadémia rendelkezze, s hogy ezt az eredeti alkotások birtoklói maguk is szorgalmazzák, vagy legalább megkönnyítsék.³² Idővel ez meg is valósult csaknem minden nagyobb városban, s kisebb-nagyobb gipsz-kabinettekkel az akadémiák után a módosabb palotáktól a polgári otthonokig egyre többen rendelkeztek. Az akadémiákon az oktatás segédeszközeiként: minthogy az antik plasztika formáit kötött normarendszernek tekintették, az öntvény – amely ezeket a formákat változatlanul visszaadta – érdemi előképrangot élvezett és nevelő hatást fejtett ki az ifjú művészek stílus- és ízlésvilágára. De látványuk már önmagában is képes volt lenyűgözni. Erről tanúskodik a festő, Asmus Jakob Carstens, aki 1776-ban a koppenhágai akadémiai gyűjteménybe lépve, állítólag így szólt:

³⁰ Az 1828-ban írt *Fogságom naplója* csak erről a műről tesz említést (lásd KAZINCZY, *Művei, i. m.*, I, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, 488.). S ez azt jelentené, hogy más Winckelmann-művet Kazinczy nem ismert. Erre hajlik RADNÓTI Sándor, „*Xenidion s Etelke*”: A magyar winckelmannizmus határai, *Holmi* 2008/11, 1432. Fried István ugyanakkor emlékeztet arra, hogy Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétika tanszékének professzora az 1790-es esztendőkből és a XIX. század elején ugyancsak Winckelmanntól ihletve oktatta hallgatóit, s mindezt a göttingai neohumanista antikvitáskultusz jegyében. Lásd FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátorlajújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 66. De akár számolhatunk a Winckelmann-művek, köztük a *Gondolatok* Európa-szerte kimutatható, spontán hatásával is, ami Kazinczyt is megérinthette.

³¹ „Rom kann dadurch in allen Ländern zugleich seyn”. Johann Georg SULZER, *Allgemeine Theorie des Schönen Künste*, Bd. 1., Leipzig, 1771, 3–4.

³² *Uo.*

„[...] a fohász szent érzése járt át és fakasztott csaknem könnyekre [...] elgondolni és kívánni se tudtam volna a magam számára nagyobb boldogságot, mint mindig e pompás alakok szemlélése közepette élni.”³³

Winckelmann műleírásától elfogultan Goethe is bevallotta a *Belvederei Apollón-büsztt* kópiája megszerzésekor, hogy „egész lénye meg van rendülve”. Csakúgy, mint az első itáliai utazás során megszerzett, kolosszális Juno-fej öntvényétől, amelyhez szavai szerint csak Homérosz éneke fogható. A gipszmásolat varázsához egy látszólag technikai jellegű körülmény is hozzájárult. A kifinomult „weimari ízlés” felfigyelt a két különböző természetű anyag, a márvány és a gipsz egymáshoz való viszonyának feszültségére.

Amikor a csillogó, sima és eleven márványból fényhatásokat elnyelő, anyagtalan, krétaszerűen matt gipszmásolatot vesznek, valójában egy érzéki eredetijétől megfosztott kópia születik: a plasztika művészetéből művi plasztika lesz. A testi létezőből, az érzékiből így mintegy kivonódik a szellemi, és amit magára ölt, az immár a tiszta forma. Pontosan az a forma, amely a művész eredeti invenciója volt, még a megvalósulás előtt. Ez a tiszta forma csiszolható, tökéletesíthető, és eredetijével ellentétben nem kell, hogy kiteve legyen a felületeket torzító, esetleges fényhatásoknak, különféle sérüléseknek. Az anyagiságnak ez a felszámolódása az eszményítést, az idealizálást célul tűző művészetfelfogásban dicséretes gesztus. Azáltal, hogy az öntvény az eredetiről származik, de annak ideáját letisztultabban hordozza, metafizikai aspektust is kap. Ezért veszi őt is körül a halhatatlanság szakrális aurája.³⁴

Kazinczy láthatott antik gipszgyűjteményt, mégpedig Bécsben, az ottani képzőművészeti akadémián.³⁵ Mint másutt, itt a császárvárosban is a művészoktatás, az aktrajzolás bázisa volt ez. Heinrich Friedrich Füger (1751–1818) festő vezetése alatt, de kivált 1795-től a bécsi akadémia a winckelmanni utánzás-koncepció művészi praxisba való átültetésének gyűjtőpontjává vált. A Poussin-követő Füger még római ösztöndíjasként, 1776-ban találkozott az új, klasszicista ideál híveivel, mindenekelőtt

³³ Hans-Ulrich Cain: Wozu Gipsabgüsse? <http://www.uni-leipzig.de/antik/index.php?id=84>

³⁴ Lásd minderről: Gabriele HATWAGNER, Die Lust an der Illusion – über den Reiz der „Sheinkunstsammlung” des Grafen Deym, der sich Müller nannte, Wien, 2008, 90–92. Goethe weimari házában antik másolatait nagyszabású kiállításon mutatták be: *Goethe und die Kunst. Schirn Kunsthalle, Frankfurt – Kunstsammlungen zu Weimar*, 1994. május – október. Frankfurt, 1994.

³⁵ Az 1688-ban alapított bécsi képzőművészeti akadémia 1692-ben vásárolta meg Rómában az első 38 ládányi antik gipszmásolatot. Köztük volt a *Medici Vénusz*, a *Laokoón*, a *Belvederei Antinous*, a *Farnese Flora*, a *Belvederei Apollón feje*, emellett pedig egy-két újkori mű (Michelangelo és Bernini szobrai). A kiállításra szánt Antikenzimmer mellett 1776-ban gipszöntődét is főlláttottak, amelyből vásárolni is lehetett. A gyűjtemény gyarapítását az akadémia protektorai folyamatosan szorgalmazták, de a tárolóhely kicsinek bizonyult. Amikor 1821-ben egy nagyobb öntvényt szállítmány érkezett Rómából, már szükségraktárt nyitottak. Lásd SZENTESI Edit, *Szobrászattörténeti másolatgyűjtemények a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század utolsó harmadában*, Művészettörténeti Értesítő, 2006/1, 42–43. Szentesi Edit a magyar múzeumlétezés nagyobb keretei közé illeszkedve tárgyalja a bécsihez hasonló, magyar gipszgyűjtemény gondolatának és későbbi, részleges megvalósulásának epizódjait.

Anton Raffael Mengsszel, aki Winckelmann legjobb barátja volt. A bécsi akadémia élére történt kinevezésében (1795) pedig ugyancsak Winckelmann-tisztelő körök támogatták. Hosszú oktatói pályáján Füger végig a régiek utánzásának volt és maradt elkötelezve. Egy nemrégiben bemutatott, bécsi kiállítás azzal a koncepcióval zárult, hogy a feledés mélyére süllyedt, antik gipszminták sok mindent megvilágítanak a kor művészi viszonyaiban, tematikájában, ikonográfiájában; mintegy *esztétikai kulcsnak* foghatók fel. Másfelől kiderül, hogy mindig is különös *aurával* rendelkeztek, ami kétségtelenül *műalkotássá* tette őket.

Jelentős állítás ez annak fényében, hogy 1800 körül itt, ezen az akadémián, ahol még szinte éltek a késő barokk és a velük szembemenő újklasszicista hagyományok is, már a kora romantikusok festőgenerációja jelentkezett. A bécsihez egyébként nagyon hasonló koppenhágai akadémia híres antik gipszmásolatait nemcsak a fent említett Asmus Jakob Carstens csodálhatta, hanem a tanulmányaikat itt kezdő Philipp Otto Runge és Caspar David Friedrich is.³⁶ Látogatóként azonban a magyar Kazinczy Ferenc is.

Tudnunk kell tehát, hogy amikor a mi ifjú romantikus íróink-költőink őt elmara-dott ízléssel vádolták, tőlünk karnyújtásnyira is egészen különböző idősíkokba transzponált stílusirányzatok küzdöttek egymással a korszerűség babérjaiért.

III. KITEKINTÉS

A szemet gyönyörködtető antik gipszmásolatnak ez a kulturális feledésből visszahozandó, összetett hatásmechanizmusa paradigmaticusnak tekinthető a művészet 1800 körüli – a mi Kazinczyunkat is fordulatra sarkalló – recepciójában. A műveket historikus rendbe állító, s ezzel a tudományosságot megtermékenyítő winckelmannizmusnak³⁷ egy *másik* nyúlványa ez, ami a műélvezet és a befogadói magatartásmód kevésbé beszédes históriájának lapjaira tartozik. Ezt a manapság elsüllyedni készülő jelenséget nevezhetjük az utánzás-mechanizmus és a másolatok által újonnan gerjesztett *műértékelés* „rajongó formájának”. A Kunstschwärmerei” magatartásmód; esztétikai beállítottság, amely tudatosságot igen, rendszert azonban nem kíván. Ahogy Goethe kevésnek érezte a nyelv kifejező erejét az isteni művek és azok lenyomatainak társaságában, s élete végéig gyanakvó maradt a szépség verbalizálható tanaival szemben, úgy Goethe magyar rajongója sem épített, még töredékes „bölcse-

³⁶ Michael THIMANN, *Rezension von: Bettina Hagen: Antike in Wien. Die Akademie und der Klassizismus um 1800. Eine Ausstellung der Gemäldegalerie der Akademie der Bildenden Künste Wien vom 27. November 2002 bis 9. März 2003 und der Winckelmann-Gesellschaft im Winckelmann-Museum Stendal vom 11. Mai bis 27. Juli 2003, Mainz, 2002* = <http://www.sehepunktnkte.historicum.net/2003/12/2290.html> (2009. 10. 15.)

³⁷ Lásd RADNÓTI Sándor tanulmányait: *Az eredetiség Winckelmann-nál*, Holmi, 2005, 174–192, *Műértő és régiségbúvár*, Alföld, 2006/3, 76–89, *Xenidion és Etelke: A magyar winckelmannizmus határai*, Holmi, 2008, 1428–1454. Vö.: Christina DONGOWSKI, *Konstitutionen von Text, Körper und Skulptur in J. J. Winckelmanns Hermeneutik der Antike*, Giessen, 2001.

letet” sem, az antikok magyarországi befogadására. Sőt a maga sajátos szépségfogalmára sem, noha levelezésében csaknem minden a körül forog. Amikor Csokonai 1804-ben Sulzer *Allemeine Theorie der schönen Künste* című lexikonját kéri tőle, elküldi neki, de azzal, hogy inkább a nagy példákban merítsen.³⁸ Ars poeticaszerű nézete egy kiérleltnek mondható változatban így hangzik:

„[...] fő dolog, hogy lelkeinket és szemeinket a’ Szép vizsgálása ’s studiuma által élesítsük. Nem tiltom én, hogy aestheticázzunk, de azt kívánom hogy a’ görög exemplárokat csudálgassuk [...]”³⁹.

Akad Kazinczynál egészen frappáns, axiomatikus megközelítés is:

„[...] azt tartom, hogy a’ szép Mesterségek’ productumai közt *igen nem-szép* ami nem *igen-szép*”.⁴⁰

Vagyis a „művészség” csakis az utóbbinak a teljesülése esetén felel meg önmagának. Ahol pedig a szép „mint olyan” lenne költői tárgy, ott a fogalmat mintha homály fedné. A *vétkes szép* c. epigrammában (*Új Tövises és virágok*) elhangzik, hogy bizony, az alkotó maga sem tudja, mitől szépül meg teremtményében még a *rút* is. A vers utolsó sora – „Kérdd szemed és szíved, érzeni s látni ha tudsz” – legyen az utolsó lépés a műtész-műértő Kazinczy megismerésében.

Abban az állításban, hogy a művészi szép a *szem* és a *szív* együttes kiváltsága, az érzékenység áramlatának tartós hívét sejtjük.⁴¹ Látás és érzés képessége a szépmesterség hazai születése fölött bábáskodó Kazinczy nyelvezetében fontos maradt, s immár *fogékonyságot* jelent. A szépség az ő számára az új századfordulón a tapasztalati világban már létező, normatív valósággá lett remekművek konkrétságában, a „nagy példányok” virtuális közösségében volt adva. Ezeket – ahogy fentebb írja – *vizsgálgatni* és *csudálgatni* kell, minden időben. Előttük állni, ha arra mód van, haszon, stúdium és öröm egyszerre, de azok felidézésére a kép *másai* is alkalmasak. Hiszen a művészet iránti vonzalom önképzés és odaadás kérdése, ami az intellektuálist és az érzéket magában foglaló *szemlélet* révén, egyetlen erkölcsnemesítő aktusban egyesül. A *Pásztorlányka*, akárcsak a *Belvederei Apollón* vagy a *Laokoón* – amelyeket Bécsben bizonyosan látott – autopszia nélkül is jelen vannak mindenkor a számára, mégpedig reprodukcióból, sőt annak hiányában saját látványemlékeiből előhívva is.

Winckelmann, Lessing, Goethe nem jutottak el Görögországba; Kazinczy még Rómába se. Mégis, Bécs szomszédságában ezzel a mindig emelkedett, szinte rituális

³⁸ 578. Csokonai Mihálynak, 1803 = *KazLev*, III, 33.

³⁹ 4995. Guzmics Izidornak, 1829 = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1829. január 1. – 1831. augusztus 20.*, XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1911, 46.

⁴⁰ 845. Sárközy Istvánnak, 1805 = *KazLev*, III, 484.

⁴¹ Fried István idézett műve (30. jegyzet) monográfiaszinten járja körül az „érzékeny” Kazinczyt, beleértve a műértőt is. Tanulmányom második fele szerény hozzájárulás kíván lenni a költő általa rajzolt, nagyszerű portréjához.

attitűddel – amelyben a fenti példaképek is folytonosan ösztönzik – rangos, egyetemes műértékek százait vonta hazai látókörbe, s véste őket kulturális emlékeztünkbe.⁴²

⁴² Talán nem túlzás Kazinczy utánzás-programjában egy hazai antik másolatgyűjtemény korai ábrándját látnunk. Ha ez így van, akkor annak tényleges megvalósítói, Pulszky Ferenc, Pulszky Károly és Hampel József – ha másként nem is – legalább eszmetörténetileg az ő nyomán haladtak 1870-től, valahányszor önálló képzőművészeti múzeum felállítását szorgalmazták. 1890 elején egy parlamenti vitában ez hangzik el: „És azért, t. ház, azt hiszem, csak akkor lesz magyar szobrászatunk, ha lesz alkalmunk nemcsak a szobrászoknak maguknak, de a közönségnek is összehasonlítások, folytonos szemlélések által a világ legfontosabb remekműveit oly módon közvetlenül látni, mely legalább a plasztikai formákat híven visszaadja. És a művészetnek egy ágában sem pótolhatja a sokszorosítás, a másolat annyira az eredetit, mint ép a plastica terén; mert kétségkívül a gyps-öntvény, eltekintve az anyagtól, formailag teljesen visszaadja az eredetit.” Lásd SZENTESI, *i. m.*, 36–37.

Rend és elragadtatás

Kazinczy esztétikai alaptapasztalatainak egy közös mintázatáról

„Amiként az asztalos anyaga a fa, akként az élet művészetének anyaga minden ember számára: tulajdon élete.”

(*Epiktétosz*)

„Bizonyos, hogy volt a lényében valami isteni. Földi alakjában is... Megőrizte – mint egy átörökölt, különös képességet – isteni eredetét. De bizonyos az is, hogy nem volt olyan daimontól megszállott jelenség, mint a költők, papok, művészek, akikben a nép földöntúlit szimatolt...”

(Márai: *Béke Ithakában*)

„Leültem a szőkőkút márványkávájára. Egy darabig merengtem. Majd régi, bevált módszerem szerint próbáltam előidézni a teremő révületet. Homlokomat többször egymás után belevertem a márványkávába. Csak akkor tudok alkotni, ha teljesen kikapcsolom értelmemet. Sajnos, ez nem mindig sikerült. Az értelem rendkívül buta dolog. Most is folyton odatolakodott hozzám.”

(Kosztolányi: *Esti Kornél*)

„ÉRZÉKENY”, „NEOKLASSZICISTA”

Kazinczy Ferenc éndramatizáló visszaemlékezéseiben, kurrens önreprezentációiban – vagyis önéletírásaiban és levelezésében –, de egyes műveinek peritextusaiban is felfedezhető egy újra és újra feltűnő, erős motívumegyüttes. Ez a minduntalan viszsztatérő állandó minta a színrevitt perszóna alkotás- és befogadáslényeinek közös elemeként tárul az olvasó szeme elé. Jellemzően akkor kerül tehát elő, amikor a figurát különféle esztétikai produktumokkal, könyvekkel, festményekkel, szobrokkal hozza össze a sors, amikor egy-egy művének megalkotásáról számol be, de például azokban a visszatekintő jelenetekben is, amikor barátaival, számára fontos személyekkel találkozik. A mintázat az ihletettség, az elragadtatottság, a belefeledkezés, az elérzékenyülés, vagyis az emelkedett létállapot hívószavaival jellemezhető.

Jelen dolgozat egyik célja e jelenség közelítése a *műalkotó* és a *műélvező* idealitáskonstrukcióihoz, illetőleg az ezeket újraértelmező Shaftesbury szövegeihez. Határozott véleményem, hogy írásai egy olyan új életvitel, művészi magatartásforma elterjedését szolgálták, amilyen Kazinczy esztétikai alaptapasztalatait is mozgatta, s amely egy emocionálisan felfokozott, társas és műélvező létmodalitást, egy önmaga rendszerét fenntartó könnyed és elegáns, ugyanakkor érzékeny és ihletett elragadtatottságot jelentett.

A Kazinczyról szóló szakmai egyezmények közül két, itt és most fontos közhely, hogy alapvetően *klasszicista* (neoarisztotelaiánus) eszményeket követett, illetve hogy az irodalmi *érzékenység* világának egyik legnagyobb magyarországi reprezentánsa.

A továbbiakban ennek a képnek, az „érzékeny neoklasszicista”¹ képének a bekeretezésére teszek kísérletet, mely nagymértékben mutat átfedéseket Kazinczy közvetített énképei közül a legerőteljesebbel. Szerencsétlen a metafora, annyiban mégis érzékletes lehet, hogy valóban egy átfogó értelmezői kontextus érvénybeléptetéséről lesz szó, mely segít még jobban, még mélyebben látni magát a bekeretezettet: hogy miért van úgy, hogy két évszázad távlatából is ez a Kazinczy-(ön)arckép az érvényes; hogy nemigen lehet, de nem is nagyon érdemes átrajzolni, esetleg egy éppen illő rá-mával kiteljesíteni azt.

AZ ELRAGADÓ FENSÉG RENDEZETT VILÁGA

Diderot az *Enciklopédia* 1751-es *génie*-szócikkében a megbízható, prózai és szenvtelen filozófus ellenpárjaként beszél a fenséges igazságok iránti rajongóról, s ezzel a zseniális, lelkesült, költői filozófus képével dicséri Shaftesburyt.² A lordnál a filozofálás nevelésként, nevelődésként értelmeződik, amely kizárólag társas közegben valósulhat meg. Az ez által kialakuló műveltség átfogja az összes művészetet, az udvariasság és a jó modor egész világát, szabályozza az életet és megszabja az elmélet és spekuláció irányát is. A közösségi ember eszményére épülő gyakorlati életfilozófia, a *fronészis* tudásának görög, illetve a *prudencia* ethoszának római szelleme jelenik meg Shaftesburynél a korai angol felvilágosodás gentleman-felfogásában, de a humanista képzés ebből is táplálkozó embereszménye jelenik meg a XVIII. századi göttingai neohumanizmusban és a weimari klasszikában is, szemben az empíriára és teoretikus észre szétszakított modern európai ember képével.³

A koncepció kettős, látszólag egymásnak ellentmondó árnyalatot eredményez, hiszen a nevelődés, a csiszolódás egyfajta érzékenységgel, finomsággal, lágysággal jár, a kiművelt ember tehát mintegy feminizálódik: „a szív nemcsak a racionalitás hidegével, hanem férfias durvaságával is szemben áll. A *decorum* [értsd: illendő, a jóval és a széppel összeillő, az igaz] ugyanis szorosan kapcsolódik a *venustashoz*, a szépséghez, mely nem véletlenül viseli a szépséges istennő nevét.”⁴ Ugyanakkor az ideáltípusban az arisztokratikus jelleg is dominál, mert a finomodással együtt az egykori – eszményként kezelt – klasszikus kiválóság is megformálódik egyszersmind, vagyis szépség és morál itt egymást feltételezik. A természet(művészet)-értésre mindenkinél fel kell készülnie, mert ettől válnak a férfiak kiválóvá (*arisztosz*), vezetésre legméltóbbá és a legelmésebb vitatkozóvá.⁵ Shaftesburynél a legelőkelőbb szellemek a leginkább társulékonyak, ezért a hősiesség és az emberszeretet egy és ugyanaz. Egy

¹ Vö. FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996.

² SZÉCSÉNYI Endre, *Egy derűs rajongó* = Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*, ford. HARKÁNYI András, gond., jegyz. SZÉCSÉNYI Endre, Bp., Atlantisz, 2008, 160.

³ S. VARGA Pál, *Elízium elvesztése: Csetri Lajos válogatott tanulmányairól*, Alföld, 2009/10, 59.

⁴ HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Szabad élcelődés*, BUKSZ, 2009/2, 111.

⁵ Xenophón nyomán SZÉCSÉNYI, i. m., 177.

gazdag szellemiségben és nemeslelkű hajlamban nála ugyanúgy ott rejlik a szépség és a báj, mint a világ bármilyen más szimmetriájában.⁶ A szimmetria, a szépség, a báj kategóriái sarokkövei Shaftesbury elméleti konglomerátumának. *Belső mérték* terminusa a szép minden jelenségében megtalálható, mely az igazra alapul és utal. Számára az igazság az univerzum belső értelem-összefüggése, mely szépségként tárul az érzékek elé. Olyan összefüggés, amely nem ragadható meg induktív úton a tapasztalatok felhalmozása révén, de nem is érzelmi feloldódásban, emocionális érvessztésben artikulálódik, hanem intuitíve, ösztönös, élményalapú felismerések által, melyek természete bár alogikus és non-diskurzív, azért befolyásolják előzetes tapasztalatok, korábban szerzett ismeretek.

Shaftesbury szerint a szép felismeréséhez a természeti eredetű közös emberi ösztön torzulatlan működése szükséges, ennek evilági jellegét pedig hangsúlyozza azaz, hogy nevelés által fejleszthetőnek tartja. Szükségesnek tartja, hogy az alkotó rendelkezze a nemes entuziasmus képességével, de nem engedheti át magát a fantázia csapongásának, értelmének korlátokat kell szabnia az ihletettség gátlástalan erőivel szemben. Shaftesbury a nemes rajongást a legnagyobb szellemi pozíciónak tartja, ami nem más, mint a lélek emelkedett állapota, önmagunk meghaladása, ihlet. Az igazi lelkesültség viszont a képzelet olyan emelkedettsége, amely együttműködik az ésszel, s így tesz képessé a végső igazságok megragadására. Az önmagunk fölé emelkedésként elgondolt lelkesültségnek nála természetes alapja van az emberi lélekben: az arányok, a számok, a harmónia ereje.⁷ Szécsényi Endre tanulmányában ugyanakkor figyelmeztet, hogy Shaftesbury-nél nem találunk terminológiai tisztaságot: néha szenvedélyt ír olyankor is, amikor szelíd, nyájas és társias érzelmről beszél. A korabeli szenvedélytanok közül nem a közismertebb sztoikus megoldást választja, azaz nem az észnek a szenvedélyek feletti uralmát hirdeti, hanem Arisztotelész és Cicero nyomán egyfajta társias emocionalizmus mellett teszi le voksát, a „kultúra által megszelídített szenvedélyek” tanát dolgozza ki.⁸ Mindezt azonban olyan figuratív, metaforikus nyelvezet, olyan átszellemült, rapszodikus stílus tárja az olvasó elé, amely folytonosan elmosza a határt retorika és poétika között a lord szövegeiben. Ezért lehet jellemző inkább az a fajta interpretálás, ami a költői elragadtatást, a szónok fenséges kifejezéseit, a zenész lelkének lebegését, a merész vállalkozásokat, a heroizmust, a szubjektum mámoros egyesülését a dolgokkal emeli ki a shaftesburyánus entuziasmus fogalmát illetően.⁹

A természet nála nem örök és változatlan törvények szerint működő óramű, hanem energetizált tökély, az organikus teremtés szakadatlan folyamata; a művész feladatát ebből kifolyólag abban jelöli meg, hogy aktív képzeletével az egyetemes teremtő természet példáját kövesse:

⁶ RÁSZLAI Tibor, *A self-control esztetikája*, http://www.alkotmanyossagi-muhely.hu/toth_allam_es_tar-sadalom.htm (2009. 09. 11.)

⁷ SZÉCSÉNYI, i. m., 179–181.

⁸ HORKAY Hörcher Ferenc, *A gentleman születése és hanyatlása*, Bp., Helikon – Universitas, 2006, 23–35.

⁹ VÖ. PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai, 1988, 67.

„Meg kell vallanom, aligha találhatni vértelenebb Nemét a Halandóknak, mint kit mi, Modernek a *Poéta* névre érdemesnek tartani szoktunk, csak amiért egy Nyelv csengő hangjait Készséggel bírják megszólaltatni, és mert némelykor az Értelmet és az Ízlést is használni vélik. De az az Ember, akit méltán és helyesen neveznek *Poétának*, és aki mint igaz Mester, vagy egyféle Architectus, *Ember* és *Szokás* leírására egyaránt képesnek látszik, valamint a *Cselekedetek* igaz Jellegét és Arányait is meg tudja mutatni; őt majd, ha nem csalódom, egészen más Teremtőmennynek fogják ismerni. Az ilyen *Poéta* egyébiránt második *Teremtő*, igaz Prometheus Jupiter Ege alatt. Mint ez a Legnagyobb Alkotó, vagy mindenre Hajlékony Természet, ő is teljes *Egészt* képez, önmagában egységgel és aránnyal bír, az Uralkodó és Alávetett, egymással összefüggő Részek nála helyesen tudnak megjelenni. Érti a Szenvedélyek Határait, tudja azok pontos *Tónusát* és *Mértékét*, így azokat igazán megmutatni képes, jelzi az Érzelmek és Cselekedetek *Fenséges* voltát, és a *Szépnek* a *Rúttól*, a *Nyájasnak* az *Undoktól* való különbözését. A nemes Alkotó, aki imigyen hasonlónak lehet a Teremtőhöz, és ismerheti Embertársainak belső Formáját és Építményét, gondolom, aligha lehet híján *Önmaga* ismeretének, vagy azon Arányoknak, melyek valamely Elme Harmoniáját adják. Hisz a *Szolganép* pusztá *Disharmonia* és *Aránytalanság*. És bár a Póroknak erős *Hangjuk* van, és Cselekedetekre való természetes Képességük; mégis lehetetlen hogy igaz *Megítélés* és *Szellem* lakozhasson, ahol *Harmonia* és *Egyensúly* nem jelenvalók.”¹⁰

Az idézet a *második teremtés* teóriájának rendkívüli hatástörténeti értékkel bíró újrafogalmazása, mely alapeleme a lord alkotáselméletének. Befogadás-felfogásának lényege ugyanakkor, hogy a legvégső belátásokhoz a társalkodó praxison, sőt a közjót szem előtt tartó cselekvő életen, s nem a magányos szemlélődésen át vezet az út – a valódi filozófus nála ugyanazt az utat járja, mint a világra erősen nyitott, szociális, emellett jó ízléssel, biztos erkölcsiséggel rendelkező műkedvelő úriember, a *virtuoso*:

„[E] megnevezés az igazán finom Úriembereket, a Művészet és az Eredetiség Szerelmeseit foglalja magában, akik látták a Világot, és megismerték Európa sokféle Nemzeteinek Illemeit és Szokásait, keresték Régiségeiket és Krónikáikat, megismerték a Közrendet, Törvényeiket és Alkotmányait, megfigyelték Városaik Fekvését, Erősségét és Díszzeit, az alapvető Művészeteket, Tudományokat és Szórakozásokat, Építészetiüket, Szobraikat, Festményeiket, Zenéjüket és a Költészetükben, Tanulmányaikban, Nyelvükben és Beszéléseikben jelen lévő Ízlést.”¹¹

Alapvetően három fajta ideáltípussal dolgozik Shaftesbury: a *gentleman*, a *virtuoso* és az „igaz Prometheus” típusaival. Gentleman-eszménye az a minimum, ahonnan már érdemi életet lehet élni egy szabad közösségben; a cél, hogy mind többen gentlemanné váljunk, hogy érzéseinket kiműveljük, és ebből következő ítéleteinket egy-

¹⁰ Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *Soliloquy, or Advice to an Author = Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, I, London, Jr. Darby, John, 1711, 207–208. MEZEI Gábor fordítása.

¹¹ Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *Miscellaneous Reflections on the preceding Treatises, and other Critical Subjects = Characteristicks...*, i. m., III, 157. MEZEI Gábor fordítása.

más között áramoltassuk, gazdagodván a tudásban és erkölcsökben, jómodorban és kellemeinkben. Bár teljes következetességet itt sem várhatunk a lordtól, a virtuoso és a poéta másik két konstrukciója ehhez képest minőségi váltást jelent nála, itt ugyanis már *mű-alkotó* és *mű-élvező* mámorról van szó. Gentleman mindenki, akiben a természetől helyes géniusz vagy a megfelelő oktatás kialakította a természetes báj és az illendőség iránti érzéket, a virtuoso azonban egyenesen „*hajszolja*” a szépség különböző formáit, a költő pedig „*ünnepli*”, ahogyan a zenész megénekli, az építész megformálja.¹² A poéta mint második teremtmény alakja nem tagozódik bele egy gyökeresen új kontextusba, hiszen már a reneszánsz poétikák is dolgoznak vele,¹³ csupán színe-zete és a leírás környezete, a shaftesburyánus beágyazottság jelent frissülést, ami persze önmagában is alapvető változás. A virtuoso alakja azonban sokkal inkább jelent újdonságot, amennyiben egy eladdig még nem meglévő antropológiai idealitáskonstrukciót alapoz meg: az ideális műélvező, műértő alakját.

Az igazi humanitás Shaftesbury szerint ott érvényesül, ahol a mély emócióktól barázdált emberi lélek önmagát megismerni igyekszik, s ily módon nemesedve ön-nön élete építőmesterévé válik. A lényeg az önismeretben táruul fel, s gyakorlás, nevelés, önfegyelmezés (*self-control*) által érlelődik.¹⁴ Amint az önismeret segít reflektálni önmagunk „belső képét”, úgy segít a művészet világát meg- és kiismerni a képzés, a folyamatos nevelés:

„Bárki is legyen az emberi Nemnek, a *Cselekedeteknek* és *Gráciáknak* Megfigyelője, mindig szükséges észrevennie, milyen nagy különbség van ebben a tekintetben olyan Személyek között, kiket csak a Természet tanított, és azok között, kiket az Elmélkedés és a Művészet jelenvalósága vezetett el azon Mozdulatokhoz, melyek a tapasztalatok szerint a legegyszerűbbek és a legtermészetesebbek.”¹⁵

A mindenkiben meglévő szépérzék, mint humánspecifikus alapprogram, ekképpen professzionalizálható a gentleman, majd a virtuoso, illetve a művész fokozataiig.

¹² Vö. SHAFTESBURY, *Sensus communis...*, i. m., 72–73. Gárdos Bálint elemzése éppenséggel összehozza a műalkotó, a virtuoso és az átlagember komponenseit, hangsúlyozván, hogy Shaftesbury szerint kicsit mindenki virtuoso és művész, ennek ellenére gondolom mégis úgy, hogy a lordnál a virtuoso szisztematikusan kikülönül a gentleman-alaprétégből – amely maga is már a műveltek közösségét tételezi az „ízléstelenekkel” szemben –, a poéta alakja pedig még inkább. (Vö. GÁRDOS Bálint, *Shaftesbury természetfoglalma és annak továbbélése Burke-nél = Forradalom és retorika: Tanulmányok az angol romantikáról*, szerk. PÉTER Ágnes, GÁRDOS Bálint, Bp., Ninewells Alapítvány – L'Harmattan, 2008, 31–32.)

¹³ Vö.: „Mert annak, amit mindeneknek alkotója teremtett, a többi tudomány csak mintegy színrevivője: a költészet viszont, mivel mind a létező, mind a nem létező dolgok látszatát tetszetősebben adja elő, magukat a dolgokat nem színész módjára mondja el, mint a többiek, hanem teremti őket, mintha második isten volna.” (Giulio Cesare SCALIGERO, *Poetica libri septem*, I/2, ford. BORZSÁK István = *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, s. a. r. KOLTAY-KASTNER Jenő, Bp., Akadémiai, 1970, 279.)

¹⁴ RÁSZLAI, i. m.

¹⁵ SHAFTESBURY, *Soliloquy*, i. m., 190. MEZEI Gábor fordítása.

A szimmetria és a rend vizsgálatának és szeretetének imperatívusza tehát alapvető e modellben, amely az arra érdemeseknek nem is okoz nehézséget, mert azok valósággal beszippantják őket: „[M]inden igaz szeretet és csodálat rajongás. Költők révülete, szónokok fennköltége, zenészek elragadtatása, virtuózok végső szárnyalása – mind csupa rajongás!”¹⁶ A virtuósok „végső szárnyalása”, az elemelő elragadtatottság mellett azonban végig ott van a másik szempont, a tanulmányutak, az elmélyült műszemlélet révén való tökéletesedés. Ez az egymást feltételező kölcsönviszony pedig az alkotás oldalán is analóg módon működik. Először az „egész” képe következik, de továbbra is fontos ennek az „egésznek” a szellemében a részletek kidolgozása. Az első lépés, az „egész” egységben szemlélése még nem szavatolja a nagyságot, a műalkotás tökéletességét. A részletek kidolgozása Shaftesburynél is a rend, mérték, arány, harmóniás egész eszményeiben kell, hogy megnyilvánuljon, vagyis tulajdonképpen a klasszicista poétikai elvek tükrében. A lord különösen irodalmi és képzőművészeti ízlésképleteiben mutatja meg a klasszicizmus elvülhetetlenségét. Raffaellót mindvégig jobban szereti Michelangelónál, mivel előbbi figyel a belső mértékre, míg utóbbi izmos alakjainak gigantikus mozgásaiból hiányzik a valóságos értelem. Az indulatot közvetlenül kifejező gesztusok, a hamis színek mellett nem tetszik Shaftesburynak a mértéktelenség és féltelenség sem. Egyik műve, az *A Notion of the Tablature, or Judgment of Hercules* például konkrét előírások sorát tartalmazza arra vonatkozóan, hogyan kell egy témát előadni.¹⁷ Shaftesbury szövegei ebben a távlatban nyerhetik el a Magyarországon is jelenlévő *kétfázisú alkotáselméleteket*¹⁸ és érzékeny befogadáselméleteket egyaránt motiváló és szervező pretextus minőségét.

Margócsy István írja, hogy Szerdahely György Alajos esztétikája a költő teremtetését Sulzer, illetve Shaftesbury nyomán, de még a humanista Julius Caesar Scaliger fordulataival mint második isteni aktust írja le.¹⁹ Bár az isteni ihletettségű, második teremtetőnek tekintett művész neoplatonista közhelye a humanista poétikák óta a barokk korszak poétikáiban is újra és újra feltűnő elem, önmagában nem feszíti szét az aktuális poétikai rendszer kereteit.²⁰ Ugyanakkor a korban nálunk is közhelyé válik

¹⁶ Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *A Moralisták = Brit moralisták a XVIII. században*, vál. MÁRKUS György, ford. FEHÉR Ferenc, Bp., Gondolat, 1977, 219. Vö.: „A mértékben, az összhangban, az arányban megvan az a sajátos erő, amely természetsszerűleg megragadja a szívet, s arra kényszeríti a képzeletet, hogy megalkossa valami isteninek és magasztosnak a képét vagy képzetét. Bármilyen legyen is ez a valami önmagában: a pusztán elgondolása ellenállhatatlanul magával ragad. Lelkesültséggel tölt el valami rendkívüli iránt, és kiemel önmagunkból.” (SHAFTESBURY, *Sensus communis...*, i. m., 108.)

¹⁷ *Characteristics...*, i. m., III, Lásd PÁL, i. m., 68, 122. Vö.: „Mármost ha a kifinomult gyönyör esetében a szépség tanulmányozása és szeretete nélkülözhetetlen, a szimmetria és rend tanulmányozását és szeretetét, amelyen a szépség alapul, ugyanebben a tekintetben szintén nélkülözhetetlennek kell tartanunk” (SHAFTESBURY, *Sensus communis...*, i. m., 127.)

¹⁸ Vö. CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, Bp., L' Harmattan, 2007, I, 159.

¹⁹ MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetszemlélete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989/1–2, 20.

²⁰ Vö.: „Shaftesburynél megtalálható a panteista zsenikultusz is [...] De Shaftesburynél ez nem ellenkezik az ésszerű és poétikailag művelt, a neoarisztoteliánus poétikai rendszert ismerő és

a képzett versfaragó (*versificator*) és a sokszor szabálytalan, de mégis mindig lenyűgöző költő (*poeta*) szembeállítás, az utóbbi javára.²¹ Ez a kétosztatóság már legalább a reneszánsztól kezdődően jelen van,²² forgalmi értéke azonban ekkoriban jelentősen megnő. Ez az az időszak, mikortól sűrűsödni kezd a leírásokban a fény- és tűzmetaforika: a költő *furor poeticus*, akinek lelkében az isteni tűz erősebb lánggal ég, mint az átlagemberében. Immár nem a szabályok tökéletes ismerete és alkalmazása az ismérve, hanem a költői teremtő erő, az „isteni szikra” („Ész Láng”). Az viszont továbbra is erős egyezmény, hogy bár a mesterség tehetség nélkül hideg és száraz, a tehetség mesterségbeli tudás nélkül ugyanúgy elítélendő, hiszen úgy durva és bárdolatlan. A művész Winckelmann-nál is az elragadtatottság állapotában hozza létre elméjében az eszményi képet, a külső megvalósítás csupán technikai kérdés, ugyanakkor az emberi indulatok csak a mérték közvetítettségében lehetnek tárgyai a művészetnek, spontán gomolygásukban sohasem: a felkorbácsolt szenvedélyek után a nyugalomhoz való visszatérés a *művészi pillanat*.²³ A kétfázisú alkotáselmélet az, amely itt érezteti hatását: az ihletettség és a józan mérlegelés kettősségét az alkotói munka két külön szakasza jelenti. Az elsőben, a mű megszületésének fázisában lelkesülten, tűzben égve kell alkotni, az értelem józan, higgadt munkája azután a második fázisban, a kidolgozásban kell, hogy vezesse az alkotót.²⁴ „[Az ihletett poétai] lelkiállapot inverzeként jelenik meg Szerdahelynél, szintén először, a szívében megindított olvasónak a képe – az elkövetkezendő évtizedek esztétikai alaptézise, mely a századvég és századforduló minden literátoránál feltalálható lesz. A Sulzertől átvett gondolat szerint a művészetek célja a szív megilletése, az érzelmek mozgásba hozása, az érzékenység felébresztése.”²⁵ A furor mechanizmusának korszakbeli újraértései a „második teremtés” Szerdahelynél is feltűnő elméletének revitalizálásán túl tehát a szenvedélyes befogadás elméleteinek elterjedését is segítik, mely folyamatban a korai angol felvilágosodás teoristájának, Anthony Ashley Cooper műveinek szintén jelentős szerepe van. Úgy tűnik, hogy az illető angolszász eszmetörténeti perspektíva tartósan és kifejezetten mutatja a forgalomban lévő legtöbb specifikus aldiskurzus közös elemeként azokat manipuláló interdiskurzus minőségét. Ezek az aldiskurzu-

szemmel tartó művészi tevékenységgel, hisz a platonizmus szókratészi forrásaiban is döntő szerepe van a racionalizmusnak...” (CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai, Bp., 1990, 309.)

²¹ Bővebben l.: SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a’ magyar tollak”: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai – Universitas, 2001, 39–84.

²² Vö.: „[A]zokat, akik e dicső művészetben a legkiválóbbak mögött maradvá verses formába öntötték egyszerű mondanivalóikat, csak verscsinálókknak (*versificatores*) nevezték, az előbbieket viszont költőknek (*poeta*), mivel a Múzsák oltalmára és védnökségére csakis ők tarhatnak igényt, mert tőlük ihletve rájönnek olyan dolgokra, amelyek mások előtt rejtve vannak.” (SCALIGERO, *i. m.*, 279.)

²³ PÁL, *i. m.*, 63.

²⁴ Vö.: „Ezért is hittek eleinte csak két Múzsát a régi teológusok, akik magukat azok tanítványaiknak hirdették: egyiküket Meletának hívták, aki elmélkedve a tárgyat meglelte, a másikat Poiétának, aki a meglelt tárgyat bizonyos megítélés alapján elrendezte.” (SCALIGERO, *i. m.*, 280.)

²⁵ MARGÓCSY, *i. m.*, 21.

sok sok más között Winckelmann, Schiller, Sulzer, Diderot, Pope vonatkozó szövegeit, illetőleg azok egymással is összefonódó szövegközi teljesítményeit jelentik. Amellett, hogy az illető főszólam politikai, ontológiai dimenziókkal is bír, számunkra inkább az esztétikai és mentalitásbeli aspektusai az érdekesek. Azért érdemes ebből a szövegkorpuszból kitekintve nézni Kazinczyra is, mert innen a legszebb a kilátás – mert ez az a (szöveg)hely, ahonnan a legtöbb illető írás is merít, kétségtelenül különféle áttételekkel és erősen váltakozó módon.

A FENSÉGES

Kazinczy Ferencet a legelső között hálózza be Magyarországon ez az ideológia olyan értelemben, hogy őt ennek interdiskurzív, transztextuális minősége mellett az azokból következő applikációs létlehetőségek is behálózzák. Úgy ítélem meg, hogy ennek a folyamatnak van egy kicsinyítő tükre: a fenséges fogalomtörténetének itt és most releváns szakasza.

„Már Boileau döntő lépést tett a nyelv személytelensége felől a modern szubjektivitás felé, amikor »az érzület fenségét elkülönítette a fenséges retorikai stílusszinttől«. Ez a – normatív klasszicista esztétikai gondolkodást bomlasztó – kezdeményezés Johann Joachim Winckelmann-nak a neoklasszicizmus »egyszerű fenséges« iránti vonzalmán alapuló összefoglaló munkájában bontakozott ki.”²⁶ A vonatkozó szakirodalmi feldolgozások alapján jól látható, hogy a retorikai-stilisztikai kategóriák idővel a befogadás lelki minőségeivé alakultak át. Boileau Longinosz-fordítása a retorikai *stylus sublimis* újraértéséhez vezetett: „elfedezték általa, hogy nem feltétlenül csak a kifejezés emelkedettségében rejlik a fenség, hanem abban a lelkesültségben is (enthusiasm), amelyet egy egyszerű tárgy kivált.”²⁷ Pseudo-Longinosz szerint a fenség a szépség legmagasabb rendű fajtája, őt forrása pedig a nagy gondolatok, a lelkesült szenvedély, a kellő retorikai alakzatok megteremtése, a nemes kifejezőmód – mely a csiszolt nyelvezetből áll – és az emelkedett szófűzés. Ezen őt eredő első két helyén antropológiai természetű komponensek állnak, komoly etikai színezettel, amennyiben erre csak a szabad, erkölcsi értelemben vett „nagy lélek” képes. A nagyság és szenvedélyesség diszpozíciója, melyet a fantáziatévékenység teljesít ki, azonban már alkalmassá tesz a következő három kritérium beteljesítésére, amelyek által a halhatatlan költő önkívületbe ejti hallgatóságát nagyszerűségével. Nagyon fontos, hogy ezt viszont úgy éri el, hogy az utolsó három feltételt, a *techné* tudásán alapuló retorikai teremtetést, a mérték és a harmónia jegyében viszi véghez.²⁸ A fenség tehát, egy rendezett üzenet két végpontján, az alkotó oldaláról elragadtatott ihletként, a befogadó oldaláról pedig odaadó érzékenyülésként definiálódik. Mindez pedig a korabeli szép fogalmával teljességgel összekeveredik, az érzelmeken túl az érzékek-

²⁶ S. VARGA, i. m., 61. (Csetri Lajost idézi.)

²⁷ DEBRECZENI Attila, „Fenség” és „grácia”: Ízléstörékvések a 18. század végének magyar irodalmában, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/3–4, 315.

²⁸ ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiától Augustinusig*, Bp., Seneca, 1998, 173–181.

kel is összekapcsolódva egyszersmind.²⁹ A fenség, nagy hasonlóságokat mutatva a pszeudo-longinoszi koncepcióval, Shaftesburynél is a széppel együtt határozódik meg; jelen van benne az erős felfokozottság, de beteljesülése a belső mérték, az eszményi modell, a winckelmanni művészi pillanat:

„Ó, dicső természet! fenségesen szép és uralkodóilag kegyes! a legszeretőbb és leg-szeretetreméltóbb, mindenekfölött isteni! kinek tekintete oly csábos, oly végtelen va-rázsú [...] Mert van derék és hitelt érdemlő rajongás, ésszerű elragadtatás és révület.”³⁰

A szép elhatárolását a fenségéstől Burke végzi majd csak el. A fenséges hatása nála már a döbbenettel írható le, amely valójában a lélek aktivitásának felfüggesztődése. Shaftesbury fenségesége még a lélek kitágulása és szabad szárnyalása, Burke-nél ellen-ben már a lélek befelé fordulása és bénultsága lesz a jellemző: az egyik fenséges fel-emelő, a másik vérfagyasztó. Burke szerint kétféle alapösztönünk saját lényegünk fenntartása és a társas létforma gyakorlása. A szépség egyesít, a fenség elkülönít. Amaz civilizál, amennyiben kialakítja a társas érintkezés formáit és az erkölcsök fi-nomodását szolgálja, a fenséges viszont az *én* legmélyéig hatol. A legmélyebb lelki megrázkódtatásokat, a legerőteljesebb művészi élményeket Burke-nél már nem a szépségnek mint nyugodt arányosságnak és szigorú zártaságnak a szemlélete idézi elő, hiszen épp a pusztá arányosság transzcendálása, a rajta való túllépés alkotja an-nak lényegét; Shaftesburynél ezzel szemben még a forma eszméje a tulajdonképpeni alapelv.³¹

A burke-i koncepció nyomainak felvillantására a korabeli magyar esztétikai gon-dolkodásban Balogh Piroska vállalkozott a közelmúltban.³² A hagyományos retorikai stíluszint-hármasság felső fokát jelentő *stylus sublimis* vagy *gravis* rekreálása ál-talános törekvésnek mondható ekkoriban Magyarországon. A barokkos fenséges (*asperitas*), illetve az idők során az alsó *stylus humilis* szintjéről a szublimitás szintjé-re aszcendáló szerelmi költészet édes, lágy fenségességének (*suavitas*) frissítése Ka-zinczy egyik fő célkitűzése is volt. És bár Burke elképzelései fel-feltűnedeznek a korabeli teóriákban, Kazinczynál, úgy látom, éppenséggel nem ez az irány, hanem a shaftesburyánus–winckelmanniánus fenség-koncepció. Balogh Piroska írja, hogy Szerdahely mind a nagyság (*magnum*), mind a fenség fennállása esetén hangsúlyozza a kiragadottság állapotát, de míg a *magnitudo* kiragadottságához a fájdalom érzetét társítja, a szublimitáshoz az édesség (*dulcedo*) érzete kapcsolódik nála. Ez utóbbi az az irányultság, amely Kazinczy ön-színreviteleinek jelentős hányadát is szervezi, míg előbbire nemigen találni példát egyik szövegében sem.

²⁹ A mixtúra-jelleg még Winckelmann-nál is alapvető: „írásaiban [...] a szép és a »Fenség« egy-másba mosódnak, határvonalaik szinte feloldódnak” (DEBRECZENI, »Fenség«..., i. m., 324.)

³⁰ A *Moralisták*, i. m., 183, 219.

³¹ CASSIRER, Ernst, *A felvilágosodás filozófiája*, ford. SCHEER Katalin, Bp., Atlantisz, 2007, 413–415. Vö. KOMÁROMY Zsolt, *Társas lét és rettenet*, BUKSZ, 2008/3, 225–234.

³² BALOGH Piroska, *Egy lábjegyzet tanulságai: Burke esztétika- és társadalomelméletének hatása Szerdahely György Alajos aesthetica- és Schedius Lajos philokália-koncepciójára*, http://laokoon.c3.hu/dok/balogh_lab-jegyzet.pdf (2009. 10. 01.)

Szerdahelynél a fenséges a legnagyobb indulatokra és önmeghaladásra készíti a lelket, s emiatt az lesz a legnagyszerűbb műalkotás, amely úgy tudja képviselni a fenséget, hogy kiemel ugyan önmagunkból, de ugyanakkor mégsem veszti el az emberi mértéket. Az ember fenséges állapota az isteni felé törekvés emelkedésével függ össze: elevációs helyzet, s mint ilyen, egyaránt nagy a testi és lelki aspektusait tekintve is. Szerdahelynél – mint egyébként a századközép európai esztétáinál – a fenséges kategóriája azt a kettős funkciót látja el, hogy miközben megőrzi a műalkotás zárt egységének klasszicizáló ideálját, az entuziazmus indulatával felszabadítóan hat a szubjektivitásra.³³ Lényegében ez a leírás a kortárs Kazinczy horizontja, amely tehát a retorikai leválás és a burke-i elhatárolás között értelmezhető. A fenséges témája azonban a retorikai „civilizáláson” túl egyben azt is kifejezi, hogy a szépség, a kifinomult kellem, a csinosodás feminizált eszménye, valamint a klasszikus arisztoszjelleg, az erkölcsi és szellemi igényesség és mérték „férfias” intenciója találkozik abban az elemelő, majd visszahelyező dinamikában, amely elragadtatás és rend egymást nem kioltó összege a művészetelméleten kívül az életvitelben is.³⁴ Az ilyesfajta *emelkedettség* esztétikai minősége hagyományosan a szépség és a fenség határterületére eső kategória, melyben erőteljes erkölcsi színezet érvényesül. Mindezek szerint pedig átgondolandók azok a vélemények, melyek azt tartják, hogy a fenséges Magyarországon igazából sohasem lépett ki abból a döntően retorikai és stilisztikai kontextusból, amely a forrása. Kazinczynál az elragadó, ám rendezett fenséges antropológia is, hasonlatosan Winckelmannhoz és Shaftesburyhez.

KAZINCZY „OLVAS”

Régi idők nagy belátása, hogy az olvasó maga is grammatika. Ő az a hely, amelybe az idézetek beleíródnak, ő az a találkozási pont, ahol a különféle kulturális alakzatok, ideológiai konvenciók összetalálkoznak; egyszerre edény, melybe szövegek ömlenek, és egyszerre fészke diskurzusok hadának, melyből témák, formák tömege ered – köztes médiuma a jeláramlásnak.

Kazinczy sem tudott nem-olvasó lenni, de jól tudjuk, hogy nem is akart soha. Eschenburgot, Sulzert, Ramler útján Batteux-t ő is tanulmányozza, igazán meghatározó olvasmánya pedig az iskolás esztétikai fogalmaktól magát távol tartó, a művészeteknek a kultúra rendszerében új helyet kijelölő Winckelmann. Az ő szépség iránti rajongása jelenti azt az erős hatást, amely Kazinczyt magával ragadja, és a művészetek, köztük az irodalmi szövegek új hatásrendjét létrehozza.³⁵ Shaftesbury nálunk

³³ MARGÓCSY, *i. m.*, 25.

³⁴ Vö.: „[A] barokkos típusú fenségesség helyett [Winckelmann] megteremtette a fenséges neoklasszicista értelmezését, amely az érzelmek, szenvedélyek és mozgalmasság barokkos, élénk kifejeződése helyett a visszafogott, megfékezett érzelmeket és szenvedélyeket tekintette az igazán művészieknek [...] A neolonginuszi szublimitás-dívatnak, a fenséges kategóriája XVIII. századi kultuszának áldoz Kazinczy is...” (CSETRI, *Egység...*, *i. m.*, 117–119.)

³⁵ BORBÉLY Szilárd, *Az esztétikai lélek: Eschenburg és Sulzer hazai recepciójának tanulságai* = B. Sz., *Árkádiában*, Alföld Könyvek, Debrecen, Csokonai, 2006, 31.

elsőként valószínűleg Bessenyei Pope-fordítása által bukkan fel, emellett azonban a lord ott is feltűnik a hazai terepen, ahol a puszta versifikációval szemben nem csupán a tartalmas művet állítják szembe, hanem a szublimitás jegyében készült is, vagy ahol Verseghy Ferenc vagy Kármán nagyobb szerepet követel a művészetek számára a társadalmi élet területén. Csak találgatni lehet, Kazinczyék mennyire reflektálták a Prométheusz-jelkép alakulását Shaftesburytól Goetheig,³⁶ az viszont biztos, hogy használták a szót, határozott jelentéstartalommal, erősen shaftesburyánus színezetben már a századforduló előtt is:

„[Báróczy Kazinczynak] Mint heves írásodból látom, Isteni tűz melegitti ereidet. Különös adománnya az Egeknek! Fordítsad magadnak, barátaidnak, hazádnak hasznára vett ajándékokat. Légy ébresztő példája az el zsibbadt Magyar ifiúságnak. Légy második Prometheus; lelkesítsd meg az elevenség nélkül heverő testeket”³⁷; 1811-ben már maga Kazinczy: „én is a’ Prometheus’ nemzetéből vagyok”³⁸.

Az persze kétségtelen, hogy nem Kazinczy a hazai Shaftesbury-hatás eklatáns példája, sokkal inkább Kármán József, Kis János, Szemere Pál vagy Schedius Lajos János, Berzsenyi Dániel, vagy még inkább Buczy Emil és Döbrentei Gábor. Kazinczy köztudottan abban az eszmétörténeti szituációban szocializálódik Sárospatakon, amelyben a humán műveltség retorikai-poétikai-stilisztikai rendszer. Ez jelenti azt a szűrőt, amelyen keresztül a valamennyire is pallérozott ember a dolgokat ekkoriban szemléli és kifejezi. Ez a fajta *kulturális megelőzőség* tehát konstitutív jelentőségű: világlátás. Ezért írhatta Csetri azt, hogy „Kazinczy ízlésfogalma nem azonosítható azzal a befogadás- és hatásvlvő esztétikai irányzattal, mely Nyugat-Európában az objektív szép esztétikai rendszerét s a rá támaszkodó XVII. századi racionális klasszicizmust feloldja, pszichologizálja és szubjektivizálja. Később egyre inkább előnyomul Kazinczy esztétikájában is ez a szubjektív elem, de a fogság utáni első években még csaknem egyértelműen a klasszikus mintákon nevelkedett, s az antik retorikák kánonjainak is megfelelő esztétikai reagálásmódot tekint ízlésnek.”³⁹ Döbrentei például közös Kazinczyval neoklasszicista, irányított ihletű és korrekciós alkotói és műeszményében, de különbözik (s egyúttal sokkal közelebb van Shaftesburyhez) pedagógiai programjával és társadalom-eszményével.⁴⁰ A kétfázisú alkotás praxisában is közősek látszólag, de jelentős különbségekkel: Kazinczynál a mércét a klasszikusok mint egyéni alkotók műveiből megtanult ízlés jelenti, míg Döbrenteinél ez a mérték a közízlés, mely a zseni alkotását eleve kondicionálja. Ezzel közösségi ízlésvet helyez az egyéni alkotás fölé, ami Kazinczy felfogásával éppenséggel ellentétes.

³⁶ Vö. FRIED, *i. m.*, 56.

³⁷ KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1763–1789*, I, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890, 76.

³⁸ KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1898, 378. Vö.: „[A] Goethe által is vallott Prometheus-figura, a második teremő Kazinczy tolmácsolásában jutott el a magyar olvasóhoz”. (FRIED István, *A magyar neoklasszicizmus válságúttjai*, Irodalomtörténet, 1987–88/3, 457.)

³⁹ CSETRI 2007, *i. m.*, 43. Ez a bizonyos „szubjektív elem” azt jelenti, hogy „[a] szép titkát meg kell érezni, szabályok és az objektív szép elmélete értelmében szinte mérhető arányok végleges ítéletet nem mondhatnak róla, csak a művelt, ízléssel bíró, mégis spontán műélvező reagálás.” (CSETRI 1990, *i. m.*, 119.)

⁴⁰ CSETRI 1990, *i. m.*, 294, 300.

Döbrentei és Buczy felfogása a Kármánéval rokon, hisz a közízlés és a nemzetspecifikus eredetiség között szoros korreláció van.⁴¹ Döbrenteinél a poéta tehát a köz ízlését alakítja, vagyis közízlést teremt, nem magának és a kevés hozzáértőnek szól – mint Kazinczy vagy Kölcsey eszménye szerint –, hanem a művelt emberek nagyobb nemzeti közössége számára fejt ki korszakalkotó tevékenységét.⁴² A weimari klaszika, amellyel Kazinczy az évek során azonosul, az esztétikai tudatformát a többi fölé emeli – az angol ennél gyakorlatiasabb és demokratikusabb ideológia. Nem elitista, hanem a középírástokra apelláló, olyan mély politikai beágyazottsággal, amelyet nálunk érthető történelmi okokból nem is recipiált senki teljes érvényében, kivéve talán kicsivel később az egy Széchenyi Istvánt. Mindezek ellenére, úgy tesszük, mégis beszélhetünk a távlatok találkozásáról.

A *széplélek* kinevelése Shaftesbury egyik eszménye. Kazinczy széplélekként emlíkezik magáról önéletírásaiban. Olyan főhőst állít elénk, aki az ifjúság éveinek *vad* olvasásrohamai után egyre inkább pallérozottá lesz.⁴³ Kezdetben Barótit is „elragadtatások közt faldossa”, pedig nem sok „teremtő erőt” talál benne,⁴⁴ a Széchenyi Ferencről kapott *Anacharsist* viszont „soha nem olvastam úgy [írja] soha nem ragadott el egyik vagy másik helye, hogy fel ne kiáltak: Itt Széchenyi’ mellye is fellelegülve vert.”⁴⁵ Ráday Pálról, az eperjesi kerületi tábla bírójáról így ír:

„Rádaynak víg kedve ’s bonhommieja felől könyveket lehetne írni. Eggyik jó gondolatja űzi a’ másikat, ’s az ő szájában még az is bon mot, a’ mi a’ másében az nem volna. Véghetetlen kár, hogy ő Poetai tüzet nem kapott.”⁴⁶

Ráday egy igazi gentleman, szellemes, jó társalgó, kellemes kiállítású úriember – de nem poéta, nem a „Prométheusz nemzetéből” való. Az ifjabb Swieten, a jozefinista osztrák oktatásügyi miniszter, a Monarchia oktatási reformjának vezetője viszont a tökéletes ember:

⁴¹ S. VARGA, *i. m.*, 64.

⁴² CSETRI 1990, *i. m.*, 304.

⁴³ Vad olvasás: „Elragadtatva érzem magamat a’ Proféta’ munkájának poetai szépségei által, és mivel a’ nyelvet nem értém a’ hogyan illet, kivitem az atyám’ magyar Bibliáját, ’s most éjjel nappal a’ Profetákkal mulattam magamat”. (KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 [Kazinczy Ferenc Művei, I.], 563.) Pallérozódó olvasás: „Hányszor hullattak szemeim el-gyengülésemben olyan édes tseppeket írásodra áldott Miller! mellyeken az engemet sírni látó a nyalok örömeiben talán magok is sírásra fakadtak! Ez a’ két darab az kedves Barátom! a’ mellynek szívem ártatlanságát, tiszta és naponként nevedő erköltséimet, és így mind világi, mind mennyei boldogságomat köszönhetem.” (KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1764. december 3. – 1831. augusztus 15.*, XXII, kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927 [a továbbiakban: *KazLev*, XXII], 11.)

⁴⁴ *Pályám emlékezete*, *i. m.*, 575.

⁴⁵ *Uo.*, 622.

⁴⁶ *Uo.*, 304. Vö.: „Simó Ferencz engem fest olajban miniatúrben. Jól, de hidegen.” (*Uo.*, 341.)

„nagy tudományú ember, nagy pædagogus (Gróf Teleki Sam. Excja a' legnagyobb-nak tartotta az egész Európában*), 's ha azt veszem, hogy igen nagy görög, poéta és musicus, azt mondhatom hogy ő génie.”⁴⁷

A széles látókörű, klasszikus műveltségű, a művészetekben is igen járatos előkelő férfiú ezek szerint Kazinczy ideáltípusa. Tanfelügyelői reformelképzelésein kívül tehát mélyebb értelemben is kulcsmotívum lehet Swieten alakja, amellet az Adelung által jegyzett írás mellett, melyet az – Kazinczy szerint – kivételesen szerencsés órájában írt:

„Egy körülményt nem lehet eléggé a tanárok figyelmébe ajánlani; még hozzá a rájuk bízott tanítványok ízlésének korai alakítását; ez egy olyan segédeszköz, mely az egész társadalmi életben, minden művészeti és tudományágban, és elsősorban a nyelvekben a legfontosabb és legszükségesebb. Az értelmiségi, civilizált és társadalmi kapcsolatokkal bíró világ legtöbb torzszülöttje a Tisztesség és a Szép igaz érzésének hiányából adódik; ez minden pedantéria, sőt a legtöbb – a szó megvetendő értelmében vett – géniusz szülőatyja. Képzett és kifinomult írott nyelvhasználatban nagyon sok múlik eme finom és helyes érzéken. Ha alapját a korai években fektették le, akkor ennek hatása van az egész jövőbeli életútra.”⁴⁸

Az unalmas prédikációkat Kazinczy jellemző irányból kritizálja:

„Az emberi elme' tehetségeit hármonisan kellene művelni; 's Prédikátor Uraimék jól tennék, ha a' száraz Morál' tanítása közben holmit elegyítenének, a' mi az imaginatiót 's ingeniumot is occupálja.”⁴⁹

Egyik programversét, *Az áldozót* úgy írta meg, hogy a nyugodt, ünnepélyes szépség, a szenvedélyek, heves érzelmek szublimálása, a szerkesztettség, a rend és a mérték eszményeit teljesítse be, ugyanakkor a költemény tulajdonképpen entuziasztikus óda.⁵⁰ Bán Imre a világpolgári gondolkodásban, lélek és természet összhangjában, a sztoikus magatartásban, egyfajta idealizmusban, a nyugalom, a szenvedélymentesség nemes harmóniájában, a bölcselő, reflexív hajlamban és az öntudatos kritikai érzékben jelöli meg Kazinczy klasszicizmusának alapelemeit. Kiemeli gyakorlatias, ún. „képzőművészeti klasszicizmusát”, valamint „esztétikai jellegű erkölcsi igényességét”, az „emelkedett lélek heroizmuskultuszát”.⁵¹ Ezek a jellemzők, továbbá a kifino-

⁴⁷ Uo., 77. Kisfaludy Sándorhoz is azért közeledik másképp, mert „nagyobb vala tiszteletem teremő Géniusza éránt, mint hogy hozzá olly szabadon közelítsek a' hogy másokhoz szoktam volt.” (Uo., 557.)

⁴⁸ Uo., 1158–1159.

⁴⁹ Uo., 200.

⁵⁰ GERGYE László, *Múzsák és gráciák között. Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998, 36.

⁵¹ BÁN Imre, *Kazinczy Ferenc klasszicizmusa = Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976, 240.

mult nyelvhasználatnak, a képességek harmonikus kiművelésének, az erkölcsi érzék mellett a képzelőerő és a tehetség fejlesztésének fentebb idézett igénye: mindezek a shaftesburyanus interdiskurzus felhangjai.

Kazinczy levelezésében számtalan példa van arra, miként gyullad fel a tűz, a társas rajongás miként artikulálódik újra és újra, ha egy-egy „genialis levél poetai oestrumba” ragadja,⁵² de a levelekből azt is megtudhatni, milyen kényelmetlen is az, ha az oestrum, a tüzes furor nem jön, mert az őszi szüret elvitte az ihletet.⁵³ Egyébiránt nemcsak ő számol be számos levelében „tűzzel” vagy „vérrel” írt költeményéről, hanem szinte minden levelezőtársa. Kis János például igazi ínycsiknak mutatkozik, amikor arról mesél, hogy Schiller egyik „mennyei” költeményének „nagy tűzzel” való olvasása után, Jéna városának egy gyönyörű parkjában sétálva, az ott támadt „elmélkedés” az elolvasott költemény gyönyörteljes emlékével párosodva egy saját verset eredményezett.⁵⁴ A társas kapcsolatokat építő, a tömeges vallási fanatizmustól és az egyéni túlhajtott eksztázistól egyaránt mentes nemes rajongás lelket és szellemet katalizáló aspektusát egy olyan levélrészlet támaszthatja alá, amelyben épp Kazinczy ennek tárgya, s ő maga büszke is, hogy pozitív példa lehet:

„Vay Ábrahám, Consil. Vay Józsefnek fíja, azt beszéli, hogy ez idén Pesten billiar-dozóék egy idegen, soha nem látott Ifjúval. Ennek nyakából kiesik egy Portrait; (láncza oldakadt a’ feszengésben) Vay oda hajlik, ’s ki képét látja rajta? – Az *enyémet*. Másik oldalán nevem volt öszve vonva bélyeg formán. – Az enthusiasmus rosszul választott imádott tárgyat: de maga az enthusiasmus *jó dolog!* ’s kevély vagyok, hogy bennem a’ Jó imádtatik.”⁵⁵

A teremtő tűz, a költői oestrum azonban nem elég, ha a kidolgozás második fázisa nem sikerül olyan igényességgel, amelyet az eszményi szép megkövetel. Kazinczy be akarja tartani ezt az intenciót, s hangoztatja is, hogy betartja:

„Verseimet, míg magamnak meg nem felelének, ki nem eresztém kezeim között. Keveset eresztettem-ki, sokat elégettem. Mások többet adtak, több teremtő tűzzel, némellyek minden tekintetben jobbat; de, ha magamnak a’ magam dolgozásom felől szóllanom szabad, azt mondanám, hogy a’ régi ízlet az én verseimen van legigazábban.

⁵² KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1898 30. Vö.: „Az én leveleimnek minden érdekem abban áll, hogy őket lángoló szívvel írom” (*Uo.*, 211.)

⁵³ *Uo.*, 214. Vö.: „Az Anakreon két dalait le fordítom, mihelyt meg-száll az oestrum. Eddig igen el valék foglalva.” (KAZINCZY Ferencz *Levelezése [1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye]*, XXIII, közzéteszi BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs., GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1960, 27.)

⁵⁴ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1806. január 1. – 1807. április 30.*, IV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893, 109.

⁵⁵ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1807. május 1. – 1808. június 30.*, V, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1894, 217.

Berzsenyi méltán tiszteltetik mások által, és énáltalam. Csudálom tüztét, teremtmő erejét. De legjobb Ódája is tiszta ízlet e?”⁵⁶

A tiszta ízlet, a klasszikus, eszményi szépség megvalósulása nem lehet kizárólag tanulás eredménye; az is kell hozzá, de a lényege természetből való. A virtuoso a priori, ám kemény, elsősorban gyakorlati munka árán kiteljesített szakértelmének analogonjaként a képzőművészeti irányú szemléleti klasszicizmus winckelmanniánus szólamát halljuk, amikor effélét olvasunk:

„Ez lévén pályám, kéntelen vagyok néha Astheticákat olvasni: de ez a’ munka nem kímél. Classicus munkákat kell inkább olvasni ’s az érzést élesíteni. Hijába magyarázza azt akárki, miért szép a’ szép, ’s miért rút a’ rút. De ezt sem kell egészen elmulasztani.”⁵⁷

Kazinczy a vatikáni Apolló-szoborról írt epigrammájának kommentálásában a neoklasszicista művészi pillanatot perifrazeálja lényegében, legnagyobb elismeréssel pedig Goethe *Iphigenia* című drámájának adózik, mely szerinte: „egy szép szobor márványból, a görög báj egész nyugodt pompájában.”⁵⁸

EGY ÉLMÉNY VOLT

A *művészet* (art) szó, amely általában *készséget, jártasságot* (skill) jelentett, a XVIII. század folyamán nyerte el szűkebb jelentését: először csak a festészetre, aztán az összes képzőletre épülő művészetre vonatkoztatták. A *művész* (artist) szó, amely eleinte hasonlóképpen a jó készségekkel rendelkező személyre vonatkozott mind a „szabad”, mind a „gyakorlati” művészetekben, ugyanebbe az irányba specializálódott. A szó eredeti, készségre/jártasságra való utalásánál lassan hangsúlyosabb lett az *érzékenységre* (sensitivity) történő célzás. Az új értelmű művészből képezték azután a *művészi* (artistic) és *művészies* (artistical) jelzőket, amelyek a XIX. század végére minden bizonnyal inkább az „alkatra”, mintsem a gyakorlati jártasságra utaltak.⁵⁹ A művész, művészet fogalmai mellett azonban még kifejezettebb változáson ment keresztül a *műértelem* fogalma.

Bourdieu úgy véli, hogy a műértelem a korszakban diszpozíció és kompetencia formájában jelentkezik. A műértő ideje egy részét olyan műalkotások szemlélésére fordítja, melyeknek az általuk kiváltott esztétikai élvezeten kívül nincs semmi egyéb céljuk. A műalkotás kultusza kezd Nyugat-Európában ilyenénképpen kialakulni,

⁵⁶ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1826. április 1. – 1828. december 31.*, XX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1910, 194.

⁵⁷ *KazLev*, XXII, 250.

⁵⁸ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1808. július 1. – 1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 239. Saját fordítás. (Az epigramma-kommentárt lásd Felsőmagyarországi Minerva, 1828, 1560.)

⁵⁹ Raymond WILLIAMS, *A romantikus művész*, ford. PÉTI Miklós, Helikon, 2000/1–2, 71.

mint a jó ízlésű ember alakjában identifikálódó gentleman, a lelkes amatőr, illetve általában az arisztokrata életstílus lényeges dimenziója. Olyan fogalmakra gondol itt, mint a folyamatos megmunkálás eredményezte „jó ízlés”, vagy olyan megjelölésekre, mint a virtuoso, a szépségre és finomságra nyitott műértő (a franciában „connaissanceur”), mely a XVII. és XVIII. századi Angliában olyan személyeket jelölt és alakított ki, akik a hétköznapi ember utilitarista céljaitól és alantas anyagi érdekeitől mentes életmóddal büszkélkedhettek. Az „arisztokrata csemeték” tanulmányait megkoronázó, kötelező itáliai, illetve római úttal záruló, több évig tartó kulturális zárándoklat, a mélyen ritualizált „Nagy Utazás” (Grand Tour) is ennek az életmódnak a jele. Ehhez járultak azok az intézmények, amelyek az egyre gyarapodó közönségnek kulturális termékeket biztosítottak: ilyenek a kritikai, művészeti folyóiratok, a fokozatosan múzeummal alakuló magángyűjtemények.⁶⁰

Az érzékelés (*aiszthészisz*) mellett Shaftesburynél kiemelt jelentősége van a belőle születő véleménynek (*hüpolépszisz*) is, mert mindkét dolognak fontos szerepe van az igazság megtalálásában, mely nem nélkülöz jó adag spontaneitást.⁶¹ Kazinczy rajongó műkedvelő, s magyarországi szinten kivételesen szakszerű és rutinos műértő volt – a hüpolépszisz nála kiválóan működött. Váczy János monográfiájából tudható, hogy ő is lázasan készült a Grand Tourra ifjú éveiben, mely végül nagy bánatára meghiúsult.⁶² A *magnésziai*, a platóni elragadtatás, a „mágnesezettség” – mint választott alteregóját, Orpheust – őt is mélyen jellemzi, életvitele által. Folyóiratai, vagy azok a műtárgyak, amelyeket otthonába beszerezett, vagy a könyvkereskedés- és képtárlátogatások, melyekről oly lelkesen mesél autobiográfiáiban, a műalkotó mellett mind a modern értelemben vett műértő és műkedvelő arcélét körvonalazzák. Az esztétikai alrendszer kikülönülésének folyamata az ő korában megy végbe Magyarországon. Kazinczy ennek az alakulóban lévő terrénumnak az egyik legfontosabb képviselője egyfajta gyakorlatias, rajongó, elméletileg mégis kellően képzett és fegyelmezett, kvázi-shaftesburyánus esztétaként.⁶³

Ez az életvitel nem volt szokványos, hiszen tulajdonképpen – képzés ide vagy oda – csak az arra méltók lehetnek virtuosók. Szauder József emeli ki, hogy a fiatal Kazinczyban meglehetősen hamar kialakul a beavatottságnak, kiválasztottságnak, a közönséges emberektől való elkülönülésnek a tudata:

„elmélkedtem sorsomon. Tapasztaltam azt, hogy a' Természet engemet nem a közönséges Modellbe öntött [...] ritka embernek tette, mert nekem ritka ember tettzik.”⁶⁴

⁶⁰ Pierre BOURDIEU, *A tiszta esztétika keletkezéstörténete*, ford. KERESZTÚRSZKY Ida = *A háló, a halászok és a halak*, szerk. RÁKAI Orsolya, Bp. – Szeged, Osiris – Pompeji, 2001, 18–19.

⁶¹ SZÉCSÉNYI, i. m., 173.

⁶² „[A huszonnégy éves Kazinczynak] még hátra van az előzetes tanulmányok betetőzése, a külföldi út. Világot akar látni, bővebb tapasztalatokat szerezni s a külföldi irodalom és művészet életét közelebbről megismerni Göttingában, Párisban, Londonban és Rómában” (VÁCZY János, *Kazinczy Ferencz élete és kora*, Bp., MTA, 1915, 123.)

⁶³ Vö.: „Az esztétika mibenléte, azt hiszem, Kazinczy számára körvonalazódik igazából először.” (BORBÉLY, i. m., 31.)

⁶⁴ *KazLev*, XXII, 10.

Platónnál az *Állam* kilencedik könyvéből megtudható, hogy az arisztokratikus jellemű embernek szép és egyben boldog lelke van; az arisztokratikus lélek részei helyes arányban állnak egymással, a széplélek harmonikus. A széplélek az ókoriak szemében erényessége folytán szép. Schillernél a kellem, a szépség kifejezetten az erényes lélek megnyilvánulása. A lélek szépsége nála abban is megnyilvánul, ahogyan az ember viselkedik, ahogyan tetteit mindig egyéni módon végrehajtja; a „személyiség aurája” ez a kellem.⁶⁵ Schiller végső eszménye azonban az „Anmut und Würde”, a kellem és méltóság, nem kis részben a platóni–shaftesburyánus arisztosz-felfogás alapján, melynek motívumára, a sztoikus, mértéktartó életmódra, az erkölcsi igényességre apelláló méltóságos viselkedésre Kazinczy önleírásaiban számos példát lehet találni. Emellett költői szerepfelfogását is befolyásolja mindez, hiszen a „pap és katoná” orpheuszi szerepátemelése nem emberi közösségtől eredeztetni hatalmát, hanem egy felsőbb, titkos tudás birtoklásából és közvetítéséből származtatja, ami kiválasztottság-tudattal és a közösségből való kiválással jár együtt.⁶⁶ Emellett Orpheus alakja más szempontból is érdekes, mert a reneszánsz hagyományok szerint végletesen ihletett énekes:

„Róluk [ti. a négyféle ihlettípusról] Platón általánosságban a *Phaidros*-ban értekezik; sajátlagosan a költői ihletről az *Ión*-ban, a szerelemről a *Lakomában*. Hogy Orpheust ezek mindegyike megszállta, arról könyvei szolgálhatnak tanúságképpen.”⁶⁷

A Kazinczy által különféle írásaiban mások előtt megjelenített *én* úgy él, ahogy Winckelmann nézi a torzót:

„Itt ülök csendben, helyt adok a szemlélődésnek. [...] Úgy tűnik, mintha a szemem előtt képződne egy hát, melyet a nagyszerű töprengések meggörbítettek, s a fő emlékezésem tekintene bámulatos tettekre, s amint a szemem előtt emelkedik föl ez a méltósággal és bölcsességgel teljes fej, úgy kezdenek el a gondolataimban formálódni a további tagok is.”⁶⁸

A német művészettörténész más helyütt azt írja, hogy amikor a szobrokat szemléli, maga is önkéntelenül méltóságteljes testtartást vesz fel. Ez a visszacsatolás itt katharszisz, *élmény*, ahogy a poieszisz és az aiszthészisz tapasztalata is az. Az élmény pedig – írja Gadamer – kiemelkedik az élet folytonosságából, s ugyanakkor saját életünk egészére vonatkozik. Az élmény struktúrája és az esztétikum létmódja hasonló: az esztétikai élmény nemcsak egy élményfajta a többi mellett, hanem egyáltalán az élmény lényegét reprezentálja; ahogy a műalkotás mint olyan magáért való világ,

⁶⁵ HELLER Ágnes, *A szép fogalma*, ford. MÓDOS Magdolna, Bp., Osiris, 1998 (Horror Metaphysicae), 75, 156.

⁶⁶ DEBRECZENI, i. m., 345.

⁶⁷ Marsilio FICINO, *A szerelemről: Kommentár Platón Lakoma című művéhez*, ford. IMREGH Monika, Bp., Arcticus, 2001 (Libri Operis Magni, II), 120.

⁶⁸ Winckelmann idézi: KOCZISZKY Éva, *Pán, a gondolkodók istene: mitológia 1800 körül*, Bp., Osiris, 1998 (Horror Metaphysicae), 27.

úgy az esztétikailag megélt is mint élmény eltávolít minden valóság-összefüggéstől. Egyenesen a műalkotás rendeltetésének látszik, hogy esztétikai élménnyé váljék, tehát hogy a megélt a műalkotás erejével egy csapásra kiragadja életének összefüggéséből, s ugyanakkor mégis visszavonatkoztassa létének egészére.⁶⁹ Szécsényi Endre szerint a tét bizonyos értelemben Shaftesburynél éppen az, hogy mit kezdünk azzal, amit érzékelünk; hogy hogyan illesztjük össze azzal, amit eleve valahogyan már tudunk vagy érzünk; hogy „milyen nagyobb »értelem-összefüggésbe« tudjuk belehelyezni a tapasztaltakat, s mi következik ebből saját életünkre nézve.”⁷⁰

Összegzőképpen: Kazinczy esztétikai alaptapasztalatai a fenséges „shaftesburyánus” változatának megjelenésében közösek, mely élmény-struktúrát, élmény-láncolatot képez, és szervezi önéletírásainak, levelezésének, egyéb műveinek markáns vonulatait, narratíváit. Az ebből adódó, sajátos eszmetörténeti helyi értékű „esztétikai” szellemiség pedig az a lehetséges keret, mely a *portrét* – a saját kezűt, vagy éppen a kultikusát – szegélyezheti.

⁶⁹ Hans Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2003, 98–102.

⁷⁰ SZÉCSÉNYI, 161. Vö. Ritoók Zsigmond utószavával: „Platón ezt a külső és belső rendkívüliséget nevezte isteninek, a találkozás felfokozott, a normálistól eltérő, önkívületi pillanatát pedig istennel való elteltségnek, *enthusiasmos*znak. Ez a tanulható és nem tanulható együttes érvényesülése a költői alkotás folyamatában, amikor a hangsúly a rendkívüliségen van.” (*Platón összes művei kommentárokkal: Ión, Menexenosz*, ford. RITOÓK Zsigmond, jegyz. STEIGER Kornél, Bp., Atlantisz, 2005, 36.)

Képi paratextusok Kazinczynál

Kazinczy Ferencz Munkái, 1–9. kötet. Fogságom naplója

A könyv a XVIII. századi literátor számára is olyan kiemelt értékű műegység volt, amelynek a szöveg mellett minden elemét, a formát, a kötést, az elő- és utószót, a képeket stb. jelentősége hordozójaként tekintették. Az írás melletti „járulékok” elemzésénél ma legtöbbször az összefoglaló értelmű *paratextus*t alkalmazzuk, a szó görög–latin jelentése szerint: a szöveg/*textus*, mellett/*para* funkcionáló elemek jelenlétét vizsgálva. Genette nyomán használatosak árnyaltabban megkülönböztető terminusok is: *peritextus*nak nevezhetők az elő-utószavak, a belső címek, a mottók, a könyvborítók, az illusztrációk, amelyek a görög előjárószo szerint *körül*, *közrefogják* a szöveget; *epitextus*oknak jelölhetők a szövegtől elkülönülten álló hirdetések, prospektusok stb., ennek leginkább a *-hoz*, *-hez*, *-ről*, *-ről* jelentés felel meg; Genette *metatextus*ként különbözteti meg a kommentárokat, a kritikákat, amelyek a mű *után*, utólag keletkeztek.¹ Kazinczyról köztudomású, hogy korábban kiemelkedő képzőművészeti és tipográfiai ismeretei voltak, a képzőművészetek látásmódját, írói technikáját is alakították.² Ezen ismeretei, műveltsége jellemző vonásai sokféleképpen érvényesültek írásaiban, kiadványaiban, akár a maga, akár más írók munkáinak megjelentetéséről volt szó; többnyire kiegészítő jelentéssel, díszítő vagy egyéb funkcióval közölt bennük képeket, vagy mint a *Fogságom naplójában* és alkalomszerűen leveleiben közvetlenül a szöveghez tartozó illusztrációkat rajzolt. Dayka versei és a hozzájuk csatolt saját költeményei a *Poétai Berek* megjelentetésekor Helmecky közvetítésével részletes utasításokat küld a kiadó Trattnernek a papír, a betűtípusok megválasztásáról, arról, hogy egy lapra milyen sorközzel hány versszak kerüljön stb. Először képek nélkül tervezi a kiadást, de aztán örömmel veszi, hogy egy domborműszerűen stilizált arckép került (*némi* viszontagság után) a könyv elejére, továbbá egy metaforikus jelentésű rézkarc a cím alá, a leeső csengők hangját csodáló leopár-

¹ Gérard GENETTE, *Introduction à l'architexte*, Paris, Seuil, 1979; Uő, *Palimpsest*, Paris, Seuil, 1982; magyarul: *Transztextualitás*, Helikon, 1996/1–2, 82–90; ONDER Csaba, *Paratextualitás* = O. CS., *A Klasszika virágai: anthologia – praetexta – narrativa*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár, 28), 49–55.

² Kazinczy képzőművészeti műveltségéről, hatásairól szóló alapozó mű: CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek: 1925*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1983; BÁN Imre, *Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéseihez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1960/1, 40–50; FRIED István, *Kazinczy és a képzőművészetek* = F. I., *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 99, 113.

dokról;³ itt jelent meg a *Dayka élete* című programtanulmánya a nyugati ízlést, irodamat követő újítás szükségességének programjáról. E példából is látható, hogy Kazinczynál a könyvek szövegeihez többféle, többfunkciójú elem társul, indokoltnak látszik tehát, hogy az elemzésben legtöbbször a sokoldalúságot leginkább kifejező, gyűjtőértelmű *paratextus* terminus használható, jelölve természetesen az ettől karakterisztikusan megkülönböztethető változatokat is.

A képi paratextusok legfontosabb funkcióján, a szövegekkel való kapcsolaton túl számba kell vennünk a képek és alkalmazásuk korabeli történeti, társadalmi hátterét is. Régebbi és újabb kutatások meggyőzően vizsgálták például az előszavak történeti változatait, a közönséghez szólás, az egyszemélyű vagy az absztrakt olvasóközönség megszólításának szempontjából.⁴ A XIX., kiváltképp a XX. a XXI. században még nagyobb szerepe lett a „külső” tényezőknek, a technika, a sokszorosítás különböző alakuló eszközeinek, majd a könyvek áruvá válásának, az olvasóközönség változásának, a mediális közvetítők sokféle hatásának, visszahatásának.⁵ A nyelvújítás korában a képzőművészetek megismertetése és elismertetése még feladat volt Kazinczy számára, sokféle törekvéseivel megalapozó, vezető szerepét kell kiemelnünk. Biztató fejleményeket is számba vehetünk: például azt, hogy a főrangúak, a lehetséges megrendelők körében már rangja volt a művészi portréknak; ismert és viszonylag széles körű volt a rézkarc, a sokszorosítás e változatának már több, különböző tehetségű, különböző technikákkal dolgozó művelőit ismerték, akik hol hívebben, hol a maguk vagy a megrendelő ízlése szerint változtattak a másolásban s ugyancsak különböző áron. Hathatós, nemegyszer döntő szerepe volt a kiadónak, az ő tervei, ízlése, főként üzleti szempontjai sokszor jelentősen befolyásolták a könyvek képi paratextusainak megjelentetését.

Ami azt is jelenti, hogy Kazinczynak nem volt kizárólagos joga, akarata paratextusai kiadásában, számolnia kellett a pragmatikus tényezőkkel, a pénzzel, a képek megszerzésének nehézségeivel, a készítőik kijelölésének szempontjaival s az üzleti érdekekkel. Az összegyűjtött munkákat kiadó Trattner különben előzetes felsorolást kért a megjelenendő képekről,⁶ ha ezt nem is érvényesítette minden esetben, de a dokumentumok és az eredmények alapján elmondhatjuk, hogy alkalmazásuk alapel-

³ A Dayka-művek előtt eredetileg Kazinczy árnyrajza után készült kép jelent volna meg, de a nyomtatásba egy Orpheus-gemma került. A rézkarcon látható állatokat a szakirodalom párducoknak nevezi, Kazinczy azonban leopárdoknak. KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VIII] 224; KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900 [a továbbiakban: *KazLev*, X], 18. A Dayka-portré történetéről, a rézkarcról, ennek irodalmáról: CSANÁDI-BOGNÁR Szilvia, *Kazinczy Ferenc és a magyar képzőművészeti nyelv megalapozása*, disszertáció kéziratban, 2006. A Dayka-portrét l. a 268. oldalon.

⁴ Hannelore LINK, *Rezeptionforschung. Eine Einführung in Methoden und Probleme*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1976; SZAJBÉLY Mihály, *Előszó és Ajánlás: Regény és közönsége a 18. század második felében*, Irodalomtörténet, 1985/3, 543–564.

⁵ SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevűk a 19. században: Arany, Kemény, Jókai & Co.: (exkurzus: Fényképtér úr Nádas Péter)*, [Pécs], Pro Pannónia, 2008 (Pannónia Könyvek 3).

⁶ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1814. augusztus 1. – 1815. június 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902 [a továbbiakban: *KazLev*, XII], 300.

vei, a képek többsége Kazinczy intencióit jeleníti meg a könyvek élén álló portrék és (ahogy ő nevezi) a díszítő vignettek megjelentetésében.

Kazinczynak nagyon határozott, pontosan kifejtett intenciói voltak összegyűjtött munkái kiadásának céljáról, s bennük a szövegek és a képzőművészeti anyag együtteséről, funkciójáról, s ezek mindvégig jellemzőek maradtak a gyűjtemény sokféle változtatásainak során. Volt ugyanis 5, 7, 9, 12, 20 kötetes elképzelése, s végül a kilenckötetes együttes jelent meg 1814–1816-ban; a könyvek tartalma, megjelenési sorrendje is többször variálódott. 1815-ben foglalja össze elveit a kiadás céljáról:

„Nekem a’ most említett Kötetek kiadásával együtt az a’ célom is vala, hogy ne csak a’ nyelv, hanem a Mesterség’ dolgában is tisztúlhasson ízlésünk. Ezen felül az vala óhajtatásom, hogy a’ Nemzet’ Indigeszei az érzékenyebb lelkek előtt lebegjenek. E’ hárommas czélt így egyesíteném, hogy minden Kötet előtt egy már *megbolt* nagy magyar (vagy Író, vagy Segéllő) képe jelenjen meg, ’s egy vignette a’ Régiség legszebb szobraival (statua).”⁷

A legfőbb cél tehát az ízlés nevelése, kettős hatással a publikumra, s ebben Kazinczy a szöveg és a kép szerepét hierarchia nélkül sorolja egymás mellé. A portrék, a képek ugyan a maguk sajátos törvényei szerint létező alkotások, itt azonban összefűzi, egymás mellé rendeli őket a szerkesztői intenció. Arcképek és rézkarcok a szövegek mellett a „Mesterségeket” ismertető és kedveltető, referenciális és nevelői feladatot teljesítő paratextusok, amelyek reményei szerint gyönyörködtető élményt is adnak; esetleg további tájékozódásra, ismeretek szerzésére ösztönözve publikumát, s bár ezek nem tartoznak olyan szorosan a szöveghez, mint például az illusztrációk, s inkább a „külső világ”, a társadalmi, személyi tényezők befolyását érzékeltetik a maguk eszközeivel,⁸ de *együttesükkel* hivatottak teljesíteni Kazinczy intencióit, s mint majd kitűnik, többféle kapcsolattal, többféle formában teljesítenek többféle funkciót.⁹ A portrék esetében különösen sokrétű e kapcsolat.

Kazinczy a kötetek elé szánt „nagy Magyarok” arcképcsarnokáról külön is pontosan kifejti nézeteit, elgondolásait, céljait. 1812-ben, az akkori pénzszűkében kevés reménnyel, de határozott elvekkel tervezi az akkor éppen ötkötetes kiadás portréorozatának paratextusait:

„Ha megengedné a’ költség én az öt Kötet élébe öt nagy Magyarnek képét állítanám, olly formán, mintha a’ fejek nem festés hanem faragás után készültek volna, ’s így *Hérosokat* adnának-elő. Az az öt Báróczy, Ráday, Révai, Pászthory, Wesselényi volna.

⁷ Uo., 431. A szerzői intenció paratextusokra is kiható szerepéről: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A szerző és a szerkesztő Bessenyei: Az első magyar irodalmi antológia narratívái* = „Et in Arcadia ego”: *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk.: DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár 36), 301–302.

⁸ SZAJBÉLY, *Intermediális...*, i. m., 35.

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Szó, kép, zene: A művészetek összehasonlító vizsgálata*, Pozsony, Kalligram, 2007, 28, 73.

– Az utolsót örökké fogja tisztelni a' hálás Melpomene és Thalia, kiknek tiszteleteket sok esztendőig ő tartotta fenn.¹⁰

A nagy külhoni alkotók művei/fordításai mellett a portrék olyan hazai nagy embereket mutatnak be, akik maguk is a irodalom kiemelkedő személyiségei, de más dimenziáltságban értelmezhetőek. Amazok műveikkel és Kazinczy által közvetített szellemükkel, világképükkel, ízlésvilágukkal válhatnak eszme- és kultúraalakító tényezővé nálunk; a portrék hőrszai viszont a képzőművészeti ábrázolásban emberi alakjukban jelennek meg itt, arcot kapnak, jelenvalóvá válnak, mint a irodalom fejlődésének hazai elődei, illetve jelenkori formálói, támogatói, példaképei. A paratextusok ezzel speciális és összetett referenciális értéket adnak: az eddig csak hírből, különféle híradásokból, művekből ismert (vagy nem ismert) nagyságokat emberi mivoltukban láthatják, a képek művészi kvalitásai szerint ismerhetik meg egyéniségüket, jellemvonásaikat.

Jelenvalóságuk megidézése azonban nem csupán ekphrasztikus értékű. Műveik, tevékenységük példakép mivoltukban allegorizált képmások lettek, a hazai kulturális fejlődés panteonizáltságig emelkedő hőrszai, akik ily módon méltók a képmásban rögzített halhatatlanságra.¹¹ S nyilvánvaló az is, hogy Kazinczy a maga kulturális törekvéseinek elődeit, igazolóit, segítőit is láttatja bennük – portré-paratextusai így személyes jelentést is hordoznak, helyenként nagyon is konkrét kapcsolatokkal.

Figyelemre méltó az arckép-paratextusok szoborszerűségének igénye Kazinczy-nál, antikizáló klasszicizmusának lényeges sajátosságaira, s a nézeteit meghatározóan befolyásoló forrására látunk itt. Winckelmann könyvét: *Geschichte der Kunst des Altertums* (Dresden, 1764) még fogsága elején, Budán vette meg, s szabaddulása után is nélkülözhetetlen alapkönyveként emlegette.¹² Winckelmann normává emelt nézeteit az antik, elsősorban a görög szobrászat sajátosságaira építette, a szobor pedig, az ókori és általában a szobrászat erősen koncentratív képzőművészet. Portré esetén a meghatározó jellemvonások pregnánsan redukált kiemelésére törekszik, így akarja bemutatni, megőrizni azt, ami a választott egyéni alakban örök emberi, örök érték. Időközön átívelő nagyságot, vonzó tulajdonságokat ábrázol, idealizálva, megtisztítva és megszépítve a rút, az esetleges, a kor szerinti, a nagyon személyes jegyeitől, mint amilyen például a hajviselet, az öltözet konkrétabb, részletezőbb bemutatása. Az antik szobrokon, főként a görögöknél általában nincsenek kivésve a szemek, jelzéssze-

¹⁰ KazLev, X, 19.

¹¹ PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak Pantheonja épül”: Közönség, emlékezet, panteonizáció, emlékezés, Bp., Anonymus, 2005, 87–103.

¹² KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója* = K. F., *Művei, I, Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, vál., kiad. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar remekírók), 488, a továbbiakban KFM, I; KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892, 336; KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1806. január 1. – 1807. április 30.*, IV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893 [a továbbiakban: KazLev, IV], 482; KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1807. május 1. – 1808. június 30.*, V, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1894, V, 385. stb. – Winckelmann hatásáról: RADNÓTI Sándor, „Xenidion és Etelke”: *A magyar winckelmannizmus határai*, Holmi, 2008/11, 1428–1454.

rően uniformizált a hajviselet, ruházat vagy nincs (a mellszobrokon nem látható), vagy egy lepel, amely redőzetével követi, kiemeli az ábrázolást meghatározó vonásokat. Kazinczy előtt az ilyenfajta, „faragás után” készült portrék lebeghettek, noha készítettésükhöz kevés reménye volt.

Trattner 1815-ben beszámol Kazinczynak a képek megszerzése, készíttetése gondjairól, s egyszersmind küldi megtekintésre a 2. kötetbe (Gessner műveihez) szánt Orczy-portrét.¹³ Kazinczy véleménye lesújtó. „Vad! vad! igen vad! ezt kiáltád te minapi leveledben az Orczy képére és valóban igen méltán” – írja Helmecczynek, s egyetértő nézeteit, ízlését jól világítja meg elismerést és elutasítást kifejtő véleménye. Így folytatja levelét:

„noha Mansfeld pontolása éppen nem rossz, ha nem művész munka is – mert *bajusz és paróka!* – rettenetes e’ kettő együtt, holott *külön véve* is mind kettő rettenetes.”¹⁴

Valószínű, hogy a portréban a határozottság és nyájjasság érzékeltetését ítélte „éppen nem rossznak”, ez megfelelt a szoborszerűség lényegét kiemelő követelményének. Ám a paróka és a bajusz külön-külön is túlságosan konkrét, egyedi jegyek számára; a kettő együtt, az európai-eszményi és a nemzeti-személyes keverése élesen ellenkezett az időktől, az egyeditől függetlenített antik szellemű ideáció óhajtott ábrázolási technikájától. Lesújtó véleményét az sem enyhítette, hogy az általa jól ismert és tisztelt Orczynál az európai és a nemzeti kötődés együttese korántsem volt idegen, az utóbbit a képen látható magyar zsinóros öltözet is képviselte, melyet sem itt, sem a sorozat több portréjánál nem kifogásolt. Végére is magyar hőroszokat akart bemutatni paratextusaiban, a magyar literatúrát gazdagító fordítások mellett. Talán ezen az alapon alakult ki benne egy toleránsabb vélemény. Egy évvel később már ezt írja Buczy Emilnek: „Gessnernek első Kötete előtt Gener. Orczy áll, igen jól találva”.¹⁵ Pregnánsan mutatja nézeteit az is, amit az elsőként megjelent 9. kötet elé szánt Révai-portréről ír. A könyv a Kazinczy által „origináljainak” nevezett műveket tartalmazza, de valamennyi külhoni példa nyomán készült átirás (A *Bácsmegyei* Dusch; A *repülő szekér* Herder; A *vak lantos* Weber; az *Etna* Brydonne nyomán). Kazinczy, Trattnerrel egyetértésben közönségikert remélt a könyvtől, noha ő maga a legkevésbé tartja jónak e munkáit.¹⁶ Mint írja, „Révai képe meg van nálam rézben”, s igényesen szeretné kidolgoztatni.¹⁷ Ez az óhaja nem egészen teljesült. A Weiss Dávid által készített képről így vélekedik:

¹³ *KazLev*, XII, 339.

¹⁴ *Uo.*, 374; Donát János Orczy-portréja után készült Mansfeld metszete = KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon: Életrajzok és életrajzi jegyzetek*, kiad., ABAFI Lajos, Bp., Aiger [1884], 99. A pontozás/pontolás a rézkarcon főként a nagyobb felületek apró, különböző mélységű tűszúrásokkal készült árnyaló technika.

¹⁵ *KazLev*, XII, 431.

¹⁶ *KazLev*, X, 19.

¹⁷ KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901 [a továbbiakban: *KazLev*, XI], 171.

„Szép kép, de nem Révai. Azonban a plasticának nem az a tiszte, hogy ő hasonló, hanem, hogy szép művet adjon, 's így ez alatt a' Révai neve méltán áll. De a' haj ismét el van hibítva, A *főn* nem márvány haj, hanem természeti haj áll.”¹⁸

Végül mégis rábólint, hiszen összehatásában, jellegében idealizált „szép művet” kapott, amely megfelelt másik igényének is.

„Révai találva éppen nincs; de a fej plasticai művet mutat 's nem festést és így ki van mentve.”¹⁹

A kilenckötetes gyűjtemény arcképcsarnokában különben ez az egyetlen „faragás után” készült portré. A mű készítője az antik szobrok ábrázolási elveit követve próbálta bemutatni a személyiséget meghatározó jellemvonásokat: az elszántságot, a macacsságot, de meglehetősen gyenge színvonalon. Kazinczyt azonban a metszet hibái sem zavarják túlságosan, „mentve van”, mert sorsszerűségében, összehatásában megfelelt ízlése winckelmanni klasszicizmusának, paratextusként pedig a hőszi vonást próbálja reprezentálni a művek és kulturális törekvései erősítőjeként. Elhelyezéséről végül Trattner döntött: nem az elsőként kijött 9. kötetbe tette; itt a Kazinczy eredeti névsorában is szereplő neves közéleti személyiség, Pászthory Sándor arcképe jelent meg, aki köztiszteltben álló arisztokrata volt, az 1790-es években az iskolaügyek felelőseként Kazinczy felettese.²⁰ S valószínű, súlya volt annak is, hogy a Pászthory-kép készítőjéről jó véleménye volt. Kininger rajza után Friedrich John munkája a rézmetszet, ugyanaz a két művész ez, aki Kazinczyról egy klasszicizáló portrét készített nem sokkal szabadulása után (1803–1804-ben). S nyilván belátta azt is, hogy a választott nagy emberekről aligha tud szobor nyomán készült arcmásokat szerezni vagy csináltatni, így belenyugszik a cserébe, s itt is, másutt is abba, hogy festés után készült portrék jelenjenek meg. Eredeti igényét némiképp a könyvek élén álló metszetek elégitették ki, ezek többsége ugyanis valóban szobrok, medálok nyomán készült, de Kazinczynak nem sok öröme tellett bennük. Egyik kedvenc szobra volt Canova műve, a kezében lepkét tartó Psychéről,²¹ de a 9. kötet elején az ezt bemutató metszetről kiábrándultan nyilatkozik, s hasonlóan rossz véleménye volt a 2. kötetben látható vignettéről, a Laokoön-szoborról; a metsző Grüner, mint írja, „kegyetlenül megcsalta reménységemet”.²² Kezdetben ugyanis jó véleménye volt róla, a sorozat

¹⁸ *KazLev*, XII, 209. Kazinczy portréábrázolási elveiről, problémáiról CSATKAI, *i. m.*, 54–55, FRIED, *i. m.*, 103, PORKOLÁB Tibor, *Virág Benedek peritextusairól*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2007/4–5, 399. SZABÓ Péter, *Kazinczy portréesztétikája*, *Ars Hungarica*, 1983/2, 277–285.

¹⁹ *KazLev*, XII, 431.

²⁰ *KazLev*, XI, 456. Pászthory Sándorról, kulturális kapcsolatairól KÖLCSEY Ferenc *Levelezés*, I, 1808–1819, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 634. A továbbiakban *KFL*.

²¹ PÁL József, *Canova és Kazinczy*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1978/2, 187–194, FRIED, *i. m.*, 110.

²² KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1815. július 1. – 1816. február 29.*, XIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1903 [a továbbiakban: *KazLev*, XIII], 295–296.

több rézkarca az ő munkája; foglalkoztatásába kétségtelenül belejátszott az is, hogy olcsón dolgozott.²³

Hangsúlyos kérdésünk, hogy paratextusként a képek milyen jelentéssel, milyen funkcióval kapcsolódnak az irodalmi művekhez; továbbá, hogy milyen módozatokkal segítik, teljesítik Kazinczy intencióját a szöveg és a kép együttesének kultúraalakító, ízlésnevelő célját, a megvalósíthatóság többszörösen körülhatárolt kereteiben. Mint a fenti példából is kitűnt, Trattner saját belátása, érdekei szerint változtatott Kazinczy elképzelésein, s ez többször is megtörtént. A gyűjtemény első darabjánál nyilván nagyon is tudatosan választotta Révai arcmása helyett a rangos főúr képét, társadalmi értelemben reprezentatív paratextust adott vele a sorozat értékének, jelezvén Pászthory eszmei s talán anyagi támogatását; s valószínű az is, hogy előfizetőket vonzó példát is akart láttatni. Kazinczynak több vitát kellett folytatnia Trattnerrel a könyvek sorrendjéről, tartalma összeállításáról, s persze a képekről, készítettőiről. Olykor rezignáltan elfogadta kiadója döntéseit, lemondva vagy átalakítva elgondolásait a kötetek felépítéséről, a kép és a szöveg jelentéskapcsoló, jelentést hordozó terveiről. Trattner üzleti érdekeire, kívánságára tekintettel elfogadta például, hogy a 4. kötetben Klopstock *Messiása* helyett Sterne (illetve, ahogy ő emlegeti, Yorick) utazásai és Elisához írott levelei jelenjenek meg, de a portrét illetően többféle motivált-ságú, határozott elgondolása van. „Gróf Haller László képének Yorick előtt kell állani” – írja Helmeczynek utasításként. Tervét személyes indíték is erősíti: a képet ajándékba kapta Haller László fiától, aki mint megjegyzi, „balúl venné, ha azt mingyárt nem eresztenénk-ki, mihelyt veendjük.”²⁴ Kitűnik ebből, hogy az ajándékozás nem volt egészen önzetlen, Haller Gábor nyomtatásban megjelenő megdicsőítést várt atyja s a család számára, s lehetőleg sürgősen. Figyelemre méltó adalék ez. Nemcsak azt jelzi, hogy a képi megjelenítés a könyvben, a könyv által mintegy a halhatatlanságba emeli a személyt,²⁵ hanem azt is, hogy a képzőművészeti bemutatásnak már társadalmi értéke, jelentősége van, hogy nagy súllyal reprezentálja a közéleti és a művelődéstörténeti érdemeket. Tanulságosak további utasításai: „Buda és Kolozsvár képeit ide tehetjük, mert a Telemach fordítója *Erdélyi volt, de M. Orsz. Fő ispán.*”²⁶ Ily módon a paratextus életrajzi, társadalmi információt is adna, tisztelgést a fordító pályája, rangja előtt, amelyet a kulturális érdem is erősít. Olyan kiemelkedő státusú személyt mutat be paratextusa, aki országos felelősségű munkája mellett egy népszerű mű fordításával a literatúra hőroisa is volt. Van azonban itt szorosabban az irodalomhoz kötődő jelentésréteg, amely műfaji kapcsolatra, sőt műfaji fejlődésre utal. A képen bemutatott főúr Kazinczy Sterne-fordításához hasonlóan utazásról szóló mű átültetésével gazdagította literatúránkat; s míg Fénelon nagysikerű *Telamakus Történeteiben* (Kolozsvár, 1755, 1758, 1770, 1776) államelméleti, pedagógiai művet kaptunk, Kazinczy egy modern, ízlésnevelőnek szánt, érzelmes, humoros utazási ro-

²³ *KazLev*, X, 15, 19.

²⁴ *KazLev*, XII, 255, 322.

²⁵ PORKOLÁB, „Nagyjainknak...”, i. m., 87.

²⁶ *KazLev*, XII, 255. Kazinczy gyűjteményében több Pest-Budát ábrázoló metszet volt, ezeket is Trattner rendelkezésére bocsáthatta. HARSÁNYI István, *A Sárospataki Református Főiskola metsetgyűjteménye*, Bp., Sárospataki Református Főiskolai Könyvtár, 1911, 45–46, 46–47, 36.

mánnal mutatta be a műfaj új, európai változatát. Így elmondható, hogy Kazinczy a Haller-portré paratextusában irodalmi és személyes jelentéssel a saját törekvése elődjét látja és láttatná. A Sterne-műveket tartalmazó 4. kötet élére ugyanis mégsem Haller László portréja került, hanem Csehy Józsefé; tájkép helyett pedig egy allegorikus medalion másolata Pest-Budáról. Csehy József Kazinczy és több író levelező társa volt; művelt, először filozófiát, jogot hallgató, franciául és olaszul tudó, irodalmat kedvelő és művelő kapitányként, a katonai pályával járó utazásai révén volt kötődése az utazásról szóló könyvhöz, és hérosz volt a szónak szó szerinti értelmében is: harctéren esett el 1812-ben Litvániában. Az arckép közlését, a csere elfogadását Kazinczynál a kegyeletes emlékállítás szándéka is erősítette.²⁷

A paratextusok kapcsolati rendszerének összetettsége révén *érdekes* az Osszián-műveket tartalmazó 7. kötet elején megjelent Wesselényi-portré, valamint a díszítő rézkarc kiadásának története. Kazinczy nagyra becsülte az ifjú Wesselényit, a jövő nagy államférfiját látta benne; személyes, baráti kapcsolatban voltak, tisztelte és szerezte emberi tulajdonságaiért is. Az arckép paratextusában a nemzete szolgálatára elkötelezett közéleti férfit és az érzelmektől fűtött, olykor heves ifjú emberi tulajdonságait szerette volna láttatni – jól illettek ezek a jellemvonások az ossziáni világhoz. És ha már szoborszerű ábrázolást nem tudott szerezni, sokszor dicsért, sokaknak ajánlott jó művészt keresett portréfestőnek: Donát Jánost, akinél, mint Berzsenyinek írja, „még nem volt Magyar Országban találóbb festő”.²⁸ Mindenesetre azért Donátnak is részletes utasítást küldött, kifejtve a portré szoborszerűségéhez stilizált, klasszicizáló igényeit.

„Már írtam Dónátnak, hogy számomra fesse Wesselényit, de ne frakkban. Azonban a mentére, mellynek csak peremje fog látszani, egy skarlát leplet vettetek.”²⁹

Érződjék tehát némiképp a nemzeti jelleg, de ne az öltözet specifikus jegye domináljon, takarja el azt az antik szobroknak megfelelő lepel, méghozzá a skarlát színű, melynek viselése a rómaiaknál a legfőbb méltóságokat illette meg. De van paratextusának további motivációja is, mely a portrénak a műhöz való kötődését hivatott jelezni. Mint írja, Wesselényi szerette Ossziánt, olyannyira kedvelt olvasmánya volt, hogy csikóinak ossziáni neveket választott. Ma ez kissé kétarcúnak, s talán nevetségesnek is tűnik, de Wesselényi nagyhírű ménese és a lótenyésztés kiemelt fontossága e korban itt a pozitív

²⁷ Kazinczy tervezte, hogy Csehy életrajzát is megírja, e célból levelezett testvérével, Csehy István-nal, tőle kapta arcképét is, mely szintén megvan gyűjteményében. Az életrajz nem készült el. *KazLev*, XII, 32, 431, 571–573, KAZINCZY Ferenc *Metszetgyűjteménye Zemplén Levéltárában I–II*, gyűjt., összeáll. HÓGYE István, szerk. B. BALSZAI Jolán, Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 1992, I, 6. kép. A díszítő medálion egy kettős profilú sisakos, antik fej látható, két oldalán Pest és Buda felirattal.

²⁸ *KazLev*, XI, 463. Kazinczy 1815-ben Pesten megfestette Donáttal felesége, Eugénia lánya és a saját portréját; levelezése szerint ezeket Helmecezynek ajándékozta. *KazLev*, XIII, 189, 267. 1817-ben azt írta, hogy saját arcképei közül Donáté „a’ leghasonlóbb és legjobb.” KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1817. január 1. – 1818. márczius 31.*, XV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1905, 43; CSATKAI, i. m., 53.

²⁹ *KazLev*, XII, 165.

jelentést erősíti. Hozzáfűzhetjük nyomatékul, hogy az *Erdélyi Levelek* XXIV.-ben hosszú lajstromot olvashatunk Wesselényi lovainak nevérol, genealógiáiról. – A kötetbe végül mégsem a Kazinczy által megrendelt kép került. Trattner nyilván egy olcsóbb, könnyebben, gyorsabban elérhető megoldást keresett. Az ifjú Wesselényinek volt egy közös portréja titkárával, barátjával, a fiatalon elhunyt Pataky Mózzsal. Kazinczy, a folyamatot gyorsítandó javasolta Trattnernek, hogy ezt küldje el Donátnak másoltatásra. Ez aligha történt meg, mert a könyvben Wagner pasztellje nyomán Niedl gyenge minőségű metszetét adta ki, amelyen a főúr mentéjéből hívebb képet lehet látni, mint összetett jelleméből; valamelyest talán öntudatát próbálja ábrázolni, de ennek meglátásához is szükség van némi belemagyarázó jóindulatra. Ez a portré különben megtalálható Kazinczy gyűjteményében, de nem tudni, hogy tőle került-e a kiadóhoz.³⁰ – Trattner mentségére, némi kitérőül, jegyezzünk fel egy találébb változtatását. Az elsőként kiadott kötet élére Kazinczy, mint említettük, Révai arcképét szánta, de helyette Pászthory portréja jelent meg itt. A csere egyik indítékát már láttuk; a Révai-arckép és a művek paratextuális kapcsolatát illetően még elmondható, hogy Kazinczy választása itt nem volt a legszerencsésebb. Révai munkássága, egyénisége, sőt a szoborszerű hero-szi kép kevésbé illett a könyvben megjelent érzelmes regényhez és a mesés történetekhez. Sokkal megfelelőbb helyre került, a szám szerint 1. kötet elejére, amelyben Marmontel didaktikus színezetű művei jelentek meg. S ráadásul így Kazinczy azon óhaja is teljesült, hogy a sorozat élén a faragás után készült képmás demonstrálta az író-előd heroikus példáját.

Visszatérve a Wesselényi-kép történetéhez még egy sokat mondó adalékot találunk. Kazinczy megírta főrangú barátjának, Cserey Farkasnak, hogy Wesselényi képét szándékozik kiadni egyik kötetében. Váratlan reagálás érkezett híradására. Cserey ellenérzését fejtette ki: nem élünk a magas kultúrájú nemzetek sorában, írja, a kép közlésének nálunk ártalmas hatása lehet. Káros, hogy „Wesselényi képének az a szerenecséje lehessen, hogy nékie és az eó emlékezetének örökös dísz adjon Munkád”, az szerinte csak árthat alanyának, hogy „ezen fényes megkülömböztetése a világ piaczára még ki nem lépett iffiunak számtalan és úgy lehet még jövőre nézve is ártalmos irigyeket szülhetne”. Hozzáfűzi nyomatékul, hogy amúgy is sok irigye van a mindenki által kedvelt és nagyra tartott fiatalembernek, a Kazinczy kiadványában való megdicsőítése fokozza ezt, „az irigység forralattyaitul félttem őtet”.³¹ A paratextus e metatextusából itt az tűnik ki, hogy a személyre visszaható negatív hatás mellett a kép és szöveg együttes megjelentetésének a maradandóság szolgálatával már társadalmi értéke, súlya van – pozitív előjelű funkciót láttunk a Haller-portré esetében. Kétségtelen, hogy e képzőművészeti alkotással megemelt dicsőségbe Kazinczy hírneve is benne foglaltatik, aki e sorozatban a fordítások mellett közölt képekkel jelentősen hozzájárult a képzőművészetek általános elismertetéséhez, rangjához. Kazinczy jelentést hordozó magyarázatot fűz a könyv elejére, a cím alá szánt rézkarchoz, amelyet a paratextus paratextusaként értelmez.

³⁰ *Uo.*, 388, KAZINCZY *Metszetgyűjteménye...*, i. m., II, 48. kép.

³¹ *KazLev*, XII, 298–299.

„Ott a' galamb a' mennyköven, melly Wesselényi képéhez vala destinálva, 's ez azt jelenti: W. fene Cato vala és lángszívú Brútusz.”³²

Voltaképpen a Wesselényiről írott epigrammája szavait ismétli:

„Kétled e hogy lelkünk jár, vándorol? Ott fene Cátó
S lángszívú Brútusz, itt Wesselényi valék.”

(Báró Wesselényi Miklós)³³

Összetett szerkezet áll előttünk: a paratextus paratextusában (ön)intertextuális szöveg rejlik,³⁴ amely voltaképpen a kép allegorikus jelentését fejt ki. Ám Kazinczy minden árnyalt elgondolása ellenére a metszet mégsem itt, hanem sokkal szorosabb kapcsolódással az 5., a Goethe-műveket tartalmazó kötet elé került, amely a sorozat egyik legegységesebb könyve lett, paratextusaival együtt. Egységes a második és a harmadik kötet is, ezek csak Gessner műveit és életrajzát tartalmazzák.

Kazinczy nagy lelkesedéssel, többféle tervvel készült Goethe fordításainak kiadására, hiszen a leginkább csodált példaképéről volt szó. „Nekem Göthe volt bálványom” – írja. „Gyönyörű világ az a' Göthe által teremtett világ. Lehetetlen szebb lelkeket, szebb nyelvet képzelni.” A kötet törzsanyaga 3 darab (*Stella*, *Clavigo*, *Testvérek*), ezeknek szövegét fokozott gonddal készíti, „sokat javítottam rajtok”.³⁵ 1812–1813-ból ismert elképzelése szerint még a Sterne-művekkel együtt akarta kiadni e darabokat,³⁶ 1814-ben már egy Goethe-művel, a *Római karnevállal* és Herder *Paramythonjaival* (mitológiai meséivel) bővítené a kötetet; másik terve ez évből, hogy hozzáfűzné Molière-fordítását, az itt még a *Rigó Jonathán* címen emlegetett *A botcsinálta doktort*.³⁷ Ekkor számol be róla, hogy nagy kedvvel kezdett hozzá az *Egmont* fordításához, s szeretné, ha ez is kijönne az 5. kötetben. Aztán számba véve a terjedelmet, a kötés s nyilván a sorozat költségeinek elosztását, a német kiadás alapján kiszámolja, hogy csupán a négy Goethe-drámát tartalmazó kötet is több mint 25 ív,³⁸ s lemond a bővítésről. Feltehető azonban, hogy döntéseit nem csupán pragmatikus szempontok motiválták. A *Stella* botránydarab volt, a két nő közül választani nem tudó hős, s a két nagylelkű, a lemondásban versengő asszony végül a hármas együtt-

³² *KazLev*, XIII, 296.

³³ A vers ihletője voltaképpen az idősebb Wesselényi volt. KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGELY László, Bp., Balassi, 1998 (Régi magyar költők tára, XVIII. század), 101, 296. Kazinczy eredetileg úgy tervezte, hogy az Osszián-műveket tartalmazó két kötetből az egyiket, a 6.-at az idősebb Wesselényi képe díszítené, amely portré megvolt gyűjteményében, de a küldés, másolás procedúrája során elveszett. *KazLev*, XII, 227. Helyette itt Spichich János arcképe jelent meg, akiről Kazinczy szintén írt egy epigrammát (*Spichich*), s nagy tisztelettel emlékezett meg a Zala megyei főispánról, akinek volt kapcsolata a Martinovics-társaság tagjaival.

³⁴ Az intertextualitásról: GENETTE, *Transztextualitás, i. m.*, 82–83, RIFFATERRE, *Az intertextus nyoma*, Helikon, 1996/1–2, 67–68.

³⁵ *KazLev*, XII, 379. Levelezésében az első darabot néha *Stella*, de többször a maga változata szerint *Estell*, *Esztelle* címenek említi – a változtatás magyarázatára a szövegben visszatérünk.

³⁶ *KazLev*, X, 14, 20; XI, 62, 107, 149, 169.

³⁷ *KazLev*, XI, 482; XII, 359.

³⁸ *KazLev*, XII, 413, 414.

élés mellett dönt, ugyancsak szokatlan életformát hirdetve; az *Egmont* a spanyol uralom ellen a németalföldi szabadságért küzdő hős drámája. E művek együttes megjelentetése alapos kételyeket ébreszthetett benne (s nyilván Trattnerben is) a cenzúra engedélyének megszerzését illetően. Kazinczy azonban nem hajlandó lemondani az *Egmont* kiadásáról, kész azt akár saját költségén is kinyomtatni;³⁹ de végül a sorozat nyolcadik kötetében, Wieland művei (*Salamandrin*, *A képszobor*) mellett jelent meg. Ezen előzmények ismeretében tanulságos vizsgálni az 1815-ben kihozott három Goethe-művet tartalmazó, műfajában egységes ötödik kötet képi (és verses) paratextusait.

A könyv élén Ráday Gedeon arcképe áll, sokjelentésű paratextusként. A literatúrát sokszorosán támogató főúr a német irodalom kiváló ismerője, fordítója is volt, pártolója, elkötelezett híve a színháznak. Kazinczy megírta a *Pályám emlékezetében*, hogy miként látogatta Ráday társaságában a pesti színházat, s hogy mentora miként magyarázta a darabok, a műfaj jelentését, felépítését, s miként tette meg bíráló megjegyzéseit.⁴⁰ A portré Ráday műveltségének irányát, művelődéstörténeti kapcsolatát jelzi a Goethe-művek mellett, s hordozza egyszersmind Kazinczy személyes emlékeit, tisztelgését egyik példaképe, elődje előtt. Mint kitűnt, az arcképek megjelentetésében nem mindig valósultak meg maradéktalanul Kazinczy elképzelései. Érthető, hogy némi aggodalommal várja a portrét:

„Vallyon mely kép után akarja Tr. úr metszteni a’ Ráday képét? – Wagner festette a’ hálósüvegést, de nem jól.”

A *Pályám emlékezetéből* ismerünk egy szeretettel, humorral megírt történetet a hálósüveges festetés történetéről, ott azonban nem Wagner, hanem Klimess Tamás volt a művész, ennek alapján készült Mark Quirin metszete, amely elnyerte Kazinczy tetszését, meg is jelent az *Orpheus* 1790-es kötetében.⁴¹ A Goethe-műveket tartalmazó könyvben azonban nem ez, hanem egy Mansfeld által metszett portré található, amely valószínűleg Klimess nyomán készült. Rádayt ez is profilban, hálósüvegben ábrázolja, hasonló, de egyszerűbb zsinóros kabátban, de más arckifejezéssel. Klimess portréján egy messzire tekintő, elmélyülő, a világ dolgait, hívságait ismerő, azokat egy félmosollyal bölcsen tudomásul vevő személyiség jelenik meg, Kazinczy ízlésének megfelelő lényegmondó „hív” és „lelkes” stilizáltságban; Mansfeld metszete egysíkúbb, itt a nyájasság, az elnéző, a megértő elfogadás a jellem meghatározó vonása – paratextusként tekintve azonban indokolt súlypontozással. Hiszen a szerelmi történeteket bemutató művek érzelmeiktől elfogódott, érzelmeik hullámlásában, végleteiben vergődő határozatlan, olykor vétkes, olykor félnék emberekről szólnak, a megbocsátást, az elfogadást sugalló nagy ember arcma nagyon is illik ide. Különösen, ha hozzávesszük, hogy Kazinczynak – a *Clavigo* metatextusaiban – mentegtenie, magyaráznia kellett a szereplő jellemét. Először műértő barátja, Dessewffy

³⁹ *KazLev*, XIII, 113–114.

⁴⁰ KAZINCZY, *Művei...*, i. m., I, 257.

⁴¹ *KazLev*, XII, 413; KAZINCZY, *Művei...*, i. m., I, 308–309. Ez a metszet szintén megvolt Kazinczy gyűjteményében, HARSÁNYI, i. m., 30, 425. kép.

elítélő véleményével szemben. Azt írja levelében, hogy Clavigo bár gyenge, de jó ember, aki nem megvetést, hanem szájalmat érdemel.⁴² Ehhez és a Ráday-portré su-gallatához hasonló jelentést hivatott megjeleníteni az Osszián-kötetből átkerült, a cím alatti rézkarc is, amely egy négyágú villámból összefogott kötegen álló galambot ábrázol, repülésre kész, kiterjesztett szárnyal, csőrében egy leveles ággal (ez szintén Mansfeld munkája). Említettük, hogy e művet Kazinczy – más jelentéssel – a Wes-selényi-portré mellé szánta; a csere, bárki döntött róla, szerencsés volt, inkább ide illik. A galamb, mint a szerelem jelképe, a kétfelé nyilalló villámok, a felfokozott ér-zések szétziláló erejét mutatnák; míg a szelíd képű madár, csőrében a reményt ígérő ággal a buktatókon, vétkeken túlemelkedő megbékélést hirdeti. Mai szemmel nézve naiv, s korántsem elmélyült ez az allegorikus ábrázolás, de a kötetben olvasható da-rabok világához mindenképpen jól illeszkedő paratextus. A *Stella* érzelmeiket vállaló hőseinek megértést, elfogadást ígér; a szerelmét a karrierért feláldozó Clavigónak megbocsátást; a *Testvérek* szereplőinek, a határozatlanságok után bevallott érzelmek értékét, boldogságát teszi hangsúlyosabbá. S elmondható az is, hogy a paratextus paratextusaként az itteni, a megértést, a megbocsátást sugalló Ráday-portréhoz is jól illeszkedik.

A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy Kazinczy e kötethez még egy *verses paratextust* is csatolt *Prológ* címen. Ez arról szól, hogy a színház mind a víg, mind a szomorú műfajában nem ostromozza a vétkest, inkább szelíden tanít, s mint „nyájas Oktató” arra int, hogy féljünk a sorstól, mely megbünteti a „szent természet ’s társa-sági rend ellen” vétőket, a „nem gonosz, / De gyenge vétkezőt”, majd összefoglaló tanulságul, ajánlasként: „Lássátok itten, mit tesz botlan”.⁴³ A *Prológ* arról tanúsko-dik, hogy Kazinczy nagyon is tartott a cenzúra, a társadalmi ítéletek szigorúságától, a didaktikus szándék hangsúlyozásával szeretné elfogadtatni a rendhagyó története-ket, hősokeket. (Genette peritextusnak nevezi az efféle, a művek környezetében talál-ható, magyarázó elő- és utószavakat, mottókat; ezt akár mentegető pro-textusnak is tarthatjuk.) – Az elfogadás érdekében más fogással is próbálkozik.

„Mind a’ mellett hogy szent ravaszságból elváltottattam a’ nevet az egyik darabnál ’s egy prologot írtam elébe – írja Helmecezynek – kérek, Stipsics Úrnak add revisio végett. Értesz minden magyarázat nélkül.”⁴⁴

⁴² KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1816. márczius 1. – 1816. december 31.*, XIV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1904, 134. Kazinczy a *Pályám emlékezetében* megírta, hogy Bécsben látta a dara-bot (UÓ, *Művei...*, i. m., I, 284), de játszották Pesten is, a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállításán látható egy 1802-ből származó címlapja.

⁴³ KAZINCZY Ferencz’ *Munkái: Szépliteratura*, Pesten, Trattner Jánosnál, 1815, 3–4.

⁴⁴ *KazLev*, XII, 379. Kazinczy tud róla, hogy a *Stella* előadását még az „olgy liberális gondolko-zású tudós ember, mint M[adarassy] Úr eltiltotta, holott játszá is a’ Magy . – Színen”; ennek 1795-ből való színlapja látható a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállításán. Mint írja, van nála egy olyan példány „mellyre a’ Váradi Censor reá írta az Imprimaturt”, ő ezt az engedélyezett kéziratot dolgozta át. *KazLev*, X, 252. – Stipsich Alajos szintén tudós revizor volt: az egyetemi könyvtár őre, majd pesti egyetemi tanár, Kazinczy valószínűleg ezért is bizakodott jóváhagyásában. Róla: *KFLev*, I, 966.

Kazinczy itt nem fogalmaz pontosan. A *Prológ* ugyanis általában is, itt is, az egész kötetéről szól; a neveket pedig nem csupán az „eggyik darabban”, a *Stellában*, hanem a *Testvérek*ben is megváltoztatta. Inkább azt mondhatjuk, hogy főként a könyv első darabját védte, amelynek címadó nevét változtatta meg: nála *Esztelle* a név. Talán arra gondolt, hogy az eredeti címen, néven híressé, hírhedtté vált darab így kevésbé feltűnő, szemet szűrő, mind az engedélyezésnél, mind az erkölcsi felháborodásra hajló közönségnél. A címszereplőn kívül megváltoztatta az elhagyott feleség nevét is: a darab elején özvegy Nyáriné (Goethénél Madame Sommer), a hűtlen férjjel való találkozás, lelepleződés után Goethe és Kazinczy a Cäcilie – Cecil nevet használja; lányuk neve Goethénél Lucy, Kazinczynál Mimy; s magyar neve (Kati, Miska) van nála a szolgálóknak (Goethénél Annchen, Karl). A „szent ravaszság” meglehetősen átlátszó, naiv, s bár Kazinczy írásaiból kivehetően a cenzúra és az előítéletek ellen védekezve főként a címszereplő neve megváltoztatásának jelentésmódosító szándékát hangsúlyozza, de ugyanakkor új konnotációkat is kínál, mind itt, mind a *Testvérek* című darabnál. Kazinczynak e műnél nem kellett tartania az engedély megvonásától, a befogadók első ítéleteitől. Vidéken élő, egyszerű emberek határozatlanságát, érzelmi vívódásait látjuk itt; nevük: Mariska, Pál, Megyeri – Goethénél Marianne, Wilhelm, Fabrice. A magyar nevekkal, hazai színekkel (utcanevék, ételek: Apácasor, koppasztott galamb) „honosította”, sajátunkká formálta a darabot (bevett szokás volt ez különben az idegenből átültetett műveknél). De elmondható az is, hogy az irodalmias nevek cserélése köznapi nevekre egy ismerősebb közegbe helyezi a történetet és szereplőit, s e fogással szélesebb körű befogadói réteg felé is közeledett.⁴⁵ Mindkét darab névváltoztatásáról megállapítható, hogy ez is egyik eszköze volt azon összefoglaló tanulság elfogadtatásának, hogy ilyen általános emberi tulajdonságok, esendőségek nálunk s bárhol a világon létezhetnek, hasonló sorsok bonyolódhatnak és megoldódhatnak. Hozzátehetjük a *Prológ* paratextusához kapcsolódva: a színház és a drámai műnem örök törvényei szerint.

Összegzésül elmondható, hogy Kazinczy gyűjteményes munkáiban a képi paratextusok megfeleltek intencióinak. Az ízlésnevelésben az irodalmi műveknek és a vele kölcsönhatásban álló képzőművészeti alkotásoknak fontos szerepe, többféle funkciója van itt. Kazinczy gonddal válogatta kötetei elejére a portrékat, és a „vignetteket”, de mint kitűnt, nem mindig, nem mindenben érvényesült akarata. Ez nem minden esetben jelentett hátrányt, s nem másította meg lényegesen Kazinczy klaszrikus művészeteken, Winckelmann tanain iskolázott ízlésvilága érvényesítését. A paratextuális kapcsolatok sokfélék, sokjelentésűek, amelyeket minden esetben változatosságukban kell vizsgálni. Érvényes ez a saját művéhez készített rajzai értelmezésénél is.

A *Fogságom naplója* autográf példánya elveszett. Kazinczy a kész munkát 1828-ban Toldynak adta át megőrzésre, aki lemásolta; a mű kiadásai ennek alapján készültek. A másolás, s benne a rajzok több, ma nehezen megoldható filológiai problémát

⁴⁵ A nevek jelentéséről, a kérdéskör irodalmáról HITES Sándor, *Még, dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007, 192–210.

vetnek fel,⁴⁶ ezeknek tüzetes vizsgálatára itt nem vállalkozom, azt azonban szeretném megerősíteni, hogy az illusztrációkat miért tartom az eredetit meggyőzően pótló, szerves részének, s mint ilyen, a művel együtt vizsgálhatónak. Kézenfekvő magyarázat, hogy ha a másolt szöveget elfogadjuk Kazinczy művének, elfogadhatjuk a bennük lévő egyszerű rajzokat is; illetve egyformán kételkedhetünk mindkettő hitelességében. Az irodalomtörténeti hagyomány a mű kiadásában (néhány javítással, kiegészítéssel) vette át Toldy változatát – munkásságát, módszereit ismerve korántsem alaptalanul.⁴⁷ Ennek nyomán hivatkozhatunk arra is, hogy a könyv hatástörténetében az olvasókban a mai napig egy illusztrált mű rögzült. Fontosabbak azonban a Kazinczy művének tartott szöveg bizonyító tanulságai. Kazinczy (a másolat szerint is) több helyen utal csatolt rajzaira, például elfogatásakor házuk, szobáik elhelyezésénél: „Az anyám *a* betű alatt feküdt, én *a b* alatt, az öcsém *c*”; fogsága épületének

⁴⁶ Toldy a másolt szöveget átadta Kazinczy Gábornak; tőle a családtól megszerzett iratokkal együtt az Akadémiára került, de a mű eredeti kézirata nincsen meg. A *Fogságom naplóját* Bártfay is lemásolta (BÁRTFAY László *naplójából*, I–II, xerox példány, vál., jegyz., JENEI Ferenc, Bp., 1969, 163), de ez a példány sem található. Toldy azonban látta. A Kazinczyról írott könyvének jegyzetében olvassuk: „*Végre Fogságom Naplója (1794–1801)*, melynek eredetije a családnál; énelőtte ennek teljesen hű másolata Bártfay László kezétől négyrét 176 lapon, melyet FN alatt idézek.” T. F., *Kazinczy Ferenc és kora: 1859–1860*, reprint kiadás, Bp., Szépirodalmi, 1987, 197. Már ennyiből is világos, hogy Toldy leírása szintén kérdéseket, problémákat vet fel; például azt, hogy milyen mértékben hasznosította Bártfay leírását a szöveg és az illusztrációk rögzítésénél/ellenőrzésre, kiegészítésre, javításra stb. A *Fogságom naplója* teljes szövegét először Alszeghy Zsolt adta ki 1931-ben, ő azonban illusztrációk nélkül, ám a jegyzetekben a szöveg adott helyein mindenütt leírja, mit ábrázolnak a rajzok, s hogy a kézirat hányadik lapján láthatók (például: „A kézirat első lapja hozza a regmeci ház alaprajzát”; „A kézirat 9. oldalán a refectorium (kolostori ebédlő) alaprajza van a szereplő személyek helyének megjelölésével” stb.). KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. Alszeghy Zsolt, Genius-Lantos, Bp., 1931, 130, 131. Mégsem közli ezeket, eljárására eléggé problematikus magyarázatot ad: „Kiadásunk lehető híven követi Toldy kéziratát, csak a jegyzetben jelzett rajzokat hagytuk el, mivel azok itt nem Kazinczy tollából származnak, s a megértéshez sem nélkülözhetetlenek.” (140.) De hát a szöveg sem Kazinczy tollából származik „itt”; a rajzokat illetően pedig további kérdések merülnek fel. Vajon arra utal Alszeghy, hogy azokat Bártfaytól vette át Toldy? S noha Toldy szerint Bártfay „teljesen hív másolatot” készített, vajon miért nem látta elfogadhatónak? Illetve, mint írta ugyanitt, az Akadémián a Lugossy-gyűjteményben található egy, valószínűleg Toldy alapján készült másolat, s ennek tulajdonította az átvételre nem megfelelő rajzokat? Ám akár Toldy, akár Bártfay, akár más rajzait látta „itt”, valamiféle hitelességet mégis tulajdonított nekik, hiszen jegyzeteiben pontosan beszámol róluk. S bár szerinte az illusztrációk „a megértéshez nem nélkülözhetetlenek”, Kazinczy fontosnak tartotta a rajzos közlést is, s ezúttal azt szeretném megvilágítani, hogy miért. – A *Fogságom naplója* kéziratának több fontos problémájáról eddig legrészletesebben írt FRIED István, A *Fogságom naplója* regénye = UÓ, i. m., 129–145.

⁴⁷ Toldy módszerének elismeréséhez ezúttal csak néhány, számomra itt fontos adalékot említek. Horváth János írja róla: „Hazafias buzgalma adatok felkutatására, s nem elhallgatására vagy éppen kitalálására ösztönözte.” Horváth Jánosnál olvasunk arról is, hogy Toldy az eredetiség védelmében keményen megrótt néhány kiadványt, a csonkítások, a más művekkel való keverés miatt. HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980, 335, 281.; Dávidházi Péter monográfiájából Toldy szigorú követelményeiről szóló fejezetet említem, beszédes címe: *Normaképzések: szaknyelv, autopszia, műközpontúság, történeti értékelés*. Könyve más helyén is szó van forráskutatói szenvedélyéről, a pontos anyagismeret elengedhetetlen voltáról, a széles körű, anyagismereti alapokról. DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai – Universitas, Bp., 2004, 779–795, 785.

rajzánál: „Imhol a gárda épülete”; bíráik előtt felsorakozva, vagy a cellák lakóinak felsorolásánál több helyen a saját jelenlétét „én”-ként jelzi, tehát kétségtelen, hogy maga írta be stb.⁴⁸ Fennmaradtak továbbá a másolás, a kiadások idejében esetleg nem ismert vagy megfontolásból kimaradt eredeti Kazinczy-rajzok, amelyek vagy a könyv egyes utalásaival, vagy a rájuk írt autográf szövegekkel kétségtelenül a műhöz kapcsolódnak. E rajzok szerkezeti helye, továbbá stílusuk megfelelései szintén bizonyítéknak tekinthetők a kiadásokban közölt illusztrációk hitelességéhez. Mindezek alapján úgy látom, hogy bárki másolta a rajzokat, követte az eredeti kéziratot (szerintem híven), s így a *Fogságom naplója* részeinek tartva elfogadhatóak az általam választott vizsgálatra.

Témámnak megfelelően itt csupán a szöveg és az illusztráció kapcsolatát szeretném bemutatni, paratextuális funkcióit, jelentéseit. Részletesebb leírásra csak az eredeti kézirat alapján készült rajzok esetében vállalkoztam, s egy-egy helyen utalok néhány, a hitelességre tartozó adalékra, problémára.

Leszögezhető, hogy Kazinczy a *Fogságom naplójában* látható paratextusokban elsősorban illusztrátor volt, a szó eredeti értelmében. Az *in-lux*-ból származó *illustratio* elsődleges jelentése *megvilágító*, s mint ilyen, a latinban főként világossá tevő szónoklati előadást jelölt; az *illustrator* is elsősorban megvilágító, magyarázó, többnyire szónok; az *illustris* melléknévként főleg tiszta, világos, s csak másodlagosan, átvitt értelemben fényes, tekintélyes értelmű. Kazinczy művében saját rajzai, mint illusztrációk másféle paratextusok, mint a portrék és vignettek összegyűjtött munkáiban, másféle adottságokkal, rendeltetéssel kapcsolódnak szövegéhez. A kép, a rajz itt korántsem önálló, létrejötté, megformáltsága szorosan kapcsolódik a szöveghez; funkciói szerint pontosítják, nevesítik, kiegészítik, a láttatással érzékelhetővé teszik a narratíva egy-egy részletét. Ugyanakkor személyes jellegű konnotációt is hordoznak: a „külső képi világ” illusztratív bemutatásába akarva vagy akaratlanul is belelátjuk a börtön társadalmi státusát, a fogolytét beállítottságát,⁴⁹ még akkor is, ha tudjuk, hogy mindez felidézett emlékként formáltatott meg. Kazinczy e művében háromféle illusztrációval élt. Többségük *alaprajz*, a cellák, a börtönépület, esetleg a környezet helyeiről, épületeiről; kétdimenziós rajzok az *építmények homlokzatáról*; a börtönablakokból látott *tájak* változatosabb vagy részletesebb rajzai. Mindhárom változat jellemzője az illusztrációs szándék, erről tanúskodik elhelyezésük is: szorosan a szöveg adott részéhez illeszkednek, azok közben, közvetlen utalásokkal, különféle jelölésekkel, magyarázatokkal egészítik ki, s a látvány érzékeltetésével teszik világosabbá az elmondottakat. Főként informatív célzatúak: érthetőbbé, tágabb körűvé szélesítik a narráció helyszíneit, a szereplők helyzetét, beállítottságát. Elsődleges illusztratív, megvilágító szerepük mellett paratextuális kapcsolatuk többféle s különböző jelentések hordozói.

Kazinczy elfogatása első napjaihoz több rajzot is készített. Van egy, kéziratban maradt, valószínűleg első változat, amely csupán szobáik elhelyezését örökíti meg, feltüntetve a bejáratot, a számokkal jelölt helyiségeket, az ágyakat. A kiadásokban is

⁴⁸ KAZINCZY, *Művei...*, i. m., I, 425, 441, egyéb utalások: 219, 450, 465, 472–473, 492, 493, 529.

⁴⁹ SZAJBÉLY, *Intermediális...*, i. m., 33–36, 108–110.

látható változatban a tágabb környezetet is megrajzolja. Látni itt is anyja, öccse és a saját szobája, az ágyak helyét, de itt az utca, a távolabb álló konyha, az istálló alaprajza is látható, jelezve van „Alsó-Regmecz” neve is, annak megvilágítására, hogy házuk a településhez viszonyítva hol helyezkedett el. Az illusztráció voltaképpen bevezető az utána következő narrációhoz, elfogatása részletesen leírt mozzanataihoz. Magyarázat arról, hogy a bejárathoz közelebb eső szobában miért öccsét szólították meg, mint elfogandó személyt, s hogy ő hol, miként tisztázta magát, s mutatta meg inkriminált bátyja fekhelyét; hol zajlott le az udvarias tájékoztatás a parancsról, s hogy anyja hol láthatta rémülten a tragikus eseményt. A fogság felé tartó út egyik állomásáról is készült a könyvkiadásokban nem látható illusztráció: megörökítette első állomásuk, „Üjhely” fogadójában szállása és fekhelye, valamint az udvar, a „székér- és loállás” alaprajzát.⁵⁰ Az illusztrációs paratextusok önéletírásai módszeréhez is adnak megvilágító adalékot.

Kazinczy ezen műveit főként korfestő írásoknak szánta, megőrző, felidéző, informatív funkcióval – legalábbis szándéka szerint. A *Pályám emlékezetében* több személyességet igénylő Toldynak írta 1827-ben: „Nem magamat akarom festeni, hanem azt a kort, melyet éltem, ’s ennek jól vagy rosszul nevezetes fíjait”. Kifejtette azt is, hogy ezen íásaiban a „mikrológiát” sem kerüli, mert azok a maga számára, valamint olvasói kis körének, s még inkább a „késő századoknak” sokat érőek, s mint írja, „igen kedvesek” lesznek.⁵¹ Elmondhatjuk, hogy a *Fogságom naplója* részletező illusztrációi a helyenként hasonló módszerrel megírt szövegeivel együtt programja jegyében olyan részletező, informatív célzatúak, társadalmi, történeti keretekben személyes, életrajzi emlékeket megőrző, a művészet rangjára emelt, olvasmányos („igen kedves”), rajzos dokumentációt adnak.

A *Fogságom naplója* legtöbb illusztrációja egyszerű vonalakkal rögzített, hol vázlatosabb, hol részletezőbben papírra vetett *alaprajz*. Láthatjuk rajtuk a börtönök egyes szintjeit, s ezeken a foglyok celláit, környezetüket, az égtájakat, s esetenként azt is, hogy hol állott a templom, hol húzódott az utca, hol épült a favágók, a személyzet tartózkodási helye.⁵² A szobáknál feltünteteti a foglyok neveit, vagy az alap-

⁵⁰ A kiadásokban nem látható, eredetiben fennmaradt rajzok képei megtalálhatóak: KAZINCZY Ferenc, *Az én életem* [összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Szilágyi Ferenc], Bp., Magvető, 1987, (Nemzet és emlékezet), 163, 165; BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc fogsága – rajzaival elbeszélve*, Széphalom, A Kazinczy Társaság Évkönyve, 2006, 86.

⁵¹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1826. április 1. – 1828. december 31.*, XX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1910, 322.

⁵² KAZINCZY, *Művei...*, i. m., I, 425, 426, 441, 465, 471, 473, 494, 529: budai börtönében a saját cellája alaprajzát külön is megörökítette, bejelölte ágya, asztala, a kemence helyét; közölte BUSA, i. m., 87. – Toldy Kazinczy-monográfiája egyik jegyzetében szintén közöl a cellákról egy, valószínűleg maga által készített alaprajzot. Ezen vonalzóval megrajzolt három hasámban szabályos téglalapokat beleírt betűkkel látunk, majd a hozzáírt magyarázatokkal tudósít arról, hogy kik voltak a zárkák lakói. „Az utókor gondosan fogja tudakolni, hol szenvedtek az irodalom annyi jelesei” – írja és rajzolja Kazinczy szellemében és nyilván az illusztrált kézirat ihletésére. Toldynál a rajz, a vonalak gondos, szabályos, a *Fogságom naplójában* láthatóaktól eltérő stílusa akár közvetett bizonyíték is lehet arra, hogy a műben rögzített, más stílusú változat Kazinczytól, illetve gondos másolójától való. TOLDY, i. m., 219–220.

rajz négyzeteiben, vagy a szövegben írja le a névsort. S bár adatokat őrző dokumentumként őrzi meg a neveket, majdani olvasói itt nem listaszerű, szenvtelen felsorolásban, hanem ez irodalmi formáltságú önéletrajzban látnak rá az ő és több ismert vagy kevésbé ismert ember sorsának e szomorú állomásaira. Kazinczy e paratextusokban helyenként tágabb körű, történeti tájékoztatást is ad. Néhányszor ugyanis nem csupán a saját és fogolytársai neveit olvashatjuk beírva a rajzokba, hanem azokét is, akik közvetlenül előttük vagy egy távolabbi múltban voltak itt bezárva. Informál például arról, hogy Budán Szén Antal és Erdélyi cellájának lakója Martinovics volt, az övében pedig a narráció több helyén nagy tisztelettel emlegetett Hajnóczyt tartották fogva;⁵³ a kufsteini börtön számozott szobáihoz írott magyarázataiból tudjuk meg, hogy melyikben volt fogoly „talán ötödfél esztendeig” Weszelényi Ferenc, melyikben Batsányi és Maret, s hogy „e kettő beszélgete egymással”.⁵⁴ Az ilyenféle részletező paratextus mélyebb dimenziót nyer: a rajzban „mondja el”, amit szövegben nem fejt ki (talán nem is merne kifejteni). Egy történelmi sorsközösséget mutat, azt, hogy többekkel, a hatalom ellen szervezkedők, a hatalmat bírálók sorsával osztozik, s hogy a múltban és jelenben mindannyian kiszolgáltatottak önkényének.

A rajzok többsége budai fogsága történetéhez készült, amelyet az is magyaráz, hogy (mint a könyv több helyén írta) itt tudott papírt hozatni. Több mint érthető, hogy a budai börtönben a bírák előtti meghallgatást és az ítélethirdetést is illusztrálta. Az egyik a refektóriumhoz vezető folyosók alaprajza, itt bejelölte, hogy hol volt az ő és Verseghy zárkája, a többi helyiség lakóit nem tünteti fel – talán csak azt akarta illusztrálni, hogy közéről észlelhette Verseghy gyáva megnyilvánulásait, amelyről a szövegből értesülünk; látható itt még az L alakú folyosó s a másik végén a refektórium szobája; a folyosó fordulóján kettős x-szel jelöli, hogy hol állt a két felcser – a szövegből tudjuk, hogy kezükben érvágó és vörös posztó volt, hogyha valamelyikük elájulna, eret nyithassanak.⁵⁵

A másik illusztráción az ítélethirdetés helyének alaprajzát örökítette meg, ez is a refektórium, berajzolva a bírák asztala, az ablak, a kemence helye, körökkel jelzi az asztal oldalán felsorakozó rabok helyét, néhányuk mellett nevüket is látjuk beírva (Szentjóni, Verseghy, Vrhovszki, Landerer, Szén, „én”, Úza), s jelöli az oda is berendelt felcsert a háttérben, szintén két körrel; a bírák asztalánál csak Németh és Somogyi nevét látjuk beírva.⁵⁶ A paratextusok az illusztráció tájékoztató, megvilágító, informatív funkcióján túl adatokat pontosítanak, kiegészítenek; e láthatóvá tett hely felidézi az esemény légkörét, ábrázolják s ezzel fel is erősítik a kegyetlenség gesztusait, a bánásmód embertelenségét. A felcserek jelenléte a folyosón és a teremben a rabok megfélemlítését szolgálta, előrevetítve, hogy kemény ítéletek várhatók. A foglyok felállításának rajzával megerősítve hihetjük el azt, hogy az első sorban álló Kazinczy – mint írja – közelről láthatta Németh gyűlölködő arcát és megfélemlítő gesztusait, s hogy e közelségből valamennyire beleolvashatott a periratokba.

⁵³ KAZINCZY, *Művei...*, i. m., I, 441.

⁵⁴ *Uo.*, 493.

⁵⁵ *Uo.*, 450

⁵⁶ *Uo.*, 452.

Kazinczy nem csupán szövegében tette máig idézetté Martinovicsék kivégzésének jeleneteit, a helyszínről térképszerű illusztrációt is láthatunk. Jelöli rajta a fejvétel helyét, a környezetet, a budai vár dombját s rajta a börtön (a gárdaépület), a templom és a kolostor helyét, a réteket, valamint a Duna vonalát. Kazinczy tudatában lehetett e két utóbbi illusztráció történelmi jelentőségének, erre utal, hogy e két rajz fölött vannak címek is. Az első fölött *A Refectorium az nap*, a másik fölött *A' vesztés helye Budán* olvasható. Cím, kép és szöveg együttese egymást erősítve ad történelmi nyomatékot az eseményeknek.⁵⁷

Néhány alaprajzában a személyes, életrajzi elemek dominálnak. Obroviczról két különböző paratextus van. Az egyik a fentiekhez hasonló alaprajz-illusztráció a börtön szobáinak eloszlásáról, a környezetről – ez főként tájékoztató jellegű illusztráció. A másik azonban úgy örökít meg egy részletet, hogy a cselédek, őrző katonák sétáló helyének jelölése mellett a saját fogdájának helyét és ablakát láttatva megrajzolja átellenben a börtönparancsnok őt megkedvelő családjának ablakát. A paratextus itt magyarázza, látványközelbe hozza a narráció egyik, személyes helyzetét bemutató részletét: azt illusztrálja, hogy miként tudott a parancsnok feleségével és leányával hosszasan társalogni, s hogy a szerencsés elhelyezés folytán miként juthatott általuk papírhoz, tintához, írószerszámokhoz.⁵⁸

Munkácsi börtönéről szintén készült egy alaprajz. A környezetből itt az égtájak jelzését látjuk („Éjszak”, „Dél”), az épületnek csak a kapuját jelzi, részletesebben a foglyok szobáinak elhelyezéséről és lakóiról tájékoztat.⁵⁹ A képen látható számozás magyarázatát a szövegben találjuk meg. Itt tudósít arról, hogy az ő 4. számú zárkája mellett az 5. számú lakója báró Riedele András volt. A rajz azt illusztrálja, amit a szöveg mond el, hogy tudniillik a két fogoly a börtönábécé kopogtató jeleivel miként ismerkedett meg egymással, miként tudtak „társalogni” irodalomról, egyes művekről, megalapozva szabadulásuk utáni levelező kapcsolatukat. Személyes emléket, életrajzi dokumentumot ad a paratextus, de van általánosabb jelentése is. Azt sugallja a rajz vizuális realizációjával, hogy a legrosszabb körülmények között is adódik annyi szerencse, lehetőség, leleményesség, hogy az ember megértő társaságra leljen.

Illusztrációinak másik változatában börtöneinek *homlokzati látványképét* mutatja be. A kufsteiniről két rajz készült. Az egyik a kör alakban elhelyezett számozott cellák alaprajza, ehhez a szöveg adja meg lakói névsorát; a másik a henger alakú torony látványképe, rajzban és írásban jelölve, hogy kösziklán, tehát a város fölé maga-

⁵⁷ Figyelemre méltó, hogy az illusztrációk hitelességét megkérdőjelező Alszeghy a kézirat 38. lapjához írott jegyzetében pontosan ismétli a Kazinczynak tulajdonítható címet: „a refectorium az nap”; bárkiné a másolatát követte is, az nyilván Kazinczytól vette át a címet, amelyet Alszeghy végül is elfogadott jegyzetében. ALSZEGHY, *i. m.*, 134. – A kivégzés leírásának történelmi, dokumentációs értékéről, problémáiról SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 3–5.

⁵⁸ KAZINCZY, *Művei*, I, 471, 473.

⁵⁹ *Uo.*, 529; SZILÁGYI Márton, *Párbuzamos börtöntörténetek Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 43–81.

sodva áll; s mintegy a paratextus paratextusaként magyarázza a másik, az alaprajzon látható helyiségek szokatlan, a kör alakhoz alkalmazott építési formáját.⁶⁰

Más információval bővül a budai fogsága helyéről, a gárdaházról készült két látványrajz. Az egyik a fogvatartása idején fennálló kétrészes épület képét láthatjuk; a másik „Most 1828. ilyen” felirattal az akkori egytömbű házat mutatja be.⁶¹ Az első rajzon *a* és *b* betűkkel jelöli a maga és Szulyovszky zárkáját, ilyenformán személyes, életrajzi dokumentumot is nyújt az illusztráció. A két rajz együtt építészeti, város-történeti állapotot örökít meg. S bár a két rajz vonalvezetése nagyon hasonló, Toldy egy megjegyzése nyomán felmerül, hogy e második talán tőle (vagy mástól) származó betoldás.⁶²

Kufsteini fogsága emlékeit *tájéképrajzok* is őrzik. Ezekből az egyik nem került be középen forgó kiadványaiba. Ez olyan, eredetiben fennmaradt illusztráció, amely nemcsak a látványról, a „külső világ” képeről, hanem egyéniségéről, magatartásáról is sokat mondó adalékokat tár fel. Tájékoztató tudósítást is írt a rajzra:

„A Kufsteini vár második numerusa alatt lévő tömlőcöm kinézése az úgynevezett Kaiseerberg felé, mely a várhoz mintegy fertály órányira emelkedett a rajta uszkáló felhőkig. Rajzoltam ott 1799-ben, s nem lévén tintám és plajbászom, cseresznye lév vagy málna ecettel festettem a rajzolás.”

A *Fogságom naplója* szövegében is olvasunk a látványról:

„Virradatkor kinézek az ablakomon. Előttem meredezett az egekig Kaiserberg. Alattam fekszik a külvároska, s leláltam az ország útjára. Gyönyörű lakás, de szabadnak.”⁶³

A rajzon több részből álló hegykomplexum körvonalai láthatók; van, amit erdőt jelző vonalakkal tett sötétebbé, többségük azonban kopár itt; némelyikbe beírta nevüket és jelezte, hogy fenyőfák borítják: „Neuerberg mit Tannen”.⁶⁴

⁶⁰ *Uo.*, I, 494. A mű szövege is utal a magas hegyre épült toronyra; azt olvassuk, hogy a kapitány lakása éppen alatta van az „iszonyú hegynek”, s hogy oda „négy százötvenkét lépcső viszen fel.” *Uo.*, I, 492, 493. Alszeghy is kettős rajzot jelez: „A kézirat 84. lapján a vár rajza van és a torony rajza.” *ALSZEGHY, i. m.*, 136. Említésre érdemes, hogy Kazinczy levelezésében is találunk ilyen kettős rajzokat; például széphalmi háza homlokzatáról és a szobák elhelyezéséről, *KazLev*, IV, 199; XII, 142.

⁶¹ KAZINCZY, *Művei...* i. m., I, 454.

⁶² Toldy a budai börtön, s benne a foglyok elhelyezéséről írott, illusztrált, fentebb idézett jegyzete végén ezt olvassuk: „Részint ezen kaszánya helyén áll egy új, kétemeletes, a Vérmezőre lenéző laktanya.” *TOLDY, i. m.*, 220. Kazinczy szövegében viszont semmiféle utalás nincs az újabb épületre.

⁶³ KAZINCZY, *Művei...* i. m., I, 494.

⁶⁴ A kép halványabb változatai láthatóak: KOVÁCS Sándor Iván, *Kazinczy tájai és tájszemlélete*, Széphalom, 2004, 23–24; közli BUSA is, i. m., 92.; látható továbbá egy másolata a ráírt szöveggel a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállításán; a rajz eredetije az ő tulajdonukban van. A *Fogságom naplójából* idézett szöveg helye KAZINCZY, *Művei...* i. m., I, 494.

A másik, Kufsteinben készült rajz a szöveg közé illesztve szintén a hegyeket mutatja be. Továbbutásuk előtt kérte meg őret, hogy átmehessen a másik, megüresedett szobába, ahonnan a látványt lerajzolhatja. Nagyon érthető, hogy Kazinczyt megragadta a tiroli hegyek e monumentális sziklaegyüttesének látványa.

„Imhol a hegy, mint egy óriási pyramis merő fejr sziklából s főveny iszapból, a kék színnek véghetetlen nüansziban.”⁶⁵

A könyv kiadásaiban is látható rajzon a „pyramis” mintegy egymáshoz préselt, valóban óriási hét bordáját örökítette meg vékony vonalakkal; a szint csak elszórt apró hullámvonalakkal tudta jelezni, mellé írta, hogy fenyves erdők állnak itt. Az első látványkép a ráírt tudósítással ékes bizonyíték arra, hogy milyen erősen ösztönözte őt – minden helyen, minden körülmények között – a látvány megragadása, rajzban is érzékelhetővé tételének szándéka; minden eszközzel, ha másként nem, hát „cseresznye lév vagy málna ecettel”. A könyv szövegét is hozzáolvasva aligha túlzott belemagyarázás, hogy a hegyek közelsége a szabad, a nagyszabásúan vonzó térbe vágyódását is sugallja. Még inkább érezni ezt a másik, a kiadványokban is szereplő illusztrációnál. A hegy-pyramisokról készült vázlat még e kevés vonallal is felidézi a fogolylétbe kényszerített ember csodálatát, a nyomasztóan szűk tér ellenében a szinte félelmetes nagyság múlhatatlansága és szabadsága átélésének összetett érzéseit.

Személyisége bemutatásának dokumentumaként említésre kívánczik az a két rajza, amely fogsága alatt készült, bár nem tartozik szorosabban börtönélményeihez. A két rajz még 1795-ben, a Budáról Brünnbe tartó útjuk alatt készült, s amolyan laza, változatos, alaprajz-tájkép-féle kombináció. A *Fogságom naplójában* írja:

„Nekem nagy gyönyörűségem a kertek. Már Ácson megkérém Pleczet, vinne el gróf Esterházy Károly kertjébe; Oroszváron a gróf Zichy Károlyét akarám látni. Plecz hajlandó vala reá.”⁶⁶

A két, kertről készült rajzon a körvonalakat, bennük az épületek elhelyezését látjuk, az egyik, mintha lépcsővel ellátott emelkedést jelezne, mint írja, „két kő ágassal”, de a rajzon csak vonalas jelzés van, nem vehető ki határozottan, hogy mit is látott. E két illusztráció nem szerepel a mű későbbi kiadványaiban. Alszeghy szavaival mondvá: a mű „megértéséhez nem nélkülözhetetlenek”, ám Kazinczy énképéről, töretlen életkedvéről, a gyönyörködés mindig meglévő készségéről, a megörökítés, a minél érzékletesebb bemutatás folytonos vágyáról beszédes dokumentumok.⁶⁷

Munkácsn is készült egy tájképe, címet is írt rá: „Munkácsi ablakom kilátása. Jun. 1801.” A rajz eredeti változata megtalálható az Akadémia könyvtárában (magam is ott láttam először), a másik két, ablakából megörökített kép mellett ez a legrajzosabb, legrészletezőbb, itt a távolság és magasságok változatait is többféle módon pró-

⁶⁵ *Uo.*, 501.

⁶⁶ *Uo.*, 460.

⁶⁷ A két rajzot közli BUSA, *i. m.*, 89, 90.

bálta visszaadni. Az előtérben a több nagyobb, a távolabb álló fák jól körvonalazott képei között házak, háztetők láthatók; a kép nagyobb felén, a háttérben út, amely a mögötte álló domb emelkedésére vezet, ezt megtört vonallal próbálta visszaadni; a dombon elszórtan és vázlatosabban házak, gazdasági épületek állnak, ezek halványabb vonalai némiképp jelzik a láthatóság határait. A mai szemlélő a képet nézve – a Kufsteinben készült két rajz komor fensége mellett – derűt érez, s óhatatlanul a közeleli szabadulás örömét látja bele. Nem alaptalanul. Kazinczy a képre csak az évszámot és a hónapot („1801. június”) írta rá, a napot nem. A *Fogságom naplója* szövegében azt olvassuk, hogy Szulyovszky június 4-én szabadult, s utána még ketten; ezután szóban közölték vele, hogy kegyelmi kérvényét az uralkodó június 18-án aláírta, így minden nap várhatta szabadulása hírért, amelyet végre, június 28-án hivatalosan is megtudhatott. Akármelyik napon készült a tájkép, bizonyos, hogy a hónap a boldog várakozás jegyében telt. Maga a szövegben arról számol be, hogy miként a többi börtönében, itt is kereste, s lehetőség szerint meg is teremtetette a lehetőséget, hogy ablakából kitekinthessen a nyitott világra, amely Munkácsra még lakóhelye, családja közelségét is jelentette. „Felmásztam asztalomra a székre, s onnan néztem a lemenő napot, s az újhelyi, regmeci, mikóházi hegyeket, hol anyám lakik. (A Hallgató nevű hegy Munkácsra igen jól látszik, mint az újhelyiek is.”⁶⁸

Mindegyik tájképe többretegű paratextus. Illusztrációs szerepük lazább, mint alaprajzai vagy épület-homlokzati képei, hordozzák a látvány, a láthatóság esetlegeségeit, határait (mit, mennyit láthatott a szűk börtönablakból, mennyi ideje volt a szemlélődésre, a rajzolásra). Informatív célzatuk ezeknek is van: megvilágítják, pontosítják, kiegészítik fogsága helyeinek környezetét, a látás, a rajzok készüléseinek helyzetét, körülményeit. Leginkább azonban személyes jelentésüket, mélységüket észleljük: a külső és belső világ egységében sokat mondanak magatartásáról, a fogolylét érzelmi világáról, s mint ilyenek, többjelentésű paratextusként szerepelnek művében. Illusztrációi szorosabban kapcsolódnak a szöveghez, mint az összegyűjtött művekben közölt portrék és a rézkarcok. Azok főként művelődéstörténeti, allegorikus, példakép-emblematikus jelentésekkel kötődnek a szövegekhez; saját rajzai a narráció kiegészítésével, pontosításával, a láthatóvá tétellel megvilágító részei a műnek, amelyhez többnyire szóbeli utalások is fűzik. Közös vonás mindkét változatban, hogy a szöveg és a kép egyenrangú tényező, s Kazinczy ezzel – sok más, a képzőművészetek elismertetéséért folytatott sokféle tevékenysége mellett – kultúrátörténetünkben irányt mutató példákat hagyott az utókorra.

⁶⁸ Az eredeti rajz lelőhelye MTAKK 610. 133/a. Ezt a képet sem közlik a mű későbbi kiadásai, de több helyen is látható: SZILÁGYI Ferenc, *i. m.*, 191, BUSA, 93, a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállításán. A szöveg helye: KAZINCZY, *Művei... i. m.*, I, 535.

FÜGGELÉK: *Képzőművészek*

Czetter Sámuel (1765–1819). Bécsben tanult. A *Hadi és más nevezetes történetek* című lap számára készített illusztrációkat, dolgozott az Egyetemi Nyomdának is. Később főként megrendelésre festett portrékat.

Donát János (1744–1830), arcképfestő. Bécsben tanult. Kazinczy többeknek ajánlotta; ő készített portrékat Virág Benedekről, Révairól, Teleki Lászlóról. Idős korában telepedett le Budán.

Grüner, Vinzenz Raimund (1711–1832), Bécsben dolgozó rézmetsző. Ókori klaszikusokhoz és német írók műveihez készített illusztrációkat.

John, Friedrich (1769–1843), bécsi rézmetsző. Rajzok, festmények után dolgozott: Kazinczy szerint igen drágán. (Lásd: *KazLev*, VIII, 204.)

Kininger, Vinzenz Georg (1767–1851), bécsi rajzoló, rézmetsző. Több magyar megrendelőnek is dolgozott; ismert munkája a Kazinczyról készült metszet, volt kapcsolata Batsányival is.

Klimess, Thomas (18. század vége), bécsi festő. Kazinczy hívta Magyarországra. Több portrét készített írókról, Rádayról, Baróti Szabóról, Kazinczyról.

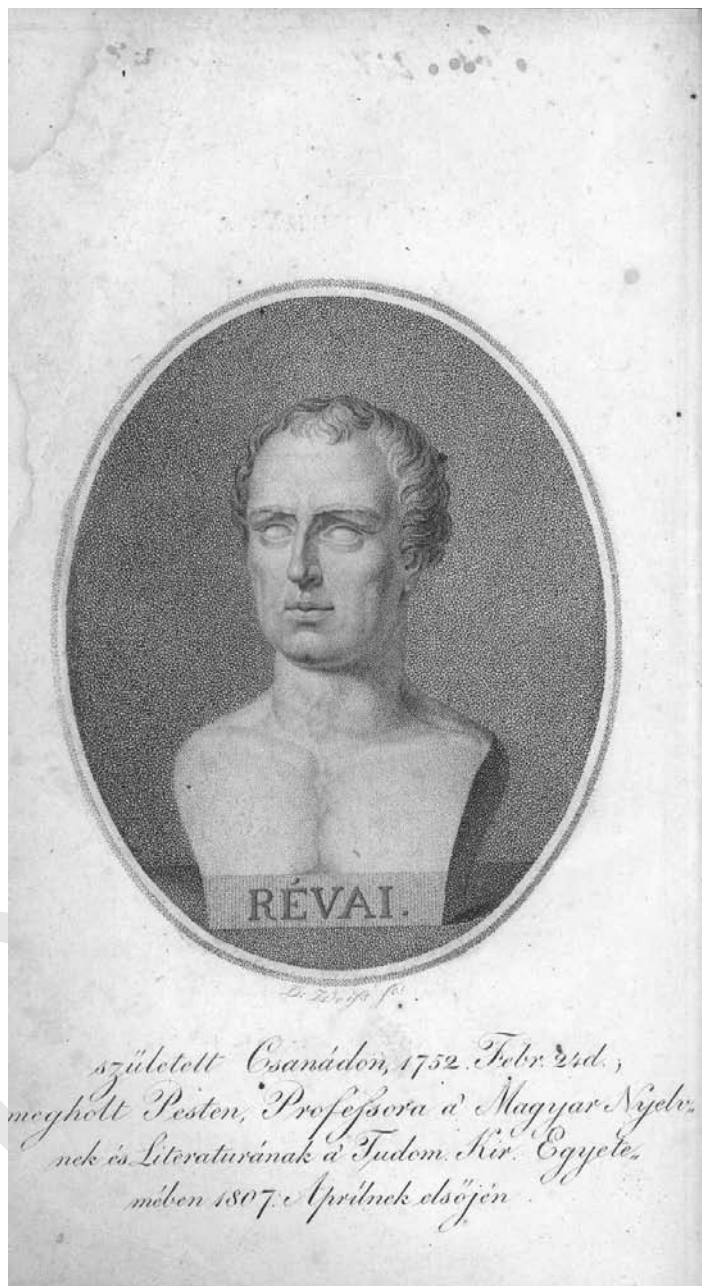
Mansfeld, Johann Georg (1764–1817), osztrák rézmetsző. Münchenben is dolgozott. Kazinczy összegyűjtött munkái kilenc kötetének több képét ő készítette.

Neidl, Johann Josef (1776–1832), osztrák rézmetsző. Hosszabb ideig dolgozott Budán, magyar kiadványok számára is készített műveket.

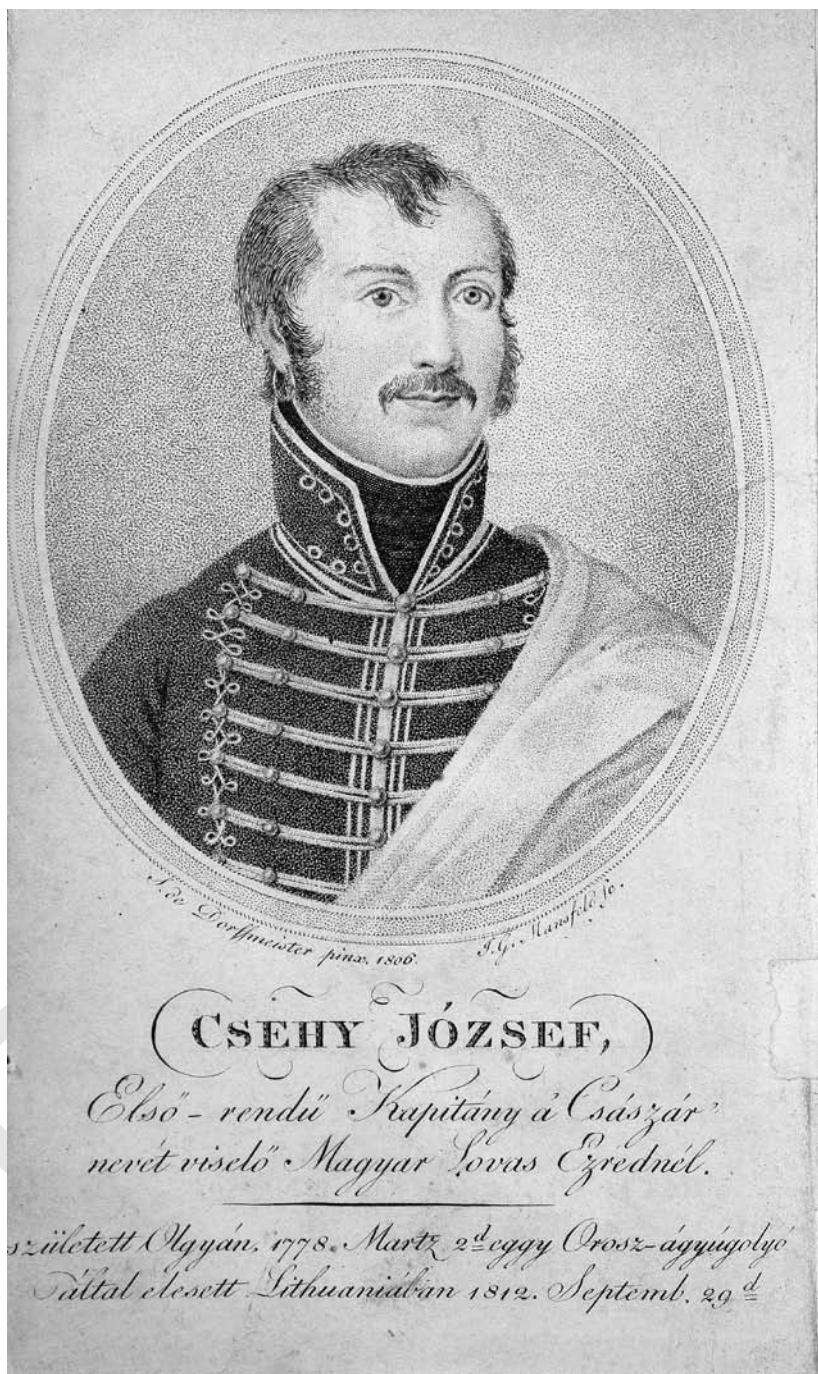
Wagner József Frigyes (18–19. század fordulója), osztrák származású festő. Több erdélyi főúr megrendelésére készített pasztellképeket, portrékat, így a Wesselényi családnak is. Dolgozott a Felvidéken, Pest-Budán, majd Oroszországban.

Weiss Dávid (1775–1846), Bécsben dolgozó rézmetsző. Járt Rómában is. Főként portrékról készített metszeteket, neves festők képei után.

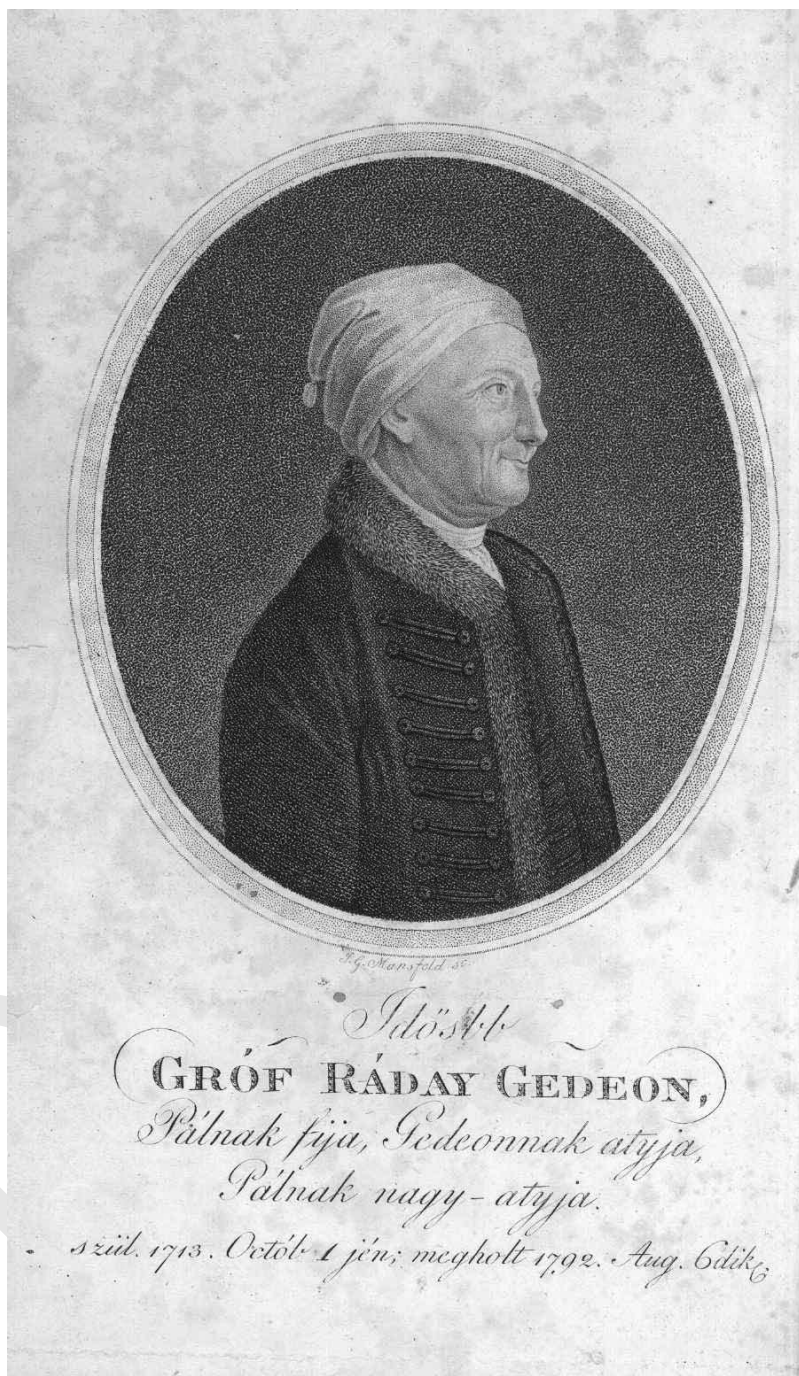
KÉPMELLÉKLET

1. kép. Révai Miklós-portré, Weiss Dávid metszete = Kazinczy Ferencz' munkái. Szép literatúra. Első kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál. 1814.

3. kép. Csehy József-portré = Kazinczy Ferencz' munkáji. Szép literatúra. Negyedik kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál. 1815.

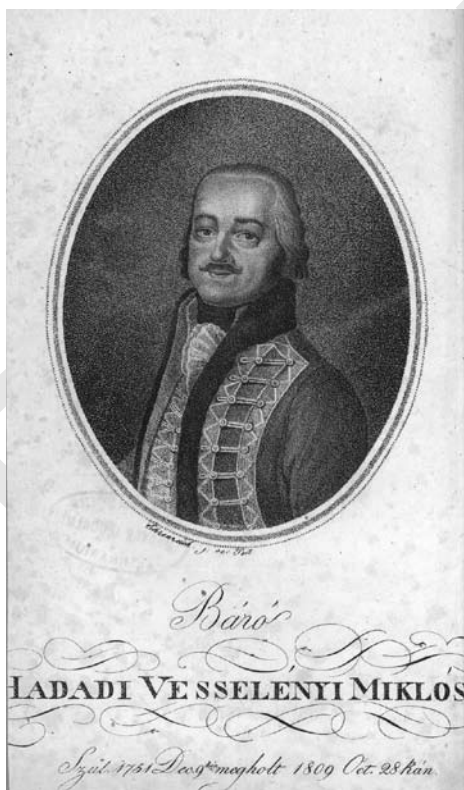
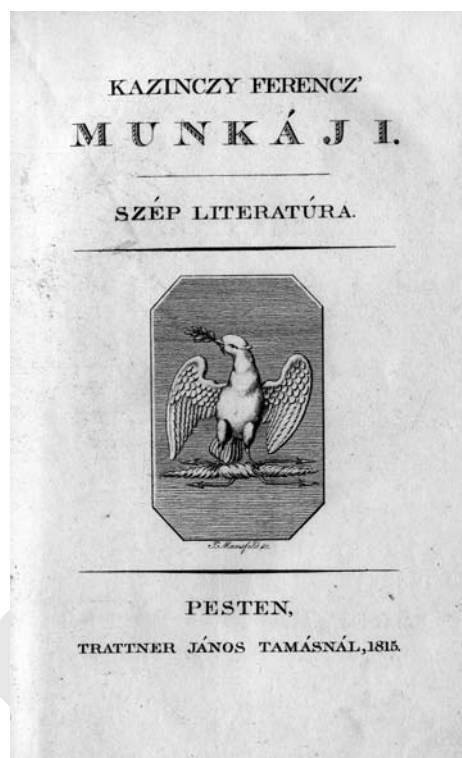

4. kép. Ráday Gedeon-portré, Johann Georg Mansfeld metszete = Kazinczy Ferencz' munkáji. Szép literatura. Ötödik kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál. 1815.

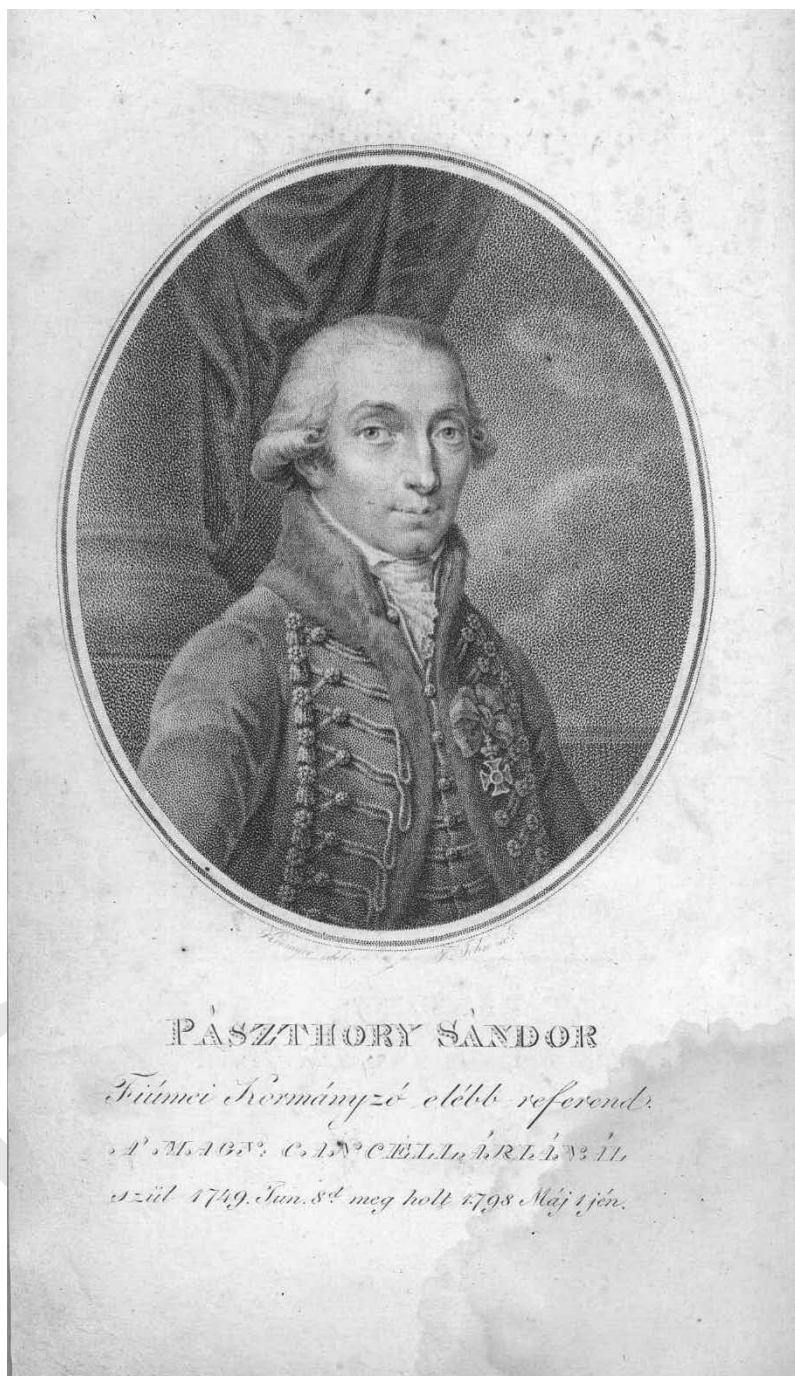

5. kép. Ráday Gedeon-portré, Mark Quirin metszete = Orpheus. Egy hónapos írás, a' jozan-gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elő-segállására. Kiadta Széphalmy Vintze. Második kötet. 1790. Május, Június, Július és August. Kassan, Fűskuti Landerer Mihály' költségével.

6. A Szép Literatura ötödik kötetének címlap-
metszete, Johann Georg Mansfeld metszete =
Kazinczy Ferencz' munkáji. Szép literatura.
Ötödik kötet. Pesten, Trattner János
Tamásnál. 1815.

7. kép. Wesselényi Miklós-portré, *Johann Josef Neidl* metszete = Kazinczy Ferencz' munkáji.
Szép literatura. Hetedik kötet. Pesten,
Trattner János Tamásnál. 1815.

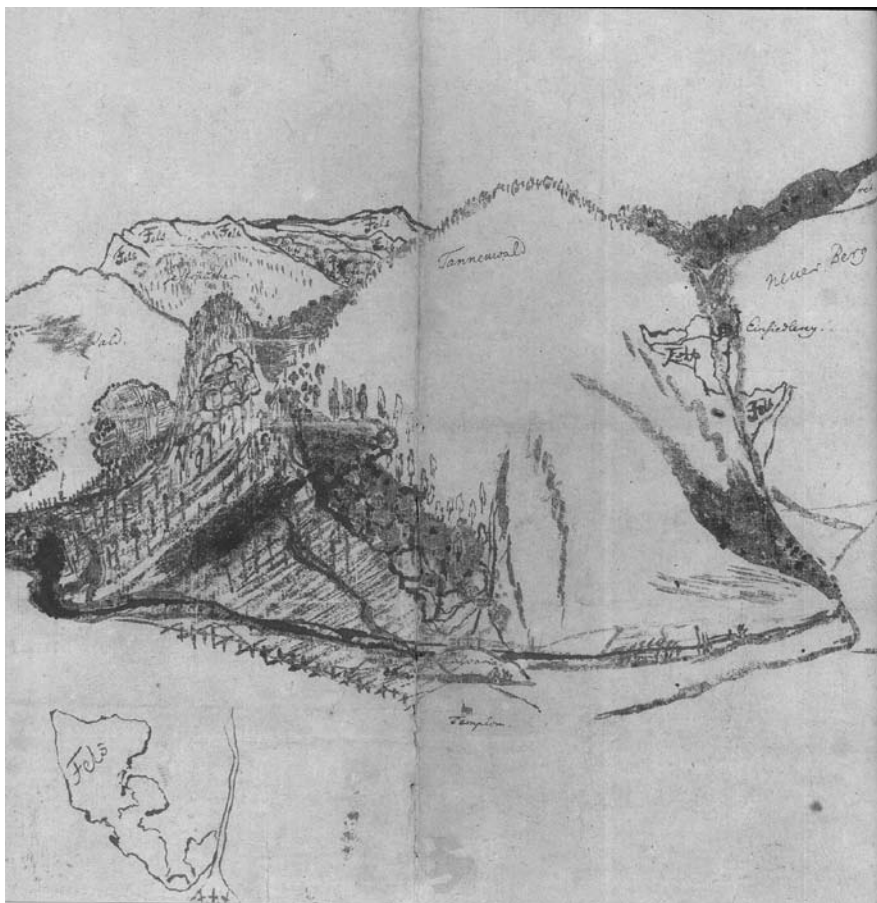
PÁSZTHORY SÁNDOR

Fülmeczi Hermany-zé előbb referend.

1. MAGY. C. AN. CELL. ÁRH. Á. V. IL.

Szül. 1749. Jún. 8ta meg halt 1798 Máj. 1-jén.

8. kép. Pászthory Sándor-portré, Friedrich John metszete = Kazinczy Ferencz' munkáji. Szép literatúra. Kilenczedik kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál. 1814.

9. Kazinczy Ferenc rajza kufsteini fogságából = Petőfi Irodalmi Múzeum, jelzet V. 4064/9.

10. Katinczy Ferenc: Munkácsi ablakom' kilátása, 1801. június = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára, jelzet K 632 18a.

Egy „paszkvillus” anatómiája

*Kazinczy Ferenc a Mondolat címlapján?*¹

*Mitől olyan magától értetődő, hogy Kazinczy Ferenc van a Mondolat metszetén?*²
A válasz látszólag egyszerűnek tűnik: Kazinczy magára ismer az ott ábrázolt alakban, illetve abban többnyire őt ismerik fel. Hogyan lehetséges az önazonosítás akkor, ha a képen ábrázolt alak arca egyáltalán nem hasonlít Kazinczy arcára (aki például sohasem viselt bajuszt), és a könyv peritextusaiban nem található meg egyértelműen a neve?

A *Mondolat* címlapképének figurája leginkább csak értelmezéseiben láthatóan létezik. Vérmérséklet- és elkötelezettségfüggő a kép és a címlap, illetve ez által a *Mondolat* minősítő megítélése, Kazinczy személyének felismerése vagy éppen ennek eltagadása. Az egykorú könyvkészítési gyakorlatban a címlap mellett a címlapkép is a könyv egészére utalt, annak jelentőségét és értékét előlegezve, egyediségénél és szerepénél fogva a szöveg megértését segítve elő.³ A *Mondolat* fogadtatását tekintve a képi illusztráció a címlappal együtt paradox módon működött, erőteljesen és ellentétesen befolyásolva a szöveg olvasását. Az illusztráció nem egyszerűen képi módon jelenítette meg a szövegben leírtakat,⁴ mintegy kiszolgálva azt (nyilván részben ez is

¹ Az elhangzott előadáshoz számtalan értékes megjegyzést kaptam a szekció résztvevőitől (Bíró Ferenc, Czifra Mariann, Dávidházi Péter, Feldmájer Benjámin, Gergely András, Király Erzsébet, Margócsy István, Porkoláb Tibor, Szajbély Mihály, Szilágyi Márton, Vaderna Gábor), amit ez úton is köszönök.

² *Mondolat. Sok bővítményekkel, és egy kiegészített újj-szótárral együtt.* Dicshalom. 1813 (A továbbiakban: *Mondolat*, 1813). A metszet a belső borítók bal oldalán található, vele átellenben, jobb oldalon a mű peritextuális címezője. Ekkoriban a peritextuális információk többnyire ide kerülnek, nem a külső borítókra – a nyomtatás és kötés egykorú gyakorlatának megfelelően. (Vö. V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában: 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 257–263.)

³ A könyvek díszítése: „a könyv küllemének, díszítettségének a benne foglalt értékes tartalma-
kat kellett megjelenítenie. A képeket övező keretdísz sem csupán díszítő kellék, egységet alkot a történetet mesélő képpel. A korszak felfogásában a könyv tartalom és díszítés, amelyben az ideo-
logikus és a dekoratív funkció egységet alkot. Az épület homlokzatához hasonlóan a címlap és a címkép is a könyv egészére utal, annak jelentőségét, értékét előlegezi” – írja GELLÉR Katalin a XVIII. századi könyvművészet kapcsán (G. K., *Metszet a könyvben = Veszedelemes olvasmányok. [Erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban]*, szerk. GRANASZTÓI Olga, Bp., OSZK – Kossuth Kiadó, Budapest, 2007, 40–58, itt: 40.). A XIX. század elején sincs ez még másképpen, Kazinczy különös gonddal tervezi meg az általa kiadott könyveket, különösen ügyelve mind a tipográfiára (a szöveghez választva betűtípust), mind az allegorikus képekre, díszítésekre, és különösen a szerző portréjára.

⁴ Vö. V. ECSEDY, i. m., 286.

megtörtént), hanem (és ebben az egymástól eltérő értelmezések valamennyire közösek) levált róla, attól függetlenül is értelmeződve a szöveg egészének értékét és értelmét is megalapozó, azt felülíró önálló médiummá vált.⁵

Mitől lehet provokatív ez a kép, mi teszi lehetővé szélsőséges értelmezéseit? Ha tárgyyszerű, felsoroló leírást próbálunk adni, akkor a kép előterében egy számárháton baktató férfit láthatunk, aki éppen kürtjébe fúj, amitől a számár megretten, és nyertve felágaskodik. A pillanatnyi eseményen túl a kép perspektivikus megalkotottsága révén egy cselekvési sort is képes bemutatni, a szamaragoló férfi ugyanis jön valahonnet, és egyértelműen tart valahová – leginkább fel a hegyre. A központi alakhoz hasonlóan szinte minden más is mozgásban van a képen. A hegyről meredeken lefolyó patak, a felhők mögül előbukkanó, emberi szemekkel megrajzolt nap, és a lecsapott hegytetőn ágaskodó szárnyas ló, a sziklán ülő, kezében pánsípot tartó szatír. A megjelenő alakok közül a szamaragoló férfi a legkidolgozottabb. Jobb kezében *kürt* (*tubakürt*), bal kezében kantár és *triangulum* (*csörgőkelel*), övén *lira* és hátul egy *lant*, fején *babérkoszorú* egy *lepkével* (a babérkoszorú a szamarat fedő takaró hímzésén is jól látható). A bajuszos férfi mezítláb van, nyereg és kengyel nélkül üli meg az állatot, ruházata egyszerű, könnyű ruha (tunika), övvel megkötve, szűk, lábhoz tapadó nadrággal.

⁵ Ez a metszet nemcsak a *Mondolat* egykorú jelentékeny, paszkvillikus, pusztán csak pamfletként való olvasását alapozza meg, de a recepció történetében máig számon tartott jelenségként is elfedi a szövegmű egyéb teljesítményeinek (például a humor és szatíra, vagy a hatalmi diskurzus jelenlétének) megítélését, elzárva az irodalmi szöveggé váló olvasás lehetőségeit: „Mind e gúnyirat [ti. a *Mondolat*], mind a *Felelet* kívül állt a szépirodalmi alkotások körén [...]. E kívülállás és a nyelvi, esztétikai és poétikai kérdések erős felnagyítása miatt válhatott mégis a magyar nyelvről és irodalomról folyó akkori diszkurzus fontos mozgatójává egy időre.” (Vö. TOLCSVAY NAGY Gábor, *A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza, 1813, Mondolat = A magyar irodalom története, II, 1800–1919-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 40–56. Itt: 44.)

⁶ Kazinczy így számol be erről Dessewffy Józsefnek: „Decemb. Utolsó napjaiban egy Somogy Vármegyei Úr, kinek soha sem hallám nevét, postán küldö-meg nékem egy *Mondolat* (oratio) név alatt akkor nyomtatásban megjelent Pasquillt ellenem. A' munka előtt egy egy réz áll, mellyen én azon a' paripán lovagolok a' Dicsőség' Temploma felé, a' mellyen egy elrészegült Mythol. Isten szokott volt paradírozni, 's ölemben három musicalis szer van: a' háromszeg, a' görög lant, és a' guitarr (Sonetto' lantja). – Fejem meg van koszorúzva 's homlokomon egy lepe ül. A' munka egy Ajánló-levélből áll, a' Mondolatból, és egy Glossariumból. Az ajánlólevél címje ez: ZAFYR CZENCZINEK, tudniillik a' Kazinczy Ferencz betűji közt mind meg van a' *Zafyr* szó betűje. Írásaimból öszveszedte a' szókat, phrásisokat, 's azokból *ész és minden elérhető cél nélkül* egy *Centőt* fűzött. A' Glossáriumban az én szavaimat öszvekeverte a' Barczafalvi, Dugonics, Percsenyi, Vandza, Folnesics és Pethe szavaival, 's nevet rajtok. Így nevetni könnyű. Nagy ellensége Berzsenyinek, 's Glossariumában egy articulus áll illyformán: *Öklelő bajdú*. (Berzsenyi szava) Halhatatlan Buffon és Blumenbach, a' ti munkáitokból kimarada ez a' marha-neme!” (Széphalom, 1814. február 24. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901, 237–241, itt: 241. A továbbiakban: *KazLev*, XI.) Balassa József már (a gitár mellett, amelyben Kazinczy is „görög és olasz formájú” verseire való célzást ért) „szabadkőműves jelvény”-nek látja (vö. BALASSA József, *Bevezetés a Mondolat 1898-as kiadásához = A magyar nyelvújítás antológiája*, Kolozsvár, Polis, 1995, 25.), amely meglátást többek között Tolcsvay Nagy Gábor is átvész, vö. TOLCSVAY NAGY, i. m. 42.

A' bölts APOLLÓ' függve-hevert ezüst
Lantjára kezd egy Isteni bájló
Erő patakkal folyni, 's Pannon'
Énekeit heve lelkesíti.
Örül Hazám - már láttya Te benned a'
Bóldog Jövendőt!
Nagy.

MONDOLAT.

SOK BŐVÍTMÉNYEKKEK,
ÉS EGGY
KIEGÉSZÍTETT ÚJJ-SZÓTÁRRAL
EGGYÜTT.

Angyalbörbe kötve, egyy Tünet-forint.

DICS HALOM.

1813.

Mi látható a képen? Ennek megítélésekor nem tekinthetünk el a kép alatt található idézet⁷ szövegétől sem, amely képaláírásként működve erőteljesen járul hozzá a kép értelmezéséhez. Eszerint a metszet az újonnan felbukkanó Pannon Énekest ábrázolja, a magyar költészet eljövendő nagy alakját. Az alak görög mitológiai allegóriák és rekvizitumok narratív környezetében látható: a Pégaszoszként azonosítható, ágaskodó szárnyas ló (amely mintha éppen most ugrana ki lefejezett anyja, Medusza nyakából) patája nyomában forrás fakad a Helikon hegyéből, a Hippokréne (am. lóforrás), a költői ihletet biztosító víz. Baloldalt egy szatír, bal kezében tartott hang-

⁷ „A' bölts APOLLÓ' függve-hevert ezüst / Lantjára kezd egy Isteni bájló / Erő patakkal folyni, 's Pannon' / Énekesit heve lelkesíti. // Örülj Hazám - már láttya Te benned a' / Bóldog Jövendőt! // Nagy.” A Vályi Nagy Ferenc verséből (72. Óda, JÓ'SEFHEZ, Ő Királyi Fő Hercegségéhez; Magyar Ország Palatinusához 1806-dikbann. vett idézet eredeti kontextusából kiragadva, apró szövegváltoztatással egészen más jelentéssel rendelkezik: „A' bölts Apolló' fügve hevertt ezüst / Lantjára kezd egy Isteni bájló / Erő patakkal folyni, 's Pannon' / Énekes'it heve lelkesíti // Örül Hazám -már látta te benned e' / Bóldog Jövendőt, még mikoronn valál / Vidék'it, édes Nemzetemnek / Lelki Barátjaival bejárni.” (VÁLYI NAGY Ferenc = Ódák Horáitz' mértékeinn, Kassa, 1807 = <http://www.tankonyvtar.hu/szepirodalom/odak-horatz-mertekteinn-080905-103>

szere alapján maga *Pán* látható, a legalacsonyabb rendbeli görög istenek képviselője, aki az isteni magaslatok – Apolló, a napisten és a halhatatlanság temploma (Panthéon) – felé vezető út mentén üldögél. A strukturált kép előterében a Pannon Énekes bukkan fel számárháton⁸, a lenti profán világ traktusában, a költészet instrumentumainak teljes arzenáljával övezve, aki a költői ihlet forrásvidékére érve kürtjébe fúj, bejelentve érkezését, megkezdve baktatását Helikon hegyére, a halhatatlanság felé, amittől mindenki megrémül és/vagy mozgásba lendül az isteni szférában.

A kép összességében alkalmas a satirikus hatás felkeltésére: a Hippokréne allegorikus (ihletadó forrás) és szó szerinti (ló-forrás) jelentéseinek kontrasztjaként egy számár és annak hátán egy olyan poéta látható, akinek ugyan minden költői eszköze megvan már, csak ihlete nincs még. Akinek babérkoszorús fején egy lepke ül, de nem a halhatatlan lélek, hanem – a halhatatlanság temploma és az isteni magaslatok újabb kontrasztjaként –, a gyors mulandóságra ítélt hiú pompa, az isteni fény felé vonzódo önpusztítás allegóriájaként. A képen lévő alakot övező tárgyi attribútumok sem egyenként, sem összhatasukban nem utalnak egyértelműen Kazinczy Ferenc személyére. (Mi több: a Vályi Nagy-idézet miatt éppen az *Ódák Horátz' mértékeinn* komikus illusztrációjának is tekinthetnénk a képet.) Az egyébként semleges és közönséges tárgyak egyenként nem képesek az alak egyértelmű felismertetésére (közönségesen csak egy poétára utalnak), összetett és csoportos, narratív keretbe illesztett szerepeltetésük is – kiegészülve tehát a metszet alatt olvasható idézettel – csak a specifikus azonosítás egy lehetőségét biztosítja (ti. ez az alak a *Pannon Énekes*, vagyis egy felfelé törekvő, hiú magyar poéta: a magyaros bajusz és a konvencionális mitológiai jelentéstől eltérő értelemben szerepeltetett lepke jelzi ezt egyértelműen), de hogy konkrétan, név szerint kicsoda ez az alak, nem tudható. A képi peritextus közelében található szöveges peritextusok közül kettő azonban joggal alapozhatja meg a név szerinti, egyértelmű azonosítást. Az egyik a belső címlapon szereplő helymegnevezés (*Dicshalom*), a másik a kiadói dedikáció címzettjének neve (*Zafyr Czenczinek*). Kazinczy onomikus szerzői nevének és választott lakhelyének metaforikus megjelölései, a Széphalomra alliteráló Dicshalom transzmutációja, illetve a Kazinczy Ferencz névből alkotott anagramma (*Zafyr Czenczinek* – a *Tövisek és virágokból* vett idézet közelében⁹), a közvetett megnevezés ismert és bevett módjai alapján már nem hagynak kétséget afelől, hogy ki is lehet a könyv valódi címzettje. A szöveges peritextusok (az idézet, a transzmutáció és az anagramma) együttesen járulnak hozzá a képi peritextus alakjának azonosításához, aki nagy valószínűség szerint nem lehet más, mint Kazinczy Ferenc. Az önazonosítást látszólag merőben leegyszerűsítő másik ok Kazinczy számára egy, az azonosítást előzetesen máris elvégző autográf olvasói peritextus. Amikor Kazinczy először veszi kézbe a *Mondolatot*, a könyvet neki megküldő Radó Sándor Somogy vármegyei táblabíró sorait olvashatja a „címlap és a

⁸ Kazinczy egy részeges mitológiai istenre céloz ennek kapcsán (tehát nem a termékenység istenének, Priaposznak a szent állatára). A számról közismert, hogy nem egy muzikális állat, Apollón éppen ezért adhatott „ajándékul” számfületeket Midásznak, aki Pán sípjátékát jobbnak ítélte az ő lantjátékánál.

⁹ „Szent Andrastéa, mérj bosszút ez otromba beszédért! Töv. És Vir.”

czímlap előtti rézmetszet tiszta oldalá(n)¹⁰, amelyek arról tudósítják, hogy a megküldött munka metszetén ő maga látható. A felismerés összetett eseménysorában elválaszthatatlanok egymástól az egymásra ható különféle értelmezői hatások. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy Kazinczy előbb rafinált provokációnak tekinti az egyébként vele lojális táblabíró gesztusát, máris megalapozva ezzel a *Mondolat* és a *Felelet* értelmezéstörténetének anomáliáit. Kazinczy gyanakvó olvasását jól jellemzi, hogy előbb kémnek tartja Radót, és sokáig nem hiszi el, hogy ezt a munkát egy Somogyi Gedeon nevezetű alak írta volna. Amit viszont rögtön megért, az a személye ellen szóló támadás egyértelműsége. Radó levele azért is tanulságos, mert az összes lényeges, negatívan minősítő értelmezői mozzanat megtalálható benne. Ha megpróbálunk erre a pillanatra koncentrálni, akkor nagyjából a következőkre lehetünk figyelmesek. Radó Kazinczy személyét érintő *rágalmazásnak* minősíti a *Mondolatot*, *megnevezi* és minősítve jellemzi a *szerzőt*, alapvetően két dologra térve ki (a szöveggel magával részletesen nem is foglalkozva): a rajzolatra és az ajánlásra. Radó szerint a kép Kazinczy *címerének* (azaz nemesi mivoltának), illetve *talentumainak* (írói mivoltának) a „megszennyesítése”, míg az ajánló szók (köztük az anagramma – Zafyr Czenczi) Kazinczy „becses nevét homályban fejezik ki” ugyan, amiből azonban így is jól kiolvasható a Kazinczy Ferenc név. Radó arra külön tehát nem tér ki, melyek voltak azok a mozzanatok és/vagy attribútumok, amelyek alapján egyértelműen azonosította a képen látható alakot, egyszerűen felsorolja a sértő megnyilvánulásokat. Ami leginkább bizonyosnak látszik, az a képi és szöveges peritextusok kölcsönös egymásra hatása, összjátéka, amely a befogadás során együtt és egyszerre értelmeződik. A *Mondolat* képen lévő férfit körbevevő tárgyak, attribútumok, a berendezett tér, a megtervezett környezet és perspektíva, a figurák és szövegek együttese Radó számára kétségtelenül teszi azonosíthatóvá az alakot, aki tehát Kazinczy. Fontos talán megemlíteni azt is, hogy motivációit illetően Radó Sándor, mindamellett, hogy magát Kazinczy tisztelőjének tartja, és fel van háborodva, azonnali ellenlépését, cáfoló írást vár el Kazinczytól. Hiszen a megállapított bectelen személyisértés nem maradhat válasz nélkül.

A *Mondolat* szövegei sehol sem utalnak a metszetre, a metszet viszont számos szöveghelyet beidéz. Erre egyetlen ésszerű és praktikus magyarázat kínálkozik: a szöveg előbb lehetett kész, és ehhez készült a kép, amely igazolhatóan a *Vezérszóból* merít ihletet és témát, képi illusztrációként annak elbeszéléséhez. A kép így egyértelműen a *Mondolat* *Vezérszójának* beszélőjét ábrázolja, a Kiadót, aki „Apoll’ zsámolyára” lépő „új Pap”-ként jellemzi önmagát, amint egy „új Phoebós, a pinduszi nyerítő ménre felrepítve” lépdél „az Aoni Szüzecsnek vígságkörkéi felé” és „merész szökéssel” szemléli „égre kelni a Pantheon márványait – méltó lakát a minden Isteneknek”.¹¹ A szöveg megemlíti még a jelt adó tubát (= kürt), a kobozt (= lant), de nem szól a képen látható többi attribútumról (*a szatír, a pegazus, a koboz, a bábérkoszorú, a lepke*), amelyek így a képalkotó egyéni invenciójának tekinthetők.

¹⁰ KANYARÓ Ferenc, *Egy érdekes adat a Mondolatpörhöz*, Erdélyi Múzeum, 1892, 563–564. Lásd még, Kazinczy válaszával együtt: *KazLev*, XI, 515–517.

¹¹ *Mondolat*, 1813, 2–7.

A *Vezérszó* első mondata egy olyan Berzsenyi-parafrázis, amely a szöveg egészét meghatározza¹² (az alkalmazott szótár, beszédmód és modor alapján), annak ellenére is, hogy nyilván olyan kompillátumról van szó, amely túlzó neologizmusaival, érthetetlen mondat szerkezeteivel és szóképeivel más szerzők, így Kazinczy szövegeiből is jócskán felhasznál a komikus hatáskeltés érdekében. Ha a szöveg konstruálja a képet, akkor leginkább Berzsenyre kell, hogy hasonlítson a képen látható figura is (neki legalább tényleg volt bajusza¹³). Ha ez így van, akkor nyilvánvaló módon nem lehet egyértelműen Kazinczy a címlapon. Azon (a *Vezérszó* és a kép összjátékai alapján) a *Mondolat* kiadója van ábrázolva, aki leginkább Berzsenyre emlékeztet a bajusz és a parodizált beszédmód alapján, és aki Zafyr Czenczinek, vagyis Kazinczy Ferencnek ajánlja munkáját, mindezt Dicsalomalomról keltezve, amely (a nyilvánvaló allúzió miatt – Széphalom) ugyanakkor nem lehet Berzsenyi lakhelye. A *Mondolat* képen látható alak a néven nem nevezhető Pannon Énekes, aki eszerint meghatározhatatlan ötvö-zete Kazinczynak és Berzsenyinek. Berzsenyi, nyilvános reakciói alapján, egy percig sem gondolja azt, hogy a kép őt ábrázolná. Kazinczy, nyilvános reakciói alapján, egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy a kép őt ábrázolja.¹⁴ Szemere Pál és Kölcsey Ferenc a *Felelet* írásakor azonban mégsem tudnak szemet hunyni eme fura, de nyilvánvaló paradoxon felett. Zafyr Czenczi fiktív leveleiben azonban úgy őrzi meg a *Mondolat* eredeti verzióját, hogy már egyértelműen Berzsenyi alakját rejtik el a fiatal lány szövegei mögé (kivonva ezáltal Kazinczyt a történetből), saját személyes élményeiket mozgósítva Berzsenyivel való első találkozásukról.¹⁵ A képre két helyen reflektál a *Felelet* (1815), amely egyébként csaknem az összes felismertető attribútumot (*lepke, szatír, pegazus, lant* – lásd még ehhez a *Felelet* jegyzeteit is) megszólaltatja. Nyilván elsősorban azokat, amelyek felforgatóak, paszkvillizálóak, amelyek tehát válaszra szorulnak. A [*Bevezető, Kölcseytől*] „a munkát megelőző réz” kapcsán részletes képelemzésre azonban nem tér ki, csak annyit állít, hogy ez azt hagyja sejtíteni, hogy nem irodalmi munkáról, hanem inkább személyes bosszúállásról van szó.

¹² „Gyakran szenelőm mellett téptem bajúszomat [...] Gyakran egy agtölgy lábánál térdemre bukva le, olvasám a' szent Homérnak könyveiben Lyturgiám szakát” stb. (vö. *Mondolat*, 1813, 1.). Nehéz megítélni, az egykorú olvasó mit és hogyan ismer fel egy szövegből: a túlzó neologista nyelv és az antikizáló mitológiai és rekvizitumháló önmagában is alkalmas a hatáskeltésre; Berzsenyi kötete a *Mondolattal* egy évben jelenik meg, szövegei azonban már kéziratosan is ismertek voltak. A vájt fülű olvasó egyértelműen Berzsenyre ismerhet a *Vezérszó* figurájában. Az első bekezdés végén a *Mondolat a)* – jelzettel (Balassa által Somogyi Gedeonnak tulajdonított, vö. BALASSA, *i. m.*, 181.) lábjegyzetet közöl: „Az én Fantáziám egy boldogtalan, egy semmittudó Teremtő; *rontsolt képem* pedig a' veszett ölemény tiporvánnya, a' magába főtt méregjáték' példája volt.” (Kiem. O. Cs. = *Mondolat*, 1813, 2.)

¹³ Vö. MEZEI Márta tanulmányával (jelen kötet: 153–174) az ábrázolandó arc szoborszerű, nem hasonlítani, hanem idealizálni akar a portré, amelyhez a bajusz és a paróka nem illik. A bajusz vagy a személyiséget meghatározó tulajdonság konkrét képi ábrázolása így az idealizáló szoborszerű szépséget elváró poétika karikatúrája.

¹⁴ Vö. *KazLev*, XI, 241.

¹⁵ Lásd erről: VADERNA Gábor, *Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása*. = *A tarkaság dicsérete: Az Erasmus Kollégium diákjainak tanulmányai*, szerk. BÁRÁNY Tibor, Bp., Erasmus Kollégium Alapítvány, Erasmus Kollégium Egyesület, 2005, 115–134.

A munka megítélése kapcsán pedig az egyik legfontosabb szempontot hozza szóba, vagyis a szatíra vagy paszkvillus kérdésének a támogatóktól vagy az ellenérzőktől függő eltérő műfaji olvasatait és értékítéleteinek relativitását.¹⁶ Az *ALZ* (1816, Rummy Károly) az eseményeket ismertetve kezdettől fogva irodalmi paszkvillizációról beszél, egy, a magyar irodalomban is megjelenő új diskurzusról, a szöveg és a hozzá kapcsolódó magánepitextusok információinak összessége alapján. (Csak egy példa: „Dicshalom ist dem Széphalom nachgebildet. Mehrere feinde des Dichters, [...] sprechen Pansatt D aus, um einen Obschöne Sinn herauszubringen.”¹⁷) Fontos röviden megjegyezni, hogy a névtelen szerző szerint a *Mondolat* több szempontból is nevetségessé teszi Kazinczyt, a kép kapcsán azonban egyedül a számarháton való ábrázolást teszi szóvá: „der Dichter auf dem Titelpuffer mit mancherley Attributen nach Tempel des Ruhms auf einem Esel reitend lächerlich dargestellt wird.” (85.)¹⁸ A *Tudományos Gyűjtemény* (1817, Balla Károly) recenziése szerint (§) a *Mondolat* „jó czélból van írva: de az előadás nem válik az Író’ becsületére; tullép az emberségen [...], nem tudja mi a Krisis, mi a Szatira, Paskvillus? Így már a munkát megelőző Rézlap, mit mutat egyebet nevetlenségnél, erkölcstelenségnél, és parasztságnál?” – amelyen csak a szerzők és barátai, a dilettánsok és a *Debreceni Grammatika* szerzői röhöghetnek magukat agyon). A *Mondolat* szövegei ugyan már mentesek az efféle durvaságtól, de rend nélkül valók és tudatlanságra vallanak (mindez egyébként a *Felelet* megállapításaira emlékeztet kísértetiesen, a Wándza-paródia félreértése miatt pedig egyenesen komikus összehatást keltve).¹⁹ Somogyi Gedeon (1819) válaszában a felelők (*Felelet*) és a recenziések (*ALZ*, *Tudományos Gyűjtemény*) megnyilvánulásait is „alacsony személy-sértések”-nek titulálja, az *ALZ* szerinte nem is recenzió, hanem egyenesen paszkvillus (97). A képi paszkvillizáció vádjára ezt írja (99): „A’ Mondolat előtt álló Réz-lapon samaragló Músa is kit példázzon! A Recensen egész bizonyossággal akarja tudni; midőn azt egyenesen egy meg határozott személyre erőlködik alkalmaztatni: ő lássa [...] Nékem legalább sem gondolatom, sem czélom soha nem volt, de a’ Mondolat *tendentiájából* sem lehet azt kihozni: hogy az a’ kép különösen

¹⁶ *Felelet / a’ / Mondolatra / néhai/ Bohógyi gedeon Úrnak. / „Mondolat. Sok bővítványekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicshalom (azaz Weszprém) 1813.” Című Pasquilusára. // Pesten, Trattner Ján. Tam. Betűivel 1815.*

¹⁷ BALASSA József = *Felelet a Mondolatra. Pesten 1815. Kiadta BALASSA József. Függelék: A Mondolat és a Felelet egykorú bírálatai és Somogyi Gedeon válasza a Feleletre.* Bp., Franklin-Társulat, 1913, 84–85. A *Dicshalom Picshalom* má ferdítése kapcsán elgondolkodtató lehet Kazinczy nőiesítése, amelyre ismereteim szerint nem történik nyilvános reflexió a vita során, holott a Zafyr Czenczi anagramma egyben olyan transzformáció, amely férfiból nőt csinálva lehetővé tenné az ilyen bizarr jelentésalkotást is. A férfi és női identitás keveredése (vö. Kazinczy kapcsán: *Bácsmegyey, Gessner Idillyumi*) az érzékenység-diskurzus részeként korántsem meglepő, a magánepitextusokban pedig más miatt válik reflektálttá Kazinczy asszonyi természetére (ti. leveleiben pletykás, fecsegő, vö. Kisfaludy Sándor). Kazinczy nővé tételéről lásd még: ONDER Csaba, *Figura és anomália: Kazinczy Ferenc (és) a Mondolat szerzője* (kézirat).

¹⁸ A *Mondolat*ot személyisértésként értékelő vélemények legfőbb eleme, hogy a figura (az attribútumok és az anagramma alapján azonosított Kazinczy) *számarháton lovagol*.

¹⁹ Lásd: BALASSA, i. m. 90.

egy bizonyos Személyt, vagy Literatort jelentene; – a’ ki érzi, hogy reá nem illik, ne piruljon, ne vegye azt magára! [...] Közönségesen azt hiszik ugyan, ’s a’ világgal is azt akarják elhíttetni az Ellen-felek: hogy a’ *Kép* egyenesen a’ fent említett Széphalmi Tudóst veszi czélba; ’s ezen hitből erőlködnek a’ személysértés’ mocskos vétékét reám kenni.”²⁰ Mindehhez aligha kell kommentár. A vita szinte eldönthetetlennek látszik, mivel a kép folyamatosan elvonja a figyelmet a szövegről.

A *Mondolat* megítélésében kulcskérdés, hogy paszkvillus-e vagy szatíra? A *Mondolat* képe formálisan megfelel a karikatúrákkal és a paszkvillussal (részletező, felsoroló, túlzó jellemzés) szemben támasztható elvárásoknak (az átmeneti jellegeket is beleértve), egy lényeges különbséggel: nincs egyértelműen, közvetlen módon megnevezve vagy felismerhetően ábrázolva a célszemély. Mivel a paszkvillus lényegi sajátossága a nyílt személysértés, ahol a megcsúfolt személynek jól felismerhetőnek kell lennie, ezért sohasem lehet félreérthető. Ha mégis az, akkor a műfaj nem éri el célját, vagy már nem paszkvillusról, hanem személytelen szatíráról van szó. Mivel a *Mondolat* összetett képi és szöveges peritextusai indirekt módon (költői attribútumok eltúlzott jelenléte és felülstilizált antikizáló környezet, illetve anagramma), a név vagy az arc konkrét megrajzolása nélkül hozzák játékba Kazinczy (vagy akár Berzsenyi) alakját, szélsőségesen eltérő értelmezéseket generálnak, elbizonytalanítják a műfaji és etikai megítélést. Tanulságos lehet a megítélés eme kiszámíthatatlanságára reflektáló, az ezzel kapcsolatban egy lehetséges szerzői magatartást kialakító Verseghy Ferenc egy korábbi (1791) kis írása, az *Egy jó szívből költt Szatira, avvagy feddő költemény a’ magyar litteratúráról*.²¹ Verseghy előre jelzi, hogy a szatíra és a paszkvillus könnyen összekeverhető egymással. Úgy gondolja, hogy a paszkvillus vádjának lehetősége csak akkor zárható ki egy szöveg esetében, ha az a személyre való legcsekélyebb utalás nélkül kerül nyilvánosságra, vagyis ha az általánosítás által kellőképpen rejtve marad a megtámadott személy. A karikatúra legyen ugyan éles és kontúros, de az ábrázolt személy maradjon felismerhetetlen. Verseghy egyébként oly „sikeresen” oldja meg azt, hogy szatíráját ne nézhessék paszkvillusnak, hogy nemcsak a megtámadott, de még az egykorú, értő olvasók (Batsányi és Kazinczy) számára sem volt világos, hogy kit is piszkál valójában. A megtámadott személy felismerhetősége úgy tűnik, hogy a szatíra és a paszkvillus közötti törésvonal legjellemzőbb vonása. Ha a személy egyértelműen felismerhető, akkor paszkvillus, ha nem, akkor szatíra a mű megítélhető műfaja, ennek minden személyes, a szerzőre és az ábrázolni kívánt személyre vonatkozó mozzanatával együtt. A szatíra a személyesség mellőzésével, az ábrázolt alak arcának kitakarásával nyilván elveszíti személyes vagy éppen személyeskedőnek ítéhető jellegét.²² De hogy a szatíraszerző a legkisebb félreértésből adódó kellemetlenségtől is megóvjaa magát, a kellő önóvás érdekében inkább nem adja nevét a szöveghez. Verseghy őszintén megvallja, hogy azért teszi ezt, mivel az

²⁰ Uo., 99.

²¹ VERSEGHY Ferenc, *Kisebb költeményei*, kiad. CSÁSZÁR Elemér, MADARÁSZ Flóris, Bp., Franklin, 1910 (Régi Magyar Könyvtár, 24), 79–80.

²² Eme általánosításra Verseghy rá is erősít, azt írva: „Az én Szatírám tsak a’ Litteratúrát, nem pedig a’ Litterátorokat illeti.” (Vö. ezt a *Felelet* hasonló megállapításával.)

okos cáfolások helyett általában a szerző személyét (nevét és erkölcsét) szokták mocskolni a válaszolók; egy szatírárt *okosan* megcáfolni nyilvánvaló mocskolódások és tudománybéli civakodások által egyébként pedig sohasem lehet; illetve kevesen vannak, akik a szatírárt és a kofa szitkai közt választani tudnának, mivel rossz szív alapján ítélnék, még akkor is, ha esetleg tudnák a különbséget.

Hogy miért válik nyomatékosan elítélendővé, személysértő paszkvillusként megjelöltté a *Mondolat* képe, elég egyértelmű: ez a védelem alapvető taktikája, amely az elhallgatás helyett a *szánalomkeltés* eszközével él, és ehhez mindenképpen Kazinczyként kell azonosítani a képen látható alakot. Hogy miért tagadják nyíltan a *Mondolatot* létrehozó közreműködők (akár Somogyi Gedeon is), hogy a képen látható alak Kazinczyt ábrázolná, nos, itt a válasz már nem annyira egyszerű. Először is talán azért, mert valóban nem egyértelműen csak ő lehet az ábrázolt figura. Másodszor (és ebben lelhetjük okát annak is, hogy mind a mai napig sincs igazi gazdája – rajzolója, képmetszője – ennek a képnek), az erőteljes fogadtatás, a túlzóan leegyszerűsítő és veszélyes minősítés miatt senki nem akarja kockáztatni a becsületsértés lehetséges ódiumát, senki nem akar személyes felelősséget vállalni egy olyan sértésért, amely ha mégis megtörtént, nemcsak morálisan, de büntetőjogilag is számon kérhető.

A műfaji (paszkvillus vagy szatíra) és etikai (becsületsértés vagy csak nevetséges sé tétel) megítélés elkötelezettség és szimpátia függvénye. A műfaji határok elmosódhatnak (invektíva, szatíra, paszkvillus stb.), eredendően jelezve a megítélés mindenkor szubjektivitását, amely többnyire nem értékítéleten, hanem érzelmi alapon nyugszik. A metszet viszonyulásra kényszerít, objektíven nem megítélhető, hogy kinek van igaza, mint ahogyan az sem dönthető el egyértelműen, hogy valóban Kazinczy van-e a számár hátán. A paszkvillus és a karikatúra egyaránt a hatalom képviselőivel szemben megnyilvánuló akciónak számít a kinevettetés, a bírálát, a figyelemfelkeltés, a fenyegetés és a figyelmeztetés révén. A képi és szöveges perszonalifikáció a tekintély megkérdőjelezését a *Mondolat* esetében nem retorikai, hanem művészi eszközökkel végzi el, érthetően névtelenül (megalapozva ezzel a becsületsértés minősítéseit), de a nyilvánosság és az egyértelmű kritikai attitűd miatt nagyon hatékonyan, erőteljes irritációt és reakciót kiváltva, megnyitva a hatalmi diskurzus értelmezői horizontját is. A képi paszkvillus hatalma a közvéleményt formázó erejében rejlik. A képi ábrázolás (ellentétben az olvasással) tovább növelheti az ügy ismertségét a hazai nyilvánosságban, és éppen ezért lehet veszélyes is, hiszen sok emberhez juttat el egyszerű és jól értelmezhető üzenetet, amelynek kezelése, korlátozása számátalan további csapdát és anomáliát rejt magában. A nyelvi térben a szövegek által megképzett figura képi megjelenítése merőben új, felforgató erejű esemény. A *Mondolat* metszete körüli botrány a nyelvújítási diskurzus Kazinczy által megnyitott provokációja után (amely az ellenfeleket nevesítve, gúnyos, szatirikus beszédmódot működtetett) nem egyszerűen műfajt (paszkvillus) és diskurzust (a nyelvkérdésből etikai kérdésbe, ti. becsületsértés) vált, hanem Kazinczy *arcpolitikájával* szinte párhuzamosan,²³ medializálódik is. Nem tudni pontosan, mennyire is ismert szélesebb

²³ Lásd itt MEZEI Márta tanulmányát (jelen kötet 151–172).

körben Kazinczy Ferenc arra 1813-ban, de az bizonyosnak látszik, hogy a *Mondolat* képi és szöveges peritextusai, az alkalmazott rekvizitumok már elegendőek voltak ahhoz, hogy gúny tárgyaként legyen felismerhető a figura. A *Mondolat* képe egy olyan láthatóságot eredményezett, amely a Kazinczy által alkalmazott klasszicista szótár leegyszerűsítésével, álláspontjának relativizálásával,²⁴ illetve a neki tulajdonított költői szerep karakterizálásával a nyelvről szóló diskurzus addig nem ismert aspektusát nyitotta meg.

²⁴ Kazinczyt először és leginkább az az igaztalan pozicionálás irritálta, amely őt az általa is bírált túlzó neologistákkal (Barczafalvival, Folnesicsel, Wandzával stb.) helyezte egy sorba. Vö. *KazLev*, XI, 241.

Kazinczy és a korai angol tájképi kertek Magyarországon

„Meggyőzhetetlen passzióm az ánglus kertek látása” – írta Kazinczy Ferenc 1803-ban Kozma Gergelynek, mintegy bevezetésképpen a tatai angolkertben tett látogatásához.¹ Nehéz lenne ennél kifejezőbben meghatározni, mit is jelentett Kazinczy számára az angolkert: a szó jelentésének mindkét értelmét, kedvelt időtöltést és (mű)élvezetet egyszerre. A vonzalom valamikor az 1780-as évek közepétől bécsi tartózkodása során alakult ki, de nem mindenféle kert vonzotta, hanem legfőképp az angolkertek. E vonzódás csíráját elsőként olyan korai természeti élményekben érdemes keresni, mint az 1768-ban Késmárkon töltött tanulóév meghatározó élménye, a lenyűgöző szépségi táj háttérében a Magas-Tátrával:

„Valamikor a ‚város’ kerítésén kívül fekvő iskolába kimenénk, az óriási, nappal és holddal egykorú Tátra mindég tisztelő álmélkodásra ragadozta szemeimet. Szerettem azt látni mind a ‚reggel’ és kivált estvély rózsafényében, mind midőn ólmosan úgy álla előtttem mint egy nádmézzel végig-öntött torta a ‚vendégségekben, mind midőn Júniusnak vége felé is hóval egészen elfedve pillantám-meg”².

A *Pályám emlékezetében* ugyanezt az élményt felelevenítve a hangsúlyt a tájra, mint természeti képre helyezi, egy kompozícióban láttatva mindazt, ami számára egykor a látvány tökélyét és egységét jelentette:

„Kézmárk alatt egyfelől Nyéréig, más felől Leibitzig gyönyörű rétek; a városhoz közelre emelkedő óriás Tátra csúcsai, nyárban is ellepve bércein hóval, s új meg új színben mindég, új meg új megvilágításban – mennyi alkalom időnket elvesztegetni! A nélkül hogy tudtam volna hogy olyat Poeta és Festő csudálgatni szeretik, egész órákig andalogtam a varázs látványon...”³

Négy évvel később, 1772-ben, amikor minden bizonnyal első alkalommal járt egy főúri kertben, a Grassalkovichok kiemelkedően jelentős barokk kertjében, az emlékezetes utazás felidézésekor mégsem tér ki rá egyetlen szóval sem. A *Pályám emlékezetének* különböző szövegváltozataiból azonban kiderül, hogy megnézték, hiszen

¹ Vö. RAPAICS Raymund, *Magyar kertek*, Bp., Egyetemi nyomda, 1940, 154.

² KAZINCZY Ferenc, *Az én életem* = K. F., *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei. 1. osztály, Eredeti művek), 411.

³ Uő, *Pályám emlékezete* = Uo., 565. Lásd még a *Pályám emlékezete* további szövegvariánsait: Uo., 564, 722.

éppen a látnivalók miatt álltak meg itt: „Látánk Gödöllőt és Aszódot; Komjáthy mindegyik látatá velünk a mi érdemli a látást [...]”⁴

Hasonlóképpen viszonyult a Belvedere kertjéhez és Schönbrunnhoz is. Ez utóbbit 1777-ben első bécsi útjakor kereste fel: végigjárták a szobákat, és a kertet is, de ennek csupán a szobrairól tesz említést.⁵ Érdeklődése tehát feltehetőleg nem e három jelentős barokk kertegyüttes láttán fordult a kertművészet felé, mint ahogy maga a barokk stílus is távol állt Kazinczy világától. A franciakert elutasítása már korán kifejezésre jut, noha ekkoriban még nem láthatott angol tájképi kertet.

Csatkai Endre Toldy Ferencre hivatkozva 1784-re teszi Kazinczy kertek iránti érdeklődésének kezdetét⁶. Toldy nem magyarázza meg, milyen életrajzi forrás alapján jutott a következtetésre, ezért csak feltételezhetjük, hogy egyrészt Ráday Gedeonnál Pécelen tett látogatása, valamint az 1785-ös tankerületi felügyelői kinevezésével járó bécsi útjai szolgáltak támpontul. Kazinczy először 1784-ben járt Pécelen, majd legközelebb 1788-ban⁷. A két látogatás felidézésében több egybeesés is van, így például mindkét esetben hasonlóképpen írja le, hogy Ráday egy angolkert kialakítását tervezi. Nehéz eldönteni, vajon emlékezete csalta-e meg, és valóban már 1784-ben beszélgettek a tervezett angolkertben a Zrínyinek és Gyöngyösinek felállítandó márványemlékről, vagy ahogy a *Pályám emlékezetének* részletesebb szövegeiből következtethetünk rá, ez először csak 1788-ban került szóba⁸. Az 1788-as találkozáskor az emlékkő leendő helyét is megtekintik a kastélytól keletre, egy homokdomb oldalában, ott ahol Ráday az angolkertet eltervezte, de mint Kazinczy megjegyzi „Ráday nem ére rá, hogy új meg új szándékait teljesítse”.⁹

1786-ban Ráday és Kazinczy között kerttémában már történt egy levélváltás. Gróf Csáky István és felesége, Erdődy Júlia Új Sans Souci-ra keresztelt díszkertje az egyik legizgalmasabb reprezentánsa volt a francia barokk és az angol tájképi stílus közötti átmeneti időszaknak.¹⁰ Az 1776-ra elkészült kertet a Lőcse melletti Illésfalván még a geometrikus formavilág szellemében alakították ki, de a tájképiesedő szemlélet már szintén meghatározta. A kertről még abban az évben francia nyelvű leírást készített a házaspár barátja, gróf Sztáray Mihály, majd az ő szövege nyomán (amely máig ismeretlen) maga Csáky gróf készítette el a nyomtatásban is megjelent

⁴ *Uo.*, 567. A *Pályám emlékezete* IV. szövegében azt emeli ki, hogy a kastélyban minden szobát megnézték. Vö.: *Uo.*, 682.

⁵ *Uo.*, 423, 575, 735.

⁶ CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1983, 34.

⁷ KAZINCZY Ferenc, *Gróf Ráday Gedeon, az Első...* = *Uő, i. m.*, 29., *Uő, Jegyzések elhanyagolt régi Papirosaimból* = *Uo.*, 173.; *Kazinczy Ferenc utazásai*, vál., szerk. BUSA Margit, Bp. – Miskolc, Szépművelési Könyvműhely, 1995, 27.

⁸ KAZINCZY, *Pályám...*, *i. m.*, 508, 618.

⁹ *Uo.*, 618.

¹⁰ Az illésfalvi Sans Soucit az egyes részleteiben (építmények, feliratok stb.) kifejezésre jutó erős érzelmi igény miatt a magyarországi szentimentális tájképi kertek közé is szokás sorolni. Vö: GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek* = Adrian VON BUTTLAR, *Az angolkert* – GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek*, Bp., Balassi, 1999, 17–18.

magyar fordítást.¹¹ Ezt követte még további négy verses, illetve prózában írott latin, magyar és német változat.¹² A szerzők ugyan a házaspár barátai vagy ismerősei voltak, de ez mit sem változtat azon, hogy ihletőjük bizonyosan az egyedülálló vállalkozás, és maga a varázslatos hely volt. Ráday Gedeon 1786-ban azzal a kéréssel fordult Kazinczyhoz, hogy szerezze meg számára Erdődy Lajos Sans Souciról készített verses leírását, amelyet egykor maga Erdődy ajándékozott neki, de elvesztette.¹³ 1787-ben sikerült Kazinczynak teljesíteni a kérést, ám nem Erdődy verses leírását, hanem a Csáky gróf-féle változatot küldte el, megjegyezve, hogy németül és latinul is megjelent, az utóbbi egy pap tollából, amelynek még első sorára is emlékezett.¹⁴ Kazinczy máskülönbén jól ismerte Sztáray Mihály grófot, hallomásból pedig sok mindent tudott a külön házaspárról. Levelezésében és naplójában több helyen is találunk róluk egy-egy pikáns történetet.¹⁵

1785-ben Kazinczy öt hetet töltött Bécsben. Képzőművészetek iránti érdeklődésének kezdetét, eredetét kutatva a szakirodalom legfontosabbnak bécsi tartózkodásait tartja. Művészeti ismeretei, esztétikai elvei, egyáltalán ízlése és egész művészet-szemlélete a hivatalos teendőkkel egybekötött „tanulmányutak” során fejlődött ki. Közismert, hogy milyen szenvedéllyel látogatta a képtárakat, műkereskedéseket, művészeket, és ez Bécsben életformájává vált. „A művészet, elmélyedés esztétikai, ízlésbeli, irodalmi, festészeti kérdésekben tagadása egy olyan életformának, amelyben az ilyen típusú elmélyedésnek, az efféle kérdésekkel való foglalatosságoknak nincs helye.”¹⁶ Kazinczy számára fokozatosan formálódott ki egy, a művészetek segítségével megvalósítható új életvitel eszménye. Egész életét meghatározta az állandó önművelés és az elsőként saját magával szemben támasztott követelménye a differenciált és kifinomult ízlés elérésének. Mindebbe szervesen illeszkedik kertművészet iránti érdeklődése.

Kazinczy sokat idézett sorai a *Pályám emlékezetéből*, amikor első bécsi tartózkodásának legfontosabb élményei között a színházat, a Belvederét, „némelly magányosoknak Galleriái”-t, és a „nevezetesebb festők dolgozóji”-t nevezi meg – most, hogy

¹¹ CSÁKY István, *Új Sans-Soucinak, avagy Gond nélkül-való Helynek rövid Le-írása, melly Francia Nyelvben G. Sz. M. által iratatott: azt Magyarra pedig G. C. I fordította.* h. n., 1776.

¹² SZIRMAY Tamás Antal, *Novum Sans-Souci. Sive Locus Curis experts. nuper Opera C. M. Sz. idomate Gallico Celebratus; nunc Gratia Authoris per Th. Ant. Sz. latiné redditus.* H. n., 1776; *Das neue Sans Souci, beschrieben von Herrn Gr. M. Sz. übersetzt und mit einigen Zusätzen vermehrt von F. B. v. C. H. n., 1777; DIÓSZEGHY ERDŐDY Lajos, Ujj Sans-Soucinak, avagy gond nélkül való helynek rövid le írása mely francia nyelvben G. Sz. M. által irattatott magyarra pedig G. C. I. fordította mellyet utólyára együgyű magyar versekben foglalt Diószeghy Erdődy Lajos. Lőtsén Nyomtattatott, Podhoráns [...] által 1777-dik Eszt[endőben]; Novum in Scepusio Sans-Souci Sive Locus Absque Curis Versu Epico celebratus Per Joannem Nepomucenum Demko Clericum Dioecesis Scepusiensis, SS. Theoligiae Studiosum. Leutschoviae, Litteris Michaelis Podhoránszky, Anno 1777.*

¹³ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1763–1789*, I, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890, 91.

¹⁴ *Uo.*, 124.

¹⁵ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899, 91, 243.; *Uó, Levelezése: 1824. január 1 – 1826. márczius 31*, XIX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1909, 165. *Uó, Az én naplóm = KAZINCZY, Pályám...*, i. m., 259.

¹⁶ FRIED István, *Kazinczy és a képzőművészetek = Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 105.

a kritikai kiadás kézbevitelével lehetővé vált a hat különböző szövegváltozat összevetése – kiegészíthető még egy meghatározó élménnyel, a kertekkel, ami egyébként is odakíváncozott ebbe a felsorolásba. A *Pályám emlékezete* legelső szövegében még ott szerepelt közvetlenül a színház után: „Öt hetet töltvén Bécsben, minden örömem a theátrum vala (itt látám Brockmannt [...]) a kertek, de kivált a Belvédér [...]”¹⁷

Kertek iránti rajongása szempontjából aligha van annak jelentősége, hogy a későbbi szövegváltozatokból ez kimaradt. Sőt a harmadik változatban még az is kiderül, melyik kert okozott számára örömet: ugyanennél a résznél, a sokkal terjedelmesebben bemutatott képzőművészeti és színházi élmények után egy kertlátogatást is megörökít:

„Dornbachra menvén ki, s mint mindenüvé a hol elsőben, oda is egyedül, a mint a bokrok előtt elmenék, egy ismeretlen illat csapa meg. Körültekintém magamat, s sem a földön, sem a bokrokon nem láték semmit, a honnan az jöhet. Minél tovább távozám, annál inkább tűnt el az illat. Visszamenék, s szaglásom elvezete a keresett helyre. Féltém a megszóllítástól, de kísértetem nagyobb vala mint hogy ellent állhasak, s hirtelen meglopám a kertet [...]”¹⁸

Dornbachi kirándulásáról máshol is tesz említést (1802-ben pedig újra járt ott), de csak a fenti idézetből vehetjük biztosra, hogy valójában nem Dornbach, a Bécsből északra fekvő falu izgatta, ahol egyébként semmiféle kert nem volt, hanem a mellette lévő legelső osztrák tájkert, a Moritz Lacy gróf által 1766-ban létesített neuwaldeggi park.¹⁹ A barokk kastélyt és kertet Lacy gróf vásárolta meg, majd irányításával új angol stílusú kertrészekkel gazdagította, jellegzetes példáját nyújtva az átmeneti stílusnak. A kert fokozatosan a környező tájjal is harmonikus kapcsolatot teremtett, észrevétlenül olvadva bele a környező erdők jelentette szabad természetbe. Lacy gróf kertje egyike volt a legelsőeknek, amely az új tájképi stílus fontos elvét, a *genius loci* figyelembevételét alkalmazta.²⁰ Ugyanakkor volt itt kínai pavilon, egy Hameau (holland falucska), Filozófus-sétány és további ún. staffázsok, amelyek a francia „jardin anglo-chinois” hatását mutatták.²¹

Folytatva Kazinczy 1786-os bécsi kertélményeinek rekonstruálását, a *Pályám emlékezete*nek második változatában e dornbachi kirándulás említése mellett azt is meg tudhatjuk, hogy ugyanaznap Laxenburgot is megjárta.²² Laxenburg a császári ház nyári tartózkodási helye volt, de a barokk ízlésű hatalmas kert csupán a XIX. század elejétől alakult át tájképi kertté. Ugyanakkor említésre méltó, hogy 1782-től Isidore Canevale építész közreműködésével megkezdődött a barokk formák fellazítása, töb-

¹⁷ KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 498.

¹⁸ *Uo.*, 603.

¹⁹ Dornbachot, Neuwaldegget és Hernals-t a XIX. század végén Bécshez csatolták. Ez ma a Hernals kerület.

²⁰ HAJÓS Géza, *Romantische Gärten der Aufklärung, Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*, Wien – Köln, 1989, 36.

²¹ BUTTLAR, i. m., 1999, 233.

²² KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 537.

bek között tisztán gyepek mezőjű parterek kialakításával.²³ II. József felvilágosult szelleme ellenére az angol tájképi stílus befogadása lassan ment, a császári kertek és parkok átalakítása csak a századfordulón valósult meg. József idegenkedésében némi áttörést Rousseau ermenonville-i kertjének meglátogatása jelentette, amely bizonyosan szerepet játszott Laxenburg 1782-es új terveiben.²⁴ Kazinczy talán már láthatta ezek eredményét, de felvetődik, hogy nem is ekkor járt Laxenburgban, mert ugyanerről a „boldog” napról egyik feljegyzésében azt írja, hogy Schönbrunn, vagyis egy másik császári kertet keresett fel:

„1786ban Aug. vége felé egy nap a megholt Palásthy Márton a Leopoldstadt hídján mellett lévő Kőműves Casinóba invitál ebédre. Én 3.óra után ébredtem fel. A reggel gyönyörű volt. Siettem a Práterbe. Elmenvén a Casinó épülete mellett, hol csak 2 órákor kellett ebédelnem 2. szürke lovat látok meg egy pirucsba fogva. Bécsben minden fiakker egész fedelű szekér, kedvem érkezett ezen könnyű szekérre vetni magamat, s 2 óráig bejártam Schönbrunn. Palásthy nem jelent meg gyengélkedő egészsége miatt. [...] s így annál hamarabb mentem el az asztaltól. Most a másik szekérre vettem magam, bejártam Dornbachot s az Augarten előtt szállottam ki.”²⁵

Ezen a napon a többi visszaemlékezés szerint is először a Práterbe ment, amely szintén császári kert volt. József afféle felvilágosult gondolkodóként a városi lakosság zöld terület iránti igényének kielégítésére 1766-ban megnyitatta a közönség előtt. A hely hallatlan népszerűsége szükségessé tette, hogy 1775-ben a másik császári kertet, az Augartent is nyilvánossá tegyék.²⁶

Kazinczy tehát azon az augusztusi napon két városon kívüli parkban és két bécsi közparkban is járt, de a négy közül csak a dornbachi volt angol stílusú. Mind a Práter, mind az Augarten klasszikus geometrikus elrendezésű barokk kert volt még ekkoriban. Megnyitásuk egy új szemléletmód hatását sejteti, ez azonban a kertek stílusát egyelőre nem érintette, ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy a bécsi arisztokraták Józsefet követve szintén sorra megnyissák kertjeik, sőt kastélyaik egyes szárnyait az érdeklődők előtt. Vezetéssel ettől kezdve sok mindent meg lehetett nézni, ami korábban szinte elképzelhetetlen volt. Kazinczy ugyan soha nem szerette, ha mások kalauzolják egy új hely felfedezésekor, de a lehetőségét annak, hogy ajánlás nélkül bejusson főúri vagy császári kertekbe, ennek a változásnak köszönhetette.

Amikor 1803 nyarán ismét hosszabb időt töltött Bécsben, a kertlátogatások megismétlődtek. Újra járt a Práterben és az Augartenben, ahol ekkor, és valószínűleg 1786-ban is a bécsi népet szerette szemlélni, különösen vasárnap.²⁷ 1803-ban megint felkereste Schönbrunn, mégpedig a botanikus kert gondozóját, egy bizonyos Boss nevű urat. Kazinczy, aki szenvedélyesen érdeklődött a növények iránt, a „szabad ter-

²³ HAJÓS, *i. m.*, 30.

²⁴ *Uo.*

²⁵ KAZINCZY Ferenc, *Regmecz 13a Januar 1802 = Uő, Pályám emlékezete, i. m.*, 74.

²⁶ HAJÓS, *i. m.*, 29–30.

²⁷ KAZINCZY, *Az én naplóm..., i. m.*, 293.

mészetet” ugyan nem élvezhette a schönbrunni barokk kertben, a növényritkaságokat viszont annál nagyobb változatosságban ismerhette itt meg.

A bécsi császári kertek tehát nem tágitották az új kertstílusra fogékony „kert-turisták” horizontját, viszont a bécsi arisztokrácia annál jelentősebb szerepet vállalt ebben. Lacy gróf Kazinczy által is felkeresett kertje mellett, az első két érettebb tájképi stílusú kert Cobenzl gróf reisenbergi és a Harrach család Bruck an der Leitha-i kertje volt. Később még visszatérünk arra, hogy Kazinczy Reisenberget, más néven Kobenzlhofot felkereste, de először 1803-ban csupán. A brucki kertről nem tesz említést sehol sem, ám jelentősége miatt, ha személyesen nem járhatott is ott, mások elbeszéléséből bizonyára ismerte.²⁸

Bécs környéke ugyanakkor nem bővelkedett annyi kastélyban és kertben, mint azt feltételezhetnénk egy birodalmi fővárosról. A Habsburg Birodalom leggazdagabb főurai a fővárostól távol eső birtokaikon, főként Cseh- és Morvaországban, vagy Magyarországon alakították ki fényűző rezidenciáikat, ahol a nyári hónapokat töltötték. Bécs környékén az 1780-as, 90-es években az angol tájképi stílus elterjedésével született meg egy olyan környezet megteremtésének igénye, ahová időről időre visszavonulni vágytak azok a fővárosban élő főrangúak, bankárok, vagyonos polgári származású kertépítők, akik a természetrajongásnak egy új típusát jelenítették meg.²⁹

Kazinczynak, aki Béctől nyugatabbra csupán akkor jutott, amikor a kufsteini fogságba vitték, a kertművészetben lezajló forradalmi jelentőségű stílusváltás időszakában magának a változásnak volt a szemtanúja, de kevés lehetősége nyílt ekkor arra, hogy érett, és nem csupán átalakulófélben lévő angol tájképi kertet láthasson. A szűkre szabott lehetőségek között mégis mindent elkövetett, hogy ami elérhető, azt meg is nézze. Felfogása szerint a műértéshez a veleszületett hajlamon túl előkészület kell, amely legelőször is műalkotások, ez esetben kertek tanulmányozását jelentette.³⁰

Kazinczy nem tartotta feltétlenül szükségesnek elméleti munkák tanulmányozását ahhoz, hogy valaki műértővé váljon, de az önművelésnek mindenképpen részét képezte művészeti tárgyú munkák olvasása.³¹ Minthogy a kertművészet esetében ekkor még viszonylag kevés mű volt ebben a térségben látható, az albumokban, mintakönyvekben megjelentetett kertábrázolások az angol kertstílus megismerésének elengedhetetlen eszközét jelentették. Angliában és Németországban az ember és természet viszonyában végbemenő változások kérdésének egyik fontos eleme volt az angolkert, mint új típusú modell, amelyet jelentős szakirodalom tárgyalt. A Habsburg területek megkésett fejlődése miatt ebben a témában csupán az 1780-as évek végétől kezdtek megjelenni írások.³²

²⁸ Vö. Dessewffy József levele Kazinczynak. 1815. Szept. 24. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1815. július 1. – 1816. február 29.*, XIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902 [a továbbiakban: *KazLev*, XIII], 176.

²⁹ HAJÓS, 34–35.

³⁰ Vö. CSATKAI, *i. m.*, 24.

³¹ „Ne sok theoreticust, de sok remekek nézellését, olvasását, még pedig poetai ízléssel közelítvén ehhez”. *KazLev*, XIII, 332.

³² HAJÓS, *i. m.*, 61–69.

Kazinczy angolkertek iránti érdeklődésének gyökereit kutatva, nem az a kérdés, hogy a témában szerzett alapos ismereteit kertművészeti, kertelméleti írások révén gyarapította-e, hiszen ezt biztosra vehetjük, mint ahogy azt is, hogy Bécsben férhett hozzá először ilyen jellegű kiadványokhoz. A kérdés sokkal inkább az, vajon miért törekedett a művészetnek ebben az ágában (is) elmélyült tudást szerezni? Kielégítő-e, ha kertművészeti érdeklődését csupán a képzőművészeti érdeklődés, az általános esztétikai problémák egyik kísérőjelenségeként könyveljük el?

Ha elfogadjuk, hogy az „angolkert művészetfelfogásával, a természethez, az antikvitáshoz, a középkor örökségéhez való viszonyával, egész szellemiségével a progresszió jelképe lett”³³, és nem pusztán egy művészeti stílusnak (a barokk kertnek), hanem egy életvitelnek, a világhoz való viszony túlhaladottnak ítélt formájának tagadását jelentette, akkor ennek a komplex jelenségnek a befogadását is sokkal szélesebben kell értelmeznünk, és azt a szellemi közeget meghatároznunk, amelyben a látotakon és olvasottakon kívül Kazinczy fokozatosan magáévá tette ennek egész szellemi, művészi, érzelmi stb. hatókörét.

Ebben a folyamatban kiemelkedően fontosnak tartjuk a szabadkőművesség szerepét, amely Kazinczy életére éppen ekkor, a 80-as évek közepétől volt a legnagyobb hatással. A szabadkőművesség és az angol tájkert közötti szoros összefüggéshez ma már nem fér kétség: témánkat tekintve ez különösen abból a szempontból fontos, hogy milyen szerepet játszott a szabadkőművesség a tájkert elterjedésében: Adrian von Buttlar szerint, ez az összefüggés világítja meg a befogadás útjait, amelyeken az új kertstílus Angliából kiindulva elterjedt a kontinensen, ezen túlmenően pedig támpontot ad néhány kertrészlet értelmezéséhez.³⁴

Hajós Géza kutatásainak jóvoltából tudjuk, hogy az 1770–1800 között kialakított bécsi és Bécs környéki kerteknél a szabadkőműves háttér meghatározó szerepet játszott³⁵. Az új stílusú kertek közül szinte valamennyinek tulajdonosa szabadkőműves volt (mint Philipp Cobenzl gróf, Johann Fries, Anton Wilibald Wolfegg, Peter von Braun, Johann és Jakob Geymüller stb.). A bécsi szabadkőművesség virágkora pedig egybeesett a Bécs környéki kertépítés hullámaival. Nem könnyű feladat ugyanakkor pontosítani, már csak a bécsi szabadkőművesek bonyolult szervezeti működése miatt sem, az angolkerthez való kapcsolódásuk konkrét összefüggéseit.

Kazinczy kertszemléletét sem lehet konkrét példákon keresztül egyértelmű összefüggésbe hozni azokkal a bécsi szabadkőműves körökkel, amelyekkel 1785 után, és különösen 1787-től a miskolci páholy feloszlását követően érintkezett. Feltételezésünk szerint azonban leginkább ebben a körben érhatték olyan intenzív szellemi hatások, amelyek fogékonyságát az értő/beavatott szintjére emelték. Kazinczy 1786-os bécsi tartózkodásakor az 1781-ben megalapított *Zur wahren Eintracht* páholyhoz került legközelebb, amelynek Born Ignác Ádám volt a nagymestere. Kazinczy érzékletesen írja le benyomásait egyik összejövételükről:

³³ GALAVICS Géza, *Az angolkert mint utópia* [akadémiai székfoglaló, 2002] = *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*, főszerk. Vizi E. Szilveszter, Bp., MTA, 2005, 13.

³⁴ BUTTLAR, i. m., 21.

³⁵ HAJÓS, i. m., 46–59.

„Blumauernél vasárnap kilenczkor gyűlének össze olvasó barátjai. Ajtaja nyitva áll minden idegennek, kik hallgatni akarák, ki mint számol a maga e héti olvasásairól. A Poeta figyelmeztetve a Historicust hogy ezt vagy amazt tekintse meg, az hasznára lehet dolgozásaiban. A Historicus a Mathematicust, Chemicust, Metaphysicust, és megfordítva. Jelen valának Blumauer, Ratschky, Alexinger, Gottlieb Leon, a Dominicanus Poschinger, és többek, s ezek az asztalnál, mint egy célra dolgozók: mi a székeken. Gyönyörű eggyesület! Mert ha különben közöljük barátainkkal a mi kinek kinek céljait elősegélheti, az több bajjal jár, s nem illy nagy hasznú.”³⁶

Kazinczy valószínűleg az egyik Übungslogén vett részt, amely Born újítása volt, aki arra törekedett, hogy tudományos elitpáholyt hozzon létre, egyfajta szabadkőműves tudományos akadémiát. Az Übungslogék alkalmával a páholytagok felolvasásokat tartottak, tudományos témákat tárgyaltak meg. „Born vezetésével a *Zur wahren Eintracht* gyors növekedésnek indult. Írók, tudósok, művészek kérték felvételüket a páholyba, ahol mindenki, aki a korabeli Bécsben számított valakinek, jelen volt.”³⁷ A negyedévente megjelenő *Journal für Freimaurer* mellett pedig megjelentették a *Der physikalischen Arbeiten der einträchtigen Freunde* című kiadványt 1783–1787 között, amely természettudományos cikkeket közölt a botanikától a montanisztikán át az asztronómiáig.³⁸

E szemléletformáló, új ismeretek megszerzésére buzdító közegben a tájkert, mint az új szellemi törekvések látható és bejárható megjelenítője bizonyosan téma volt. Elég, ha olyan páholytagok, mint Blumauer és Michael Denis angolkert ihlette verseire vagy a bécsi rézmetsző akadémia igazgatójának, Johann-Jakob Schmutzernek rézmetszeteire gondolunk, aki jelentős angolkertekről készített sorozatokat, és maga is a *Zur wahren Eintracht* tagja volt.³⁹

„Nem fogom soha elfelejteni azon estvém emlékezetét, melyen Salzburghoz egy órányira gróf Lodróninak Neuhausi kertjében (1800. 2d. Júl) Klopstocknak születése s a St. Preux és Julie szerelme írója halálának napját a lehanyatló nap arany fényében inneplestem. Gyönyörű bölcs calculus szerint épült kis kertecske! – a háború irtóztatóságai e szép helyet is elpusztították, s a lilidendron s a szép platanus azért nőtt benne, hogy gyalog katonák levesét főzlelje meg!”⁴⁰

Kazinczy legismertebb kertművészeti írásának, az 1806-ban a Hazai Tudósításokban publikált Hotkócz leírásának záró sorait idéztük. Csáky Emmánuel gróf

³⁶ KAZINCZY, *Pályám... i. m.*, 598–599.

³⁷ PÉTERFY Gergely, *Orpheus és Massinissa, Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman*, PhD-értekezés, Miskolc, 2007, 88–89.

³⁸ Uo.

³⁹ Schmutzerről Kazinczy nagyon jó emléket őrzött, amikor 1786-ban végigvezette a rajz- és rézmetsző akadémián, „s ha kinek, neki köszönök nagy hasznú oktatásokat.” Vö.: KAZINCZY, *Pályám... i. m.*, 534. Schmutzer egyebek mellett a neuwaldegi angolkertet is rézbe metszette.

⁴⁰ KAZINCZY Ferenc, *Hotkócz – Ánglus kertek. Széphalom, 1806 szept. = Kazinczy Ferenc utazásai, i. m.*, 118.

hotkóci kertjének bemutatása után következő rövid kertelméleti fejtegetését ennek az idilli helynek a megidézésével fejezi be, példaként állítva a magyarországi angol-kert-építetők elé. A hét pontba szedett értekezés utolsó pontjában arra hívja fel a figyelmet, hogy a közfelfogással ellentétben nem feltétlenül szükséges az angolkertet nagy területen kialakítani. Ennél fontosabb, hogy a tervező tudja, milyen célból, milyen szándékkal hozza azt létre.

„Mert mindenben úgy itt is a cél szabja meg a dolog becsét, s ami a maga destinationának megfelel, az tökéletes a maga nemében.”⁴¹

Lodron gróf neuhausi kertje több szempontból is az eszményi kert megvalósulása volt Kazinczy felfogása szerint. Nincs még egy hely, amelyről ennyiszor emlékezne meg önéletrajzi írásaiban. Az élmény intenzitásához bizonyosan hozzájárult az a különös léthelyzet, amelyben a kertet felkereste: a kufsteini fogságból szabadulva, úton egy akkor még ismeretlen másik börtön felé, az egyik szálláshelyen a többi fogollyal, és az őket kísérő katonákkal esti sétára indulva véletlenszerűen fedezték fel az „édenkertet”. Kazinczy nem mulasztja el megemlíteni, hogy ő vette rá a többieket, hogy a nyitva felejtett kapun belépjenek. Mint írja, „én a ki mindenütt lesém a kerteket, nyitva lelvén egy kertajtót, kértém társaimat jöjjenek be itt.”⁴²

Anélkül, hogy kétségbe vonnánk azoknak a kertesztétikai szempontoknak a jelentőségét, amelyek alapján Kazinczy az egyik legjobban sikerült angolkertnek tartotta a neuhausit, ítéletére nagy hatással kellett legyen maga „a cél” is, amellyel a kertet ebben a formában megalkották:

„egy kerti házban kőműves hieroglypheket láték meg, s megszólítám a kertészt, el nem hallgatván, s büszkeségből, hogy én magyar vagyok. Uram nekem gyanúm támadt, hogy itt lózsikat tartottak a kőművesek. Látván, hogy a dolog nem idegen nekem, elbeszélé, hogy gróf Lodron sveciai követünk, e kertet kőművesi összegyűléseknek alkotta, s hogy itt Colorado érsek a nagymester.”⁴³

A hieroglifákon kívül még egy szabadkőműves nyomot említ: „egy Agricola névvel jegyes sülyyedező követ”, amely egy „atyafi sírja” lehetett.⁴⁴

Kazinczy felfogásában kitüntetett jelentőségű a hely fekvése, a táj, amely körülveszi a kertet. A neuhausi e tekintetben mindent felülmúlt (és talán emlékeztette arra, ami már a Magas-Tátra közelében, a szepességi tájban is lenyűgözte): egyik oldalról a bajor síkság, keletre és délre magas hegyek, az Alpok csúcsai, és várromok. „A táj egyike a legszebbeknek, melyeket valaha láttam.”⁴⁵

⁴¹ Uo.

⁴² Uő, *Pályám...*, i. m., 657.

⁴³ Uő, *Fogságom naplója* = *Kazinczy Ferenc művei*, vál. jegy., SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979, I, 508.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

Az eszményi táj, amelybe az eszményi kertet belekomponálva megkapjuk a Kazinczy ízlése szerinti legszebb angol tájképi kertet, nem más, mint a neuhausi kert környezete a tatai kert vízfelületeivel és ültetett részleteinek kicsit nagyvonalúbb kialakításával: ezt Kozma Gergelynek 1803-ban írott levelében árulja el lelkesülten, mert minden hibája ellenére, a tatai kertet tekintette az egyik legjobban sikerültnek a korai magyarországi angolkertek közül:

„ha ezt a kertet, úgy mint van felkaphatnám, s gróf Lodroni-nak Salzburg mellett levő kerte helyébe tehetném – melyet három oldalról romántisch kősziklás tirolisi formájú hegyek vesznek körül, egy oldalról a baváriai szép sík nyílik meg előtte, honnan az aranyszín égen lemenő nap elenyészését lehet látni – azt mondhatnám, hogy ez a legszebb ánglus kert, amelyet valaha láttam.”⁴⁶

A neuhausi kis kertet Kazinczy szemében még az tette különlegessé, hogy ritka, külföldi növény- és fafajták ékesítették. A tulipánfa, a Liriodendron tulipifera tette rá a legnagyobb hatást: amikor 1803-ban újra Bécsben járt, és első alkalommal kereste fel Kobenzlhofot, a szabadkőműves Cobenzl gróf angolkertjét, örömmel fedezi fel, hogy a Liriodendron virágzás előtt áll, és látni fogja a ritka fafaj virágait. Kobenzlhofi látogatása után néhány nappal Schönbrunnba, a botanikus kertbe ment, ahol legnagyobb öröme szintén volt Liriodendron: „A Tulipánfa azolta, hogy Kobenzlhofon valék kivirított”. De csalódott, mert a neuhausi kertben látotthoz képest, sem a fa, sem a virág nem olyan volt, mint amit ott látott.

Amint arról már többször szó esett, Kazinczy 1806-ban fejtette ki kertesztétikai nézeteit a hotkóci kert bemutatása kapcsán. Az önéletrajzi írások tanúsága szerint az osztrák kerteken kívül más külföldi példákat az angolkert megvalósítására nem látott. Bécs és környékének kertjei, valamint a Salzburg melletti kert megtekintése alapozta meg a sok változást megérő angol tájképi kertről mint művészeti alkotásról kialakuló véleményét, amelynek rövid összegzéséhez húsz év benyomásait, tapasztalatát használta fel.

Az átmeneti korszak magyar kertjei közül az 1780-as évek második fele és 1806 között jó néhányat meglátogatott, ugyanakkor számos jelentős kertet, mint például a körmendit, a nagycenkit, a hédervárit vagy a csákvárit, úgy tűnik, nem volt alkalma felkeresni.⁴⁷ A magyarországi kerteket is olyankor tudta útba ejteni, amikor hivatalos teendői miatt távolabbi úti célok ezt lehetővé tették. Ebben a húszéves időszakban a fogságban töltött hat év nemcsak a kihagyott évek miatt fontos, hanem mert az 1780-as évek közepétől virágzó átmeneti stílus éppen a század végére adta át a helyét az érett tájképi stílusnak. A kertépítetők szemléletmódjában fokozatosan beálló változás, az időközben szintén egyre kiforrottabb nézeteket valló Kazinczynak bizonyára további indíttatást jelentett a hozzá közel álló téma megírásához. Művészeti elveire egyébként a börtönének olvasmányai, mint Winckelmann *Geschichte der griechischen*

⁴⁶ Vö. RAPAICS, *i. m.*, 155.

⁴⁷ A körmendi Batthyány-kastély kertjéről Csehy József 1807-ben küldött Kazinczynak beszámolót, a Gessner-emlék kapcsán. Vö.: KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1806. január 1. – 1807. április 30.*, IV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893, 466–467.

Kunst című műve köztudomásúan nagy hatással voltak,⁴⁸ ennek közvetlen nyomát 1806-os kerteszertetikai írásán is megtaláljuk („az igazi szépség karaktere a nyugodalmas nagyság”).⁴⁹

Eddigi kutatásaink alapján az 1785–1795 közötti időszakban nem találtuk nyomát magyarországi kertben tett látogatásának. A *Levelezés* alapos áttanulmányozásával azonban ez még módosulhat, hiszen gyakran évtizedekkel később utal vissza egy-egy élményére. Nem valószínű, hogy tíz éven keresztül feléje se nézett a kerteknek, de feltehetőleg említésre méltó élmény nem érte. Pozsonyban például, ahol ezekben az években gyakran járt, majd minden kertet ismert, erre későbbi megjegyzésekből következtethetünk.⁵⁰

Már csak emiatt is figyelemkeltő, hogy a magyarországi korai tájképi kertek közül először 1795-ben a kufsteini fogság felé vezető úton ismerkedett meg többel is úgy, hogy abban már az angolkert iránti tudatos érdeklődés vezérelte: 1795. szeptember 30-án Oroszvárhoz érve, az utazás érintett állomásainak rövid, jegyzetszerű felsorolásában találjuk értékes mondatait:

„nékem nagy gyönyörűségem a kertek. Már Ácson megkérém Pleczet, vinne el a gróf Eszterházy Károly kertjébe, Oroszváron a gróf Zichy Károlyét akarám látni. Plecz hajlandó vala reá”.⁵¹

Ács és Oroszvár után Malackán áthaladva a Pálffy-kastély kertjét is megtekintette, amelynek holland módszert követő sikeres betelepítéséről a *Pályám emlékeztében* ír nagy elismeréssel.⁵² Ácsra 1803-ban visszatért, de ekkor nem említi, hogy korábban már járt ott.

„Látni akarám a kertet. Obristliut. Beverelli, kire a kert építése s ékesítgetései bízva voltak, elhord. Ácsnak neve Acilia volt a Romai birtok alatt Szőny pedig Sidonia. A kerben látni a szőlők közt talált régi oszlopokat, mellyekben világosan olvastatik az Acilia nevezet.”⁵³

Itt szerzett benyomásait kertelméleti írásához is felhasználja, de a rossz példák közé sorolja:

„Az Almási Szép Fűves Pest Vármegyében, Jász-Berény mellett, véghetetlen egyszerűsége mellett is ezerszer szebb, mint az Ácsi kertecske, egy nagy vár omladékaival, hibásan ültetett és így ollóra szorult bokraival.”⁵⁴

⁴⁸ CSATKAI, *i. m.*, 24.

⁴⁹ KAZINCZY, *Hotkóczy... i. m.*, 117.

⁵⁰ UÓ, *Pályám... i. m.*, 650.

⁵¹ UÓ, *Fogságom... i. m.*, 460.

⁵² UÓ, *Pályám... i. m.*, 650.

⁵³ UÓ, *Az én naplóm... i. m.*, 288.

⁵⁴ UÓ, *Hotkóczy... i. m.*, 117.

1803-ban két évvel fogságból való szabadulása után Kazinczy már úgy keresi fel a különböző útjai során elérhető kerteket, hogy azok értékeiről igazi műértőként tudjon beszámolni különböző írásaiban. Első és legismertebb, forrásértékű ismertetője a tatái Eszterházy-ketről készült. Két levélben és naplójában örökítette meg az élményt, amelyhez hozzájárult, hogy komoly balesetet szenvedett, amikor a lovak megbokrosodtak és szekere felborult.⁵⁵ A ketről írott értékelő sorai közül többet idéztünk már, most csak egy gondolatára térünk ki, amely visszaköszön kertelméleti írásában is. Mielőtt Tatára látogatott volna, már sokat hallott róla. A hozzá nem értők magasztalása miatt azt feltételezte, hogy egy olyan angolkertet fog látni, ami a divatnak ugyan megfelel, de nem az ő ízlésének (az oroszvári kethez gondolta hasonlónak, amint arra a Nagy Gábornak írott levél megjegyzéséből következtetni lehet). Naplójából azt is megtudjuk, miért feltételezte ezt. Gondolatmenetében az átmeneti korszak szentimentális kertjeinek kritikája fogalmazódik meg:

„Egy gazdag és gyermektelen ember felől fel lehet tenni, hogy a kertet nem hagyja azon bábjátékok nélkül, melyeket a tudatlan az Ang. kertekben inkább becsúl a széplombú erdőzeteknél, a selyem gyepnél, s a szép felosztásoknál.”⁵⁶

A kerti építményekkel, szobrokkal „felcifrázott” kerteket „rövid teoriájának” rögtön az első pontjában utasítja el.⁵⁷

Tata végül kellemes csalódást okozott. A jó példák közé a szintén 1803-ban megtekintett toalmási Prónay-kert sorolható még „véghetetlen egyszerűsége” miatt, amint azt már idéztük Áccsal összevetve.⁵⁸ Ezt bővebben szintén naplójában fejti ki:

„Almásnak egy szép rétje van, s azt Pr. Ángl. Kertté változtatta, úgy hogy a rét rét maradt, s csak a kerítés mellett ültetett bokrokat. Egy beteges tó közepén egy jó gondolatú Gömbelyeg egyenes növesű tölgyekből. Witsch hibát lelt az útakban, s egy új rajzolatot készít, mely szerint igazításokat kell tenni.”⁵⁹

Tóalmás kialakításában Kazinczy Witsch Rudolf földmérnök és kertépítő közreműködését nagyra értékelte. Éppen toalmási látogatása előtt néhány nappal Alsóludányban (ma Ludányhalászi) ismerkedett meg vele személyesen, ahol Ráday Pál angolkertjének tervein dolgozott. Kazinczy Ráday invitálására megtekintette az angolkert előzményét: „jer barátom, monda R. hadd láttassam veled azt a kertet, melynek Vitsch Rudolf most dolgozza rajzolatját”.⁶⁰ Este pedig maga kérte, hogy

⁵⁵ Vö.: Nagy Gábornak 1803. június 2-án kelt levele = *Kazinczy Ferenc utazásai, i. m.*, 97. Kozma Gergelyhez 1803. május 25-én írott levelét RAPAICS Raymund idézi: *Magyar kertek, i. m.*, 154–155. Lásd még: KAZINCZY, *Az én naplóm...* i. m., 287.

⁵⁶ KAZINCZY, *Az én naplóm...*, i. m., 287.

⁵⁷ Uő, *Hotkócz...*, i. m., 116.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uő, *Az én naplóm...*, i. m., 306.

⁶⁰ Uo., 304.

egy szobában alhasson Witschcsel, hogy „tőle Kertrajzólótól új gondolatokat vehessen”.⁶¹

Ludányba, az addigra régen elkészült kertbe 1831-ben tért vissza, és megindult hangon emlékezett vissza 1803-as látogatására.⁶²

Witsch Ludányban maga mesélte el Kazinczynak, hogy ő tervezte Podmaniczky László aszódi angolkertjét is, amiről Kazinczy addig nem tudott. Legismertebbé vált munkája a mai Városliget területének első parkosítása, amelyre 1799-ben Batthyány József hercegprímástól kapott megbízatást. Kazinczy kertelméletének ötödik pontjában név szerint említi Witschet, példaként állítva azok elé, akik kertmérnököt alkalmaznak. Véleménye szerint megfelelő szakmai felkészültsége, tapasztalatai, és az egyéb művészetekben való jártassága együttesen teszik alkalmassá arra, hogy ha valaki komolyan gondolja angolkertjének kialakítását, akkor a munkát olyanra bízza, mint ő. A kertmérnök méltatásakor a vele való találkozás emlékére is visszaul:

„Vitsch úrnak Pesten nem láttam semmi ültetését: de geniejét egy rövid vele lételből s két rajzolatjából ismerem, s óhajtom, hogy Hazámnak sok vidékei általa kapjanak új díszet.”⁶³

Witsch mellett, a nála jóval ismertebbé vált Petri Bernhardot, akinek legismertebb munkáját, az Orczy-kertet 1803-ban látta először, kevesebbre becsülte, de tévedését később beismerte:

„Az Orczy kert már akkor állá [...] – De mit gondola ennek rajzolásával Bernhard Petri, az az elhíresztelt Kertész-Architectus! mondám minden lépten, s most szégyenlem a kérdést. A kert nagy stílusban épült, de azt akkor én még nem tudám látni”

– írta a *Pályám emlékezetének* 1829–1830 között készült V. szövegében.⁶⁴ Ekkorra érte el ugyanis a park azt az állapotát, amit Orczy László és Petri az 1794-ben meginduló munkálatokkor közösen elképzelt.

Így érkezünk el Kazinczy legnagyobb lélegzetű kertleírásához Csáky Emmánuel hotkóci kertjéről. Az esettanulmányként is felfogható szöveg, kiegészülve a rövid kertelméleti értekezéssel, legfontosabb művészettörténeti írása. Minthogy már több alapos elemzés tárgyát képezte, mi most külön nem térünk ki rá.⁶⁵

Kazinczy kertekről szerzett benyomásainak és tapasztalatainak rekonstruálásával pontosítani lehet, hogy milyen konkrét példákön keresztül alakította ki szemléletét, amely különösen a magyarországi helyzetet tekintve a leghaladóbb felfogást tükrözi.

⁶¹ Uo.

⁶² Uő, *Nógrád, Gömör, 1831. ápr.* = *Kazinczy Ferenc utazásai*, i. m., 364.

⁶³ Uő, *Hotkócz...*, i. m., 117–118.

⁶⁴ Uő, *Pályám...*, i. m., 705.

⁶⁵ ZÁDOR Anna, *Egy angolkert Magyarországon 1800 körül* = Z. A., *Az építészet és múltja: Válogatott tanulmányok*, Bp., Corvina, 1988, 249–258.; GALAVICS, *Magyarországi angolkertek*, i. m., 41–48.; CSEPELY-KNORR Luca, *A hotkóci szentimentális kert, a „kert portréja” és a portré festője*, 4D Tájékoztató és Kertművészeti Folyóirat, 2007/7, 17–26.

Az értekezésben megfogalmazott általános esztétikai elvei ugyan nem eredetiek, nem saját nézeteit fogalmazza meg a szépről, de kertesztétikája összefüggő egész alkot. 1806-ban kifejtett nézetei helytállóak és időtállóak voltak. Éppen akkor adta közre értékelését, amikor az érett tájképi stílus átvette vezető szerepét Magyarországon is. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Kazinczy a klasszikus tájképi kertek első magyarországi megvalósulásait a megírás időpontjáig nem láthatta.

A kert bemutatása előtt Kazinczy röviden megmagyarázza, hogy miért tartja szükségesnek beavatni az olvasókat az „ánglus” kert titkaiba. Véleménye szerint Magyarországon már attól angol stílusúnak tekintenek egy kertet, ha néhány útvenalat kanyargóssá tesznek benne. Kazinczy a természetes kert feltétlen hívéként az átmeneti korszak irreguláris stílusának meghaladását elengedhetetlennek tartotta. A természet teljes vezető szerepéért küzdött a kertben, amelynek megvalósításához felfogása szerint beavatottnak, művésznek kellett lenni („a természettől kell felavatva lennünk”). Ugyanakkor azt is megtapasztalta, hogy az angolkert divattá vált az 1800-as évek elejére, jeléül annak, hogy akkor ez jelentette a rangosat, az előkelőt. A hazai angolkert-tulajdonosok közül sokak számára bizonyára fontosabb volt a kert presztízisértéke – annak kinyilvánítása, hogy létrehozója haladó szellemű –, mint valódi művészi értéke.

Értekezésében egyszerre szól a leendő kertépítőkhöz és a kertnézőkhöz azzal a nem titkolt ízlésfejlesztő céllal, hogy a kertet mint művészeti alkotásokat megbecsüljék és értsék.

HERMANN ZOLTÁN

„Béjárom a sok kertet...”

Tájképek és képtájak a Bácsmegyeyben

*Sitting in an english garden, waiting for the sun,
If the sun don't come, you get a tan from standing in the English rain...
(Lennon–McCartney: I am the Walrus)*

Salomon Gessner 1770-ben keltezett, az idősebb Johann Caspar Füsslihez,¹ a svájci festők életrajzírójához írott levelében a tájképfestészet és a költői *pictura*² rokonságáról kimerítően értekezvén zavarbaejtő kijelentéssel hozakodik elő:

„Die Dichtkunst ist die wahre Schwester der Mahlerkunst. Er unterlasse nicht die besten Werke der Dichter zu lesen; sie werden seinen Geschmack und seine Ideen verfeinern und erheben, und seine Einbildungs-Kraft mit den schönsten Bildern bereichern. Beyde spüren das Schöne und Grosse in der Natur auf; beyde handeln nach ähnlichen Gesetzen. Mannigfaltigkeit ohne Verwirrung ist die Anlage ihrer Werke, und ein feines Gefühl für das wahre Schöne muß beyde bey der Wahl jeden Umstandes, eines jeden Bildes durch das Ganze leiten. [...] Sie erinnern uns an Schönheiten, an Umstände, die wir oft selbst bemerkt haben, und itzt wieder ganz lebhaft denken, die uns aber das Gedächtniß nicht liefert, wenn wir sie am nöthigsten haben.”³

A XVIII. század kiterjedt kertművészeti irodalmában⁴ talán Gessner levele fejt ki a leglényegretörőbben azt az alapelvet, amely megkülönbözteti az új, szentimentális/romantikus kerteket a régi, a növényzetet reprezentatív-architektonikus ele-

¹ Johann Caspar FÜSSLIN (sic!), *Geschichte der besten Künstler in der Schweiz I–V*, Zürich, bey Orell, Gessner und Compagnie, 1769–1779. Salomon Gessner társtulajdonosa volt ennek a kiadónak, a sorozat utolsó köteteiben már Füssli is a tulajdonosok közt szerepel. A *Compagnie*-ként megjelölt „csendestársak” a híres svájci műkereskedő és műgyűjtő Heinrich Heidegger gyermekei, Judith és ifjabb Heinrich voltak.

² A téma tulajdonképpen a horatiusi „ut pictura poesis” (*De arte poetica*, 361. verssor) újraértelmezése.

³ *Salomon Gessners gesammelte Schriften III*, bey Christian Gottlieb Schmiedt, Carlsruhe, 1782, 198–221.; itt: 209–210.

⁴ L. Források, *kertelméleti értekezések időrendi áttekintése* = Adrian von BUTTLAR, *Az angolkert* – GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek*, Bp., Balassi, 1999, 275 skk. A XVIII–XIX. század kertépítészeti/kertművészeti szakirodalmának egy tekintélyes gyűjteményét őrzi, külön könyvszekrényben, a keszthelyi Festetics-kastély könyvtára.

mekként használó kertektől.⁵ Az újkori *díszkert*, ahogyan azt Dmitrij Lihacsov orosz történész *A kertek költészete* című 1982-es könyvében⁶ írja: „pánszemiotikus tér”, olyan tér, amelynek minden részlete jelentést hordoz, amely a maga kimódolt hatáselemeivel egyszerre hat az ember minden érzékére, és az érzékekre gyakorolt összetett hatáson keresztül lépten-nyomon elmélkedői-értelmezői pozícióba kényszeríti a kertben sétálgató látogatót. A XVIII. század végére a régiesnek tartott franciás stílusú kertek ebben alig térnek el az új, úgynevezett angolkertektől. Lihacsov szerint a különbség, amely egyszerre oka és következménye az új, asszimetrikus geometriájú kertépítésnek, a kert érzéki hatáselemeinek megváltozott szemléletmódjában, és – talán ez a fontosabb a számunkra – a *szemlélő* megváltozott értelmezői pozíciójában rejlik.

A barokk-klasszicista-franciás kert szimmetrikus elrendezésével, ellenpontoszó, oppozíciósorokba rendeződő jelentéssel növényzetével és műtárgyaival, víztükrével és szökőkútjaival, mitológiai jeleneteket ábrázoló szobraival és nyírott-deformált lombfelületeivel a szemlélőre allegorikus értelmezői szerepet kényszerít. A szemlélő nem más, mint a kert szimbolikus topográfiájával színre vitt *heroikus*, a kert tulajdonosára-építettőjére utaló grandiózus mitológiai allegória egyik mellékfigurája.

A XVIII. századi angol, *forradalmi kertstílust* a kontinensen is meghonosítani kívánó „tájművészek”, köztük olyan képzőművészek, mint Gessner és köre, vagy a Goethével közeli kapcsolatban lévő Adam Friedrich Oeser⁷ – a Weimar melletti tiefurthi kert építője –, a szobrászat és az építészet kifejezőformáitól elfordulva a festészet és a költészet eszközeit kezdik egyre inkább alkalmazni. Az érzékenység korának kertjei a tájat immár festői tájképként szemlélő embert mellékszereplőből főszereplővé, passzív, kontempláló nézőből tevékeny, az esztétikai tapasztalat középpontjába önmagát helyező értelmezővé léptetik elő; nem konkrét, nem kultikus-allegorikus hősökhöz kötődő történeteket jelenítenek meg, hanem magáról az értelmező-befogadóról szóló párhuzamosan futó történetek lehetséges helyszíneit rendezik be.⁸

⁵ Vörös Imre nagyhatású monográfiájának téziseivel ellentétben a XVIII–XIX. század fordulóján már nem a kertek szimbolikus funkciói (temetőkert, mulatókert, sorskert stb.) játszanak elsődleges szerepet a kertépítészetnek/tájművészetnek a festészettel és az irodalommal rokon érzékeny-romantikus esztétikájában. Az új kertstílus már nem különválasztani, hanem egyesíteni kívánja a régi kertfunkciókat: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991.

⁶ Дмитрий Сергеевич ЛИХАЧЕВ, *Поэзия садов: К семантике садово-парковых стилей*, Ленинград, Наука, 1982. A szentimentális-romantikus kertekkel a könyv leghosszabb fejezete foglalkozik: 198–300.

⁷ Timo JOHN 1999-ben, a Halle-Wittenbergi Egyetemen védte meg disszertációját a német tájképfestészet és kertépítés kultikus figurájáról, Adam Friedrich Oeserről. A dolgozat a Goethe-korszakot feldolgozó grandiózus internetes portálon olvasható: *Adam Friedrich Oeser (1717–1799): Studie über einen Künstler der Empfindsamkeit*, http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/db/wiss/oeser/john_oeser.pdf

⁸ Vö. BUTTLAR, i. m. 29–40, 41–64.

A szentimentális-romantikus kertek által megjelenített mitológiai hagyomány nem heroikus, hanem közvetlenül a művészetre – mint „a természet esszenciájára”⁹ – rákérdező mítoszi hagyomány, vagy önértelmező, elvont esztétikum. Az érzékeny kertben a befogadó – szenzuális értelemben – a metaforikus önszemlélet alanyává válik: a víztükörben nem valaminek az ellenpontját, hanem önmagát látja, a visszhangban a saját hangját hallja, az arborétumszerű, gyűjteményes kertek botanikai változatosságában, a növények eltérő életciklusában, a kert terében elhelyezett egyedi, „természetesnek hagyott” növényformák bonyolult összképében a saját sorsának metaforáira ismer rá. Míg a heroizáló, geometrikus kertek a bennük színre vitt mitikus történeteken keresztül az örök visszatérés eszméjére, a változatlan ismétlődésre utalnak, akár a nap járása szerinti rövidebb ciklusokban is újrajátszva a kert mítosztát – mint a versailles-i kert *napszimbólumai* –, addig az angolkertek mitológiai reminiscenciái, ahogyan Gessner is írja („Mannigfaltigkeit ohne Verwirrung”), főleg a vegetáció évszakokat követő ciklusában, pusztulásában-újraéledésében öltenek testet. A klasszicizmus kertesztétikája a *megismételhető tökéletesség*, az érzékenysége a *szép változatosságának esztétikája*.

Az angolkerteket az önszemlélet színtereként, életmodellként, a sors, a politikum, a hírnév, a szexualitás, az emlékezés stb. szimbolikus és valóságos tereként kell felfognunk.¹⁰ A tájkert az *elysiumi* mezők nyugalját idézi. A víztükör felett átívelő hidak vagy a hegyoldalokról visszaverődő visszhangok, az önszemlélet térbeli formái a művész, illetve a befogadó autoerotikus vágyainak *nárciszi-echói* helyzeteit idézik. A fakadó források a felejtés és az emlékezés (*léthé és aletheia*) metaforái stb. A többféleképpen bejárható, de ugyanarra a helyre visszatérő ösvények, a kereszteződések, a kanyargó utak¹¹ az utolsó pillanatig eltakarják a kert látogatója elől a tájképszerű tisztásokat, és olyan váratlan találkozásokra adnak alkalmat, amelyek a szentimentális regények szituációit, a rejtőzködés és titok feltárásának helyzeteit idézik.

A gessneri látens különbségtétel, a kert festői-költői szerkesztésmódjának dicsérete az architektonikussal szemben – talán nem véletlenül – a német neoklasszika és

⁹ Gotthold Ephraim Lessing írja a *Laokoön* XI. részének elején: „Es gibt sogar Fälle, wo es für den Künstler ein größeres Verdienst ist, die Natur durch das Medium der Nachahmung des Dichters nachgeahmt zu haben, als ohne dasselbe. Der Maler, der nach der Beschreibung eines Thomsons eine schöne Landschaft darstellt, hat mehr getan, als der sie gerade von der Natur kopiert. Dieser siehet sein Urbild vor sich; jener muß erst seine Einbildungskraft so anstrengen, bis er es vor sich zu sehen glaubt. Dieser macht aus lebhaften sinnlichen Eindrücken etwas Schönes; jener aus schwanken und schwachen Vorstellungen willkürlicher Zeichen.” A Schelling által továbbvitt tézist Balzac 1839-es *Elveszett illúziók* című regényében már közhelyként említi meg: „Qu'est-ce que l'Art, monsieur? c'est la Nature concentrée.”

¹⁰ A kert mint életút-modell elméleti hátteréről lásd: Ana-Stanca TABARASI, *Landschaftsgarten als Lebensmodell: zur Symbolik der Gartenrevolution in Europa*, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2007.

¹¹ Az elnyújtott s alakú, *kanyargó út* tulajdonképpen a hogarthi (*Analysis of Beauty*, 1754.) „szépségvonal” leképezése: William Hogarth szemléltető ábráján a *változatosság(!)*, a *gúlaformák* és az ún. *szépségvonal* azok az alapelemek, amelyekhez a kerttervezőnek igazodnia kell. Vö. BUTTLAR, i. m., 66.

szenzimentalizmus ősforrásának, a bírálva tisztelt Charles Batteux arisztoteliánus esztétikájának sajátos érvelésére mutat vissza.¹² Batteux miméziselméleti (Nachahmungstheorie) munkájának két helyén is szó esik a tájképfestészet és a költészet hasonlóságáról.¹³ Batteux a tájképi látványelemek elrendezését (előtér-középtér-háttér) egyfajta időbeliségnek is tekinti és a líra rejtett cselekményességével (múlt-jelen-jövő) veti össze. A festői *tájkép* – és a tájképi kert, a *képtáj* – esztétikai hatása tulajdonképpen a szemlélő nézőpontja és a távolban látható tájképi elemek közötti távolságban jelenik meg, ez annak a távolságnak az újrafogalmazása, amely a költészetet időben-térben távoli tárgytól elválasztja. Ahogy a nézőpont és a kertbeli látkép távolsága bejárható, úgy a költői mű olvasása is ennek a távolságnak, az értelmezés jelenidejűségének és a múlt emlékezetének vagy az elképzelt jövő távolságának leküzdésére irányul. Batteux szerint nem véletlenül van ott a legkietlenebb festői tájban is az emberi kéz nyoma. Az elhagyott sírbolt, az öreg ház stb. gyakori képi elemei – mondja Batteux –, a szemlélő néhai vagy jövődöbéli *énjére* tett utalások. Vagyis a tájkép és a táj a szenzimentális felfogás szerint – az olvasás-önértelmezés aktusa és az olvasott szöveg távolsága által kijelölt térben – *olvasható* tájkép és *olvasható* táj. A batteux-i felfogásban minden művészet a természetutánczásra vezethető vissza, a szenzimentális irodalom retorikai alaphelyzetéhez legközelebb álló lírai költészet pedig nem más, mint az „emberi természet”, vagyis az *érzelmek* utánzása. A voltaképpen Batteux-t értelmező Gessner-levél nyomán pedig azt is kimondhatjuk, hogy az érzelmek költői imitációja az esztétikai, metaforikus tájképi térbe vetül ki, és ad így újabb inspirációt a tájképi kert „pánszemiotikus” vegetációjában és műtárgyaiban önmagát szemlélő befogadónak.

A Gessner-levél azt is sejtetni engedi, hogy a *Bácsmegyey* előszavában olvashatókkal ellentétben nagyon is tudatosan, és nem *valami* – nem a *Werther* – „helyett”(!) fordította le, dolgozta át Kazinczy Albrecht Christoph Kayser 1778-ban megjelent *Adolfját*. Már Gessner összegyűjtött műveinek Karlsruhe-ban, 1782-ben megjelent harmadik kötete is közli a Füssli-levelet *Brief über die Landschaftsmalerey* címen, közvetlenül az *Idylle* harmadik része után.¹⁴ A Kazinczy által 1788-ban és 1789-ben, Kassán kiadott Gessner-*Idylliumok* és a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*¹⁵ között

¹² Lásd még: Manfred Kuno SCHENKER, *Charles Batteux und seine Nachahmungstheorie in Deutschland*, Leipzig, Spamersche Buchdruckerei, 1908.

¹³ Charles BATTEUX, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz* = der Weydmannischen Handlung, Leipzig, 1751, 144–145, 220–222. Lásd különösen 220.: „Die Poesie mag also die Bewegungen des Herzens besingen, sie mag handeln, sie mag erzählen, sie mag Götter und Menschen reden lassen: So ist sie allezeit ein Bildniß der schönen Natur, ein künstliches Gemälde, eine Schilderey, deren wahrer und einziger Werth in der guten Wahl, in der Einrichtung, in der Aehnlichkeit besteht; vt Pictura Poësis.” Batteux 1747-es munkáját Johann Adolf Schlegel, a Schlegel fivérek édesapja fordította és adta ki németül.

¹⁴ A levélre VÖRÖS Imre is utal, lásd *i. m.*, 61.

¹⁵ *Gessner' idylliumai*, Kassa, 1788 és *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei: Költött történet*, Kassa, 1789. Mindkét könyv Ellinger János József 1786-ban alapított nyomdájából került ki. A legújabb, kritikai kiadás: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei. 2. osztály, Fordítások), 35–114, 115–192. (A továbbiakban:

a Gessner-levél lehet a kapocs. A *Werther* és az *Adolf* kert-motívumai ugyan sokkal inkább a Greimas és Rastier által leírt kultúra–természet ellentétre¹⁶ épített motívumok és kevésbé feltűnőek bennük a szentimentális önszemléletnek a kert-metaforákba vetített alakzatai – Goethénél sem a *Werther*ben, hanem csak később, a *Wahlverwandschaften*ben jelennek meg ezek a költői-festői „Landschaft”-motívumok –, de Kazinczy számára Kayser regénye alkalmasabb nyersanyagnak tűnhetett, ha a szentimentális történetbe szőtt kert-szimbolikát a Batteux–Gessner-féle elképzelésekhez és az általa ismert kertépítészeti elvekhez igyekezett alakítani.¹⁷ Egy tisztos mester-munka kevésbé áll ellen az ilyesfajta próbálkozásnak, mint – és ezt Kazinczy alighanem pontosan érzékelte az egykorú recepcióból – a kánonteremtő *Werther*; s ez még akkor is így van, ha az 1789-es kiadás idején Kazinczy sem a *Werther*, sem az *Adolf* szerzőségéről nem tudott semmi bizonyosat.¹⁸ Az 1789-es kiadásban – amely még majdnem szó szerint követi a Kayser-regényt – már egyértelműen felismerhetők a szándékolt fordítói csúsztatások, Kazinczynak a szöveget a kert- és olvasáseztétikai koncepciójához igazító próbálkozásai. Az 1814-es kiadás azonban szövegszerűen is több helyen tér el az *Adolf* szövegétől és az első kiadásétól is: ez már nem a Kayser-szövegnek, hanem az 1789-es Kazinczy-kiadásnak az átdolgozása. Kazinczy következetesebben is érvényesíti benne elgondolásait, sőt ezeket ki is egészíti az eredetiben nem olvasható, főleg képzőművészeti utalásokkal.

Az *Adolfs gesammelte Briefe* (sic!) hőse általában valamiféle fiktív természeti környezetbe menekül a torznak tekintett emberi viszonyok elől, de legalábbis nem lényegesek kertbéli bolyongásainak pontos színterei: az érzékeny regények kipontozó, csillagozó névrejtési konvencióit követve nemcsak a Kayser-mű szereplői ismeretlenek előttünk, de azok a helyszínek is, ahol az események játszódnak. Ezzel szemben a Kazinczy-fordítások a regénybéli levelek keltezésével azonosítható helyekre utalnak (Pest, Torna, Almás, Bécs, Ipolyság, Esztergom, Buda stb.). Míg *Adolf* egyszerűen a folyó túlsópartján emelkedő hegyre („***berg”) kaptat fel, addig Bácsmegyey a

KF 1789/2009.) Az 1789-es *Bácsmegyey*-szövegváltozatot a továbbiakban a kritikai kiadásból, az 1814-es *Bácsmegyeyi*-szövegváltozatot pedig a KAZINCZY Ferencz' *munkái*. *Szép irodalom*, Kilenczedik kötet, *Bácsmegyeynek gyötrelmei sat.*, Trattner János Tamásnál, Pesten, 1814 (1–180.) kiadásból idézem. (A továbbiakban: KF 1814.) Az idézetekben szereplő kiemelések tőlem származnak.

¹⁶ Algirdas-Julien GREIMAS – François RASTIER, *The Interaction of Semiotic Constraints*, YALE French Studies, 1968. A szentimentalizmus feminista nézőpontja felől ismerteti: Christine BROOK-ROSE, *A nő mint a szemiotika tárgya*, Helikon, 1994/4, 478–490.

¹⁷ Lásd Borbély Szilárd megjegyzéseit a *Bácsmegyey* új, kritikai kiadásának jegyzetei közt: „Az *Adolfs Briefe* Kazinczy szemében nem szerelmi román volt miatt vált fontossá. A regény értéke a Kazinczy által festésnek nevezett stílus, illetve írásmód iránti elfoglaltságában rejlik.” KAZINCZY, *Fordítások... i. m.*, 787.

¹⁸ Az *Adolf* első német kiadása – csakúgy, mint az 1789-es kassai magyar változat – névtelenül jelent meg: *Adolfs gesammelte Briefe*, Leipzig, Weygandsche Buchhandlung, 1778. Új kiadása: Albrecht Christoph KAYSER, *Adolfs gesammelte Briefe*, szerk., Gerhard SAUDER, St. Ingbert, Röhrig Verlag, 1990 (Kleines Archiv des achtzehnten Jahrhunderts 8). Kazinczy választását az is indokolhatja, hogy Kazinczy 1789-ben még Joseph Sonnenfelset, a nagytekintélyű jozefinista államférfit hitte az *Adolf* szerzőjének. Az 1814-es kiadás idejére mind Goethe, mind Kayser szerzősége ismertté lesz. Vö. KAZINCZY, *Fordítások... i. m.*, 780. Kayser regényét az új kiadás alapján idézem. (A továbbiakban: AKG 1778/1990.) Az idézetekben szereplő kiemelések tőlem származnak.

tabáni szőlők között és Gellért-hegyen csatangol bánatosan, onnan nézi a fenséges látképet; Adolf fiktív tópartja Bácsmegyey számára a Torna melletti tó stb.

Ez a – Kaysertől szó szerint átvett – topográfiailag meghatározatlan, „összművészi” kertélmény adja meg az „érzékeny” alaphangot a Surányi Mantzihoz/Nincsihez írott, regény eleji levélben:

„Wenn ich all die süßen Blicke wieder sehe, die Dein Auge oft unwillkürlich auf mich hinwarf, oft durch's Auge aus dem Henen strömten, wenn ich jenen himmlischen Ton wieder höre, mit dem Du mich zurückriefst, da ich Dir im Garten in der stillen schönen Nacht auf meiner Flöte vorphantasirt hatte, und ich nun fort wollte, weil ich all das aufgelöste, aufwallende Gefühl der Liebe nicht mehr fassen konnte, und doch nicht Muth hatte, Dir's zu sagen, wie ich Dich liebe, wenn ich mich all der Freude und Wonne erinnere, – ach! so zerfließt der Gedanke, daß Du meineidig wirst, der im Augenblicke wie der fürchterlichste Berg vor mir dastand, in ein Nichts zusammen, und die Vorstellung Deiner Liebe hellt meinen trüben Blick wieder auf, und die Welt ist mir wieder ein *Elysium*.” [AGK 1778/1990. 12]

„Ha azokat az édes tekinteteket el-nézem, melyeket szemeid gyakran véletlenül vetettek rám, melyek szívedből gyakran szemeiden keresztül lövödtek-fel, ha azt az édes hangot hallom, mellyel a kertben vissza-kiáltottál, mikor phantáziáimat flautra-veremen öntöttem-ki, [...] – az a' rettenetes gondolat, hogy el-hagysz, melly mint egy magas hegy állott szemem előtt, egy semmivé tűnik-el, 's élő szerelmed' el-képzése ismét fel-vidítja el-szomorodott elmémet, 's a' világ megint *Elysiummá* válik előttem.” [KF 1789/2009. 124: *Soprony, Febr. 15dikén*]

„Ha azon édes pillantatokra emlékezem, Nincsi, melyeket szép szemeid löveltenek reám, ha azon édes hangot hallom, mely engem visszakíálta a' kertbe, midőn haránt-siponom ömledeztetém phantasiéimet, Is mentem, mert a' szerelem' felolvadt érzéseivel nem bírtam tovább, és még sem mertem neked megvallani, melly kibeszélhetetlenül szeretlek – ha mind ez örömekre, boldogságokra emlékezem, az a' gondolat, hogy el-hagysz, mint valamely rettentő hegy áll vala szemeim előtt, semmivé lohad-el, 's szent szerelmed' képzelte ismét felvidítja elszomorodott elmémet, 's a' világ előttem újlag *Elysiummá* változik el, ...” [KF 1814. 22. *Soprony, Febr. 15d*]

Az érzékenység közhelyeit követve helyet is cserél az *Adolf*-ban és *Bácsmegyey*/*Bácsmegyei* két kiadásában – a Greimas–Rastier-oppozícióhoz igazodva – a civilizatórikus, sivár, hétköznapi és a szimbólumokkal telített kerti világ. A hős elbizonytalanodik az emberek között, a kert magánya otthonosabbnak tűnik a számára:

„Die Welt ist mir eine *Einöde*, da ich Sophien verloren habe. *Ich laufe durch alle Garten*, in alle Gesellschaften, mich zu zerstreuen; aber, wenn mein Herz, so lang ich allein bin, noch so warm und voll ist, so verschließt es sich doch gleich wieder beim Anblick eines Menschen.” [AGK 1778/1990: 16.]

„*Pusztá* előttem a' Világ, mióta el-vesztettem Mantzit. *Bé-járom a' sok kertet*, tsakhogy felejtsem bajomat, 's oda futok, a' hol embereket lelek; de ha teli van is szívem

magánosságomban, ismét bé-záródik mihelyt embert látok.” [KF 1789/2009. 128: *Soprony, Mart. 16dikán*]

„*Pusztá* előttem a’ világ miolta nincs nekem ő, a’ szeretett! *Befutok minden kertet*, minden társaságot, hogy bajomat elszórhassam, de szívem bár mely nyilva volt is, míg egyedül valék, ismét bezáródik, mihelytt emberre akadok.” [KF 1814: 35. *Soprony, Martz. 16d*]

A kert éppen ezért a lelki betegségben szenvedő gyógyulásának helye:

„Ez a’ vidék gyönyörű; éppen olyan, a’ millyet a’ beteg szív ’s a’ békételenkedő szerelem kívánhat.” [KF 1789/2009. 140: *Torna, Júniusnak 3dikán*]

A kert az olvasás, elmélkedés színtere, mert az emberek közelsége akadályozza az önértelmezés aktusait, a kerttel mint a szeretett lénnel való érzéki azonosulást. A kert a hős vágyainak tárgyává lesz, ezzel azonban éppen nem a gyógyító felejtés, hanem a fájdalmas emlékezés terévé válik. Adolf Theodorhoz és Bácsmegyey Marosyhoz írott ugyanazon levelében valamivel később ezt olvashatjuk:

„Petrarka ist izt mein Lieblingsdichter, und mein Begleiter. Seine Klagen rühren mich tief. Die schönen zärtlichen Sonette in der Hand durchschweif ich Wald und Felder, klettre Felsen und Berge hinan, und wenn ich nun hinsinke auf einen Stein, die Welt um mich dämmert, und aus dem vollen geengten Herzen sich Sophiens Name herausdrängt ächzen die Felsen meinen Klage-ton nach.” [AKG 1778/1990. 28.]

„Most Petrarcha az én kedves Poétám; ő mindig velem van. Az ő panaszai elolvasztják szívemet. Kesergő Sonettjeivel kalandozom-bé a’ mezőket és a’ tserét, meg-mászom a’ leg-meredekebb kőszirt repedéseket is, ’s mikor osztán ki-fáradva valami kőre dülök, ’s a’ Világ előttem el-alkonyodik, ’s öszveszorúltt teli szívemből a’ Mantzi’ neve ki-szalad, – a’ kő-darabok is utánam jajdulnak.” [KF 1789/2009. uo.: *Torna, Júniusnak 3dikán*]

„Itt járok szüntelen’, ’s Petrarca a’ kísérom. Panaszai mélyen hatnak rám. Kesergő Sonettjeivel kalandozom-be a’ mezőt és az erdőket, ’s a’ legsivatagabb, legmeredekebb bérceket; ’s ha osztán kifáradva eldőlök egy kőven, ’s a’ világ előttem elalkonyodik, ’s az öszveszorultt szívből Nincsimnek neve kireppen, utánam jajdulnak a’ szirtok.” [KF 1814. 76. *Torna, Jún. 3d*]

A beleélő olvasás, az önértelmező írás képi párhuzama is megjelenik, amikor Kayser és Kazinczy hősei – a batteux-i távlat-értelmezést példázva – az ablakkivágás által keretezett festői „képtájba” lépnek át. Bácsmegyey a levélírást szakítja félbe a látvány kedvéért. (Érdekes, hogy a *képkivágásra*, az ablakra utaló kifejezés, egy jelentéssé váló fordítói hiba nyomán csak az 1789-es Bácsmegyeyben van meg: a hősök a sajátos képzavar miatt mintha kisuhannának az ablakon.)

„Wenn der Mond beym Abendessen sich so heimlich zwischen den lichern zu mir hinstiehlt und sein melancholisch Lächeln mich einlädt, wie die offene Umarmung des Freundes, meinen Schmerz drinnen auszuweinen; – *wenn mir's nun wehmüthig wird und ich mich vom Tische wegschleiche*, Charlotte folgt mir, legt schweigend ihre Hand in meinen Arm, und so gehn wir denn mit einander die schöne Gartenallee auf und ab, bis der Nachtwächter uns von weitem im schauerlichen Tone die feierliche Mitternachtsstunde zuruft.“ [AKG 1778/2009. 29.]

„[...] *'s az asztaltól az ablakba vonom magam'*, Theréz mellém áll, minden szó nélkül karomba ölti kezét, 's így járunk együtt a' kert sétáló útain fel 's alá, míg az éjjeli őr borzasztó ordításával messziről ránk nem kiáltja, hogy már a' tizenkettőt el-ütötte.“ [KF 1789/2009. 141.: *Torna, Júniusnak 13dikán*]

„[...] *'s félre vonom magamat egy szögbe*, Theréz utánam jó, 's öszve-öltött karral addig járunk szent fénye alatt a' kertnek tágas útjain, míg az éjjeli őr borzasztó ordításával reánk nem kiáltja hogy az éjfélnél már elütötte rezzentő óráját.“ [KF 1814. 79. *Torna, Jún. 13d*]

A szentimentális személyiség – miközben a regények elbeszélői keretét dialogikus formáktól, a más szereplőkkel és az olvasóval dialogizáló levélből, a kései olvasóval vagy a jövőbe vetített *énjével* párbeszédet kezdeményező naplóformától kölcsönzi – bezárkózik, monologizál, csak önmagára figyel, csak magával és a kerttel, az érzékek körülhatárolta térrel, az érzékelt, de nem értelmezett világgal, a nyelven túli hangokkal, a képeket nem rajzoló látványokkal, a láthatatlanul terjedő illatokkal kíván dialogizálni.

„Wenn ich um Mitternacht Charlotten ins Schloß zurück geführt habe, und ich mich nun wieder zum Thor hinaus nach dem Teich stehle, meinen Kahn losbinde und auf dem schönen kleinen See herum segle; – wenn nun alles um mich schweigt, ich sonst nichts höre, als das Plätschern meines Ruders, das mit Einem Schlage tausend Tropfen bildet, die all vom Monde beglänzt wie reine silberähnliche Perlen schimmern; – wenn ich nach langem Hin- und Herfahren endlich müd in meine Bucht einlenke, ein Plätzgen von blühenden Hecken umschlossen, mich in den Kahn lege, und so sehe, wie Mond und Sterne über mich wegrollen, indem mich von allen Seiten Frühlingsdüfte umwallen – o! wie oft wünsch' ich da, daß einmal weggenommen würde von meinen Augen der Schleier, der vor uns Menschen allen wie ein Vorhang fällt, wenn wir in ängstlichen Zweifeln umher irren und es nur einmal wagen, *einen scheuen Blick in die fernere Zukunft zu thun*.“ [AKG 1778/1990. 29.]

„Mikor éjfélnél Therézt fel-vezetem a' Kastélyba, 's megint ki-szököm a' kapun, 's le-megyek a' tóhoz, el-öldöm a' tsónakomat, 's a' Kastély alatt lévő szép kis tengeren fel 's alá evedzem; – mikor ilyenkor körültem minden tsendes, 's fülem semmit sem hall egyebet evedzöm' lottsánásainál, melly egy tsapással ezer szikrákat ejt, mellyek a' hóld fényében ezüst tseppek gyanánt ragyognak; – mikor ilyenkor hosszas kerengéseim után el-fáradva valami virágos bokor alatt ki-kötök, a' tsónakban végig fekszem, 's el-nézem hogy a' hóld és 's tsillagok mint kerengnek felettem, 's a' kedves tavaszi szellő mindenfelől mint hozza rám a' leg-kedvesebb illatot – ó, mint óhajtom olyankor, hogy

egyszer már esne-le szememről az a' fátyol, melly szemeink előtt fityeg, mikor ostromló nyomorúságainkban tévelygünk, 's *tsak egyszer merünk a' távol lévő Jövendőre félve tekinteni.*" [KF 1789/2009. 141.: *Torna, Júniusn. 16dikán*]

„Ha mikor Therézt felvezetem a' kertből 's ismét kiszököm a kapun, lemegyek a' tóhoz, eloldom a' csolnakot, 's a' szép tengerkén a' kastély alatt fel 's alá evezek, midőn ilyenkor körültem minden hallgat, 's lapátomnak loccsanásain kívül, melly egy csapással ezer ezüst szikrákat vet, fülem semmit nem hall – midőn hosszas kerengésem után végre fáradtan visszatérek öblömbe, 's ott körülvéve a' virággal-elhalmazott bokroktól kikötök, 's csolnakomban végig-nyúlok, 's elnézem, hogy a' hold és csillagok mint futnak el felettem, 's a' lenge tavaszi hév szellők, mint hozzák nekem mindenfelől a' legkedvesebb illatokat – oh, mint óhajtom olyankor, hogy végre már hullana-le szememről a' fátyol, melly mindnyájunkat halandókat vakon tart, midőn rettegő kétségeink között tévelygünk, 's *alig merünk félve pillantani a' távol jövendőbe!*" [KF 1814. 80-81. *Torna, Jún. 16d*]

Máskor a kertet fenyegető vihar esztétikai imitációjaként a hősök – Adolf és Charlotte, Bácsmegyey és Théréz – szavak nélkül, a zene hangjaival beszélgetnek:

„Wir sassen eine Weile beisammen, sie spielte und sang, und ich akkompagnirte; aber es wahrte nicht lange, so war ich's schon müde. Der Wind, der so schrecklich heulte und tobte, machte mich ängstlich; ein Beweis, O Theodor! wie viel meine Nerven bey meiner Herzenskrankheit leiden. Sie merkte das, ob ich's gleich zu verbergen suchte, und schlug mir vor, *ob ich nicht ein wenig ins Freie gehn wollte.* [...] Der Sturm ist hinüber, und der ganze Himmel blau. Alle Frühlingsdüfte steigen in der kühlen Morgenluft, wie ausgegoßner Balsam, zu meinem Fenster herauf, das die vortreflichste Aussicht in den Garten und den Strom hat – und ich bin durch diesen *prächtigen jugendlichen Anblick* von neuem gestärkt und belebt." [AKG 1778/1990. 33–34.]

„Eggy darabig egymás mellett ültünk, ő a' Fortepiánón játszott 's éneklett; én pedig Flautravenen accompníroztam. A' fergegeteg engemet bússá, rettegővé tett; ebből láthadd, mennyit szenyvedtek szívem' betegsége alatt én-szövevényeim. – Ő vette észre bajomat, noha azt el-akartam titkolni, 's tudakozta, ...”

– s a lány még rá is kérdez a hős szándékosan ki nem mondott érzelmeire, ki akarja ragadni a hőst a szavak nélküli dialógusból –

„...s tudakozta, *ha nem megyek é le a' kertbe?* [...]”

Ez után következik az a jelenet, amelyben a két regényhős a vihar tépázta kertben botladozva, érzelmeiket a virágjukat vesztett „gyümölcsös” fáiba vetítve együtt sírnak. Théréz kérdezi:

„[...] a' leg-több virágzás tsak olyan, mint az *álom-kép?*”

A vihar elmúltával minden újra eseménytelen, nyugodt képpé merevedik:

„Vége a’ fergetegnek, ’s az eget a’ leg-szebb kék szín borítja-el. Ablakomon úgy hat-fel a’ tavaszi virágok’ illatja, mint a’ kiöntött balsamom; ’s ez a’ *gyönyörű tekintet a’ kertre és a’ tóra, új erőt, új életet tölt ereimbe.*” [KF 1789/2009. 146.: *Torna, júliusnak 10dikén*]¹⁹

Adolf/Bácsmegyey a Charlotte-tól/Theréztől való búcsúzás előtti perceket is a tornai kert magányában tölti, az elválás miatti büntudata elől is a kertben keresne menedéket:

„Ich beurlaubte mich beim alten Baron *und wollte noch so lang in den Garten gehn*, bis Charlotte nach Hause käme, als ich sie schon unten im Vorhofe ängstlich fragen hörte, was das geben sollte, wen der Wagen und die Pferde angiengen.” [AKG 1778/1990. 35.]

„El-bútsúztam az öreg Grófftól, *’s a’ kertbe akartam le-menni*, míg Theréz haza jön, ’s egyszerre hallám, hogy az udvaron az eránt tudakozódik, kié, ’s mit akar az a’ kotsi? Szaladva jött-fel a’ gráditson, midőn meg-tudta, hogy késedelem nélkül akarok, [...] indulni.” [KF 1789/2009. 147.: *Keresztes, júliusnak 15-én*]

„Én azalatt búcsút vevék az öreg Csengeritől, *’s épen a’ kertbe akarék lemenni* hogy míg Theréz haza jó ott mulassak; ’s midőn a’ grádicsra léptem, meghallám, mint kérdi kiéi a’ lovak, ’s mit akarnak. Megértvén cselédemtől hogy a’ bátyám Budára érkezett, ’s miatta kell sietve indulnom, elholt.” [KF 1814. 93. *Miskolcz, Júl. 24d*]

¹⁹ Az 1814-es kiadásban Kazinczy néhány levél helyére új levélsorozatot illeszt, amelyek csak nyomokban utalnak Kayserre és az 1789-es kiadás szövegére. A július 15. (Keresztesről) és augusztus 1. közt (Budáról) írott öt levél helyett például három, egy tornai, egy miskolci és egy budai keltezésű új levél olvasható – s közbeékelve egy régi („Torna, Júl. 21d”) –, július 20., 24., 29-ei dátumozással. Külön érdekes, hogy „Bácsmegyey” zene iránti 1789-es elragadtatása 1814-re a hős képzőművészetek iránti érdeklődésévé alakul át (vö. KF 1814. 96–98.). Talán a legtanulságosabb ezek közül Bácsmegyeynek Marosihoz július 20-án (!) kelt levele (vö. KF. 1814. 89–91.): „Midőn minapi levelemet épen bérekeszteném, két idegen jelenteté-be nálunk magát, ’s az öreg Csengeri által azon nyájassággal ’s örömmel fogadtatott, mellyről ez a’ jó öreg országszerte isméretes. Mind ketten nem csak Kedvelői, hanem Értői is a’ Mesterségnek, ’s ide őket leginkább az az Oltártábla vonzá mellyet Csengeri Bécsi Prof. Maurer által festetett. Szepesből jönnek, hol a’ Magyar-Tyrólt akarák, magok a’ boldog Alföld’ lakósa, látni, ’s visszafelé Szomolnoknak és Jászónak vevék út-jokat, hogy itt a’ Krakker’ festéseivel gazdag Templomot, amott a’ Fűger Szent Katalinját csudál-hassák; ’s olly melegen, olly értelmességgel szóllanak arról, a’ mit láttak, hogy kedvem érkezik mindjárt a’ hogy ők elmentek, megtenni ez útát; ’s ez az oka szokatlan hallgatásomnak. – A’ mit Jászón és osztán Szomolnokon láték, hozzá járulván, hogy Csengeri a’ Museum Pio-Clementinu-mot, a’ Herculanumi Régiségek’ köteteit, a’ Piranési Rómáját, ’s a’ Raphael’, Hogarth’ ’s Dürer’ rezeit szobámban téteté-le, – ki hitte volna, hogy ezeket ’s több efféleket, ’s ezeken kívül, még két három gazdag portefeüillt itt lehessen találni? – felébresztette egykori szenvedelmemet, ’s el van végezve nálam, hogy ha egészségem újabb bomlást nem szenved, a’ jövő tavasszal Olasz-országot ismét meglátom, ’s a’ Belvédér’ eltávozott Isteneit felkeresem a’ Louverben. – Mielta Nincsi e’ gyötrelmeket támasztotta lelkemben, soha még azt az enyhületet, mellyet nékem néhány nap olta e’ Mesterség’ műveinek csudálása nyujt, semmiben nem leltem. Oh, ha ez, mint egy itala a’ Lethének, kínjaimnak emlékezetét annyira elolthatná hogy mintegy újjá-szülvé térhetnék-meg onnan! Hogy azt szabad reményleni, te, ki a’ Mesterség’ titkaiba fel vagy avatva, szint úgy érted mint én.”

Bácsmegyeynek a kert és az időben-térben eltávolított dialógusforma, a levélírás az a „hely”, amelyben otthonosnak érzi magát. A zárkózott, beszédre képtelen, szentimentális hőstípus gyakran sírással helyettesíti a beszédet. A sírás – ahogyan a néma szemlélődés vagy a zene – a közvetlen párbeszéd, a cselekvések elvárt szóbeli magyarázatának elfojtó művelete. Ez a szótlanság Bácsmegyeynek szinte attribútuma – vagy ahogy az 1814-es, Kazinczy által utólag hozzátoldott epilógus mondja –: „hipochondriéja” lesz.

„Itt, Marosy, itt ebben a’ kerti szobában, a’ hol annyiszor ültem véle, a’ hol te velem annyiszor vóltál, ’s vélem a’ Hóld-fényében, mikor a’ titkos eleve érzés bennünket szent borzadással lepett-meg, *velem annyiszor sírtál*, itt írok-meg néked mindent tegnapról, most, mikor már alkalmasint el-tsenedesedve érzem magam.” [KF 1789/2009. 156. Buda, Aug 9dikén]

A Kazinczy-szövegben a leggyakrabban a *fakad* ige jelzi a sírást. Kazinczy még az előszóban ír a „bimbókra *fakadó* ifjúkorról”, a levelekben pedig Bácsmegyey egy hárfáról *fakadó* hangokról, kőből *fakadó* forrásokról, s a majdan sírján *fakadó* virágokról stb. A hős haragra is inkább *fakad*, mint *gerjed*.²⁰ A szentimentális én a *fakad* ige többértelmű jelentéseivel állítódik szembe, hogy többféleképpen is – gondoljunk csak a Gessner-levél „Mannigfaltigkeit”-fogalmára! – kivetítse önmagát, hogy testi-leg is a kerté lehessen. Talán ezek a regény legszemléletesebb példái:

„[...] denn noch seufz’ ich [...] unter dem tyrannischen Joche der Doktoren. [...] So stirbt in Gottes Garten ein Baum ab, und zehn Andre wachsen dafür auf, und blühen, nuzbare Früchte zu tragen.” [AKG 1778/1990. 51]

„[...] még mindég a’ Doctorok tyrannusi járma alatt nyögök. [...] Így hal-ki az Isten veteményes kertében egy fa, ’s helyette tíz nevededik-fel, hogy virágra *fakadjon* ’s gyümölsöt teremjen.” [KF 1789/2009. 162. Buda, Septemb. 19dikén]²¹

A Kayser–Kazinczy-regény nyíltabb szexualitása is ehhez a növényi, racionalista-materiális metaforikához kapcsolódik.

„Theodor, säe Blumensaamen, gieß ihn, warte sein, daß er aufkeime, Pflanze werd’ und blühe um die Zeit, da ich sterbe. Sieh! sie ist nah. – Schon öffnet sich das Graß. Die mütterliche Erde öffnet schon ihre Arme, mich zu umfassen. Tausend Atomen dürsten schon nach meinem Blute, Leben und Entwicklungskraft von ihm einzusaugen. Ach! pflückte doch Sophie die Blümgen alle, die davon entsprossen werden! An ihrem Busen

²⁰ Lásd KAZINCZY, *Fordítások... i. m.*, 117, 119, 140, 162. stb. A *fakad* többnyire a sírás és a harag, a *gerjed* a szexuális vágy igéje: „...kevés ideig ura lehetsz magadnak; de a természetet nem fojthatod meg. Ő általeszi azt a töltést, melyet gerjedezési ellen raksz, s még nagyobb erővel zúdúl fel, s minden gondolatodat, minden feltételeidet elhordja.” Vö.: 133

²¹ A szeptember 7. és október 27. közötti levelek az 1814-es kiadásban szintén át vannak szerkesztve, a kipusztuló fa motívuma itt nem is szerepel.

müßten sie schön prangen. Und wenn sie nun da mit gesenktem Haupte hiengen und welkten, und der kleine Säugling mit seinem Händchen dran spielte und lächelte vielleicht sagte sie dann: Du lachst? – Zittre! das sind Blümgen, vom Blute getränkt des, der mich innig liebte, und – um mich starb!” [AKG 1778/1990. 53.]

„Marosy, ültess virág-magot; öntözzed-meg, ’s apolgasd, hogy fel-nevedkjen, ’s virágra *fakadjon* akkor, mikor én ki-halok. Már nints messze. – Nyílik az én sírom. Az anya-föld meg-nyitja kebelét, hogy el-fogadjon. Ezer Atomus várja már szomjan vére-met, hogy belőle életet, ’s bimbókra-*fakadást* szívjon. Bár Mantzi tépné-le azokat a’ virágokat, a’mellyek abból támadnak, millyen szépen illatoznának meljén ’s ha majd tsüggedő fővel függenének-le, ’s hervadnának, ’s a’ kis Tsetsemő parányi kézzel já-szodna vélek, ’s mosollyogna, – talám így szóllana hozzá: Mosolyogsz? – Rettegj! ez a’ virág annak vérével hízott, a’ ki engem’ szeretett, ’s miattam meg-hólt.” [KF 1789/2009. 164.: *Buda, Decemb. 11dikén*]

„Plántálj csemetét, barátom, öntözzed, ápoljad, hogy nevedkadjék, ’s virulmányra fakadjon, mikor én kihalandok. Az immár nincsen messze. A’ mi köz anyánk, a’ föld, megnyitja kebelét, hogy engem abba befogadjon. Vére-met már ezer atóm szomjan várja, hogy belőle új élet serkedezzen. Oh, ha azon virágokat, melyek sírom felett fognak termeni, a’ szeretett leány szedegetné! Nincsinek mellyén ők elevenebb színnel, éde-sebb illattal ragyognának. ’S ha csüg-gő fővel hervadnának, az ő mellyén, ’s kisdede parányi kezeivel játszanék velek, a’ hite-szegett talán azt fogná mondani a’ gyermek-nek: Ártatlan! ’s te örölsz nekik? reszkess; annak vérével híztak, a’ ki engem szeretett ’s miattam hala-meg.” [KF 1814. 133–134. *Buda, Novemb. 4d*]

Az érzékeny-romantikus kertek a halálra való emlékezés kertjei is, a levélíró – az *elégia* schilleri definíciójához hűen²² – azonban itt is, a nagybácsi emlékének idézése közben is önmegszólító retorikai alakzatokhoz igazodik:

„Wenn ich den schönen grossen Garten auf- und abgehe, dann im Lustwäldchen mich das Andenken meines Onkle’s überfällt, daß ich ruhn muß vom bangen Schmerz; wenn ich durch meine Zimmer laufe, und all die Gegenden unter mir daliegen offen und frey [...] überall denk ich mir: hättest du Sophien in deinem Arm!” [AKG 1778/1990.]

„Ha a’ kertben sétálok fel ’s alá, vagy ha a’ közel fekvő erdőben a’ Bátyám emléke-zete rám rohan, ’s annyira el-nyom, hogy ki kell pihennem magam; – ha szobáimon végig megyek, ’s ablakomról az alattam fekvő mezőket látom, ’s elgondolom, hogy ez most enyím [...], e’ jut mindég eszembe: bezzeg ha karjaid közt vólna most Mantzi!” [KF 1789/2009. 183. *Ipoly-Ság, Sept. 12dikén*]²³

²² Friedrich SCHILLER, *A naiv és szentimentális költészetéről* = F. Sch., *Művészet- és történelem-filozófiai írások*, Bp., Atlantisz, 2005, 261–352, különösen: 298–299. Vesd még össze: GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek* = Adrian VON BUTTLAR, *Az angolkert* – GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek*, Bp., Balassi, 1999, 24–26.

²³ Az 1814-es kiadásból hiányzik ez a rész. Bácsmegyei Budáról való elutazása után „írott” leveleit az 1814-es változatban Kazinczy – az első kiadáshoz képest – jelentősen átdolgozta, többet el is hagyott. Nem szerepel például az első kiadásban még meglévő, Thérézhez írott június 26-i bécsi levél sem, mert Bácsmegyei az új változat szerint jóval korábban, nem augusztus 21-én, ha-

Bácsmegyey bátyjának haláláról és temetéséről az 1789-es kiadásban a Marosyhoz írott, Ipolyságról, szeptember 2. és 9. között keltezett levelekben olvashatunk. Az 1814-es kiadásban Kazinczy teljesen átdolgozza a leveleket: Bácsmegyei bátyját nem a templomkertben temetik el, hanem egy esztétikai értelemben jelentéssé helyen, a saját kertjében:

„Megtörtént a’ mitől rettegek: a’ bátyám nincs többé. [...] Holnapután fogjuk szent tetemeit általadni a’ földnek, a’ szerént a’ hogy azt maga kívánta: nem kriptába, hanem azon diófa alá melyet első ifjúságában ültetett, minden cifra emlék nélkül. – Az a’ közönséges szomorúság, mely itt mindent, cselédjeit ’s alattvalóit elfoglalta, szükségtelessé teszi minden pompát mellyel hiúságát az ál szomorúság szokta leplezni.” [KF 1814. 154–155. Ipoly-Ságh, Jún. 12d]

Érdekes, hogy ami Kazinczynál a nagybácsi sírjára állított jel, az embert túlélő, jó magyar *diófa*, az Kaysernél az emlékezés és a hálátlan felejtés allegóriája: Adolf „Onkeljének” sírján *rózs*a és *csalán* nő egymás mellett:

„Für die Empfindungen, die mich so oft durchfreuten, hab’ ich keine Worte und keinen Ausdruck. Im Garten hier, wo er ans Wäldchen stößt, hat der Onkle eine Parthie anlegen lassen – Du wirst sie im Flor gesehen haben; da steht alles durcheinander, *Rosenstöcke neben Brennesseln*, Veilchen neben Todtenblumen. So ungefehr siehts auch in meinem Herzen aus. Ich leb’ in einem Zustande izt, der mehr empfunden, als beschrieben werden kann.” [AKG 1778/1990. 75.]

A szentimentális, *természetesnek alkotott* kertek azonban még csak a regényben vannak jelen az 1780-as évek Magyarországon.²⁴ Kazinczy regény-fordításának első kiadása a magyarországi angolkert-építés kezdetén jelenik meg, ekkor még csak inspirálója lehet a *Gartenkunst* és a szentimentális olvasás- és önértelmezés-módok elterjedésének. A regény olvasója még alig talál magának olyan kertet, amelyek al-

nem már június 3-án hazaindul Ipolyságra, nagybátyjáról rossz hírt kapván (vö. KF 1814. 152 skk.). Óvatosan megkockáztatható, hogy az új kritikai kiadás jegyzeteiben olvasható, Szauder *Bácsmegyey*-tanulmányát – ti. a *Bácsmegyey/Bácsmegyei* „szó szerinti fordítás vs. átdolgozás”-jellegét – illető bírálatok azért jogosak, mert Szauder nemcsak az 1789-es, hanem az 1814-es kiadás szövegével, vagy annak egy későbbi újrakiadásával, a Heinrich Gusztáv-féle 1878-as kiadással is dolgozhatott. Szauder József és Szauder Mária mind az 1960-as, mind az 1979-es Kazinczy-válogatásukban közöltek részleteket az 1814-es szövegből (KAZINCZY Ferenc *Művei*, Bp., Szépirodalmi, 1979, I, 107–144.). Vesd még össze: KAZINCZY, *Fordítások... i. m.*, 779, 783. (Valószínűleg Heinrich írta át az 1814-es szöveg e-ző alakjait *ö-zőkre*: *fel-föl*, *vélek-vélök* stb. A Magyar Elektronikus Könyvtár állományában a Heinrich-féle változat olvasható.)

²⁴ RAPAICS Rajmund, *Magyar kertek*, Bp., Kir. Egyetemi Nyomda, [1940], 145–194.; GALAVICS, *i. m.*, 55 skk., ill. Uő, *Az angolkert mint utópia (Akadémiai székfoglaló, 2002) = Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*, főszerk.: VIZI E. Szilveszter, Bp., Akadémiai, 2005. Kazinczy hotkóci kertleírásáról (*Hotkóc – ánglus kertek*, Hazai tudósítások, 1806.) lásd CSEPELY-KNORR Luca, *A hotkóci szentimentális kert, a kert portréja és a portré festője*, 4D – Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat, 2007/7, 17–26.

kalmasság lennének ennek az intenzív és összetett esztétikai élménynek az átélésére: az olvasó még jó ideig csak virtuális kertekben bolyong. Az első Kazinczy-kiadás még általánosságban emleget szimbolikus, olvasó-elmélkedő kerteket:

„Wie ganz anders ist's nun izt, Theodor! Wenn ich sonst des Morgens mit Tag's Anbruch auf das Gut unsers H* geritten war, da die Sonne von einem Hügel aus aufgehn sah, dann meinen Kaffee trank, und *mit einem guten Buch den schönen Garten auf- und abgieng*, ...” [AKG 1778/1990. 42.]

„Be minden el van most változva, édes Marosym! Mikor ennek-előtte nap' fel-költekor lovat nyergeltettem, 's által-mentem Pestre, 's Endrédyvel *a' kertekre vettük magunkat, s olvasgattunk...*” [KF 1789/2009. 154.: Buda, aug. 3dikán]

Az 1814-es újrakiadás azonban már egy valóságos kertet jelöl meg az olvasgatás helyéül:

„S íme most – mint változott-el most minden! Ha ezelőtt nap' keltekor lovat nyergelteték, 's általmentem Pestre, 's Endrédit felvertem, 's *az Orczi' kertjébe vevénk magunkat 's olvasgattunk...*” [KF 1814. 103. Buda, Aug. 3d]

Orczy Lőrincz báró a *Bácsmegyey* első kiadásának évében hal meg, de elképzelhetjük fiát, Lászlót, amint angliai kertjében, a fakadó lombú facsemetéi között kanyargó utakon sétálgat,²⁵ kezében talán a *Bácsmegyey* első kiadásával. És miközben Orczy báró talán érzékeny sétákkal „múlatja” idejét, Kazinczy 1795. augusztus 17-én ezt írja öccsének a budai várbörtönből:

„Minapi leveled teli volt nekem kedves ujságokkal kertem felől; mert ámbár ittléted többször mondott is hűsz levélnél, mégis sokat nem mondottál. Fenyőfa hány él még? és mit csinál a veres bodza? hajtott-é ezidén nagy növényeket?

Imhol egy útmutatás, mely szerint kertemet delineaáltatnod kell. Kérlek mindenre, ami előttem kedves, kérd assz. anyámat, hogy a Mihályiban lakó indzsinért egyszer hozassa el, s tulajdon jelenlétedben tétesd meg a mappációt, s egy közönséges arkus papirosra, nem pedig regálra delineaálva, küldd fel utánam postán; mert ami delineaációm kertem felől volt, az elveszett itt azoknak kezek között, akik papirosaimat revideálták. Ugyanez történt a ház delineaációjával is: mely miatt némely kérdéseket kelle itt hozzád tennem.

Magadnak azért kell jelen lenned a kert delineaációjakor, hogy azt, ami a lokalitással ismeretlen indzsinőr előtt érthetetlen volna, te magyarázhasd meg neki. Egy nap vége lesz az egész munkának; s nem szükséges, hogy festékekkel készítse a munkát. Csak azt rakja fel, hogy a lineák hány ölet tesznek. Erre a delineaációra szükségem is volna, s sok

²⁵ Vesd még össze: Bernhard PETRI, *Der Naturgarten des Herrn Baron Ladislaus von Ortzy bei Pest, so wie er von Unterzeichneten entworfen und ausgeführt worden ist* = *Becker's Taschenbuch für Gartenfreund*, Leipzig, 1797, 156–166. Petri a magyarországi angolkertépítés egyik legjelentősebb figurája.

kedves órákat is csinálnék vele magamnak. Újra kérlek, édes öcsém, ne halaszd soká teljesítését.”²⁶

A *Pályám emlékezetét* írni kezdő Kazinczy számára az angolkert saját írói személyiségének és életútjának metaforája, modellje: egy összetett, minden emlékéből jelképeket fabrikáló személyiség és egy nem lineáris, nem töretlen pálya metaforája. 1816. május 3-án ezt írja Döbrentei Gábornak Széphalomról:

„Gróf Dessewffynek siető útja vala; fél órát tölte nálam. [...] Odaadám neki olvasásra áprilben dolgozni kezdett *életemet*, mely három könyvben, s egy vagy két kötetben fog megjelenni ezidén vagy esztendő alatt. [...] *Ez a munka formális ángoly kert a kompozícióra nézve. Új meg új interessánt scének, s mindenik váratlanul jó, mindeniknél kedves a mulatás.* Hol magamat festem, hol azokat, akiket csudáltam, példányaimmá tettem, hol a kort, hol a korszámot, hol a tudományok s iskolák állapotját, hol a nyelvét s literaturáét. A tón hol komoly, hol eleven, hol humoristisch. Sem a Franklin élete nem forog előttem, azt Brünn és 1796 olta nem olvastam, sem a Marmontelét, sem a Goetheét (ezt febr.-ban olvasám, de csak reptébe s félretettem, hogy munkám copie ne legyen); *magamból van szedve minden, s mindennel meg vagyok még elégedve.*”²⁷

²⁶ Kazinczy Józsefnek, Buda, 1795. augusztus 17. (A levél sorszáma: 5421.) = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*: 1764. december 3. – 1831. augusztus 15., XXII, kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927, 34–36.

²⁷ *Döbrenteinek, Széphalom, 1816. május 3.* (A levél sorszáma: 3202.) = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*: 1816. márczius 1. – 1816. deczember 31., XIV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1904, 171–176.

Kazinczy Ferenc Gessner *Idylliumi* fordításának ökológiai olvasata

Az irodalmi művek ökológiai szempontú vizsgálata korántsem mondható újdonságnak. Nemes Péter, a *Helikon* 2007/3-as számának bevezetőjében azt írja, az ökokritika kezdetei „a nyolcvanas évek végére tehető, amikor az irodalmi művekben megjelenített környezet vizsgálatának elméleti kérdései egyre határozottabban fogalmazódtak meg egyre több, lassan csoporttá szerveződő amerikai irodalmár számára. Az irányzat térhódítása, megszilárdulása a kilencvenes évekre tehető, és a XXI. század első évtizedére az ökokritika az amerikai egyetemi irodalomoktatás részévé vált”.¹ 1996-ban jelent meg az első ilyen jellegű írásokat tartalmazó testes válogatás, azóta számtalan tanulmánygyűjteményt és monográfiát publikáltak főként angol nyelvterületen, köztük 1999 nyarán a *New Literary History* egy egész számot szentelt a témának. Hazai környezetben sem teljesen ismeretlen a fogalom, a *Liget* című folyóirat ökokritikai rovatot vezet, Horgas Judit *Hálóval a szelet* című 2006-ban megjelent könyve a reneszánsz angol irodalom ökológiai olvasatát nyújtja, pár évvel korábban magam adtam a *Mítosz és Fanni* című könyvemben példát a *Fanni hagyományai* ilyen olvasatára, és immáron a *Helikon* is egy önálló ökokritika számot jelentetett meg.

Cheryll Burges Glotfelty, az 1996-os *The Ecocriticism Reader* bevezetőjében az ökokritika legelemibb definíciójának „az irodalom és a fizikai környezet kapcsolatának a tanulmányozását”² adja. Noha a tudományág nem fiatal, határai eddig nem rögzültek pontosan, Nemes Péter egyenesen azt tartja az ökokritika jelenlegi állapota fontos jellemzőjének, hogy „érezhetően alakul, változik, keresi a továbblépés módjait”.³ Karen J. Winkler az Association for the Study of Literature and Environment honlapján elérhető egyik írása például így sorolja fel, mit jelenthet az irodalmi művek ökológiai olvasata: „Egyeseknek azt jelenti, hogy megkeressük, a szövegek hogyan reprezentálják a fizikai világot; mások számára azt, hogy az irodalom miként kelti fel az ember környezetre való hatásainak a morális kérdéseit. Néhány kritikus feltámaszt elfelejtett természetleíró szövegeket, beemelve őket a szemináriumokra és a tudományos beszédbe; mások posztmodern irodalomelméletet használnak az elemzésükhöz. Az ökofeministák a természet nemektől befolyásolt megjelenítését figyelik; a környezetvédők azokra az utakra mutatnak rá, amelyeken az iroda-

¹ NEMES Péter, *Az ökokritika rövid története*, *Helikon*, 2007/3, 341.

² Cheryll GLOTFELTY, *Introduction: Literary studies in an age of environmental crisis = The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, szerk. Cheryll GLOTFELTY, Harold FROMM, Athens, University of Georgia Press, 1996. xviii.

³ NEMES, *i. m.*, 341.

lom válaszol az ökológiai problémákra.”⁴ Kazinczy Ferenc először 1788-ban megjelent Gessner *Idyllium*-nak fordítása a felsorolt tevékenységek közül néhány bemutatására felettebb alkalmas szövegnek látszik, megpróbálom előadni, miként is.

A fordítás ma a klasszikus magyar irodalommal foglalkozó szűkebb szakma körén kívül jószerivel teljesen ismeretlen műnek mondható. Igaz, van modern népszerű kiadása, jelesül szerepel a Magvető kiadó *Magyar Hírmondó* sorozatában 1982-ben megjelent *Érzelmes históriák* című könyvben, azonban ezt a kötetet az egyetemek magyar szakos szeminaristáin kívül aligha forgatja más – lám, szinte nincs olyan antikvárium, amelyekben ne lenne két-három példány belőle. Azt sem gondolom, hogy a szűkebb szakma művelői behatóbban ismernék a szöveget, noha nyilvánvalóan tudják mihez társítani, hiszen például Wéber Antal *A szentimentalizmus* című 1971-ben megjelent kötetében megemlíti, hogy az idillek „a rokokó külsőségek fokozatos háttérbe szorítása után szentimentális tartalmakat”⁵ közvetítenek. Azt talán már csak az érzékenységgel alaposabban foglalkozók tudhatják: egykor a szöveg jelentős hatást ért el. 2009-ben jelent meg kritikai kiadásban a szöveg a *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig* című kötetben – a sajtó alá rendező Borbély Szilárd a jegyzetekben a hatástörténet kapcsán az *Idylliumok* pozitív fogadtatásáról ír: „A Gessner *Idyllek*-fordítás jelentékenynek mondható hatást gyakorolt a fiatal írónemzedékre, tagadhatatlanul hasonló stílusú és témájú írásokra ösztönözte Wályi Andrást, Vitéz Imrét, Berzsenyit, Kiss Jánost, Kisfaludy Sándort, Fáy Andrást és még sokakat.”⁶ Borbély hivatkozásai mellett talán érdemes megemlíteni, hogy az 1794–95-ben megjelent *Fanni’ hagyományai*-ban hangsúlyos szerepet tölt be az irodalommal való foglalkozás, az olvasás tevékenysége. A két szerelmes, amikor először magukra maradva találkozik, szerelemvallomásként felolvasást tart: T-ai Fanninak (akárcsak Werther Lotténak az épp a lány fiókjában lévő *Ossiánból*) az épp Fanni asztalkáján fekvő Salomon Gessner *Idyllium*-ból olvas fel, a Fanni szerint „alkalmatossan választott”⁷ részlet a Kazinczy Ferenc fordításában megjelent gyűjteményből való (*Idylliumok* II. könyv; az első dialógus Daphne és Chloe között). Az egykori jelentős hatás azonban nem segít az utókor értékítélete szempontjából, Vörös Imre az 1991-ben megjelent *Természetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában* című munkájában így ítéli el a művet: „Kulcshelyzeténél fogva Gessner »Idylliumi«-nak a magyar irodalom és művelődés történetében játszott szerepe jóval nagyobb, mint mára bizony eléggé megfakult művészi értékei.”⁸

⁴ Karen J. WINKLER, *Scholars Embark on Study of Literature About the Environment*, The Chronicle of Higher Education, 9. August, 1996. Internet: <<http://www.asle.org/site/resources/ecocritical-library/intro/embark/>> (2009. december 28.)

⁵ WÉBER Antal, *A szentimentalizmus*, Bp., Akadémiai, 1971, 48.

⁶ BORBÉLY Szilárd, BODROGI Ferenc Máté, *Jegyzetek = KAZINCZY Ferenc, Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei. 2. osztály, Fordítások), 775.

⁷ *Fanni’ hagyományai = Első folyóirataink: Uránia*, szerk.: SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 264.

⁸ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 161.

Kár kertelni: az *Idylliumok* első benyomásra csakugyan unalmas szöveg benyomását kelti. Műfaja szerint pásztorköltemény, és ebből következően, ha egyáltalán képesek vagyunk végigolvasni, csupán annyit látunk, a szövegben nincs más, csak ennyi: az aranykorban ifjú pásztorok és pásztorlánykák nimfák társaságában az örök tavaszban játszadoznak. Ha azonban ökokritikai érdeklődéssel áldott vagy vert meg a sors, a szövegnek egészen más dimenzióit is észrevehetjük.

Egyszeri ökokritikusként figyelmünket a szövegben megjelenő természeti jelenségekre kell fókuszálnunk, és döbbenettel vehetjük észre, hogy szó sincs arról, kizárólag örök tavasz szerepelne a műben. Noha nyilván csakugyan ez képezi a többséget, de számtalanszor láthatunk nem tavaszi, vagyis téli, őszi és nyári jelenséget. Például mindjárt a negyedik idill téli tájjal kezdődik:

„Egykor reggel télbenn a’ kunyhójába’ üle Daphnis. A’ meg-gyúladt száraz gally’ lobogó lángja kíváncsot meleget terjesztett a’ kunyhóbann, melynek zsúpos fedelét a’ komor tél nagy hóval fedte-bé.”⁹

A kert feltalálásának elmesélésére is a zord tél adja az alkalmat:

„Az ostromló tél bennünket most szobába zár, ’s forgó szelek zavarják-össze a’ hőszem’ ezüst-esőit.”¹⁰

Néhányban az erős hőség miatt panaszkodnak, és ellene enyhületet keresnek a szereplők. Az egyikben így társalognak:

„Mennyünk itt a’ patakban; a’ víz hívesíti lábainkat, felettünk pedig árnyékos fűz és sűgár éger bółtozódik. – Nem bánom; ebbe’ a’ nagy hőségbe’ minden a’ hívest keresi.”¹¹

Máshol is ugyanerre szólítja fel Daphne Chloét:

„Meleg van még is, pedig hanyatlik a’ Nap; még minden fűszál eped: mennyünk-le a’ víz szélire, tsendes habotskák tsapkodják azt. Híves van ott a’ le-fityegő ág alatt.”¹²

A *Mycon* címűben két ember Apolló templomához igyekszik áldozatot nyújtani, útjuk egy perzselő pusztaságon át vezet:

„Dél volt, ’s talpukat a’ homok, fejüket a’ Nap égette; felettünk állott éppen, úgy hogy homlokunkon lévő haj-fürtjeink egész képünket árnyékbann tartották. Pihegve szaladt a’ gyék az út mellett a’ farkas alma alá, ’s a’ pütrűsök nyögve szisztergett a’ meg-

⁹ GESZNER *Idylliumi*, ford. KAZINCZY Ferenc = Uő, *Fordítások...*, i. m., 43.

¹⁰ Uő., 53.

¹¹ Uő., 78.

¹² Uő., 88.

asszott fűbenn a' le-hullott levelek alatt. Minden lépésünk alól meleg por szállott-fel, szemünket ette, 's ki-száradt ajakinkra ült.”¹³

Az egyik idillben Menalcás az őszi táj szépségeit dicséri:

„Mitsoda tsendes gyönyörűség foly belölled reám őszi vidék! mint tzi-frázza magát a' halni készülő esztendő! Sárgán áll a' som és a' fűz a' tó körül; sárgán állanak az alma és körtvély-fák, a' színét el-hagyta dombokonn és még zöld völgyekbe', a' tseresznye veres levelei között. Tarka a' Liget, mint a' rét tavasszal, mikor virágok borítják-el. Vereslő kotszkázat nyúlik-le a' hegyről a' mezőkre a' zöld tetejű fenyők körül. Már ropog a' száraz haraszt az útasok' lépése alatt; búsan ögyeleg a' tsorda a' hervadó virágtalan fűvönn.”¹⁴

Az *őszi reggel*nek pedig már a címe is önmagáért beszél.

A másik meglepetést a szövegben szereplő növények összegereblyézése okozhatja. Hiszen pásztorköltemény lévén az ember arra gondol nagy naivan, hogy az aranykorban játszódik a szöveg, és ezt nyilván az ókori szövegeknek köszönhetően mediterrán klímához kapcsoljuk. Ezzel szemben az *Idylliumok*ban, noha kétségtelenül látunk lazán körülírt ligeteket is, konkrétan mégis a mediterrán égővnl északra őshonos növényzettel találkozunk: miként az iménti idézetekből is látszódott: fűzes és égeres patakpartokkal, alma-, cseresznye- és körtefákkal, más idillekben bükkös, fenyves és tölgyek szerepelnek. (Zárójelben jelzem, hogy hasonló ellentmondás a szöveg nem ökológiai szemmel történő olvasata révén is kiderülhet: noha a szereplők egyetemesen ókori görög vagy latin hangzású neveket viselnek, Kazinczy két láb-jegyzete egész más időhöz és térhez köti a szöveget, a középkori Svájchoz.)

Az ökokritika iránt érzékeny tudós olvasóként Vörös Imre említett, a témában megkerülhetetlen munkája segítségével az *Idylliumok*at könnyen feltámaszthatjuk az ismeretlenségből. A *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* című könyv elsősorban a fiziko-teológia, továbbá az ebből kinövő úgynevezett poésie descriptive révén említi Kazinczy Gessner-fordítását. A fiziko-teológiai irodalom Vörös meghatározásában „a teremtet világ csodálatos voltából a Teremtőre való következtetésnek a *Bibliában* gyökerező gondolatát a newtoni fizika – és általában a korszerű természettudomány – eredményei nyomán megközelítve, az új tudományos felfedezések részletes bemutatásával igyekezett a természet törvényeit megalkotó Isten létét bizonyítani, s a világnak e törvényekben megnyilvánuló nagyszerűségére hivatkozva dicsőítette a mindenség létrehozóját.”¹⁵ Ebből az irodalomból sarjadt ki a – korabeli francia elnevezés nyomán – poésie descriptive-ként emlegetett irányzat. Ennek leglényegesebb jellemzőit Vörös így sorolja: „az Isten mérhetetlenségét sugalló széles tér – például a csodálatos fény- és színhatásokat mutató reggeli, vihar utáni vagy alkonyi égbolt – perspektívája, a természet teljességének (az égnek, a föld-

¹³ *Uo.*, 80.

¹⁴ *Uo.*, 62.

¹⁵ VÖRÖS, i. m., 57.

nek, a növény- és állatvilágnak) együttes megjelenítésére való igény, a teremtet világ – mind a kozmosz, mind a legapróbb élőlények – szépségének és célszerűségének nyomatékos hangsúlyozása, végső tanulsgként pedig a teremtet Isten nagyságának, jóságának magasztalása.¹⁶

Vörös szerint az *Idylliumok*ban kétségtelenül „jelen van a teremtet lények sokféleségét és szépségét csodáló fiziko-teológiai szemlélet”,¹⁷ fontos szerepet játszik benne „a Teremtet nagyságát hirdető, gyönyörű természeti környezet bemutatása”, és Johann Georg Sulzer *Unterredungen über die Schönheit der Natur* c. munkájának Sófálvi József által készített (1788, Kolozsvár), valamint Péczeli József Herveyfordítása mellett nagyban hozzájárult ezen irodalom „eszméinek magyarországi népszerűsítéséhez, természetábrázoló módszereinek megkedveltetéséhez”.¹⁸

Másrészt Vörös meglátásában a poésie descriptive tendenciája Salomon Gessner műveiben összekapcsolódik a bukolikával. „Az egy személyben költő és festőművész Gessner, akit Csokonai a század legnagyobb alakjai közé sorolt”, „ritmikus prózában írt idilljei Kazinczy 1788-ban megjelent fordítása révén a magyar pásztorköltészetben is új periódus kezdetét jelzik [...]. A tavasz című idill mitológiai alakokkal nyüzsgő tája, a pásztorleány kecses mozdulatainak lefestése A bokrétyban, a Mylon vagy a Thyrzis és Menalcás édeskés-bájos madártörténetei a rokokó pásztorlára jegyében fogantak; a gyermeki, a hitvesi és a szülői szeretetet, a munkás élet boldogságát, az erények szépségét és a szív tisztaságát hirdető érzelmes idillek az »ecloga sacrá«-nak adnak új funkciót; A füves című leírásban a rét növény- és állatvilágának, a természet parányi szépségének bemutatása a teremtet gazdagságát a legapróbb részletekben megcsodáló fiziko-teológiai irodalom [...] szemléletét tükrözi; az Erythia egy ragyogó napsütésben csillogó vízesés fényeivel, Az őszi reggel pedig egy paszteliszínekben kibontakozó táj megjelenítésével a »poésie descriptive« technikáját alkalmazza. A fiziko-teológiai természetszemléletnek és a bukolikus szerelmi lírának legmerészebb összekapcsolása a Dámon, Daphne című idillben valósul meg, amikor egy barlangban átvészelt vihar után a pásztorfiú és a pásztorleány a szivárványos ég szín- és fényhatásaiban gyönyörködik.”¹⁹

„Kézenn-fogva lépének ki a’ menedék barlangból. – – Millyen ditsőségesenn ragyog, monda Daphne, meg-szorítván kezét a’ Pásztornak, millyen ditsőségesenn ragyog a’ vidék! millyen tisztán fénylik az ég’ kékje a’ meg-rongyolott felhőkön által. Repülnek az ijesztő fellegek! Miként hintik árnyékokat a’ naponn fekvő mezőre. Nézd, Dámon, amott fekszik a’ halom kunyhostúl és tsordástúl árnyékban; most szökik az árnyék, ’s a’ nap-fényenn hagyja’ a’ halmot; nézd mint repül a’ völgyön keresztül, a’ hímes rét felett!

Mint ragyog amott, úgymond Dámon, mint ragyog amott az Iris íve, az egyik fényes dombról a’ másikig vonva-ki; a’ hátánn setét felleg ül; nyúgodalmat ígér ívéről a’ nyájas Isten-asszony, s mosolyog a’ kárt nem szenvedett völgyre.

¹⁶ Uo., 159.

¹⁷ Uo., 63.

¹⁸ Uo., 69.

¹⁹ Uo., 160.

Nézd, felele Daphne, által-ölelvén gyenge karjával, nézd, vissza-térnek a' Zephyrusok, 's vígabban játtzanak a' virágokkal, melyek meg-frissülve kérkednek a' ragyogó esőszappal, a' tziífra lepkék és szárnyas bogarak vígabban repülnek újra a' nap-fényenn, a' szomszéd tó pedig – a' meg-ázott bokrok és füzek nézd mint ragyognak mozogva körülte! – el-tsenedesedve fogadja újonnan el képét a' tiszta égnek, és a' fáknak körös-körül.

Ölelj-meg, Daphne, ölelj-meg! Mitsoda öröm járja keresztül Lelkemet! milyen ditsőséges minden körülöttünk! milyen ki-meríthetetlen forrása a' gyönyörűségnek! Az éltető Naptól a' leg-kissebb fü-szálig minden tsuda! Ó mint ragadja Lelkemet ez a' gyönyörűség! mikor a' magas dombról ezt a' szélesenn el-nyúlott környéket el-nézem, vagy midőn a' fübe ki-nyújtózkodva a' virágok' és füvek' külömbségét, 's kised lakosait vizsgálgom; vagy midőn éjjel a' tsillagokkal bé-vetett Eget, midőn az esztendő' részeinek tseréjét, vagy a' meg-számlálhatatlan termések' növéseit, – midőn ezeket a' tsuda dólgoakat nézegetem, fel-dagad a' meljem, elmélkedések ötlenek-fel, nem fejt-hetem-meg őket; akkor el-dülök, 's sírva dadogom annak bámúlásomat, a' ki a' földet teremtetten!"²⁰

Vörös Imre mindezekén túl a kertekre irányítja rá figyelmünket. Az *Idylliumok*ban egyértelműen jelképként szerepelnek a kertek. Vörös négy kertcsoportot különít el a felvilágosodás kori magyar irodalomban, az *Idyllek*ben ezek közül leginkább a szerelem kertje található meg: „Szent légyen ez a hely a szerelem Istenének!» – mondja Gessner egyik idilljében Lycas annál a szilfánál, amelynek árnyékában Chloe először csókolta meg őt, majd elhatározza, hogy a gyönyörű nap emlékére kertet létesít a fa körül. Részletesen megtervezi, hova milyen virágokat fog telepíteni, hogyan vezeti majd oda a közeli forrás vizét, s hogyan fogja tüskés bokrok ültetésével megvédelmezni a kis ligetet a legelésző állatoktól. Gessnernek ez a [...] műve a szerelemkert motívumának ahhoz a legelterjedtebb és legegyszerűbb változatához áll közel, amelyben a kert mint leírás jelenik meg, s célja többnyire az, hogy a maga szépségével, mintegy párhuzamként, a szerelem szépségét tükrözze."²¹

Elkötelezett harcos ökokritikusként azonban a szöveg további, a fenntarthatóság szempontjából lényeges rétegeit is feltárhatjuk. Ilyen szemmel azt vehetjük észre, hogy az *Idylliumok* egy sajátos zárt világot prezentál, amelyről bátran kijelenthetjük, szó szerint kiváló példája a fenntartható közösség világának.

Úgy gondolom, az *Idylliumok* pásztori világa egy jól körülhatárolható, saját törvényekkel rendelkező világ, a szövegben szereplő pásztorok pedig tudatos döntéssel elfogadják és betartják ezeket a törvényeket, fenntartják világukat, és saját akaratukból nem hagyják sohasem el – ha szabad, akkor azt mondom, az amishokhoz hasonlóan élnek.

Ilyen szemmel olvasva a szöveget, feltűnő, hogy milyen sok boldog, sorsával és helyzetével elégedett szereplőt látunk, akik elfogadják a számukra adott világot. A dolgozatom elején idézett negyedik idill téli táját örömmel szemléli Daphnis:

²⁰ GESSNER' *Idylliumi*, i. m., 48.

²¹ VÖRÖS, i. m., 88–89.

„Gyönyörködve nézett ő ki keskeny ablakánn a' telelő vidékre. Komor tél, így szólla, te is szép vagy! Nyájasan nevet most a' Nap a' vékony ködönn keresztül a' hóval bé-temetett dombra; pillogó hó-szemek repdesnek mindenfelé, mint nyárbann a' verőfényenn az apró legyetskék. Gyönyörködve lehet látni a' fák' fekete törzsöke mint áll ki, el-szórva egymástól, a' fejjérség közzül, görbén széllyel-hajlott ágaival; akár azt, miként mennek keresztül a' fekete tövisk-sövények a' fejjérségenn. Szép azt nézni, hogy a' zöldellő vetés amarra a' mezönn, mint üti-ki fejét a' hóból, 's mint egyvelíti-össze a' zöld színt a' fejjérrrel. Szépen ragyognak a' közellévő bokrok, vékony ágok dérrrel van bé zifrázva, és a' vékony pók-madzagok.”²²

A *Palémon* című idillben a meglehetősen idős, kilencvenéves címszereplő számára leginkább az jelenti a gondot, meg tudja-e hálálni osztályrészét:

„Millyen szép minden körülöttem! Öröm' és háladás' szava mind az, a' mit hallok. A' madarak a' levegöbenn, a' Pásztorok a' mezönn éneklik örvendezéseket; a' tsordák is bögik örömöket a' pázsitos halmonn 's a' vizenyös völgyenn. – Meddig, Istenek, meddig fogom még én jóságtok' jeleit el-fogadni? Kilentzvenedikszer láttam most az esztendő részeinek tseréjeket, és, ha mostanról vissza-tekintek születésem' órájáig, arra a' hosszú nézésre, melly vége felé láthatatlan tisztasággá tűnik-el szemem előtt, mint emelkedik-fel akkor meljem! Elegendő háladás é, Istenek, az az öröm, mellyet nyelvem ki nem mondhat? azok a' könnyek, mellyek szememből sűrűen folynak-le?”²³

A pásztorok boldogsága azonban nem eleve adott. Az ő világukban is vannak rossz dolgok, isteni vagy természeti csapások, betegségek. Ők azonban részint nem látják a rosszaságot – a télben is észreveszik a szépet, illetve csakis a szépet veszik benne észre, részint pedig aktív tevékenységgel megváltoztatják, megoldják a rossz helyzeteket. A rengeteg pásztori henyélés, dalolás, lantjáték és furulyálás, illetve legfeljebb néhány állat legeltetése mellett néhányszor valódi munkaként felfogható tevékenységet végeznek a szereplők. Az *Amyntás* című idillben idején „reggel jött-ki a' szegény Amyntás a' sűrű ligetből, 's kezébe' hozta baltáját. Sövény-karókat vágott magának, 's meg-görbedve vitte terhét.” Észrevett egy sebes patak szélén álló fiatal tölgyet, ami kidőlni készült, mivel a víz kimosta a földet gyökere közül. Ő természetesen megsajnálta a fát, és „töltést kezdett a' már kész karóból a' fa' töve körül fonni, 's friss földdel töltötte-meg azt.”²⁴

A történet már így is elég szép lenne, folytatásával azonban még szebb lesz. A fiatal tölgy istenasszonya ugyanis megjutalmazza jó tettéért a pásztort, aki viszont nem saját maga, ámde szomszédja számára kívánja, hogy gyógyuljon meg aratás óta tartó betegeskedéséből.

A *Mycon* című idillben az Apolló templomához a perzselő pusztaságon át igyekvő két ember egyszer csak egy árnyas ligetbe ér. A ligetben egy lánykával találkoznak,

²² GESZNER' *Idylliumi*, i. m., 43.

²³ *Uo.*, 54.

²⁴ *Uo.*, 47.

aki elmeséli nekik a liget keletkezésének történetét, miszerint apja, Mycon idecsalt egy forrást, és köré árnyékot adó fákat ültetett:

„Halála felé, gyakorta járt ide, le-ült az út mellett, köszöntötte az idegen Bújdosót, 's enyhülést nyújtott az el-fáradtnak 's a' szegénynek. Hát ha híves árnyékot ültetnék ide, 's egy híves forrást vezetnék az árnyékba? Messzire nints se árnyék, se forrás. Így enyhíteni fogom, ha már régen meg-leszek is halva, az el-fáradttakat, és azt, a' ki a' hőségbe' eped. Így szólla, 's a' leg-hívesebb forrást vonatta ide a' mezőről, 's gyümölcstőző fákat ültetett körülte, mellyek egymás után, korántabb vagy későbben, érnek.”²⁵

E két példánál pedig az is látszódik, az *Idylliumok* világa három okból maradhat fent: kell hozzá a szereplők tevékenysége, kell a tudás, amivel ez a tevékenység jól elvégezhető (a Vörös Imre által említett részletesen megtervezett szerelem-kert létesítése a Lycas és Chloé első csókjának helyszínéül szolgáló szilfánál is remek példája ennek), és végül kell a jól végzett munka mellé nyilván annak eredményeként is kapott isteni áldás. Amyntás kérésére Palémon felgyógyult, de Amyntásnak is bő áldás szállott nyájára, gyümölcsösére s legelőjére, „mert az Istenek nem hagyják áldás nélkül a' jótételt”,²⁶ Mycon munkája végeztével elment Apolló templomába, és áldásért könyörgött ültetésére:

„Kegyelmesen hallgatta-meg az Isten a' könyörgést. Jókora reggel ébredt-fel más nap 's ki-nézett az útra, – 's ímé! a' hová tsemetéket ültetett magasra nyúlt fákat látott.”²⁷

Végezetül rá kell mutatnom, az is világosan kiderül a szövegből, mi nem része az *Idylliumok* világának. Már Vörös Imre is beszélt arról, hogy Gessner *Idylljeibe* társadalmi mondanivalót is beleláthatunk, jelesül a kunyhó és a kastély, a városi és a falusi élet szembeállítását, vagy ha tetszik, a paraszti élet apoteózisának hirdetését. Szerintem ennél egy kicsit többről is szó lehet. A falusi élet dicsérete kétségtelenül látható: *Menalcás, és a vadászó Aeschines* című idillben az ifjú Menalcás megsegíti az eltévedt vadászt, vizet és élelmet ad neki, majd kivezeti az erdőből, mikor azonban Aeschines hálából meg akarná ajándékozni vagyonnal, be akarná költöztetni a városba, Menalcás a leghatározottabban elutasítja a városi életet, és a maga falusi világát dicséri:

„Félelem nélkül élek itt a' szalma-fedél alatt, 's mentt vagyok alatta a' széltől és az esőtől. Nintsenek ugyan magas oszlopok körülte, de vagynak rakott alma-fák 's fürtös szőlő-vesszők. A' közel-lévő forrásból agyag korsóba' hozok vizet. Édes mustom is van, 's azzal élek, a' mit a' nyájam és gyümölcstőm ad; 's minthogy arany és ezüst nints' asztalomonn, virágot szórok rá.”²⁸

²⁵ Uo., 81–82.

²⁶ Uo., 47.

²⁷ Uo., 82.

²⁸ Uo., 57.

A *Szélvész* című idillben két pásztor egy kereskedőhajó pusztulását nézi végig a viharos tengeren, megtalálják a parton a hajóról származó kincsesládát, azonban lemondanak róla, maguk ugyanis elítélik a kereskedést, a vagyonszerzést. Elteszik a kincset, hogy odaadhassák annak, aki keresi, miután azonban végül senki sem jelentkezik, templomot építenek a pénzből.²⁹ Egyértelműen és nagyon határozottan elutasítják a pásztorok a harci világot is. Az egyik idillben posványba tévednek a legelésző juhok, a pásztorok utánuk mennek, hogy kihajtsák őket a hantos partra, és így ösztörtött sírkövekbe botlanak. A látvány egyértelmű elutasítást kelt bennük, elítélik az egykori hőseket, és megelégedéssel nyugtázzák, hogy a természet maga is nevetségessé teszi a sírt: „Széllyel omolva van már is Sír-köve, 's hamva a' posványba ömlött; a' medentzébe pedig békák költenek. Millyen tsúfosan ül a' vérengző Vitéz' sisakján ez a' kis béka; itt pedig rémitő kardján mint mász egy tsga-fel!”³⁰

Zárásul az *Idylliumok* utolsó szövegéről kell szólnom. Vörös Imre azt írja, a paraszti élet apoteózisa hirdetésének egyik folyományaként a sztoikus megnyugvás kertjével is találkozunk az utolsó idillben, és ezzel azt sugallja, a záró idill nem üt el a többitől. Meglátásom szerint azonban *Az én kívánságom* című szöveg egészen más világot reprezentál, mint ami a megelőzőekben látható, noha távolról tekintve valóban hasonlóknak látszanak.

Az én kívánságom narrátora azt kéri, hogy életét „távol a' Város lármájától”, „alacsony hajlékban”, „egy kis falusi kertetskébenn, el-rejtve a' híresedés és irígy szem elől”³¹ tölthesse el. Kétségtelen: az alacsony hajlék, és főként a kertecske lehetne egy, a többi idilli kert és hajlék közül. Maga a narrátor azonban a legkevésbé sem úgy érez, és úgy viselkedik, mint az *Idylliumok* pásztor hősei. Zavarja őt a kellemetlen időjárás, akár túl meleg, akár túl hideg van, akár esik az eső. Kertjét nem maga műveli, de kertészt tart erre, akivel legfeljebb a könnyebb, nem megerőltető munkákat végzi együtt, és aki mosolyogva nézi, mikor gazdája olykor megpróbál egy keményebb munkát. Egyértelműen jelzi a narrátor a többi mezei munkás, a földműves szántóvetők, a szüretelőktől tartott távolságát is. A másik oldalon viszont az elmélkedő sétálgatás, az érzékeny irodalom szerzőinek: Klopstock, Bodmer, Breitinger, Wieland, Kleist és Gleim olvasása, valamint az alkotás mint számára legfontosabb tevékenységek megnevezésével deklarálja a narrátor: ő értelmiségi, alkotó művész.

„Agg dió-fák' bółtja alatt állana magános házam 's ablakai előtt lengedező szellők, híves árnyék 's nyúgodalom lakozna. Egy kis udvart is fognék-fel házam' békességes ajtaja előtt, 's szőlővel bé-futott ernyöm alól tiszta forrást vonnék belé. [...]

A' házam megett volna tágas kertem, mellybenn az együgyü Mesterség barátságos segítségére volna a' Természet' kedves Phantáziáinak; de nem támadna-fel soha ellene, hogy el-nyomván, visszasz formákra faragja tsemetéit. Mogyoró bokor venné azt sövény gyanánt körül 's a' végébe' vad-szölő ernyők állnának; oda bújnék-el gyakorta a' Nap' meleg sugári elől, 's onnan nézném az el-égett képü Kertészt, mint ássa tábláimat jó ízü zöldségnek. Néha ki is venném kezéből az ásót meg-kívánván a' munkát tőlle, 's

²⁹ Vö. GESZNER' *Idylliumi*, i. m., 94 –95.

³⁰ GESZNER' *Idylliumi*, i. m., 87.

³¹ Uo., 109.

próbálgatnám magam' azalatt, míg ő félre fordúlva nevetné kevés erőmet; vagy a' fel-
oldozódott tsemetéket kötném újra karójokhoz, 's együtt tisztogatnánk a' rósa bok-
rokat, 's az el-szórtt szegfő' és lilium' tövét. [...]

Gyakran egész éjfélig járnék a' Hóld' tsendes világábann, mélj gondolatokba' me-
rülve a' Világ' épülete felől, az alatt, midőn felettem számlálhatatlan Világok 's Napok
ragyognának. [...]

Mikor pedig a' kedvetlen esős idő, a' tél' hidege, vagy a' rekkenő nyár el-tiltana a'
sétálástól, bé-zárkoznám kis kamarámba, 's a' leg-nemesebb társasággal múlatnám ma-
gamat; azokkal a' nagy Lelkekkel, a' kik, Díszei az el-múlt Századoknak, böltsességeket
tanító könyvekbe öntötték; tiszteletet érdemlő Társaság, mely Lelkeinket eredeti mél-
tóságára emeli! [...]

Én is le-írnám gyakorta azokat az énekeket, mellyeket magános sétálásombann ké-
szítettem, a' setét berkekbenn, vagy az omló patak mellett, vagy a' szőlő-ernyőbenn a'
hóld' fényre alatt. Vagy Rézre metztetteimet venném elő, 's nézném, mint követték a'
Természetet a' nagy Mesterek, 's olykor magam is követném példájokat, 's rámára
vontt vászonra tenném-által gyönyörű Scenáit.”³²

A záró idillben megjelenő beszélő és a kívánsága révén megismerhető világ tehát a
legkevésbé sem azonos a korábbi idillekből megismerhető világgal. *Az én kívánságom*
beszélője egy művelt, érzékeny művész, akinek vágyott világa csak felszínesen nézve
azonos a pásztorok világával, és ezzel alighanem leckét kapunk arról is, a fenntart-
hatóságnak megfelelő világ már régen is fájdalmasan messze volt a valódi megvaló-
sulástól.

³² *Uo.*, 109–112.

Testábrázolás a XVIII. században

Kép és regény

(a bécsi nők) Kazinczy 1803-ban Bécsben járva egy olyan kiállításra is ellátogat, ahol egyszerre kell szembesülnie a meztelen test ábrázolásának két, egymással gyökeresen szemben álló hagyományával, egyrészt az átesztétizált meztelenség winckelmanni eszményével, másrészt pedig a libertinus–szenzualista test felkavaróan nyílt szexualitásával. Antonio Canova szobrainak és a minden irányból megtekinthető női testnek a leírása nem meglepően erkölcsi ítélettel is társul:

„[...] Canovának egy igen bájos csoportja: Amor és Psyche. A' leány hanyatt fekszik, félig beleplezve, Amor a' leánynak feje felől hajlik-el felette, 's ez két tenyerével vonja csókjára az isteni legénykét. - van egy álló Psyche is, a' lépével. Ebbe én úgy belé tudnék szeretni mint a' Medicisi Venusba szerettek mások. Van egy cabinet, mellybe két ftért bocsátatik be a' Néző, holott az egész Galleriet 20 vagy 40 xért láthatá. Nem tudván mit fogok ott látni, megnyitátám. Egy meztelen leány egy tűkörasztalon áll, hogy a' tűkörben láthassa a' szem a' mit külömben nem láthatna. Körülte Háremi personázok, kik a' Nézőt ingereljék. 'S a' Bécsi Polizey ezt elnézi! hiszen a' gondolat 's munka nem is Mívész munka. A' Polizeynak a' Bécsi nép moralitására, 's ízletére több gondjának kellene lenni.”¹

Canova Psychéjének szép, de végeredményben aszexuális teste mindenekelőtt antropocentrikus műveltségsmény és tradíció, a tűkörasztalon szemlélhető meztelenség azonban a test szexualitásával szembesít, ami persze egyszerűen megítélhető erkölcstelenségként. Az elzárás szimbolikus, van és még sincs egy olyan hagyomány, amely a test biológiai meghatározottságára kérdez rá, de nyilvánvalóan jelen van a teológiai, a képzőművészeti, a filozófiai és az irodalmi múltban egyaránt. A XVIII–XIX. század fordulóján a testről való gondolkodásnak ez a kettőssége egyértelműen és mindenekelőtt eszmetörténeti-filozófiai alapú, amelyben a neoklasszicista antikvitásmény és az ember biológiai meghatározottságának ijesztő evidenciája feszül egymásnak. Ennek a sajátos ellentétnek a megértéséhez azonban nem egyszerűen ezek a kontextusok adnak értelmezési keretet, hiszen ezek is erednek valahonnan. Ez a történetiség pedig egyértelműen azt mutatja, hogy a felvilágosodás időszakában a testhez kapcsolódó diskurzus megértésében nem kerülhető meg a teológiai háttér feltárása, illetve a kétféle diskurzus érvényesülési területeinek megfigyelése. Ebben a

¹ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, 2009 (Kazinczy Ferenc művei, 1. osztály, Eredeti művek), 290.

tanulmányban, egy nagyobb munka részeként, a felvilágosodás emberképének ezt a vallási kontextusát igyekszem feltárni, persze sajátosan fókuszáló nézőpontból, mégpedig a Kazinczy által tapasztalt vizuális-plasztikus emberábrázolás megfigyelésével.

(*mater dolorosa*) A paradoxon jelensége, akár tudományos tézisként, akár irodalmi alakzatként, sőt akár hétköznapi életünket szervező jelenséggként vetünk vele számot, azért rendkívül izgalmas, mert mindig magyarázatra és értelmezésre szorul, ezért magában hordozza a narráció felnyitó kényszerét, szemben az egyértelmű dolgok bezáruló némaságával. A keresztény kultúra egyik fontos paradoxona a testről szól, amelynek lenyomata az európai művészet történetében természetesen megkerülhetetlenül és ab ovo jelen van annak eredményeként, hogy a berendezkedő keresztény kultúra, integrálva a zsidó hagyományokat is, visszaautásítja az antikvitás testkultuszát.² Ennek egyik lehetséges alapja a zsidó vallás testetlen, ábrázolhatatlan és szóban megnevezhetetlen istene, ami radikális különbséget mutat az antik kultúra antropocentriskusságához képest. A másik pedig kétségtelenül az alteritás időszakának egyik legfontosabb belátása lehet, amely a transzcendencia értelemadó közegében az evilági életet mindössze átmenetinek tekinti, így a testet a lélekkel, a nem anyaggal szemben kikerülhetetlenül leértékeli. Jézus (és a szentek) ábrázolása a bibliai tanítások belátásai szerint viszont szükségképpen az ember ideáltipikus reprezentációjává válik, ezáltal az ember teomorf, Jézus pedig antropomorf alakot ölt,³ megkerülhetetlenül a középpontba állítva és a szemlélődés tárgyává téve a testet.

A keresztény test paradoxona a fájdalomban is megragadható: Jézusnak a Via Dolorosán a keresztthalálig vezető útja a megváltásban nyer értelmet, a passióban jelenlévő fizikai, mentális és spirituális szenvedés megélésében. Ez a fájdalom azonban mindenekelőtt szimbolikus és szublimált fájdalom, ábrázolása a képzőművészetben szinte kizárólagosan átesztétizált a reneszánsznak az emberi test architektúráját a középpontba állító időszakában. A test és tőle elválaszthatatlanul az ember biológiai meghatározottsága erőteljesen a háttérbe szorul, *humilis* mivoltát elfedi vagy megpróbálja elfedni társadalmi-kulturális meghatározottsága. Az emberi testet sújtó fájdalom durvasága így végeredményben szükségképpen nem a humanizmussal születő kulturális antroposz eszményének középpontjában rögzülő férfi⁴ attribútuma lesz, hanem az ebből az ideálból kiszoruló nőé. A fizikai fájdalomnak a női testbe írása eleve adottként van jelen a keresztény kultúrában, az első emberpár paradicsomi

² Hans BELTING, *A test képe mint emberkép* = H. B., *Kép-antropológia: Képtudományi vázlatok*, ford. KELEMEN Pál, Bp., Kijárat, 2003 (Spatium, 2), 109.

³ *Uo.*, 110–111.

⁴ Vö. Edgar MORIN, *Az ember belső megkettőződtsége* = *Antropológia az ember halála után*, szerk. Dietmar KAMPER és Christoph WULF, ford. BALOGH István, Bp., Jószyöveg Műhely, 1998 (Jószyöveg könyvek), 15–27. Morin fonák humanizmusnak nevezi a nyugati gondolkodást a modernitás óta tipikusan meghatározó antropocentriskuságot, amely az embert az objektív világgal szembeállított isteni, abszolút szubjektumnak tekinti, illetve korlátozza az eszményi emberképet „a racionális, fehér bőrű nyugati felnőtt férfi maskulin, fizikai jellemvonásaira és az általa létrehozott technikai civilizációra.” (18.)

bűnbeesésével. Isten tiltásának megszegésével Éva büntetése, az ártatlanság elvesztésén felül, a terhességhez és a szüléshez kapcsolódó fájdalom sújtása lesz,⁵ mintha csak a nő *visel*né és hordozná a Jézus által megélt testi szenvedéseket. Mindemellett pedig a nő büntetésként interpretált fájdalma a nemiséget is tematizálja, a szexualitást emelve végeredményben az értelemadás középpontjába.

A reneszánsz festészetben, ahol a meztelen emberi test anatómiai szépségének ábrázolása alapvetően két területen, Jézus passiójában és mitológiai alakok történetében volt megvalósítható, a fájdalom és a szenvedés megragadása rendszerint kizárja a testi szenvedés és kegyetlenség megmutatását, illetve a meztelenség öncélú színrevitelét. Jézus meztelen testének szemlélése ráadásul egybeesik fontos teológiai problémák tematizálásával: a kép realitássá teszi Jézus testét, kereszthalálát, valamint létezésének bizonyítékát adja.⁶ Az ember kulturális meghatározottságának jelentősége a meztelen test ábrázolásában természetesen kiiktatja vagy legalábbis elfedi az izgalom és az élvezet lehetőségét. A test így egyben tabu is, a Jézusban ábrázolt ember alakjában egy történet reprezentálódik, rendszerint a gyermek és a megváltás története, ami elfedi a meztelenségnek és a megkínzott test fájdalmának felzaklató erejét. Nyilvánvaló azonban, hogy éppen az elfedésben, az elrejtésben válik nagyon erőteljessé a test biológiai meghatározottságának megkerülhetetlensége, a megmutatásban való elfedés egyben az elfedésben való megmutatás is. A meztelenség ábrázolása így szükségképpen soha nem enged kizárólagosságot a kulturális kódok működésének,⁷ hanem mindig játékba hozza a test biológiai funkcióit, amelyek közül a befogadásban is rendszerint megismétlődő fizikai fájdalom és vágy a leghangsúlyosabb. Úgy tűnik azonban, hogy különféle okok miatt a meztelen test biológiai meghatározottságának ábrázolása, különösképpen a fájdalom és a vágykeltő szexualitás értelemképző megmutatása egészen egyszerűen kiszorul a kánonból. A (keresztény) testre rakódó paradoxonok továbbra is magyarázatra várnak, a kulturális és a biológiai meghatározottság megkerülhetetlen kettőssége a reneszánsz festészet Krisztus-ábrázolásaival végeredményben zsákutcába jut vagy legalábbis nem sikerül feloldania a paradoxonokat. A meztelen test által integrált szubverzió, amely a fizikai fájdalomban és a szexualitásban határozható meg, mindennek ellenére természetesen nem tűnik el az emberábrázolásokból, ám radikális téma- és médiumváltáson megy keresztül, aminek jelenségeire alább kívánok példákat hozni. Fájdalom és szexualitás, szenvedés és szenvedély, illetve a test meztelenségének megmutatása a XVIII. századra transzponálódik a nő alakjába, s a festészet ábrázolási technikáit integrálva az anatómiai grafika és szobrászat, illetve a regényirodalom izgalmas világába kerül át, amelynek oka- it szintén magyarázni próbálok.

⁵ „Az asszonyinak monda: Felette igen megsokasítom viselősséged fájdalmait, fájdalommal szűlsz magzatokat; és epekedel a te férjed után, ő pedig uralkodik te rajtad.” (Mózes 1., 3.16, Károli Gáspár ford.)

⁶ BELTING, *i. m.*, 110.

⁷ Edgar Morin tanulmánya szerint az ember tanulmányozása és ezáltal önmegértésének lehetőségei akkor lehetnek adottak, ha belátjuk, hogy „[a]z ember éppen annálfogva teljességgel emberi, hogy lényege szerint egyidejűleg teljességgel és egészében természeti, egyszersmind pedig teljességgel és egészében kulturális lény.” MORIN, *i. m.*, 27.

(*Bellini, Antonello és nem melleleg ifj. Holbein*) Három reneszánsz festő Krisztus-ábrázolásának rövid bemutatása kiváló példája lehet a test reprezentációjában megke-
rülhetetlenül jelenlévő paradoxonoknak, amelyekről fentebb tettem említést. Giovanni Bellini 1470 körül, illetve 1475-ben megfestett *Pietà*⁸ Hans Belting elem-
zése szerint kiválóan reprezentálják, hogyan távolodik el a reneszánsz festészet Jézus
és a szentek ábrázolásának ikonikus hagyományától. Radikális változást jelent töb-
bek között a közeli nézőpontra szerkesztett képkivágot helyett a drámai képi cselek-
mény megjelenése, illetve ettől nem elválaszthatóan megmutatkozik és hozzárende-
lődik az archoz a test.⁹ Az 1470 körül keletkezett táblaképen a halott Krisztus két
mellékalak, Mária és János ölelésében látható. Ám mindazzal együtt, hogy az anya és
a legkedvesebb tanítvány arcáról sugárzik a gyász, a kétségbeesés és a részvételtetés
ereje, a halott test rituális bemutatásának aktusában nincs meghatározóan jelen a fi-
zikai kegyetlenség és a test múltékonysága. A mellékalakok nem megtámasztják, in-
kább csak szeretetüket kifejezendő, ölelik Krisztust, akinek ágyékáig fedetlen izom-
zata vitalitástól árad, a kereszthalál sebei jelzésszerűek, nem rettenetet keltenek, ha-
nem történeteket idéznek fel.¹⁰ Az 1475-ben keletkezett *Angyalos Pietà* továbbviszi
az előbb bemutatott kép testábrázolásának esztétikumát, az atlétikus test szépségét
és a szenvedés erejének háttérbe vonását, az ikon hagyományainak újraértésével.¹¹
Nem érdektelen a sebet viselő kezek tanulmányozása sem, az előbbi festményhez
hasonlóan Krisztus kezei nem erőtlenségről vagy merevségről tanúskodnak, hanem
sokkal inkább a test finom szépségét reprezentálják.

Antonello azonos címet viselő festménye (szintén 1475-ből) radikálisan különbö-
zik a Bellinitől ismert kiegyensúlyozott kompozíciótól, mind a mellékalakok, mind
a perspektíva, mind pedig a testábrázolás elveinek tekintetében.¹² Míg Bellininél na-
gyon erőteljesen érzékelhető az ikonikus ábrázolásban rejlő allegorikus értelmezés,
amely a *Pietà*-típusú alkotások esetében mindig a halott rituális bemutatásában kap
jelentést, addig Antonello a bibliai cselekményt szó szerint értelmezi, így festményén
a halott Krisztus teste nem részvétet, hanem borzalmat kelt.¹³ A meztelen testen jól
érezhető a halál pusztító ereje, a kínzás fizikai fájdalma, a kereszthalál sebei ér-
zéketlenül hangsúlyosak, mélységüket a vér realisztikus színe jól kiemeli. A bordák
közül kifolyó vér a tekintetet az ágyékot fedő drapéria mögé vezeti, ahonnan a hatá-
rozottan kilátszó fanszörzet nem enged a test nemiségétől elvonatkoztatni. A nemi
szerv egyértelmű megidézésével Jézus szexualitásának tabuja durván megsérül, ami
egyben alakjának allegorikus rétegzettségét is tovább rombolja. A test ijesztően hát-
rahangyatlak, a fej hátracsuklik, az áll leesik, Krisztus jobb kézfeje pedig durván visz-

⁸ Lásd 1. és 2. képmelléklet.

⁹ Hans BELTING, *Giovanni Bellini: Pietà*, ford. SCHULCZ Katalin, h. n., 1989, 8–9.

¹⁰ *Uo.*, 12–13.

¹¹ A képen a mellékalakok ezúttal angyalok, akik az előző képhez hasonlóan inkább ölelik, semmint tartják Krisztus testét. A narrációra lehetőséget nem adó fekete háttér, a felső sarkakban elhelyezett betűk (IC és XC), a Krisztus fejét ölelő glória erőteljesen az ikonikus hagyománnyal való párbeszédre utalnak. Vö. BELTING, *i. m.*, 54, 61.

¹² Lásd 3. képmelléklet.

¹³ *Uo.*, 54.

szatörrik a halott test ránehezedő súlyától. A rendkívül széles, erős állkapcsokkal és járomcsontokkal rendelkező arcot izzadságtól csapzott haj keretezi, amelyről vér csöpög a kulcscsontra és a mellkasra. A nyitott száj a lélek eltávozására, vagyis a halál visszafordíthatatlan beálltára utal. A test tehát önmaga pusztulásában, a fájdalom és a nemiség együttes és leplezetlen ábrázolásában mutatkozik meg, elnyomva a képben jelenlévő elbeszélés kulturális vonatkozásait. A Krisztust tartó síró angyal szerepe is a test anyagságát erősíti, szemben az allegorikus jelentéssel, a kép aszimmetriáját erősítő alak nem a halott rituális bemutatását reprezentálja többé, hanem Krisztus hátrahanyatló testét tartja, amellyel ez az aktus irreális erőmutatvánnyá alakul.¹⁴

Nem ennyire egyértelműen vulgáris, pontosabban egészen másként mutatkozik meg ifj. Hans Holbein *Halott Krisztus* (1522) című festményén az emberi test biológiai meghatározottsága.¹⁵ A kép egyszerre hozza játékba a keresztény ikonográfiai hagyományokat és a fizikai szenvedés durvaságának az ábrázolását a sírban fekvő tetemen. Belting szerint „a festő a tűzzel játszik”, mert „visszas egyensúlyt tart fenn az anatómiai alak és az apollóni ideál között.”¹⁶ Julia Kristeva képelemzése Dosztojevszkij *Félkegyelműjének* ekphrasisát idézi fel Holbein festményéről („Ezt a képet!... Ezt a képet! De hát ennek a képnek a láttára némelyik ember még a hitét is elveszítheti!”), koncentráltan megmutatva az elemzés problémafelvetését, amely a brutálisan megkínzott, halandó test és a bibliai megváltástörténet, vagyis a biológiai és a kulturális jelentés gyakorlatilag egymást kizáró jelenléte köré rögzíthető.¹⁷ A kép tehát ennek a konfliktusnak az illusztrációjaként is szemlélhető, amely végeredményben a keresztény hittételeket háttérbe szorítva antropológiai tézist fogalmaz meg, amennyiben a halált az ember deszakralizált létének végső lényegeként értelmezi.¹⁸ Nem mellékes persze az sem, hogy a halott Krisztus mint téma ezúttal nem Pietà-feldolgozás, a halál jelentette véglegességet a szűk sírban fekvő magányos test teszi egyértelművé, amelyet tovább erősít az Antonellónál is jelentésteli nyitott száj és elkínzott tartású kéz.

Antonello és ifj. Holbein különleges perspektívára szerkesztett egyedülálló testábrázolásai alapvetően különböznek a keresztény ikonográfiát alapjaiban megújító Bellini témafeldolgozásaitól. Ezek a szemléletükben kivételes testértelmezések a keresztény test paradoxonát tematizálják, párhuzamosan fókuszba helyezve az atlétikus test szépségét, humilis mivoltát, a fizikai fájdalmat, a testet érő kegyetlenséget, az ember biológiai meghatározottságának uralhatatlan vonásait. Ezek a testábrázolások azonban nem válnak kanonikussá a nem teológiai tárgyú képzőművészetben sem, annak ellenére, hogy a reneszánsz időszakára a test biológiai meghatározottságának kíméletlen megmutatása az orvostani boncolások terjedésének köszönhetően, az anatómiai színház intézményében vagy a művészi igényű anatómiai metszeteken

¹⁴ Uo.

¹⁵ Lásd 4. ké melléklet.

¹⁶ BELTING, *Képhantropológia, i. m.*, 114–115.

¹⁷ Julia KRISTEVA, *Holbein Halott Krisztusa = Narratívák 1. Képelemzés*, szerk. THOMKA Beáta, ford. Z. VARGA Zoltán, Bp., Kijarat, 1998, 37–42.

¹⁸ Uo., 44.

hétköznapivá vált.¹⁹ A Krisztus testében ábrázolt kulturális antropológiai igény megmutatása, felnyitása vagy akár megkínzása végeredményben tabuvá válik, s a művészetek rejtett területeire és témáiba vonul vissza. A zárt test szépségének és a nyitott test felforgató erejének története tehát folytatódik, tovább mélyítve a kulturális és a biológiai meghatározottságú test közötti szakadékot.

(a kettős Vénusz) A fájdalom és a vágy megértésére irányuló antropológiai igény sajátos helyet kap a női test ábrázolásában, amely így látszólag függetleníthető a hivatalos ember- és/vagy testképtől, alakjában tehát valójában direktebb módon megfogalmazhatók az emberi test izgalmas paradoxonai. Georges Didi-Huberman Sandro Botticelli talán legismertebb festményén, a *Venus születésén* (1484–1486 körül) keresztül mutatja be a test meztelenségének nyomán uralhatatlanul feltámadó nyugtalanságot.²⁰ A fedetlenségében megmutatkozó test az ideális női szépséget reprezentálja a szerelem istennője alakjában. Ám a rendkívül izgalmas elemzés belátásai szerint a habokból születő Venus testének szoborszerű hidegsége, illetve a távolba révedő tekintete által kifejezett magányossága lehetetlenné teszi a testéhez való hozzáférést, a behatolást, hiszen a szemei arról vallanak, hogy éppen azt felejtí el, amit az emberek számára jelent, vagyis a szerelmet.²¹ Meztelensége éppen ezért paradox meztelenség, égi, szublimált tökéletessége végeredményben elfedi nemiségét és biológiai meghatározottságát, megtestesítve a Platón *Lakomájából* ismert Égi Aphroditét, a később *Venus coelestis*nek nevezett eszményt. Az égi szerelem istennője persze éppen ezzel a felejtéssel és elfedéssel teszi jelenvalóvá párját, a Közöséges Aphroditét, vagyis a *Venus naturalist*. Kenneth Clark szerint Venus kettőssége, az elfedésben rejlő megmutatkozás, a felejtés általi felidézés teszi egyáltalán lehetővé, hogy a meztelen női test ábrázolható legyen az európai művészetben: „A gyötrő és mértéktelen testi vágy a legkorábbi időktől fogva képekben keresett enyhülést, és az európai művészet egyik örökké visszatérő törekvése, hogy ezeknek a képeknek olyan formát adjon, amelyben Venus közönségesből égivé változhat.”²² A meztelen női test így bizonyos kontextusba kerülve nem felkavaró, hiszen megszabadítható Éva fáj-

¹⁹ A köztudatban nagyon erős az az elgondolás, miszerint a középkor teológiai megfontolásokból tiltotta a boncolást, a test felnyitásának tabuja az orvostörténeti kutatások belátásai szerint nem ennyire egyértelmű. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a XIV. századtól az anatómia gyakorlati oktatása, vagyis a boncolás már magától értetődő az orvosi fakultásokon. VIII. Bonifác sokat, de rosszul citált pápai bullája *De Sepulturis* címmel 1300-ból nem az anatómiai célú boncolásokat tiltja, hanem a keresztes lovagoknak azt a gyakorlatát, melynek során elesett társaik testét feldarabolva csontjaikat kifőzték, hogy a hazakerülő maradványok azután szentelt földben nyugodhassanak. Vö. Prof. dr. SCHULTEISZ Emil, *Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson, Orvostörténeti Közlemények* 1994, 147–148. sz. 7–24, idézem innen: <http://www.geocities.com/tapir32hu/tankonyv.html> (2009. 10. 15.)

²⁰ Lásd 5. képmelléklet.

²¹ Georges DIDI-HUBERMAN, *Ouvrir Vénus: Nudité, rêve, cruauté* [a. m. 'felnyitni Venust: meztelenség, álom, kegyetlenség'], Paris, Gallimard, 1999, 11–12.

²² Kenneth CLARK, *Az akt: Tanulmány az eszményi formáról*, ford. VÁRADY Szabolcs, [Bp.], Corvina, 1986, 77.

dalmat érdemlő bűnösségétől, a hústól és a vágytól, vagyis deszexualizált és egyben dekulpabilizált lehet látszólagosan.²³

Mivel azonban nyilvánvaló a jelenség paradox mivolta (nem erotikus, ráadásul erkölcsös meztelenség), joggal gyanakodhatunk, hogy Botticelli Venus-ábrázolásának önmagában kell hordoznia saját magyarázatát, saját allegóriájának megfejtését. Didi-Huberman arra figyelmeztet, hogy a festmény mindenekelőtt illusztráció, egy mitológiai történet képpé alakítása, amely az égi Venus tisztaságának és érinthetetlenségének igazolása,²⁴ illetve nem utolsósorban az emberi test kulturális meghatározottságának megnyugtató bizonyossága. A történetnek persze nem elegendő csak az epilógusát ismerni, hanem be kell járni az odáig vezető utat, hogy az égi Venus különös teste maga is elolvashatóvá váljék. A *Nudité impure: entre pudor et horror* [a. m. 'tisztátalan meztelenség: pudor és horror, vagyis szemérem és borzalom'] című fejezet, ahogyan a festményt narrációként tárja fel, nem enged megfeledkezni Vénusz születésének végeredményben közismert, de kellőképpen talán nem értelmezett előzményeiről. A festmény hátterét az a zavarosan habzó tenger adja, amely egyben az égi Venus eredetét is tartalmazza, vagyis Uránus (Uránosz) nemi szervét, az ég istenének történetét, akit saját fia, Saturnus (Kronosz) kasztrál a hataloméért. Az égi Venus tehát per definitionem az égből születik, egészen pontosan azonban az ég kasztrációjából, egy aláhulló nemi szervből, borzalomból, szenvedésből és fájdalomból.²⁵ A fejezet frappáns konklúziója szerint nem létezik tehát égi szépség kasztráció nélkül, amit úgy fűzhetünk tovább, hogy a testábrázolás mindig narráció is egyben, a testre rakódott történetek lebontása, a testen nyugvó kulturális lepel fellebbentése. A kulturális és biológiai meghatározottságú test kettőssége pedig, amely az égi és a földi Vénusz kettősségétől sem függetleníthető tehát, sokszor éppen azáltal kelt félelmet, mert nehezen irányítható testi vágyat generál és fizikai fájdalmat idéz meg.

(*segítség, segítség, izgató kegyetlenség*) Casanova a következő vallomást teszi egyik szerelmének: „Termeted, lábad, térded, combod, csípőd, feneked tökéletes mása Vénusz Anadioménének, akit oly sokszor láttam.”²⁶ Eleve paradox az égi szerelem istennőjének megidézésével a testi vágyak csillapítására ösztönözni, ám történetünk csak úgy teljes, ha tudjuk, hogy az itáliai csábító potenciális áldozata ezúttal Bellino, a kasztrált énekes, akinek az alakjában tehát megtestesül a Didi-Huberman által megfogalmazott *pudor és horror*, tisztaság, kínzó testi vágy, kegyetlenség és borzalom. Casanova nem akarja elfogadni, hogy Bellino kasztrált férfi, a megcsonkított testben akarja felismerni az égi szépséget, a női test ideálját. Vonzalmának legfőbb alapja egyébiránt az a meggyőződés, hogy Bellino valójában nő, s hosszasan próbál bizonyítékot találni szenvedélye igazolására. Bellino az egyik szópárbaj során a kö-

²³ DIDI-HUBERMAN, *i. m.*, 16.

²⁴ *Uo.*, 16–17.

²⁵ *Uo.*, 26–46.

²⁶ *Giacomo Casanova emlékiratai II.*, az idézett fejezetet (*Teresa – Bellino*) ford. KOVÁCS Ilona, Bp., 2000, 49. A „Vénusz Anadioméné” jelentése annyi mint 'a tengerből felbukkanó Venus', vagyis világos utalás a mitológiai történet képzőművészeti ábrázolására, az azonban korántsem bizonyos, hogy Casanova éppen Sandro Botticelli festményére utalt volna.

vetkezőképpen vág vissza Casanovának, függetlenül a testet és a testi szenvedélyt a nemi szervektől, amely egyben a kasztrációban rejlő kegyetlenség legitimációjaként is olvasható: „akár lány vagyok, akár fiú, mindenképpen szerelmes belém.”²⁷ A zavaros habokból születő Venus szoborszerű, zárt, makulátlan teste ebben a történetben tehát érzékelhetően felnyílik, kasztrált férfitestként, behatolást engedő női testként. Botticelli egy másik, nyilván kevésbé ismert festménye, pontosabban festménysorozata (1482–1483)²⁸ a test felnyitását egészen direkt módon végzi el, s minden aspektusa mellett kétségtelenül a legizgalmasabb a Didi-Huberman által tett észrevétel, miszerint a négy táblán szereplő, menekülő meztelen nőalak összetéveszthetetlenül a tengerből születő égi Venus figurája. Nastagio Degli Onesti Boccaccio *Dekameron*jából származó történetét (ötödik nap, nyolcadik novella) illusztrálja a képsorozat, amely megrendelésre készült nászajándékként, a házastársi hálószoba négy falának díszéül, végeredményben ijesztő exemplumként. A festmények ugyanis a férfi szerelmének nem engedő nő büntetését reprezentálják, akit halála után az öngyilkosságba menekülő férfi napról napra lóháton üldözve utolér, és az engedetlen nő földre bukó testét kardjával felhasítja, majd kezével a testbe nyúl, hogy a háton keresztül kiemelt szívet és zsigereket a kísértő vadászkutyák felfalhassák.²⁹ A női testet megnyitó kegyetlenség mindenféleképpen a keresés, a titkok feltárásának allegóriájaként értelmezhető, de a meztelen test ábrázolásának reneszánsz technikája is feltárulkozik benne. Leon Battista Alberti *Della pittura* című értekezésében az emberi alakok megfestéséről írva azt állapítja meg, hogy a festőnek az emberalakok megalkotása közben a meztelen testre, a lepelként viselkedő bőr alatt feltárulkozó húsrá, izomzatra és csontokra kell koncentrálnia, hogy hű képet adhasson az ember külső szépségéről.³⁰ A kifejezetten anatómiai célú ábrázolásokon, elsősorban tehát az orvostani célú metszeteken kívül a testet fedő bőr a festészetben jellemzően nem tárulkozik fel a

²⁷ *Uo.*, 50. Nem titok persze, hogy hamarosan kiderül, Casanovának van igaza, Bellino valójában Teresa, aki a pápai tiltást egy felragasztott műpénisz segítségével kijátszva kasztrált énekesként lép fel a nőket kizáró itáliai színpadokon. Casanova persze sikeresen meghódítja, s ahogy majd közel két évtizeddel később bekövetkező újabb találkozásukkor kiderül, gyermeket is nemzett neki – bogyozhatók tehát tovább a paradoxonok. A *Teresa – Bellino*-történetet egyébként CSOBÓ Péter György kiváló tanulmánya elemzi gazdag szempontrendszer alapján: *Il castrato: A testcsontkítás gender-alapú, zenetörténeti és médiaelméleti aspektusairól*, A Vörös Postakocsi, 2008/tavaszi, 33–46., illetve on-line itt: http://www.nyf.hu/vpkocsi/letoltheto_dokumentumok/2008_tavaszi/033-046-csobo-peter.pdf

²⁸ Lásd 6. képmelléklet, a sorozat 2. táblája.

²⁹ A festménysorozat részletes elemzése itt: DIDI-HUBERMAN, *i. m.*, 64–85.

³⁰ „Szükséges tehát bizonyos rendet tartani a tagok nagyságában, és az összemérés során érdemes lesz először a helyére tenni az alak minden egyes csontját, mivel ezek nagyon kis mértékben hajlanak meg, mindig egy bizonyos meghatározott helyet foglalnak el, majd erre kell illeszteni az izmait, míg végül felöltöztetni bőrrrel. Lesz azonban, aki itt ellene mond annak, amit fentebb mondtam, vagyis, hogy a festőnek semmi köze azokhoz a dolgokhoz, amelyeket nem lát. Igazuk van, amikor így beszélnek, de hát ahhoz, hogy felöltöztessünk egy embert, először meztelenül kell lerajzoljuk, aztán lehet csak leplekbe burkolni. Így megfestve a meztelen testet, először elhelyezzük a csontjait és az izomzatát, amelyeket aztán befedünk a húsréteggel, úgy, hogy nem lesz nehéz megállapítani, hol vannak alul az egyes izmok.” Leon Battista ALBERTI, *A festészetről, Della pittura*, 1436 [kétnyelvű kiadás], ford. HAJNÓCZI Gábor, Bp., Ballasi, 1997, 111.

későbbiekben sem, mindig az elfedésben való megmutatkozás teszi érzékelhetővé a testhez kapcsolódó vágyat és fájdalmat.

A XVII–XVIII. századi anatómiai metszetek viszont befogadják a felnyíló test művészi ábrázolásának témáját azzal, hogy a rendkívüli pontossággal ábrázolt izomzatokat, csontszerkezetet, belső szerveket stb. esztétikus kompozícióba, rendszerint a festészetből és a szobrászattól ismert beállításokba rendezik. Ráadásul a felnyíló testeket élő szervezetként ábrázolják, a bőrüket lepelként a testükről szinte erotikus mozdulattal levető³¹ vagy a hasfalukat széthúzó emberek a feltárulkozásban való önmegismerés megannyi allegóriái. Jól érzékelhető ezeken a műalkotás és gyakorlati célú ábrázolás határán egyensúlyozó különös metszeteken a reneszánsz testábrázolás hagyománya, az ábrázolt alakok nemcsak szemlélődésre, hanem történetek megfejtésére is figyelmeztetik a befogadót. Az imádkozó csontváz, a virágként felnyíló anyaméh, a felsőtest izomzatát megmutató, szoboralapzaton pózoló arisztokrata stb. mind kulturális kontextusba helyezik a biológiai meghatározottságú ember félelmet keltő testi vágyát és fizikai fájdalmát. A képmellékletben látható nőalak, aki a hasában rejtőző embrió titkát tárja fel, egyértelműen az égi Venus testbeállítását és felejtést kifejező tekintetét idézi, a keresztre feszített, bőrétől megfosztott férfialak pedig kétségtelenül a reneszánsz ábrázolásokból ismert passiótörténet meghökkentő újraértelmezése.³²

A zárt testű égi Venus kegyetlen és egyúttal vágykeltő felnyitásának egyik utolsó fontos példjaként értelmezhető a modernitás időszakából Clemente Susini (1754–1814) anatómiai viaszszobrász (és tagadhatatlanul képzőművész) firenzei műhelyében készült alkotása, az úgynevezett *orvosok Venusa* 1781–1782-ből.³³ A nőalak anatómiai célú szobor, de karjainak és lábainak kecses elrendezése, csípőig érő, valódi hajból készített frizurájának lágy esése, a nyakát díszítő ékszer vagy a test alá terített pazar kelme mind a testábrázolás esztétikai igényéről és reneszánsz előképek követéséről tanúskodnak, s nem utolsósorban a női test utáni sóvárgásról. A viaszszoborban megdöbbenő egységet alkot a testi vágy és a test felnyitására irányuló titokfeltáró kegyetlenség. A félrehajtott fejnek köszönhetően rendkívül erotikusan feltáruló nyakat ékesítő gyöngysor valójában a testet fedő bőrreteg leválasztását segítő hasadékot takarja el. A bőr eltávolításával az izomzat és a bordázat szemlélhető, majd a következő réteg felemelésével az emésztőszervek tárulkoznak fel, végül, ezek eltávolítása után a legvégső titkok, beláthatatlan mélységeket magukban foglalni képes üregek, a szív, a gyomor, az anyaméh, illetve a benne összegömbölyödő apró kis embrió

³¹ Lásd 7. képmelléklet. Casserio és Fialetti metszete mintha csak az Alberti festészetében részletezett emberábrázolási technika negatívjaként működne, az öltözés helyett vetkőzéseként, lásd 29. lábjegyzet.

³² Lásd 7. és 8. képmelléklet. A Vénuszt idéző nőalak Pietro da Cortona *Tabulae Anatomicae* c. metszetsorozatából származik, amelyen 1618 tájkán kezdett el a festő-építész dolgozni, de csak 1741-ben jelent meg könyvformában. A kötet metszetanyaga megtekinthető itt: <http://www.lib.uiowa.edu/hardin/rbr/imaging/cortona/index.html>

A bőrétől megfosztott Krisztus anatómiai tanulmánya Jacques Gamelin munkája 1779-ből. További metszetek a következő orvostörténeti galériában tekinthetők meg: http://www.nlm.nih.gov/dreamanatomy/da_gallery.html

³³ Lásd 10. és 11. képmelléklet.

mutatkozik meg. Didi-Huberman arra figyelmeztet, hogy a reneszánsz „ismerd meg önmagad” tanítására ez a tapasztalat egészen ijesztő válaszokat képes megfogalmazni, hiszen a test ilyen módon történő felfedezése megzavarja, képletesen vérrel és székllettel szennyezi be a kulturális antropológiáról való bizonyos tudásunkat, hiszen ezekkel a felfedezésekkel azzá válunk, akit a leginkább távolállónak hittünk magunktól, aki a legkevésbé bír megnyugtatóan biztos formával.³⁴

(*testek diszkurziválása*) A testábrázolás felforgató formái a felvilágosodás időszakára teljes mértékben speciális területekre korlátozódnak, a feltároló testeket tehát megnyugtató módon leplezik el a szaktudományok különféle ágai. Különösen izgalmas azonban, hogy a XVII. és a XVIII. századi francia regényirodalom egyes darabjai rendkívüli érzékletességgel képesek az elbeszélte történetben a festészetből ismert testábrázolást szöveggé alakítani. Krisztus megkínzott testének a megváltást kétségbe vonó ábrázolása, a vágyat keltő nőalakok szenvedéseinek megmutatása szöveggé alakul, az uralhatatlan vágyakat keltő témák a vizualitásból a textualitásba vonódnak. A kép mint a test egyik alapvető médiuma a fájdalom és a szexualitás ábrázolásában és megértésében tehát radikálisan háttérbe szorul a XVIII. századra az általa generált, akár félelmet keltőnek is megítélhető antropológiai belátások miatt. A kulturális és a biológiai antropológiában egyesülő kettősségére rákérdező problémafelvetések, mivel integrálják a keresztény ember testhez való viszonyának alapvető kérdéseit a szenvedés és a szexualitás viszonylatában, szükségképpen magyarázatot keresnek a paradoxonok feloldására, s a narratív festmények helyét a narratív szövegek veszik át.

Ezek a testről való beszédnek helyet adó regények a reneszánsz festészetből jól ismert témákat írják újra, olyan alaptörténeteket, amelyek természetesen részei a keresztény kultúrának és emberképnek, ráadásul különösen nagy szerepet szentelnek a vizuális képzelőerőnek. A *Portugál levelek* (1669) apácája, Diderot *Apácájának* (1760), illetve Sade *Justine*-jének (1791) címszereplői meghökkentő és kétségtelenül blaszfémikus módon élnek újra testi szenvedéseikben Krisztus passióját a szerelem és a szexualitás kegyetlenségeiben. A *Justine*-ben egy Rodin nevű orvos végez különös brutalitású műtéteket élő személyeken anatómiai céllal, a női genitáliák megfigyelésére, és nem meglepően a három említett regény közül ebben találhatjuk a legtöbb példát a testi szenvedések megmutatására.³⁵

A regénybeli nőalakok szenvedéseinek megmutatása persze tagadhatatlanul szenvedélykeltő is, hiszen a szemlélésre kiterített női test nemcsak az ember biológiai meghatározottságának felismerését vagy teológiai-antropológiai alapkérdések megválaszolását generálja ezekben a szövegekben, hanem egyértelművé teszi a meztelenség elfojthatatlanul felforgató erejét is. Nem megkerülhető persze annak a szintén paradoxonként érthető jelenségnek a megmagyarázása sem a szövegek olvasása so-

³⁴ DIDI-HUBERMAN, *i. m.* 112.

³⁵ Sade egyébiránt itáliai utazásai során meglátogatta a firenzei Specolát, azt a természettudományi múzeumot, amelyben Clemente Susini *Vénusza* is megtalálható, élményeiről a csak a XX. század második felében megjelent *Voyage de l' Italie* című útleírásában és a *Juliette*-ben (1799) olvashatunk részletesebben.

rán, hogy leegyszerűsítve, miként is válik a férfiból nő, miért is válik kizárólagossá a nő mint téma a szenvedés és a szenvedély alapvető emberi problémáinak megértésére irányuló szövegekben. Az alábbi szövegelemzés Diderot regényére fókuszál, úgy tekintve *Az apácára*, mint a női testben megérthető szenvedés–szenvedély diskurzusának rögzítőjére, amelyhez viszonyítva a későbbiekben Sade ikerregényének olvasása is elvégezhető.

(*a szakrális tér*) Egyszerű blaszfémiának, felvilágosult valláskritikának s persze obszcén fantáziálásnak is tekinthetjük a felvilágosodás francia regényirodalmának egyik kedvelt helyszín- és témaválasztását, a zárdát és az apácák hétköznapijait. Nyilván nem is vonatkoztathatunk ezektől a direkt módon megmutatkozó kontextusoktól az egyes szövegek olvasása során, azonban bizonyosan nem kerülhetjük meg a szövegek teológiai és ettől nyilván nem függetlenül antropológiai vonatkozásaival történő számvetést. A zárdaépület mint speciális élettér per definitionem kifelé és befelé is zárt, kívül rekeszti a társadalom természetes jelenségeit, s szűk térben zárva össze a nőket, egy sajátos közösséget hoz létre, amelyben különösen fontos jelentősége lesz a testnek. A zárdaközösség, mint minden természetellenesen zárt, deviáns közösség, a társadalmi kapcsolatok sajátos megvalósulását és ezáltal az (általános emberi közösség értelemben vett) társadalom tanulmányozásának lehetőségét mutatja. Éppen ezért működtethető a XVIII. századi zárdaregények esetében is egyfajta általános társadalomkritikai-antropológiai olvasat, amely megmutathatja például, hogy a természetes érzések és testi igények elfojtása miként is erősítik fel a gyűlöletet, az uralkodási vágyat és a kegyetlenséget, fókuszba helyezve a testhez való viszony jelentőségét.

A rendbe belépő, rendszerint fiatal lány vagy nő noviciátusának kezdetén leveti világi ruháit, s a beöltözéssel magára ölti a Krisztushoz tartozás első jelét, vagyis a rendi viseletet. Ezzel a rituális cselekedettel nőből apáca lesz, testét elleplezi az uniformizált ruházat, amely végeredményben csak kezeit s arcát hagyja fedetlenül. A haját eltakaró fátyol bízarr kettősséggel bír: egyrészt elrejt és helyettesíti az arc karakterét kiemelő, nyilvánvalóan nemspecifikus, vagyis női hajzatot, másrészt pedig a menyasszonyi fátylat idézi meg, erősítve az örök szüzesség és a Jézusnak fogadott jegyesség jelentéseit, erőteljesen játékba hozva a nemiséget. A beöltözéssel induló noviciátus évét lezáró fogadalom gyakorlatilag elvágja a visszautat a társadalomba, ami nyilván eladdig sem volt már reális lehetőség, s ezáltal be is teljesedik a zárdaéletbe bekapcsolódó nő sorsa a világi minták sajátos adaptációja nyomán: a noviciátus (a testi-lelki érési folyamat kiteljesedése) letöltésével elérkezik a fogadalom letétele (a házasság mint a társadalmi kapcsolatok egyik alapvető intézménye).

A női test elleplezése a beöltözésben magában hordozza a leleplezés izgalmát, az elrejtésben lehetségesen jelenlévő jelentés megfejtésének lehetőségeit. Az apácaruhában a nemiségétől megfosztott test funkciója szimbolikusan az imára redukálható, a szabadon hagyott kezek az Istenhez való könyörgést erősítik az összefonódó ujjakkal, az arc, illetve a száj pedig az ima és a gyónás beszédhelyezeteit szolgálja.³⁶ A test

³⁶ Az arc és a kéz pedig az ember azonosítására szolgáló testrészek, vagyis identitásának alap-elemeivé formálódnak, nem utolsósorban a kriminalisztika modernségben tökéletesedő gyakorlatának köszönhetően.

megmutatkozása mindig rendkívüli: a ruha levetése rendszerint a test sanyargatásával kapcsolódik össze, a lemeztelenített test megkínzása a vezeklésben korbáccsal vagy ciliciummal történik. Az önkínzás okozta fájdalomban feloldódó test egyúttal a lélek feloldódása Istenben a testtől való megszabadulás perspektívájában. Az egyesülésből végeredményben tehát nem zárható ki a test, nem megkerülhető vagy nem iktatható ki, ahogyan a speciális imahelyzetek (például a földre fekvő, széttárt karokkal elhelyezkedő testek – megannyi Krisztus) is mindig a szakrális térben az Istennel való egyesülés testi metaforái.

A XVIII. századi zárdatörténetek nem utolsósorban lehetőséget adnak az intézményesített Istenről és a hitről való beszédre, alapvető teológiai problémák felvetésére például az evilági boldogságnak vagy a test és a lélek kapcsolatának tárgykörében. Az égbolt átrendeződésével a keresztény vallásról való beszéd is átalakulóban van, felszabadítva valamiféleképpen a dogmák uralta diskurzust. A zárdaregények így egy egészen meghökkentő perspektívából képesek láttatni a keresztény ember problémáit, s kiemelten a testhez való viszonyának paradoxonokkal terhelt kérdéskörét.

(*szánakozás és vágyakozás*) A fentebb elővezetett kérdéskörök magától értetődően nyitják meg a szöveget Diderot *Apácájának* egyszerű tematikus elemzéséhez, azonban ha a választott narrációs formára és a pragmatikus beszédhelyzetre figyelve próbálunk olvasni, még árnyaltabbá válhat a test szenvedélyeinek és szenvedéseinek megfigyelése a regényben. A regény autodiegetikus elbeszélésmódjából hamar kiderül, hogy a fikció szerint a narrátor egészen praktikus okokból írja le élettörténetét, célja Croismare márkí rábeszélése arra, hogy segítsen a szökött apáca sorsának megnyugtató alakításában:

„Az élénk érdeklődésből, amellyel ügyem iránt viseltetett, és mindabból, amit róla beszéltek, kiderült, hogy nem tévedtem, amikor hozzá fordultam, de nem tételezhetem föl, hogy rászánja magát sorsom megváltoztatására, anélkül, hogy tudná, ki vagyok. Ezért, legyőzve önérzetemet és viszolygásomat, megírom ezeket az emlékiratokat, amelyekben előadom szerencsétlenségem egy részét, minden tehetség és művészet nélkül, az én korombeli gyermekek naivitásával és őszintén, természetem szerint.” (3.)³⁷

Az elbeszélt élettörténet a megkínzások fájdalmának és a női test szépségének leírásával a meggyőzés és a védőbeszéd retorikáját követi a fokozás alkalmazásával. A fiatal nő először szánakozást, majd viszont vágyakozást intencionál az első számú olvasóban, vagyis a márkiban.

Az elbeszélés jelenébe visszavezető lezáró részben Suzanne, mintha csak elvesztené kontrollját önmaga felett, közvetlenül, érzelmeitől uralva szólítja meg szövege címzettjét, utolsó, összegző kísérletet téve a meggyőzésre. Az elbeszélő a védőbeszéd retorikai eszköztárát mozgósítja, s azután, hogy nyomatékosításként összegzi,

³⁷ Az idézetek utáni zárójelekben az általam használt kiadás oldalszámaira utalok a továbbiakban: Denis DIDEROT, *Az apáca*, ford. BARTÓCZ Ilona, Szentendre, 1993 (Populart Füzetek).

miként is látja önmagát, végső érvként a szájalomkeltés³⁸ szélsőséges módszerével élve az öngyilkossággal fenyegetőzik, amelynek esetleges bekövetkeztét végül már a márki felelősségeként jelöli meg:

„Uram, siessen segítségemre! [...] Uram, elviselhető életet szeretnék, akármilyet. Ennyit kívánok csupán, semmi többet. Erkölceim felől nyugodtan jótállhat – a látszat ellenére erényes vagyok, sőt mélyen vallásos. [...] nem tudom, mit tartogat számomra a sors, de ha egy nap visszavinnének a zárdába, akármelyikbe is, nem felelek többé magamért. Mindenütt van kút. Uram, legyen jó hozzám, és ne okozzon saját magának késő bánatot.” (111.)

Suzanne ezután az *Utóiratban*, hasonlóan a bevezetéshez, újra egyes szám harmadik személyben emlegeti a márkit, azonban itt már nem a férfi szájakozására, hanem szövege vágykeltő hatására épít, amennyiben hangsúlyozza nőiségét és az emlékiratokban rejlő csábítást mint lehetséges olvasatot:

„Nem ismerem eléggé az embereket, még magamat sem – nem tudom, így van-e? De ha a márki, akiről azt mondják, jószívű ember, azt hiszi majd, hogy nem annyira jótékonyaságához, mint inkább bűnös indulataihoz folyamodtam segítségül – mit gondol rólam? Ez nyugtalanít. Pedig igazságtalan volna, ha mindenképpen a női nem hiúságát fedezné fel. Nő vagyok, talán kissé kacér is – mit tudom én? –, de mindez őszinte volt, nincs benne semmi mesterkéeltség, sem hazugság.” (111.)

Az *Apáca* utolsó mondatai tehát egészen érzékletesen egyértelművé teszik a retorikai felépítésben rejlő fokozás alakzatát és hatásmechanizmusát, a szöveg csábító karakterét. Az alábbiakban a Suzanne által gyakorolt meggyőzés retorikáját követve elsőként a test szájakozást keltő megkínzását, majd a lemeztelenített test vágykeltő hatását mutatom be, amely elvezethet a XVIII. századi testábrázolás rétegzettségének felismeréséhez.

(a megváltó Suzanne, avagy Diderot játékos kedvében van) Marie Suzanne Simonin önéletírása nyilvánvalóan az identitásképzés és az önmegértés dokumentuma, s ebben a folyamatban az elbeszélő már narrációja elején igen világosan meghatározza identitásának lényegi elemét, mégpedig származását, amely gyakorlatilag magyarázatként szolgál a később ismertetett események megértésében:

³⁸ Arisztotelész *Rétorikájában* a szájalom kiváltó okok meghatározó részben a testet érő szerencsétlenségekhez kapcsolódnak: „Minden fájdalmas és szomorú esemény [mely ártó,] kiválthatja a szájalom; és minden, ami pusztulást okoz, és mindazok a súlyos bajok, melyeknek a sors az oka. Fájdalmas és pusztító haláleset, a bántalmazás, a test megcsonkítása, az öregség, a betegség, az élelemhiány; azon csapások, melyeknek a sors az oka: ha nincs barátunk, vagy csak kevés van (ezért az is szájalomra méltó, ha elszakítanak barátainktól és környezetünkötől), a gyalázat, a testi gyengeség, a bénaság. És ha rossz következik abból, amiből jót reméltünk, különösen, ha gyakran megeshet.” ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 113. (1386a)

„Én, arcom, eszem, jellemem és tehetségem folytán, különb voltam nővéreimnél, és úgy látszott, hogy ez bántja szüleimet. [...] Hirtelen haragú atyámnak egy-egy dühében elejtett szava, bizonyos körülmények összefüggésének felfedezése, szomszédok megjegyzései, cselédek kijelentései olyan okot sejtettek velem, amely talán mentheti őket kissé. Lehet, hogy atyámnak némi gyanúja támadt születésem körülményei felől, avagy anyámnak juttattam eszébe valami régi ballépését – egy férfi hálátlanságát –, mit tudom én?!” (3–4.)

Suzanne-t zárdába küldik tizenhat évesen, éppen akkortájt, mikor nővérei³⁹ eladó sorba kerülnek, s udvarlóik, a népmesei hagyományokhoz híven, sokkal inkább szépséges hűguk, mintsem öirántuk kezdenek sóvárogni.

Az apácává válás folyamatával párhuzamosan világosodik meg számára származása és annak lényegi hatása sorsára. A beöltözés pillanatától lázad a neki kiszabott út ellen, próbál ellenállni az udvarlás hízogő diskurzusát félelmetesen jól alkalmazó apácafőnök szavainak, s szülei érzelmeire is próbál hatni, de végül a leglátványosabb és a leghatékonyabbnak tűnő módszert választja, fogadalma napján nemmel válaszol minden kérdésre. Győzelme persze csak átmeneti, mert bár visszakapja világi ruháit s visszatérhet otthonába, ott szülei fél éven keresztül zár alatt tartják, folytatódik a szeretetmegvonás, s csak a templomba engedik el gyónni a vallási ünnepek előtt. Teljesen egyértelmű a kétséges szabadság első pillanatától kezdve, hogy vissza kell térnie a zárdába, ám mindez csak úgy kap értelmet, ha önként cselekszik. Gyóntatója fedi föl végül előtte származásának rejtélyét, ami nemcsak egyszerű leleplezése édesanyja titkának, hanem Suzanne sorsának beteljesedése is. Hiszen azzal, hogy megtudja, édesanyja házasságon kívüli kapcsolatából született, világossá válik számára, hogy ő maga az anya bűnének megtestesítője,⁴⁰ s ez indokolja az apácává válás megkerülhetlenségét. Végül az édesanyával való beszélgetés, majd annak halála előtt megírt levél rögzíti világosan, hogy értelmét vesztett ártatlanságában kell az anya bűneiért vezekelnie:

„De Isten megtartott mindkettőnket, hogy az anya gyermekében tehesse jóvá, amit vétkezett.” (16.)

„Imádkozzál értem: születésed az egyedüli súlyos hiba, amelyet elkövettem; segíts, hogy jóvátehessem, és hogy Isten megbocsássa nekem világrajööttödet, abban a reményben, hogy jótetteiddel kiengeszteled. [...] Gondolj arra, gyermekem, hogy anyád sorsa jórészt attól függ a másvilágon, hogy te ídelenn hogyan viselkedel!” (24.)

³⁹ A nővérek természetének jellemzésében rendkívül erős ironikus olvasat lehetősége rejlik: „Ó, hányszor sírtam, amiért nem születtem csúnyának, ügyefogyottnak, ostobának, gőgösnek, egyszerűval mindazokkal a rossz tulajdonságokkal elhalmozva, amelyeket szüleim annyira szerettek testvéreimben.” (3.) A leírás egyben negatív festés, amiből az is kiderül tehát azonnal, milyen Suzanne.

⁴⁰ „[...] a másiktól elszenvedett hűtlenséget, árulást és gyűlöletes hálátlanságot juttatod eszembe, és ennek egy percre sem tudom elviselni még a gondolatát sem. Szakadatlanul közted és köztem áll ez az ember, eltaszít tőled, és a gyűlölet, amely őt illeti, rád háramlik át. [...] Szenvedélyem már rég kialudt; most már csak a lelkiismeret szavára hallgatok.” (15.)

A zárdában végül öntudatlan állapotban letett fogadalom a vezeklés és a megváltás krisztusi sorsát helyezi Suzanne-ra. Paradox vezeklés ez, akárcsak Krisztusé, hiszen éppen csak önmagát nem tudja megváltani, a test megkínzásával és megálázásával kell lelki tisztaságot elérnie s szeretetet éreznie. Diderot játszik, amint a kereszténység hittételeinek Jézus Krisztusra vonatkozó tanításait egy fiatal lány történetére vetítve szó szerint s nem szimbolikusan értelmezi. A büntelenség és az ártatlanságában való büntetés, illetve a test kínzása realitássá válik, éppen azt vonva kétségbe, amit eljátszik, vagyis a megváltás lehetőségét. Nem lehet persze egyértelműen eldönteni, hogy játék-e ez valóban a szerző részéről az Istenember paradoxonával, amely a hit és a ráció összeegyeztethetlenségével azonnal megmutatkozik, esetleg gonosz valláskritika, a nők gyarlóságának bizonyítéka vagy pedig rendkívül izgalmas antropológiai tanítás.

Suzanne narrációjában a fogadalom és az azt követő események elbeszélése az enyhébb szabályokat követő zárdába történő áthelyezése előtt az ártatlan test megkínzásának történetére koncentrál. A fiatal lányt fokozódó gyötrelmek sújtják, amelynek középponti fogalma a megfosztás: fokozatosan lehetetlenné teszik számára a társaival történő érintkezést, az emberi kapcsolatok természetes szükségét ellehetetlenítve, illetve fokozatosan lebontják az őt körülvevő tárgyi világot azzal, hogy elveszik a kényelmet és a méltóságot szolgáló használati tárgyait, s végül ruhadarabjait. Íme, az ember:

„Megmutattam neki fejemen és másutt sebeimet, véres lábamat és vértelen és lesoványodott karomat, piszkos, tépett ruházatomat.” (53.)

A magány, az éhezés, az alvásmegvonás, a lábak üvegcserepekkel való felsértése, a verések s egyéb válogatott kegyetlenkedések a sötétzárkába vonzolás jelenetében teljesednek ki, ahol Suzanne kimondva is azonosul Krisztussal:

„Társai rám vetették magukat, letépték fátylamat, és szemérmesség nélkül levetkőztettek. [...] Az éhez könyörögtem, a földre vettem magamat, de tovább vonzóltak. Mire elérkeztem a lépcsőkön, lábam vérzett. [...] Letérdeltem és azt mondtam: – Úgy kérek, Istenem, bocsásd meg bűneimet, mint ahogy te kérted a kereszten bűneim bocsánatát. – Micsoda gőg! – kiáltották. – Jézussal hasonlítja össze magát, minket meg a zsidókhoz hasonlít, akik megfeszítették!” (31–32.)

Miután nem sikerül érvénytelenítenie fogadalmát, büntetése nem meglepően újra testi természetű, ezúttal azonban önmagát kell kínoznia, mielőtt megújítja fogadalmát. A jelenet leírása Suzanne testét rendkívül erotikusan és esztétikusan mutatja be, integrálva a szenvedés és a szenvedély egymástól elválaszthatatlan jelentéseit:

„Mialatt az ítéletet kimondták, térdeltem, és fátylamat arcomra borították. [...] Ezután levették a nyakamról a kötelet, és derékig levetkőztettek, hajamat, mely vállamra hullott, egyik oldalra vetették, és kezembe adták az ostort, elkezdvén a Misererét énekelni. Megértettem, hogy mit várnak tőlem, és megtettem.” (60.)

Az elbeszélés ezen a ponton azonban különös módon nem mutatja meg a test gyötrelmeit, az önostorozás következményei láthatatlanok maradnak, holott kézenfekvő jelenet lehetne a szíjak nyomán felhasadó bőr és a szivárgó vér leírása a szána-lomkeltés eszközeként, hiszen a narráció ezt megelőzően többek között éppen ezért nem nélkülözte a kínzások pontos leírásait. A longchamp-i zárda eddig egyértelműen az ártatlanság megbüntetésének, a vezeklésnek, a test megkínzásának nyújtott hátteret, Suzanne itt megélt utolsó szenvedése azonban új kontextusba vonja a testhez kapcsolódó diskurzust a regényen belül. Az apáca félmeztelen, térdeplő testének látványa eltávolít a szenvedés fizikai fájdalmaitól, s egyszerre nyitja meg a lehetőséget a fiatal nő és Jézus szenvedéseikben történő azonosításukra, illetve a vágykeltő testen való gyönyörködésre.

(a meztelen Suzanne, avagy Diderot még mindig játékos kedvében van) A fogadalmát érvényteleníttetni nem tudó Suzanne kiútja a testi gyötrelmekből a világi és egyházi segítők jóvoltából egy másik zárdába vezet, ahol a szabályok lazasága, illetve a főnöknő gyengédsége új közeget jelent a fiatal apácának, amely az első pillanattól világos a fiatal apáca számára.⁴¹ Azonban hamar kiderül az is, hogy az apácaruhába rejtett testek levetkőztetése itt is a szenvedéssel és a szenvedéllyel, a megkínzással és a testi gyönyörrel kapcsolatos. Ennek a kettősségnek a megmutatásával zárul a longchamp-i tartózkodás leírása, s ezzel kezdődik tehát az arpajoni zárdaélet leírása:

„Ha ilyenkor egy apáca a legcsekélyebbet véti, a cellájába hívhatja, megparancsolja neki, hogy vetkőzzék le, és ostorozza meg magát; az apáca engedelmesen levetkőzik, veszi a korbácsot, és ütni kezdi magát, de alighogy hozzáfogott, a főnökkasszonyt részvét tölti el, kitépi kezéből az ostort, sírva, hogy mily szerencsétlen, mert büntetnie kell, megcsókolja a bűnös szemét, homlokát, ajkát és vállait, simogatja és dicséri: Ó, mily fehér a bőröd, és mily sima, milyen teli a nyakad, a derekad, a hajad! De Augusztina nővér, miért szégyelli magát előttem, hiszen nő vagyok, a főnöknőd – engedd le az inged! Ó, mily szép kebel és milyen kemény!” (68.)

A penitenciák nyomán megsérülő test azonban már nem mutatkozik meg a leírásokban, a test fájdalmának és vágykeltő szépségének egyesülése viszont annál nyilvánvalóbb. A test fájdalmának érzéki tapasztalattá válása végeredményben ijesztő belátásként értelmezhető, hiszen megkerülhetetlenné válik a test esztétikumának felismerése a feltárulkozásban, s egyúttal Jézus passiótörténetének szó szerint történő értelmezése is bekövetkezik. Nyilvánvalóan ez utóbbi lehet igazán félelemkeltő, hiszen ez a tapasztalat erőteljesen szembesít az ember biológiai meghatározottságának korlátozott uralhatóságával.

⁴¹ „A főbejárat oldalán levő minden ablakban két-három nővér állt; már ez maga is sokat árult el a rendből, amely a házban uralkodott, többet, mint amennyit az apáca és kísérője elmondhatott.” (67.)

Suzanne emlékiratai az ebben a zárdában megélt időszak bemutatásában gyakorlatilag a főnöknő és a közte kialakuló kapcsolat leírására korlátozódnak. A fiatal apáca ártatlanságát az általa beszélt nyelv mutatja, mivel nem ismeri testének érzéki működését,⁴² nem ismeri fel azt sem, hogy feljebbvalója felkorbácsolt testi vágyakkal közeledik hozzá, s az udvarlás csábító retorikáját beszéli. Ez a közeledés természetesen meggyőzésről szól, s itt is világosan működik a szájalomkeltés az érvelés folyamatában. Egyik alkalommal az álmát beszéli el zaklatottan Suzanne-nak az éjszaka közepén:

„Nehéz álmok gyötörnek. Alig hunyom le szememet, látom, ahogy kínozzák, látom embertelen teremtesek keze között, látom arcába hulló haját, vérző lábát, kezében a fáklyát, a kötelet a nyaka körül; azt hiszem, hogy életére törnek. Kiáltok, felébredek, és hiába várom, hogy újra elaludjak. Íme, ez történt velem ma éjszaka. Attól félttem, hogy az Ég valami veled történt bajt akar tudomásomra hozni. Idesiettem ajtóhoz, és hallgatóztam. Úgy tetszett, hogy nem alszol. Beszéltél valamit, mire visszavonultam, majd visszajöttem, újra beszéltél, és újra elmentem. Most harmadszor vagyok itt, és mikor azt hittem, alszol már, beléptem. Már itt állok, attól félttem, hogy felébresztelek. Haboztam, hogy összehúzzam-e a függönyöket, el akartam menni, nehogy megzavarjam álmodat, de nem tudtam ellenállni a vágynak, hogy megnézzem, a kedves Suzanne jól van-e? Néztelek – ő, mily szép vagy még álmodban is.” (84–85.)

A fiatal lány testének megkínzása az elbeszélt álomban egyrészt újra kiemeli szenvedély és szenvedés elválaszthatatlanságát, másrészt nyilván a meggyőzést szolgáló retorikai alakzat. Nem utolsósorban viszont újra a megváltástörténet szó szerinti s kétségtelenül ironikus értelmezése, amennyiben a főnöknő Suzanne szenvedéseit akarja viselni, hogy megváltsa bűneit, s így élvezhesse a cserébe kapott ártatlan testet.

A fiatal apáca, aki a vele történő események jelentéseit nem érti, különösen alkalmas nyelvezetet használ az olvasó irányában működő vágykeltéshez, hiszen nincs benne szégyenérzet, csak értetlenség, amikor pragmatikus leírásokban, illetve a párbeszédnek egyszerű közlésével idézi fel a nagyon is felkavaró eseményeket. Suzanne végeredményben kívülállóként írja le azt a jelenetet, amikor főnöknője a megkínzott, de az érzéki vigasztaló simogatásokra mégis néma testét részleteiben megszemléli. Minden testrész esetében a kín és a szépség összekapcsolása szervezi a leírást, s erősíti a vágyakozást a test lassú lemeztelenítése folyamatában:

„De hogyan bírta ki gyöngye egészséged ezt a sok kínzást? Hogy nem tették tönkre ezt a törekeny szervezetet?! Hogyhogy ezeknek a szemeknek a ragyogása nem kopott meg a sok könnytől? Kegyetlenek! Volt szívük megkötözni... ezeket a karokat... – És megcsókolta mindkét karomat. – Könnybe fojtani ezeket a szemeket! – Szememet is megcsókolta. – És elhervasztani ezeket az orcákon! – Simogatta és megcsókolta arcomat is. – Elcsúfítani ezt a fejet, kitépni ezeket a fürtöket, gonddal terhelni ezt a homlokot! – És megcsókolta fejemet, hajamat és homlokomat. – Hogy merték körülfonni ezt

⁴² „– És az érzékeid semmit sem mondanak?
– Nem értem az érzékek szavát.” (82.)

a nyakat, megtépni ezeket a vállakat szöges korbáccsal! – És levette nyakamról és fejmről a főkötőt és a gallért, kinyitotta a nyakamnál a ruhát, úgyhogy hajam ziláltan hullott szét mezítelen vállamon, és keblem félig fedetlen volt, csókjai pedig nyakamra, vállamra és félig fedetlen keblemre záporoztak.” (80.)

Suzanne bőre a kínszások ellenére makulátlan, alakjának szépsége szoborszerű, amit zártsága és érzéketlensége is erősít.

A testi vágyait kielégíteni vágyó főnöknő csak a külső szépséget veheti birtokba, szemlélődéssel és érintésekkel, a lány térdei közé fúródó térde nem tudja megnyitni a testét,⁴³ azonban éppen ez a zártság és birtokba vehetetlenség fokozza a beteljesülésig az érzéki vágyat, amelynek eldöntetlen oka a gyönyör vagy a kín Suzanne megfogalmazásában:

„Közben a főnöknő levette nyakáról kendőjét, és kezemet keblére tette: hallgatott, és én is elnémultam: úgy látszott, mintha a legnagyobb gyönyör tartaná megszállva. Kért, hogy csókoljam meg homlokát, arcát, szemét és ajkát, és én engedelmeskedtem, nem gondolván, hogy ebben valami rossz van. De elragadtatása egyre nőtt, és mint-hogy nem óhajtottam semmit jobban, mint boldogságát ártatlan módon fokozni, újra megcsókoltam homlokát, arcát, szemét és ajkát. Térdemre nehezedő keze lázasan simogatta ruhámat lábam hegyétől az övemig, és hol egyik, hol másik helyen szorított erősebben. Közben dadogva buzdított mély, elváltoztatott hangon, hogy fokozzam a kedveskedésemet, és én megtettem. Végre eljött a pillanat, amelyben, nem tudom, a gyönyörtől vagy a kintől-e, olyan sápadt lett, mint a halál. Szeme becsukódott, egész teste hevesen megvonaglott, ajkát szorosan összezárta. Mintha valami könnyű hab látszott volna rajta, majd kinyílt a szája, és mélyet sóhajtott, mintha meghalt volna.” (77)

Diderot tovább játszik, amikor a passiótörténetet összeolvassa a szexuális vágy radikális megmutatkozásával, s bátran meg is teheti, mert a szöveg által felkínált egyházkritikai olvasatba ez tökéletesen beleilleszkedik. Sokkal nehezebb számot vetni azzal, hogy teológiai szempontból miként ítéltető meg a nő krisztusi ábrázolása, ráadásul tagadhatatlanul erotikus kontextusban. Nevezhetjük egyszerű blaszfémia-nak, de akkor sem válik megkerülhetővé annak felismerése, hogy a felvilágosodás egyik fontos gondolkodói problémájával szembesültünk, amely a keresztény vallás paradoxonait érinti az evilági boldogság megélhetőségének kérdésében. A XVIII. századi szekuláris gondolkodás másik fontos tulajdonsága is megmutatkozik egyúttal: a hagyományos erkölcsi és vallási értékrendet sértő kérdéskörök (a test megkínzásában rejlő gyönyör, Jézus szexualitása, az istenember paradoxona, testi kínok által elérhető boldogság és lelki tisztaság stb.) a maguk nyersségében a női diskurzus által kerülnek megfogalmazásra, ami mentesíti a hagyományos férfidiskurzust a válaszadás felelősségétől.

⁴³ „Észrevettem remegésén, beszéde megzavarodásán, szeme és keze eltévelyedésén, térde szorításán, amely térdem közé nyomódott, azon erőszakos szenvedélyen, amellyel karja körülfont, hogy ismét rohama közeleg.” (80–81.)

(*védett férfiak*) Az egyház- és valláskritikai, illetve az eszmetörténeti kérdések mellett azonban, s azoktól egyáltalán nem függetlenül szemlélhetővé és megfigyelhetővé válik a női test, meztelenségében, szexualitása működésében. A női nemi vágyról való elgondolás azt is világossá teszi, hogy ez a megfigyelés nem korlátozható a tudományosságra, hanem a fent megjelölt olvasatok mellett a szemlélődésben való élvezet lehetősége is világosan adott. A szöveg szélsőséges szexuális identitással bíró nőalakokat ábrázol: például a testeket megkínzó longchamp-i főnöknőt – ne feledjük, a szadista kifejezés ekkor még nem létezhetett –, illetve a testek megkínzásának képei nyomán elfojthatatlanul erős nemi vágyat érző lesbikus főnöknőt az arpajoni zárdában. A női nemi kielégülésről alkotott sajátos kép is beszédes: az egyik véglet Suzanne szoborszerű testének érzéketlensége és szexuális önismeretének abszolút hiánya, a másik véglet pedig az arpajoni főnöknő orgazmusának érzéketlen leírása, ami világossá teszi túlfűtött szexualitását, hiszen a nemi szerv megérintése nélkül jut el a Suzanne által halálhoz hasonlított kielégülésig.

A teológiai-antropológiai kérdések és nem utolsósorban a női szexualitás köré koncentrált regényben végeredményben nem nyújt semmi meglepőt a férfiak ábrázolása, akik jellegzetesen apai, gondoskodó szerepben tűnnek fel, s rendszerint nincsenek jelen.⁴⁴ Croismare márkiról, az emlékiratok első számú olvasójának tétélezett férfiről csak annyi tudható, hogy élénk érdeklődéssel fordult Suzanne ügye felé, s a fiatal apáca a segítségéért folyamodik a zárdából való megszökése után. Manouri úr, az ügyvéd, hosszasan foglalkozik Suzanne esetével, ám végül csak annyit tud elintézni a fogadalom érvénytelenítési kérelmének visszautasítása után, hogy áthelyezteti egy másik zárdába. Lemoine atya, az arpajoni zárda gyóntatója ébreszti rá Suzanne-t a főnöknő testi vágyainak bűnösségére, egészen pontosan csak eltiltja tőle, mert már a szexualitásról való beszédet, a megnevezést is a megrontás részének tartja:

„Kedves gyermekem, adjon Istennek hálát, hogy eddig megőrizte! Nem akarom világosabban magyarázni, mert akkor bűntársává lennék méltatlan főnökasszonyának, és a szám mérges lehetével akaratlanul elhervasztanám azt a gyöngéd vigaszt, amelyet az ön korában megőrizni csak Isten különös kegyelméből lehet. Parancsolom, hogy kerülje főnökasszonyát.” (93–94.)⁴⁵

Dom Morel atya, az új gyóntató azért lesz különösen fontos Suzanne-nak, mert felismeri a lelki rokonságot a férfiban, aki szintén akarata ellen vált szerzetessé, s pragmatikus tanácsaival segít a lánynak helyzete elfogadásában. Kettejük kapcsolatának rövid ismertetéséből az is kiderül, hogy egymásba szeretnek, de ennek a viszonynak a részleteiről nincs szó többé. A veszedelmes csábítóként ábrázolt főnöknő halála után Dom Morel szervezi meg végül Suzanne szökését a zárdából. A rendsze-

⁴⁴ Barthes ironikusan így fogalmaz: „Történelmileg a távollétről mindig a Nő beszél: a Nő otthonlő, a Férfi vadászik, utazgat; a Nő hűséges (vár), a Férfit hajtja a vére (hajózik, flörtöl).” Roland BARTHES, *Beszédtrövedékek a szerelemről*, ford. ALBERT Sándor, Bp., 1997, 29.

⁴⁵ Suzanne eszerint tehát nem tudja, mi történt vele, csak szemlélődő leírását adja a főnöknő és a közte zajló eseményeknek, s az olvasó köteles elvégezni a képként szemlélhető jelenet értelmezését, akárcsak egy festmény befogadásának aktusában.

rint az elbeszelt történet fordulópontjain feltűnő férfiak Suzanne sorsának megváltóztatásában kapnak vagy vállalnak szerepet, a bűnben szenvedő nő megváltásában. A keresztény léttapasztalatnak ezt az alaphelyzetét az is erősíti, hogy Suzanne mindannyiukkal valamilyen (világi vagy egyházi típusú) vallomások viszonyban áll. A gyónás szentségének újkori története azt mutatja, hogy a vallomástétel kényszerítő szigorúsága egyre erősödik ebben az időszakban, s a XVII–XVIII. századra radikálisan leszűkül a hatodik parancsolat kérdéskörére. Ugyanakkor a vallási étellel párhuzamosan az igazságügyi eljárásokban is kiemelkedő jelentőségre tesz szert. A vallomás önvizsgáló funkciója ezzel együtt megnövekszik, s a valóban megtörtént paráznaságok mellett a gondolatban elkövetett bujálkodások is a tárgyai lesznek a gyónásoknak.⁴⁶ A vallomás aktuusa így szükségképpen összefonódik a szexualitással és a bűnösséggel, illetve a vallomás meghallgatásában rejlő izgalommal, ami a képzeletőrt uralja.

A reneszánsz festmények kanonikus testábrázolásain mindig a képhez illeszkedő narráció, az irodalmi és a teológiai hagyományból ismerhető elbeszélés fedi fel a – Didi-Huberman által használt s fentebb idézett fogalompárt alkalmazva – pudor mögött a horrort. Diderot regénye esetében azonban ez a kettősség eleve adott és nyíltan megmutatkozó. A képeken szemlélhető meztelenségben jellemzően erős az erotikum elfojtásának vagy korlátozásának szándéka a keresztény erkölcsösség demonstrálásának eredményeként. A festmények háttérében meghúzódó elbeszélő történetek azonban rendszerint megmutatják a test nyugtalanító biológiai meghatározottságát, amit a vizuális ábrázolás alapvetően korlátoz. A XVIII. századra a test antropológiai problémájának tanulmányozása többek között a libertinus regényekben kap kitüntetett helyet, amelyek adoptálják a képi ábrázolások alapkoncepcióját a test bemutatása során. Ám azzal, hogy a testábrázolás és a hozzá tartozó narráció médiuma azonos, nyugtalanítóan felszabadulnak a keresztény testet övező paradoxonok, mert pontosan megfogalmazhatóvá válnak. Ebben az időszakban rendkívüli jelentőségre tesz szert a metszetekkel illusztrált könyv, s a regényeket kísérő képek szerepe a szem gyönyörködtetése mellett a jelentés egyértelművé tétele, s a libertinus regények esetében nem utolsósorban a testi vágyak felkorbácsolása lesz az egymásba fonódó meztelen testek megmutatásával.⁴⁷ Kép és regény kapcsolata ezzel párhuzamosan azonban a szövegbe integrálódva is megmutatkozik, a vizuális ábrázolások által felvetett és hagyományozott gondolkodói problémák fókuszba emelésével.

(*exkursus*) Kazinczy múzeumi sétája a megmosolyogtató morális állásfoglalás mellett tagadhatatlanul mesteri, sőt szinte poétikus sűrítése a testhez való viszony XVIII. századi történetének. Canova Psychéje a neoklasszicizmus kultúrideálját zárja hideg márványba, amely az idő allegóriája is egyben, hiszen a deréktól lefelé fátyollal leplezett test harmonikus arányain keresztül a lélek nagyságát, a kulturális

⁴⁶ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története: A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Bp., Atlantisz, 1996, 21, 36, 61.

⁴⁷ Vö. *Veszedelemes olvasmányok: Erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban*, szerk. GRANASZTÓI Olga, Bp., OSzK – Kossuth, 2007, 16. (Granasztói Olga azonos címet viselő tanulmányában)

emlékezetben őrzött antikvitás mértékletességét és elérhetetlen idealizmusát mutatja meg. A tükörasztalon álló meztelen leány viszont a testet látszólag egyfajta időtlenségben, pusztán szexuális funkcionalitásban mutatja meg, a rendszerint elrejtett, titokként kezelt testrészek feltárulkozásával. A test megmutatása, illetve a testről való beszéd, a testhez való viszony tehát sajátos fókuszról engedi szemlélni a XVIII. századot, s arra is tanít, hogy a történeti antropológiai szempontból különösen fontos felvilágosodás időszakában az emberről való gondolkodás megkerülhetetlenné teszi a testtel való számvetést.

Valljuk be, Kazinczy látványos vezércsellel vezet be mindannyiunkat a titkos terembe: az erősen élményszerű beszámolóban a kinyíló ajtó levetkőzteti a látszólag megfosztja az ott szemlélhető testet a kultúrától, a megnyugvást adó ideológiai kontextustól, így könnyen beáldozható a moralitás nevében. Hatásosan előkészített entrée-ja és nem éppen szűkszavú, retorikus felháborodása azonban az olvasó kíváncsiságát egyértelműen a test titkaira irányítja, s a neoklasszicizmus hitvallásaként felmutatott Psyche testének egyszerű megfejthetősége mellé a testről szóló diskurzusok nyilvánvaló bonyolultságára irányítja a figyelmet.

KÉPMELLÉKLET

1. Giovanni Bellini (1426–1516), *Pietà* (1470 k.)

2. Giovanni Bellini (1426–1516),
Angyalos Pietà (1475)

3. Antonello da Messina,
Angyalos Pietà (1475)

4. ifj. Hans Holbein (1497–1543), *A halott Krisztus* (1522)

5. Sandro Botticelli (1445–1510), *Venus születése* (1484–1486)

6. Sandro Botticelli(1445–1510), *Nastagio degli Onesti története* (1483 k.), 2. tábla

7. Giulio Casserio és Odoardo Fialetti
metszete (1627)

8. Pietro da Cortona (1596–1669)
Tabulae Anatomicae c.
metszetsorozatából (1618, 1741)

9. Jacques Gamelin munkája (1779)

10–11. Clemente SUSINI (1754–1814), az orvosok Vénusza (1781–82)

Adatok a Kazinczy-levelezés kritikai kiadásához*

Kazinczy Ferenc levelezésének az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjával együttműködésben készülő új, kritikai kiadása¹ ráirányítja a figyelmet egy sajátos problémára. A művészettörténeti kutatásban a Kazinczy-levelezés Váczy János által szerkesztett kiadásának megindulása óta eltelt több mint egy évszázadban számos olyan téves megállapítás vagy félígazság hagyományozódott tovább, mely a levelezésben található említéseket, feltételezéseket, javaslatokat tényként vette át. Bár eddig behatóbban – Blaschke János (1770–1833) rézmetsző² oeuvre-katalógusának összeállítása kapcsán – csak a hozzá köthető könyvillusztrációkkal foglalkoztam, feltételezhető, hogy ezzel a kérdéssel minden olyan tudományágnak szembe kell néznie, amelyik a Kazinczy-levelezést forrásanyagként kezeli. S szembe kell nézniük az új, kritikai kiadáson dolgozó kutatóknak is: lehet-e, kell-e, s ha igen, milyen mélységben helyesbíteni ezeket a Kazinczy-levelezés adatain alapuló téves megállapításokat, vagy rá kell bízni a szaktudományokra, hogy tisztázzák a saját területükön továbbhagyományozódott helytelen következtetéseket és pontatlanságokat.

*

A Kazinczy-levelezés Blaschke János munkásságára vonatkozó adataival először 1904-ben, a Lyka Károly által szerkesztett *Művészet* című folyóiratban találkozunk. Blaschke „Kazinczyval is összeköttetésben állott s hozzá intézett, Bécsben, 1807 március 14-én kelt levele a Nemzeti Múzeum rendezetlen iratai közt arról tanúskodik, hogy ő készítette Dayka verseihez, Ossián fordításhoz a rézmetszeteket. A Daykához készített kép és címlap 35 forintba került, az Ossiánhoz készített 95 forintba.”³

* A tanulmány bővített változata az *Ars Hungarica*-ban jelenik meg.

¹ CZIFRA Mariann, *A hálózati – a Kazinczy-levelezés kritikai kiadásának tanulságai*. Előadás. (MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009. június 3.)

² PAPP Júlia, *Adatok Blaschke János rézmetsző (1770–1833) életrajzához*, Művészettörténeti Értesítő, 2007/2, 349–358.; UÓ, *Illusztrátorok, írók és könyvkiadók kapcsolata Bécsben és Pest-Budán a 18–19. század fordulóján – Blaschke János rézmetsző munkásságának tükrében*, Magyar Könyvszemle, 2008/2, 141–169.

³ *Művészet*, 1904/3, 207.; KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1806. január 1. – 1807. április 30.*, IV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893 [a továbbiakban: *KazLev*, IV], 1088. levél, 526–527. A levél keltezése valószínűleg 1807. március 4.

A folyóirat következő számában ugyanakkor arról olvashatunk, hogy 1812-ben Kazinczy „Dayka Gábor képét inkább Gerstner által óhajtja elkészíttetni, mert ennek költségét Trattner fedezi és Gerstner olcsóbb, mint Neidl.”⁴

A művészettörténeti szakirodalomban az első, Blaschke szerzőségére vonatkozó említés hagyományozódott tovább. „Dayka Gábor verseihez s az Osszián fordításhoz ő készítette a rézmetszeteket. A Dayka verseihez készített kép és címlap 35 frtba, az Ossziánhoz készített képek 95 frtba kerültek...” – olvashatjuk az 1915-ben megjelent magyar művészlexikon Blaschke-életrajzában.⁵ Azt, hogy az adat a *Művészet* 1904-es tanulmányából származik, jelzi, hogy a lexikon átvette az Osszián-metszet árára vonatkozó elírást is. A Kazinczy-levelezésben egy 50, egy 35 és egy 15 forintos metszetről olvashatunk, 95 forintról egyáltalán nem esett szó.⁶

Az OSzK Kézirattárában őrzött eredeti levél vizsgálatakor az is kiderül, hogy a Váczy-féle kiadás valószínűleg helytelenül értelmezte Kazinczynak Blaschke sorai közé írt megjegyzéseit: „Sie bestehen in einer Quart Platte, welche 50 f. kostet, denn eine (Daykához) 8taf zu 35 f. (kép és titulus) und ein Finnette (Vignett)] zu 15 f. dass Papier (Ossziánhoz)”.⁷ A „Daykához kép és titulus” véleményem szerint az 50 forintba kerülő negyedréti lemezre, az „Ossziánhoz” megjegyzés pedig a 35 forintos nyolcadréti (a levélben „8taf”) lapra vonatkozik. A 15 forintba kerülő vignettához Kazinczy nem írt magyarázatot.

Bár a kutatás csak két olyan levelet ismer, melyet Blaschke Kazinczynak küldött, s egy olyat, melyet Kazinczy közvetve írt Blaschkénak, a bécsi rézmetsző 1807 márciusában kelt levelének néhány sorából ennél sűrűbb levélváltásra következtethetünk:

„Die beschuldigung, dass ich nicht alle Brife beantwortet hätte, wüsste ich nicht verdient, indem ich mich nicht erinnern kann einen unbeantwortet gelassen zu haben...”

Ez a megjegyzés adatot szolgáltat a Kazinczy-levelezésben található hiányoknak az új, kritikai kiadás előkészítése során folyó feltérképezéséhez.

A Dayka, illetve az Osszián-kötet metszetei Blaschke munkáiként szerepelnek Pataky Dénes 1951-ben megjelent, máig alapvető kézikönyvnek számító rézmetszet-katalógusában is, itt azonban már nem az életrajzban, hanem a tételesen felsorolt művek között:

„150. Metszetek. (Dayka Osszián ford.)

151. Metszet és címlap (Dayka versei).⁸ Pataky ugyanakkor a Dayka-kötet illusztrációit katalógusában egy másik rézmetsző, Joseph Gerstner művei között is számon tartja: „9. Címkép és címlap (Dayka versei). Pest. 1813.”⁹

⁴ *Művészet*, 1904/4, 271.; KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900 [a továbbiakban: *KazLev*, X], 2276. levél, 28.

⁵ SZENDREI János, SZENTIVÁNYI Gyula, *Magyar Képzőművészek Lexikona*, Bp., 1915, 210.

⁶ *KazLev*, IV, 1088. levél, 526–527.

⁷ *KazLev*, IV, 1088. levél, 526–527.

⁸ PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951, 91. Az illusztráció valójában nem Dayka, hanem Kazinczy Osszián-fordításához készült.

⁹ PATAKY, *i. m.*, 130.

A Dayka-portré elkészíttetését Kazinczy már 1807 előtt tervbe vette. 1981-ben V. Busa Margit a müncheni Bayerische Staatsbibliothek kéziratgyűjteményében talált, a Dayka-portré keletkezésével kapcsolatba hozható két új levelet tett közzé.¹⁰ Kazinczy egy már korábban is ismert levél szerint 1803. február 22-én arra kérte a bécsi Vinzenz Raimund Kiningert, hogy visszaemlékezés alapján készítse el a fiatalon elhunyt Dayka Gábor portréját a készülő kötet számára:

„Herrn Kupferstecher und Mahler Kininger [Dayka eránt]

Wien

Leopoldstadt Nr. 1.

Ér-Semlyén, in Ungarn, d. 22. Febr. 1803.

Der Tod hat mir einen Freund entrissen, dessen Verlust meinem Herzen ewig schmerzhaft bleiben wird. Mir blieb nicht einmal der Trost, ihn im Bilde wieder zu erblicken. Es war ein junger Mann kaum 30 Jahren, blond, mit einer schönen Adlersnase, mahlerisch gezogenen hohen Augenbraunen und dem schönstgeschnittenen Munde, an welchen gumühtige Schalkheit je geschertzt hat. Sein Kinn war nicht der [!] strotzende griechische Kinn, er war milder geformt. Sein Wuchs war nicht hoch, nicht stark, er nicht fleischig. – Ich nehme meine Zuflucht allgemein geschätzter Künstler, zu Sie [!] Die Schönheit Ihres Gemähldes wird mich vergessen lehren, dass Er das nicht ganz ist. Mahlen Sie mir ihn en Profil, in Tusch, in der beigeschlossenen Grösse. – Er trug keinen Zopf, aber seine Haare bedeckten seine eckigte Stirne nicht.

Die Kleidung – ein Ung. Peltz etc.”¹¹

Kininger – mint az 1803. március 19-én Bécsben kelt leveléből kiderült – előkép híján, a leírás alapján nem vállalta el a megbízást:

„...Um so mehr halte ich es nicht für möglich von einer dem Künstler ganz unbekannten Person ein Portrait zu machen, denn diese Individualität der Züge so wie die Nüancierung und Haltung des ganzen lässt sich nicht beschreiben, dass muss gesehen werden; Wäre es auch dass die Gesichtsteile auf das genaueste beschreiben, und der Character des darzustellenden so bestimmt als möglich angegeben wären; so ist dass Bild welches sich Phantasie davon schafft in Rücksicht auf bestimmte Ähnlichkeit immer willkürlich uns schwankend.

Und mit einem bloss hübsch gezeichneten Kopf der ohne meine Schuld dem nächst besten, ähnlicher sein könnte, als Ihrem Freund, wäre Ihnen gewiss nicht gedient sein...”¹²

A korban nem volt szokatlan, hogy leírások nyomán készítették elhunytakról portrét. Batsányi János Faludi Ferenc műveinek kiadását tervezve 1822-ben arra kérte a szombathelyi Bitnicz Lajost, hogy nézzen utána,

¹⁰ V. BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc kézirat-gyűjteménye Münchenben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1981/4, 442–458.

¹¹ KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892, 572. levél, 24.

¹² V. BUSA, *i. m.*, 445.

„ha nincsen-e valahol valakinél ezen jeles Poétának valamely festett vagy írott képe? vagy csak valamely árnyékképe is? (silhouette).”

Ha nem talál képet – írja következő levelében Batsányi –, menjen el Rohoncra, ahol Faludi utolsó éveit töltötte.

„Ne sajnálj ott helyben arról is kérdezősködni, ha valjon nincsenek-e a régebbi emberek között olyanok még életben, a kik Faludit fiatal korukban látták s személy szerint ismerték volna, s tégedet ezen jeles Poétának egész külső belső minémiségéről talán bővebben tudósíthatnának?”¹³

Kazinczy – legalábbis erre utal az említett, a Dayka-képek Blaschkének tulajdonítását megalapozó 1807-es levél – Kininger visszautasítása után Blaschkétól rendelte meg a Dayka-kötet portréját és címlapvignettáját. V. Busa közzétett egy szintén a Bayerische Staatsbibliothekban felfedezett, 1807. szeptember 11-én kelt levelet is, melyben Blaschke azt írja Kazinczynak, hogy még nem készült el a három lemezzel, de ha szükséges, két héten belül befejezi.¹⁴

Hogy végül 1807 körül Blaschke elkészítette-e a Dayka-könyvhöz megrendelt illusztrációkat, s ha igen, kinyomtatásra kerültek-e valaha, arról egyelőre nincs tudomásom. Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1813-ban megjelent kötet¹⁵ Dayka-portréját Joseph Gerstner metszette rézbe, Pataky Dénes 1951-es kiadványától eltérően tehát nem vehetjük fel őket Blaschke oeuvre-katalógusába, s el kell vetnünk a szakirodalom azon feltételezését is, hogy Kazinczy Daykát ábrázoló árnyképét Kininger rajzolta volna át.¹⁶

Kazinczy a kötet elé írt, 1810. februári keltezésű Dayka-életrajzában megemlítette, hogy Daykáról készített saját rajzát fogja illusztrációként rézbe metszteni.¹⁷ Ekkor már feltehetően nem Blaschkét, hanem Gerstnert bízta meg a munkával, Vitkovics Mihály 1811 augusztusában ugyanis arról számolt be Kazinczynak, hogy

¹³ Figyelő, 1871/41, 485–486.; vö.: PAPP Júlia, *Bitnicz Lajos és a régiségtudomány*, Bp., 2009, 63–64.

¹⁴ V. BUSA, *i. m.*, 445–446.

¹⁵ Újhelyi DAYKA Gábor? *Versei*, Öszveszedte 's kiadta barátja KAZINCZY Ferencz, Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813. – *Kazinczynak Poetai Berke*, Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813. A metszet keletkezésének történetét 1810-től részletesen ismerteti: SZÜCS, *i. m.*, 69–74.

¹⁶ RÓZSA György, *Kazinczy Ferenc a művészetben*, Művészettörténeti Értesítő, 1957/2–3, 187.

¹⁷ Újhelyi DAYKA Gábor, *i. m.*, XLVIII. A Dayka-portréval újabban foglalkozó irodalomtörténészek is ettől az időponttól vizsgálják az arckép keletkezésének körülményeit. SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú” poétája?: Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, Bp., 2000, 73–87. (Megjelent még: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2000/5–6, 603–616.; SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, Bp., 2007, 149–163.); HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai = Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. LABÁDI Gergely, DAJKÓ Pál, Szeged, 2003, 33–73.; SZÜCS Zoltán Gábor, *„Ad eum qui de tenebris te protulit”: Kazinczy 1813-as Dayka-kiadásának helye Dayka Gábor értelmezéstörténetében = Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor, VADERNA Gábor, Bp., 2004, 66–103.

Gerstner még nem fogott hozzá a Dayka-portré metszéséhez, mert nem tudta, hogy a nála lévő két, Daykát ábrázoló előkép közül (ezek egyike talán Kazinczy rajza volt) melyiket használja.

„Nem volna-e jó, ha az ágyad felett függő Dajkád’ képét Pestre küldenéd, és annak itt le festett mását küldenők Gerstnerhez. –”¹⁸

– javasolta Vitkovics.

Kazinczy két leveléből arra következtethetünk, hogy a Dayka-metszet még 1812 nyarán sem volt kész, s hogy előképeül egy festmény – talán egy miniatűr – szolgált.

„... Elöttem fityeg Daykának képe, melly rézbe fog metszettetni. Kevés napja hogy azt Festőmtől megkapám. Lelkem öszeolvad az övével, midőn e’ képen őtet látom ismét, a’ szeretetre olly igen méltót.”¹⁹

Ezek a levelek megkérdőjelezik azt az állítást, hogy a Dayka-portré 1810 körül, Kazinczy rajzáról készült.²⁰ Bár a Dayka-kötet 1810-es életrajza szerint Kazinczy a „fűrtözést és leplezést Orpheusnak egy gemmájáról” vétette, ha összehasonlítjuk Dayka idealizált arcképét Johann Blaschkénak a Belvederei Apollóról készített, később ismertető metszetével, feltűnő hasonlóságot látunk a hajviseletekben (1–2. kép). Mivel Kazinczy ismerte, s két levelében is dicsérte Blaschke Apolló-fejét, elképzelhető, hogy ez az ábrázolás szolgált a Dayka-portré előképeként. Lehet, hogy Kazinczy korábban küldött a metszőnek mintaként egy Orpheus-gemma-ról készített rézmetszetet (kevésbé valószínű, hogy egy értékes antik gemmát, ahogy a művészettörténeti és irodalomtörténeti kutatás feltételezi),²¹ de az sem zárható ki, hogy Dayka és Orpheus (Kazinczy szabadkőműves neve, irodalmi folyóiratának címe) összekapcsolását csupán a kultuszteremtő szándék megnyilvánulásaként értelmezhetjük. Arra, hogy a Dayka-kötetben található portré esetleg nem a Kazinczy által említett Orpheus-gemma alapján készült, következtethetünk arra is, hogy a költő arcképén már nincs leplezés – azaz a vállat takaró antik ruha –, a metszet tehát ebben is eltér az állítólagos előképtől.

Kazinczy – talán, hogy kiegészítse, erősítse azt a hatást, amit az emlékezetből készített, tudatosan idealizáló portré tehetett az olvasóra – Dayka-életrajzában közölte a személyesen 1790-ben megismert költő külsejének leírását is:

„Ámor állá itt, talárisba öltözve, az Anyaszentegyház’ fiai között. Termete alacsony, de karcsu, és, a’ mi nagyon tűnt szembe, olly erőltetés nélkül egyenes, mintha egész életét Tánczmesternek kezei alatt töltötte volna. Lobogó setétszög haja saját dísz

¹⁸ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899 [a továbbiakban: *KazLev*, IX], 2050. levél, 45.

¹⁹ *KazLev*, X, 2289. levél. 55. Uo., 2297. levél.

²⁰ RÓZSA, i. m., 175., 187.

²¹ CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek*, Bp., 1983, 103.; SZÜCS, i. m., 70.

volt alakján. Horgas igen szép orra, a' legszebb metszésű ajak, a' legszelídebb, domborodás nélkül lefolyó áll, hosszan elvonuló szemölde, nem épen sima de tisztabőrű arcza, csontos, magas homloka, a' legjátékosbb kék szem, a leglelkesebb kép festette nékem a' Múzsák' és Gráziák' Kedveltjét. Beszéde kevés. Színetlen szerénység, figyelem mások eránt és annyi nyájasság, hogy első pillantással mindent elbájolt. Némelly hangja félig selyp, mely nevelte kecsseit..."²²

Bár az idealizáló leírás – ahogy az irodalomtörténet-írás is hangsúlyozza – az antik szobrászat történetét tárgyaló művészettörténeti irodalomból (elsősorban Winkelmannból) vett retorikai toposzok felhasználásával Daykát „egy görög fikció istenalakjává rajzolja” át,²³ Kazinczy visszaemlékezésében ez a kánonteremtő szándék a szeretett és korán elvesztett barát vonzó egyéniségét hangsúlyozó individuális –, s sajátos módon szinte rokokó finomságú – elemekkel (alacsony, karcsú termet, könnyed mozgás, játékos pillantás, nyájasság, bájosság, kecsesség) keveredik.

A *Pályám emlékezetében* is szereplő Dayka-leírás fontosabb elemeivel – mint látuk – már a Kíningernek küldött 1803-as levélben találkozunk. Az 1810-es szövegben megjelenő apróbb változtatások az antik előképekhez való közelítés szándékát jelzik: az 1803-as levélben olvasható „áll a nem domború görög áll, hanem finoman formált” helyett „a' legszelídebb domborodás nélkül lefolyó áll” lett, s elmaradt a „haja nem takarta el szögletes homlokát” részlet is. Az individuális és a kanonikus vonások a megvalósult Dayka-portrén is keverednek: megmaradt a horgas orr és a domborodás nélküli áll – vessük csak össze ezeket a részleteket a *Belvederei Apolló* fejről készült, korábban említett metszet egyenes orrával és domború állával (1-2. kép) – az 1803-as leírásban szereplő, szabadon hagyott homlok helyett azonban a költő arcképén – a *Belvederei Apolló* hajviseletéhez hasonló – görögös fürtök fedik a homlokot. A legnyilvánvalóbb szemléleti változást mégis a ruhaviselet radikális megváltoztatása jelenti: míg 1803-ban Kazinczy Kínigertől még azt kérte, hogy Daykát magyaros ruhában ábrázolja, a feltehetően 1812 körül készült képen ennek már nyoma sincs. Mivel a Kíningerhez írt levél csak Kazinczy autográf másolatában maradt ránk, nem tudjuk, hogy az itt szereplő „Die Kleidung – ein Ung. Peltz etc.” szövegrész az eredeti levélben hogyan folytatódott, Kazinczy írt-e részletesebben arról, hogy a bécsi festő milyen ruhában ábrázolja Daykát.²⁴

Ahhoz a Toldy Ferenc forrásokkal alá nem támasztott közlése nyomán továbbhagyományozódott kalandos történethez, mely szerint a bécsi metsző elhagyta volna Kazinczy Daykát ábrázoló rajzát, s kénytelen volt a mintaként küldött Orpheus-gemma alapján elkészíteni a költő arcképét, az irodalomtörténeti kutatáshoz hasonlóan erős kritikával kell közelednünk.²⁵

²² Újhelyi DAYKA Gábor, *i. m.*, XIII–XIV. A sötétszög kifejezés sötétszőkét jelentett, Kazinczy szőkeként (blond) írta le Daykát Kíningernek küldött levelében is.

²³ HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 40.

²⁴ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Szemere Tár (B 14), I. kötet, XXVI/b.

²⁵ SZÜCS, *i. m.*, 70.

A Dayka-kötetet a portrén kívül egy jelzetlen, két leopárdot és két csengőt ábrázoló vignetta díszítette. Kazinczy egyik levele alapján valószínűsíthető, hogy a vignettát – éppúgy, mint a Dayka-kötettel együtt megjelentetett Poétai Berek illusztrációját – Gerstner készítette, mégpedig 1812 szeptembere után.²⁶ A leopárdos motívum az itáliai herkuláneumi ásatások során felfedezett antik emlékeket bemutató, több kiadásban megjelent reprezentatív metszetalbumból való,²⁷ melyet Kazinczy – Bernard de Montfaucon kiadványával²⁸ együtt – 1792-ben az Egyetemi Könyvtárban tanulmányozott.²⁹ A Kazinczy által készített rajzokat, melyek közül többet is felhasználott kiadványai illusztrálására, albumba kötve az MTA Könyvtárának Kézirattára őrizi.³⁰ Kazinczy tipográfiai igényességét, gondosságát jelzi, hogy Helmechzy Mihályhoz írott említett levelébe bele is rajzolta a csengős-leopárdos motívumot.³¹

Az 1792-ben Montfaucon albumából kimásolt motívumok közé tartozik Herkules dorongjának – Kazinczy kifejezésével „buzgányának”, azaz buzogányának – ábrázolása is,³² mely az 1811-ben megjelent *Tövisek és Virágok* címlapján látható (3–4. kép). Kazinczy kíváncsún tartotta ugyan, hogy a kiadók ízlésnemesítő célból akkor is antik témájú metszetekkel díszítsék könyveiket, ha a képnek nincs köze az illusztrált munka tartalmához,³³ úgy vélem, a Herkules dorongját ábrázoló antik gemma rajza nem véletlenül került epigramma-gyűjteménye címlapjára. Nemcsak a kötet programadó nyitó versét (*Herculeszhez*) illusztrálta a Kazinczy által is sokat foglalkoztatott neves betű- és rézmetsző, Falka Sámuel antikizáló vignettája, hanem Kazinczy elszánt, harcias, provokatív attitűdjét is jelképezhette, azt a törekvését, „hogy a hagyományhoz, közösségi ízléshez, mimézistához, haszonelvűséghez kötött irodalomfelfogás helyébe állítsa a maga újfajta szépségeszményét és művészetszemléletét, az előzőnek teljes törlésével.”³⁴ A hazai irodalom Augias-istállójának kitrágyázására vállalkozó Kazinczynak a Herkules-versben hangsúlyozott önreprezentációját erősíthette a címlapkép feliratának változása is: míg Montfauconnál a dorongot a VIC. HERC. CERBER (Hercules legyőzi a Cerberust) szavak veszik körül, a *Tövisek és Virágok* metszetén már az általánosabb, HERCUL VICT. – (Herkules győz) felirat olvasható.

²⁶ *KazLev*, X, 2311. levél, 111.

²⁷ *L'Antichità di Ercolano: Le pitture antiche d'Ercolano*, Tomo prima, Napoli, MDCCCLVII, Tavola XVII, 95.; *Le Antichità di Ercolano: Pitture*, Tomo primo, In Roma, MDCCCLXXXIX, Con Licenza de' Superiori. Tav. 21.

²⁸ Bernard de MONTFAUCON, *L'Antiquité expliquée et représentée en figures...*, Paris, 1719–1724.

²⁹ *KazLev*, X, 2276. levél, 28–29.

³⁰ MTAK Kézirattár, Magy. Ir. RUI 2° 1, „Experpta ex Montfaucon”, 146–173 f. „A beragasztott képek a 146., a 152. és a 158 f.-n hiányoznak.” GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Bp., 1993, 120.

³¹ MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4r. 119. sz. (Helmechzy-levelezés) 15/a.

³² Bernard de MONTFAUCON, *L'Antiquité expliquée et représentée en figures...*, Paris, Tome Premier... Seconde Partie, 1719, CXXXII. Pl. a la 218 page. T. I. 6. kép

³³ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901 [a továbbiakban: *KazLev*, XI], 2497. levél, 14–15.

³⁴ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A strukturált irodalom kánonképzési paradoxonai: a Tövisek és Virágok = Közösségi és elkülönülő irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, 2000, 83.

Herkules pusztító (és győzedelmes) dorongja motívumának felhasználásához hasonlóan szimbolikus jelentést tulajdoníthatunk annak is, hogy Kazinczy a *Bácsmegyei gyötrelmei* című levélregénye 1814-es újrakiadását eredetileg a megköötözött kezű, térdeplő Psychét ábrázoló metszettel kívánta illusztrálni. Szemléletesen jelzi ez a választatás azt az ambivalens viszonyt, mely Kazinczyt az 1790-es években nagy népszerűsége szert tett *Bácsmegyei*hez fűzte: bár az összegyűjtött munkáit megjelentető Trattner János Tamás – a várható anyagi siker reményében – ezt a munkát akarta az összkiadás elejére tenni, Kazinczy még a regény átírása után is csak a sorozat végére hajlandó helyezni, s felveti kihagyásának lehetőségét is.³⁵

A tervezett illusztráció sorsa egyébként szintén szerencsétlenül alakult. Kazinczy 1814 júliusában arról panaszkodott Helmeckynek, hogy a munkával megbízott bécsi Vinzenz Raimund Grüner megvetéssel szólt ugyan azokról a mintaként előmutatott metszetekről, melyek a firenzei múzeum Medici-gemmáit ábrázolják, a Grüner által készített munka végül a várakozásokkal ellentétben alulmúlta az előképeket.

„...ut vidi! ut perii! ut me malus abstulit error! A' Grüner' Psychéje a' legsilányabb mív a' mit képzelhetsz, oly mív hogy én azt Munkámnak elébe teljességgel nem tehetem...”³⁶

A metszettel Kazinczy annyira elégedetlen volt, hogy teljesen el akarta hagyni az összkiadás illusztrációit, vállalva a felelősséget a vignettákat „*már váró Publicumnál*.”³⁷

Kazinczy leveléből nem derül ki, hogy elégedetlensége az összekötözött kezű, térdeplő Psychét ábrázoló metszetre vonatkozott-e. Ezt valószínűsíteni, hogy az előképként említett *Le Museum de Florence* című, Francois-Anne David francia rézmetsző által 1787-ben készített albumban, mely könyvjegyzéke szerint Kazinczy birtokában volt,³⁸ szerepel ez az ábrázolás (5. kép). Nem zárható ki azonban az sem, hogy Kazinczy nem a térdeplő Psychét ábrázoló metszetet kapta meg a kiadótól, Trattner János Tamástól, hanem Grünernek azt a vignettáját, mely az utolsó, kilencedik kötetként, de elsőnek megjelent Bácsmegyeit végül díszítette. Ez a metszet Antonio Canova 1789–1792 között faragott *Psyche pillangóval* című márványszobrát ábrázolja (6. kép), s Kazinczy tetszését ez sem nyerte el:

„Canova' Psychéje, Grüner által igen rosszúl, a' B. Stackelberg Bécsi Művész – *Kabinetjéből*” – írta a kéziratos verseskötetébe beragasztott metszet mellé.³⁹

A klasszicista Canova antikizáló szobra ezzel szemben annyira tetszett neki, hogy verset is írt hozzá:

³⁵ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A kánon építésének és leépítésének stratégiái Kazinczynál: A Bácsmegyeinek gyötrelmei = A magyar irodalmi kánon a XIX. században* [szerk. Takáts József], Pécs, 2000, 37–56.; KAZINCZY Ferencz' *munkái: Szép irodalom*, Kilencedik kötet, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1814.

³⁶ *KazLev*, XI, 2702. levél, 479.

³⁷ *Uo.*, 481.

³⁸ OSzK Kézirattár: Oct. Lat FM/1. 77. 91r.

³⁹ „*Canova Antonio Psychéje*”, MTAK Kézirattár, K 630, 70 f.

„Óh a' mennyei lányka! Miként ömlött-el alakján
Mind az az ék, mellyel Küpris igázni szokott!
Vérem hül 's gyúlong – Boldog, boldog Lepe! – Vagy te
Lépj-ki a' márványból, lányka; vagy én legyek az!”⁴⁰

*

Blaschke készítette „...Kazinczy Poétái Berkéhez azt a képet, mely Vénust, Ámort és Psychét ábrázolja és nem más, mint egy újévi köszöntő képe, mit Kazinczy Vay Ábrahámnénál talált [...]”.⁴¹ A *Művészet*ből szinte szó szerint átvett adatot a Szendrei – Szentiványi-féle lexikon Blaschke életrajzában említi,⁴² míg Pataky Dénes 1951-ben a rézmetsző munkái között sorolja fel az illusztrációt: „153. Venus, Amor és Psyche. (Kazinczy Poétái Berkei.)”⁴³

A művészettörténeti szakirodalom Kazinczy 1812. február 27-én kelt, Berzsényi Dánielhez írt levele alapján kapcsolta Blaschke János nevéhez az illusztrációt. Kazinczy ebben felajánlotta a költőnek, hogy ha tetszik neki, vegye át kiadás előtt lévő verseskötetéhez a Poétái Berek elé szánt metszetet, s javasolta, hogy az illusztrációt Blaschkével készíttesse el.⁴⁴ Berzsényi elfogadta Kazinczy ajánlatát, de a szépművészeti mester nem sokkal később azt indítványozta, hogy mind a tervezett Berzsényi-portrét, mind a Vénuszos metszetet Johann Neidl készítse el.⁴⁵

A Vénuszt, Ámort és Psychét ábrázoló rajzot tehát – a szakirodalom eddigi állításával szemben – nem Blaschke metszette rézbe, s nem a *Poétái Berek* illusztrációjaként jelent meg. Berzsényi Dániel 1813-ban és 1816-ban kiadott versesköteteinek címlapját⁴⁶ egy Neidl által jelzett vignetta díszíti, melyen a szárnyas Psyche, a kis Amor és az őt ölében tartó Vénusz látható (*7. kép*). Berzsényi rézmetszetű portréját ugyanakkor – Kazinczy javaslatával ellentétben – végül nem Neidl, hanem Blaschke készítette el. Az arckép nem nyerte meg Kazinczy tetszését, aminek okát elsősorban – úgy tűnik – a Berzsényi által viselt öltözetben kell keresnünk.⁴⁷

A *Poétái berek* címlapját egy jelzetlen (feltehetően Joseph Gerstner által készített), álló ovális vignetta díszíti, mely a Kazinczy által 1792-ben az Egyetemi Könyvtárban lemásolt, Montfaucon albumából átvett motívumot, egy lantot, s a felette szálló, Psychét jelképező pillangót ábrázol.⁴⁸

⁴⁰ *KazLev*, X, 2479. levél, 479.

⁴¹ *Művészet*, 1904/3, 207.

⁴² SZENDREI, SZENTIVÁNYI, *i. m.*, 210.

⁴³ PATAKY, 91.

⁴⁴ *KazLev*, IX, 2161. levél, 308.

⁴⁵ *KazLev*, X, 2269. levél, 9.; *KazLev*, X, 2276. levél, 28.

⁴⁶ BERZSENYI Dániel' *Versei*, Kiadá Helmechzy Mihály, Pesten, Trattnernél, 1813.; BERZSENYI Dániel' *Versei*, kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály, Második meg-bővített kiadás, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1816.

⁴⁷ HÁSZ-FEHÉR, *A kánon építésének...*, *i. m.*, 42.; BÉCSY Ágnes, *Berzsényi Dániel*, Bp., 2001; PORKOLÁB Tibor, *Panteonizáció és vizuális reprezentáció*, Regio, 2004/3, 87–88.

⁴⁸ MONTFAUCON, *i. m.*, 1719, I. kötet, I. rész, CXXII. tábla. Vö.: *KazLev*, X, 2289. levél, 55.

A művészettörténeti szakirodalomban – mint láttuk – a Kazinczy-levelezés alapján továbbhagyományozódott az a nézet is, hogy Blaschke készítette el Kazinczy Osszián-kötetének illusztrációját.⁴⁹ Bár Kazinczy 1806 körül valóban tervbe vette, hogy öt kötetben megjelenteti saját munkáit és fordításait, végül csak Marmontel fordítása látott napvilágot.⁵⁰ Ennek a sorozatnak lett volna egyik darabja az Osszián-kötet, melyhez Blaschke 1807 körül elkészítette az illusztrációt. A metszet sorsáról Kazinczynak 1810-ben kelt, Romy Károly Györgyhoz írt leveléből nyerünk értesülést:

„Ich erhielt ein exemplar meines La Rochefoucauld von dem Buchhändler Kis. Aus Versehen war das Titelblatt zweymal dabey. Da dieses bey dem Ihrigen fehlt, so lege ich das eine von den zweyen für Sie hier bey. Welch ein Mann ist dieser Geistinger! Ich übergab ihm die ganze Auflage, weil ich nicht zu hoffen wagte sie damals von Wien erhalten zu können, mit dem Bedingniss, dass er das Titel Kupfer und die Vignette, welche mir zu diesem Werke Gerstner gearbeitet hatte, auslöse und beydrucken lasse... Was that der einsichtsvolle Mann? Er lösete aus Blaschkes Händen das zu meinem Ossian bestimmte Kupfer (das Sie hier erhalten) und setzte es bey. Grade so, als wenn man ein Kupfern das die Kinder Abrahams um den [!] goldenen Kalb tanzend vorstellte vor ein Algebräisch Werk stellen würde.“⁵¹

A szakirodalomban eddig Kazinczy Osszián-kötetének illusztrációjaként számon tartott Blaschke-metszet tehát valójában a Rochefoucauld-kötetben jelent meg (8. kép). Kazinczy összegyűjtött munkái végül 1814–1816 között kilenc kötetben, Trattner János Tamás pesti nyomdájában láttak napvilágot.⁵² A sorozat 1815-ben megjelent, *Ossziánnak minden énekei* című, VI–VII. kötetének arcképeit (Spissich János és id. Wesselényi Miklós) Ehrenreich Sándor Ádám, az antikizáló vignettákat Johann Georg Mansfeld metszette.

A *Művészetben* 1904-ben közölt adatot, hogy tudniillik Blaschke János „Magyar író művei közül rézmetszeteket készített Kiss [sic!] János műveinek második köteté-

⁴⁹ SZENDREI, SZENTIVÁNYI, *i. m.*, 210.; PATAKY, *i. m.*, 91.

⁵⁰ *Kazinczynak fordított egyveleg írásai, Első kötet: Marmontelnek szívképző regéji, Két könyvben*, Széphalom, Abaújban, 1808. A kötetet díszítő metszetek közül kettőt Blaschke készített.

⁵¹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 1848. levél, 120. Geistingerhez, vö.: Dr. Otto RAUSCHER, *Die Wiener Nachdrucke von Goethes Werken, I, Der Nachdruck der ersten Cottaschen Gesamtausgabe, Chronik des Wiener Goethe-Vereins*, Red. von Eduard CASTLE, 1935 (40. Band) 23–25.; Otto RAUSCHER, *Joseph Geistinger 1769–1829: Ein Wiener Buchhändler und Verleger*, Wien, 1942.

⁵² KAZINCZY Ferencz' *munkái: Szép literatúra*, 1–9. kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál, 1814–1816.

hez (Socrates a három grácia előtt)...⁵³ mind a Szendrei – Szentiványi-féle művészlexikon, mind Pataky Dénes átvette.⁵⁴ Blaschke metszeteként említi az illusztrációt Csatkai Endre 1925-ben írt, 1983-ban kiadott tanulmánya is.⁵⁵

Kazinczy 1812 januárjában azt ajánlotta Kis Jánosnak, hogy kiadás előtt lévő versei második kötetét Szókratészt és a három grácia szobrát ábrázoló metszet díszítse, s ezt „Blaschkének kellene metszeni”.⁵⁶ Néhány hónappal később, április elején ugyanakkor Kazinczy már ezt írta Döbrentei Gábornak:

„Kisnek versei 2 kötetben nyomtattatnak Pesten Trattnernél. T[rattner] azt kívánta, hogy Kis 2 rezet adjon elejekbe, mellyre ő száz f. V. Cz. ad Kisnek. Kis többet bízott az én ízlésemhez a’ festés dolgában mint a’ magáéhoz, ’s velem parancsolt, hogy adjak gondolatot. Imhol az. 1.) Kininger fesse Kist tussban....2.) Grüner rajzolja Contourban Socratest philos. palástban a’ Gratziák Statuácskája előtt mély gondolatokba süllyedve...”⁵⁷

Bár Kis János Kazinczy tanácsára tárgyalt Vinzenz Raimund Grünerrel a metszet elkészítéséről,⁵⁸ két évvel később ismét Blaschke neve merült fel a metszet kapcsán.⁵⁹

Kis János három kötetben megjelent verseinek első darabját (1815) végül a költőnek Johann Neidl által 1812-ben készített portréja díszíti.⁶⁰ A Szókratészt és a Gráciák szobrát ábrázoló metszet, mely az 1814-ben kiadott II. kötetben jelent meg, jelzetlen, míg a harmadik kötet (1815) illusztrációján a bécsi Sigmund Perger és Caspar Weinrauch jelzése található. A Szókratészt ábrázoló metszetet Kazinczy levelei alapján véleményem szerint nem sorolhatjuk Blaschke oeuvre-jébe, legfeljebb azok között a bizonytalan metszetek között említhetjük meg, melyeket esetleg ő készített.

*

„Nagyon el volt ragadtatva Kazinczy a »punctirozott manierban« metszett Párisi Apolló-fejtől. Ebben elsőséget ad neki [ti. Blaschkének] John felett...”⁶¹ – olvashatjuk 1904-ben a *Művészetben*. Az Apolló-fejet ábrázoló metszet a Szendrei – Szentiványi-féle lexikonban sem Blaschke életrajzában, sem a műveit felsoroló listában

⁵³ *Művészet*, 1904/3, 207.

⁵⁴ SZENDREI, SZENTIVÁNYI, *i. m.*, 210; PATAKY, *i. m.*, 91.

⁵⁵ CSATKAI, *i. m.*, 76.

⁵⁶ *KazLev*, IX, 2118. levél, 204.

⁵⁷ *Uo.*, 2200. levél, 387.

⁵⁸ *Uo.*, 2238. levél, 483.; *KazLev*, X, 2272. levél, 19. *Uo.*, 2274. levél, 23.

⁵⁹ *KazLev*, XI, 2616. levél, 269.

⁶⁰ Kis János *Versei*, kiadta KAZINCZY Ferencz, Első kötet, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1815, VI.

⁶¹ *Művészet*, 1904/3, 207.

nem szerepel, s Pataky Dénes katalógusában is csak annyi áll róla – nyilván a *Művészetben* közölt adat alapján – hogy „159. Apollo fej”.⁶²

A Blaschke által készített, a *Belvederei (Vatikáni) Apolló* fejét ábrázoló könyvillusztráció, melyet Kazinczy két levelében is elismeréssel említett,⁶³ két bécsi kiadványban jelent meg⁶⁴ (2. kép). A metszet rajza egyébként nem Blaschke invenciója volt: ugyanez az ábrázolás díszítette a Friedrich Schiller által kiadott *Musen-Almanach* 1796-os évfolyamát.⁶⁵ A *Belvederei Apolló* álló ovális keretben elhelyezett, profilban ábrázolt feje látható egy 1783-ban Lipcsében megjelent irodalmi kiadvány címlapján is.⁶⁶ Bár az 1783-as illusztráción csak a szobor fejét és nyakát, míg a *Musen-Almanach*-ban s Blaschke metszetén a szobor ruhával félig fedett vállát is látjuk, nem zárható ki, hogy a lipcsei könyv címlapképe volt az előképe a későbbi metszeteknek.

ILLUSZTRÁCIÓK

1. Joseph Gerstner, *Dayka Gábor portréja*. Könyvillusztráció = *Újhelyi Dayka Gábor Versei*. Öszveszedte 's kiadta barátja Kazinczy Ferencz. Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813.
— Kazinczynak Poetai Berke. Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813.

⁶² PATAKY, *i. m.*, 91.

⁶³ *KazLev*, X, 2341. levél, 169. Uo., 2487. levél, 498–499.

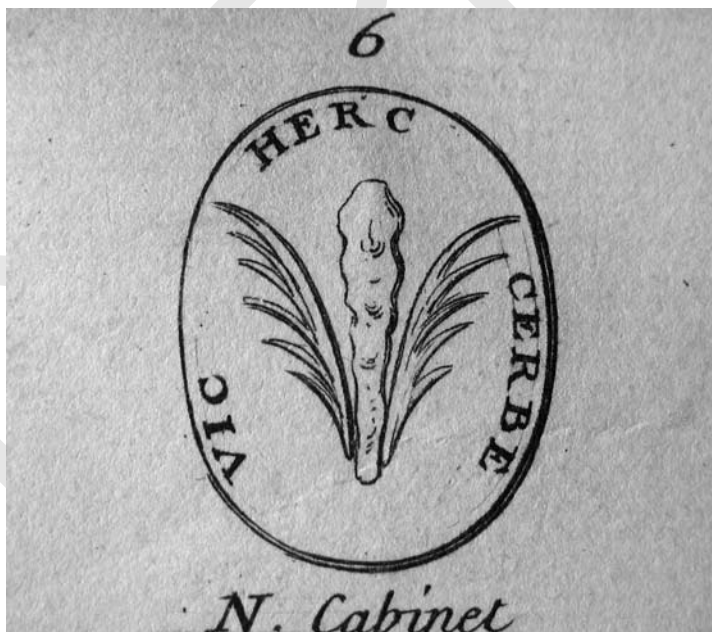
⁶⁴ *Handbuch der deutschen Dicht- und Redekunst, aus Beispielen entwickelt* von K. L. SCHALLER, Erster Theil. Wien, 1806; *Gedichte*, Von Anton Ferdinand DREXLER, Wien, 1816.

⁶⁵ *Musen-Almanach für das Jahr 1796*, Hrsg. von SCHILLER, Neustrelitz.

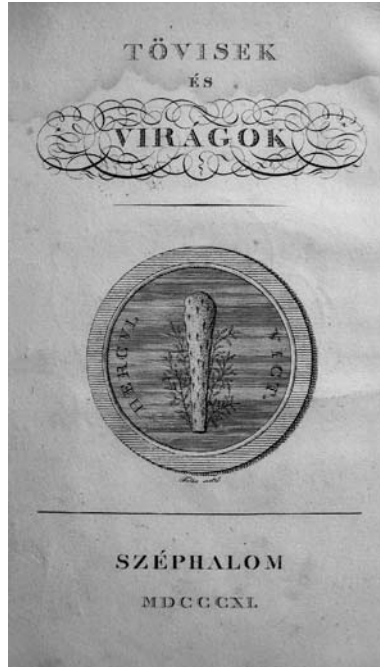
⁶⁶ *Für Aeltere Litteratur und Neuere Lectüre*, Quartal-Schrift, Erstes Stück, Leipzig, 1783.

2. Johann Blaschke, *A Belvederei Apolló feje*. Könyvillusztáció = Handbuch der deutschen Dicht- und Redekunst, aus Beispielen entwickelt von K. L. Schaller. Erster Theil. Wien 1806. Im Verlage bei Anton Doll.

3. *Herkules dorongja*. Könyvillusztáció = Bernard de Montfaucon, *L'Antiquité expliquée et représentée en figures*, Tome Premier... Seconde Partie, A Paris, 1719, CXXXII. tábla

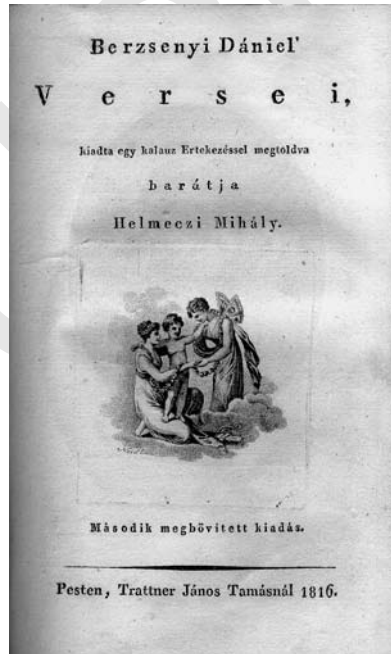
4. Falka Sámuel, *Herkules dorongja*. Címlapvignetta = [Kazinczy Ferenc], *Tövissek és Virágok*, Széphalom, 1811.

5. Összekötözött kezű, térdeplő Psyche. Könyvillusztráció = Francois-Anne David, *Le Museum de Florence...*, II, Paris, 1787, XXXXIII. Tábla.

6. Vinzenz Raimund Grüner, *Antonio Canova Psychéje*. Címlapvignetta = Kazinczy Ferencz' munkáji. Szép literatura. Kilencedik kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál. 1814.

7. Johann Neidl, *Vénusz, Ámor és Psyche*. Címlapvignetta = Berzsenyi Dániel' Versei, kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja Helmeczy Mihály. Második megbővített kiadás. Pesten, Trattner János Tamásnál 1816.

8. Johann Blaschke, Könyvillusztráció = *Herczeg Rochefoucauldnek maximái és morális reflexiói, három nyelven*, Németre fordította Schultz, magyarra Kazinczy Ferenc, Bétsben és Triestben, Geisztinger Könyvárosnál, 1810.

„A nyelv géniusza” és a tánc

A táncot keletkezése és alakulása az ember társas mivoltához köti, a felvilágosodás kora mindezt újból felülvizsgálta nyelvi, erkölcsi, lélektani és esztétikai szempontból egyaránt. A vetélytárs nélküli táncművészethez a ritmikus mozgás miatt az irodalmi műfajok közül a verses formák állnak legközelebb. A dolgozat néhány korabeli magyar nyelvű verses alkotást – lírai műveket, elbeszélő költeményeket, eposzt – vizsgál meg a „tánc” szó szöveg- és kulturális környezetének szemrevételezésével, remélve, hogy a „fentebb stíl”-re való törekvés Kazinczy által állított követelménye e két művészet tükröztetésében teljesebb módon megnyilvánulhat. Költői művekben szinte kihívás közérthetően táncról beszélni, nagyon nehéz feladat egy tűnékeny szépmesterséget szavakkal bemutatni, csakúgy, mint táncsal elbeszélni egy történetet, vagy kifejezni egy helyzetet. E munkámba műtésztként tánc- és irodalomtörténészket, etnográfusokat, verstani szakértőket és szerzői önreflexiókat kapcsoltam be.

A „TÁNC” SZÓ NYELVI ELASZTIKUSSÁGA A TÁRSASTÁNCOK ÁBRÁZOLÁSÁBAN

Kazinczy egyik etalonjának, „a nyelv géniuszá”-nak körülírása több helyen is felbukkan¹, és áthatja egy másik elképzelés is: „a nyelv ideálja”. A merész szóújítás, ízlés, szépség, eufónia és a nyelvbe való észrevétlen beolvadás követelményén számos neologizmus megbukott, de a küzdelem talán mégsem volt hiábavaló, mert így alakultak, kristályosodtak ki a legéletképesebbek és a legszebbek.²

A reneszánszot követően a népi és udvari kultúrában egyaránt megjelentek a páros táncok a karikázó, a kör-, a füzér- és egyéb csoportos táncok helyett. A közösségi összetartozás érzésén kívül ezekben már nyilvánosságot kapott az egyéni érzelem.³ Nyelvi formálódásnak vagyunk tanúi, amikor azt látjuk, hogy a táncos alakzatok megnevezései példaanyagunkban mégis szinte mind a régi körformára vonatkoznak, holott – Bessenyei szóhasználatával – a „játékpiacon” ekkor már nagyobb lehetett a kínálat.

¹ BENKŐ Loránd, *Kazinczy nyelvszemlélete* = B. L., *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, szerk. IMRE Samu, Bp., Akadémiai, 1982 (Nyelvtudományi értekezések, 113), 22–32.

² Ezúton köszönöm meg Szuromi Lajos volt tanárom szíves szövegválogatási és technikai segítségét!

³ http://www.folkradio.hu/folkszemle/andrasfalvy_atancszuletese/ (2009. 10. 15.)

A nyelvújítás ismert szóalkotási módjai közül a szóösszetétel volt a legalkalmasabb a táncsal kapcsolatos formációk és helyszínek megnevezésére. Ezeket az előfordulásokat még egy nyelvű szótáraink és a nyelvújítási szótár sem közli, az utóbbi talán kiforratlanságuk miatt, pedig éppen ezek a fázisok mutatják meg a nyelv logikáját. Ányos *keréktánc*ról ír (*Barcsay kapitánynak*), Bajza szereplői „[t]áncoszorúba szövődve kerengnek” (*Az eltűnt ifjúkor*), Berzsenyi nemzeti táncunkat „[a] bajnok ifjak büszke *tánckörében*” idézi meg (*A táncok*), Verseghy szövegében viszont az „[ú]jjítván *tánckörét*” sorban ugyanez a szóalak (*Julis a táncban*) a bálterem körbetáncolására vonatkozik.⁴ A kastélyok táncra alkalmas helyiségének szóhangulata híven tükrözi e pazar építmények fényűzését. A testesebb, hosszabb jelzős kifejezéseket később rövidebb szóösszetételek váltják fel.

„*Táncoló paloták*, ti kedves heleim!” (Ányos: *Az ifjúságnak hivataljáról*)

„*A táncos palotán* csak vele szédelgysz” (Verseghy: *Örzsikéhez*)

„Tolongva zúgunk *táncpaloták felé*” (Kölcsey: *Rákos*)

„Psz! Minden *táncpaloták!*” (Csokonai: *A fársáng búcsúzó szavai*)

„*Táncos szobájában* víg muzsikát penget” (Csokonai: *A tél*)

A KORTÁRS TÁNCMŰVÉSZET ÁTALAKULÁSA: NOVERRE KÖVETŐI ÉS TISZTELŐI

Az európai táncművészetet egészen a rokokóig a tökéletesre csiszolt technika jellemezte, „[a]mi valaha alkalmas volt az udvari nemes méltóságok és előkelőségek lelkivilágának kifejezésére. A lassú sarabande vagy a barokk menüett 1760-ban elviselhetetlenné vált a felvilágosult ember számára.”⁵ A *színpadi* és *udvari táncok* technikai kidolgozottsága unalomba fulladt. Ekkor lépett fel egy francia táncmester, Noverre azzal az igénnyel, hogy a közönségnek nem pusztán gyönyörködtetésre, hanem katarzisa van szüksége, ezért olyan irodalmi műveket keresett, amelyből megfelelő jelenet-nyersanyagokat meríthetett. Az ő balettja már a dramaturgiailag is megkomponált, cselekményes balettdráma lett. A táncosok színészi játékát tehát a kor embeérének belső készítése igényelte. „Ön Prometheus, embert kell formálnia és lelket adni nekik” – ezek Voltaire elismerő szavai a mesterhez írott egyik levelében. A fiatal Noverre még alacsonyrendűnek tartotta a néptáncot, s „ebben a felvilágosultak népről vallott nézeteinek visszfényére ismerünk”⁶, később azonban megismerte és dicsérte a magyar nép táncát is. Noverre fénykora 1760-tól 1775-ig tartott, de a mi szempontunkból bécsi működése a legjelentősebb, ahol a kiváló zeneszerző, Gluck volt az alkotótársa. „Az első magyar balettrajongók a bécsi magyar testőrök közül kerültek ki. Bessenyei, [...] a jó táncos nemesifjú lelkét megérintette a finom műfaj

⁴ A táncsal kapcsolatos kiemelések itt és a továbbiakban tőlem – M. Á.

⁵ VÁLYI Rózsai, *A rokokó balett és a felvilágosodás* = V. R., *A táncművészet története*, Bp., Zene-műkiadó, 1969, 158.

⁶ J. G. NOVERRE, *Levelek a táncról és a balettekről*, ford. BENEDEK Marcell, vál., jegyz., tan. VÁLYI Rózsai, Bp., Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955, 35.

addig ismeretlen szépsége”⁷, és beleszeretett egy Delphine nevű táncosnőbe. Az 1755-ben Marseille-ben is bemutatott darab címe a *Páris ítéllete*, azaz a három istennő vetélkedése „A legszebbnek” feliratú aranyalmáért, melyet Hermész közvetítésével, Zeusz akaratából Páris, a pásztor-királyfi ítélhet oda az arra érdemes istennőnek. A jelenet pantomim-előadását Apuleiusnak Az *aranyzsamár* című misztérium-regénye tartalmazza minden részletre kiterjedő, pontos leírásával.

A fiatal Bessenyei a Venust alakító „Delfént” az *Eszterházi vigasságok Toldalékában* örökíti meg, elragadtatott beszámolójának alapja a művészetpártolás hasznosságának bizonyítása, erre még a nagylélegzetű verses beszámoló prózai *Tudósításában* felhívja a figyelmet. Delfén tehetségét Bessenyei szuperlatívuszokban mutatja be: a táncra termett művésznő a legméltóbb „Nőver, egy csudálatos tehetségű táncmester és poéta” újításának bemutatására: „Egy mesterség ebbe kútfejét csinálta, / És nemes csudáját testébe formálta: / *Táncosné* volt...” Bessenyei a mitológiai történetet mindössze négy sorban közli, a mű többi része a szerelmes férfi elragadtatott, szenzibilis leírása: a táncosné megjelenése, „nemes tekintete”, énekhangja megigézi a nézőket, és Bessenyei szinte szakértőként ábrázolja, ahogyan mozdulatai minden irányban kitöltik a teret.

Noverre mester másik követője, az olasz származású Maria Medina Meyer pedig egy másik írónkat, Kisfaludy Sándort kápráztatta el tánctudásával és egy évig tartó szerelmével. Kisfaludy önálló költeményt és Himfy-verset egyaránt ír róla. A *kesergő szerelemben* a költő szenvedésének okozója a tánc, melynek lényegét nem lehet szavakkal leírni. A tánc hatalma olyan ellenállhatatlan, hogy szemlélői fokozatosan veszítik el önuralmukat. A XI. ének 154. dalának szenzuális versrészletei a lélektani leírás szolgálatában állnak:

„Mint *táncolt* ő, a Grazia,
Milyen könnyen lebegett!
Miként örült Venus fia
A Stoa mint rettegett.
Minden szemek *táncolának*,
Valamikor ő *táncolt*,
Meredének, bámulának,
Ha leült és nyugodt volt.
Mily *tánc* volt ez – oly hajlékony,
És oly lelkes, de kártékony!
Mert ím! ennek látása
Volt eszemnek bomlása.”

A XIX. énekben a nő testi-lelki szépségeinek leltárában szól a táncról. Először táncosnő szerelme titokzatos mesterségének szépségét emeli ki („*Tánc*, melyek kellemeit / Még Medina sem bírja, / Melynek gyönyörűségeit / Le Apolló se bírja.”), másszor pedig képtelen a felkeltett érzékiségre ésszerű magyarázatot adni:

⁷ VÁLYI RÓZSI, *Olasz balettdráma* = VÁLYI, i. m., 176.

„*Tánc*, melynek látására
Minden csepp vér felpeszsdül,
Tánc, melynek érzésére
Az öt érzék nem elég
S tökéletes értésére
Ötször öt is kevés még.”

A -né képzővel való szóalkotás Bessenyeinél a *táncosné*, Kisfaludynál a *táncolóné* alakban fordul elő. A *nő* és *né* szóalakok között Verseghy tesz világos és helyes jelentéstan különbséget, de Kazinczy mégis a nyelvünkben hiányzó „nőstényt” jelentő végződés létezését támogatja.⁸ A költői szövegek azt mutatják, hogy a két író ebben a képlekeny nyelvallapotban a Kazinczy-féle álláspontot képviselte. Ebben az értelmezésben az önálló művészi tevékenységéhez kötött képző a női emancipálás jelentékeny állomását is jelzi.

A TÁNC MOTIVIKUS TÍPUSAINAK ALKALMAZÁSA A KOR VERSE IRODALMÁBAN

1. *Antikizálás* – A pásztorköltészet vagy gráciaköltészet illik az antikvitáson nyugvó felvilágosodás szépségkultuszához. Az ideális nő szépség és az érzékiség összekapcsolása a mozdulatok művészete révén történik, hiszen a Gráciák egyaránt kísérői a Múzsáknak és Aphroditének is. A felvilágosodás költői már nem Apolló köréből, hanem hús-vér, eleven szépségű hölgykoszorúból választanak múzsát, s a táncművészet feladata pedig a szépség földi megjelenítése lesz. „Mi a legfőbb követelmény a táncossal szemben? Regola, Grazia, Misura – vagyis szabályosság, báj és kecsesség, kellem; azonkívül taktusérzék.”⁹ A német gráciaköltészet nagy hatással van Kazinczyra¹⁰, de tanítványi, baráti köréhez tartozó szerzők is alkalmazzák (Kölcsy: *Egy született leánykának* 1809, *Andalgások* 1811). Berzsenyi Kazinczy neje előtt tiszteleg 1809-ben egy ilyen nyitómotívumú ódával (*Gróf Török Sophiehez*), Ányos Pál költői képzelete is megleveníti a mitológiát: „Látol-é Nimfákat zöld bokrétájokkal / *Keréktáncot* járni szatyr- s faunusokkal?” Szentjóbí Szabó László *A pántlika* című pásztorjátékában arról panaszkodik a lányka, hogy szerelmi ajándékát éppen bizalmas együttlétük helyszínén látta viszont a vetélytársán: „Ott, ahol *táncoltunk* a tölgy árnyékában, / S gondold meg, ma láttam a Clóé nyakában.”

Az éteri költészettel szemben az érzéki tánc megjelenítése egyenes arányban van a Kazinczyval való barátság vagy ellenszenv mértékével: Kisfaludy élen jár ebben a *Himfy*-dalokkal, Verseghy *Rikóti Mátyásának* egyenesen szerkezeti kötőanyaga.

⁸ SZILY Kálmán, *Nő és né* szócikke = SZ. K., *A magyar nyelvújítás szótára*, Reprint kiadás, Bp., Nap, 1994, 236–237.

⁹ VÁLYI Rózsi, *Egy XVI. századi tánc és illemtan* = *Társastánc-történeti olvasókönyv*, vál. KAPOSI Edit, Bp., Népművelési Intézet, 1981, 21.

¹⁰ GERGYE László, *Múzsák és Gráciák között* = *Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998, 120–123.

Csokonai korai műveiben követi ugyan Kazinczy gráciaköltészetét, később azonban a kollégiumi csúfolók hatására a népies humortól a frivolitásig élezi a táncos jeleneteket, ez utóbbiakkal Pálóczi Horváth Ádám egyes dalai is vetélkedhetnek.

2. *Mimetikus mozgások* – A természet jelenségeinek vagy a táncmozdulatok felidézésének kedvelt, erőteljesen ható poétikai eszközei a metaforák. A folyóvíz „[b]olyongó habjait Marcal táncoltatja” (Ányos Pál: *Megyesi Somogyi Jánoshoz*); a mámort jól szemlélteti a bortól megrészesegült *galamb tánca* (Földi: *Anakreon dalai*); a cigányok guggolva előadott *rókatáncot* járnak Fazekas Mihály *A perzsa fejedelem* című művének záró képében. Csokonai két alkalommal is *ló táncoltatását* mutatja be mint a nemesi virtus egyik látványosságát (*Dorottya, Egy magyar gavallér*). Nagy János jezsuita költő *Kozák táncában* humoros leírást ad a sajátos mozgásról: „Én pedig ezt *szarkatáncnak* inkább merném mondani, / Mert ezek is úgy ugrálnak, amint gyakran láthatni”.

3. *Temetői táncok, haláltáncok, villitáncok*. Az ókori-középkori hagyomány nyomai nagyon sokáig élnek a későbbi szokásokban, a félelem táncsal történő legyőzése magán viseli a szakrális atmoszféra eleveenségét. A táncban rejlő morális veszélyekre már egy VIII. századi pápai dekrétum is felhívta a figyelmet. A barbárnak tartott elemek mégis találkoznak az új keresztény ünnepek és a szokásos pogány szertartások időbeli közelítésével. Ezen szokások helytelenítése vagy továbbélése még egy évezred múltán is kimutatható a felvilágosodás verses epikájából. *Rikóti Mátyás*, Verseghy mezővárosi kántora ellenzi a templomban előadott verbunkost, s ezért kész „*medvetáncot* járni”, azaz megmérkőzni, verekedni is a táncot kísérő orgonistával, de máskor is megszólja a táncolókat, mondván „[a] *tánc* az ördög üllője”.

A görögök egyetemes tánckinséből ismeretesek a katonai vereséget követő gyászünnepély *halotti táncai*. Már Homérosznál megfigyelhetjük ezt, mert megörökítette Akhilleusz táncát Patroklosz halotti torán. Néhány feljegyzésből tudjuk, hogy a halottas tánc a magyar néphagyományban is létezett. Az egyházi tilalom miatt halottvirrasztáskor vagy a toron került sor erre a kárhoztatott szokásra, Sinka István balladájának egyik elemzője pedig arra a következtetésre jut, hogy az ima nélkül eltemetett törvényenkívüliek, a lázadó ősök tiszteletére, emlékére is táncolták. A temetőben a sír többszöri körüljárása imitálta a halotti táncot.¹¹ A Tiszántúlon ismert régi és még 1930-ban is létező hagyomány nyomai Kölcsey *Andalgások* (1811) című költeményének részleteiben is megfigyelhetők. A derűs melankóliával írott versben Kölcsey Szemerével együtt Dayka sírkövénél lelkesült ihletéssel azt kívánja, hogy „[a] dalra szebb honunk leányi, / Miként nimfák *táncoljanak*”. Kölcsey tehát a fiatal, költészetében újító, s ezért támadásoknak is kitett „kiugrott” pap, Dayka emlékét egy képzeletbeli temetői táncos szertartáson elevenítené meg.

A *villitáncok*, ezek a szláv babonás mesékből német közvetítéssel hozzánk is eljutott tündérmesékben az esküvőjük előtt meghalt, boldogtalan menyasszonyok lelkei táncukkal a halálba hívják, ragadják az élt (Kisfaludy Károly: *Éjjeli menyekző*). A villitáncot egyes műértelmezésekben nehezen lehet megkülönböztetni a haláltánc-

¹¹ FARAGÓ József, *Egy nagy vers néprajzi háttere*, Kortárs, 1998, 42/4, 72–76.

tól. Ezek a sírköltészeti-romantikus darabok a dans macabre, azaz a középkori *haláltáncok* memento moriját elevenítik fel: a Halál mindenkit táncba visz, éppen a legkedvesebb tevékenykedése közben. Bessenyei Delfénjét is elbűvölő Venus-tánc közben ragadja el a halál. E középkori életérzés vízióként való ábrázolása tovább árnyalhatja Bessenyei-képünket, hogy ne csupán a magyar felvilágosodás nyitánya, az *Agis tragédiája* jusson eszünkbe róla, hanem az érzékenység stílusteremtése is. Bessenyei egyenes közvetítést ad az emberi léleköröm megszűnéséről: Delfén nem önmagáé, hanem mindenkié volt, hiszen a közönség gyönyörködtetése volt művészetének célja. A táncosnő kedves személyének halála egyúttal az allegorikus szépség elvesztése is.

4. Harci győzelmek, sikerek után a görög katonák *örömtáncot* jártak. Szókratész szerint „[l]egjobb harcos abból lesz, aki az isteneket táncal tudja dicsérni”. A rómaiakról ismeretes, hogy kedvencük, Mars, a háború istenének tiszteletére a táncoló papok „az előkelő salik évenként kétszer, tavasszal márciusban, Mars hónapjának első napján és ősszel, ünnepélyes menetben, a harcosok élén táncolva és anapestuszi lejtésű himnuszokat énekelve járták be a várost. Az előtáncosok, a saltantes, dobbangetták a gyors anapestikus ritmust, az öreg és fiatal harcosok kórusa pajzsukat lándzsájukkal ütve felelt rá. Mindez nagy, erőteljes komolysággal ment végbe.”¹² A mi verbunkosunk Ázsiából származó táncainak éles és nyújtott ritmusai, az ún. maszkulin sorzárlatok hasonló célt szolgáltak: a harcra való lelkesítést.

KAZINCZY ÉS BERZSENYI „TÁNCVERSENYE” A SZONETT KAPCSÁN

Orosz László Berzsenyi és Kazinczy kapcsolatáról írt tanulmányában rámutat, hogy a két költő habitusbeli különbségei hamar kiderültek, de ízlésük eltérő mivoltát Berzsenyi a széphalmi mester iránti tiszteletből ezt 1815-ig igyekezett leplezni. A nyelvújítási harc kicsinyességei miatt és a Kölcsény-kritika körüli valószínűsíthető közreműködésért „Berzsenyi kezdett felszabadulni Kazinczy tekintélye alól”, majd az ún. szonettháborúban szembehelyezkedik vele.¹³

Poétikatörténeti tény, hogy Kazinczy saját költeményei által honosította meg nyelvünkben az olasz szonettet¹⁴, a kortársak körében azonban ez nem arat osztatlan sikert. Érdekes megvizsgálnunk e sajátos párbaj részleteit, mivel mindketten több alkalommal is a táncok különböző formáival, fajtáival szemléltetik saját igazukat, s ez néha kifejezőbb, beszédesebb, mint elméleti vitájuk. Kazinczy teszi meg az „első lépést”, amikor az új forma fölötti lelkesedést táncal szemlélteti 1809-ben *A sonetto műzsája* című verstani szonettjében:

¹² *Uo.*, 76.

¹³ <http://www.c3.hu/~iris/00-1/oroszl.htm> (2009. 10. 15.)

¹⁴ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története, A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991 (Irodalomtudomány és Kritika), 179.

„Mint szerelmes járja szép párjával
 Menüetje keccsel teljes lépteit,
 S ígéri a szála torlott rendeit
 Enyelgő vissza- s visszafordultával [...]
 Úgy járom én kobzom lejtéseit,
 Két négýét összefűzve két hármával.”

A vers hasonlata szemléleti jellegű: a szonett kétféle, páros és páratlan sorszerkezű strófái különmeműek, mégis összetartoznak. Kazinczy menüettje igen találóan mutatja be a forma rímelésének szabályait is, hiszen a táncospár tagjai S és Z alakot leírva hol eltávolodnak, hol közelednek egymáshoz, akár az ölelkező- és a tercina-strófa rímei. Kazinczy költeményének további részében meg van győződve róla, hogy menüett-hasonlatának páros tánca ízléses¹⁵, hiszen ennek is nagy hagyománya van, mint a szonettnek, és a magyar változat meghonosítása méltó az eredetihez.

Berzsenyi „válaszlépésként” 1809-ben *A szonetthez* című időmértékes-rímtelen költeményében a legnagyobb elismeréssel köszönti a magyarul újjászületett formát, és gáláns párhuzamot is von: „Vaucluse s Laura leend – Széphalom s angyala...” között. Kazinczy szövetségést látva „a somogyi Diogenész”-ben még ugyanebben az évben megírja *Berzsenyire* című verstani episztoláját. Témája a széphalmi mester köre és ellenzői között folyó metrikai harc. „Kazinczy a görög és a nyugat-európai formák összefonódásának hasonlataként használja” az isteni szférát képviselő „Hermésznek békebotját”,¹⁶ míg a leoninus-költők gúnyrajzát egy profán táncjelelennel illusztrálja, mert szerinte a régi idők versalakjához nem illik az új öltözék, azaz a hexameterhez a rím:

„A lagzisoknak részegült cigányaik
 Tibullnak mennyei kellemű leányát
 Piros csizmába bújni kényszeríték,
 Hogy cincogásaik mellett a Homer
 S a santa Musa táncát lejtegetvén,
 Patkós bokáit összecsattogassa,
 S a csürhe nép közt vad kacajt röpítsen.”

Kazinczy óvatosan úgy osztja meg véleményét az ódaköltő Berzsenyivel, hogy a közöttük lévő műfaji különbségre utal: az ő szonettjének műsája „[a] te éneklőddel megmérkőzni fél”, [...] / „S a zengő páncél szárnyas *tánca*it / Pallással felhők közt *nem táncolá*.” A vers utolsó erős érvében Kazinczy védi magát és a jövevény versformákat a latin költők példáival, akik természetes módon ültették át a görög verselést saját szellemi közegükbe. Nem baj, ha idegen, nem baj, ha nem a régi szabályt követi: „Egyez, ha szép; mert törvényt ez teszen.” Íme, Kazinczy egyik fontos esztétikai alapelve egy „táncos” verstani elmélkedés kapcsán született meg!

¹⁵ Voltaire ellenben kigúnyolta a menüettet, NOVERRE, *i. m.*, 11.

¹⁶ KAZINCZY Ferenc *Művei*, kiad., vál., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), 856–857.

Kazinczy kritikus megjegyzéseinek hatására Berzsenyi később meggondolja magát, mert 1825-ben már bírálja a jövevény versformát. *A szonett* című rímtelen hexameterpárban egy bizarr táncos mutatvánnyal fejezi ki idegenkedését a rímes-időmértékes formától: „Csengőkkel tele van füle, orra, kalapja, bokája, / S mely csuda: a *táncost* kötélén a pózna vezérli.”

Az epigramma első sora mintha az ún. morisca-táncot jelenítené meg erőteljes vizuális-akusztikus képpel. Egy francia író, Arbout ezt a táncot „szóló formájában írja le, amint azt gyakran látta »jó társaságokban vacsora után« táncolni. Ez a XVI. századi francia változat már csak maradványa annak az ősrégi eredetű, erőteljes férfitáncnak, amely a mór idők emlékét is csak annyiban őrzi, hogy a táncos mór módra befeketített arccal járta lábán csörgőkkel és sárga-fekete szalagokkal a fején.”¹⁷ Berzsenyi ironiája mindenestre mesteri: idegennek, s a bolondságot, feltűnőséget nyíltan felvállaló, de kétségtelenül ügyességet mutató versnek tartja a szonettet. A mű második sora ellentétben áll az elsővel: a csengő-bongó, a népi műfajokra jellemző rímek harsány szertelenségét a súlyegyent megteremtő időmérték póznaként vezérli, regulázza meg, a „[s] mely csuda” felkiáltás ennek az elsőbségét jelenti.¹⁸ Berzsenyi a maga részéről *A versformákról* című elméleti munkájával zárja le a rímes-időmértékes verselés problémáját 1826-ban. Kazinczytól eltávolodva egyértelműen visszatér az óklasszikus verselés forrásához. Berzsenyi hexameterpárja a maga igazára figyelmeztet, miszerint a rím haszontalan dísz a metrumon, „a *kötélén táncolónak* igenis legnagyobb mestersége az, ami a legnehezebb;[...] tehetségeinek a különféle nehézségek meggyőzése által való csudáltatása.” Ellenezte, hogy „a poéta is muzsikussá akar lenni”.¹⁹ Berzsenyi a klasszikus, rímtelen-időmérték hagyomány szabálya mellett tör lándzsát éppen a Kazinczy „fegyvertárából” kölcsönzött mértéktartásra és ízlésre hivatkozva.

Berzsenyi levelezéséből és a kortársak vallomásaiból megtudhatjuk, hogy igen szerette Bihari János, a cigány származású verbunkosfenomén hegedűjátékát hallgatni, s maga is jó táncos volt. Talán nem véletlen, hogy a *toborzó* szót Berzsenyi magyarázta és honosította meg nyelvünkben.²⁰ A két költő ízlésbeli különbsége a táncokban is megmutatkozott, hiszen a kapcsolatteremtő-irodalomszervező Kazinczy a páros táncokat kedvelte, míg Berzsenyi, a magányos poéta inkább a verbunkos-szólót.

¹⁷ VÁLYI, *Egy XVI. századi tánc...*, i. m., 61.

¹⁸ Berzsenyi a kötéltáncos figurájának szemléletes képét Jean Paul (Friedrich Richter) német esztétától vette át = BERZSENYI Dániel *Művei* – Kis János *Emlékezései*, kiad., jegyz. OROSZ László, Bp., Szépirodalmi, 1985 (Magyar Remekírók), 276. Az idézett szerző talán láthatott ilyen morisca-táncot.

¹⁹ *Uo.*, i. m., 279–280.

²⁰ SZILY *Toborzani*-szócikke = *Uő*, i. m.

TÁNCOK IRODALMI REPERTOÁRJA CSOKONAI MUNKÁSSÁGÁBAN

Elfoglaltság nélkül állíthatjuk, hogy Csokonai táncmotívumai mutatják a leggazdagabb mintázatot a magyar felvilágosodás költői közül. Rövidebb műveiben három alkalommal hellenikus, négyszer pedig allegorikus módon táncolnak a debreceni poéta figurái, s ez utóbbi versek nem a filozofikus, hanem az alkalmi költészet remekei: „Az egészség, áldás öszvefont karokkal / *Táncoljon* pitvarod környékén azokkal” (*Bálint napja*). A víg poéta természetesen legtöbbször a farsangi, lakodalmi szórakozások kapcsán időz a táncoknál, de a sokarcú lelkiállapot kifejezése is nála. A szűkebb körben rendezett névnapi köszöntőkben a tánc a tettekézség, a frissesség jele is: „De egy prédikációvá ne váljék a sok betű, / S a *táncosok* talpát soká ne szántsa a vaktetű. [...] / Kézfogóján is láthassák *táncát* a nagyapjának” (*Krisztina napra*); „*Táncra* kell nógatni az örvendezőket” (*Antal napjára*). A mámoros borozás egyik feltétele a rosszálló tekintet elkerülése a *Bakbushoz* című antikizáló kardalban: „Félre most az étikával: / Nincs itt pap: / *Táncra* víg kompániával / Hap, hap, hap!” A téli esték unalmát borozgatással és tréfálkozással úzná el Csokonai, de messze elkerülve a horatiusi arany középszer útját meglódult fantáziájával: „S ki tudja? hátha még *táncot* is kell várni / S hatos minétet is fogunk ketten járni?” (*Az ősz – November 1794*). A szüret nehéz munkáját, a szőlőtaposást megvidámítják a táncos mozdulatok *Az ősz* című 1789-es zsengejében: „Itt van a víg szüret, s mustos kádja körül / A szüretelőknék víg tábora örül, / Mellybe hordozgatja a megért szőlőket, / Víg *tánc*cal s lármával nyomja bele őket.” A *Hafiz sírhalma* című versében a halotti tor és a temetői tánc egybefűzése történik meg sajátos keleti kolorittal, ez a mű Csokonai érzéki poézisének egyik gyöngyszeme: „Illy ritka földi nimfák / *Táncolnak*, énekelnek / Sírod halomja mellett”.

Csokonai *Dorottya* című vígeposzát az elejétől a végéig átszövik a különféle táncmotívumok. Nem lehet véletlen, hogy a poéta a nemesség számos farsangi mulatsága közül a báli jeleneteket választja a vénlánycsúfolás eszközekül. Először két rokonszenves epizód szereplőt mutat be: Cserházynét, aki „[i]géz, mikor játszik, bájol mihelyt *táncol*”, valamint Oport, amint „lova *táncol*”. A második könyv humoros indításában a vendég készül „viszketeges lábát *táncra* készíteni”. A szereplők bemutatására a táncok szolgáltatnak kiváló alkalmat. A fokozatosan gyorsuló tempójú táncrend élén a „minét” áll három párral, ez az új házások táncja. Csokonai a tánc leírásának végeztén kiemeli a dupla főhajtást, a bókot, mint a gáláns társasági viselkedés ismérvét. Ezután Opor „kilenc anglus kontratáncot”, Bongorfi pedig „alla polaka”-t jár,²¹ a további 11-féle megnevezett táncot már egyetlen személyhez sem köti a költő, hiszen ennek az eszmefuttatásnak más lesz a célja, az idegen táncok és a magyar tánc szembesítése: „Mért *nem táncol* magyart az anglus, francia, / Csak a magyarnak kell más nemzet módija?” A más népek nyelve, szokása, ruhaviselete iránti kritika elmarad, holott nemzeti identitásunk fontossága csak ebben a relációban érzékeltethető igazán, he-

²¹ PESOVÁR Ernő a krakowiakot ismeri fel a szöveg alapján, *Lengyel táncok hatása a reformkorban = Társastánc..., i. m.*, 118.

lyette az utánzás, a majmolás nemtelen szokását figurázza ki a költő. Csokonai retorikai érzékenységét bizonyítja, hogy ekkor szólítja fel a báli nézelődőket, azaz olvasóit a cselekvésre, hogy „[n]emzeti táncunknak légyen első jussa”. Az alapos előkészítés után a magyar tánc háromszoros apológiája következik. A költő fontosnak tartja a példamutatást, amit a többiek már csak divatból is követni fognak. Nem a főszövegben, hanem jegyzetében igazolja filológus módjára azt a tényt, hogy gróf Széchényi Ferenc főispáni beiktatásakor az ünnepelt „[a] legelső táncot magyaron kezdette” 1798. július 4-én. Csokonai a 300 figurára képes lassú verbunkost tekinti igazi „nemeses táncnak”. A variációkra való képességet valószínűleg türelemjátéknak is tartja a formaművész poéta, de véleményével tágitani kívánja a magyarság megítélésének horizontját: „Ezt produkálni, s hidegvérrel felszámolni – csak anglustól és magyartól telik. Jusson eszedbe édes magyarom! a halhatatalan Kaunitz nak ama mondása, hogy nemzeti karaktere csak az anglusnak és a magyarnak van: s érezvén jobban-jobban nemzeti méltóságodat, becsüld meg még az aprókban is magadat!”²² A méltóságteljes, híres magyar verbunkos tánc lelkes dicséretét szerkezeti ellenpontozás követi, amikor a szerző újból felveszi a cselekmény fonalát: „[t]réfából kezet nyújt Bordács Dorottyának, / Egy pár ugrós tánccal ötet megkínálja”. Amikor az idős dáma nem tudja tartani az iramot, megszegyenülése után bosszút esküszik, már-már megátkozza a társasági együttléteket, köztük a táncot is: „Asztalt, kompániát, *táncot* széjjelbontok”. A vígeposz csodás befejezéséhez jól illik az idilli zárókép, amikor a felhőkön mint mennyei pázsiton „a tetszetes Gráciák *táncolnak*”.

Vizsgálódásunk végére érve látjuk, hogy a leltárba vett táncmozdulatok, táncfajták Kazinczy korában az egyéni és nemzeti karakter sajátos kifejezőmódjai, külön-külön és összefonódva is. Mindegyik író olyan területeken alkalmazta, ahol a szavak erején túl a táncot szemléltető többi érzék működtetésére is szükség volt a szenzibilizálás és a szenzualitás szolgálatában. Bessenyei érzékenysége, Kazinczy újító szándéka és Berzsenyi hagyományörzése, Csokonai nemzeti öntudata az önkifejező táncképek által még jobban kiemelkednek a környező szövegből. A művekben ábrázolt táncalkalmak a felvilágosodás változatosság-igényének mutatói is. A történelmi, a hősi, az ünnepi, az idilli, a szerelmes táncok „nyelve” – paradox módon – néhol beszédesebb a szavaknál. Miként a táncokban szükségesek a díszítő lépések és ugrások, mert különben „nem virágzik ki a tánc”, azonképpen fontos a műalkotásokban a táncokra vonatkozó irodalmi és nyelvi kifejezőeszközöket alkotó szerzői szándék.

²² CSOKONAI VITÉZ Mihály *Munkái*, kiad., jegyz. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1987 (Nagy Klasszikusok), I, 448–449.

POLITIKUM ÉS IDENTITÁS

DUPress

Kazinczy a történelemben

A címben vállalt feladatunk hagyományos: részint „Kazinczy kora”, nagyjából az 1790–1830 közötti időszak történelmi jellegének meghatározása (legalábbis állásfoglalás a kínálkozó kordefiníciók közül), részint pedig Kazinczy személyének elhelyezése ebben a korszakban. A régi, nem túl bonyolult kérdést tesszük fel evvel újra: „előbbre” vagy „hátrább” van-e Kazinczy, mint kortársai, illetve azok legjobbjai?

A választ a korszakmeghatározás felvállalt igénye teszi nehezzé, főként abban az esetben, ha erről történészek egyetértő álláspontját szeretnénk közvetíteni. Hogy az 1830–1848 közötti évek a reformkorhoz sorolódnak – ezt mindenki elfogadja. Tágabb értelemben az egész 1790–1848 közötti időszakot is reformkornak számítjuk sokan, noha ebben már nincs általános egyetértés. Mellettünk szól, hogy az 1790–1795 közötti dinamikus évek még köszönő viszonyban vannak a felvilágosodás korával; továbbá éppen ekkor, a legkorábbi években rengeteg olyan reformeszmé bukkan fel, amely majd általános elterjedtséget ér el az 1830-as évek elején. A reformkor időben tágabb értelmezésének viszont nem kedvez az, hogy az 1795–1825 közötti három évtized az újító gondolatokat illetően sivárnak, szegényesnek tűnik. Nincs személyi folytonosság sem. 1830 táján új nemzedék lép a színre. A megszakítottság cáfolatához (vagyis a folytonosság bizonyításához) igazolni kellene a leszármazást, azt, hogy az 1830 táján színre lépő nemzedék tagjai atyáik (vagy nagyatyáik) nemzedékének folytatói – s nem csupán a korabeli Európa szellemi importőrei.

Vagyis az ún. folytonosság-vitába kerültünk: a folytonosság vagy a megszakítottság a jellemző az 1795–1825 közötti évtizedekben?¹ – A kérdés nem a szoros értelemben vett politikai történeté, hiszen ennek hagyományos tagolása szerint 1812-vel kellene felvennünk egy határt, tudniillik, a rendi országgyűléseket ekkortól nem hívták össze, ettől az időtől próbálkoztak Bécsből újra rendeleti kormányzással. (Így korszakol pl. a tízkötetes *Magyarország története*.) – Saját korszakoló kérdésünk inkább eszmetörténeti, úgyszólván *reformeszmé-történeti*. Nem azt kérdezzük, hogy *mainstream*-e ekkor, a XIX. század elején a reformáramlat? – mert nem az. A történész, amikor azt firtatja, van-e „folytonosság”, kérdése az, hogy van-e a reformeszméknek valaminő folytonossága 1795 és 1830 körül? Nagyon nehéz érvelni akár az igenlő, akár a tagadó válasz mellett, mert a korszak kutatása immár sok évtizede igencsak elhanyagolt.

¹ A kérdéskörrel önálló munkát írt MISKOLCZY Ambrus, *A felvilágosodás és liberalizmus között, Folyamatosság vagy megszakítottság?: Egy magyar történetészvita anatómiája*, Bp., Lucidus, 2007.

Az ebben az értelemben felfogott folytonosság melletti és elleni érveknek egyaránt jegecesedési pontja Kazinczy Ferenc. Személye, személyének megítélése korszakmeghatározó lehet – és ezzel előbb kijelölt feladatunk egy korszak s benne egy személyiség kölcsönhatásának megállapításáról bonyolódottabbá válik. Kazinczy Ferenc a XVIII. század végének jelesei közül azon kevesek közé tartozik (ha nem ő az egyetlen), akinek élete átíveli a későbbi évtizedeket. Mintegy reprezentálja a korszakot – de mit is reprezentál? Ki is volt Kazinczy Ferenc? A személy vitathatatlan jelentősége miatt a válasz, mint jeleztük, a korszakot is meghatározni lesz képes. (Zárójelben: itt most nem irodalomtörténeti korszakolással foglalkozunk, vagyis azaz, hogy Kazinczy mondjuk a rokokó vagy a szentimentalizmus költője-e stb. És ugyanebben a zárójelben jegyezzük meg, hogy az irodalomtörténeti korszakolás a XIX. század elejétől már sehol nem lát éles cezúrát, hanem folytonos fejlődésvonalat húz 1848-ig. S ezt elmondhatjuk Toldy Ferencről Horváth Jánoson át a kortárs irodalomtörténészekig.) Visszatérve a történelmi, nem pusztán irodalomtörténeti értelemben vett Kazinczyhoz: döntő vagy legalábbis nyomós érv vagy cáfolat lesz ő a „folytonossági” elmélet javára vagy ellene. A személy (eszme)történeti jelentősége, nagysága és minden elméletieskedés mellett az is tény, hogy Kazinczy egyszersmind a mindennapokig menően integrálva van saját korába: egész élete, kapcsolatrendszere, fantasztikus levelezése ezt mutatja. Kazinczy (elítéltetését és börtönéveit nem számítva) úgy élt, ahogyan korának köznemesi társadalmi normái előírták. Senki nem szólhatta meg. Öltözéke, háza, családi élete, mindennapi foglalatosságai nem emelték ki korából, kora normái közül. Eljárt megyegyűlésekre, néha fel is szólalt. Kulturális érdeklődése ugyan messze az átlag fölé emelte, s persze ízlésvilága is egyéni, de szerkezetében nincs semmi különös. Az irodalom volt számára a legfontosabb, azután jött a festészet, majd a szobrászat, végül az építészet és a zene. Nem járt előbbre koránál, csupán korának egyik legnagyobbja volt. Szólhatunk tehát bátran, konszenzust joggal feltételezve, „Kazinczy koráról”.

De egyelőre még Kazinczy nélkül forduljunk az 1790–1830 közötti évtizedekhez. Szekfű Gyula adott először nevet ennek az időszaknak, a „rendi nacionalizmus” korának nevezvén el, hogy e megnevezéssel állíthassa szembe a XIX. század elejét részint a XVIII. századdal, részint az 1830 utáni időkkal, a Széchenyivel kezdődő reformkorral.² A marxista történetírás átvette ezt a tagolást, vagyis elfogadta Szekfű korszakolását, sőt „továbbfejlesztette” azt, amennyiben ezt az időszakot „feudális nacionalizmusnak” keresztelte át. Mind a „rendi”, mind a „feudális” nacionalizmus megnevezés sugallata szerint a megjelölt időszak mintegy átmenetet képez a rendi gondolatvilág és a modern polgári-liberális eszmevilág között. Ha szabad e helyütt képzavarral élnünk: az átmenet sántít. Szekfű Gyula kategóriája paradox, valóságos oxymoron, s még képtelenebb a marxista „feudális nacionalizmus” terminus. A nacionalizmus ugyanis semmiképpen nem lehet rendi (rendi bázisú, rendiséget erősítő), mert a nacionalizmus eleve szélesebb közösségben gondolkodik, mintegy átlép a rendiségen, azt csak bomlaszthatja, de semmiképpen nem konzerválhatja, s végképp nem erősítheti. A fogalmi abszurdításra először talán Csetri Lajos mutatott rá, s az

² SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, V, Bp., Egyetemi Nyomda, 1936, 158, 173.

egész problémakör alapos elemzését néhány éve Miskolczy Ambrus végezte el, aki szerint ezt a régifajta, „rendi nacionalista” vagy „feudális nacionalista” korszakmegnevezést immár a „historiográfiai lomtárba” utalhatjuk.³

De miért konstruált a „rendi nacionalizmus” terminussal egy egész korszakot Szekfű Gyula, és miért kellett, neki még fenntartásokkal, másoknak már – így Kosáry Domokosnak – teljes egyértelműséggel a korszak afféle konzervatív reprezentánsává megtenniük Kazinczy Ferencet?

Szekfűnek az európai, közelebbről a német historiográfiából már rendelkezésére állt egy másik, adekvátabb megjelölés. 1908-ban jelent meg Friedrich Meinecke magisztrális műve, a *Weltbürgertum und Nationalstaat*.⁴ Az ebben kidolgozott, máig használt – noha azóta meghaladott – koncepció szerint a *kultúrnemzet* és az *államnemzet* korszakai követik egymást a nacionalizmus történetében. A németeknél a Schiller és Goethe által reprezentált jéna-weimari „klasszika” képviselte a német fejlődésben a kultúrnemzeti stádiumot. A német nemzeti szellem eszerint a XIX. század elején az irodalomban testesült volna meg, hogy azután ez a szellem átköltözzék a politikai célrendszerbe, a német historizmus államközpontú eszmevilágába, hogy legvégül a XIX. század második felében politikusok meg is valósítsák.

Mi sem lett volna magától értetődőbb, mint a magyar Goethe szerepére tudatosan készülő, eszméit nemegyszer onnan kölcsönző Kazinczyt tenni meg a magyar „kultúrnemzet” meghirdetőjének, aki után színre lép majd az államnemzetet programjába vevő és 1848-ban meg is valósító újabb nemzedék. Annál is inkább kínálkozott ez az átvétel Szekfű számára, mert 1908-tól, Meinecke publikációjától Szekfű fő műve megírásáig évtizedek teltek el.⁵ Az európai történetírás a tipológiát akkorra rég elfogadta, alkalmazta, nem szólva arról, hogy a magyar és német történeti fejlődés párhuzama, a „keresztény–germán kultúrkörhöz” tartozás ismeretesen Szekfű kedvenc eszméje volt.

Csak hogy a Meinecke-féle koncepció átvételével Szekfűnek a *folytonosság* gondolatát is vállalnia kellett volna. Ekként pedig Kazinczy személye részint előre tekintve csatolta volna korát szervesen a reformkorhoz, részint visszafelé is kapcsolódott: a magyar felvilágosodáshoz. Szekfű viszont a diszkontinuitás híve volt: nála Széchenynek sem előzménye, sem folytatása nem lehetett, ő teljesen kiemelődött a történelemből; a reformkor liberális nemzedéke pedig – előzmények híján – kortársi nyugati minták után indult; történelmünkbe újat, de gyökértelet hozott. A reformkoriak, az 1830 utániak hagyománytalanságának hangsúlyozása volt Szekfű számára fontos.⁶

³ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990; CSETRI Lajos, *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban = Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai, Debrecen, 1996, MISKOLCZY, i. m.

⁴ MEINECKE, Friedrich, *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München, Oldenbourg, 1908.

⁵ Meinecke művének 1928-ban már a hetedik kiadása jelent meg.

⁶ A végletekig feszített koncepció 1920-ból származik: SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*, Bp., 1920. – A *Magyar történet* (1936) már árnyaltabb képet ad. Ugyanakkor a *Három nemzedék* 1942-ig megjelenő kiadásai sem változtattak az első kiadás koncepcióján, szövegén.

Így lett nála Kazinczy a nem létező, csak a magyar történetírásban felbukkanó „rendi nacionalizmus” reprezentánsa. Kazinczy élete és fő műve, a nyelvújítás, ugyan nehezen értelmezhető, mi több, rejtélyei is vannak – de a „rendi nacionalizmusba” soroltan csak további bonyodalmak vártak rá. Kazinczy nyelvújítása ebben a szemléletben, főleg marxista variánsában, egy tudatos visszavonulási stratégia része lett: a polgári átalakulás programjának feladása utáni menekülés egy pótcselekvésbe. Vagy ha nem pótléknak, lényegében teljesen depolitizált tevékenységnek tekintették, s ezzel a nyelvújítást és véle Kazinczyt a tevékenységek kimondatlan historiográfiai értékrendjében lefokozták. Egyszóval az idős Kazinczy leginkább a fiatal Kazinczytól, a korábbi jozefinistától és magyar jakobinustól különbözött. Kazinczy életpályája ebben a narratívában kettétört, diszkontinuussá vált. Az 1795–1830 közötti korszak a történelmi „megszakítottság” kora lett, s ennek megfelelt Kazinczy pályájának törése, az életrajzi elemeken túlmenő, eszmei megszakítottsága. A „Kazinczy-kérdés” – pályájának megszakítottsága vagy folytonossága – paradigmatiszta jelentőségűvé vált az egész korszak megítélése szempontjából.

A Kazinczy-kérdést nem könnyű eldönteni: Kazinczy nem könnyen adja meg magát. Hagyatéka óriási, el lehet benne veszni. Egyszersmind azonban rejtőzködik. Mintha elbújna saját megnyilvánulásai mögé. Számunkra legfontosabbak lennének politikai állásfoglalásai, de éppen e téren a legzárkózottabb. Mit is mond erről? „Sok istentelen tart szemmel. Nem bánhatok okosabban, mintha semmi titkot nem tartok. Active magamat semmibe nem avatom, ha pedig passive (hallva ami történik) résztveszek, az még soha véteknak nem vétetett, sem soha nem fog. Az a sok becsületes *fizetett vízsla* találjon rést rajtam, ha tud. Kimondom nekik, hogy én demokrata vagyok, de csak ideában, s azt is bolondnak tartom, aki nem az.” A régi alkotmányt – folytatja – „nem meggyengíteni kell, hanem megerősíteni”. „Ne forgassuk fel, ami jó; mert úgy sem régi jó, sem új jó nem lesz. Az én hitem és vallásom ebben állott, s úgy hiszem, hogy utolsó lehelletemig ebben fog állani.”⁷ Kazinczy vallomása többértelmű. Demokratának mondja magát, s ezt a kijelentését közelebbről nem tudjuk értelmezni, noha annyi kétségtelen, hogy deklarálásával túllép a rendiség világán. Az még érthető, hogy csak eszmeileg („ideában”) vállalja ezt, hiszen nincs tér a politikai cselekvésre. De mire vonatkozik a hozzátétel: „azt is bolondnak tartom, aki nem az” – az is bolond, aki nem demokrata? Vagy az is bolond, aki nem csak ideában demokrata, hanem politizálni is próbál? Ugyancsak bizonytalan a „rég jó” és az „új jó” kívánása. A „rég jó” mindenestre jelzi, hogy a régiben nem minden jó, s hogy Kazinczy az alkotmány fokozatos átalakításának híve, a „rég jó” megőrzése mellett az „új jót” is kívánja. A „jó” tartalma persze megint nehezen értelmezhető, egy mai történész több konkrétumot kívánna, noha annyi nyilvánvaló, hogy a „jó” – gondoljunk a közjóra –, a felvilágosodás diskurzusába illeszkedik.

Hogyan értelmezzük Kazinczy „demokrata” hitvallását? – Itt a Miskolczy Ambrus által definiált egykorú politikai magatartásformák lehetnek segítségünkre. Ő korszakunkban három, egymásból kifejlődő „kultúrát”, eszmei-politikai közösséget hatá-

⁷ Cserey Farkasnak, 1826. szept. 18. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1826. április 1. – 1828. december 31.*, XX, kiad. VÁCHY János, Bp., MTA, 1910, 111.

roz meg.⁸ Ezek közül Kazinczy az első kettő, előbb a „titkostársasági demokratikus kultúra”, majd a „magántársasági demokratikus kultúra” reprezentánsai közé sorolható. Itt tehát van életrajzi folytonosság is – Kazinczy a demokratikus kultúra világhoz tartozik – és van megszakítottság is: előbb a titkostársasági, majd a magántársasági működési forma következik, a történeti körülmények s nem a személyiség belső fejlődése által meghatározottan.

Kétségtelen, hogy létezik – még korábbiakról – olyan „kettős” Kazinczy-értelmezés is, amely szerint előbb egy felvilágosult, ennek jegyében aktív szerepet vállaló, konkrét meghatározottsága szerint jozefinista, majd titkostársasági fiatalemberrel állunk szemben, aki azután börtönéből hét év után mint a rendiség konzervatív híve lép majd elő – s véle a korszak is hanyatlik, hiszen Kazinczy ekkorra kiépülő, alapkérdésekben egyetértő széles levelező partneri köre (annak zöme) is rendi-konzervatív-ként, „rendi nacionalistaként” fog minősíttetni.⁹ E konstrukcióban a „konzervatív” Kazinczy melletti legfőbb érvet jeles vitapartnere, Berzeviczy Gergely szolgáltatná, akivel szinte teljes a széphalmi mester szembenállása. S ha ő lenne a legfőbb argumentum Kazinczy „konzervativizmusa” mellett, akkor itt, a hajdani két késmárki diák vitájánál meg kell egy pillanatra állnunk.

Berzeviczy a jobbágyság sorsát már-már tarthatatlannak ábrázolta, míg Kazinczy ezt a képet túlzónak tartotta, s vitapartnere lendületét visszafogni törekedett.¹⁰ Első látásra Berzeviczy a jobbágyreform, Kazinczy a társadalmi *status quo* híve. A Kazinczy–Berzeviczy vita értelmezésében az osztályszempontú és a nemzeti szempontú megítélések domináltak; vagyis részint azt nézték, hogy a jobbágyság helyzetét illetően melyikük járt közelebb a valósághoz, részint pedig Kazinczy nacionalizmusa, Berzeviczy kozmopolitizmusa került mérlegelésre. Kevesen vették észre, hogy a „nacionalizmus” itt egyszersmind eszmetörténeti értelemben vett republikanizmust, vagyis értékelvűséget, a „kozmozopolitizmus” pedig utilitarizmust, haszonelvűséget is jelent.

A Kazinczy–Berzeviczy vita bármelyik résztvevőjével rokonszenveztek a XX–XXI. századi értelmezések, érzékelték e két szempont – a társadalmi és a nemzeti – bonyolult összefüggéseit. Újabban egy harmadik tényezőre figyelmeztetnek a kutatások. Már korábban jelezték Kazinczy „alkotmánypártiságát” (a meglévő rendi alkotmány védelmét) és Berzeviczy „alkotmányellenességét” (a jobbágyság helyzetén, akár a rendi alkotmány félretolásával, a kormány változtasson). Legújabbban pedig igen valószínűnek tarthatjuk, hogy Berzeviczy publikációit a háttérből két ízben is manipulálta-ösztönözte a bécsi kormány: 1808-at, a tübingai pályatétel kiírását követően, illetve 1817-ben, amikor Metternich újra a magyar rendi alkotmány eltörlésé-

⁸ MISKOLCZY Ambrus, *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849*, Bp., Napvilág Kiadó, 2006.

⁹ KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Századok, 1971/3, illetve Bp., Gondolat Kiadó, 1977. – Miskolczy találóan „a Szekfű-epigonizmus és a vulgármarxizmus vadházassága szüleményének” tekinti a konstrukciót: MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. A virtus jegyében avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*, Bp., Lucidus Kiadó, 2009, 144.

¹⁰ HUSZTI Dénes, *Kazinczy és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágykérdésről*, Katolikus Szemle, 1938, 335–346.

vel próbálkozott.¹¹ Kazinczy megsejti, hogy mi van a háttérben. Utal arra, hogy Berzeviczynek „azt is *kellett* volna mondani, hogy *ezek* miért vannak még a XIX. században is így” – vagyis felveti az udvar felelősségét is a feudalizmus szívós fennmaradásában.¹² Pár hónap múlva egy érdekes kifejezés csúszik ki a tolla alól: „letargiába süllyedett és *süllyesztett* nemzetünk”-ről beszél, vagyis most már határozottan utal, elítélően, az évszázados bécsi kormánypolitikára – amelytől nyilván ezután sem várható érdemi változtatás.¹³ Kazinczy tehát elhárítani akarja a bécsi abszolutizmus, egy felújított jozefinista-populista politika törekvéseit, amikor nem láttatja olyan kiélezettnek a jobbgáyság helyzetét – mert ha ez nem „tarthatatlan”, akkor nincs közvetlen ok a politikai beavatkozásra. Jellemző az is, amikor arra hívja fel Berzeviczy figyelmét, hogy a Habsburg Birodalom nyugati tartományaiban rosszabb a jobbgáyság helyzete – tehát a rendiség által nem akadályozott kormánypolitika éppenséggel nem hoz javulást. Kazinczy figyelmezteti vitapartnerét arra is, hogy a magyar országgyűlésen több kezdeményezés történt a jobbgáyság helyzetének javítására.¹⁴ A Kazinczy–Berzeviczy vita tehát, amelyet itt csak röviden érinthettünk, nem bizonyítja, inkább cáfolja Kazinczy konzervatív-rendi felfogását.

Az igazi kulcskérdés, a Kazinczy szemléletének minősítésében alapvető központi kategória: a nacionalizmus, a nemzeteszme. Nem kezdetünk e keretek között a fogalom számtalan előfordulásának elemzésébe, s erre nincs is szükség, mert annyi ma már általánosan elfogadott, hogy Kazinczy nem a werbőczyánus-rendi „natio hungarica”-val, vagyis a nemességgel azonosított nemzetfogalommal operált, hanem az ország lakosságának teljes egészét tekintette nemzetnek, anyanyelvétől egyébként függetlenül. A magyar államnyelv bevezetésével az országba érkezőknek, az „idegegeknek” meg kell tanulniuk magyarul, különben nem találnak megélhetést, „éhhel halnak el”.

Az államnyelv kérdése Kazinczy eszmevilágában nem foglal el középponti helyet. Az 1780-as évek közepén, lehet, hogy karrier-jozefinistaként, de elfogadta II. József német nyelvrendeletét. Az 1790. évi nemzeti lendületben azután már ő is a magyar államnyelvet óhajtja az általa fordított *Hamlet* előszavában – bár itt is csak távlati célként jelöli, az országgyűlés közvetlen feladatát csupán egy magyar nyelvű színház létesítésében határozza meg.

Az 1795-ig terjedő évek Kazinczy politikailag legaktívabb esztendei. A megyegyűléseken, amennyire vannak erről ismereteink, nem szorgalmazza a magyar államnyelvet, hanem más korkérdésekhez szól hozzá, például a felekezeti toleranciához, a protestánsok egyenjogúsításához, a sajtószabadsághoz. Legmerészebb felszólalása

¹¹ MISKOLCZY Ambrus, *A szabadkőművességtől a nyilvánosságig: Kazinczy Ferenc és eszmetársai a magyar magántársasági demokratikus kultúra bőségsorában*, Századok, 2009/1, 13–26.

¹² Berzsenyi Dánielnek, 1809. febr. 14. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1808. július 1. – 1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 227.

¹³ Cserey Farkasnak, 1810. szept. 10. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 86. – Kazinczy kiemelése.

¹⁴ Berzeviczy Gergelyhez, 1809. febr. 5. = KAZINCZY Ferenc, *Levelek*, szerk. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), 241.

1794-ben Abaúj megye gyűlésén abban a kijelentésében csúcsosodik ki, hogy „nem a szabadkőművesek – a jezsuiták a felforgatók”.¹⁵

A színház ügye, mint a felülről végrehajtható nyelvterjesztés eszközéé, nem bukkant fel Kazinczynál. Saját nacionalizmusa nem ebben a körben forgott. A nyelvújítást nem a politika szolgálólányának tekintette, hanem nívós irodalmat kívánt általa teremteni. Ahogyan a *Pályám emlékezetében* összefoglalja, a nyelvújítással célja az volt, hogy a „magyar nyelv minél szebb s alkalmasabb legyen szép munkákat teremteni rajta”.¹⁶ Fordításaival a weimari klasszika meghonosítására tett kísérletet. „Fő vágya – mondja Riedl Frigyes – magyar Goethének lenni”.¹⁷ Persze, mint Fried István megállapítja, „Kazinczy Weimar-imitációja részleges érvényességű, sikere felemás”.¹⁸ Főként azért, mivel nem eredeti alkotásokra törekedett, hanem a fordítások révén akarta a nyelvet fejleszteni.

A nyelv kiművelését illetően az írók-fordítók feladata az újítás, az olvasóké pedig az elfogadás vagy elutasítás. Az írók Kazinczy-féle reszublikája (közössége), mint Bíró Ferenc találóan megállapítja, „arisztokratikus köztársaság”.¹⁹ A XIX. század elején ennek a köztársaságnak fejedelme Kazinczy. Az írók eszmei értelemben vezetik a nemzetet, hiszen a nyelv a nemzet legfontosabb attribútuma, amelynek gondozása az írók privilégiuma. A nyelvújítást, nyelvművelést egyéni ízlésük irányítja (Kazinczy érdekes hasonlata, hogy a nyelv folyama erekre oszlik, amelyekből egy-egy átcordogál az írók telkén, amely így egy-egy író tulajdonává válik). A befogadó vagy elutasító olvasókat pedig mi más orientálná, mint ugyancsak az ízlés? Az ízlés köztulajdona teremt demokráciát – az írói arisztokrácia háttérében. Az ízlés írói kiváltságán és olvasói köztulajdonán alapuló metapolitikát szinte le sem kell fordítani a politika nyelvére: a korai liberális, cenzusos demokrácia világa ez, ahol az „írók” a választójog kiváltságával rendelkezők, a döntéshozók; az „olvasók” pedig a népesség egésze.

Kazinczy szerint tehát – s ezt bőséges idézetekkel lehetne alátámasztani – a szépet és a jót csak kevesek teremtik meg. Kiválasztott elit-körőről van itt szó, amelyen a „tömeg” mindig kívül reked. Kazinczy levelezésével szötte hálóját, hogy azzal minél több embert befogjon ebbe a humanista, lényegében a szabadkőművességet modelláló körbe, amely a szép és a jó elveinek elfogadásán, pontosabban a jó ízlés elveinek terjesztésén alapult. Folytonos, a felvilágosodástól a protoliberalizmusig vezető életút rajzolódik ki szemünk előtt. Kazinczy egyre merészebb nyelvújítása, a felvilágosodás örökségeként, egy új nyelv megteremtésére irányult, amely alkalmas a világ kultúrájának közvetítésére éppúgy, mint később az „eredeti” irodalom megteremté-

¹⁵ Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892, 409.

¹⁶ KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója* = KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, szerk. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók). 346.

¹⁷ RIEDL Frigyes, *Kazinczy és a német irodalom*, Bp., Franklin Nyomda, 1878, 14.

¹⁸ FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely – Szeged, 1996, Kazinczy Társaság, 49.

¹⁹ Lásd Bíró Ferenc tanulmányát ebben a kötetben.

sére. „Kozmopolita” és „nacionalista” törekvések egyszerre vannak jelen ebben a programban.

A Kazinczy-képnek az a másik variánsa, amely szerint a nyelvújítás *közvetlenül* politikai célokat szolgált, és az államnyelv bevezetését kívánta elősegíteni, magától Kazinczytól származik. Éspedig a nevezetes, 1808-ban kiírt *tübingai pályatétel* számára készített iratában.²⁰ A pályázat meghirdetője a háttérben ismeretesen maga a bécsi kormány volt, amely részint a magyar nyelv hivatali használatának alkalmatlanságára remélt kérdésfelvetéseivel igazolást szerezni, részint megosztani akarta az egységes magyar írói táborot. Kazinczy irata ugyan csak 1916-ban került publikálásra, másolatokban azonban egykorúan terjedt, széles körben hatott. Kazinczy ebben *felvállalta* a magyar államnyelv ügyét. Nem saját irodalmi nézeteit adta vissza, hanem azt írta le, amit a helyzet megkívánt, vagyis arról értekezett, hogy a magyar irodalom fejlődése, törekvéseivel együtt – ha nincsenek politikai akadályok – szervesen kapcsolódik a magyar államnyelv megvalósulásához. Kazinczy vállalja tehát a magyar államnyelv ügyét is (s ekkor a nyelvterjesztésnél, magyarosításnál ő sem tud egyebet mondani a nemzetiségi kérdés kapcsán), de nem ez volt az ő igazi világa. „Én inkább ideális, poétai világban élek.”²¹ Kazinczy írósága világában élt, ott építgette tovább fiatalkori, a felvilágosodás hitén alapuló álmait. Avagy talán fordítva: mintha csak álmodta volna a börtönt, a szegénységet – és a valóságban akart volna mindenestül magyar író lenni. Kimenekült a történelemből. Leveleiben sokszor jelzi, hogy a nagyvilág történései nem érdeklik, nincsenek is erről „hírei”. A korabeli események számára olyanok – mondja –, mintha előtte nem érthető nyelven játszanának egy színdarabot.²² – A valóságban persze nagyon is érdekelte minden, s amiről megtudott valamit, arról beszámolt a levelezői körnek. De csakugyan hátat fordított mindannak, amit nem tudott befolyásolni. Őrizte viszont értékeit. Így került be a történelembe. És ez volt a célja. Írt, mindent óvatosan, s főleg leveleket. Akár német nyelven is, hogy a levélbontogatók ne értsék félre.

Levélírói világa saját teremtménye és nem helyzetének „tükre”.

Nem fénylek én, s azt én nem fájlamol –
Fény s nagyvilág énnékem Széphalom.

(*Fény és homály*, 1811)

Kazinczy éppenséggel nekünk is szánta, nekünk – az utókornak – őrizgette-gyarápította levelezését.

A levelezői kör tagjai a maguk korában nem mindig tudtak egymásról. Kazinczy az irodalom égisze alatt akarta egybefogni ismerőseit, egy olyan irodalom jegyében, amelynek élvezete, a „szép” elfogadása műveltséget, tudást igényel. Elitárius elképzelései voltak tehát, noha e szó – meglepő módon – nem bukkan fel a róla szóló iroda-

²⁰ Kazinczy Ferenc *tübingai pályaműve a magyar nyelvről*, 1808, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916 (Régi Magyar Könyvtár 37.)

²¹ Dessewffy Józsefhez, 1813. máj. 16. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900, 374.

²² Majthényi Lászlóhoz, 1815. márc. 15. = KAZINCZY, *Levelek*, i. m., 439.

lomtörténeti munkákban. Az irodalom Kazinczy felfogásában csak látszólag öncél, valójában a szépség teremtői köre révén a jó elfogadására vezeti az olvasókat. Megőriz, megtart, teremt „jó” polgárokat, hogy azután átadja őket az utána következő kornak. Nem is a messzi időnek, hanem a közvetlenül előtte lévőnek, amelyről mi már tudjuk, hogy a reformkor lesz az. A történelemből kihúzódó Kazinczy történelmet csinált: közösséget és folytonosságot teremtett – és teremt.

A szabaduló Kazinczy

1. Megindító a *Fogságom naplójának* az a jelenete, amikor az elbocsátott Kazinczy felszabadult életörömmel, táncolva megy fel a lépcsőn a börtönparancsnokhoz, majd „mint az istállóból kiszabadult csikó” nyargalja be a munkácsi várbörtön alatti réteket. A parancsnok ebédje során beszélgetőpartnerének, aki reményét fejezte ki, hogy a társait segítő rab egyike lesz a legszerencsésebb embereknek, maga is a remény szavaival válaszolt: „kétezer-háromszáznolcvanhét napig szenvedtem, érdemlem, hogy valaha szerencsés legyek, emlékezni fogok a jövőndöléséről, s óhajtom, hogy prófétámat áldhassam.”¹

A remény rövid időszakát azonban nagyon hamar váltotta fel a felismerés, hogy családtagjai, korábbi ismerősei nem mind fogadják szívesen. Már Munkácsról való elkocsizásuk órájában megtörtént az első összeütközése József öccsével, aki – csekély lélektani érzékről téve tanúságot – már rögtön ekkor érdekházasságra akarta rávenni, hogy a család jövedelmeit jelenléte ne fogyassza. De a katonai hivatást választott, s minden bizonnyal előmenetelét féltő testvére sem a túlradó öröm gesztusaival fogadta: „László testvérem... fekvé várt, és öltözetlenül az ágyban. Úgy köszöntött, hogy rám se néze.”²

A tartózkodás, elzárkózás és szeretetlenség élményét nem ellensúlyozhatta, legfeljebb vigaszt nyújthatott, hogy mások viszont szenvedélyes örömkítőréssel látták újra. Gyakorta idézett jelenet, amelyben egykori hivatali főnökét, személyes és elvbarátját, Török Lajos grófot, későbbi apósát látogatta meg. „Sophie [...] kocsit halla közölni. Kinéz, s anyám szekerére ráismér. Elképzeli, hogy én ülök benne, s elfakad sírva. Befordulánk a kapun, s a gróf, a grófné, Sophie és az öccse lesik a zsalu mellől, ha én ott vagyok-e.” S az apa kitörő szeretettel üdvözölte: „Ferenc! Ferenc! – kiálta a széplelkű gróf, s szaladva jött le a grádicson, hogy minél előbb szoríthasson szívére.”³

A következő hónapokban, években egyre másra sorakoznak a naplóban és a levelekben a hasonló pozitív és negatív élményekre vonatkozó bejegyzések. „Tertina, sok tudós társaság tagja kijött, hogy engem láthasson [...] Dr Büky is azért jött, de átalotta mutatni (amint Tertina vallá), hogy azért jött.”⁴ Berzeviczy például barátság-

¹ KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója* = *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, vál., szöveg., SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979, 539–540.

² KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, [összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Szilágyi Ferenc], Bp., Mavető, 1987 [1988] (Nemzet és emlékezet), 197, 199.

³ *Uo.*, 200.

⁴ *Uo.*, 232–233.

gosan, de „zavart lélekkel” fogadta, azaz a kapcsolatfelvétel felemásra sikeredett. Batsányi arra kérte, hogy ne keresse őt, mert figyelik, s nem tesz jót a hírének, ha ilyen „gyanús” kapcsolatokat tart.⁵ Felsőbüki Nagy Pál válaszevele elmaradt, nehogy önmagát vagy Kazinczyt bajba keverje.⁶ De főként a családtagok részéről kapta minduntalan azt a szemrehányást, hogy szégyent hozott a családra, jelenléte őket a nemesi körökben és a kormányzat szemében ellehetetleníti.

Másrészt azonban számos esetben kapott szinte rokonszenvtüntetésnek is felfogható gesztusokat. „Rakamzt 21-dikben meglát egy Falk nevű miskolci zsidó. Örömeben megcsókol, s én vissza a csókért.” Ugyancsak átutaztában a teljesen ismeretlen „polgári nótárius Szabó János, megtudván, ki szálla meg a Folyás mellett (így hívják a vizek mellett lévő Fogadót) bejö hozzám, s minekelötte észre venném, kezeimet megcsókolja.” Debrecenben Domokos Jakabné sírógörccsel fogadta: „Gyönyörű szcéna! [...] imhol jó kocsin Jakabné. Köszön Dienesnek, engem Miklósnak gondolván nem vesz figyelembe. Megpillant – nem hallá kiszabadulásomat – elsikoltja magát, csókol, sír, magához szorít konvulziókat kap.”⁷ De Miklós öccse is kiállt mellette József ellenében.

Még látványosabb a fogadtatásnak ez a kettőssége olyan esetben, amikor egy jelenetben mutatkozik mindkét magatartás. A pataki kollégiumban „Comaromy György vicekurátor, kit [velem] a vérség, egykori együttszolgálas és barátság emlékezete publice megcsókoltata, hidegen, ijedve fogadta csókomat; szuperintendens Öry forrón.” Hasonlóképpen Kassán „Viczy vala az kit legelébb láték meg. Ő tűzzel fogadott, Fried és mások mentegetőzve, hogy ők féltek. Ha ők jöttek volna ki fogságokból, én nem azt izentem volna, hogy ne siessenek látni, hanem elejekbe mentem volna.”⁸

Kazinczy még két évvel későbbi pesti utazásakor is figyeli a környezet viszonyulását. Addigra a kelet-magyarországi közegben volt ideje már tisztába jönnie azzal, kitől mit várhat. A pesti közeg viszonylatában azonban kölcsönösen új volt a szituáció, minden bizonnyal ezért kerül elő ismét a téma szinte minden egyes találkozás feljegyzésekor.

A pesti értelmiségiek közül Schedius – aki Kazinczy Dienessel már korábban is szinte tüntető örömmel találkozott, kifejezetten fogságban lévő testvére kedvéért – most őt magát is „legforróbb barátsággal” fogadta. Virág Benedek viszont – aki pedig szabadulásakor verssel köszöntötte – nem szólt egy szót sem egy pesti vendégség alkalmával. Schwartner pedig ambivalens módon viselkedett. Nyájasan fogadta ugyan Kazinczyt Pesten, de utána hallgatagon sétálgattak. Talán csak nem tudtak mit kezdeni a helyzettel, de Kazinczy inkább a fenntartásokat érzi a professzor magatartásában: „a szabadság fiai és a patrióták előtte gyanúsak szoktak lenni.”⁹ Eljártak ekkor hozzá egyes fiatalok és más értelmiségiek, „de kivált Vitkovics, a bátor és széplelkű,

⁵ Berzeviczyre: KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 244., Batsányira: *Uo.*, 282–283.

⁶ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I, Bp., MTA, 1915, 559.

⁷ Falkra: KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 230, a nótáriusra: *Uo.*, 263, Domokosnéra: *Uo.*, 205, Miklós szolidaritása: *Uo.*, 204.

⁸ A pataki fogadtatás: KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 204, a kassai: 207.

⁹ KAZINCZY, *Az én életem*, 271.

s Horváth István, a nem bátor és nem széplelkű”.¹⁰ A sort a levelezés alapján még számos más esettel lehetne kiegészíteni.

2. A találkozások és jellegük rögzítésének, valamint minősítésük-minősítgetésük gyakori szereplésére Kazinczy leveleiben és naplójegyzeteiben Barta János, majd Z. Szabó László, de a századelőn már Váczy János is felhívta a figyelmet. Váczy osztályozta is a lejegyzett helyzetek szereplőit. Eszerint az első csoportba tartozó rokonok, egykori tisztviselőtársak, s főleg főúri ismerősök, korábbi támogatók sora került a Kazinczyval való érintkezésé.¹¹ Egy másik csoportban a jóérzés lassan legyőzi a félelem emelte gátlásokat. A harmadik tagjai viszont kiszabadulásától kezdve vállalják a barátságát, ismeretségét. Ide sorolhatók egyes író-társak örömteli üdvözlétei, üdvözlő versei, s a fent említett eseteken kívül több más találkozásra vonatkozó lejegyzés, levélrészlet.¹²

A fogadtatás kettőssége nem függött össze szorosan társadalmi helyzettel, ranggal. Szokás emlegetni Kazinczy demokratizmusát a társas kapcsolatokban, és azt a tényt, hogy nem magas állású, sőt egyszerűbb emberek milyen ragaszkodással és együttérzéssel viseltetnek iránta. Kétségtelen, hogy a megbecsülés és a szeretet számos megnyilvánulását plebejus vagy kisértelmiségi közegből kapta, de mint láttuk, jutott neki tőlük is félelemből fakadó elutasítás.

Egyszerű emberek patriarchális ragaszkodására jellemző eset, amikor: a megszabadult uraságot üdvözlük: „[...] anyám befogatott s kimenénk a kaszásokhoz. Ezek letették a kaszát, hozzám szaladtak, öszvecsókolnak. Józsi reájok rivalkodott, hogy ne köszöngessenek, hanem folytassák a munkát.”¹³

De az előkelőbb körökben is hasonló kettősséget tapasztalhatunk. Nem voltak hajlandók felújítani a kapcsolatot vele sem Festetics György, sem a fia, László, sem Széchényi Ferenc gróf.¹⁴ Viszont elismeréssel nyilatkozott róla nemcsak a külön Fekete János gróf, vagy az ugyancsak börtönt járt idősebb Wesselényi Miklós, hanem báró Orczy László és báró Vay Dánielné. Vay Miklós egy bálban megpillantva őt, azonnal hozzáveteti feleségét, máskor gyengéd gesztussal kertjükben azt az ezüsfát mutatják meg neki, amelyet ő ültetett el. Meghívást kap báró Podmaniczky Lászlótól Aszódra, s örömmel fogadta őt gróf Batthyány Vincéné is. De még a kormányhoz közeli körökbe került Majláth családtól, Majláth Györgynétől is kapott kedvező, barátságos fogadtatást.¹⁵ A fogadtatás állandó kényszeres figyelését láthatjuk abban a jelenetben, amikor Kazinczy a világtalan Török József grófhhoz tér be. „Alkonyodáskor

¹⁰ *Uo.*, 274–275.

¹¹ VÁCZY, *i. m.*, 560–563.; SZAUDER József, *Bevezetés = KAZINCZY Ferenc Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, Bp., 1960, LV; BARTA János, *Jegyzetek a Fogságom naplójáról = B. J., Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1966, 49.

¹² Z. SZABÓ László, *Kazinczy Ferenc*, Bp., Gondolat, 1984, 163–164, és részletesebben 166–168.

¹³ KAZINCZY, *Az én életem*, 203.

¹⁴ Festetics Lászlóra: KAZINCZY, *Az én életem*, *i. m.*, 273. és VÁCZY, *i. m.*, 562.

¹⁵ Fekete János: KAZINCZY, *Az én életem*, *i. m.*, 271. Orczy László és Majláth Györgyné: *Uo.*, 274. Batthyány Vincéné: *Uo.*, 277. Podmaniczky meghívása: *Uo.*, 270. Találkozás Vay Miklóssal a bálban: *Uo.*, 210. Látogatás és kerti séta Vay Miklósnál: *Uo.*, 263. Török Józsefnél: *Uo.*, 264.

akarék menni, s nem előbb, [...] hogy lássam reám ismer-e hangomról; mert ha nap-pal mennék vala, valaki megláthatott s neki még míg beléptem, bejelenthetett vala. Köszöntésemre ez vala a szava: Hozott isten édes öcsém! Innen ugyan isteuccse el nem még, nálam kell hálnod.”

A hasonló helyzetek emlékeit egyébként Kazinczy már fogsága elejéről is gyűjtö-gette. Elfogatása után még csak felkísérik Budára, amikor már érzékenyen figyel ismerősei reakcióira. A pesti kávéházban fellelt két ismerős is kétféleképp viselkedett, pedig ekkor még a per előtt főként az elfogott társak után tudakozódott. „Kérdik, mit csinálok itt, s felelek. Tudakozom, kit fogtak el? [...] Rátonyi nem felelt. Szent-iványi kezet adott s megcsókolt.” Volt tehát, akiből Kazinczy fogoly állapota, helyzete a baráti kapcsolat szinte demonstratív kinyilvánítását váltotta ki. Mások azonban kínosnak, veszélyesnek kezdik érezni ismeretségét. Kazinczy nem tudja elkese-redését az utóbbi magatartással kapcsolatban palástolni. „Rátonyi sem kezet nem adott, sem meg nem csókolt. Utálatosabb a lelke – mondám – még a pofájánál is. Dienes öcsémnél mentette magát, hogy azt az okosság kívánta úgy. Jaj annak, aki ily okos tud lenni, mikor a szív ellágyulhat.”¹⁶

A lejegyzett helyzetek értelmezésére több válasz is adható. Kazinczy extrovertált személyisége, lázas közlésvágya – amely más időszakban és számos más helyzetben is megnyilvánult, s amely arra bírta, hogy olykor egészen intim jelenségeket családon kívüliek tudomására hozzon – sok mindent magyaráz. De ebben az esetben inkább csak azt, hogy a sorstársak közül miért éppen ő jegyzi le efféle érzéseit.¹⁷ Az énközpontúság vádjá ellen maga a lejegyző is védekezni kíván: „midőn ez a notárius meglátta passzusomon nevemet, azt felsikoltva csókolta meg. Lehet oly olvasóm, aki ezen mosolygani fog, és engem hiúsággal vádol az efféléknek feljegyzéséért. Én tudom, mit cselekszem, ha ő nem tudja is, midőn rajtam mosolyog. Nagy a romlottság, melyben élünk: de az Istennek vannak hívei. Hát ezt megérti a mosolygó?”¹⁸ A feljegyzések indítéka tehát nem hiúság, hanem Kazinczy ilyen módon regisztrálja a szabaddal és az általa képviselt ügygel kapcsolatos magatartást; a kiállást éppúgy, mint a gyáva elfordulást.

Az irodalomtörténet minden bizonnyal helyesen járt el, amikor lényegében elfogadta Kazinczy magyarázatát. A vizsgált jelenség összefüggése a fogsággal nyilvánvaló, de lehet-e és hogyan ezt azoknak az eredményeknek a fényében értelmezni, amelyeket egyes társtudományok e területen megfogalmaztak? Hasznosíthatók-e és milyen magyarázatot adnak a szociálintropológia, vagy a börtönlélektan tapasztala-

¹⁶ Uo., 171. Egyes helyzetekben persze a szabadkőműves szolidaritás vállalása vagy megtagadása is befolyásolhatta Kazinczy reakcióját.

¹⁷ A fogság időszakával és tapasztalatával újabban SZILÁGYI Márton foglalkozott a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2008-as konferenciáján, illetve több tanulmányában: *Rendiség, mentalitás és nyelvhasználat: A Fogságom naplója rétegei*, Széphalom, A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 18, 2008. 101–107, valamint Uő, *A Fogságom naplója, mint szöveg, és mint forrás*, Korunk, 2008/5, 97–104. Ő figyelmeztet arra, hogy fogolytársai közül szinte az egyetlen, aki megosztja kortársakkal és utókorral fogságélményeit: *Párhuzamos börtöntörténetek. Kazinczy és Riedel*. Egyben köszönöm, hogy kézírata olvasását lehetővé tette.

¹⁸ KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 263.

tai Kazinczy börtönének utáni magatartására? Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy egyes rokon szakmák szemszögéből vizsgáljuk azokat a kérdéseket, amelyeket eddig az irodalomtörténet tett fel a szabaduló Kazinczyval kapcsolatban.

3. A rab Kazinczy a büntetőjog mai szóhasználata szerint hosszúidős fogvatartottnak minősülne, akiknél a börtönártalmak igen erőteljes utóhatásokban jelentkeznek. Ezen nem változtat az a tény sem, hogy politikai elítélt volt és nem köztörvényes. Az izolációt a társadalomtól és korábban betöltött szerepüktől a politikai elítéltek is kénytelenek átélni. Az ehhez kapcsolódó ártalmak többsége ráadásul nemcsak a büntetés-végrehajtásban, hanem minden olyan helyzetben jelentkeznek, amikor valaki az Erving Goffman által „totális intézetként” leírt intézmények márkába kerül.

A kanadai-amerikai szociálintropológus ilyennek minősített minden olyan intézményt, amelyben jelentős számú, hasonló helyzetű személy a szabad társadalomból hosszabb-rövidebb időre, inkább többé, mint kevésbé elszigetelve él. Goffman egyébként elsősorban az elmegyógyintézetekre dolgozta ki a modellt, de ide sorolhatók egyéb gyógyintézetek meghatározott köre (járványkórházak) mellett, a szociális célú otthonok (vakok, öregek intézete), egyes feladatorientált intézmények (lakatnya, tengerjáró hajó, munkatábor), azok közt sajátos helyzetű vallási intézmények (kolostor), egyes bennlakásos tanintézetek és a büntetőintézetek.¹⁹

Goffmann-nel csaknem egy időben – az amerikai börtönszociológia 1930-as évekbeli kezdeményezéseit folytatva – írta le Gresham Sykes részleteiben is a Goffmann által is vázolt hatásokat, ártalmakat börtönkörnyezetben.²⁰ Az ilyen intézmények között persze számos eltérés lehet pl. az önkéntes- és kényszerelemek, a személytelenítés mértéke szerint, de sok a hasonlóság is. De még azon típusok esetében is, amelyek célja nem a személyiség ellen irányul, a bennük eltöltött idő ártalmakkal jár.

¹⁹ FLIEGAUF Gergely, RÁNKI Sára, *Fogvatartott gondolatok*, Bp., L'Harmattan, 2007, 42. E tárgyban a legtöbbször hivatkozott munka: ERVING GOFFMAN, *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, New York – London, 1961.

²⁰ A börtönviszonyokra és börtönártalmakra vonatkozó alapmunkák közül a kiindulópontként leggyakrabban hivatkozzák Gresham M. SYKES, *The society of the captives* (Princeton NJ., P. Univ. Press, 1958) című munkáját, valamint Donald CLEMMER-nek a '30-as évek börtönszociológiai eredményeit is felhasználó összefoglalását (*The prison community*, New York, 1940). A börtöntársadalom kutatásáról áttekintést ad PAP GÁBOR, *A prizonizációs jelenség elméleti háttere – kritikai megközelítésben*, Börtönügyi Szemle, 1999/2, 29–60, különösen: 29, 32, 36, 40, 50, valamint HUSZÁR László, *A treatment/nevelés mint büntetés-végrehajtási funkció (Történeti áttekintés) = A büntetés-végrehajtás néhány problémája a kutatások tükrében*, szerk. DEÁK Ferenc, Bp., BVOP Módszertani Igazgatóság, 1997 (BV. Szakkönyvtár – 1997/2), 21–34, és UŐ, *A hosszúidős elítéltek börtön-adaptációja* = Uo., 44–61, illetve BOROS József, CSETNEKY László, *Börtönpszichológia*, Bp., Rejtjel, 2002. Utóbbi munka a börtönhatásokról: 136–142. Az újabb kutatások árnyaltabb képet adnak az ártalmakról, de azok tényét és hatásterületeit nem vonják kétségbe. Uo., 166–168. Ugyanakkor a vizsgálatok túlnyomóan a börtönbeli jelenségekre irányulnak, az utóhatásokra jóval kevesebb figyelem jutott.

Ezek később megnyilvánuló utóhatásai azután a személynek a társadalomba való visszailleszkedését is nagymértékben nehezítik.²¹

Esetünkben az alábbi megfigyelések, megállapítások érvényét némileg korlátozza Kazinczy személyisége, magas fokú intellektusa, az általa képviselt és bebörtönzése alapjául szolgáló ügye igazának tudata, valamint a későbbi köztörvényes fogvatartottakétól eltérő bánásmód. Mindazonáltal számos jellegzetesség kétségtelenül a börtönhatásoknak is tulajdonítható.

Az első jellemző utóhatás a hosszas függés miatt sokszor kialakuló önállótlan-ság²² például Kazinczynál nem figyelhető meg. Sőt éppen fordított irányban látjuk érvényesülni ezt a viszonyrendszert: Kazinczy összeütközéseit családjával az okozza, hogy rokonai nem engedik önállósodási törekvéseit érvényesülni, hanem valamiféle gyámság alatt tartanak. Egy idő után Kazinczy meg is állapította a helyzet fonák-ságát: „ha Asszonyám ment, mennem kelle nekem is, ha jött én is jöttem; ha pihent én is pihentem.”²³

Komoly teherként nehezedett viszont Kazinczyra a második jellemző: *körülmé-nyeinek a fogság előttihez képest megváltozott volta*. A szabadulókát majd mindig korábbi egzisztenciális feltételeik megszűnése, leromlása, az új kiépítésének megnehe-zedése kíséri.²⁴ Kazinczynak ugyan volt fedél a feje felett, és volt mit ennie, de látnia kellett, hogy a fogsága előtt neki átengedett birtokrészen József testvére gazdálko-dik, félig elkészült, akolnak használt kúriájában magasan áll a juhtrágya, s autonóm életvitelre idejének, javainak saját elképzelése szerinti felhasználására nem adnak le-hetőséget.

Az anyagi változásokhoz az emberi kapcsolatrendszer átalakulása járul. Mint arra Gergye László felhívta a figyelmet, Kazinczynak „a magánszférában is sok mindent új alapokra kellett helyeznie. Barátai közül csak a leghűségesebbek tartottak ki mel-lette, [...] a hajdani kassai kör bájos Gráciái ugyancsak messze kerültek széptevőjük-től, férjhez mentek, más vidékre költöztek, elsodorta őket az élet.” Kétségtelen, a változás nemcsak a börtönnek, hanem egyszerűen a hosszú távollétnek is tulajdonít-ható. A fogvatartottak számára azonban a személyiség integritása megtartásának legfontosabb tényezője a személyes kapcsolati háló; ennek meglazulása csak a szaba-dulás után tudatosodhatott igazán.²⁵

De az élethivatását a közéletben és a kulturális életben megtaláló Kazinczyt a legsúlyosabban az erkölcsi és szellemi környezet átalakulása érintette. A felvilágoso-dással szemben elutasító konzervatív fordulat már fogsága előtt megkezdődött, hi-

²¹ Az utóhatásokra is kitér viszont Erving GOFFMAN másik gyakran hivatkozott munkája: *Stigma*, Prentice-Hall, 1964, illetve *Stigma and social identity = Stigma*, Engelwood Cliffs., 1963, 1–40. Magyar nyelven: *Stigma és szociális identitás* = Erving GOFFMAN, *A hétköznapi élet szociál-pszichológiája (Tanulmányok)*, vál., utószó, LÁSZLÓ János, Bp., Gondolat, 1981, 179–228.

²² FEKETE Mária, GRÁD András, *Pszichológia és pszichopatológia jogászoknak*, Bp., HVG–ORC, 2002, 449.

²³ KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 207.

²⁴ FEKETE, GRÁD, i. m., uo.

²⁵ GERGYE László, *A kassai gráciák reinkarnációja (Kazinczy nőideáljai)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 3, 275. GRÁD, i. m., 443. BOROS, CSETNEKY, 107, 167.

szen éppen az ebből fakadó gátoltság és elégedetlenség sodorja a résztvevőket a jakobinus mozgalomba. A változás azonban a maga teljességében a per és a fogság éveit alatt ment végbe. A megfagyott politikai légkörön a rendi alkotmányosság intézményes külső kereteinek helyreállítása sem segített. Miskolczy Ambrus az önkényuralom tendenciájával fel nem hagyó kormányzat tudatosan küldött jelzésének, Vérméző emléke felfrissítésének értékelte, hogy a foglyok elbocsátása időszakában került sor a második, bár az elsőnél jóval kisebb visszhangot kiváltó második Vérmézőre, egy kisebb szervezkedés tagjainak kivégzésére. Talán az amnesztia és a hosszabb kihagyás után újból összehívott országgyűlés miatt esetleg felélénkült politikai várakozásoknak üzent a hatalom: érdemi változásokat senki ne reméljen.²⁶

Kazinczy hivatkozott feljegyzései az utókorral érzékeltetik a reformgondolatok hazai politikai életből történő kiürülésének okait, tényezőit. Kazinczy esetében pedig felfoghatók a bekövetkezett átalakulás tudatosítása eszközeként. A Kazinczy-kutatás magyarázata helytálló: a felvilágosult közéletisége miatt börtönbe került Kazinczy méri fel így a megváltozott közegben – szabadulása utánra is megőrzött – eszméinek lecsökkent érvényesítési esélyeit.

Joggal látta tehát Kazinczy egyszerre a személyes viszonyok és a közélet egyidejű módosulásának jeleit környezete magatartásában. László öccséről kénytelen hamar megállapítani, hogy a fogság óta, „régibb gondolkozása módját egészen megváltoztatta”. Majd néhány nem éppen hízelgő történetet ismertetve, amelyben Kazinczy László szerepelt, így zárta értékelését: „Így változék el az én lelkemhez egykor oly igen hasonló lelkű Laci. Elváltozott volna-é, ha a katonai grádusokon való feljebb-feljebb lépdelés el nem szédítette volna?”²⁷ Nem véletlenül jegyezte fel Wesselényi Farkas megjegyzését sem. Ugyanis „fogságom s annak oka felől lévén szó, az öreg Wesselényi, ki a Közép-Szolnok megyei főispánságból a huzavonák miatt lehányattott, nem intés-, hanem szánásképpen azt beszélte, hogy statuum presidens gróf Lázár János néki valaha egy igen okos tanácsot ada: Fac officium taliter qualiter, superioribus ne obloquaris, mundum non reformes.” A változások tudatosítását fejezi ki fentebb már ismertetett gondolatmenete egy másik jelenet kapcsán. Fekete János még 1795-ben mondott szavait feljegyezve írja: „A Kazinczy név, az úr testvére szenvedései által által van adva a halhatatlanságnak. Ember, aki ezt olvasod: hiúságból írom-e ezt vagy valamiért egyébért?”²⁸

S ha maga el is felejtkezett volna a világban bekövetkezett fordulatról, a hatalomnak volt módja őt emlékeztetni. Ismert az elbocsátásakor kapott figyelmeztetés,²⁹ s az az elvárás is, hogy a test, a megjelenés szimbolikus gesztusaival jelezze szakítását a felforgató eszmékkel. „Szentenciám után nekem megizenték, hogy copfom legyen. Minthogy kezekben valék, s az okosság azt kívánta, [...] azt feleltem Nováknak, a

²⁶ MISKOLCZY Ambrus, *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”: 1790–1849*, Bp., Napvilág, 2006, 87. Az országgyűlés májusban ült össze, a kivégzés időpontja június 14.

²⁷ KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 199, 219.

²⁸ *Uo.*, 206, 271.

²⁹ Z. SZABÓ, i. m., 294–297.

kapitányunknak, hogy csak eresszenek el, hordok én hármat is.” S valóban csak betegsége után 1802-ben merete levágnatni a haját.³⁰

A besúgóok megjelenése a környezetében szintén ébren tartotta aggodalmait, gátolta nemcsak korábbi irányának folytatásában, de a társasági élet örömeit is megrontotta. A pesti látogatáskor „egy jó ember intett, hogy ne higgyek mindennek: a Polizei szemmel tart és félő, hogy barátaim közül ne küldjön reám valakit, vagy olyak közül, akik velem egy pályát futnak.” Sőt a nemzet könyvtárába is azért nem küld könyvet, mert fél, hogy úgymint csak Bécsbe jut vagy zárt anyag lesz, mint Hajnóczy hagyatéka.³¹

4. A totális intézetekben eltöltött idő legfontosabb utóhatása azonban a stigmatizáció. Goffmann szerint, aki megjárta az elmegyógyintézetet, az magán viseli a bélyeget és eleve bizalmatlanságot vált ki környezetéből. Emiatt eltávolodik környezetétől, és gyakran akár környezetellenesen is kezdhet viselkedni. A kriminálpszichológia a börtönből szabadultakra is alkalmazza a stigmatizáció vagy megbélyegzettség fogalmát, s jellegzetes, nagyjából két-három évig tartó testi-lelki állapotot ért rajta.³² Kazinczynak a közvetlen utóhatásokra vonatkozó bejegyzései – a hosszabb távú félelmekről most nem beszélve – nagyjából éppen ebben az időtartamban fordulnak elő.

A megbélyegzettség jelenti egyfelől a *környezet előítéletes viselkedését* a szabadult rabbal szemben. Kazinczy is azzal váltotta ki a családtagok ellenérzéseit, hogy szégyent hozott a családra. Öccse nem tanácsolta neki, hogy fürdőre menjen, „mert minden szem beléd tapadna.” Amikor anyjában felmerül Kazinczy megházasításának gondolata, öccse a családi szégyenérzetet valószínűleg joggal terjesztette ki a tágabb környezetre. „De mit házasítja őt Asszonyám, van-e oly emberséges ember, aki a maga gyermekét őhozzá adni nem szégyellené?” Az örökségi osztozkodáskor nekik jutó rész csökkenése mellett a családtagokat az az aggodalom is zavarta, hogy a terhelt testvér személye a testvérek előmenetelét is gátolhatja. „Laci és Dienes engem, fejvesztésre kárhoztatott, tömlőcből szabadult embert, nem is néztek különben, mint olyat, akinek kegyelem, ha ők, főnótárius és stabalis tiszt, magok közt megszenvedni méltóztatnak.” A megbélyegzettség Goffman szerint is áterjed a családtagokra.³³

Kazinczy esetében is megfigyelhető az a meglehetősen általánosan tapasztalható jelenség, hogy a környezetnek a rabbal szembeni viselkedése a szabaduláskor gyökeresen megváltozik. A társadalom egyes tagjai a fogvatartottak iránt lényegesen elnézőbbek, mint a szabadultak felé. Az előző magatartást egyebek mellett a keresztyéni elvárás is erősíti; a foglyok felkeresése, vigasztalása, segítése az evangéliumban az irgalmasság jócselekedetei közé sorolódik. Így a szájalom a rab iránt erősebb, míg a már megbűnhődött tagjaival szemben a társadalom gyanakvó, elutasító, sőt gyakran ellenséges lesz.

³⁰ KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 254.

³¹ *Uo.*, 274–275. Hasonló tárgyú megjegyzések: 246, 298. Batsányi hasonló aggodalmait fenntebb idéztük. Aggodalmak a könyvküldeménnyel kapcsolatban: *Uo.*, 277.

³² FLIEGAUF, i. m., 43–46.; BOROS, CSETNEKY, i. m., 137.

³³ FEKETE, GRÁD, i. m., 450.; GOFFMAN, *Stigma és szociális...*, i. m., 224. A családtagok viselkedésére: KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 203, 229.

Ismert, hogy anyja és József öccse a fogság alatt valóban sokat tettek Kazinczyért. Élelmezésére, könyvekre futotta a birtok jövedelméből, s amíg önálló életvitelt nem igényelt, a családi birtok hozama eltartotta őt is. Az amnesztia azonban felborította a már kialakult családi vagyon- és feladatmegosztást, a boldogulási stratégiákat és terveket. Ahogy idézett megjegyzése folytatásában Kazinczy jól látta: „minden cselekedetek azt mutatta, hogy rettegnek, hogy rátájok el talál enyészni.” Ugyanakkor Kazinczy különösen azért érezhette magát kényelmetlenül, mert ha határozottan lép fel érdekei védelmében, akkor háládatlannak kellene magát éreznie azok iránt, akik fogsága alatt valóban gondot fordítottak reá. Ez is magyarázza elfogódott viselkedését, amikor József az üdvözlésére siető jobbágyoknak támadt, s Kazinczy nem merte megvédeni a szeretetüket kifejezőket. „Vádolnám magamat, hogy energiám nem volt meg nem szólamlani, s nem mutatni, hogy értem mit teszen az a tilalom. De azon felül, hogy becsületes embernek nehéz gorombának lenni, ítélje meg minden, hogy megengedheté-e azt nékem azon sok jónak emlékezte, amit ez az elfajult gonosz ember velem *fogságom alatt* [kiem. D. T.] cselekvék.”³⁴

A megbélyegzettséget azonban nemcsak a környezet előítéletessége idézi elő, hanem a börtönártalmak automatikusan is kiváltják. Jól megragadhatók a *stigma testi tünetei*: bizonyos elesettség, a testtartás, a gesztusok, egyes testi reakciók jellegzetes helyzetekben. Még az elutasítással viseltető Laci öccse sem állja meg szó nélkül „Ferenc ... a te egészséged nagyon el van gyengülve; ferdőbe kellene menned.” Igaz, ehelyett javasolja, hogy hordóban hozassanak savanyúvizet, nehogy a fürdő népe szájára vegye a szabadultat és családját. A tény azonban, hogy amikor József sokallja az erre fordítható robotot, László még konfliktust is vállalt gyengélkedő bátyjáért, mutathatja a szabadult valóban gyenge testi állapotát. „Hát a Ferenc egészsége nem érdemel néhány napi úrdolgát?” A Törökéknél tett első látogatás alkalmával is feltűnt a régi ismerősöknek a testi elesettség: „Sophie beszéli, hogy Kázmérban egy rövid zöld kaputrokban jelentem meg, s nagyon előrehajlottnak lelt az egész ház.”³⁵ Lehet szó persze egyszerűen csak az idő múlásáról, hiszen a jelzett hat és fél év sokaknál esik egybe a fiatal felnőtt kor végével.

Érdekes viszont, hogy mások nem ebben érzik a fogság testi hatását. Csokonai szerint pl. a külső jegyek helyett inkább a viselkedés egyes változásai mutatják a börtön hatását. „Patakról Puky úrral által mentem Regmecre, s ebédem, és szembe voltam – kivel? – *Kazinczy Ferenc* úrral. Ő azelőtt két héttel szabadult ki Munkácsról. Semmit sem változott; teste, elméje s kedve friss, azon ép, mint volt fogsága előtt – egyedül azt vettem észre benne, hogy beszédét nem teszi oly folytába; de ezt a töredezését ki csudálhatja hat és fél esztendő tartott magánosság után?”³⁶

³⁴ FEKETE, GRÁD, *i. m.*, 451. KAZINCZY, *Az én életem, i. m.*, 203

³⁵ Kazinczy László megfigyelése és a fürdő kérdése: *Uo.*, Törökék Kazinczy testi állapotáról: *Uo.*, 202.

³⁶ A börtönhatásokkal foglalkozó szociológia és lélektan ezt a jelenséget nyelvi berozsdásodásnak hívja, igaz, számos olyan egyéb kontaktusproblémával együtt, amelyek viszont Kazinczynál nem fordulnak elő. BOROS, CSETNEKY, *i. m.*, 160. Csokonainak anyjához írt levelére Szilágyi Márton hívta fel figyelmemet. Csokonai Józsefnének, Onga, 1801. július 19. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 142.

Másfelől a *stigmatizáció lelki bélyeg* is: a börtönélet feszültségének elviselése, túlélése érdekében a fogvatartottak különböző olyan lelki és viselkedési mechanizmusokkal védekeznek, amelyek egy darabig a szabadulás után is tovább működhetnek. Kazinczy július 15-én regisztrálja a hozzászokás továbbműködését. „A fogságból kiszabadult ember alig hiheti, hogy kiszabadult. Ha barátimmal összevettem, úgy beszéltem történeteimet, mintha csak huszonnégy órára volnék kieresztve. Álmaimból az rettenete fel, hogy ismét fogva vagyok, vagy keresnek, hogy bédughassanak, s sokára nem merem pápista templomba lépni, nem mintha fogságom alatt tántorogtattak volna, mely soha nem történt, hanem azért, mert dédősömről juta eszembe, hogy ő csak valláscserélés által nyerheté vissza szabadságát.” Három nappal később, 18-án ismét hasonló megjegyzés: „Képzeltetetlen illúziók fogják körül a sokáig szenvedettet, midőn ismét szabadnak érzi magát!” Vajon a rémálmok vagy éppen túlzott remények foglalkoztatták az erős érzelmi hatása alatt lévőket? S ha a börtönpszichológia a szabadságtól megfosztás első traumáját letartóztatási sokknak nevezi, nem beszélhetünk-e Kazinczy esetében szabadulási sokkról? A börtön ingerszegény környezetében soká nélkülözött benyomások rázúdulása mértékét illetően ugyanolyan sokkszerű hatalmas változás, mint a szabadságtól való első megfosztás. „Debrecenbe vásárra. Mely örömök ezt a tolongást, ezt a sok mindenfélét együtt látni!”³⁷

A *megbélyegzettség a társadalmi helyet, szerepet is újrahatalározza*. Goffmann szerint az elszigeteltség, a társadalmi szereptől való megfosztottság következtében az énkép részlegesen leépül, és módosulva épül újjá. (Talán ennek is, nemcsak a terror légkörének és az elbocsátáskor kapott fenyegetésnek tulajdonítható, hogy a fogság előtti, közélet iránt élénken érdeklődő Kazinczy egy ideig csak a kultúrára koncentrált.) A fogvatartott is részlegesen azonosul helyzetével, a fogság beleég, beépül az identitásba. Nem mond ellent ennek az sem, hogy Kazinczy politikai fogoly, sőt nála az igaz ügyért elviselt szenvedés önérzetet adó, identitásképző szerepet kapott: a személyiség leépülése helyett inkább annak a fogság tapasztalatával történő kiegészülése érzékelhető.³⁸ Ez a tény is, nemcsak pusztán sorsközösség teszi mindenkor figyelemessé Kazinczyt egykori társai iránt. Gondosan számon tartja a még fogságban levőket, a kiszabadulásokat. A hegymászás közben elé táruló kilátás számára mást jelent, mint egyéb halandóknak: „a lemenő nap a munkácsi vár falaira lőtte sugarát. Idvezlém Úzát.” A tömondat az „angyali jóságú” Úza Pálnak, a majd utolsóként szabaduló, s ekkor még raboskodó társnak küldött gondolatot jelzi. Hasonló identitásra utal a fogolytársak találkozásának jelene: „meglátám Baranyai Mihályt, ki 1800. májusban eresztetett el. ... Öszevforttak ajkaink, elnémultunk.”³⁹

³⁷ FEKETE, GRÁD, *i. m.*, 450. (A hospitalizáció, megszokás igen, az ingerszegény környezet leépítő hatása nem vagy csak részlegesen jelentkezik Kazinczynál.) KAZINCZY, *Az én életem*, *i. m.*, 204–205, 206.

³⁸ A személyiség „mortifikációja” és azonosulás a rabhelyezettel: HUSZÁR, *i. m.* (*A treatment/nevelés...*), 46. BOROS, CSETNEKY, *i. m.*, 158. Ugyanezzel magyarázza a *Fogságom naplója* keletkezését Szilágyi hivatkozott tanulmánya (Kazinczy és Riedel).

³⁹ KAZINCZY, *Az én életem*, *i. m.*, 210. Találkozások: 207–208, 278. Szabadulások: *Uo.*, 252: Hirgeist Ferenc, 253: Szilágy János, Úza Pál: 261.

További jellegzetessége a megbélyegzettségnek, hogy *a fogvatartottak egymást is stigmatizálják*. Ez szorosan összefügg a börtön belső viszonyaival: a börtönélet egyik fő jellegzetessége az emberi kapcsolatok egysíkúsága, strukturálatlan volta, amely következményesen kiváltja egy informális hálózat kiépítését. A társadalmi közeg elviselhetetlen homogenitását egy második, nem hivatalos, ellensúlyként működő tagság ellensúlyozza. Ennek a struktúráját a fogvatartottak egymás osztályozásával hozzák létre, amely azonban éppúgy megbélyegző, mint a társadalomnak felénk megnyilvánuló fenntartásai. Talán nem teljesen indokolatlan az a feltételezésünk, hogy a jakobinus per bebörtönzötteinek egymás általi kategorizálása ilyen funkciót is szolgált.⁴⁰

Ismert, hogy Kazinczy már a per idején elkezdte csoportokba sorolni társait. Előszörban a per során tanúsított magatartás, az emberi tartás vagy hatalom előtti rettegés okozta megtörés alapján kategorizált. Utóbb a fogság elviselésére kialakított technikák lettek a csoportba sorolás kritériumai. Volt, aki vallási mániába esett, mások pótcselekvésekbe menekültek, ismét mások klikkszerűen működtek együtt egymással, kiváltva Kazinczy ellenszenvét. Úgy tűnik – s ez is magyarázza az említett vizsgált feljegyzéseket –, hogy szabadulása után Kazinczy még egy ideig környezetének ezt az osztályozását folytatta.

5. Ki kell emelni azonban, hogy a környezet reakcióit figyelve számszerűen is több a pozitív, mint a negatív jelenségek előfordulása a naplóban, s ráadásul az előbbieket a hangsúlyosabbak. A környezet ellenérzéseit, az erkölcsi megbélyegzettséget, kirekesztettséget vannak hivatva ellensúlyozni az olyan pozitív tartalmú bejegyzések, mint amely pl. Szemere Ferenc 1803. júniusi szavait rögzíti a fogsággal kapcsolatban: „azt nem kell szégyelleni.”⁴¹ Mindez jelzi azt, hogy nem vesztette el a fogságban az emberekbe vetett bizalmat, s pozitív viszonyulások feljegyzése, számbavétele, tudatosítása segítette a fogság tapasztalatának feldolgozásában. Maga az írás, közte az említett találkozások lejegyzése volt az *elaboráció* eszköze – kiírta magából a fogságot és következményeit is. Nem elfojtotta, vagy feledte, nem tudat alá nyomta, a fogság és a megbélyegzettség tapasztalatát, élményét, hanem beépítette személyiségébe, s ezáltal ha nem is sérülések nélkül, de sikeresen birkózott meg az ártalmakkal.⁴²

6. Amikor a kiszabadult Kazinczy visszailleszkedési problémáit összefoglalóan jellemezzük, a börtönlélektanhoz fordulunk. „Hogy a börtönben az ember rabnak érzi magát, ez egyértelmű, de kevesekben merülhet fel az a felismerés, hogy a börtön

⁴⁰ FEKETE, GRÁD, *i. m.*, 440–442.; FLIEGAUF, *i. m.*, 45.

⁴¹ KAZINCZY, *Az én életem*, *i. m.*, 301.

⁴² A felismert lélektani feszültség oldását segítő lelki mechanizmusra használta Mérei Ferenc a feldolgozás, az elaboráció fogalmát. MÉREI Ferenc, V. BINÉT Ágnes, *Gyermeklélektan*, Bp., Gondolat, 1970, 265, 269. Vö. K. HORVÁTH Zsolt, *A lélek segédigéi*, Korall, 2005/21–22, 118, 82. jegyzet. Mérei börtönben írt naplója, mint az elaboráció, vagy „önmegtartás” eszköze és terméke: MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Bp., Osiris, 1998 (Osiris könyvtár, Pszichológia), 480–482.

tönártalmak miatt az ember szabadulás után is rabnak érzi magát. Rabnak lenni a szabadulás után; ez a stigmatizáció rövid meghatározása.”⁴³

Amikor a nagy kertbarátnak ismert volt foglyot a börtönparancsnok a várkertbe hívja, Kazinczy így válaszolt: „Nem, uram, ha velem jössz, azt fogom hinni, mégis rabod vagyok.” Az utóhatások elől azonban nem volt menekvés. A családdal viaskodás leírásának egy helyén Kazinczy megjegyzi: „Most a Józsi rabja voltam, annakelőtte a császáré. Melyik alázó?”⁴⁴

Emlékszünk arra a jelenetre, amikor a szabaduló Kazinczyt a börtönparancsnok a testvéreihez engedte. Vajon a szelíd humor vagy sejtés, esetleg egy sokat látott „szakember” tapasztalata mondatta-e vele a nagyon is igaznak bizonyult szavakat? „Nun kommen Sie aus einer Gefangenschaft in eine andere.”⁴⁵ Mi akár a börtönhatások, főként a stigmatizáció pontos megjelölésének is tekinthetjük.

⁴³ FLIEGAUF, *i. m.*, 46.

⁴⁴ KAZINCZY, *Az én életem*, *i. m.*, 207.

⁴⁵ UÓ, *Fogságom...*, *i. m.*, 539.

Etika és politika

Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás

Az 1819. február 16-án kiadott restaurációs vagy másképpen votizációs rendelet előírta, hogy a tisztújítások alkalmával a vármegyei tisztségviselőket az eddigi gyakorlattól eltérően nem közfelkiáltással, hanem személyenkénti szavazással (*per collectionem et connumerationem singulorum votorum*) kell megválasztani. A kortársak által is sokat vitatott intézkedés a megyei építőszékek lebonyolítását akarta újraszabályozni azzal a céllal, hogy a mind aggasztóbbá váló visszaéléseket, megvesztegetéseket és erőszakos jeleneteket kiiktassa a tisztválasztásokról. Mivel a kormányzati szándékot az 1821-ben megújított rezolúcióval sem sikerült foganatosítani, s a rendek a kérdést még az 1825–27-es országgyűlésen is sérelemként kezelték, 1827 őszén I. Ferenc úgy módosította a rendeletet, hogy amennyiben közfelkiáltással nem állapítható meg a világos többség, abban az esetben kell csak összeszámolni a szavazatokat.¹ Ilyen előzmények után tartották meg Sátoraljaújhelyen 1827 októberében Zemplén vármegye tisztújító közgyűlését, amely a szemtanúk egybehangzó állítása szerint botrányos körülmények között ment végbe, ám míg a Kancelláriához beérkező jelentések egyértelműen a protestánsokat és az adminisztrátort tették felelőssé a történetekért, Kazinczy az eseményeknek némileg eltérő értelmezését adta.

Két nappal a gyűlés után a korábban még megyei hivatalra aspiráló Szőgyény János, aki egyébként az addigi zempléni másodalispán, Szőgyény Ferenc fia volt, a következőképpen számolt be gróf Reviczky Ádám kancellárnak az ott történetekről:

„Azomban tsak hamar ugy fejtődtek ki a körülállások, hogy egy nagy számu paraszt vagy is ugy nevezett botskoros nemes emberekből álló, és formaliter organisált részeg kálvinista csoport restaurálna, mely már nem tsak a candidatusok közzül választana, hanem az Administrátort fenyegetéssel is kénszeritené ezt vagy amazt candidalna.”²

Látván a kialakult kaotikus helyzetet, s az ülésen elnöklő főispáni helytartó erélytelenségét, a jelenlévő mágnások még az első nap távoztak a tisztújító közgyűlésről,

¹ A kérdésről legújabban lásd Soós István, *Választások Magyarországon: Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására” 1810–1821*, Levéltári Közlemények, 2009, 65–156. A tanulmány szerzője arra a következtetésre jutott: a kormányzat – a szakirodalom korábbi állításával szemben, amely szerint Bécs a rendelettel elsősorban saját politikai érdekeinek képviseletét akarta biztosítani a vármegyékben – mindenekelőtt az építőszékeken tapasztalható kihágásokat, illetve a tisztújításokat megelőző korteszkedéseket, a nemesek itatását-etetését és a szavazatvásárlásokat akarta megakadályozni.

² Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar királyi kancellária, Acta praesidialia (A 45) [a továbbiakban: MOL Kanc. eln.] 1827: 267. 361r. – 361v.

s Szőgyény maga is elállt attól a szándékától, hogy megyei hivatalra jelöltesse magát. A többi beszámoló is arról tanúskodott, a tisztválasztáson nem egyszerűen a korteskedés már-már megszokott eszközeivel éltek az ellenérdekelt felek, de komoly sérelem érte a főispáni helytartó személyét és kandidációs jogkörét is.

A tisztikar összetételében a legfontosabb változást kétségkívül az jelentette, hogy Szemere István első alispán közel negyvenéves megyei szolgálat után visszavonult a közügyek intézésétől, s a másodalispán, Szőgyény Ferenc is elvesztette eddigi hivatalát. Szemere helyére az alig 25 éves báró Vay Miklóst választották, Szőgyény Ferencet pedig Szirmay József váltotta a másodalispáni székhelyben. Még jóval a tisztújítás előtt Kazinczy a következőképpen jellemezte a két hivatalban lévő alispánt Szilassy József főispáni helytartóhoz írt levelében:

„Én, méltóságos Úr, hív tisztelője vagyok a’ mi két Vice-Ispánjainknak. Az egyiknek élessége, keménysége szerencsésen van balanszírozva a’ másiknak lágyasága által, és viszont; ’s minthogy a’ kettő szívesen szereti egymást, a’ kettőnek keménysége és lágyasága egy személyben látszik lenni. Elhiszem én, hogy mind egyiknek, mind másiknak van híjánossága; de kinek nincs az? Valóban Szemere és Szőgyényi megbecsülhetetlen kincs Zemplénynek.”³

A megyei tisztikar élén bekövetkezett váltás és az, ahogy ez végbement, nem hagyta hidegen a tisztújító közgyűlésen személyesen jelenlévő Kazinczyt sem, aki az eseményekről az Erdélyben élő gróf Gyulay Karolinának rövidebben, Guzmics Izidornak pedig valamivel bővebben számolt be leveleiben.

„Nekünk e’ napokban, Octób. 15d. és 16d. Restaurációnk vala. Consil. Szemere lemondta 37 eszt. olta viselt hivataláról, ’s magát candidálatni sem engedé, látván mit tesznek azok, a’ kik az ő nagyságát nem tűrheték. Melly gyönyörű volt látni ezt a’ valóságos nagyságot, melly magát a’ nyugalomban tündököltette. Úgy néze ellenségeire, hogy ha idegen látta volna nem tudhatta volna, hogy ő az, a’ ki veszt. A’ 24 eszt. Báró Vay Miklós leve első Vice-Ispánunk, egy gyönyörű, ’s lelkes, igen nagy nevelést nyert ifju. Lónyay Gábor, a’ Fő-Ispán’ fija, Vice-Szolgabíró lett. Ennek testvére veszi a’ Vay Ábrahám és Kazinczy Sophie leányát. Lakodalmok Január. 24d. lesz.”

– írta Gyulay Karolinának.⁴ Guzmicsnak pedig a következőképpen foglalta össze a történeteket:

„Két kedves leveledre tartozom néked válasszal, ’s vádolnám magamat hosszas hallgatásomér, ha az csak restségből eredne. Restaurációnk, mellynél rútabbat képzelni nem tudok, vona-el minden dolgaimtól. Én abban csak negativa részt vettem, és csak spectátora voltam a’ készülleteknek ’s történeteknek, de az meleg. Két gazdag és lelkes

³ Kazinczy Ferenc Szilassy Józsefnek. Széphalom, 1826. ápr. 16. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1826. április 1. – 1828. december 31.*, XX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1910 [a továbbiakban: *KazLev*, XX], 13.

⁴ Kazinczy Ferenc gróf Gyulay Karolinának, hely nélkül, 1827. okt. 24. = *KazLev*, XX, 378.

ifjaink, kik külömben is elérték volna a' mit ahítottak, felcsődíték a' voksolók' sokaságát, 's a' megrészegített csoport azt kiáltá, a' mit ezeknek Verbungosai akartak. Catilína és Caesar jelenének-meg itt is, 's az erőszak elfojtá a' szabadságot. A' jók le voltak verve, mint midőn annak a' gonosznak seregei áltjöttek a' Rubiconon, s Róma előre látá vesztét. Becsületes embernek iszonyú scénák. Consil. Első Al-Ispán Szemere István megmutatá, illy esetben mit tehet egy nagy lélek. Látván haragosainak, irigyeinek törekedéseiket, elbúcsúzott, 's nem is engedé magát candidálatni. Tellyes nyugalomban jelene-meg köztők, 's arcza, mozdúlatai, szavai soha nem árúltak-el ollyat, a' min ellenjei mosolyoghattak. Ecce spectaculum Deo dignum, ... vir fortis cum mala fortuna compositus! A' tiszta, de lágy Szőgyényi nem bíra épen ennyi erővel. Annak nagy kimíveltetésű 's atya lelkéhez hasonló lelkű fiját én Zemplénynek óhajtam. Láta hogy nem megyen a' dolog, 's előre kitörleté nevét, 's vissza mégyn Bécsbe. – De hagyjuk ezeket. Csak azt engedd mondanom, hogy én a' Restauratio alatt is utána is, nem csak nem tagadtam-meg azokat, a' kiket szerettem, de szerencsétlenségeikben még kevélykedtem azzal, hogy feleken állok. Nekem a' kakasszó nem hozza pírónságot.”⁵

A két levélrészlet középpontjában minden kétséget kizáróan az addigi első alispán, Szemere István személye állt, aki az őt ért nemtelen támadásokat kellő méltósággal és feltűnő nyugalommal viselte el. Az emberi (és politikusi) nagyság bemutatásánál nem először élt Kazinczy ezzel az eszközzel, hiszen korábban, a Szirmay Antal munkájára tett jegyzeteiben a kivégzésre váró Hajnóczy Józsefet is úgy jellemezte, mint aki szókratészi nyugalommal nézett szembe a halállal.⁶ A Guzmicsnak írt levélben olvasható latin idézettöredék ugyanakkor Senecának a gondviselésről szóló művéből származik, amelynek alapkérdése éppen azt feszegeti: ha a világot valóban a gondviselés irányítja, miért történik annyi rossz a derék emberekkel. A szituáció bemutatására szolgáló idézet tehát Szemere ügyét általánosabb összefüggésbe s magasabb dimenzióba kívánta emelni. Ugyancsak ezzel a szakasszal akarta megvilágítani Kazinczy saját és felesége helyzetét, mikor is a Török Sophie örökségéért folytatott sokéves küzdelemre utalt egy másik Guzmicshoz írt levelében.⁷ Talán nem érdektelen az sem, hogy Kazinczy egykori lapjában, az *Orpheus*ban 1790-ben közölte Teleki Józsefnek, Ugocsa vármegye főispánjának beszédét, amelyben Teleki éppen ezzel a Senecától származó szöveghellyel érzékeltette a helyénvaló bátorság mibenlétét,⁸ s amelynek magyar fordítása így hangzik:

„Íme, egy látvány, mely méltó arra, hogy odafigyeljen rá a saját alkotásával törődő isten, íme egy istenhez méltó küzdőpáros: egy kemény férfi, összeeresztve a gonosz sorssal, még ha ő hívta is ki azt valamiképpen maga ellen.”⁹

⁵ Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, Ujhely, 1827. okt. 24. = *KazLev*, XX, 380–381.

⁶ *A magyar jakobinusok iratai, III. Naplók, főljegyzések, röpiratok*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952, 410.

⁷ Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak [Keltezés és hely nélkül] = *KazLev*, XX, 423.

⁸ *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, (Csokonai könyvtár. Források: Régi kortársaink, 7), 166.

⁹ SENECA, *A gondviselésről* (ford. BOLLÓK János) = *Seneca prózai művei*, ford. BOLLÓK János et al.; utószó, jegyz. TAKÁCS László, Bp., Szentzár, 2004, 12.

Szemere ellenfeleit, a fiatal és tehetséges báró Vay Miklóst és Lónyay Gábort a Sallustius fordító Kazinczy a köztársaságkori Róma ellentmondásos alakjaihoz, a szabadságot elfojtó Catilinához és Julius Caesarhoz hasonlította, saját viselkedését pedig egy bibliai utalással világította meg. A Guzmicsnak írt levélrészletben megjelenő antik, illetve bibliai utalások tehát olyan közismert kulturális kódként tételeződtek, melyek segítségével egy-egy magatartásforma s a mögötte meghúzódó morális tartalom könnyen érthetővé vált a megfelelő műveltséggel rendelkező levelezőpartner számára. A Guzmics-levélből ugyanakkor kimaradt a Vay Eulália és Lónyay János közelgő házasságáról szóló hír, amely Kazinczy szerint méltán tarthatott számot egy női olvasó, Gyulay Karolina érdeklődésére, akinek ezt nem is mulasztotta el megírni. A hírértéken túl ez az egy mondat is jól illusztrálta azt a bonyolult rokoni hálót, amely átszötte a kor nemesi társadalmát, s egyben jelezte a Kazinczyak társadalmi presztízsét is, hiszen a család rokonságban állt a Vayakkal és a Lónyayakkal csakúgy, mint a Szemerékkal vagy éppen a Szirmay famíliával.

A két levélrészlet meglehetősen röviden számolt be a történeésekről, az Akadémia kéziratárában őrzött, Kazinczy által készített feljegyzések azonban részletesen megörökítik a zempléni tisztújítás részleteit, s annak előzményeit is. Ebből egyértelműen kiderül, az 1825-ös esztendő jelentős változást hozott Zemplén vármegye életében: a református többségű megye Szilassy József szeptemvir személyében végre református főispáni helytartót kapott. Kazinczy kezdetben lelkesen és elismerően szólt a megye előjárójáról,¹⁰ idővel azonban kedvező véleménye némileg módosult. Kazinczy úgy látta, Szilassy nem ismerte eléggé a zempléni viszonyokat, mindezek mellett meglehetősen erélytelenül és egyoldalúan kezelte a helyi konfliktusokat: „Az Administratornak egész életében az vala mind szerencséje, mind baja, hogy lépéseit nagy prudentiával akarta vinni. Itt azt tartá szemei előtt, hogy neki Reformátusnak és nem Mágának óvni kell magát a' Catholicusok' és Mágánok' gyűlölségétől, 's ezeknek karjaiba vetette magát. Veszni hagyta feleit, hogy pártossággal ne vádoltathassék.”¹¹

Kazinczy szerint Szemere megbuktatása és báró Vay Miklós első alispánná történő megválasztása már jó ideje napirenden volt a megyében, ennek előkészítésében pedig báró Vécsey Pál és Matolay Gábor jártak az élen. A fiatal Vayt még 1825 májusában nevezte ki Szilassy József tiszteletbeli aljegyzővé. Ekkor még sokan úgy vélték, Vay más arisztokratákhoz hasonlóan nem vágyik megyei karrierre, s kinevezését csupán formalitásnak tekinti.¹² Vay azonban nagy szorgalommal és hozzáértéssel

¹⁰ A főispáni helytartó beiktatása kapcsán Kazinczy a következőket írta: „Az nem hiu pompa volt; egy tisztelelkű nagy férfi üle be kormányunkra, 's egygy olyan a' kit talentomai, iskolai tanulása, hosszas szolgálatjai teljesen elkészítettek; a' kit Fejedelmünk és a' Nádor nem ok nélkül szeretnek.” Kazinczy Ferenc Sárközy Istvánnak, Ujhely, 1825. máj. 24. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1824. január 1. – 1826. márczius 31.*, XIX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1909 [a továbbiakban: *KazLev*, XIX], 342–343.

¹¹ MTA Kt. K 624. 50v.

¹² „Úgy hitük, hogy a' szeretetre-méltó ifju a' szerint akarja itt szolgálatjait kezdeni, mint előbbi Adminisztratorunk Báró Malonyay János, és még elébb Fő-Ispányunk Gróf Esterházy József Excell. alatt Gróf Mailáth Antal, a' Camerae Praeses József' fija, 's a' Minister József' unokája, 's nem is gyanítánk, mi készül.” MTA Kt. K 624. 47r.

látta el feladatát, mindemellett, kinevezése óta rendszeresen ebédeket adott a közgyűlések alkalmával:

„midőn pedig neve napja volt, minden gratulánsa nála evett, ivott. A' csürhe nép vagy magától, vagy mivel valaki szájába adá a' sipot, eljővén a' vacsorától, tele torokkal kiáltozá, hogy Vice-Ispánný Bátor Vayt kell tenni. 'S a' beszéd mindég közönségesebbé leve.”¹³

Kazinczy báró Vécseyt becsülte, Matolayról azonban nem volt jó véleménnyel, s annak Szemerével való folyamatos konfliktusát levelezésében is rögzítette:

„Matolay jó ember, de szeles, de kevély, de raptusai vagynak. Az Aristocratiai gondolkozású Sz. sok ízben összekapa Matolaival in publico. Jelen valék egyszer kedves Administratorunk' első gyűléseiben, midőn Sz. felele Matolaynak, ez félre biggyeszté száját, 's Sz. megintette, hogy feleljen majd ha ő elvégzi beszédét, de az ő szavát ne hallgassa nevetéssel, mosollyal. [...] Barátom, én szörnyű Aristocrata vagyok, a' mint tudod. Nincs személyes okom rá, de látom a' rendek összekeveréséből a' veszélyt. Egy Szirmay in possessorio van, 's nyugton van: egy Matolay retteg hogy származatlansága miatt nincs elég tekintete, 's dühében csinálja a' mit nem kell. – Egy Vice-Ispán feje a' rendeknek, és ha valakit, a' V. Ispánt nagy tekintet illeti. Magunk ellen vétünk ha nem tiszteljük, még pedig nagyon, csak ne a' szabadság' kárával.”¹⁴

Szemere István tehát származása, öntudatos viselkedése, tekintélye s az általa betöltött hivatalra való alkalmassága révén érdemelte ki Kazinczy elismerését, Matolay pedig éppen izgágasága, nyughatatlan és provokatív magatartása miatt vált ellenszenvessé, s nem utolsósorban azért, mert az eredetileg evangélikus vallású férfi, miután áttért a katolikus hitre, folyamatosan élezte Zemplénben a felekezeti feszültséget, s a különböző politikai érdekcsoportok küzdelmét katolikus-protestáns ellentétként igyekezett beállítani.¹⁵

Ezekből a levélrészletekből azonban az is kiderül, Kazinczy nem egyszerűen rendi-jogi kategóriaként használta az arisztokrata kifejezést, hanem egy sajátos viselke-

¹³ MTAK Kt. K 624.

¹⁴ Kazinczy Ferenc gróf Desseffy Józsefnek. [Hely nélkül] 1824. dec. 20. = *KazLev*, XIX, 261.

¹⁵ „Ha valamit, azt méltóztassál nekem elhinni, hogy nagyon sajnálom, hogy Wécsey a' Vallás miatt hozza magát kedvetlenségbe olyaknál, a' kiknek semmi Vallások, de a' Vallás mellett lánognak, 's olyak miatt, a' kiknek semmi Vallások, de nem állhatván bosszút egyébben, ezt fessegetik. A' mi kedves Szögyénink buzgó Pápista, és őtet még is minden Kalv. szereti; nem bánt mást, 's eszesbb, mint hogy a' darázst ingerelje.” Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, Ujhely, 1825. aug. 1. = *KazLev*, XIX, 375. Matolayról az 1825-ös követválasztás után így írt a főispáni helytartónak: „Háborgások nélkül nem lehet illy nagy test mint Zemplény; hiszen háborgások kisebb testekben is vagynak. A' két Vice-Ispán szeretvén egymást, mi nyugalomban élünk. De egy Mágnások szolgálatában álló, 's Mágnásain nyargalózni szokott ember (Matolai) itt is nyargalózni akara, 's a' Szemere bölcs és szükséges Aristocratismusa, és a' miénk, ezt nem tűré; lecsapott a füle mellett. Addig ezen ember felől senki sem tudta micsoda vallású – húszt esztendeig tudta azt titokban tartani – most tudjuk, hogy Luther. volt, 's látjuk mint buzog az adoptált vallás mellett, 's mint dühösködik ellenünk.” Kazinczy Ferenc Szilassy Józsefnek, Széphalom, 1826. ápr. 16. = *KazLev*, XX, 14.

désmód és mentalitás kifejezőjeként is.¹⁶ Kazinczy arra is utalt, hogy már 1825 augusztusában komoly erőfeszítések történtek arra, hogy megakadályozzák Szemere országgyűlési követté választását.¹⁷ Mikor ez nem sikerült, Szilassy – a Szemere-ellenes csoport nyomására – legalább azt igyekezett elérni, hogy gróf Schidegg Ferenc legyen az első követ, holott a többség szerint:

„a' Vice-Ispány, feje lévén a' Rendeknek, 's előlülése alatt fogván helyt az Excellentiák is, ő az, a' kit az elsőség itt is illet.”¹⁸

¹⁶ „Matolay Bécsbe ment, és így csendességünk van. Az a' sok jóból és nemkevés rosszból gyűrt, eszes és valóságos raptusos (a' Magyar azt talán havasnak mondja, mint a' német mondsüchtig) ember kész felforgatni mindent bosszújában hogy ő itt nagy nem lehet. Én személyére nem haragszom, de tetteire haragszom is nevetem is. Nem kellene neki felejtetni, hogy mi, Gróf Dezsőffy Sám. Urnak minapi felszólalása szerint, Aristocraták vagyunk, és a novus hómókat csak úgy szeretjük, ha azt nem kell nekik emlékeztetve mondanunk, a' mit az öreg Bárczay Fer. Úr monda Pósa Gábornak: b – m lelkét, kentek miatt az ember Úr sem lehet.” Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek, Újhely, 1825. jún. 30. = *KazLev*, XIX, 361. Némileg más kommentárral, de ugyanezt a történetet eleveníti fel Kazinczy évekkel később Lónyay Gáborhoz írt levelében Kossuth Lajos Zemplén megyei szereplése kapcsán: „Az öreg Bárczay Ferenc Úr, az Uram Öcsém Sógorának nagyatyja, meg nem tudta emésztetni, 1785 körül, hogy egy szegény legény' bátyja jószágocskát vett; 's ezt mindenképen nyaggatta, hogy beszélje el, mint történt ez a vétel. Az a' fiatal ember bona fide mindent elmonda. Akkor az öreg Úr kínjában felkölt, 's e' szókkal hagyta ott a' szegény sorsú fiatal-embert: B—m a' lelkét Kentek miatt már az ember Úr sem lehet. --- Büdös Aristocratismus; de ezeknek a' mereszkedő semmiknek a' szemtelen vakmerősége is büdös, 's köszönjék magoknak ha őket verik. A' modestus szegény sorsút senki se bántja.” Kazinczy Ferenc Lónyay Gábornak, [Hely nélkül] 1831. jan. 30. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1829. január 1. – 1831. augusztus 20.*, XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1911 [a továbbiakban: *KazLev*, XXI], 462.

¹⁷ A két évvel azelőtti követválasztó közgyűlés eseményeit Kazinczy a következőképpen idézte fel: „a' Schidegg' elsőbségét vitatók az Adminisztrátor' bársony széke' karját, midőn azon a' Gyűlésben ült, el is törték; egy Schideggista meg is kapta mentéjét, Báró Sennyei János magához kénytelen vala vakmerőségéért rendelni, egy nem Mágánás Barkóczy Lászlót pedig Fiscális-Actióval fenyegette.” MTAK Kt K 624. 48r.

¹⁸ MTAK Kt. K 624. 47r. Mindezekről annak idején levelezésében is részletesen beszámolt, Cserey Miklósnak pl. a következőket írta: „Itt Zemplényben olly emberek, a' kiknek semmi religió-jok, egyszerre buzgókká lettek, 's panaszkodnak hogy a' Protestánsok elfojtják a' Catholicusokat. Szerették volna ha az a' Szemere István Cons., Ord. Vice Ispán, kit ismersz, ne küldetett volna Követnek. Nagyon elkészülve jöttek ellene, és még is 5 annyi volt mellette mint ők. Azt akarák, hogy hát ő legyen a' második, első pedig egy Gróf. A' Kir. Tábla Assessora Horvát megmutatta, hogy a' V. Ispán feje a' Vármegyének, 's a' többség secundálá. Adminisztrátorunk oda vitte a' dolgot, hogy e' részben a' Cath. és Mágánások nyerjenek nem okból, hanem kedvezésből. Sok illyek történnek, 's a' tűz gerjed.” Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, [Hely nélkül] 1825. szept. 2. = *KazLev*, XIX, 403. Kazinczy Dessewffynek szóló levelében már gróf Schidegg érdemeit is méltatta: „Gróf Schidegg is minden tekintetben méltó a' mi bizodalunkra 's tiszteletünkre, 's ámbár én a' magam vótumomat a' két V. Ispányra adtam volna, mert lelkét mind kettejének ismerem, 's inkább bíztam volna e' kettőhöz mint a' czifra beszédek mondóijához (ilyen sok van az Országban, 's ennek nem nagy hasznára), hogy a' Gróf tiszteltett meg, annak szívesen örvendek. Dietáinkon soha sem szólla lelke ellen, 's életét, vérét, vagyonát kész vala feláldozni. Elsőnek tétetett a' Kormányzó bölcse közlése által, nem a' sokaság által, melly hogy nagyobb számú volt a' bal oldalon, az kétséget nem szenved. Bár a' Collegátusban úgy ne légyenek mint a' nagy Scipio és a' nagy Cato. De ha ugy találnának is lenni, azon fel nem akadok. Barátok lenni nem tartozunk, az szükség, hogy a' köz ügynek legyünk

Kazinczy feljegyzéseiből azonban az is megtudható, hogy Szemere ellen már jóval a tisztújító közgyűlés előtt vádak merültek fel a megyei pénzek hűtlen kezelését illetően. Szemere ugyanis éppen akkor építtetett házat Sárospatakon, amikor ugyanott a katonai ispotály átalakítása, kibővítése zajlott, a sejtések szerint pedig az alispán legalábbis részben közpénzből fedezte a házépítés költségeit. A másik vád a megye által eladni rendelt gabona árából befolyó pénz szabályos felhasználását kérdőjelezte meg. Az alispán – Kazinczy szerint – ezekben az ügyekben maradéktalanul tisztázta magát, egy esetben azonban valóban elismerte, hogy előre egyeztetette a korábbi főadószedővel a pénztár ellenőrzésének időpontját. Az egyeztetésről szóló állítólagos levelet a főadószedő fia, s egyben Szemere unokaöccse, Bernáth József mutatta meg az alispán ellenfeleinek. Szemere ennek kapcsán a főispáni helytartónak állítólag azt felelte: lehet hogy hivatali kötelessége ellen vétett, de a moralitás ellen nem.

„Vallást kell tehát tennem, hogy beadóm anyja, az én testvérem, haldokolva engem magához hívata, s kérte, hogy férje valamely summát a' Cassából kivévén, ejtsem a' szerint a' Visitatiót, hogy férjét szerencsétlenség, gyermekeit gyalázat ne érje. Ítéljem meg a' kinek szíve van, ha tulajdon testvérem' férjéért és gyermekiét tévén ezt, van-e okom nagyon pirolni.”¹⁹

– rögzítette Szemere szavait Kazinczy. Ebben az esetben Szemere megpróbálta fedezni a vétkest, mivel fontosabbnak tartotta rokonai jó hírét és a velük való szolidaritást, mint a bűnös nyilvános leplezését. Kétségtelen, hogy a korszakban a megyei tisztségviselők olykor kölcsönvettek a rájuk bízott közpénzből, ám ezt időről időre visszapótolták. Mivel ekkor a magánvagyon és a megyei pénzek között még nem húzódott éles határvonal, a közösség sok esetben szemet hunyt az ilyen jellegű visszaélések fölött, ugyanakkor az ehhez hasonló ügyek bármikor feleleveníthetők voltak, s adott pillanatban akár egy-egy tisztségviselő háttérbe szorításához, sőt bukáshoz is vezethettek. Az első alispán magatartását Kazinczy nem ítélte el, vagy legalábbis ennek feljegyzésében nem adott hangot, sőt éppen az említett eset ismeretése után fogalmazta meg Szemerével kapcsolatban a következőket: „Nálánál nagyobb Praeses nem igen van a' fél országban, ezt vallják ellenségei is”.

Mindezek mellett Kazinczy szerint Szemere példamutatóan viselkedett a megyei ellenállás időszakában is:

barátjai.” Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek, Újhely, 1825. aug. 28. = *KazLev*, XIX, 395. Kazinczy egyébként nem először élt ezzel a hasonlattal, mikor az 1819-es szabolcsi tisztújítás alkalmával Vay József és Dessewffy összekülönböztek, kettőjük viszonyát ugyanezzel a párhuzammal igyekezett megvilágítani: „Midőn ezt a' nagy embert és Téged forgatlak, Scipio forog előttem és Cátó. Scipio felől azt mondják, hogy Rómának minden fiai között ő volt a' legnagyobb; s könnyen hajlok elhívására: de nekem Cátó a' Csudáltam, a' Kedveltem. 'S Scipio és Cátó nem voltak barátok; Scipio, legalább tudunkra, nem bántotta Cátót, de ez Scipiót szüntelenül allatrálta – e' szóval teszik ki a' Római írók.” Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1820. márc. 21. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1820. január 1. – 1821. december 31.*, XVII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1907 [a továbbiakban: *KazLev*, XVII], 123.

¹⁹ MTAK Kt. K 624. 49v.

„ő mondá el rettenthetetlen beszédét a' Gyűléshez az Administrátor Báró Malonyay' baljánál ülven, 1823. Decemberében ő fogatta-el katonai kéz által magát, a' mit a' Magistrátus az ő példája nélkül nem cselekedett volna.”²⁰

Kazinczy szerint Szemere egyetlen vétke az volt, hogy családi kötelezettségei és a rangjából fakadó reprezentációs költségek miatt eladósodott, ennek ellenére fizetését nem ezüst-, hanem papírpénzben utaltatta ki magának. Gróf Dessewffy József ugyanakkor már az előző, 1820-ban megtartott tisztújítás alkalmával utalt arra: tudomása van arról, hogy Zemplénben valami gond van a megyei pénzek kezelésével, de reményét fejezte ki, hogy az ismét alispánná választott Szemere ezeknek a mendemondáknak rövidesen véget vet.²¹

Kazinczy a tisztújításról szóló feljegyzésében részletesen megörökítette a választást közvetlenül megelőző eseményeket is:

„Már szombaton tele vala a' Város a' maga' Restaurátoraival. Tizenöt szekér hozá a' bort és főzeléket Golopról Báró Vay Miklóstól és Olasziból Lónyay Gábortól, a' Gábor Ungvári Főispány fijától, 's egész nyáj ökrök hajtátának a' Matolay' kertjébe. Ott a' ferdő katlanokban főzék a' gulyás-húst, 's a' ferdő-kádakba hányák, melyekben a' ferdőhely' útálatos szajhái fertelmeskedtek latraikkal. Vasárnap estve szekereken hordák-be a' Hegyaljáról és Toronyáról, Legényéről, Mihályiból, Izsépből 's a' Bodroglőzről a' voksolókat, 's a' Matolay' kertjében étették és itatták. Báró Vay kiméne közzéjek, 's elnézé, megengedé, hogy ötlet felemeljék, hogy nevét kiáltozzák. Balásházy János mint egy Verbungos jára fel 's alá az úczákon, 's a' Vay nevét adta a' csürhe nép szájába.”²²

Majd mindehhez hozzáfűzte:

„A' jók nem azon álmélkodtak, hogy a' részeg csoport illyet tesz; ki csudálkoznék népen, és megrészegített népen? igen azon, hogy egy nemes-lelkű, 's gyönyörű nevelésű Báró Vay Miklós nem csak tűri, de nem is szégyeli, sőt javalja az effélet, és hogy az Administrátor az illyet meg nem tiltja, meg nem feddi, sőt nem látni, 's nem tudni akarja.”²³

Kazinczy tehát egyértelműen elítélte a megyei építőszékeken alkalmazott szavazatvásárlást, s különösen megdöbbenett ez akkor, amikor egy művelt, gondos nevelésben részesült, s kivételes képességekkel bíró fiatalember próbált élni ezzel az eszközzel. Arra is utalt, hogy a vármegyeház udvara tele volt részeg nemesekkel, cselédekkel, ácsorgókkal, de senkinek nem jutott eszébe kitiltani azokat, akik nem rendelkeztek szavazati joggal, márpedig a tisztújításon csak az arra jogosultak vehettek volna részt. Kazinczy azonban nemcsak morális, hanem politikai szempontból is elvetette ezt a gyakorlatot, úgy vélte ugyanis, a visszaélések, erőszakos jelenetek már

²⁰ MTAK Kt. K. 624. 49v.

²¹ Gróf Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Kassa, 1820. júl. 8. = *KazLev*, XVII, 180.

²² MTAK Kt. K 624. 50v. – 51r.

²³ MTAK Kt. K 624. 51rv.

magát az ősi törvényekben gyökerező szabadságot is veszélyeztetik.²⁴ Az is kiderült azonban, hogy már a jelölés folyamata is meglehetősen feszült, sőt fenyegető légkörben ment végbe. Szilassy, aki a mágnásokkal és a papság képviselőivel előzetes konferencián egyeztetett a kandidálандók névsoráról, először nem volt hajlandó Szemere István rokonát, Szemere Pétert a hegyaljai járás főszolgabírájának jelölni. Kazinczy szerint a nagy tömegben megjelenő alsóbb nemesség erre megüzente a főispáni helytartónak, hogy ha nem enged, tettelegességre is sor kerülhet.²⁵ Kazinczy úgy vélte, Szemere Péternek egyetlen bűne az volt, hogy a leköszönő első alispánnal állt rokonságban – anyja egyébként Kazinczy lány volt –, továbbá hogy a református felekezethez tartozott. Kazinczy azonban azt sem titkolta: Szemere Péterrel kapcsolatban is elhangzott az a kifogás, hogy a férfi komoly adósságot halmozott fel. Ugyancsak botrányos jelenet előzte meg a hadipénztár pénztárnokának megválasztását, mikor is Mauks Mihályt és támogatóit fizikai inzultus is érte a szavazás előtt, úgyhogy Mauksot csak úgy tudták kimenekíteni a tömegből, hogy felhúzták a galériára:

„Irtóztató vala a’ tolongás, a’ láрма, ’s a’ két sublimált izzada. Pap Ferencz fiscális megharapá a’ Mauks’ lábikráját, mások karját, hátát, verték kékre. Egy valaki fel nem öltött mentéjét vonta egész erővel, ’s kevésbe múlt, hogy Mauks meg nem fojtatott, a’ szónak legszorosabb értelmében. [...] Elfelejtém mondani, hogy nadrág szíját ketté metszék vagy szakaszták, hogy nadrágját félig levonhassák ’s prostituálják. Inge ugyan véres volt”.²⁶

Az egyébként bizonyos, hogy Mauks és Dókus József között végül is nem közfelkiáltással, hanem szavazással dőlt el az adószedői hivatal sorsa. A továbbiakban Kazinczy azt is megjegyezte, hogy a tisztújítás második napján, miután már a mágnások elhagyták a restauráció helyszínét, Matolay Gábor – a mágnások érdekeit és akaratát képviselve – cédulákat nyújtott át Szilassynak, s a főispáni helytartó ezek alapján mondta ki a végzéseket, nemegyszer szembe menve a többség akaratával.

²⁴ „A’ Követek megválasztása és a’ nem kevés Restauratiók sok helytt lármásan menének véghez. Uralkodónk kevés eszt. előtt megtiltá a’ kiáltozások által esni szokott voksolást, ’s golyóbisokat hozza-be. Soha olly factiók nem voltak mint ez olta: Vásárolják a voksokat, és itatják az alacsony sorsú Nemességet. B. Orczy Lőrincz úgy szállván maga restaurálta Hevest, mint annak gazdag birtokosa.” Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. [Hely nélkül] 1825. szept. 2. = *KazLev*, XIX, 402.

²⁵ A főispáni helytartó ezután felírta Szemere Péter nevét a kandidálандók közé, mire gróf Dessewffy Sámuel azt mondta, Szilassy ezzel a lépéssel az arisztokráciát alávetette az alnemességnek. Szilassy azonban kijelentette a nemesség is ugyanazokat a jogokat élvezi, mint az arisztokraták, háború esetén pedig elsősorban ők viselik a terheket. Erre a mágnások elhagyták a tisztújítás helyszínét. Miután pedig Szemere Pétert a többség megválasztotta, az eddigi főszolgabíró elkeseredésében a következő szavakat mondta: „B-tok meg a szolgabíróságokat.” MTA Kt. K 624. 54r.

²⁶ MTA Kt. K 624. 52v. – 53r. Egy másik szemtanú is megerősítette: Mauks ruháját szétépték, kezét kicsavarták, sőt a vele tartó emberek ruházatában is kárt tettek. Végül a kálvinista és részeg emberekből álló tömeg Dókus Józsefet, a főjegyző testvérét választotta meg a posztra, aki vagyontalan ember lévén, nem jelentett megfelelő biztosítékot a megyei pénztár szabályos kezelésére – állította a névtelen beszámoló készítője. MOL Kanc. eln. 1827: 267. 359v. Malonyay Imre latin nyelvű levelében azt is megemlítette, hogy Dókus elájult, és a szomszéd szobában őrizték, amíg magához tért (a levelet l. MOL Kanc. eln. 1827: 267. 357r.–358v., lefordításában Balogh Piroska volt segítségemre).

Kazinczy leírása tehát nem egyszerűen a kálvinista bocskoros nemesség kihágásait örökítette meg, az ellentéteket pedig nem terelte pusztán felekezeti síkra, sokkal inkább az eltérő érdekcsoportok és azok képviselőinek együttes felelősségét hangsúlyozta. Az elbeszélésből érzékelhető a mágnások és a köznemesség közötti ellentét, a helyzetet azonban árnyalja, hogy a bocskoros nemesség által támogatott jelölt az első alispáni székre éppen báró Vay Miklós volt, akit egyébként a mágnások és a katolikusok is elfogadtak.²⁷

Ugyanakkor kitapintható egy generációs konfliktus is, amennyiben Vay és az őt támogató Lónyay Gábor a már régóta hivatalban lévő és így az idősebb generációhoz tartozó megyei előjárók ellen léptek fel látványosan. Kazinczy már korábban, a szintén botrányosra sikeredett Szabolcs megyei közgyűlés után leírta Dessewffy Józsefhez intézett levelében: nem szereti azokat, akik erőszakos úton vagy egyszerűen csak nagyon szeretnének alispánok lenni, ők ugyanis nem szolgálatot keresnek. Már pedig Kazinczy úgy vélte, a megyei hivatal a nemes ember számára mindenekelőtt szolgálat és nem karrierlehetőség, ezzel kapcsolatos tapasztalatait pedig így összegezte: „s mi haszna van a' hazának a' mostani emberekből, a' kik fiatal korban lettek V. Ispánok? Bár egyike se lett volna!”

Majd arra is kitért, az sincs sehol megírva, hogy csak a gazdagok és hatalmasok állhatnak a vármegye élén.²⁸ A szabolcsi közgyűlésen alispánságra aspiráló – a Kazinczyakkal egyébként rokonságban álló – másik Vay fiúra, Ábrahámra utalva pedig kijelentette, senkinek sem szégyen a szolgabíróságon vagy jegyzőségen kezdeni, ezen a téren egy Vay is egy sorban áll a maga bocskortalan taksásával; a fiatalabb nemzedékre utalva pedig így írt:

„Vay Ábrahám azt óhajtja, hogy az Öregek minden Restaurációkor adjanak helyt az ifjaknak, de én azt nem óhajtom. Több is szolgálna a' Köznek: de nem mindég volna köszönet benne. Bár a jó Öregek örökké szolgálhatnának: a' gonosz ifjak soha! soha! Elég tanító példáink vagynak.”²⁹

²⁷ Szemere István hívei azt szerették volna, hogy az első alispán maradjon hivatalában, vagy ha ez lehetetlen, a másodalispán, Szógyény Ferenc lépjen a helyére, őt pedig Dókus László főjegyző váltsa fel. Azt pedig annál inkább szerették volna, hogy báró Vay Miklós példája „utat ne nyisson a' Mágnásoknak a' Vármegyei szolgálatokra, 's ezekből a' Nemesi Rend általok ki ne szoríttassék.” MTAK Kt. K 624. 49v. – 50r.

²⁸ „Ábrist előre, sőt hivatalom kezdete oltá, mint atyjának szíves barátja, oktattam, vezettem volna, hogy a' hivatalt keresse; egy oly nevű, birtoku, eszű, tanulású embernek mint Vay, mindég szabad hivatalt keresni, sőt mindég kötelesség. De azt is megmertem volna neki mondani a' mit Te, hogy annak a' ki soha nem szolgált, ha Vaynak hívják is, ha birtoka van is, ha rojt fityeg is a' mentéje zsebjenél, nem szégyen a' Szolgabíróságon, Notáriusságon kezdeni, mert a' Vay név, mert a' nagy birtok, mert a' pénz, mert a' rojt, mert az ész, mert a' sok vagy kevés tanulás senkit se veszen-ki a' maga sorából, azon sorból, a' hol Vay együtt áll a' maga bocskortalan taksásával.” [...] „Ha Vay Ábris volnék, a' Vice-Ispánságot nem is keresném; a' Magyar Nemes szolgálatban vagyok, ha szolgálatban nincs is; 's hol van az megírva, hogy csak a' gazdagoknak, nagyoknak kell lenni V. Ispánoknak? A' gazdagok szintolly húzavonák, mint a' kik ex se nati sunt, és így hajdani idvezséges törvény haszontalan leve, megváltozott, 's rosszra változott erkölcsink miatt.” Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1820. márc. 31. = *KazLev*, XVII, 121, 122.

²⁹ Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1820. júl. 22. = *KazLev*, XVII, 194.

Gróf Dessewffy József levelére reagálva, s azzal némileg polemizálva Kazinczy azt is leszögezte, a törvény a nemességet vagyoni helyzetétől függetlenül, ha nem is egyenlőkké, de egyazon jogokkal rendelkezővé tette, s nagyon is igazságos igazságtalanság az, hogy a gróf és taksás nemese ugyanolyan jogosítványokkal vehet részt a megyei tisztválasztáson.³⁰

Kazinczy egyébként úgy vélte, éppen az 1819-ben bevezetett restaurációs rendelet óta terjedt el – mégpedig soha nem látott mértékben – a bocskoros nemesség etetése-itatása, a szavazók és a szavazás menetének egyértelmű befolyásolása. Ez annál is inkább érdekes, mert József nádort éppen az 1810-es zempléni tisztújítás eseményei indították arra, hogy a megyei építőszékeken történő visszaélések orvoslására javaslatot tegyen a kormányzat számára.³¹ Kazinczy azonban nem a rendeletet megelőző éveket, hanem éppen az azt követő időszakot mutatta be úgy, mint amikor rendszerezéssé váltak a tisztújításokon a kihágások, visszaélések és tumultuózus jelenetek.

Kazinczy saját magát mint az események spectátorát, szemlélőjét jelenítette meg Guzmics Izidorhoz írt beszámolójában, az Akadémián őrzött feljegyzéséből pedig kiderül, az 1827-es tisztújítás fejleményeit sokáig a tömegtől távol, a megyei levéltár folyosójáról követte nyomon. Az 1825-ös követválasztó közgyűlés után gróf Dessewffy Józsefhez, illetve Szilassy József főispáni helytartóhoz intézett leveleiben saját közéleti szerepvállalását az Atticus melléknevet viselő Titus Pomponiuséhoz hasonlította, aki a késő köztársaságkori Róma jeles szereplőivel, így pl. Ciceróval is

³⁰ Az 1819 novemberében megtartott Szabolcs vármegyei közgyűlésről lásd Soós István, *i. m.*, 133–136.

³¹ Az 1810-es zempléni közgyűlésen történeteket röviden ismerteti: Soós István, *i. m.*, 73. Kazinczy Döbrentének a következőket írta: „14. Máj. Restauratiónk vala Ujhelyben. Lónyay mindenhatónak hitte magát 's annak hitték a' Zemplényiek is; 's minden hozzá folyamodott. Ő azt hitte, hogy ő a' Fő Ispán és nem Eszterházy József. Ez azt cselekvé, hogy Lónyay nagyot bukott. Ő Szirmay Antalt a' Tolcsvait akarta Vice Ispánnak. Trucczolván mind szemtől szembe a' Fő Ispánnak mind háta megett, a' Fő Ispán jónak látta Szirmay Antalt nem kandidálni. Lónyay felállá az asztalra, 's így kezdé a' haranguirozást: Ámbár Ő Excell. Mélt. Szirmay Antalt nem kandidálta [...] Ekkor a' Fő Ispán a' királyi névben parancsolta, hogy szálljon le, 's addig parancsolgatta, vervén pixisével az asztalt, míg Lónyay leszállott. 'S a' Fő Ispán vevé a' tollat 's a' Lónyay Szirmayját kitörlé a' 2dik Vice Ispán candidátusai között. Első lett, a' ki volt, Horváth László, 2dik Szemere István, Bernát János pedig Perceptor.” KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VII], 462–463. Kazinczy testvérének így foglalta össze az eseményeket: „A' mi ott történt, az olly nevezetes dolog, hogy azt lehetetlen eddig nem tudnod. Én sem az egyik sem a' másik partiában nem voltam, 's mind azt meg tudom emésztetni a' mi történt, mind annak örültem volna, ha Szirmay Antal és Horváth Tamás választattak volna. Szirmay magát igen modeste vislte: de Horváth már kezében tartotta a' madarat 's felette nehezen szenvedé, hogy elmaradt. Ha kevesebb készüléteket tettek volna, nem ugrattattak volna által. Nevezetes két szó esett, melyet nem lehet elhallgatnom, hogy ne vess rajta. Soós Pál kérte a' Fő Ispánt, halassza 14 napra a' Restauratiót. Mi nem tettünk semmi készüléteket, nem itattuk a' népet, mint ezek. Nekem is van 40. hordó borom; engedje Exclá hadd itassam-meg, akkor osztán egyenlő erővel fogunk a' más résszel megívni. Zoltánnak ezt mondá valaki. De micsoda kívánság az, hogy Horváth Lászlót, a' ki 33 esztendeig szolgálja a' Vármegyét, szegyen szemre kilökjük. Zoltán hideg tűzzel ezt felelte: a' Jézus Krisztus 33. Esztendeig szolgálta az Istent e' földön; a' 34dben megfeszítették.” Kazinczy Ferenc Kazinczy Klárának, [hely nélkül] 1810. máj. 21. = *KazLev*, VII, 466.

baráti kapcsolatot tartott fenn, de a napi politikai küzdelmekről mindvégig távol maradt.³²

„Nékem, minden Atticusi félre-vonulásom mellett, az minden igyekezetem, hogy a’ tüzet oltsam, a’ hol lehet, és ne gerjesszem, s’ hogy példám buzditson másokat, úgy nem gondolni azzal a’ mivel gondolni nem kell, mint én igazán nem gondolok.”³³

„Az én felemnek neveztem ezen egyyiket, noha én mint egyy második Atticus, semmi félhez nem csatlom magamat active, s’ csak nézni szeretem a’ háborgásokat, s’ capacitatiók s’ kérések által igyekezni elcsendesítéseken.”³⁴

Kazinczy önképe ezen a ponton érdekes párhuzamot mutat a Vay Józsefről írott portréjával is;³⁵ róla a *Pályám emlékezetében* az 1790/91-es országgyűlésről szólva a következőket írta:

„Ki nem tudja, mik estek ott? Ki nem ismeri a nép nagyjait? Vay vala egyike a legelsőeknek, Vay a legelső. Ille regit dictis animos, et pectora mulcet. Beszéde kevés, nem cifra; soha nem hogy csudáltassék, hanem mindig dologért. Annyira ment minden hiúságtól, hogy több esetekben másokkal mondatta el gondolatjait. A gordiusi görcsöt ritkán oldá fel más, mint ő.”³⁶

A Vergilius *Aeneis*ből vett idézettel („Az pedig oltja hevük, szivüket szelidíti szavával”) Kazinczy az indulatokat mérséklő, az ellentéteket oldani igyekvő politikus alakját rajzolta meg, ezt a magatartást pedig – mint láttuk – önmagára nézve is érvényesnek tartotta.

³² Cornelius Nepos a következőképpen jellemezte T. Pomponiust: „A közügyekben úgy foglódék, hogy mindenkor az optimatokhoz tartozék és számíttaték, annélkül azonban, hogy a polgári forrongásokba avatkozott volna, mert a kik azokba keverednek, úgy véli vala, oly kevésbé rendelkezhetnek hatalmukkal, mint azok, kiket a szélvészsek hánytorgatnak. Tiszteket soha nem keresett, noha neki azokhoz az út nyitva állandott mind kedveltsége, mind rangja miatt: mert azokat a hivatalvadászat megvesztegetése miatt sem az ősök szokása szerint keresni sem a törvények föntartása mellett elnyerni, sem pedig a nép erkölcsi romlottsága folytán veszély nélkül a hazára nézve üdvösen betölteni nem lehetett.” Cornelius NEPOS *Munkái*, ford., magyarázó jegyz. ifj. SCHIEFER Gyula, Pest, 1872, 197.

³³ Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1826. ápr. 16. = *KazLev*, XX, 9.

³⁴ Kazinczy Ferenc Szilassy Józsefnek, Széphalom, 1826. ápr. 16. = *KazLev*, XX, 12.

³⁵ Vay József (1750–1824) Szabolcs vármegye alispánja, az 1790/91-es országgyűlésen Borsod vármegye követe, egyben a protestáns ellenzék vezéralakja. A Habsburgok trónfosztásáról a porosz udvarral folytatott titkos tárgyalások egyik meghatározó figurájaként tartották számon. Helytartótanácsossá nevezték ki, de 1796-ban nyugdíjazták. 1802-ben, 1805-ben, 1807-ben és 1811-ben Szabolcs vármegye követeként részt vett az országgyűlésen. Szabadkőművesként Török Lajos után a második ember volt a miskolci páholyban. 1796-tól a tiszántúli egyházkerület és a sárospataki kollégium főgondnokaként tevékenykedett, működésének két fő iránya volt: a magyar nyelvű tanítási nyelv meghonosítása s a természettudományos tárgyak óraszámának növelése. 1809-ben feleségével 5000-5000 forintos alapítványt tett a kollégium javára.

³⁶ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete* = K. F., *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, s. a. r. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979, 331–332.

Ebben az összefüggésben válik igazán érthetővé, hogy miért is volt olyan ellen-szenves Kazinczynak a fiatal Kossuth Lajos megszólalása az 1831 januárjában tartott zempléni közgyűlésen, mikor is a rendek az országgyűlésről visszatérő báró Vay Miklóst próbálták felelősségre vonni a diétán képviselt álláspontja miatt.³⁷ Kossuth felkelt, „s olly tőzzel, mintha kezében volna a' zendítés szövétneke, két kezét két csipejére rakván, képzelhetetlen vakmerőséggel tartá beszédét” – írta Bártfay Lászlónak.³⁸ Egy másik levélben már egyenesen „eggy dühre gyuladt” Catilinához hasonlította Kossuthot,³⁹ megint máshol pedig a Vayra támadókat a Caesarba tört döfő Brutussal állította párhuzamba.⁴⁰ Az antik kulturális örökség elemei, s mindenekelőtt a római történelem és annak egyes szereplői egy-egy szituáció vagy egy-egy magatartásforma őstípusaként jelentek meg a Kazinczy-levelezésben, olyan közös ismeretanyagként, amelynek alapstruktúrája a jelen leírásában, értelmezésében és értékelésében is biztos kereteket nyújthatott, nemcsak a levelek írójának, de olvasójának is.

³⁷ Kazinczynak a Kossuth családdal való személyes kapcsolatáról lásd újabban: HÖGYE István, *Új adatok a Kazinczy-gróf Török és Kossuth családok kapcsolataihoz*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 9, Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 1997, 45–52.

³⁸ Kazinczy Ferenc Bártfay Lászlónak, Újhely, 1831. jan. 25. = *KazLev*, XXI, 457. Báró Vay Miklóst ugyanott a következő szavakkal jellemezte: „Vay szörnyű tőzzel kezdé felelni, de hirtelen belé csapott a' nyugalom hangjában, melly ha színlett nyugalom volt is, de nyugalom volt. Kimondhatatlan effectet teve szép külsője, szép módja, szép beszéde, 's nyugalma.”

³⁹ Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, Újhely, 1831. jan. 25. = *KazLev*, XXI, 459.

⁴⁰ „Elnézőn hogy Vay ellen azok dühöngenek, a' kiket ő a' maga bizodalma által kikapott a' homályból, az a' gondolat szálla meg, hogy ezek Brútust akarják játszani, kiket a' Fiam, 's te is el-lenem? sem tud elnémítani. De Brútus nyugalomban döfte a' tört Caesarba, ezek pedig vad lángolásokkal. Megöregedtem, de illyet soha sem láttam.” Kazinczy Ferenc Lónyay Gábornak, [h. n.] 1831. jan. 30. = *KazLev*, XXI, 461.

A Kazinczy család zempléni birtokai a XVIII/XIX. század fordulóján*

Történészként nem vagyok illetékes arra, hogy Kazinczy Ferenc szépirodalmi vagy irodalomszervezői tevékenységéről szóljak. A gazdag hagyatékot, s ebben visszaemlékezéseket, számtalan levelet az utókorra örökítő író azonban több alkalommal is nyilatkozott nehéz anyagi helyzetéről, közismert, hogy élete utolsó szakaszában Zemplén vármegyénél állást is kellett vállalnia, így talán nem érdektelen megvizsgálni, hogy valójában milyen háttérrel rendelkezett, milyen jövedelmei származhattak birtokairól.

Nem titok az sem, hogy a feudális (vagy legalábbis általában annak nevezett) korban a nemesség milyen féltékenyen ügyelt arra, hogy birtokai, jövedelmei titokban maradjanak. Zemplén megye közgyűlése az 1730-as években még azt is megtagadta, hogy véleményezze Bél Mátyás megyeleírását (amelyet a tudós az egész országot bemutató *Notitia Hungariae Novae* számára készített), mivel abban meg kellett volna jelölniük, hogy az egyes falvaknak ki a birtokosa. Ezt pedig „személyiségi jogaikkal” ellenkezőnek vélték.¹ Nagyjából 35-40 évvel később azonban már nem tudtak kitérni ugyanezen kérdés elől, hiszen ekkor, az úrbérrendezés során erre a királynő, Mária Terézia utasítására kellett válaszolniuk. Az úrbéri tabellákra pedig azután nemcsak a birtokosok nevét, hanem úrbéreseik (jobbágyaik, zsellérek) nevét és az általuk használt telkiállomány (szántó, rét) nagyságát is rá kellett vezetni. Saját kezelésű (majorsági) földjeik felmérését azonban a nemesek ezután is ellenezték, s bár ezt II. József – a nemesi adózás bevezetése céljából – elrendelte, a „kalapos király” halála után a megyék többségében – így Zemplénben is – ennek árkusait elégettették.²

Zemplén megye XVIII. század végi birtokviszonyainak vizsgálatára mégis, a más megyékben található forrásokat meghaladó számú, meglehetősen alapos leírással rendelkezünk. A sátoraljaújhelyi levéltárban nemcsak a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés tabelláit találhatjuk meg, kiegészítve a paraszti vagyont feltüntető, 1776-tól rendszeresen vezetett dicális összeírásokkal, hanem a II. József által elrendelt kataszteri felmérés szántóra vonatkozó adatait (a birtokosok saját kezelésű földjeinek négyyszögöles pontosságú részletezésével), sőt 1800-ból egy – a francia hábo-

* A tanulmány az OTKA K 61 447 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ TÓTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae Novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, PhD-értekezés, Kézirat, Bp., ELTE, 2007. – Felhasználásának lehetőségét köszönöm a szerzőnek.

² Zemplén megye 1790. március 4-i közgyűlésének határozatára hivatkozik MARCZALI Henrik, *Az 1790/1-diki országgyűlés*, Bp., MTA, 1907, I, 20.

rúra való készülődés és a lakosságra kivetendő gabona-hozzájárulás megállapítása céljából készített – olyan jövedelem-összeírást is, amelyben feltüntették mind a megyében lakó, mind a más megyebeli, de Zemplénben birtokkal rendelkező nemesek jövedelmeit.³ A két utóbb említett forrás alapján tudunk korrekt képet rajzolni a megye nemeseinek (birtokosokat és vagyontalanokat is beleértve) vagyoni helyzetéről, sőt akár arról is, hogy miből származott ez a jövedelem.

A történész számára ezen források értékét csak növeli Zemplén megye különleges földrajzi elhelyezkedése. Zemplén az Alföld peremén, a Sajó és a Hernád mentén fekvő sík vidéktől egészen a Kárpátokig (a Keleti-Beszkidékig) nyúlt, ahol elérte az országhatárt. (Ez valójában a lengyel határt jelentette, Lengyelország 1772-i első felosztása után azonban a határon túl a szintén a Habsburg-államhoz tartozó Galícia terült el.) A majdnem pontosan 160 km hosszan elnyúló vármegye a legellentétebb tájegységeket foglalta magába: Szerencs környékén több alföldi jellegű települést, attól északkeletre a Bodroghózt, északra a Zempléni-medence dombosabb síkját, a Beszkidék zord vonulatait, katlanszerű völgyeibe szorult falvakkal. Gazdaságilag a lakosság, és természetesen a birtokosok számára is a legfontosabb a Hegyalja volt szőlőhegyeivel, monopolisztikus jogokat bíró borkereskedelmével. (Hegyalját mint zárt területet éppen a XVIII. században igyekeztek körülhatárolni. Egy 1737-i királyi leirat meghatározta, hogy mely települések árulhatják borukat tokajiként.⁴ A felsorolásba 21 település került be, amelyek közül 19 Zemplénbe esett. (A további kettő Abaúj vármegyébe.)

Az újhelyi levéltárban található források, korabeli összeírások alapján akár három változatot is fel tudunk állítani a Zemplén megyei nemesek vagyoni helyzetéről. A birtokosok számát illetően persze eltérő eredményeket kapunk. A II. József által elrendelt népszámlálás⁵ a megyében közel ötezer nemes férfit talált. (De ha ezekből levonjuk a „serdülőket”, feltételezés szerint 35-40%-ot, akkor is háromezernél több felnőtt marad.) Közülük jövedelemmel kb. két és fél ezren, saját kezelésű majorsággal kb. 1100-an, urbéres népességgel alig 450-en rendelkeztek. A megyei nemesség élén mindhárom változatban arisztokraták álltak, akik nem is voltak feltétlenül a megye lakosai. Közéjük tartozott a Rákóczi-birtok felét öröklő Aspremont család tagja (János Gobert gróf), két hosszú életű Csáky gróf (István, Imre), a felfelé ívelő Andrássyak (István, Károly) és helyi notabilitások (több Szirmay, Kossuth). A névsorok végére elszegényedett armalisták, taksások, közkeletű kifejezéssel bocskorosok ke-

³ Az urbáriumok lelőhelye: *Magyar Országos Levéltár*, Helytartótanácsi Levéltár. C 35. Urbarialia. C 3250 – C 3265.; a dicalis összeírásoké: *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaiúj helyi Fióklevéltára, Sátoraljaiúj helyi* (a továbbiakban *ZmL*). IV–A 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai. 1553–1850 (1852). Dicalis összeírások 1773–1844/45.; a II. József korabeli kataszteri összeírásé: *ZmL* IV–A 2003/b. Zemplén vármegye II. József-féle közigazgatásának iratai 1786–1790. Nemesi ingatlanok felmérése terményadózás céljaira. 1789–1790. 96. és 97. kötet; a jövedelmek összeírása: *ZmL* IV–A 2005/e. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1848 (1852). Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1841, 1. és 4. doboz. Nemesi birtokok és jövedelmek összeírása járasonként. Liber obtingentialis Insurrectionis 1800 anni.

⁴ BODÓ Sándor, *Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása* = Ethnographia, 1979.

⁵ Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787), szerk. DANYI Dezső, DÁVID Zoltán, Bp., Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960.

rültek, akiknek talán hét szilvafányi terület sem jutott, legfeljebb szőlőből származó szerény jövedelem, néhány holdnyi majorság, ritkábban egy-két jobbágy vagy éppen földnélküli zsellér. A számokból kimutatható lenne, hogy ki hányadik ebben a névsorban. A Kazinczyak helye ebben a sorban a jó-közepes kategóriában lenne.

Úgy gondolom, ennél a mechanikus besorolásnál azonban talán érdekesebb a Kazinczyak Zemplén megyei birtokainak a bemutatása. Annál is inkább, mert ha csak a megyebeli adatokból indulunk ki, azok nem feltétlenül tükrözik a családtagok közötti valós viszonyokat. A Kazinczy családot általában a középbirtokosok közé sorolják. A magyarországi nemes családok viszonyait kutató Nagy Iván könyvében azt olvashatjuk: „A felföld régi, előkelő birtokos családainak egyike.” Jóságaik Abaúj, Zemplén, Ung, Szabolcs, Bihar, Heves és Nógrád (összesen 7) megyében voltak megtalálhatók.⁶ A szakirodalom szerint tehát mind az író édesapja, mind két testvére (Ferenc nagybátyjai) ennek megfelelő, tisztességes birtokkal rendelkeztek.

A nemes családjainkat felsoroló másik sokkötetes munkában található családfa⁷ az író nagyapjáig (Kazinczy Dániel, † 1750) egyetlen vonalat tüntet fel elágazás nélkül. (Persze a korábbi ősöknek is lehettek testvéreik, akik az öröklés szempontjából nem jöttek számításba, köztük leányok, korán elhalt fiúk.) Több, a politikában szereplő ős után Dániel nagyapa visszavonult a közélettől és csak gazdaságának élt. Javain három fia osztozott. Nagy Iván szerint Józsefnek (az író édesapjának) jutott az alsóregmeci (Abaúj megyében), Andrásnak a vinnai (Ung megyében), Péternek a lasztóci (Zemplénben) jóság. Az osztozással kapcsolatban azonban máris adódik egy probléma. Az úrbérrendezéskor összeállított tabellák adatainak összesítésével bő évtizeddel ezelőtt készített *Adattár*⁸ a három megnevezett település egyikén sem jelez Kazinczy-birtokot. Sőt, az *Adattár* Kazinczy András 4, Kazinczy Péter 6 és Kazinczy József 1 Zemplén megyei birtokán kívül az utóbbinak mindössze egyetlen Abaúj megyei birtokát említi. A rejtély egyik részét, Alsóregmec kimaradását Kazinczy József birtokai közül a sátoraljaújhelyi levéltár anyagából tisztázni lehetett.⁹ Arra, hogy az úrbérrendezéskor a Kazinczyaknak lettek volna birtokaik a Nagy Iván által említett további öt megyében, az *Adattár*ban nem találunk utalást.

Az *Adattár* Alsóregmecet illető tévedése arra vezethető vissza, hogy a Sátoraljaújhelyre került anyag bekötésekor Alsóregmec és a korábban szintén Abaúj megyében található Biste község tabellái felcserélődtek. Valószínűleg ugyanilyen felcse-

⁶ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I–XII, Pest, Kiadja Ráth Mór, 1857–1865, VI, (1860), 131.

⁷ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, I–XI, Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1911–1932, V (1913), 409.

⁸ FÓNAGY ZOLTÁN, *Adattár*, melléklet *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában: A nemesiség a magyar társadalomtörténet-írásban* című kandidátusi értekezéshez. Az értekezés főbb eredményeit lásd: Századok, 1999, 1141–1191.

⁹ Ezúton köszönöm Oláh Tamás levéltári osztályvezetőnek (Sátoraljaújhely), hogy felhívta a figyelmemet az időközben Zemplén megyéhez csatolt Alsóregmec úrbéri tabellájára, amelynek jelenlegi helye: ZmL IV–A–2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (–1898), Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta politica 1214–1786 (–1870) Loc. 75. Szám nélküli, eredetileg Abaúj vármegyei falvak 9 kérdés-pontos összeírásai és urbáriumai c. állag.

rélt példány került a Magyar Országos Levéltárba is, amelynek filmjei alapján az *Adattár* készült. Így vélhette az összeállító Alsóregmec birtokosának Daczó Pált és Rolly Józsefet, valójában Biste földesurait. Ha ezt a hibát korrigáljuk, és elfogadjuk, hogy a Kazinczy testvéreknek a két megyén kívül nem voltak más birtokaik (remélhetőleg másutt nem történt hasonló félreértés), az derül ki, hogy az osztozkodás során Kazinczy József nem járt rosszul. Míg Andrásnak Zemplén megye 4 településén $6\frac{3}{4}$ telek jutott 20 jobbággyal (158 hold szántóval), Péternek 6 településen $12\frac{1}{4}$ telek 22 jobbággyal (258 hold szántóval), addig Józsefnek 3 településen (ebből csak egy – Kistárkány – volt zempléni) $17\frac{3}{4}$ telken 18 jobbágya volt 342 hold szántóval, 150 kaszás réttel. Jövedelmei javarésze egyik Abaúj megyei birtokáról Alsóregmecről származott: évenként 936 nap ígás- vagy ezt helyettesítő kétszer annyi gyalogrobot, 18 Ft árenda, 18 öl fa, 108 öl fonal, 36-36 kappan és csirke, 216 tojás. Másik abaúji birtokán, Mátyásházán, csak egyetlen zsellére volt. Nem tudható, hogy ez a zsellér mennyi földdel rendelkezett, mivel az úrbérrendezéskor az $\frac{1}{8}$ teleknél kisebb paraszti földet nem vették fel a táblázatokba. Kistárkányban élő ugyancsak egyetlen jobbágyának, név szerint Némety Józsefnek $\frac{3}{4}$ telken 6 hold szántója és 7 kaszás réteje volt, ami alapján (megint választható módon megadva) $21\frac{3}{4}$ nap marhás (ígás) vagy $43\frac{1}{2}$ nap gyalogrobottal, 1 Ft árendával, $\frac{3}{8}$ öl tűzre való fával, $\frac{2}{4}$ font fonallal, $\frac{3}{8}$ icce vajjal, $\frac{3}{4}$ kappannal, $\frac{3}{4}$ csirkével, valamint $4\frac{1}{2}$ tojással tartozott földesurának.

Sajnos, a nemesség vagyonát megörökítő másik két forrás – a kataszteri felmérés töredéke, valamint a jövedelem-összeírás – csak Zemplén megyéből ismert. Nem tudok róla, hogy a II. József korabeli kataszteri felmérés anyaga Abaújból fennmaradt volna, vagy hogy Abaújban is készült volna nemesi jövedelem-összeírás. (Ha a kassai levéltárban vannak is ilyenek, a belőlük leszűrt eredmények a magyar történetíráshoz nem jutottak el.) Sajnos, Abaúj megyére nem áll rendelkezésre a II. József korabeli népszámlálás adatsora sem, pedig az egyes települések adatai között ebben is utaltak minden településnél a birtokos személyére. Így Kazinczy József abaúji saját kezelésű majorságának kiterjedését és jövedelmét nem ismerjük. Létére Ferenc fia visszaemlékezése utal, amely Alsóregmecen egy praediumról (puszta) szól. „Ez a praedium akkor, amikor atyám osztályrészben által vette, kevés házból állott. Az atyám benne egy serházat és a serházzal által ellenben a Bozsva bal partján egy házhelyet s azt bírta, ahol most Szakszon lakik.”¹⁰

A két nagybácsi zempléni birtokai esetében szerencsésebbek lehetünk. A kataszteri felmérés szerint Kazinczy Andrásnak 3 faluban 301 kat. hold saját kezelésű szántója (allódiuma), 1800-ban pedig 12 településről $118\frac{3}{8}$ számított teleknyi (*sessio*) jövedelme volt. (1800-ban 24 rénes forint jövedelmet számítottak egy teleknek, ez tehát 2841 Rft-ot jelentett.) A jövedelemnek jóval több mint a fele ($69\frac{7}{8}$ sessio, 59,0%) származott az úrbéres népesség, jobbágyok, zsellérek) közvetlen szolgáltatásából, 14,6%-a ($17\frac{3}{8}$ sessio) a majorságból, 19,9%-a ($23\frac{5}{8}$ sessio) pedig a korcsmáltatásból. Szőlőjövedelme mindössze egy településen, Kisfaludon volt ($4\frac{1}{2}$ sessionyi, 108 Rft). Kazinczy Péternek 9 településen $325\frac{1}{2}$ kat. hold majorsága és $48\frac{3}{8}$ sessionyi jövedel-

¹⁰ KAZINCZY Ferenc, *Széphalom és házi dolgaim* = K. F., *Az én életem*, összegy., szerk., előszó SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987, 477.

me volt. Ennek közel egyharmada ($14\frac{7}{8}$ sessio, 31,2%) származott az úrbéresék járadékából, viszont közel fele ($22\frac{5}{8}$ sessio, 46,8%) a majorságból. Az ő szőlőjövédelme még jelentéktlenebb volt, mint András úré ($1\frac{1}{2}$ sessio, azaz 36 Rft Kisbáriban). Kazinczy József még az úrbéri tabellák összeállításának évében (1774) meghalt, özvegye, Bossányi Zsuzsanna Zemplén megyei jövédelme (az anya „nem osztozott” fiával, Kazinczy Ferenc egyik kimutatásban sem szerepel) a két sógoréhoz képest ele nyésző: 31 kataszteri hold majorság Nagytoronyán (Csörgőpusztán) és $8\frac{3}{8}$ sessionyi (201 Rft) feltételezett jövedelem 3 településen. Ennek 41,8%-a ($3\frac{1}{2}$ sessio) származott úrbéresektől, 33%-a ($1\frac{1}{2}$ sessio) a majorságból. További két településen, Kistoronyán és Sátoraljaújhelyen volt még szőlője, amiből $1\frac{5}{8}$ telek (19,5%, 39 Rft) jövedelmet számítottak. Az özvegy birtokát és jövedelmeit egyébként Magyar Jesztreb kimutatásában írták össze.

Az úrbérrendezés óta eltelt évtizedek során a két nagybácsi birtoka jelentősen megnőtt. Kazinczy András esetében ennek egyik oka nyilvánvaló. Későbbi birtokainak egy része az úrbérezéskor még Aisdorfer Sámuel néven szerepelt. András tekintetes úr felesége, Aisdorfer Mária révén juthatott a birtokába. A két nagybácsi időközben a politikai közéletbe is bekapcsolódott. András 1790–92-ben Zemplén megye országgyűlési követe, Péter 1798-tól Zemplén megye alispánja volt. Lassan unokaöccsük is elindult a hivatali pályán. Előbb Abaúj megye aljegyzője (1784–1786), majd – a jozefinus politika híveként – a kassai kerület iskoláinak felügyelője (1786–1790). Pályája azonban hamarosan megtörik, sőt a fiatalember javait is komoly veszély fenyegeti. Tudjuk, hogy a magyar jakobinusok összeesküvésében való részvétel vádjával letartóztatják s előbb halálra, majd – kegyelmet kapva – hosszú börtönbüntetésre ítélik. Zemplén megyében három személyt tartóztattak le, Kazinczy mellett a nemes Szulyovszky Menyhértet, valamint Tancsics Ignácot, Sztáray Mihály fiainak nevelőjét. A korabeli törvények szerint a halálos ítélet (fővesztés) jószágvesztéssel is járt volna. Szentandrás Horváth Antal, Zemplén megye másodalispánja már a letartóztatásokat követően utasítást kapott arra, hogy a letartóztatottak vagyonát lefoglalja.¹¹ Kazinczy tulajdonában nem volt zempléni vagyon, az alispán mindenesetre lefoglalta édesanyja két szőlőjét (Újhelyen és Sárospatakon).

Ha az alsó-regmeci birtok a zempléni összeírásokban nem is szerepel, tehát nagyságáról, jövédelmeiről nincs adatunk, azt tudjuk, hogy az írónak (ill. édesanyjának) azt is meg kellett védenie, mégpedig a községbeli társtulajdonostól. Visszaemlékezéseiben (*Az én életem*) Kazinczy családjának az ottani – praediumnak nevezett – birtokrészre formált tulajdonjogát is igyekezett bizonyítani. „A regmeci más két nemes birtokos Daczó Pál úr és Molnár [keresztnév hiányzik], nemcsak nem bírt semmit a praediumban, de csak erdejét, az úgy nevezett Ligetet sem használta; és ez világos jele, hogy a praedium nem Alsó Regmechez tartozó divertikum [mellékterület], hanem külön határú birtok... Jól emlékezem, hogy az atyám azt sem engedte meg soha a regmeci bírónak, hogy itt iurisdictiont gyakoroljon... A helyet mivel pusztán

¹¹ A zempléni jakobinusok birtoktörténetéhez, közli és jegyzetekkel ellátta DONGÓ GYÁRFÁS Géza, Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez, XVIII, 1912, 83–86.

állott, sokféleképpen hívták. Az atyám és anyám a serháztól adtak neki nevet.”¹² – Az apa halála után az anya, Bossányi Zsuzsanna a praedium ügyében pert is folytatott Daczó József ellen, amelyben – az író emlékezete szerint – a tanúk mind az ő családja mellett vallottak.

Nem tudjuk, hogy az édesanya mikor ruházta át az apai birtokot fiára. Az író visszaemlékezésében azt írta, hogy „Az anyám, tekintetes özvegy Kazinczy Józsefné született Bossányi Zsuzsanna asszony 1790-ben azt az anyai ajánlást tette nékem, hogy a Regmechez bírt prédiumon számomra lakóházat épít, és mellé egy egész kis gazdaságot szakaszt ki... Az épület 1791-ben fedél alá juttat. Mind e ház körül, mind a töltés végén Regmec felé táblák irtattattak számomra, azokat és azokon felyül számos régi földeket nékem szántottak, arattak.”¹³ A jakobinus összeesküvés idején azonban még mindig az édesanya számított birtokosnak, így az akkor sem került veszélybe, amikor az író az elsőfokú ítélet alapján halál fenyegette. Az új épületet – amelynek szobáiban gazdája távolléte idején juhokat tartottak – az író csak fogsága után vehette birtokába. 1806. június 10-e „vala az a régen óhajtott nap, melyen végre Széphalmon vevém lakásomat... Épületem talpköve Széphalmon, Abaújbán ugyan, de csak egy óránnyira a Zemplén gyűlés helye, Újhely s két óránnyira Patak felett, átel-lenben Toronyával, mely utolsó a tokaji bort termő hegyek közt.”¹⁴ Úgy tűnik, az író lelkesen fogott a gazdálkodáshoz. „Gazdaságom nem foga el olyannyira, hogy elég időm ne légyen írnom, s magam ültetém kertemet, magam oltottam fáimat, míg lakásomat oda nem vevém addig ott egy galagonyánál egyéb nem volt.”¹⁵

Az élete szinte minden eseményét papíron megörökítő író életkörülményeire, jóléteire mégis panaszkodni kényszerült. Birtoka nehezen fedezte megélhetését. Panaszai részben jogosak, hiszen távolléte idején József öccse nem feltétlenül tisztessen kezelte a széphalmi birtokot. De lehet, hogy anyagi gondjaiban szerepet játszott az igényesebb életforma, a megrendelt könyvek, a levelezés költségei. Hiszen vagyona nem maradt el a gyermekkor idealizált képével ábrázolt Bossányi nagyapáénál. Az úrbéri tabellák alapján készített *Adattár* Bossányi Ferencnek Biharban 3 településen összesen 10½ telket tulajdonít 19 jobbággal, nagyjából 350 holdon. Ennek javarésze Érsemjénben volt. Alapvetően ebből lehetett „szérűje gazdagon rakva asztagokkal, széna- és szalmakazlakkal” – ahogyan unokája sokszor idézett szavai említik. Igaz, ő nem építtetett kúriát, mint unokája, hanem „náddal földött, vályogból rakott ház”-ban lakott.

Tény, hogy Kazinczy panaszai élete vége felé egyre szaporodtak. Nehéz anyagi helyzetét nemegyszer az ő és felesége rossz gazdálkodására vezetik vissza. Pedig ehhez rajta kívül álló, a gazdaságát veszélyeztető váratlan csapások is hozzájárulhattak. „Nekem minden szarvasmarhám kidöglött, aratásom igen rossz, a szőlőket elverte a jég.” Keserű, mert javait nem tudta növelni (más családtagokkal ellentétben), s kese-

¹² KAZINCZY, *Széphalom...*, i. m., 477.

¹³ Uő, *Második fogságom* (1801–1806) = Uő, *Az én életem...*, i. m., 365.

¹⁴ KAZINCZY, *Élet és irodalom* (1806), *Autobiográfiai mozaik* (1786–1794) = Uő., 145, 500. – Kis Toronya volt a legészakabbi abból a 21 településből, amelyek az 1737-i leirat szerint „tokaji”-ként áruhadták a borukat.

¹⁵ KAZINCZY, *Élet és irodalom*, i. m., 500–501.

rűségét csak növelte, hogy „Nemcsak nem neveltem, amit az ősök hagytak, azt is elfogyasztottam.” Életkörülményeit egyre nyomorúságosabbnak állítja. „Én képzelhetetlenül szegényen élek, asztalom kevésbe kerül, rosszul öltözködöm, nem megyek emberek közé, semmi könyvet nem veszek, még a posta örömeitől is csaknem egészen megfosztám magamat...”

Szerencsére az író Kazinczy Ferencet nem gazdálkodása miatt tiszteljük, hanem azért, mert szerény körülményei ellenére is folytatni merte és tudta irodalomszervező tevékenységét.

SZALISZNYÓ LILLA

„Most kenyeret keresünk kapával és tollal”¹

Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai

„Mondják, hogy ő nem vala gazda, és hogy idejét a könyvcsinálásra vesztegette. De ha a' könyvírás és könyvvétel ellopta is valami idejét és pénzét, [...] gazda is volt, látjuk onnan, hogy midőn írtathata, naponként kétszer is meglátogató a Mecczenzöföket, a' kik neki irtottak; 's midőn Mihalyit meg akará venni, őt egész hétig mindég calculálgatott, 's könyv sem volt kezébe.”²

„En tudós – én literátor nem vagyok. Sorsom, környüllásaim, hajlandóságom katonává, s utóbb mezei gazdává tevének.”³

Mialatt a kívülállók által rossz gazdának titulált Kazinczy mentegeti magát, és mindennapjait az írói és gazdálkodói szerepkör összehangolt működésében írja le, kibővíti és lefokozva irodalmi tevékenységét és a ráfordított időt, addig Kisfaludy Sándor némi önkritikával élve elsődleges feladatkörének a gazdálkodást nevezi meg. Hiába igaz tehát mindkettőjükre, hogy a XIX. század elejének tipikus írói életformáját élik (egzisztenciájuk alapját a birtokhaszon és a nemesi cím adja), eltérő megnyilatkozásuk arra enged következtetni, hogy gazdasági mindennapjaik más mechanizmusban működtek, saját gazdasági szerepkörüket is másként definiálták. Kazinczy önéletrajzi írásaiban és levelezésében sokat adott arra, hogy gazdaságáért mindent megtesse, de a külső körülmények miatt folyton akadályokba ütköző gazdaként tűntesse fel magát. Kisfaludy nemigen ír ilyen önjellemzéseket, viszont negyvennégy éven át pontosan vezeti gazdasági naplóját,⁴ tények sokaságát rögzítve.

Közös vonás, hogy a kor szokásainak megfelelően mindketten nagy jelentőséget tulajdonítottak feleségük gazdasszonyi szerepkörének. Távollétükben rájuk bízta a gazdaság irányítását, mivel nem alkalmaztak tisztartót.⁵ Az is igaz mindkét költőre, hogy próbáltak megbirkózni a közép- és kisnemeseket igencsak sújtó eladósodással,

¹ Kölcsy Ferenc Szemere Pálnak, Nagyvárad, 1837. dec. 14. = KÖLCSEY Ferenc *levelezése: Válogatás*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990, 273.

² Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. okt. 20. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1820. január 1. – 1821. december 31.*, XVII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1907, 4015. levél, 543.

³ *Kisfaludy Sándor minden munkái*, I–VIII, kiad. ANGAL Dávid, Bp., Franklin-Társulat, 1892–1893 [a továbbiakban: *Kisfaludy*], I, 4.

⁴ OSzK Kt. Fol. Hung. 1725. I–III.

⁵ Kazinczytól tudjuk, hogy 1807-ben még volt „gazdája”, de „1808ban nem tartottam gazdát”. KAZINCZY Ferenc, *Széphalom és házi dolgaim* = K. F., *Az én életem*, vál., szerk., tan. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987, 230.

és családjuk népes férfiága miatt a vagyoni széttagolódás is hozzájárult ahhoz, hogy birtokaikat adósságok terhelték. A hasonlóságokra és különbségekre egyaránt figyelve vizsgáljuk, hogy egy főként mecenatúra alapú, íróit eltartani még nem tudó irodalmi életben hogyan alakultak írói és gazdálkodói mindennapjaik. Ennek szemléltetésére főként az 1810-es éveket választottuk – ekkor már mindketten nős és megállapodott emberek voltak.⁶ Mivel a tanulmány irodalom- és művelődéstörténeti aspektusból kívánja megvizsgálni a gazdálkodói szerepkörhöz való viszonyulásukat, részletes gazdaságtörténeti fejtegetésekbe nem bocsátkozik.

Már a felhasználható források típusa eltéréseket mutat. Kisfaludy gondos gazda lévén részletes gazdasági naplót vezetett,⁷ és Kazinczyval ellentétben levelezésében kevésbé hangsúlyosak az irodalmi ügyek: „Megvallom, hogy egész életemben kerültem a’ Literatúrát illető levelezéseket, mint azért, mivel az ilyenek több kézben megfordulván, az emberséges és sziveket szájakban hordozó hazafiaknak ezen gyanúkat kereső és élesztő és kép vizslákat tápláló világban bajt okozhatnak; [...]”.⁸ Kazinczytól nem ismerünk gazdasági naplót, levelezésére és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található birtok- és peres ügyeire vonatkozó dokumentumokra⁹ támaszkodhatunk. A levelezés óriási terjedelme ellenére a mi szempontunkból nem könnyen értékesíthető forrás. Fél évszázadot felölelő történetében – hagyatkozva a Mezei Márta által kialakított három nagyobb szakaszra – más-más módon jelenik meg a mindennapok bemutatása. A magánügyi beszámolók alig kerülnek domináns helyzetbe, elbeszélésük legtöbbször a közérdekű tárgyak és irodalmi ügyek megtárgyalása utánra marad,¹⁰ a Kisfaludy Sándoréhoz hasonló pontosságot hiába is keresnénk.

„ÉN A’ GAZDÁLKODÁS MELLETT FIRKÁLGATOK IS”

Kazinczy 1808-ban Bécsből hazafelé tartva „szerette volna Kisfaludy Sándort is meglátogatni, de ez már Badacsonyan szüretelt. Kazinczy is sietett haza a maga szüretjére”.¹¹

A preindusztriális korban a lakosság döntő hányada mezőgazdaságból élt, időbeosztását leginkább a gazdasági munkák határozták meg. A két költő napirendje is szorosan kötődött az uradalom gondozásához és a betakarítási munkálatokhoz,

⁶ A kiválasztott időintervallumot illetően szeretnénk megjegyezni, hogy Kazinczynak ekkor még korántsem kellett annyi teherrel megbirkózni (1813-ban önálló gazda lett, édesanyja halálával megkapta örökségét), mint az 1820-as évektől kezdve, mikor is a Török családdal folytatott birtokpekrek miatt teljesen eladósodott, és közben hét gyermekének felneveléséről is gondoskodnia kellett.

⁷ Erről lásd legutóbb: VÖLGYESI Orsolya, *A gazdálkodó költő (Kisfaludy Sándor gazdasági főljegyzései) = A fogyasztás társadalomtörténete*, szerk. HUDI József, Bp. – Pápa, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület Pápai Református Gyűjtemények, 2007, 35–42.

⁸ Kisfaludy Sándor Gr. Dessewffy Józsefnek, 1817. = *Kisfaludy*, VIII, 84. levél, 324.

⁹ MTAK Kt. Magy. Ir. RUI 4° 261.

¹⁰ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 136), 137.

¹¹ VÁCZY János, *Kazinczy a magánéletben* (1.), Széphalom, 13, 2003, 62.

ugyanakkor Kazinczy többször hangoztatja, hogy ő jól össze tudja egyeztetni írói ambícióit és földesúri kötelezettségeit.

„Én magamat nem tartom rossz gazdának; nagy kertemben egy fa sincs mellyet ne én ültettem volna, [...] vagy jelen valék, mikor kertészem ültette, vagy legalább én mutattam ki a' helyét hová mely fának kell ültettetni; – ha szántatok ott vagyok; ott ha szénát csináltatok hanem ha a' forró meleg vagy a' tavaszi szél és eső a' szőlő dolgozástól eltolt. – – *De mind e mellett reá érek az Irásra* [...]”¹²

Bizonyosan véli ezt akkor is, mikor szüretelés közben levélolvasásba kezd.

„Mint olvastam-el ezt a' Nagysád' levelét, azt méltó elbeszéllem, 's méltó hogy Nagysád kihallgasson. – Épen szüretemre készülék, midőn az megérkezett. A' szüret nekem az a' mulatság, a' mi Napoleonnak volt a' vadászat: teljes alkalmatlanságokkal és képzelhetetlen örömekkel. [...] Munkásaim majd közelebb majd távolabb tőlem szedték az ez idén igen szűken termett gerezdeket, lármával, énekkel, tréfálásokkal. [...] Midőn lelkem 's szemem el vala részegülve, akkor vevém-elő a' Nagysád' levelét és az ezzel együtt érkezett Cserei Miklósét. Eugénie látta elmerülésemet [...]. Illy két levél adhata csak új részegülést lelkemnek.”¹³

A levélrészlet hangvétele, lelke s szeme „részegülése” azt sejteti, hogy Kazinczyt nem a munkamorál, hanem a szüretelés esztétikai szépsége ragadta meg. Sőt mikor elmondja, hogy a mulatozás és énekszó mellett a második részegülést a levélolvasás hozza számára, még távolabbi dimenzióba helyezi gazdai kötelezettségét. Igaz, azért az is előfordul, hogy mezőgazdasági munkálataira, szüretre hivatkozik, mikor késik válaszlevelével. „A szüret bajai s néhány rendbeli utazásaim nem engedék, hogy kedves leveledre azonnal felelhessek.”¹⁴ Időbeosztásának és a gazdasági munkáknak az összefüggése a korszak időfogalmának kontextusában is értelmezhető. Tóth István György XVII–XVIII. századi források alapján a szóbeliséghez kötődő paraszti-armális kisnemesi réteg gondolkodásában három kategóriát vizsgál: megfigyelte az évek múlására használt időfogalmakat, megnézte, hogyan határozták meg egy éven belül a napokat és hónapokat, végül az egy napon belül eltelt órák számát.¹⁵ Kazinczy, aki mindig pontosan datálja leveleit, és napra pontosan emlékszik életének fontos

¹² Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, Széphalom, 1812. ápr. 19. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: (1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye)*, XXIII, kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1960 [a továbbiakban: *KazLev*, XXIII], 5777. levél, 209. [kiem. – Sz. L.]

¹³ Kazinczy Ferenc Gr. Gyulay Karolinának, Széphalom, 1814. nov. 11. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1814. augusztus 1. – 1815. június 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902, 2768. levél, 173.

¹⁴ Kazinczy Ferenc Gyulay Lajosnak, Széphalom, 1822. nov. 11. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1822. január 1. – 1823. december 31.*, XVIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1908, 4127. levél, 192.

¹⁵ TÓTH István György, *Órakettyegés és havangéongás: A parasztlak és kisnemesek időfogalma a 17–18. században = Óra, szablya, nyoszolya: Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*, szerk. ZIMÁNYI Vera, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1994, 115–128.

eseményeire, és összességében az írásbeliség emblematisztikus alakjának számít, gazdálkodó életmódjánál fogva mégis erősen kötődik ehhez az orális hagyományhoz is, és tennivalóit nemegyszer betakarítási munkálatokhoz kapcsolja:

„Hozzá akarván fogni a’ Geszner Idylliumnak Magyarúl való ki-botsátásához, mellyet az el múlt szüret előtt Nagyságodnak revisio végett bátorzkodtam által küldeni”.¹⁶

„Tíz nap alatt három leveled érkezett. Az elsőre, melly olly sokáig tévedezett a’ Postákon, minthogy Kassára vala útasítva, a’ szüret alatt feleltem.”¹⁷

Az is megtörténik, hogy az esemény történésének idejét a már hónapokkal korábban lévő szürethez és a népi hagyomány tavaszváró eseményéhez, a farsanghoz viszonyítja. 1804 februárjában ezt írja:

„Én szüret olta két ízben valék Debreczenben; egyszer vásárkor, másszor midőn farsang farkán Regmeczre szándékoztam”.¹⁸

Kisfaludy Sándor gazdasági naplójából kikövetkeztethető időbeosztása szerint folyton ingázott a birtokai között, vásárokra járt, és próbálta gazdaságát úgy kézben tartani, hogy annak bevételi és kiadási oldala egyensúlyban legyen. Az irodalmi ügyek személyes intézése viszont háttérbe szorult. Kazinczyval ellentétben nem igazán fordított időt művei kiadási és eladási ügyeire, ez a feladat Sággy Ferencre hárult. Egy példa az 1810-es évek közepéről: Sággy, mint a budai nyomda felügyelője magára vállalta a költő művei (a *Regék*, a *Himfy* és az újdonságként megjelenő *Hunyady János*) kiadásának lebonyolítását, és egyben a terjesztésüket is ő intézte. A munkálatokról beszámolt Kisfaludynak, és leveleihez számadásokat is csatolt.¹⁹ Ezekből megtudjuk, hogy mindenről ő gondoskodott, metszőt, betűtípust választott. Ezzel szemben Kazinczytól tucatnyi levelet lehetne idézni, amelyekből kiderül, hogy milyen gondos, aprólékos odafigyeléssel, időt nem sajnálva foglalkozott nemcsak saját, hanem barátai műveinek kiadásával is. Azt ugyan nehéz lenne megmondani, hogy pontosan ki mennyi időt szentelt az irodalomnak, de az eddigiek annyit sejtetnek, hogy Kazinczy napi átlagban megírt tíz levele és a könyvkiadástól a fordításokon keresztül az írásig folytatott tevékenysége erőteljesen elvonták figyelmét és személyes jelenlétét a gazdaság irányításától. Ez az alaphelyzet hozzájárulhatott gazdaságának rossz működéséhez, akkor is, ha ő „nem rossz gazdának” tartotta magát.

¹⁶ Kazinczy Ferenc B. Id. Ráday Gedeonnak, Kassa, 1785. okt. 2. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*: 1763–1789, I, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890, 56. levél, 80.

¹⁷ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. nov. 11. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*: 1806. január 1. – 1807. április 30., IV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893 [a továbbiakban: *KazLev*, IV], 1030. levél, 392.

¹⁸ Kazinczy Ferenc Bárczay Ferencnek, 1804. febr. 25. = *KazLev*, XXIII, 5694. levél, 73.

¹⁹ MTA Kt. K 377/ 87–112.

A gazdálkodó szerepkör eltérő definiálásából fakadóan a vásárra járást is különböző célokra használják. Kisfaludytól leginkább arról értesülünk, hogy a kereskedés miatt keresi fel a piacközpontokat, Kazinczy viszont leveleiben nem ebben az elsődleges funkcióban említi őket. Találkozhelyként, az irodalmi ügyek lebonyolításának helyszínéként szerepelnek nála, noha minden bizonnyal eladni és vásárolni is akart, amikor odament. A vásárra járás kettejük gazdasági mindennapjainak összehasonlításában más jellegű megközelítést is lehetővé tesz. A szakirodalomban egy Berzsenyi-levelrészletre is hivatkozva szerepel az a megállapítás, hogy a XVIII. század végére a táji különbségek tudatosításával és fejlődésbeli értelmezésével a gazdasági körülményekre vonatkozóan is megjelent a „nyugati–keleti” oppozíció. A vélekedés szerint „a »nyugati magyar« (a Duna vonalától nyugatra élő) általában fejlettebb viszonyoknak örvendhet, mint a »keleti«, aki gyakran maradibb körülmények közt él”.²⁰ Kazinczy és Kisfaludy példáján keresztül egy esetleges vizsgálati szempontot szeretnénk röviden felvázolni. Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatásai alapján rendelkezésünkre áll a XIX. század eleji Magyarország piackörzeteinek, piacközpontjainak megyénkénti és városok szerinti rangsora.²¹ Emellett ismerjük Kazinczy és Kisfaludy lakóhelyének vonzáskörzetét, és körvonalazni tudjuk az általuk felkeresett vásárok helyét is.

Sümeg és Széphalom a piacközponti funkciót be nem töltő települések sorába tartozott.²² Maga Kisfaludy így ítéli meg lakóhelyének elhelyezkedését:

„[...] Sümeghen, hol becsületes házat kész pénzért eltartható *piacz nincsen*, csak az lakhatik alkalmatosan, ki első szükségeinek pótlására helyben valamely nagyobb gazdasággal is bir, mely végre az igen csekély ősi birtok koránt sem elegendő [...]”.²³

Kazinczy ez ügyben nem panaszkodik, mert az általa leggyakrabban látogatott Sátoraljaújhely „léptetve is csak 37 minutum”.²⁴ Eljárt még a debreceni vásárba, felkereste a madai, egerszegi, kállói piachelyeket, és időnként Pestre is felutazott. Kisfaludy gazdasági naplójából az olvasható ki, hogy ő többnyire a Sümegtől jóval távolabbi vásárokbba járt. Többször említi Szombathelyet, Győrt és Tétet. A piacközpontok funkcióinak meghatározása alapján a faktoranalízissel történő számítások azt mutatják, hogy Győr a hatodik, Debrecen a hetedik, Sátoraljaújhely pedig a harmincnegyedik helyen áll.²⁵ A központok hierarchikus felosztásában pedig a két költő által említett városok közül Pest-Buda, Győr, Debrecen és Veszprém számít elsőrendű központnak,²⁶ a Kazinczynál szereplő Mada és Nagykálló piachelyet valló alköz-

²⁰ KÓSA László, *Az idő érzékelése és értékelése Magyarországon a XVIII. század végétől a XX. század elejéig* = K. L., *Nemesek, polgárok, parasztok*, Bp., Osiris, 2003, 266.

²¹ Vö. BÁCSKAI Vera, NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Bp., Akadémiai, 1984.

²² BÁCSKAI, NAGY, *i. m.*, 354.

²³ MTAK Kt. K 379/35, 3. f. v., 4. f. r. [kiem. – Sz. L.]

²⁴ Kazinczy Ferenc Id. B. Wesselényi Miklósnak, 1806. szept. 3. = *KazLev*, IV, 985. levél, 290.

²⁵ BÁCSKAI, NAGY, *i. m.*, 350.

²⁶ *Uo.*, 368.

pontnak tekinthető.²⁷ A lista azonban a Széphalom és vonzáskörzetét felvázoló Kazinczy-rajz alapján tovább bővíthető.²⁸ A Kazinczy-prédium közelében fekvő Sárospatak és Tokaj szintén alközpontnak számított. Kisfaludy lakóhelyének szűk vonzáskörzetében egyedül Veszprém foglal el rangos helyet.²⁹ A legjobbak között számon tartott, de távoli győri és szombathelyi piachely felkeresése azzal magyarázható, hogy apai birtokára, Tétre tartva útba estek. A két térség között megyei szinten is hasonló tapasztalható. A Zemplén és Abaúj vármegye határában fekvő Széphalom több szomszédos piaccal bírt; Zemplén 1715-től kezdve a piachelyek szempontjából folyamatos növekedést mutatott, 1828-ra a piachelyet valló településeinek száma 431, és ezzel a megyék sorrendjében a harmadik helyet foglalja el. Ezzel szemben a Zala megyéhez tartozó Sümeg környékén 354 vásárhely létezett.³⁰ A piachelyek eloszlását illetően a számadatokból az derül ki, hogy szűk vonzáskörzet tekintetében Kazinczy lehetett kedvezőbb helyzetben. (Az már más kérdés, hogy valószínűleg kevésbé tudta hasznosítani, mint Kisfaludy.)

Hőgye István néhány markáns Kazinczy-levélrészletet kiemelve arra a megállapításra jut, hogy Kazinczy gondosan ügyelt gazdaságának minden apró részletére, kiemelkedő tehetséggel bírt a gazdálkodást illetően, és mindössze pénzhányával magyarázható, hogy elképzeléseit a gyakorlatban nem tudta megvalósítani.³¹ Az általa idézett levelek többsége az 1810-es évekből származik, abból az időből, amikor Kazinczy már az irodalmi élet abszolút tekintélye volt. Így elképzelhető, hogy Kazinczy egy majdani panteonizált kép reményében rájátszik „jó gazda” szerepének bemutatására. Az is igaz lehet, hogy újításai hátterében nem az agrárreformert, hanem inkább a polgári környezet megteremtésének igényét kell látnunk.³²

A két költő egyszerre költözött a később élete végéig fenntartott lakóhelyére: 1806-ban Kazinczy Széphalmon, Kisfaludy Sümegen telepedett le. Kazinczy a prédium építkezésének történetét *Széphalom és házi dolgaim* című írásában mondja el, Kisfaludy munkálatairól pedig két apjának írt 1816-os leveléből³³ értesülünk. Közvetlen környezetük megismerését segíti még az 1810-es évekből származó osztálylevelük,³⁴ valamint Kisfaludy 1830-ban készült végrendelete³⁵ is. A forrásadottságokból látható, hogy építkezésük megörökítését illetően is eltérő a motivációjuk.

²⁷ *Uo.*, 364.

²⁸ A rajz megtalálható: Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. jún. 16. = *KazLev*, IV, 941. levél, 199.

²⁹ BÁCSKAI, NAGY, *i. m.*, 350.

³⁰ *Uo.*, 77–78.

³¹ HÖGYE István, *A gazdálkodó Kazinczy Ferenc*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XV, Miskolc, 1976, 151–160.

³² DOBSZAY Tamás, *Széphalom – Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása = A fogyasztás..., i. m.*, 46–51.

³³ Kisfaludy Sándor Atyjának, Sümeg, 1816. szept. 11. = *Kisfaludy*, VIII, 82. levél, 309–316.; Kisfaludy Sándor Atyjának, Sümeg, 1816. szept. 16. = *Kisfaludy*, VIII, 83. levél, 316–324.

³⁴ A Kazinczy successorok osztálylevelét lásd: HÖGYE István, *A Kazinczy-testvérek vagyonmegosztása 1813-ban*, Széphalom, 15, 2005, 42–47. A Kisfaludy testvérek birtokfelosztása: *Kisfaludy*, VIII, 684–687.

³⁵ MTA Kt. K 379/35.

Kazinczy számolva irodalmi hagyatékának esetleges olvasóival, viszonylag pontos környezetrajzot készített Széphalomról, Kisfaludy íratai viszont hivatalosak és nem a nyilvánosságnak szólnak.

Kazinczy írásából egyértelműen kiderül, hogy 1806-ban a széphalmi „kúria” még lakhatatlan, feleségét és lányát nem is tudja magával vinni. Kisfaludy Sümegre költözése zökkenőmentesebben történhetett, a házba azonnal beköltöztek, igaz, a végrendelet szerint kisebb átalakításokra szükség volt. A kártyázós, pipázós vidéki nemességtől magát mindig is elszeparáló Kazinczy büszke a polgári igények szerint kialakított környezetére, Széphalomra nem feltétlenül úgy tekint, mint gazdasági tevékenységének színhelyére. Nem is jeleníti meg gazdaságának összképét, mindössze otthonának rendezésére koncentrál (később sem derül ki, hogy a többi általa megöröklött birtokon pontosan milyen építkezésekbe fogott). Leírása inkább a gazdaság és a lakóhely elkülönítéséről ad számot.³⁶ Megtudjuk, hogy egyszerre zajlik a szobák, a konyha kialakítása, és az attól távolabb eső cselédház és tyúkól megépítése. Részletező pontosságával egy képeslapra illő látképet ad („a temető mellett le az árokig szilvást ültettem”, „a liget felé fekvő szeglet szobából konyhát csináltattam”³⁷), segítve ezzel remélt olvasóinak.

Kisfaludy három évtizedes gazdai munkálatainak szikár összefoglalásában nem ad perspektivikus környezetleírást, esetében egy rendezett gazdaság működését látjuk.

„Sümeghen a’ lakháznak fellyebb emelt eleje, és minden többi most ott álló épület a’ kőfalkerítésekkel egygyütt. – Ugyan Sümeghi Majoromban általlyában minden épület. – Sümeghen, az úgy nevezett Baglas, vagy Öreg Hegyben, néhai Öreg Péknek örökösaitól vett Szöllőm, a’ hozzá tartozandó földekkel egygyütt, úgy szintén azon alatta fekvő nagy tábla szántó föld is, [...] – Mégis ugyan a’ Sümeghi határban lévő, mind kiterjedésekre, mind hasznokra nézve jeles szántó fölgyeim és különösen rétyeim, melyek sok esztendei költséges javításaim után 70, néha 80 béres szekér szénát és sarjút is megteremnek. – Végre ugyan Sümeghi Baglas Hegyben legújabban Pummer Zachariás Hadnagytól vett felső szöllőm, [...] minden hozzá tartozandó szántó földekkel egygyütt.”³⁸

Először mindketten arra törekedtek, hogy lakhelyük szomszédságában mezőgazdasági területeket szerezzenek. „Sümeg a’ legalkalmasabb lakhely; itt már földeket, réteket és szőlőt is szereztem, ’s mindent előbbi csekély birtokunk’ szomszédságában.”³⁹ Kazinczy csereszerződése hasonló elvet mutatnak.⁴⁰ Évtizedekre szóló szerződéseket kötött, hogy a Széphalomtól távol fekvő rétjeit-kaszálóit otthonához minél közelebbi területekre cserélje. Ennél is fontosabb volt számára a szőlőművelés. Időnként értesülünk arról, hogy szőlőt cserélt vagy újabb területet vásárolt. Birtokának Hegyaljához való közelsége a megélhetés és jövedelemszerzés szempontjából

³⁶ DOBSZAY, *i. m.*, 47.

³⁷ KAZINCZY, *Széphalom... i. m.*, 227.

³⁸ MTAK Kt. K 379/35. 4. f.

³⁹ Kisfaludy Sándor Atyjának, Sümeg, 1816. szept. 16. = *Kisfaludy*, VIII, 83. levél, 319.

⁴⁰ MTAK Kt. Magy. Ir. RUI 4° 261. 241–244. f., 245–248. f., 249–251. f., 256–259. f.

kedvező lehetőséget nyújtott számára a leginkább Lengyelországból érkező kereskedők miatt.

„NEKEM FELESÉG, ANYA ÉS GAZDASSZONY SZÜKSÉGES”

„Tudniillik: hogy a természet alkotója az asszonyi nemet feleségnek, anyának és házi asszonymak rendelte. Ennek tehát kötelessége volna, hogy hív és kellemetes feleség [...] cselédjei iránt nemes, ügyes és szorgalmatos gazdaasszony légyen.”⁴¹

„Ő feleség, anya, még pedig szoptató-anya, 's házi-asszony; csirkéjiben gyönyörködik, nem a' kártyában, mellyet velem együtt nem is ismér, 's itthon szeret ülni, nem másutt futkosni.”⁴²

„Meg kell vallanom, hogy derék gazdasszony vagy [...]”.⁴³

Az idézetek a XIX. század elejéről valók; az elsőt nőnevelő célzattal a nyilvánosságnak szánták, a másik kettő pedig magánjellegű férji jellemzés, Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor szavai. A kor idealizált nőképének megfelelő hölgyek pedig Török Sophie és Szegedy Róza. Róluk leginkább irodalomtörténeti adalékként emlékezik meg az utókor, műszaként, szerető feleséggént ismertek; inkább költőfeleségként emlegetjük őket, mintsem gazdálkodó asszonyként, pedig ez a szerepkörük vitathatatlan. Férjük távollétében nemcsak a ház körüli teendőket látták el, hanem hetekig, hónapokig a gazdaság irányítását is kézben tartották. Amikor Kisfaludy 1809–1810-ben az inszurrekció miatt katonáskodni kényszerült, feleségére bízta a gazdaság irányítását. Hetente váltott leveleiken⁴⁴ keresztül majd egy évig nyomon tudjuk követni Szegedy Róza irányítói rátermettségét. Török Sophie pedig Kazinczy bécsi, erdélyi utazásai, illetve baráti látogatásai alatt állt helyt Széphalom irányításában. Jártasságára enged következtetni Döbrentei levélrészlete is, aki a következőket írja róla:

„Én úgy láttam, hogy feleséged, eszessége 's szivessége mellett igen jó Gazdasszony is, a' Juliusi 's Augusztusi nyári mezei munkákat Ő jól véghez fogja vitetni.”⁴⁵

⁴¹ KULTSÁR István, *A leánykák házi neveléséről = A nő és hivatása*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999, 67.

⁴² Kazinczy Ferenc Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1809. febr. 14. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1808. július 1.–1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VI], 1419. levél, 225.

⁴³ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. okt. 29. = *Kisfaludy*, VIII, 62. levél, 244.

⁴⁴ Levelezésükről lásd: PRAZNOVSZKY Mihály, *Két szerető szív a háborúban: (Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza élete a napóleoni háborúban levélváltásuk alapján* [Veszprém: Laczkó D. Múzeum], [1992].

⁴⁵ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1816. ápr. 10. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1816. márczius 1. – 1816. december 31.*, XIV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1904, 3181. levél, 118.

Döbrentei hízelkedő felvetésére Török Sophie a következő választ küldte:

„Sophie köszöni azt a’ szép tanácsodat, hogy míg én boldogságok közt úszkálándok, ő vigye a’ gazdaság’ terheit. Ez bizony szép barátság tőled éránta, azt mondja.”⁴⁶

A két feleség jellemrajzából nemcsak az olvasható ki, hogy mennyire feleltek meg a kor nőideáljának, hanem a rájuk váró feladatok alapján az is, hogy nehézségekkel küzdő köznemesi uradalom úrnői voltak. Noha egy feleség minden esetben a háztartás vezetője volt, rangjától és a család vagyoni helyzetétől függően eltért a feladatköre. Míg egy magas rangú, módos nemesasszony mindössze a háztartás ellenőrzéséért, a cselédek irányításáért felelt, addig egy kisnemesi, sokszor elszegényedett család hölgytagja már a háztartási és ház körüli munkák aktív irányítója, meglehet végzője is volt. Elvárták tőlük, hogy jól bánjanak a pénzzel, erélyesek és az irányításban magabiztosak legyenek. Igaz, a Szegedy Róza és Török Sophie által képviselt viselkedésminta nem egyedi, illeszkedik a korabeli gyakorlatba, dokumentálhatósága által azonban hozzájárulhat az életmódkutatáshoz. A források alapján Szegedy Róza gazdasszonyi karriertörténetéről tudunk többet: a férjével folytatott levelezése és az 1806–1822 között vezetett bevételi és kiadási könyve⁴⁷ alapján irányítói, gazdálkodó- és háziasszonyként egyaránt közvetlenül megismerhető. Török Sophie tevékenységét viszont közvetve, Kazinczy által elbeszélve-jellemezve látjuk, leginkább háziasszonyként jelenik meg.

Kazinczy nőképe pontosan egyezik a kor társadalmának, férfijának elvárásával: egy nő jó feleség, anya és gazdasszony legyen. Ennek sarkalatos példája, amikor Szemere Pálnak házassági tanácsokat ad:

„[...] a’ Házi Gazdasszonynak hajnal oltá estig ritkán vagy egy fertálya apró gondoktól üres, vagy a’ major vagy a’ konyha vagy a’ kamra, vagy a’ cseléd, vagy a’ gyermekek egészen elfogják idejét. A’ mi tisztünk *nagy de kevés*, az asszonyoké *apró de örök*. Jaj az olly férjnek, a’ ki olly feleséget kapott, a’ ki ezen apró ’s örök gondokat szenvedelmesen nem viszi ’s még panaszolja. Hasonló sorsot ohajtok Uram Öcsémnek, falusi leányt ohajtok, nem városit, szenvedhető arczut, ’s növésüt, nem ragyogó szépséget, cultivált lelküt, de nem tudóst [...]”⁴⁸

Látható, hogy bár Kazinczy szükségesnek véli és méltatja egy nő műveltségét (több-ször mesél felesége olvasmányairól), mindezt a választásnál nem tartja elsődleges szempontnak, és büszkén meséli Berzsenyinek, hogy mikor Sophie

„Kázmérba ment-által, Schillert ’s Goethét magával vitte: de ő nem tölti életét olvasásban, melly nékem, a’ ki mindég olvasok, képzelheted melly szerencse!”⁴⁹

⁴⁶ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1816. ápr. 21. = *Uo.*, 3190. levél, 141.

⁴⁷ OSzK Kt. Oct. Hung. 1170.

⁴⁸ Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, Széphalom, 1812. ápr. 19. = *KazLev*, XXIII, 5777. levél, 210.

⁴⁹ Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1809. febr. 14. = *KazLev*, VI, 1419. levél, 226.

A gazdasszonyi tevékenységet bemutató levelek többsége a házasság első tíz évéből valók. Az esküvő utáni hónapokat mesélő Kazinczy szavaiból kiderül, hogy eleinte együtt vásároltak állatokat a birtokra, és beszéltek meg pénzügyeiket.⁵⁰ A későbbi beszámolókból Török Sophie gazdasszonyi szerepköre háttérbe szorul. Minden bizonnyal a gyermekek miatt egyre kevesebb időt tudott fordítani (a gyermektelen Szegedy Rózával ellentétben) a ház körüli teendők felügyelésére. A leírásokból addig a következtetésig eljuthatunk, hogy leginkább a konyhai szükségletek kielégítéséért és a háziállatok gondozásáért felelt.

„Sophie a’ tyukokat veszi recensio alá ha tojtak e, ’s a’ kacsákat és lúdakat, ’s bivalyt ’s tehenet ’s az istálót tartja gondjai alatt, [...]”⁵¹; mihelytt ablakom alatt gyöngy tyúkjá, vagy gór csirkéjinek egész nagy serege csak egy hangot ad is, hogy szökik-fel, ’s mint hint nekik morzsalékot.”⁵²

De amikor a férje távol van, képes átvenni a gazdaság irányítását.

„Octób. 7dikén indultam Bécsbe ’s Novemb. 5dikén értem haza; épen azon nap, midőn feleségem már hozzá fogata szüretemhez.”⁵³

Kazinczy lányaiból is jó gazdasszonyt akart faragni, sőt az 1820-as évek közepén jövőbeli tervei között szerepelt, hogy az Akadémia titkári posztjának elnyerésével és esetleges Pestre költözésével feleségére és lányaira bízta a gazdaság irányítását.

„Hol Zseni, hol Thalie volna gazdasszonyom, ’s feleségem a’ telet velem töltené, akkor a’ házi gazdálkodás neki időt engedhetvén.”⁵⁴

Szegedy Róza gazdasszonyi teendőiről szabályozottabb képünk van. Kötelességének tartotta a konyhai kiadások és az apróbb termékek eladásából származó bevételek rögzítését,⁵⁵ férjéhez hasonlóan gazdasági naplót vezetett. Hogy az elszámolás pontos legyen, a Kisfaludy által vezetett pénztárcönyvbe a nagyobb tételek után saját kezűleg tételesen beírta az általa feljegyzett kisebb összegeket is. Háziasszonyi tevékenységét a mindennapi kiadás- és bevétellajstroma jól tükrözi. Bevételi listájából

⁵⁰ Kazinczy Ferenc Bárczay Ferencnek, Érsemlyén, 1805. márc. 15. = *KazLev*, XXIII, 5704. levél, 86–87.

⁵¹ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. márc. 12. = *KazLev*, IV, 1085. levél, 519.

⁵² Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1807. júl. 22. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1807. május 1. – 1808. június 30.*, V, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1894, 1145. levél, 99.

⁵³ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, Széphalom, 1812. dec. 29. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900, 2362. levél, 207.

⁵⁴ Kazinczy Ferenc Gr. Desseffy Józsefnek, Széphalom, 1826. márc. 31. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1824. január 1. – 1826. március 31.*, XIX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1909 [a továbbiakban: *KazLev*, XIX], 4613. levél, 579.

⁵⁵ Szegedy Rózáról lásd legutóbb: ÁCS Anna, *Kisfaludy Sándorné Szegedy Róza: a gazdálkodó nagyasszony a 19. század elején = A nők világa*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 29–36.

látható, hogy a ház körül megtermelt javak (tej, tejföl, tojás, krumpli) eladásáról közvetlenül ő gondoskodott, és ugyanez mondható el a konyhai szükségleteket kielégítő beszerzésekről is. A naponta eladott áruk csekély mennyisége (többnyire 1–6 icce tejről, tejfölről van szó) arra enged következtetni, hogy ezeket helyben értékesítette. A tételek árát krajcárnyi pontossággal vezette (5 icce tej 25 krajcár, 2 icce tejföl 24 krajcár stb.). 1806 áprilisában a bevétel 30 forint 33 krajcárt, a kiadás 19 forint 42 krajcárt tett ki.⁵⁶ Még ha a kor árviszonyaihoz képest ezek az összegek nem is tekinthetők elenyészőnek, utalnánk rá, hogy a gazdaságból származó bevételük ebben az évben 4105 forint 55 krajcár volt.⁵⁷ Így az adatok alapján úgy tűnik, Szegedy Róza minden megtermelt felesleget próbált értékesíteni, ami szükségképpen jelzi állandó jelenlétét a gazdálkodásban és a ház körüli munkákban, és jelzi kettejük pénzszűkét is. Az utóbbival magyarázható, hogy Kisfaludy az 1809–1810-es katonáskodása alatt írott leveleiben pontosan irányította feleségét a gazdasági tennivalók ügyében.

„Az Ág Ferkónak parancsolt meg, hogy mihelyt lehet, a tavaszi vetéshez hozzá lásson. – A konyhakocsis fát hordjon, a Józsi trágyát. A sümegi szőlő metszéséhez is hozzá kell látni.”⁵⁸

A levelekből nem derül ki, de Kisfaludy gazdasági naplójából tudható, hogy a háború idején Szegedy Róza nemcsak a betakarítási munkákat irányította, hanem a számadást is pontosan vezette, önállóan helytállt a gazdaság irányításában.

A két hölgy a gazdálkodást illetően leginkább férje mentalitását követte. Török Sophie és Szegedy Róza jó példa arra, hogy az irodalomtörténeti nézőpont szerint a háttérben meghúzódó mellékszereplő feleségek az életmódkutatás, a művelődéstörténet felől szemlélve az „előtér” fontos szereplői lesznek. Még ha Kazinczy a dicsérő szavak mellett azt is bevallja, hogy

„[...] noha meg történik hogy ő is panaszra fakad az aszszonyi terhek igazságtalan felosztása ellen mint Iphigénia Göthénél”.⁵⁹

Szegedy Róza pedig egyszer férje kedveskedő, túlzottnak érzett szavaira így reagált:

„Annak, hogy meg vagy elégedve gazdálkodásommal, annál is inkább örülök, mivel mindinkább közeledni látom azt az időpontot, amikor már csak házvezetőként foglak érdekelni [...]”.⁶⁰

⁵⁶ OSzK Kt. Oct. Hung. 1170.

⁵⁷ OSzK Kt. Fol. Hung. 1725. I.

⁵⁸ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. márc. 23. = *Kisfaludy*, VIII, 21. levél, 161.

⁵⁹ Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, Széphalom, 1812. ápr. 19. = *KazLev*, XXIII, 5777. levél, 210.

⁶⁰ Idézi: PRAZNOVSKY, *i. m.*, 122.

De hogy hányszor fakadt ki Török Sophie asszonyi teendői ellen, és eljött-e az az idő, amikor Kisfaludyt már csak házvezetőnőként érdekelte felesége, a levelekből nem derül ki...

ÖSSZEGZÉS

Kisfaludy gazdasági naplójából egy ambiciózus, kötelességtudó gazda képe rajzolódt ki, a Kazinczyról fennmaradt forrásokból ez nem látszik, viszont arról árulkodnak, hogy ő olyan életvitelt képzelt el magának, amit jövedelméből nem tudott (volna) finanszírozni. Kisfaludyval ellentétben őt nem foglalkoztatta az anyagi javak gyarapítása, sőt az 1820-as években többször kijelentette, hogy adósságai ellenére sem hajlandó lemondani költséges levelezéséről. Ahogy írta is:

„Az Isten azt igen jól cselekedte, hogy mindnyájunkat nem ütött úgy egy formába, hogy a' szerint hasonlitsunk egymáshoz, mint egy krajcár hasonlít a' másikhoz. Menjen kiki a' maga útján, 's ne pislogjon a' másokra sem irigyen, ha van mit irigyleni, sem oktatgatva, ha van mit oktatni, 's nyugta lesz és öröme.”⁶¹

Kijelentését alátámasztja az is, hogy ő még 67 évesen is készen állt életvitelének gyökeres megváltoztatására. Mindketten megélték és szemtanúi voltak az 1820-as évek közepétől annak az intézményrendszer teremtetten írói életmódváltásnak, ami noha társadalmi és vagyoni helyzettől függően nem analogikusan következett be, mégis új utat nyitott az íróvilág számára. Az irodalmi élet szervezésében otthonosan mozgó Kazinczy gazdálkodói szerepkörének feladását fontolgatta, és arra kérte Dessewffy Józsefet, hogy

„[...] légy rajta hogy a' Titoknokság enyém lehessen; 's ez mind foglalatossága, mind gazdagabb fizetése miatt, mire szükségem van. [...] Ha ezen szép fizetés mellé fát és gyertyát kaphatnék, és – ha szabad volna *nagyot* is kívánnom – kocsit és két lovat: úgy *Persarum vigerem rege beatior.*”⁶²

1826-ban Kazinczyt megérintette az a könnyű szédület, amely az akadémia titoknoki posztjával és a Pestre költözéssel együtt járt volna: az *új világ*.

⁶¹ Kazinczy Ferenc Bárczay Ferencnek, Érsemlyén, 1805. márc. 15. = *KazLev*, XXIII, 5704. levél, 87.

⁶² Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1826. márc. 31. = *KazLev*, XIX, 4613. levél, 579.

Kazinczy esete a szászokkal

Kazinczy Ferenc erdélyi útjának mozgatórugóiról többször nyilatkozott már a szakirodalom,¹ arról szintén születtek tanulmányok, hogy Kazinczy, illetve erdélyi levelezőtársai hogyan hozzák létre azt a szövegkomplexumot, amit ma *Erdélyi levelek* címen ismerünk vagy ismerni vélünk.² Tanulmányomban nem egy átfogó tematikát tárgyalok, hanem az *Erdélyi levelek* egyetlen, jól körülhatárolható részével, a szászokról írottakkal foglalkozom. Véleményem szerint ez az irodalmi polémia is kiváltó, bár a Kazinczy életműben valóban jelentéktelennek tűnő rész több szempontból is érdekes. A rövid szövegből, valamint annak szűkebb kontextusából Kazinczy politikai besorolásának problematikussága újra nyilvánvalóvá válik. A szöveg, valamint szűkebb kontextusa vázolásával nem az a célom, hogy Kazinczy politikai elképzeléseinek gyakran ellentmondásos mivoltát feloldjam, dolgozatom csupán előtanulmányként szolgálhat egy későbbi, átfogó szintézis számára.

A *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamának nyolcadik kötetében jelenik meg Kazinczynak az erdélyi szászokról írt szövege *Az Erdélyi Szászok – Gubernátor Bárá Bruckenthal Sámuelnek Bibliothecája* címmel.³ Hasonlóan a többi szövegrészhez, ez is módosul majd a későbbiek folyamán, az elemzés tárgyának elsősorban ezt a folyóiratbeli variánst tekintem, hiszen a reakciók erre a változatra születtek. Kazinczy szászábrázolása némileg meglepő. A korabeli románokról írva gyakorlatilag a már ismert sematikus ábrázolás eszközeit ismétli meg: szegény, babonás, rettegő, műveletlen, vad nép, mellyel szinte lehetetlen emberi nyelven szólni. Erdélyi levelezőtársai hatására ezt a képet finomítani fogja, az elemzés szempontjából nem mellesleg ennek a miértje. A szászok megjelenítése azonban teljesen szokatlan a korban.⁴

¹ SZAUDER József, *Veteris vestigia flammae, Kazinczy szerelme* = Sz. J., *Az este és az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., 1970, 347–432., VÁCZY János, *Kazinczy Erdélyi Levelei*, Budapesti Szemle, 1906, 33–62.; SZABÓ Ágnes, *A vaktérkép. Kazinczy Ferenc erdélyi utazása(i)* = „*Et in Arcadia ego*”: *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2006 (Csokonai Könyvtár, 36), 299–318., SZABÓ Ágnes, „*Hah, melly rezzentő pillantat! Előttem fekvék az egész Erdély...*”, Erdélyi Múzeum, szerk. EGYED Emese, BIRÓ Annamária, DEMETER Zsuzsa, KOVÁCS Eszter, Kolozsvár, 2007/3–4, 213–219.

² A kiadások problematikájáról lásd SZABÓ Ágnes, *Az Erdélyi Levelek kánonban* = *Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 109–131.

³ Tudományos Gyűjtemény [a továbbiakban Tud. Gyűjt.], 1818/VIII, 91–112.

⁴ Szabó Ágnes ezt a szövegrészletet, s a körülötte kialakult vitát ugyancsak feldolgozta. Egyrészt Kazinczy tudatos promóciójának tekinti, hogy kijátszotta a nemzetiségi kérdést, másrészt pedig a negatív megjelenítésben a korszak általános szászellenességének lecsapódását látja. SZABÓ Ágnes, *A szászok lázadása – avagy a vérremenő irodalom esete Kazinczynál* = *Leleplezett mellszobor* –

A falusi lakosság bemutatása a románokéval mutat hasonlóságot: vad, kulturálatlan, kapzsi nép. Természetesen elismeri a falvak rendezettségét és szépségét, ám gazdagságukat negatív módon interpretálja: véleménye szerint jólétük csakis annak köszönhető, hogy az adózásban nem veszik ki oly módon a részüket, mint a magyarok. Nyelvük barbár nyelv, származásuk nem tisztázott, általában véve kinézetük is inkább rútnak, mint kellemesnek nevezhető, a diákok nevetséges egyenruhákban járnak, a városi infrastruktúra sem kellőképpen kidolgozott: az utcák sárosak, kórházak nincsenek, a kollégiumi könyvtárak nem vethetők össze a magyar városok hasonló intézményeivel. Ezen a negatív képen az sem igen javít, hogy Szebent, a Bruckenthal-gyűjteményt és a szebeni napokat a már megszokott, az érdemeket és a tudományos életformát elismerő hangnemben festi (megszólalni való azért, persze, itt is akad). Úgy tűnik, mintha Kazinczy ebben az esetben az összes létező sztereotípiát összegyűjtötte volna azzal a céllal, hogy a szászokat a lehető legkritikusabb módon fesse le olvasóinak. Ennek a kiélezett tételnek némiképp ellentmondanak azok a kérdések, amelyeket a negatív bemutatás után fogalmaz meg:

„Ez a könnyen élő nép mivel áll előbb mint az a' nem könnyen élő másik? Az Iskolák itt jobbak e, mint azon Magyar helyeken, a' mellyeket ezekhez hasonlíthatunk? Ez a' nép rettegi e a' babonát? 's félt e minap, hogy el fóg szűllyedni a' világ? általlátja e a' himlőoltás jótétét? Vannak e' kórházai? [...] A' koldusokkal 's ügyefogyottakkal mi történik? A' Mesterségek és Kézi művek itt virágoznak e? [...]. A' negyvenezert vonó Predikátor hordat e' Tudós Újságokat, könyveket? [...] A' Segesvári Bibliothekácska miért nem olly gazdag már, mint a' Kolozsvári 's Vásárhelyi Collégiumoké? 'S a' Szászföld miért nem dicsekedhetik több Typographiával eggy felette rossznál?”⁵

A kérdések irányultsága a felvilágosult utazó pozíciójában tünteti fel Kazinczyt, aki egy nemzet egészen kéri számon a felvilágosodás közjóra való törekvése által megteremtett intézmények (iskolák, kórházak, könyvtárak, nyomdák) létét. Mindemellett arra is rákérdez, hogy a felvilágosult társadalom tipikus magatartásformái, melyek gyakorlatilag ezt a társadalmat létrehozzák és működtetik, jelen vannak-e a szász polgári berendezkedésben. Szabó Ágnes már idézett tanulmányában a feltett kérdéseket tudatos provokációkként kezeli, melyeket Kazinczy azért épít szövegébe, hogy munkája visszhangot váltson ki és eladható legyen. A nyomtatott válasza egy ideig még várnia kell, ám arról hamar értesül levelezőtársaitól, hogy a szöveg Erdélyben elérte az előre csomagolható hatást.⁶ Döbrentei Gábortól pedig, aki szemtanú-

Nyomozások Kazinczy birtokán, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 146–172. Nem zárható ki, hogy útítársai negatívan állították be számára a szászokat, a politikai helyzet sem nevezhető éppen barátságosnak ebben az időszakban, ennek ellenére fenntarthatónak gondolom azt a kijelentést, hogy szövegi mintái nem lehettek Kazinczynak, ilyen fokú negatív ábrázolással nem találkozunk a korban.

⁵ Tud. Gyűjt., 1818/VIII, 98–99.

⁶ Bölöni Farkas Sándor Kazinczynak, (1819. jan. 21) = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1818. ápril 1. – 1819. december 31.*, XVI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1906 [a továbbiakban: *KazLev*, XVI], 280–282.; Döbrentei Gábor Kazinczynak (1819. április 7.) = *Uo.*, 340–346.; Szabó János Kazinczynak, (1820. febr. 27.) = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1820. január 1. – 1821. december 31.*, XVII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1907 [a továbbiakban: *KazLev*, XVII], 93–97.

jává válik a szászok mérhetetlen felháborodásának, már azt is megtudja, hogy szövegére cáfolatot írtak.⁷ Az anonim cáfolat először a *Tudományos Gyűjtemény*ben⁸, majd eredeti német nyelvén⁹ a *Siebenbürgische Provinzialblätter*ben¹⁰ jelenik meg. Bár a két szöveg tartalmilag nem különbözik (a német nyelvű variáns elé beillesztett előszót leszámítva), funkciójuk teljesen eltérő. A *Tudományos Gyűjtemény*-beli változat válaszádnak és egyfajta vindikációnak tekinthető, a német nyelvű pedig inkább Kazinczy vádjairól informálja az erdélyi német nyelvű lakosságot, amely – a szerző véleménye szerint – a nyelvi inkompetencia miatt egyébként nem értesülhetne ezekről.

Kazinczy és barátai egy ideig a cáfolat szerzőjének a széphalmi mester által is nagyra becsült, vele levelezésben álló Johann Seivert szebeni könyvtárost hitték, a szász szakirodalom azonban határozottan állítja, hogy a cáfolat szerzője Martin Schuster, a tübingai egyetemen is megfordult szász lelkész.¹¹ Bárkiről is legyen szó, a korabeli szász tudományosságnak és a tudományos munkák struktúrájának megfelelően válaszol Kazinczy kérdéseire és vádjaira. A „Szász-mentség” szerzője úgy látja, hogy Kazinczy előítéletekkel telten érkezik meg a szász földre, egyes negatív ítéletei megelőzik a személyes tapasztalatot:

„K. Úr még nem hallotta vólt a’ Szász nyelvet, még is már hitte, hogy kietlen hangzásu, ’s most tulajdon hallásával akart az íránt meggyőződni; a’ mit tsak hallomásból tudott. Illyen környűlállásban nem lehetett nehéz, előítéletét igasságnak venni.”¹²

– írja a szász szerző Kazinczy azon megállapítására, hogy a szászok nyelve a kassai „mecczenzőfők”-éhez¹³ hasonló, azaz egy kevert, rontott német nyelv. Ebben a dolgotatban nem lévén célom a szász vitapartner álláspontját és érvelésének helyes, illetőleg helytelen mivoltát taglalni, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a szász olvasók számára az egyik leginkább sérelmezett vád pontosan a nyelv és eredet megkérdőjelezése volt. Kazinczy erre vonatkozó állítása tehát igen érzékenyen érinthette szász olvasóit:

⁷ Döbrentei Gábor Kazinczynak (1820. júl. 28.) = *Uo.*, XVII, 203.

⁸ Kazinczy Úrnak Az Erdélyi Szászokról írt leveleiről; az Erdélyi Szász Nemzet helyesebb betsülésére való toldalék, Tud. Gyűjt., 1821, VI, 102–128, VII, 120–126.

⁹ Kézirata a Kolozsvár Akadémiai Könyvtár gyűjteményében, Ms. C. 510 jelzet alatt.

¹⁰ Ueber Hrn. Kaszinczy’s Schrift: Az Erdélyi Szászok. Ein Beytrag zu einer Würdigung der Sächsischen Nation in Siebenbürgen, Siebenbürgische Provinzialblätter, Fünfter Band, 1824, Zweites Heft, 117–173.

¹¹ Adolf Schullerus határozottan őt tartja szerzőnek, forrásként pedig Trausch írólexikonára hivatkozik. Furcsa módon azonban Trausch a Martin Schusterről szóló szócikkben nem említi ezt a munkáját. Johann Seivert szócikkében viszont utal a Provinzialblätterben megjelent szövegre és itt nevezi szerzőjének Schustert. Joseph TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, I–III. Band, Kronstadt, 1871, 294.

¹² Tud. Gyűjt., 1821, VI, 105.

¹³ Mecenzéf, Metzenseifen, Medzev, város Kassa mellett. Kazinczy idejében túlnyomórészt szepességi németek lakták. Kazinczy véleménye szerint nyelvük igencsak keveredett a szlovákkal, nem német nyelvjárást, hanem egy rontott német nyelvet beszélnek.

„A’ fél Magyar, fél Német, fél Török ’s sem nem Török, sem nem Német, sem nem Magyar különös érzéseket támaszta bennem.”¹⁴

A szász szerző pontonként cáfolja Kazinczy állításait, történeti és jogtörténeti érvekkel bizonyítja a szász nemzet német mivoltát és erdélyi státusát, majd pedig kérdéseire is konkrét válaszokat ad. Sem retorikailag, sem pedig az érvkészletek használatában nem hoz újat a szöveg az 1790-es évek szász röpiratirodalmához képest, mely röpiratok a megszüntetett szász privilégiumok legitimitását bizonyították.¹⁵ Ezek végkicsengése, hasonlóan a Kazinczy megcáfolására írott szöveg mondanivalójához az alábbiakban foglalható össze:

„Die Siebenbürger Sachsen sind Deutsche. Ihre Sprache, Sitte und Gebräuche lassen daran nicht zweifeln. Sie selbst heißen sich in der gemeinen Volkssprache Deutsche, ihre Sprache, die deutsche Sprache, und ihre Kleidung, die deutsche Kleidung.”¹⁶

Valójában az az érdekes, hogy a két szöveg megjelenésének ideje között eltelt mintegy 30 esztendő, és a valóban kiterjedtnek tekinthető német nyelvű röpirat-irodalom ellenére azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar értelmiség vagy nem ismerte, vagy pedig nem ismerte el a szászok álláspontját, s továbbra is az 1790-es évek egyneműsítési törekvéseinek szolgálatába állította szövegeit.

Annak ellenére, hogy Kazinczy hajlandó volt módosítani az *Erdélyi levelek* számátalan állítását, ebben az esetben nem kíván korrekciókat végrehajtani, pedig a cáfolat olvasása előtt elméletileg hajlandó lett volna erre:

„Csendes vérrel várom a Szász feddést, és ha igaza lesz, kevélykedni fogok vétkem megismerésével. Több ez a szép érzés mint a csalhatatlanság, mely halandónak úgy sem osztályrésze.”¹⁷

Hogy bizonyos kitételeket elhagy (pl. a „Mely medvefaj!” felkiáltást, vagy annak vádját, hogy a szászok körében erőszakkal kell katonákat fogni) az nem a cáfolatnak, hanem a Johann Seiverttel és az erdélyi szakértőkkel folytatott levelezésnek köszönhető. Mindezekből az következik, hogy igen tudatosan építette fel munkájának ezt a kis szegmensét és igencsak jelentősnek tartotta. A kérdésem ebből fakadóan tehát az, hogy mi célja lehetett Kazinczynak ezzel a szövegrészlettel, illetve milyen nyílt, illetve rejtett politikai konnotációkat hordoz a szászok ábrázolása. A kérdés azért is jo-

¹⁴ Tud. Gyűjt. 1818, VIII, 92.

¹⁵ BIRÓ Annamária, *1790 körüli szász röpiratok*, Erdélyi Múzeum, 2008/1–2, 64–76.

¹⁶ [Jakob MÜLLER], *Die Siebenbürger Sachsen. Eine Volksschrift, herausgegeben bei Aufhebung der für erloschen erklärten Nation*, gedruckt bei Johann Gottlieb Mühlsteffen, Hermannstadt, 1790, 1., „Az erdélyi szászok németek. Nyelvük, erkölcsük és szokásaik nem hagynak kételyt efelől. Ők maguk is németnek nevezik magukat a mindennapi beszédben, nyelvük a német nyelv, viseletük német viselet.”

¹⁷ Kazinczy Döbrentéinek (1821. január 21.) = *KazLev*, XVII, 376.

gos, mert Kazinczy többször is bevallja, hogy az *Erdélyi levelek* politikai álláspontját is tükrözni fogják:

„S belé szövöm a Munkába Religiói, Philosophiai, Aesthetikai, Philologiai, sőt még Politikai gondolkodásomat is, úgy legalább, hogy a kinek a hallásra füle van, érthesse.”¹⁸

A magyarországitól eltérő erdélyi alkotmányt Kazinczy által csupán hiányosan ismeri, ám a különbözőségeket érzékeli. A széphalmi mester általános politikai gondolkodásának részletes elemzéséhez elkerülhetetlen megvizsgálni azokat a társadalmi stratégiákat is, amelyeket az erdélyi szászoknak kínál.

Nem tagadható, hogy a szöveg felütése azt sugallja, hogy Kazinczy előítéletekkel telten érkezik a szász földre, bemutatásának célja pedig az, hogy olvasóival is elhitesse a negatív jellemvonásokat. Ha azonban kiterjedt levelezését abból a szempontból vizsgáljuk, hogy abban milyen mértékben jelenik meg a szászokról való tudás, azt kell megállapítanunk, hogy ez a kérdéskör egyáltalán nem tematizálódik, a szászokról az erdélyi látogatás előtt nem esik szó. Könyvkatalógusának átböngészése sem hoz ettől jelentősen eltérő eredményeket: néhány Erdély történetére vonatkozó munka jelen van benne, ám a szászok által megjelentetett röpiratok és alkotmányvédő írások teljes mértékben hiányoznak.¹⁹ Nehéz tehát elfogadni, hogy a szöveg retorikáját az előzetes tudás és az abból fakadó negatív viszonyulás alakítaná. (Természetesen az nem zárható ki, hogy útítársai és az erdélyi magyarok álláspontját tükrözi a szöveg, ám ennek bizonyítása teljességgel lehetetlen.) Kazinczyt sokkal tudatosabb gondolkodónak és alkotónak tartjuk annál, hogy elhiggyük, valóban a nyelv kietlen hangzása, az arcok rútsága és az emberek szótlansága váltotta ki benne a rosszallást. Különösen, hogy levelezésében többször is hangoztatja az előítéletek káros mivoltát, Musiczky Luczián szerb költőnek írott levelében pedig mintha az *Erdélyi levelekben* konstruálódó önmagának homlokegyenest ellentmondó Kazinczyra bukkannánk:

„Vedd berekesztésül vallásomat: Az igazság minden nemzettel, minden felekezettel közös, s a jók s bölcsek fellelik egymást különböző feleken is. Jaj annak a nyomorultnak, kinek szemei felakadnak a ruhán és a hangzaton!”²⁰

A szöveg megszerkesztettsége arra utal tehát, hogy a személyes tapasztalatot megelőző negatív viszonyulásmód alakítja a narratívát, ezt azonban úgy módosítanám, hogy a szöveg politikai mondanivalója miatt van szükség erre a taktikára, az

¹⁸ Kazinczy Kis Jánosnak (1817. febr. 22.) = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1817. január 1. – 1818. márczius 31.*, XV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1905 [a továbbiakban: *KazLev*, XV], 72.

¹⁹ *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*, szerk., bev. Kiss Endre József, Sárospatak, 2006 (Acta Patakina, XIX.)

²⁰ Kazinczy Musiczky Lucziánnak (1812. február 5.) = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899 [a továbbiakban: *KazLev*, IX], 276–277.

ábrázolás módja csupán instrumentális szerepet tölt be egy indirekt politikai álláspont megfogalmazásában.

Az 1910-es években Adolf Schullerus foglalkozik Kazinczy szövegével, a számára helyes értelmezéshez pedig elengedhetetlennek tartja, hogy részleteiben közölje és elemzésében kitüntetett helyen szerepeltesse a Kazinczy–Seivert levelezést is.²¹ Schullerus véleménye szerint Kazinczy tudatosan szerkesztette szövegét, a szász cáfoló pedig azért nem érte el a megfelelő hatást, mivel nem vette észre Kazinczy lényegi problémáját, csakis konkrét kérdéseire felelt. Szerinte az ellenséges hangnem Kazinczy nacionalizmusából származott, azaz azért ábrázolta a szászokat oly negatívan, mert azok nem akartak magyarrá válni. Elemzése nem mentes a túlzásoktól, végső következtetése ugyanis az, hogy Kazinczy előkészítője a Deák Ferenc-i nemzetiségi törvénynek, annak közismert bevezetőjének:

„Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

Nem érdektelen ebből a szemszögből megvizsgálni Kazinczy megjelentetett textusát, valamint annak közvetlen kontextusát, a háttérben zajló levelezést. Kazinczy politikai besorolása nem csupán a Kazinczy-filológia megoldatlan kérdése, hanem a történeti és politikatörténeti kutatások problémája is. Miután Csetri Lajos megkérdőjelezte, a későbbi kutatás pedig teljesen kiirtotta a rendi nacionalizmus, feudális nacionalizmus Szekfű Gyulára, illetve Kosáry Domokosra visszavezethető fogalmát, nem maradt általánosan leíró terminusunk ezen korszak időnként egymásnak ellentmondó politikai magatartásformáira. Miskolczy Ambrus, Kazinczy Ferenc politikai képének megrajzolásakor a monarchikus republikanizmus fogalmával kívánja megragadni a különböző irányultságú megszólalásokat, ám elemzésében inkább a jakobinus-reformkori folyamatosság bizonyítására, mintsem Kazinczy sorainak szoros olvasatára koncentrált.²²

E kis, az életmű szempontjából marginális részlettel sem kívánjuk megoldani a problémát, de az egyes mélyfúrások hozzásegíthetnek az általános kép megrajzolásához.

A *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent szövegben nem találunk olyan explicit kijelentéseket, melyek arra vonatkoznának, hogy Kazinczy a szászokat nyelvileg magyarrá akarná változtatni. Gyakran emleget viszont követendő példákat, melyekből az olvasó joggal vonhatja le azt a következtetést, miszerint azzal nincs megelégedve, hogy a szászok mintegy különálló polgári társaságként élnek Erdélyben. Egyrészt az ír–angol párhuzamot, másrészt pedig az elzászi–francia mintát kínálja a szász nemzet tagjainak: míg az előbbit elítéli azért, hogy az írek angol mivolta csak az adófize-

²¹ Adolf SCHULLERUS, *Kleine Studien zur siebenbürgisch-deutschen Literatur und Geistgeschichte, Franz Kazinczy und die Siebenbürger Sachsen*, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1910, 33–42. A Seivert–Kazinczy levelezést kiadta E. v. TRAUSCHENFELS, *Kronstädter Zeitung*, 1866, Nr. 84, 94, 110, 121.

²² MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc, a politikus*, Kommentár, 2009/4, 32–45.

téskor tematizálódik, a francia példát követendőnek tartja, hiszen „az Alsatiai lakos Francziának tartatik, s magát Francziának tartja.”²³ Az erdélyi magyar társadalomba – véleménye szerint – konfliktusmentesen beolvadó örmények sokkal konkrétabb nemzeti stratégiát kínálhatnak a szászok számára, mint a külföldi példák:

„A nép gyarapodik, mert kereskedést űz, s érdemli szerencsáját, mert a nemzet nyelvét, öltözetét, szokását szereti, s magát a Magyarföldön idegennek nem nézi, idegennek nem nézheti.”²⁴

A Kassa környéki szepességi németekre való utalással pedig Kazinczy egy olyan diskurzusba épül be (talán akaratlanul), mely a szász értelmiségi réteg számára azokat a XVIII. század végi indulatokat támasztotta fel, melyek az August Ludwig Schlözer könyve²⁵ kapcsán kirobbant vitában az erdélyi és a bécsi magyarokat is a szászok ellen fordították. Konkrétan arról van szó, hogy a szepességi származású Johann Christian Engel a Schlözer könyvére írott cáfolatban a szászok nemzeti érzé- seivel szemben a szepességi mintát nevezi valódi patriotizmusnak:

„Zur Widerlegung seines Satzes hätte Hr. S. wieder auf die Clausenburger, oder auch auf Zipser Deutsche blicken sollen, die, ohne ihre Deutschheit und Cultur bey aller Vermischung mit Ungarn, Slaven, etc. aufzugeben, doch meist ungrisch gekleidet gehen, ungrisch sprechen, und bey der ungrischen Nation unter dem Namen felföldi emberek (Oberländer) als ehrliche, fleissige und wohlhabende Leute, ohne lächerlichen Nationalstolz und Anmassung beliebt und geschätzt.”²⁶

Kazinczy tehát egy olyan diskurzus és politikai játszma részesévé válik az *Erdélyi Levelek*ben használt sémákkal, mely a szászok értelmezésében azt jelentette, hogy erőszakkal magyarrá akarják tenni őket. Ezt az olvasatot csak megerősíteni tudják a rájuk vonatkozó, számukra szokatlanak tűnő megállapítások: *német nyelvű magyar*²⁷, magyar–magyar ellenében a szász–magyar megnevezés, gyakorlatilag annak a folyamatnak a szövegi szinten való megindítása, amelyet a szerzőik politikailag is el szeretnének érni.

Nem világos azonban, mit is ért pontosan Kazinczy a magyar kitétel alatt. Természetesen ezt a kérdést többen is vizsgálták már, az általánosító megállapítások mellett azonban talán nem érdektelen megvizsgálni a konkrét beszédhelyzeteket.

²³ Tud. Gyűjt., 1818, VIII, 112.

²⁴ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi Levelek*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., Aigner Lajos, 1880, 138.

²⁵ August Ludwig SCHLÖZER, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Göttingen, 1795–1797.

²⁶ Allgemeine Literaturzeitung, Jena, 1798, 426. „Mondata cáfolatára S. úrnak ismét csak a kolozsvári vagy szepességi németekre kellene pillantania, akik a magyarokkal, szlávokkal stb. való mindenféle keveredés ellenére németiségüket és kultúrájukat nem adták fel, mégis általában magyarosan öltözködnek, magyarul beszélnek, és a magyar nemzet köreiből felföldi emberek megnevezés alatt becsületes, szorgalmas, jómódú embereként szeretik és becsülik őket, akik mindenféle nevetséges nemzeti büszkeség és arcátlanság nélküliek.”

²⁷ Tud. Gyűjt. 1818, VIII, 97–98.

Amennyiben a patriotizmust definiálni kell, Kazinczy korábban is, ennek a szövegnek a kapcsán is, a már megszokott meghatározással él:

„Az én patriotizmusom nem ellenkezik a cosmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását ohajtom, midőn azt, a mennyire tőlem kitelik, elősegíteni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy – más nyelveknek károkkal virágozzék az én nyelvem”

– írja néhány évvel korábban a szerb költőnek²⁸, a Johann Seiverttel folytatott levelezésben pedig elhatárolódik azoktól a vakbuzgó patriótáktól, akik erőszakosan magyarrá akarják tenni az ország lakóit. Pártatlanságát azoknak a szövegrészleteknek a folyamatos ismételtetésével támasztja alá, melyekben a magyar arisztokraták viselkedését marasztalja el a szászokkal szemben (pl. afölött az ifjú fölött ítélkezik, aki nem hajlandó táncolni a szász leánnyal). A kozmopolitizmus azonban nem vonatkoztatható az országon belül élő lakókra, hiszen azoknak kivétel nélkül azonos jogokkal rendelkező polgárokká kell válniuk. Véleménye szerint az *Erdélyi Levelek* szászokra vonatkozó részének is ennek bizonyítása lenne a fő funkciója:

„A Tudományos Gyűjteményben nemsokára a szászok és Szeben felől szóló levelem fog megjelenni, melyről azt hiszem, hogy sem a szász, sem a nem-szász nem lesz megelégedve vele. Ítéletem szerint, a ki a hazában lakik, méltán kívánhatja, hogy polgárnak tartassék: de viszont a haza is kívánhatja, hogy polgárnak tartsa magát.”²⁹

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a haza polgára itt csupán az ország lakóit jelenti, nem pedig egy polgári társadalmi rendet.

A szász levelezőpartner számára ismerősek lehettek Kazinczy elképzelései, hiszen a koncivitás megszüntetése óta, melyet a szászok területi és nemzeti autonómiájuk megszüntetéseként fogtak fel, folyamatosan az egyneműsítéstől tartottak. Ellenállási stratégiájuk része volt a történeti, jog- és alkotmánytörténeti érvelés, illetve annak bizonyítása, hogy a magyar értelmiségiek gondolkodása ellentmondásokkal teli. Seivert tehát arra hívja fel Kazinczy figyelmét, hogy érvelésének, miszerint az elzásziakhoz hasonlóan, akik franciának vallják magukat, a szászoknak magyar öntudattal kellene rendelkezni, logikus továbbgondolása az lenne, hogy mind az erdélyiek, mind pedig a magyarországiak birodalmi öntudattal ausztriaiaknak kellene magukat nevezzék. Ezzel Seivert Kazinczy érvelését az állampatrióták ideológiájához utasítja, melyre Kazinczy nem felel. Talán azért sem, mert ebben az időben buzgó munkatársa az állampatriotizmus Joseph von Hormayr által szerkesztett szócsovének, az *Archiv*nak.³⁰ Kazinczy publikációs stratégiáinak e vonatkozása sincs kellőképpen feltárva, pedig a politikai kép megrajzolásához szükséges lenne megvizsgálni,

²⁸ Kazinczy Musiczky Lucziánnak (1812. február 5.) = *KazLev*, IX, 275–277.

²⁹ Kazinczy Kis Józsefnek (1818. márc. 29.) = *KazLev*, XV, 545–547.

³⁰ Az állampatriotizmusról bővebben lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.

hogyan lesz munkatársa a kezdetekben keményen bírált állampatrióta lapnak.³¹ A szász történetben kénytelen tehát új stratégiát választani. Seivert azon kitételére, hogy amennyiben az államiság határozná meg a nemzeti létet, akkor a lengyeleket is oroszoknak kellene nevezni, Kazinczy alkotmányjogi érveléssel válaszol:

„Der Pohle hält seine Reichstage nicht mit den Russen: die Natio Saxonica hält sie mit den Hungaris und Siculis zugleich. Ich stelle mir die Natio Saxonica vielmehr so vor in Rücksicht auf Siebenbürgen als bey uns die Jasyges, Cumanos, Hajdones, Praedialistas, Archi Episcopales und die Liberas Regiasque Civitates.”³²

A felállított párhuzammal elismeri ugyan a szászok törvényhozó mivoltát, ám tagadja a nációnak azt az értelmezését, mely nem csupán politikai, hanem nemzeti tudatot is hozzárendel. Emiatt a Seiverttel folytatott levelezés meddővé válik. A szász partner hiába érvel az eredet, nyelv, szokás elsődlegességével a nemzeti tudat kialakításában,³³ Kazinczy továbbra is saját patriotizmusát hirdeti, melyet olyannyira elfogulatlannak tart, hogy bátran kijelenti, amennyiben erdélyi lenne, egészen biztosan szász lányt vett volna feleségül, ahogyan protestánsként katolikus nőt vett el. Ezzel azonban talán akarata ellenére szintén egy, az 1790-es években zajló diskurzusba építi szövegét, melyben a szászok világosan elhatárolódnak az egyneműsítési kísérletektől. Michael Lebrecht, erdélyi nemzetkarakterológiai munkát készítő szerzőtől idézek:

„Wenigstens ist der fall, daß ein Ungar eine Sächsin, der Wallach ein ungrisches Frauenzimmer, oder umgekehrt, sich zum Weibe genommen habe, einer von denen, die man billig mit der Erscheinung weißer Raben vergleichen kann. Selbst unter jenen, die wegen gemeinschaftlicher Religion oder Geschäfte mehr Analogie mit einander haben, und die am meisten unter die übrigen untergesteckt sind, als Griechen, Wallachen, Zigeuner u. dergl. sorgt jeder mit außerordentlichen Strenge für die Erhaltung seiner Race.”³⁴

Nem explicit tehát, hogy Kazinczy nemtetszésének tárgya az, hogy a szászok nyelvükben nem kívánnak magyarrá válni, ám véleményem szerint a vázolt példák, különösen az örmény minta követésére való biztatás ezt a tendenciát támasztják alá.

Mindazonáltal nem állíthatjuk azt, hogy ez lett volna az egyetlen célja a negatív ábrázolásnak. Amennyiben a szöveg keletkezését Kazinczy élettörténetének kontex-

³¹ Hormayr magyar munkatársairól írt DERÉKY Pál, *Hormayrs ungarischer Kreis*, Wien, 1980, Doktori disszertáció.

³² Kazinczy Seivert Jánosnak (1818. május 4.) = *KazLev*, XVI, 25.

³³ „Sie äussern den Wunsch, Edler, Guter! der Sachse solle sich für einen Ungarn halten. Aber wie kann er das? da er wohl ein alter Siebenbürger, aber kein Ungar ist. Abkunft, Sprache, Gesetze, Gebrauche und in Siebenbürgen selbst die Religion unterscheiden ihn wesentlich von dem Ungar.” *Korrespondenzblatt*, 38.

³⁴ [Michael LEBRECHT], *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Wien, 1792, 10–11.

tusába helyezzük, azt kell látnunk, hogy ebben az időszakban a rendi berendezkedés problémái újra foglalkoztatni kezdik.

Első látásra semmi köze nem lehet az *Erdélyi Levelek* szászokról szóló részének a szakirodalom által Berzeviczy-vitának ismert szövegkomplexumhoz. Kazinczy 1809-ben írja meg recenzióját Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* című munkájáról. Azonban sem a Leipziger Literaturzeitung, sem pedig a Bécsi Annalen nem jelenteti meg a szöveget, melyet Kazinczy félre is tesz 1817-ig, amikor Hormayr szövegeket kér tőle *Archiv*ja számára. A recenziót nem ő, hanem Rummy Károly György küldi el a lapszerkesztőnek, aki az *Archiv* mellékletében, az *Ungarische Miscellen*ben névtelenül meg is jelenteti, *Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor von Berzeviczy de conditione indoleque rusticorum in Hungaria* címmel.³⁵ Berzeviczy 1818-ban válaszol Kazinczy kritikájára, írásában vitatja a széphalmi mester nemeseket védő álláspontját, és amikor a parasztok sanyargatásáról ír, elvitatja a köznemesi rétegtől a humanitást.³⁶ A vitát megnyitó két textust számtalan más szöveg előzi meg, illetve követi.³⁷ Annak ellenére, hogy némely szerző álláspontja közelít Kazinczyéhoz (Csaplovics például azt állítja, hogy a parasztot fokozatosan kell kiemelni állapotából, Mednyánszky szerint pedig a magyar rendi társadalom meg tudja oldani saját problémáit³⁸), különösen abban a vonatkozásban, hogy a magyar alkotmányt nem szabad megsérteni, mégis úgy érzi, hogy nincs lehetősége tovább vitatkozni ezen a fórumon. 1821-ben, visszaemlékezve az *Archiv*ban őt ért támadásokra, ezt írja Prónay Sándornak:

„Könnyű mind Berzeviczyt megczáfolni, mind Bécsi Secundánsát. De én nem mondhatom-el mind a' mit akarok, ők többet is mondanak néha mint akarnak; és így jobb hallgatni.”³⁹

Úgy érzi tehát, hogy a körülmények nem megfelelőek a rendi társadalomról alkotott képének elhallgatások nélküli bemutatására. Hasonló levélidézetek alapján körvonalazódik egyre inkább az a kép a szakirodalomban, hogy Kazinczy politikai álláspontját nem lehet e vita alapján megnyugtatóan leírni, hiszen leírt mondatai mögé minduntalan a meg nem fogalmazott tézisek is felsorakoznak. Véleményem szerint a Berzeviczy-vita szövegeit össze kellene olvasni a szászokról írott szövegrészlettel, hiszen az 1817–18-as években Kazinczyt elsősorban a jobbágykérdés, illetve a társa-

³⁵ Ungarische Miscellen, 1817, 52–65. A Kazinczy–Berzeviczy vitáról az első feldolgozást Huszti Dénes jelentette meg, azóta többen foglalkoztak a kérdéssel, általában tágabb kontextusba helyezve. HUSZTI Dénes, *Kazinczy és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágykérdésről*, Bp., 1938.

³⁶ BERZEVICZY Gergely, *Antwort auf die Berichtigung meiner Abhandlungen „De conditione et Indole Rusticorum in Hungaria”*, Ungarische Miscellen, 1818, 94–104.

³⁷ [JOHANN MAILÁTH], *Noch ein Wort eines ungarischen Edelmanns über den Zustand der Bauern in Ungarn*, Archiv, 1818, 177–200, [BERZEVICZY Gergely], *Von und für Ungarn*, Archiv, 1817, 162–169, [JOHANN CSAPLOVICS], *Von, aber für Nicht-Ungarn*, Ungarische Miscellen, Bd. I, 103–110, [MEDNYÁNSZKY Alajos], *Der ungarische Bauer*, Ungarische Miscellen, Bd. II, 59–65.

³⁸ Az Archivban névtelenül megjelent szövegek szerzőit beazonosította DERÉKY Pál, *i. m.*, 157–174.

³⁹ Kazinczy B. Prónay Sándornak (1821. június 16.) = *KazLev*, XVII, 473.

dalmi berendezkedés érdekli, az a tény pedig, hogy abban a vitában nyilvánosan nem szólal többé meg, arra a következtetésre (is) vezethet, hogy más szövegekben – jelesül a szászokról írott kritikában – válaszol a rendi társadalmat ért vádakra.

A szász földre való megérkezés leírása után Kazinczy rögtön leszögezi, hogy ennek a nemzetnek más a társadalmi berendezkedése, mint a vármegyei magyaroké.

„Ez a' nép nem ismeri a' Feudumi alkotványt, mint nálunk a' Jász, Kún, és Hajdú. Abból áll minden terhe, hogy adót fizet, katonának megyen mikor – viszik, 's dézmáját Predikátorának adja.”⁴⁰

Kijelentésével egyrészt a polgári berendezkedés mivoltát próbálja igen summásan megragadni, másrészt visszatér a Seivertnek is kifejtett álláspontjához, miszerint a szászokat nem nemzetként kellene kezelni, hanem a magyarországi jászokhoz, kunokhoz és hajdúkhöz hasonlóan, betelepített, különleges jogokkal rendelkező, de a magyar nemzethez tartozó csoportként. Ebben a kontextusban azonban nem a nemzeti kérdések, hanem a társadalmi berendezkedés kap jelentősebb szerepet. Kazinczy eleinte csupán konnotációk nélküli megállapításként kezeli a szász polgári berendezkedést, ám a szöveg előrehaladtával, valamint az azt körülvevő levelezésben egyre gyakrabban hangoztatja, hogy kizárólag a rendi berendezkedés tudja megteremteni azokat a feltételeket, melyek között a kultúra terjedni tud. A szász nemzet azért kapja tehát a legnagyobb kritikát, mert a polgári berendezkedés ellenére kulturálisan elmaradtak. Expliciten nem utal a Berzeviczyvel zajló vitájára, ám azzal, hogy bebizonyítja, a polgári társadalmi rend önmagában nem garancia arra, hogy a kulturális javak elterjedjenek, azt is bizonyítja, hogy a rendi társadalom, minden hibája ellenére Erdélyben is képes volt létrehozni azokat az intézményeket – a vármegyék területén található iskolák, könyvtárak, kórházak – melyek a felvilágosult értékrend szempontjából feltétlenül szükségesek a népművelés elterjedésének elősegítésére. Mind a megjelölt szövegben, mind az azt körülvevő levelekben azt hangoztatja, hogy megfelelő földesúri magatartás esetén a jobbágyoknak, parasztoknak is lehetőségük van művelődni,⁴¹ a saját példája pedig az ideális viszonyulást is meghatározza: Török Sophie a jobbágyok gyerekeit szoptatja, ő maga pedig a sajátjaival együtt tanítja őket.

Kazinczy logikai struktúrája azonban megbicsaklik, s erre többen is felhívják a figyelmét. Amennyiben mondanivalóját abban foglalnánk össze, hogy a rendi társadalom megteremti a népművelés számára ideális körülményeket, a polgári viszont akadályozza azokat, ennek ellentmondó álláspontot képviselnének a románokról írott szövegrészek. Ők ugyanis minden esetben még a szászoknál is negatívabb szín-

⁴⁰ Tud. Gyűjt., 1818, VIII, 95.

⁴¹ Uo., 8. „Nekem úgy tetszik, hogy engem az Ádám őszünk' gyermekei' egyenletlenségeknek hirdetőjévé nem igen szült a' születés 's nem teve igen a' gondolkozás, 's az az egy két embertársam, kit az én házamhelyem' lakosává tett a' sors, érzi hogy alattam lakni 's tőlem függeni nem kín: mindazáltal nem rettegem kérdeni a' Bölcssektől, kik nagyon szeretnék, ha minden egyenlő, az az apró, maradna, ha ez így jobb e a' hogy it látjuk, vagy a' hogy a' dolog az én hazám' boldogabb tájain az olly Földes Úr alatt van, a' ki, ismervén kötelességeit, nem csak Patrónusa, hanem Pater-familiása is a' maga Clientseinek?”

ben jelennek meg: a művelődés teljes hiánya, az emberi léthez szükséges tényezők nemléte jellemzi őket. Ez azonban implicite azt is jelenti, hogy a rendi berendezkedés nem teszi lehetővé taníttatásukat, művelésüket. Többek között gr. Teleki József is felhívja rá Kazinczy figyelmét, hogy ez az állapot nagyrészt földesuraiknak köszönhető:

„Hogy jóllehet az oláh nemzetet a restségtől, gondatlanságtól felmenteni nem lehet, és ezt nagy szint neveletlenségnek, bárdolatlanságnak tulajdoníthatni; annak mindazáltal politikai helyhezvetése, a parasztok tartozásaiknak és jussaiknak határozatlansága, a jobbágy és földes Úr egymáshoz való relációinak bizonytalan volta, mely Erdélyben a jobbágyot a földes úr szabad kényének tette ki és csupán az Urbárium behozatala által, de a törvényes úton, orvosoltathatik; ebben igen és el nem mellőzhető befolyással vagyon.”⁴²

A hasonló levélbeli közlések következtében Kazinczy többször is módosít a románokról írott részek elítélő hangnemén, az általános szegénységet és műveletlenséget azonban nem tudja elhallgatni. Ezért időnként megalapozatlan, szentenciaszerű kijelentésekre kényszerítik a logikai ellentmondások:

„Az erdélyi robotázás felől nincs tiszta ismeretem; de ez a nagy szegénység nem a bánás következése.”⁴³

Összefoglalva az állapítható meg, hogy Kazinczy elsősorban a társadalmi berendezkedést kívánta volna megváltoztatni. Amennyiben a szászok a magyarokhoz hasonlóan vármegyei rendszerben élnének, könnyebbé válna a kulturális javak elterjesztése – olvashatjuk ki a szövegből. Ebből a szempontból csupán sajnálni lehet, hogy a székelyek berendezkedésének leírása teljes mértékben kimaradt az *Erdélyi Levelekből*. Nem tér ki arra a kérdésre sem, hogy alkotmányrendileg hogyan képzelné el a változásokat. A Berzeviczy Gergellyel zajló vitában Kazinczy azt az álláspontot képviseli, hogy a parasztok helyzetén reformok bevezetésével segíteni lehet ugyan, ám a magyar alkotmányt semmiképpen sem lenne szabad módosítani. Ezzel szemben a szász polgári berendezkedés megváltoztatása alkotmánymódosítással is járna, ez a tény azonban nem problematizálódik szövegében. Az elhallgatott problémás részeket Kazinczy azzal magyarázza, hogy a kérdéskör belső erdélyi ügynek tekinthető, melyet csak az ott élők, illetve az oda utazók érthetnek meg.⁴⁴

⁴² Gr. Teleki József Kazinczynak (1820. február 21.) = *KazLev*, XVII, 81.

⁴³ Tud. Gyűjt., 1818, VIII, 99.

⁴⁴ Kazinczy Döbrentének (1821. január 21.) = *KazLev*, XVII, 377. „Nemzetem-szeretete hevesse tett azok ellen a kik a Magyarat korholgatják, a mit csak Erdélyben lakó s Erdélyben járt ember tudhat, noha az Ansichten von Siebenbürgen Írója mondja; s ez az én hibám, mert hevessegre nincs szükség. De én nem szégyenlem hogy Nemzetem szeretete velem többet tétet mint szükség. Nemzeti gyűlölséget nem tanítottam, sőt azért meg is csapolám a tánczolni nem akarót, s azt mondom a Magyar Olvasónak, hogy a Szászt tekintse Magyarának, mert az; a Szásznak pedig, hogy magát tekintse Magyarának.”

Mit értenek meg azonban az erdélyi levelezőtársak? Döbrentei Gábor az ellen tiltakozik, hogy Kazinczy műveletleneknek nevezi a szászokat. Haller János véleményét is tolmácsolja, amikor cáfolja a tudományos élet hiányának tézisé, sőt arra is figyelmeztet, hogy még az utóbbi időkben is sokkal több érdemük lehet a tudományok terjesztésében, mint a magyaroknak.⁴⁵ Ő azt szeretné, ha a medvefaj kitélt hagyná el, illetve kevésbé fukarnak ábrázolná őket, hiszen ezek válthatják ki a legnagyobb indulatokat.

A szászok válaszából azt látjuk, hogy ők maguk sem értették a szöveg implicit mondanivalóját, hiszen csupán pontról pontra válaszolnak a vádakra, de azt nem tematizálják, hogy nyelvi vagy közigazgatásilag hasonlítaniuk kellene a magyarokhoz. Egyedül Johann Seivert érzékeli ezt a szándékolságot, ám ő maga a Kazinczyval folytatott levelezés következtében figyel fel erre, nem pedig magából a szövegből vonja le a következtetéseket. Kérdéses tehát, hogy Kazinczy elérte-e célját az *Erdélyi Levelek* szászokról írott részével? Talán ő maga is érzékelte, hogy mondanivalója nem volt eléggé konkrét, s a tematikát lezárni akarván Döbrenteinek elmélkedik arról, hogy mennyire lehet hatásos a konkrét üzenetet elrejtő próbaló szövegalkotási stratégia. Az idézetből az derült ki, hogy explicitebben kellene fogalmazni, ám a témára többé nem tér vissza:

„Engedj szabad fercsengést s Horátzi pajkosságú fercsengést lelkemnek: – Locum tenentialis Consil. Darvas Ferencz Urnak testvére József egy tanácsot adott valakinek, melly köz beszéddé vált. – Ne mondd senkinek, monda, hogy nagy kurva volt az anyja, mert megharagszik érte; mondd, hogy ismerted; hogy szép asszony volt, nyájas, víg; hogy az egész világ imádtá; sok ember majd elvesztette érte az eszét – s egyet mondál vele, s ő még örömmel fogja hallgatni a bántást. Az Euphemismus derék dolog, a maga helyén: de Doctor Luther Márton azt mondá a Bibliának egy helyét fordítván: Den Narren muss man mit Kolben lausen, az az, a bolondot doronggal kell kitévezni. S Dr. Luthernek igaza van.”⁴⁶

⁴⁵ Döbrentei Gábor Kazinczynak (1819. április 7.) = *KazLev*, XVI, 341.; Döbrentei Gábor Kazinczynak (1820. december 15.) = *KazLev*, XVII, 309.

⁴⁶ Kazinczy Döbrenteinek (1821. január 21.) = *KazLev*, XVII, 377.

TAPODI ZSUZSA

Kulturális és nemzeteszemény XIX. század eleji szövegekben

Kazinczy Ferenc Erdélyi levelek, Dinicu Golescu Utazásaim leírása

Kazinczy Ferenc, többszöri meghívásnak eleget téve, 1816 júniusa és szeptembere között tett körutat a történelmi Erdélyben Eugénia nevű leányával, hogy az írókkal találkozhasson, s a régió nevezetes látnivalóit megcsodálja. Úti leveleinek gyűjteményét Széphalomba visszatérve, több mint tízszeri átdolgozás után 1824-re állította össze, ám az *Erdélyi levelek* csak halála után, 1831-ben láttak napvilágot.

Dinicu Golescu (1777–1830) felvilágosult munténiai bojár 1824 és 1826 között Erdély és Pest-Buda érintésével a Habsburg Birodalom, Svájc, Olasz- és Németország különböző vidékeit látogatta meg. Külföldi tapasztalataira alapozva irodalmi társaság, önálló folyóirat (*Curierul Românesc*, 1829) indításán, iskolák széles hálózatának létrehozásán munkálkodott. Útinaplója románul *Însemnările călătoriei mele* (*Utazásaim leírása*) címmel 1826-ban jelent meg Budán, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdában.

Bár egymásnak hírért sem hallották, mégis meglehetősen sok párhuzam fedezhető fel Kazinczy és román literátor társa eszmévilága között. Egy külső szemlélő számára első pillantásra nyilvánvaló lehetett a kulturális eltérés: Kazinczy borotvált arca, pantallója a jozefinista értelmiségit megillető németes hatást kelthetett, míg Golescu hosszú szakállas ábrázata, kaftános, bugyogós viselete egyértelműen keleties. Ám mindketten a klasszikus görög irodalom szerelmesei (Golescu a maga bizánci újröngjével egyenes leszármazottja is az antik kultúrának, olyannyira, hogy útinaplóját először görög nyelven szerkesztette). Mindketten a művelt Nyugat felé kívánták nemzetük művelődését megnyitni (Golescu számára Svájc polgárainak gazdagsága, öntudata és műveltsége volt a minta), s ugyanakkor egy „ősi hagyomány” felélesztésén is munkálkodtak. Az identitásképzésben esetükben is számolni kell a rendi, dinasztikus, etnokulturális és politikai nemzetfogalmakkal.

NEMZETFOGALMAK

A nemzet kategóriája történelmi koronként mást és mást jelent, ezért a róla szóló politikai-filozófiai diszkurzus meglehetősen ellentmondásos. A fogalmak megközelítésekor Debreczeni Attila *Nemzet és identitás a 18. század második felében* című tanulmányának gondolatmenetét követem.¹ A XVIII–XIX. század fordulójára a

¹ DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/5–6, 513–552.

nemzetfogalom rendi felfogása mellett fokozatosan teret nyer a modern, polgári nemzet ideája. A politikai identitást meghatározó közösségszervező elv is módosul. „A modernizálódás egyik alapvető útja a *communitas*-fogalom átalakulásaként írható le: a kiváltságokból fakadó kirekesztő jelleget a *szabadság és a jogok közösségén* alapuló egységképzet váltja fel. Legáltalánosabban azt lehet mondani, hogy a *történeti jogi* érveléssel egy *természetjogi* érvelés szegeződik szembe, amely a szerzett és kialakult jogok rendszerével szemben az ember eredendő, és el nem idegeníthető jogaira hivatkozik. Valójában azonban a kétféle érvrendszer keveredése a jellemző, valamelyik dominanciájával. Ezek a dominanciák határozzák meg a *communitas*-fogalom átalakulásának fő változatait is: a történeti jogi felfogás meghatározó volta mellett *jogkiterjesztő*, a természetjogi mellett pedig *jogkinyilatkoztató* modernizációról beszélhetünk. Az előbbi inkább az angol társadalomfilozófiai gondolkodásra jellemző (még Locke esetében is), míg a második a franciáéra. A magyar változat jellegzetesen jogkiterjesztő jellegű volt már a XVIII. század végén, s az maradt a reformkorban is”² – állapítja meg Debreczeni Attila.

A szerző a vizsgált korszak nemzeteszelméről szóló diszkurzusokat az alábbi csoportokba osztja: történeti-irodalomtörténeti diszkurzus, nemzettipológiák, szociológiai és fenomenológiai jellegű, valamint posztmodern diszkurzusok. A történeti-irodalomtörténeti beszéd képviselői a nemzettudat változását a nemesség és az értelmiség közötti interakciónak tulajdonítják, melynek révén kialakul a nyelvi alapon egységesítő nemzet eszméje.³ A premodern (rendi alapú) és modern (polgári) nemzetfelfogás különféle változatai azonban egymás mellett, egymást átszínezve jelennek meg. A nemzetiség, társadalom és politikai lojalitás igen régi eszméi – mint azt Szűcs Jenő több írásában is kifejti – a XVIII. század vége óta kapcsolódnak össze a modern nemzet fogalmában. Az új minőséget általában két ideáltípusban írják le: az egyik a francia gyökerű államnemzet, melyben az állami keretek – a másik a német fejlődésből ismert kultúrnemzet, melyben főképp a közös kulturális hagyományok az azonosságtudat szervezői. „A modern nacionalizmus genetikusan és tipológiailag két ágra oszlik. Egyrészt aszerint, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század első felében a nemzet koncepciója már korábban kialakult – többé vagy kevésbé etnikai-nyelvi, de mindenesetre már a kései feudalizmus idején állami-politikai egységgé formálódó – területiális keretből nő-e ki, vagy pedig ilyen egység hiányában a nyelvi, kulturális-tradicionális faktorokban fedezi fel az egységet, a nemzeti csoport-összetartozás posztulátumait.”⁴

Az elsősorban angolszász eredetű, szociológiai diszkurzus képviselői szerint a nemzet nem öröktől fogva létező valami, hanem az ipari társadalom terméke, melynek létrehozásában az értelmiségi elitnek van döntő szerepe. A „képzelt közösségek” (Benedict Anderson-i) szervező elve az emlékezet narratív folytonosságában érhető tetten.

² *Uo.*, 524.

³ Lásd Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 156.

⁴ Szűcs Jenő, *A magyar szellemi történet nemzet-koncepciójának tipológiájához* = Sz. J., *Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1974 (Társadalomtudományi könyvtár), 285.

A fenomenológiai jellegű diszkurzusok a vizsgálat középpontjába a kollektív tudatot állítják. S. Varga Pál⁵ a nemzet fogalmának XIX. századi variánsai között elkülöníti az államközösségi, hagyományközösségi, eredetközösségi és osztályközösségi szemléletet. Az elsőben a fő közösségképző mozzanat az intézményhez tartozás, a másodikban és harmadikban a kulturális-nyelvi tényező, az utolsóban a történelmi jogok folytonossága. Ezek a típusok azonban sohasem jelennek meg tiszta formájukban.

A multikulturalizmus posztmodern diszkurzusa a másság és idegenség fogalmával kapcsolódik a nemzettudat kérdésköréhez. A narrativitás posztmodernben gyakorolt vizsgálata pedig ugyancsak elősegítheti a kollektív identitásképzés mechanizmusainak tanulmányozását.

AZ ÚTLEÍRÁSOK NEMZETSZEMLÉLETE

Kazinczy nem a primer élményeit adta közre az *Erdélyi levelek*ben, hanem Aran-kával, Döbrentével, gróf Teleki Lászlóval és másokkal átnézte feljegyzéseit, s a cenzor tanácsait is figyelembe vette. „Az idegen segéd rajta javított, de rontott is [...] Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek s elsőbb dolgozásaimat elégettem” – írja az *Előbeszéd*ben.⁶ Az erdélyiekkel folytatott hosszú levelezés során tovább erősödött az értelmiségiek összetartástudata. A politikai patriotizmus speciális esete a XVIII. század második felében fellépő *tudós hazafiság*. „A műveltség és az irodalom kontextusában a közösség identitástudatát a *tudós hazafiság* beszédmódja építi fel, önmagával egységesen”⁷ – állapítja meg Debreczeni Attila. A tulajdonképpeni útirajzot Kazinczy tehát egy, az implicit olvasó elvárásait figyelembe vevő, *Előbeszéd*del és egy 35 oldalas, terjedelmes, történeti áttekintést tartalmazó *Bevezetéssel* látta el. „A »tudós Hazafi« nem immanens narratív hang, hanem egyfajta azonosságtudat szimbóluma, s nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződik meg”⁸ – folytatja Debreczeni.

A *Bevezetés* a tételesen felsorolt történelmi munkák mellett az 1823-as *Tiszti Kalendárium* adataira alapoz. Ez a forrás felerősíti a rendi identitás diszkurzusát, amennyiben, bár útja során sok románt és cigányt is látott-hallott, ezeket a lakosokat Kazinczy nem tekinti Erdély polgárainak:

„Erdélyt három nemzet teszi. A magyarok Árpáddal jöttek Európába 889., a széke-lyek magokat az ide Balamberrel 374. kijött húnok maradékainak hirdetik, a szászokat II. Géza hívta elő 1142-ben Saxoniából és Flandriából.”⁹

⁵ S. VARGA Pál, *A „mi világunk” látóhatára (Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához = In honorem Tamás Attila, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 453–470.*

⁶ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, Kolozsvár, 1944 [a továbbiakban: *Erd. lev.*], 3.

⁷ DEBRECZENI, i. m., 533.

⁸ *Uo.*, 531.

⁹ *Erd. lev.*, 4.

A más nemzetiségű polgárokkal történő találkozás, a rendi küldetéstudat ideológiáját, sztereotípiáit tükrözve, meglehetősen elfogult. A szászok, akik riválisai lehetnek a magyarságnak a nemzetépítés folyamatában, barátságtalannak találtatnak:

„[...] amint a magyarjaimhoz vonzódok, mikor viskójok felé közelítek, úgy érzem magamat visszatolva a szászoktól, mikor az jut eszembe, hogy őket (azaz a falun lakó szászokat, mert a városi szász egyéb), milyeneknek találám. [...] A durcás szász laconicus feleletére méltóztatott, s ámbár szólásom, öltözetem, beretvált ajakam nem mutatá neki, hogy társa nem vagyok, rám sem néze. [...] Így bána velem a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik. [...] Ismét előtaláltam egyet, ezt is megszólítottam, ez sem felelt.”¹⁰

A magyarság letagadhatatlan elmaradottságának megvallásakor kis daccal áll ki a másság védelmében:

„Mily szép volna ily kőből épült, cseréppel fedett házú falukat láthatni mindenfelé a magyar földön, mert dicsőség az igazságnak, ezek a faluk csak mégis szebbek, mint a mi bogárfedelű viskóink. De ha óhajtanám-e mindenütt ilyennek látni Erdélyt, hogy mindenütt ily kőházakat láthassak? Azt az örömet ugyan nem szeretném ily drága áron megvásárlani. Nem rossz az, hogy nem vagyunk mind egyformák, elég, ha hasonlóak vagyunk.”¹¹

A szász főnemességről is fenntartással nyilatkozik. Bruckhental Sámuel könyv- és képgyűjteményéről dicsérő szavai vannak Kazinczynak, ám a báró pályafutásáról és ízléséről is rosszálló megjegyzést olvashatunk a XI. levélben:

„Báró Bruckhental Sámuel, ki Therezia alatt (anélkül, hogy megtette volna azt a lépést, amely nélkül előmenni akkor kevés tudott, egy Bethlenekkel, Bánffiakkal, Telekiekkel, Keményekkel, Hallerekkel gazdag hazában, szinte a gubernátorságig emelkedék fel, Józseftől pedig a Szent István nagykeresztjével tiszteltetett meg! [...] ő a festészethez olyanformán érte, mint Mummius a Korinth kirablásakor.”¹²

Szimpatiára a szászok közül a tudós hazafiak, Seivert János, a levelezőpartner, „egy érettlelkű tudós, és ami nem ér kevesebbet, tiszta ember”¹³, és a könyvtáros, Róth úr számíthat.

A félmeztelen, kolduló cigányokkal történt találkozás Torda környékén újabb antik párhuzam felvázolására teremt lehetőséget:

¹⁰ Erd. lev., X. levél, 134–135.

¹¹ Uo., 132

¹² Erd. lev., XI. levél, 145.

¹³ Uo., 147.

„Mint a spártai atya vivé gyermekét, marhára részegedett Helóta szemléletére, úgy éreztetem én most az enyémmel. [...] mely kínos dolog érző léleknek ezen elaljasodottságban látni az emberiséget, s mely illetlen abban találni örömet, ami másnak fáj!”¹⁴

A polgári szabadság híve a kaszton kívüliek láttán helyeselve említi a cigányok letelepítését, azaz szolgasorba kerülését.

„Erdély 1790-ben gondoskodék az emberiségnek e szánást és utálatot érdemlő szaka felől s meghatározá, hogy az uraságok nekik állandó lakot és földet is adjanak, ők pedig nekik úrdolgozzanak. Így sokan megtelepedének, sokan udvarokban neveltetvén kisdéd koruk óta, udvarcselédeknek használtatnak. Ha a gőg szerecsent kíván cselédnek, miért ne lehetne félszerecsen cselédünk [...]?”¹⁵

A románokkal való találkozás reflektálatlan előítéletet vonz:

„Két kisdéd oláh falu a kövér földön s a Torda szomszédságában, festi a nép lomhaságát. (Nem jó dolog a sok bőjt, papjaik is szeretnék megkevesíteni.)”¹⁶

– írja az V. levélben. Ám hamar felismeri a szolgasors embernyomorító hatását e nemzetiség sorsának alakulásában. A Horea-felkelés magyarirtásának emléke kapcsán már az előítéletek ellen emeli fel a szavát, konkrét pozitív példákkal igazolva a román jobbágyok hűségét magyar uraik iránt.

„Az oláh alatt, ahol én lakom, rabláshoz, gyilkoláshoz szokott népet képzelünk, s ámbár magamat az igen ijedősek közé számlálni nem igen merném, kénytelen vagyok vallomást tenni, elindulásomkor engem is megkörnyékeze a félelem [...]. Most, itt oly bátran járok, mint Bécs és Buda közt. Jók és nem jók mindenhol vannak, s nagy szerencséjére az emberiségnek a magyar, a tót, az oláh végre is ember [...] és Pindárt Thébe szülé s hány gonoszt, hány undokat Athén.”¹⁷

– írja a XIV. levélben. Riasztó – ám iróniával átszőtt – képet fest az elnyomorodott oláhság szokásairól, akik jogok és iskola nélkül nem képesek kilábalni sanyarú helyzetükből:

„Az oláh vad, mert teljes elhagyatásban nevelkedik, s nem lát idegen példát. Vallásos ismeretei abban állnak, hogy a kihirdetett ünnepeket munkátlanságban kell eltölteni s bőjtöt megszegni nagy véték, pedig ő kétszáz és harmincnyolc napot bőjtől esztendő által. Ez maga is segéli romlottságát, mert éhen és henyén csapszéket keres, s koplalását pálinka által enyhítgeti, hol a csompolya dongása mellett megszállja az az emlék, hogy ő római maradék. Ilyenkor kedve jó megbizonyítani, hogy ereiben bajnoki vér lötyög s

¹⁴ Erd. lev., V. levél, 86.

¹⁵ Uo., 87.

¹⁶ Uo., 86.

¹⁷ Erd. lev., XIV. levél, 174.

nem lelvén ellent, kivel megvíhasson, agyba-főbe veri társát, vagy általa agyba-főbe veretik, és mivel a dicsőség nyoszolyáján nem halhata meg, félholtan s egészen részegen, elterül a csapszék előtt.”¹⁸

Az ironikus képet azonban zárójelben együttérzést kifejező kommentár követi:

„(Szegény, szegény nép! És mégis hány nem hiszi, hogy az van jól, ha nem értjük, mit mond az ész!)”¹⁹

Iskola és jó példa nélkül nehéz a szellemi felemelkedés, s az oláh értelmiségiek is szolgálak, akikben a magyar demokraták viselkedése olykor megütközést kelt. Amikor egyik vendéglátója, Sipos Pál, volt pataki professzor, tordosi pap lett, tisztelgő látogatáson megjelent nála a román pópa is, aki

„mint földes urának, meg akará csókolni kezét. A lelkes férfi úgy hitte volt, hogy a pap jobbát csak baráti illetés s megszorítás végett kívánja, s alig kapa időt azt elrántani, s a papot, mint paptársát megcsókolá. A szegény ember majd lerogya ijedtében.”²⁰

A zárójeles felkiáltások, akárcsak a fenti jelenetben szereplő értékelő jelzők a narratori szöveget a jogkiterjesztő politikai diszkurzus beszédmódjába illesztik.

Államközösségi nemzetszemlélet érhető tetten az *Előbeszéd* kezdő mondataiban:

„Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván venni útunkat, valamikor honunkból kimozdulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet nem illik nem ismernünk.”²¹

A „rokon nép” fogalma külön nemzetet feltételez, melynek történelmi múltját ismertetni kell az olvasóval. A *Bevezetésben* a tartomány nevének, címerének leírása után a közigazgatás, a világi és egyházi intézmények bemutatása következik, majd az önálló Erdély és vezetőinek, a híres nemesi családoknak a története. A többes szám első személy a „Királyaink” felsorolásban jelenik meg, a Habsburg-ház geneológiájának ismertetésekor. A dinasztikus nemzetfogalom, az államközösségi elv tehát csupán egy közös birodalom alattvalóinak láttatja az erdélyieket és a magyarországiakat. Ez azonban együtt jelenik meg a hagyomány- és eredetközösség tudatával. A közös magyar múltból a törökellenes harc, a Hunyadi család dicső tetteinek emlékezete idéződik fel. Hunyadi János származásáról egész értekezést épít be Kazinczy a XIX. levélbe. A kenyérmezei csata helyszínén járva a győztes Kinizsi barbár táncáról így emlékezik meg:

¹⁸ *Uo.*, 175.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ *Uo.*, 176.

²¹ *Erd. lev.*, 1.

„Mint mene véghez a hős áldomás az ellenségi testek halmain, tudva van. Még emlegetjük, hogy a derék Kinizsi fogai közé fogá a leszelt kövér törököt, s táncolt vele. Vad tett, de csaknem négyszáz esztendő, s a szent öröm a szenteket is táncra ragadoztathatja.”²²

A gyulafehérvári katedrálist a Hunyadi-szarkofágok miatt valóságos nemzeti panteonnak láttatja. Kolozsvárról így ír a IV. levélben:

„...az a város, melyben a nemzet dísze, Mátyás született. Nagyult előttem a hely az emlék által. Trajánhoz a Róma Caesarjai közt kevés hasonlít a hány Mátyáshoz, a mi és a minden mások királyai közt?”²³

Dominál az *Erdélyi levelek*ben a szabadság és közösség központi fogalmaival operáló republikánus szólam, melyet Takáts József a vizsgált korszak legalapvetőbb politikai beszédmódjának nevez. „A republikánus nyelvhasználat állandó mintája a római köztársasági erényeké, egyik központi vitája az a kérdés, mi az oka a nemzetek nagyságának és hanyatlásának, e vita paradigmátikus elbeszélése pedig Róma bukásának története. Ezen elbeszélés szerint, amint ez Sallustiusnál vagy Liviusnál olvasható, mindenekelőtt a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök elfajulása, a széthúzás [...], az egyéni érdeknek a közérdek fölé helyezése volt a bukás oka.”²⁴

A republikánus diszkurzus egyik kulcsfogalma az elkorcsosulás. A IX. levélben ezt olvashatjuk:

„Itt Búnon, nekünk még élt cancellárius Bethlen Miklós, és nevelője, Apácai Csere János, (az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarabb kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint Thomasius a németeknél, [...]) 1653-ban. S hol maradánk mink a németek mögött e részben, mivel gazdag földünk parlagon hagyott!”²⁵

A nyelv, hagyományok, viselet közös az erdélyi és magyarországi magyaroknál, ám mintha utóbbiak inkább hordoznák a hanyatlás bélyegét.

„Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót, mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem. [...] Bejártam Erdélyt, s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátim igazat jövendöltek: kivéven a szász földet, velem a külföld nyelven senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttei.”

– olvashatjuk a III. levélben.²⁶ Ugyanott így folytatja:

²² Erd. lev., XI. levél, 157.

²³ Erd. lev., IV. levél, 61.

²⁴ TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1998/5–6, 669.

²⁵ Erd. lev., IX. levél, 121.

²⁶ Erd. lev., III. levél, 66.

„S itt a társasági együtt léteknél is valami szívesebb, melegebb van, mint hazánknak korcs tájékin.”²⁷

„Csak vallást kell tennem előtted, hogy Erdélyben két-három helyet álmélkodva hallak, hogy én magyarországi magyar oly jól tudok magyarul, mint ők s ezt egy fiatal tisztviselő nekem komplementként mondotta.”²⁸

Kazinczy arról is beszámol, hogy a gubernátor őt „magyarul öltözött lengyel”-nek nézte. Az V. levélben pedig a magyarországi elidegenedettség állítatlik szembe az erdélyi közvetlenséggel.

Igazi nyelvújítóként tájnyelvi szavakat, kifejezéseket gyűjt, a névadási szokások eltéréseire figyel. A meglátogatott történelmi emlékhelyek nem csupán nemzetiek. A római eredetűre büszke Golescuval ellentétben Kazinczy fontosnak tartja, hogy meglátogassa Várhelyet, a régi Ulpia Traianát, Decebal és Trajánus székhelyét. (XVIII. levél.) A könyv- és műgyűjtés fontosságát hangsúlyozó látogatásoknak (a nagyenyedi kollégium könyvtára, a Battyháneum, a Teleki Téka, a Bruckenthal-gyűjtemény stb.), vagy az építészeti emlékeknek a leírása egy arisztokratikus, kifinomult ízlésű értelmiségi szólamában jelenik meg, amelyben keveredik a kozmopolita liberalizmus a nemzeti értékek védelmével.

Kazinczyt a szellemi értékek érdeklik elsősorban, Dinicu Golescu hangja naivabb, ő a műalkotások valóságosságát tartja a legfontosabbnak. „El are sperietura primitivului de tot ce e cu mestesug”²⁹ (a primitív ember félelmével tekint mindenre, ami mível) – állapítja meg róla George Călinescu, ezért a meglátogatott gyűjteményekben a felhalmozott műkincsek anyagi értékét keresi. Bécs kincsei közül például az Arzenál megtekintését tartja kihagyhatatlannak. Az 1824, 1825, 1826-ban tett útjainak erdélyi állomásai részben megegyeznek a Kazinczy által látogatott helyekkel, ám Torda, Kolozsvár, Nagyszeben mindkettőjük számára mást jelent. Golescu útjának célja – legyen az gyógyító kúra vagy fiainak svájci iskolába kísérése – alárendelődik a tapasztalatgyűjtésnek és továbbadásnak.

„Teszem pedig ezt inkább szégyenkezésemben. Mivel hogy az utamba esett könyvtárakban se szeri, se száma azoknak a könyveknek, melyekben az európai írók leírják tapasztalataikat [...]. Nálunk azonban hiába keresnők az efféle könyveket.”³⁰

Azért nézelődik, azért jegyzetel, hogy a látottakat összevesse az otthoni viszonyokkal, és irányt mutathasson a havaselveieknek a közboldogság elérésének útján. A nyugati civilizációs vívmányok bemutatását paratextusként értelmezhető, terjedelmes kitérők szakítják meg, melyekben Széchenyi önostorozó hevületével keresi a haladás külső és belső akadályait. Egy badeni szénégető tisztas gazdagságát látva

²⁷ Uo.

²⁸ Erd. lev., IV. levél, 67.

²⁹ George CĂLINESCU, *Istoria literaturii române*, București, 1983² [első kiadás 1945], 50.

³⁰ Dinicu GOLESCU, *Utazásaim leírása*, ford. BEKE György, Bukarest, 1977, 30.

fogalmazza meg a balkáni korrupciós rendszer kritikáját, s úgy, hogy saját szerepét sem szépíti közben.

„Ó, jól emlékszem én mindezekre, s meg kell gyónnom, hogy nagyon bűnösnek érzem magam. Mivelhogy nemcsak nem háláltam meg a hazának igazán semmivel, hogy táplálta, gazdaggá tette, tisztességben, becsben tartotta szüleimet, nagyszüleimet, minden őst, hanem első tisztviselőmtől egészen a legutolsóig törvénytelen sápot szedtem én is a néptől, melynek mindennapi betevő falatja sincs meg.”³¹

Az útikönyv nyomatókos helyén, a záró passzusban – didaktikus szándékát újra felfedve – megismétli a társadalom fejlődésébe vetett hitét és felvilágosult reformeri programját:

„És mivel a reménység ott lakozik minden ember szívében, míg e föld lakója, reménység tölt el engem is: örömmel reményelem azt, hogy eljön majd az idő, nem mondom, hogy néhány esztendő alatt, midőn hazám, ha nem is fog még mindenben hasonlítani azon nagy városokhoz, amelyeket láttam, de legalább az első lépéseket megteszi azon az úton, mely minden népet a boldogsághoz vezet. Ez az első lépés pedig, miként annyiszor mondtam eddig is: összefogás a közös érdekében.”³²

A republikánus beszédmódra emlékeztető szövegben a hanyatlás okát Golescu is az önzésben, a kapzsiságban látja:

„Íme, testvéreim, ezen egyszerű emberek boldogulását látva, fel kell tárnom előttek, miért tengődik olyan nagy szegénységben és nincstelenségben a mi gyönyörű és gazdag Havaselnék adófizetője, hogy egy idegen számára elképzelhetetlen. Mivelhogy az adópénzzel együtt jár nálunk a büntetés is, hogy az adófizető adja oda azt is, amije nincsen, és annyit, amennyit sose bír megszerezni.”³³

Golescu nemzetkonceptiójában szintén a rendiség és az államközösségi keretek dominálnak. Csak Havaselnét tekinti hazájának, nem történik soha utalás arra (az eredetközösség felismerése ellenére sem), hogy Moldova és Erdély román lakosságával egy nemzethez tartoznának. Amikor az erdélyi szász igazságszolgáltatás intézményeit leírja, egy, a Habsburg Birodalom kötelékébe tartozó, ám lényegében független rendszert látat:

„Ha pediglen a panaszosok nem nyugszanak bele a szász nemzetből alakított magisztrátus döntéseibe, instanciájukkal továbbmennek Nagyszebenbe, és ha ott se nyerének elégtételt, kérelmüket Kolozsvárra viszik, onnan pedig, ha még mindig nincsenek megelégedve, folytatják útjukat Bécsbe, hol a végső szót kimondják.”³⁴

³¹ *Uo.*, 111.

³² *Uo.*, 217.

³³ *Uo.*, 102.

³⁴ *Uo.*, 34.

Saját hazájának az Ottomán Birodalom kereteibe tartozását nem hozza ugyan szóba, ám egy fájdalmas utalást mégis találunk a nyugati nemzetek szolidaritáshiányára. Bécsben, amikor az intézmény működését tanulmányozni kívánó Golescu meg szeretné látogatni a bolondokházát, az orvos visszautasítja arra hivatkozva, hogy a betegek rossz hatással lenne az utazó török viselete.

„Ez pediglen igen rosszulesett nekem, de nem azért, mivelhogy nem láttam a betegeket, hanem fölötte elcsodálkoztam azon, hogy csupán a bolondok nem bírják elviselni a törökök látványát, míg a tudományokban és az emberi igazságok ismeretében bölcs és felvilágosult nemzetek testükkel állják el, első akadályokként, a görög puskaolyók útját.”³⁵

Kazinczyval ellentétben Golescu képe az erdélyi szászokról egyértelműen pozitív: „e nemzet fiai igen szorgalmatosak” – olvashatjuk Brassó és a Barcaság vidékéről. A pozitív képet nemcsak a külső rendezettség és jólét táplálja, hanem elsősorban a mögötte rejlő lényeg: „a nemzetség boldogulására igazságos törvényeik vannak.”³⁶ Golescu álmélkodva látja a köznép iskolázottságát, méltatja a papok műveltségét és népnevelő tevékenységét, s himnikus hangnemben összegez:

„egy ennyire munkaszerető, jól nevelt, kötelességeit ismerő, jogainak teljes tudatában lévő, a boldogulás jó útján haladó nemzet végül is el kell hogy érje azt a célt, amire minden ember törekszik.”³⁷

Az erdélyi magyar főrendek közvetlen barátságosságát Dinicu Golescu is szóvá teszi. Kolozsvári tapasztalatairól ezt írja:

„Ezek a főnemesek igen vendégszerető emberek, gazdagon terített asztalaikhoz szívesen meginvitálnak bárki idegent, kiváltképpen azokat, akik bátran lépnek be házukba, nem nagyon törődnek a sokféle hamis udvariaskodással.”³⁸

Ugyanakkor arra is felfigyel, hogy a magyar köznép szegény, a kereskedelem pang Erdély központjában.

Míg Kazinczyt Tordából az unitárius vallás érdekli, és az erdélyi felekezeti toleranciára csodálkozik rá, Golescu figyelmét ugyanitt a saját nemzeti múltjához kapcsolódó emlék köti le:

„ott ölték meg a dicső emlékezetű uralkodót, Mihai Viteazul vajdát, Ausztriával vívott csatájában.”³⁹

³⁵ *Uo.*, 70.

³⁶ *Uo.*, 34.

³⁷ *Uo.*, 36.

³⁸ *Uo.*, 41.

³⁹ *Uo.*,

Nyugati útján érlelődik meg a havaselvi nagybojárban annak az igénye, hogy nyelv művelő társaságot alapítson, a nemzeti színjátszás ügyét felkarolja,⁴⁰ mivel a nyelvújítás elengedhetetlenségéről saját tapasztalatot szerez:

„Brassóból elindulva, nemzeti nyelvünkön kezdtem feljegyezni a látottakat, de nem sok idő múltán, sőt igen hamar át kellett térnem a görög nyelvre, mivelhogy nagyon gyakran olyan látvány került eléem, melyet nem tudtam megnevezni nemzeti nyelvünkön, mint halastó, szobor, vízesés és mások [...]. Tettem pedig ezt szégyenkezve, mivelhogy mindegyik útítársam a maga nemzeti nyelvén jegyzett.”⁴¹

Ugyanakkor hallgat arról, hogy a postakocsiban ülő moldvai útítárssal milyen nyelven váltottak szót, s arról is, hogy az illető milyen nyelven jegyzetelt. A bánsági románokkal találkozva büszkeséggel vegyes fájdalmat érez. A közös eredet tudata ugyanis még élesebben világítja meg saját honfitársai nyomorát.

„E terület lakói törzsökös románok, kik semmiben sem különböznek tőlünk nyelvükben és viseletükben, hanem egyeknek tartják magukat velünk. Igen jó anyagi körülmények között élnek, a magyar huszárság után a legjobb és legmegbízhatóbb a román katonaság, különösen pedig a lovasság, mely huszárruhát visel, és ezer lejnél is drágább lovai vannak. Ha egy törzsökös román ezt látja, a szíve örül, de el is szomorodik.”⁴²

A közös eredet, a közös viselet és nyelv tényét Golescu esetében is fölülírja tehát az államközösségi és rendi nemzetszemlélet.

Kazinczy és Golescu párhuzamos úti tapasztalatai arról árulkodnak, hogy a szemlélődő értelmiségiek más szerkezetű világból indulnak ki. Mégis, meglepően közösek az általuk megfogalmazott célok: a nyilvánosságteremtés, a kultúra terjesztése, nyelvújítás révén a honi társadalom modernizációja. És közös mindkettőjüknél a nemzetről és identitásról történő gondolkodás összetett, ellentmondásos jellege is.

⁴⁰ A bukaresti színházban csak német előadásokat tartottak, melyet a közönség nagy része nem értett. Lásd: *Uo.*, 143.

⁴¹ *Uo.*, 114.

⁴² *Uo.*, 158.

Kazinczy és Pellico: párhuzamos börtönkrónikák

A Fogságom naplója és a Börtöneim

Ez a komparatistikai tanulmány egy magyar italianista hozzájárulása Kazinczy Ferenc európai formátumának feltérképezéséhez. Kazinczy *Fogságom naplója* és Silvio Pellico *Börtöneim* (*Le mie prigioni*) című könyvének, a magyar és az olasz irodalom leghíresebb börtönkrónikáinak összehasonlítását egész sor szempont, körülmény, „párhuzam és kereszteződés” indokolja.

Az írók azonos korban éltek – Kazinczy 1759 és 1831, Pellico 1789 és 1854 között – és ugyanazon Habsburg Birodalom fennhatósága alatt (Pellico élete legfontosabb szakaszában). Mindketten vezető-szervező szerepet játszottak hazájuk irodalmi életében. Kazinczy „irodalmi diktátor”-ként való emlegetése – kivált az 1811 és 1819 közti nyelvújítási harcok vonatkozásában – egyenesen közhely az irodalomtörténet-írásban.¹ A piemonti, saluzzói („il Saluzzese”) Pellico az olasz romantikus mozgalom vezéralakja volt, mint a rövid életű, de annál jelentősebb milánói Il Conciliatore folyóirat főszerkesztője 1818. szeptember 3. és 1819. október 2. között.²

Mind a ketten „politikai statusfogylok” lettek. Kazinczyt, mint köztudott, a magyar köztársasági mozgalomban, ismertebb nevén a Martinovics-összeesküvésben való részvételéért tartóztatták le Alsóregmecen 1794. december 14-én, és a híres „2387 napos fogság” („hetedfél esztendő”) – budai (1794–1795), brünni (spielbergi, 1795. október. 7. – 1798. június 21.), obroviçi (1796–1799), kufsteini (1799–1800) és munkácsi (1800–1801) raboskodás – után 1801. június 28-án szabadult.³ Pellico a carbonari „vendita” résztvevőjeként került letartóztatásba Milánóban 1820. október 13-án (a „szomorú pénteken”), ezt követően a milánói Santa Margherita várbörtönben, 1821-ben a (főleg Casanova szökése nyomán elhíresült) velencei Ólombörtönben, a Piombiban, végül, legtovább, 1822-től szintén Spielbergben raboskodott: először halálra, majd tizenöt esztendei „kemény börtönre” (carcere duro) ítélték (éjjeli láb-

¹ Lásd például SZERB Antal, *A magyar irodalom története* (1934), Bp., Magvető, 1974, 263.; FÉJA Géza, *A felvilágosodástól a sötétedésig: A magyar irodalom története 1772-től 1867-ig*, Bp., Magyar Élet, 1942, 43.

² Aldo A. MOLA, *Silvio Pellico: Carbonaro, cristiano e profeta della nuova Europa*, Milano, Bompiani, 2005, 69–82.; *Il Conciliatore I–III*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, Le Monnier, 1953–1954; *Il Conciliatore*, a cura di Enrico ODDONE, Treviso, Canova, 1974; MADARÁSZ Imre, *Folyóiratoknak tiszta forrásánál: A kulturális újságírás eredete Itáliában* = MADARÁSZ Imre, „Örök megújulások”: *Születés, újjászületés, feltámadás az olasz irodalomban*, Bp., Hungarovox, 2003, 111–135.

³ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc*, Bp., Franklin-Társulat, 1909, 32–57.; NÉGYESY László, *Kazinczy pályája*, Bp., MTA, 1931, 63–71.; Z. SZABÓ László, *Kazinczy Ferenc*, Bp., Gondolat, Budapest, 1984, 131–158.; KAZINCZY Ferenc *Művei*, szerk. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar remekírók), II, 934–935.

vassal stb.); „császári kegyelemmel” 1830. szeptember 17-én bocsátották szabadon, a Kazinczyénál is jóval hosszabb, mintegy tízévi rabság után.⁴

Kazinczy a *Fogságom naplóját* hosszú évekkel a börtönélmények után, 1828-ban emlékei és feljegyzései („szálló papírszeletek”) alapján írta meg, de nem publikálási célból; mondhatni, „családi használatra” hagyta rá Toldy Ferencre; posztumusz jelent meg: egy részlete 1848-ban (az Országgyűlési Emléknyben), első teljes kiadása azonban (Alszegehy Zsolt gondozásában) csak 1931-ben, azaz több mint száz évvel megírása után.⁵ Pellico ellenben a *Börtöneimet* szinte rögtön kiszabadulását követően („1831 nyaratól”) Torinóban alkotta meg, és „azon melegében”, 1832-ben („augusztus és október vége között”) megjelentette a torinói Bocca könyvkiadónál.⁶

Érdekes, ellentmondásos viszonyítást kínál, hogy mind a magyar, mind az olasz szerző írt egy másik önéletrajzi művet is. Kazinczy a *Pályám emlékezetét* „1816-ban kezdte el írni, befejezni már nem tudta”; először 1828-ban (a *Tudományos Gyűjteményben*), „teljesebb változat”-ban 1880-ban, a „lehető legteljesebb szöveg” közzétételének szándékával 1943-ban látott napvilágot.⁷ Pellico még a harmincas években belekezdett egy *Autobiográfiába*, mely azonban cenzori tilalom miatt nem jelenhetett meg, és meg is semmisült (nem egészen világos, hogy szerzői szándék vagy szerencsétlen tüzeset következtében): megmaradt tizenkét fejezete – a hazatérés utáni és a remekmű megírása körüli évekről – mint „Kiegészítő fejezetek” (Capitoli aggiunti) a *Börtöneim* függelékékként jelent meg 1843-ban, a Latour-féle francia kiadásban, francia nyelven (fordításban, az eredeti olasz változat csak 1932-ben került elő Párizsban, a Bibliothèque Nationale-ban, A. Bédariada jóvoltából).⁸

Ha a két könyvcímert hasonlítjuk össze, azonnal feltűnik, mint közös vonásuk, a személyesség, az alanyiség, az „én” hangsúlyozása, szétválaszthatatlan egységben azal, ami a személyiséget korlátozza és kínozza, a fogsággal, a börtönökkel.

Ami a műfajt illeti, Kazinczy egy meglehetősen újkeletű szépirodalmi „genus”-t választott, a művészi igénnyel megírt napló pár évtizedes múltra tekinthetett vissza Európában (Itáliában a maga nemében az első Vittorio Alfieritől származik, az 1774–1777 közti évekből⁹). Kazinczy fogságnaplója „igazi” napló (benyomását kelti), dátumokkal, helységnevekkel, még magyarázó-illusztráló rajzokat is tartalmaz. A Pellico választotta műfaj, az önéletírás sokkal hosszabb hagyományokkal bírt, kivált Itáliában (elég Benvenuto Cellini reneszánsz kori, XVI. századi hírneves önéletrajzára utalni), legnagyobb és legközvetlenebb irodalmi előzménye azonban – újfent – a piemonti „földi”, Alfieri *Vitája* volt.¹⁰

⁴ MOLA, *i. m.*, 99–134.

⁵ KAZINCZY, *i. m.*, I, 878.

⁶ MOLA, *i. m.*, 139.

⁷ KAZINCZY, *i. m.*, I, 870.

⁸ MOLA, *i. m.*, 173–175, 263–275.; Silvio PELLICO, *Le mie prigioni*, Firenze, La Nuova Italia, 1968, 222–243.

⁹ MADARÁSZ Imre, *Vittorio Alfieri életműve felvilágosodás és Risorgimento, klasszicizmus és romantika között*, Bp., Hungarovox, 2004, 15–31.

¹⁰ MADARÁSZ, *Vittorio Alfieri...*, *i. m.*, 33–60.

Naplóhoz illően Kazinczy – kivált saját „fentebb stílusához” képest – „alacsonyabb”, köznapibb, az előbeszédhez közelebbi stílust használ, esetenként vulgáris szavakkal, fordulatokkal („a marha Németh”, „Laczkovics összeb...ta az ily bírók lelkeiket”, „kövérséggű papnak la”, „b...m a feje lelkét”, „marhaságait elhallgatván” stb.).¹¹ Ügyszintén a „realizmus”, a dokumentarisztikus hitelesség igényét tükrözi a *Fogságom naplójában*, hogy a szereplőket „eredeti nyelven” beszélgeti: a magyar mellett latinul, németül, franciául, szerbül, szlovákul. E „soknyelvűség” miatt nehezebb olvasmány, mint a *Börtöneim*, jóllehet Pellico nyelvezete emelkedettebb, „irodalombb”, választékosabb, körmondatokban, idézetekben, hivatkozásokban, kulturális információkban gazdagabb. Mindkét börtönhistoria bővelkedik párbeszédekben, amelyek fokozzák drámaiságukat.

A *Fogságom naplója* is, a *Börtöneim* is a tanúságtétel szándékával íródott, csak hogy másféle értelemben és másféle módon. Az első az elbeszélő és nemzete életének eseményeit dokumentálja, s noha Szilágyi Márton figyelmeztet, hogy „igencsak óvatosan kezelhető történeti forrásként”¹², sem Kazinczy börtönéveiről, sem a magyar jakobinusok kivégzéséről nem áll rendelkezésünkre megbízhatóbb irodalmi dokumentum. A *Börtöneim* – Mimmo Sterpát idézve – „hitvallás” (atto di fede)¹³, és pedig mindenekelőtt vallási, keresztény értelemben. Bibliai idézettel kezdődik (Jób könyvéből vett mottóval), és valláserkölcsi ars poeticáját már első, bevezető soraiban nyilvánítja:

„Hiúságból írtam-e ez emlékiratokat, csak hogy magamról beszéljek? Óhajtom, hogy ne legyen úgy; és amennyiben az ember ítélhet magáról, azt hiszem, hogy jobb szándékaim voltak: – azon óhaj vezérelt, hogy feltárván szenvedett szerencsétlenségeimet és megvigasztalódásaimat, amelyeket a legnagyobb sorscsapások közepett is elérhetőknél találtam, egy-egy nyomorultat megvigasztaljak; szándékom volt tanúságot tenni arról, hogy hosszas gyötrelmeim között sem találtam az emberiséget oly igazságtalannak, bocsánatra oly méltatlannak és derék egyénekben oly szegénynek, mint amilyennek általában hirdetik; fel akartam hívni a nemes szíveket, hogy nagyon szeressenek és ne gyűlöljenek egy halandót sem, de gyűlöljék engesztelhetetlenül az alacsony tettetést, a gyáva meghunyászkodást, a csalárdságot és minden erkölcsi aljasságot; – újra akartam hangoztatni egy nagyon ismeretes, de vajmi sokszor feledett igazságot: hogy a vallás és a filozófia, mindkettő egyaránt, erélyes akaratot és higgadt ítéletet kíván, és hogy e két föltétel hiányával nincs sem igazság, sem erkölcsi méltóság, nincsenek szilárd életelvek sem.”¹⁴

„Fele útja” táján, a LXVI. fejezetben a szenvedés embernemesítő volta mellett tesz hitet:

¹¹ KAZINCZY, i. m., I, 432, 440, 448, 495.

¹² SZILÁGYI Márton, *A Fogságom naplója mint szöveg és mint forrás*, Korunk, 2008/5, 102.

¹³ PELLICO, *Le mie...*, i. m., 221.

¹⁴ SILVIO PELLICO, *Börtöneim*, ford. Erdélyi Károly, Bp., Franklin-Társulat [1886] (Olcsó könyvtár), 1. Vö. Uő, *Le mie...*, i. m., 1.

„A szerencsétlenség nem alázza meg az embert, ha előbb el nem aljasult, hanem inkább fölemeli; hogyha az Isten szándékaiba be tudánk hatolni, gyakran átlátnók, hogy többször sajnálatraméltóbbak a győzők a legyőzötteknél, a vigadók a szomorkodóknál, a gazdagok a földhözragadt szegényeknél; különösen tekintetreméltó az a bárátság, melyet az Isten-ember a szerencsétlenek iránt tanúsít; dicsekednünk kellene szenvedésünk keresztjével, mert isteni vállak is hordtak keresztet.”¹⁵

Záró sorai pedig a gondviselésíshitet summázzák áldáskérően:

„Oh! elmúlt fájdalmaimért és jelen boldogságomért, valamint mindazért a jóért és rosszért, mi még fönn van tartva számomra, legyen áldva a Gondviselés, melynek az emberek és a dolgok, akarva, nem akarva, csodálatos eszközei, hozzá méltó célokra.”¹⁶

Kazinczy felvilágosult szkepticizmusa¹⁷ távol áll Pellico mélyen megélt katolicizmusától, mely annál inkább rokon Alessandro Manzoni történelmi regénye, *A jegyesek* („a Gondviselés epepeiája”) és Vincenzo Gioberti „neoguelf” értekezése, *Az olaszok erkölcsi és polgári elsőségéről* világnézetével, mely utóbbi művet szerzője éppen Silvio Pellicónak (az „isteni Silviónak”) dedikálta.¹⁸

Tudva, hogy mindkét irodalmár hazafias-politikai okokból szenvedte el a hosszú börtönbüntetést, meglepheti az olvasót, hogy éppen erről, az általuk elbeszélт szenvedéstörténet okairól, politikai tevékenységükről nem szólnak: a *Fogságom naplója* és a *Börtöneim* egyaránt apolitikus művek. Noha mindkettőnek a cselekménye a szerző-elbeszélő-főszereplő letartóztatásával kezdődik, ennek miéртjéről – részben bizonyosan a cenzortilalmak miatt – hallgatnak. A *Fogságom naplója* kihallgatási („kérdőre vonatattási”) jeleneteiből még kiderül valami (kevés) az őrizetbevétel indítékairól¹⁹ (szemben a *Pályám emlékezetével*, mely a börtönesztendőket külhoni utazásnak állítja be); ám Pellicónál az I. fejezet első bekezdése az alábbi furcsa hasonlat indokolja a „műegész” politikamentességét:

„1820. október 13., pénteki napon fogtak el engem Milánóban és Santa-Margheritába vittek. Délután három óra volt. Ezen és a következő napokon hosszas vallatás alá fogtak. De erről nem szólok. Úgy teszek a politikával, mint egy szerelmes, kivel szépe rosszul bánt s ki azért komolyan elhatározta, hogy magára hagyja: én is mellőzöm a politikát és másról beszélek.”²⁰

¹⁵ PELLICO, *Börtöneim*, i. m., 123–124. Vö. Uő, *Le mie...*, i. m., 151–152.

¹⁶ PELLICO, *Börtöneim*, i. m., 82. Vö. Uő, *Le mie...*, i. m., 221.

¹⁷ MADARÁSZ Imre, *Ateizmus és felvilágosodás: Kazinczy Ferenc A vallástalan című verstőredéke* = MADARÁSZ Imre, *Századok, könyvek, lapok: Magyar és világirodalmi tanulmányok*, Bp., Hungarovox Kiadó, 1999, 38–41.

¹⁸ VINCENZO GIOBERTI, *Del primato morale e civile degli Italiani*, Milano, Fratelli Bocca, 1938, I, 1, 3. MADARÁSZ Imre, *Elsőség vagy megújítás?: Gioberti hazatérése Rómából Torinóba* = M. I., „Kik hallgatjátok szerteszórt dalokban...”: *Olasz klasszikusok – mai olvasók*, Bp., Hungarovox, 1999, 57–62.; MADARÁSZ Imre, *Manzoni*, Bp., Rovó-kiadványok, 1991, 63–68.

¹⁹ KAZINCZY, i. m., I, 427–439.

²⁰ PELLICO, *Börtöneim*, i. m., 1–2.; Vö.: Uő, *Le mie...*, i. m., 2.

Nemcsak a politikai szenvedély, de mindenfajta gyűlölet és bosszúvágy idegen a két börtönkrónikástól. Fogságba vetőiket és fogvatartóikat, kihallgatóikat, bíráikat, börtönőreiket sem átkozzák, karikírozzák, sőt humanista szemük bennük is az embert, a felebarátot, az érző lényt fürkészi. A XX. századi totalitarizmusok brutális embertelenségéhez képest meglepően szívélyesnek tűnik, hogy Kazinczyt Novák kapitány „megkövette, hogy a láncot lábára kénytelen tétetni”, „pronotar. Mikos László” a foglyot „Domine Preillustris”-ként, „consil. Bay Ferenc” „édes öcsémuram”-ként, „vicepalat. Berzeviczy András „Domine spectabilis frater”-ként szólítja meg.²¹ A „két szürke köpönyegű katoná”-t, aki azt a helyet őrizte, ahol „magyarok kínzatnak” Kazinczy „Pajtás!”-nak szólítja, hozzátéve egyikükről: „Tót vala a legény; de azt is hazám nevelte.”²²

Pellico keresztény-humanista emberszeretetének legemlékezetesebb teremtménye Schiller, a svájci eredetű, „pór szülőktől származó” börtönőr-káplán, akiből saját szavai szerint – „a sors gúnyt űzött, midőn egy nagy férfiúnak nevét adta neki”, ráadásul a szabadság költőjének nevét. Az LVIII. fejezetben Schiller visszautasítja a „jó ember” megszólítást, mondván zordul: „Nem vagyok jó ember.” A következő fejezetben már ilyen beszélgetés zajlik le Pellico és közte:

„– Kedves Schillerem – mondám, megszorítva kezét –, hiába tagadja, tudom, látom, hogy ön jó ember, s ha már ilyen nyomorúságra jutottam, hálát adok Istennek, hogy önt adta örömmül.

Meghallgatta szavaimat, fejét rázta s aztán megdörzsölte homlokát, mint akinek alkalmatlan gondolatai vannak, s így szólt:

– Én rossz vagyok, uram; esküt tetettek velem, melyet sohasem fogok megtörni. Minden fogollyal születésére való tekintet és elnézés nélkül kell bánnom, semmi visszaélést sem szabad megengednem s különösen az állami foglyokra kell vigyáznom. A császár tudja, mit csinál; én engedelmeskedni tartozom neki.

– Ön derék ember és én ügynöki fogok arra, amit ön lelkiismeretbeli kötelességének hisz. Aki őszinte lelkiismerettel cselekszik, tévedhet ugyan, de Isten előtt tiszta.

– Szegény ember! legyen türelemmel s nézzen engem. Kötelességem teljesítésében ércszilárd leszek, de szívem... szívem vérzik, hogy nem segíthetek a szerencsétleneken. Ez az, amit önnek mondani akartam.

Azután mintha megindulását akarta volna rejtetni, ismét nyers hangon szólt:

– De most mennem kell.

Azután még egyszer megfordult s kérdezte, mióta köhögök oly nagyon, s erősen kikelt az orvos ellen, hogy nem jön mindjárt első este hozzám.

– Igen erős láza van, amint látom – folytató. – Egy szalmazsák bizony elkelne önnek, de míg az orvos nem parancsolja, nem adhatok önnek semmit.

Kiment, bezárta az ajtót s én a kemény deszkákra dőltem; lázban égtem és iszonyúan fájt a mellem, de nem voltam már oly dühöngő, annyira ellenségök ez embereknek s oly messze az Istentől.”²³

²¹ KAZINCZY, *i. m.*, I, 425, 428.

²² *Uo.*, 499.

²³ PELLICO, *Börtöneim, i. m.*, 107–111. Vö.: *Uő, Le mie... i. m.*, 132–136.

Arra a felismerésre, hogy „a jó ember mindig honfitársa a szerencsétleneknek” (il buono è sempre compatriota degl’infelici)²⁴ a szenvedés vezette, önnön passiója ébresztette rá a lázadó ifjút.

A mártíromság példái rendítették meg leginkább minden időkből a *Fogságom naplója* és a *Börtöneim* olvasóit. Magyarországon nincs hazát és irodalmat szerető ember, aki ne érezné a katarzist a vérmezei vértanúk kivégzésének olvastán („Példa kelle, hogy rettegjen az ország”):

„A megöregedett hóhér háromszor vága Zsigrayba, s ezt látván Martinovics, kit azért állítának kapitány Plecz mellé (így beszélé ezt nekem maga Plecz), ájúlva dőlt el, s Plecz elébe állta, hogy többé semmit se láthasson. A többi egy ütésre vészett. A Laczkovics igen nagy teste, leüttetvén feje, feldönté székét. Hajnóczynak elébe mentek a hóhérlégények, s le akarák vonni ruháját. Nem engedte, hogy hozzányúljanak. Maga vetette le kabátját. Akkor megölelé Molnárt. Leült a székre csudált nyugalomban. Csak akkor borzada meg, midőn a hóhér ketté repeszté ingét, hogy két vállain lehullhasson, s midőn ollójával nyakán az apróbb hajakat elmetszé.

Martinovicsot bajjal vonták a székhez. Ott beköték szemeit, s a hóhérlégény tartotta a kendő végét. A kopasz koponyáról lesiklott a kendő, s Martinovics az öröm mosolyával pillanta körül. Grátiát reményre. De szemeit ismét beköték, s feje repült. Homokkal hintették be a vér helyét, s az öt testet kivitték a Buda megett emelkedő tetőkre. Senki sem tudja, hol fekszenek.

Másnap reggel a vérhelyen rózsa virított. Valaki rózsákat ása le ott csuprokban.”²⁵

Olaszországban a spielbergi fogolytét kínjaiba belehalt Antonio Oroboni vértanúsága (LXXVI. fejezet) és a „nehéz” láncok miatt lábamputációt elszenvedő Piero Maroncelli szenvedéstörténete (LXXXVI–LXXXVII. fejezet) lett „kötelező olvasmány” a hazafias nevelésben s az irodalomoktatásban.²⁶ Patrióta hagiográfiájuk himnusz is a barátsághoz.

Mindkét könyv bővelkedik az éhezés és fázás gyötrelmeinek felidézésében. A spielbergi raboktól nem csak a kenyeret sajnálták. A szellemi táplálékot is szigorúan kimérve és megválogatva engedélyezték a birodalomra veszedelmes egykori összeesküvőknek, „békétleneknek”. A *Fogságom naplójában* „Guberniális tanácsos Schröter úr egyszersmind könyvek revizora” közli Kazinczyval, hogy „elviszi tőle Filangieri műveit”, mivel a nápolyi „illuminista” *A törvényhozás tudománya* című traktátusának „nyolc kötete”, úgymond, „a tiltott könyvek listájára került”. „Sőt már találtatott valaki, aki azt is projectálá, hogy a Plutarchus Biographiái tiltassanak meg” – így a tanácsos, mire Kazinczy:

„Bizonyossá teszem gubernialis consiliarius urat – mondám –, hogy aki azt projectálá, nem volt, korántsem volt olyan bolond, amilyennek látszik. Legjobb volna a

²⁴ PELLICO, *Börtöneim*, i. m., 104. Vö.: Uő, *Le mie...*, i. m., 127.

²⁵ KAZINCZY, i. m., I, 455, 445.

²⁶ PELLICO, *Börtöneim*, i. m., 140–141., 157–160. Vö.: Uő, *Le mie...*, i. m., 170–172., 191–195.

görög és római klasszikusokat, s minden históriákat a mai időkig, elégetni. A kíváncsú regeneráció akkor lenne meg.”²⁷

(Ez a szarkasztikus megjegyzés egybevág Alfieri „plutarkhizáló” gondolatával a *Párhuzamos életrajzok*, „a könyvek könyve” – és megannyi más antik remekmű, kiemelten a Tacituséi – szabadságra nevelő hatásáról, lelkesítő erejéről.²⁸) Pellico is beszámol arról, hogy „megszigorított rendszabályok” miatt „teljesen el voltunk tiltva a szépirodalmi művek használatától”, csakis a „császár által ajándékkal küldött vallásos tartalmú könyvek” olvasását engedélyezték.²⁹

A *Börtöneim* keresztényi szelídsége, tételes programja, ars poeticája ellenére maga is „lázító” és „veszedelmes” könyv lett (sokkal inkább, mint az ebből a szempontból nézve túl későn megjelent *Fogságom naplója*). Egész Itáliában és Európa-szerte felháborodást keltett a Habsburg-abszolutizmus ellen, és rokonszenvet ébresztett a Risorgimento hazafias eszméi és mozgalma iránt. Ki ne indult volna meg és föl a XCII. fejezet zárójelenetén, amelyben a frissen szabadult rabok Bécsben bolyonganak?

„Mikor Schönbrunn pompás fasoraiban jártunk, a császár arra jött; a biztos félrevont bennünket, hogy a felséget elnyomorodott voltunk látása meg ne szomorítsa.”³⁰

Metternich kancellár keserűen állapította meg, hogy ez a tűrést és megbocsátást tanító könyv – amelyet számos olasz hazafi, maga Giuseppe Mazzini is, túlságosan rezignálnak talált – „többet ártott Ausztriának, mint egy elvesztett ütközet”.³¹

Ma nem olyan idők járnak, hogy akár a *Fogságom naplója*, akár a *Börtöneim* divatos olvasmányok lennének. Mindkettőről elmondható azonban, hogy szerzőjének legelevenebb műve, nemzete irodalmának – Kölcsey szavával – „kevélyisége”.

²⁷ KAZINCZY, I, 487–488.

²⁸ VITTORIO ALFIERI, *Vita*, Milano, Mondadori, 1977, 90–91.; Uő, *Del principe e delle lettere*, Torino, Loescher, 1972; MADARÁSZ Imre, *Vittorio Alfieri életműve*, 101–143.

²⁹ PELLICO, *Börtöneim*, i. m., 148. Vö.: Uő, *Le mie...*, i. m., 180.

³⁰ PELLICO, *Börtöneim*, i. m., 170. Vö.: Uő, *Le mie...*, i. m., 206.

³¹ Uő., XVIII.; MOLA, i. m., 185.

ÍRÓTÁRSAK ÉS LEÁNYOK

DUPress

Szabadkőműves mintázatok Kazinczy Ferenc fogsága utáni kapcsolatrendszerében

1. TESTVÉRLÁTOGATÓ KÖRUTAK, 1801–1803

A szabadkőművességről szóló monográfusok egybehangzóan úgy látják, hogy a jakobinus mozgalom elfojtása után, a szabadkőműves páholyoknak I. Ferenc parancsára történő felszámolását és a hivatalok megtisztogatását követően az egykori szabadkőművesek ugyan fenntartották egymással a kapcsolatot, titokban találkoztak pl. Festetich György birtokán, Viczay József orvosdoktornál vagy különböző erdélyi helyszíneken,¹ de nyílt és legális formában a páholymunka 1848-ig hazai talajon nem szerveződött újjá. Aki a két időpont között Magyarországon szabadkőműves volt, az magánbeavatás útján vagy külföldön válhatott azzá.² Fogsága előtt, az 1784-es miskolci beavatása után³ Kazinczy az újabb kutatások szerint is a mozgékonyabb tagok közé tartozott, s tagsága vagy részvétele folytán legkevesebb hat magyarországi páhollyal tartott fenn élénk kapcsolatot.⁴ Az irodalomtörténeti hagyomány úgy tartja, hogy ezzel szemben szabadulása után, legalábbis egy ideig, nagyon óvatos volt szabadkőműves kapcsolatainak ápolásában.

Az 1801-től kezdődő levelezés, a partnereket tekintve – többek között az óvatosság miatt is – viszonylag konfúznak tűnik, s esetlegesnek látszik, hogy kivel milyen

¹ ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon* (1900), Bp., Akadémiai, 1993, reprint, 348; JANCsó Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században*, Kolozsvár, Ady Endre Társaság, 1936, 253.

² ABAFI, i. m.; BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes, *A szabadkőművesség kézikönyve*, Bp., Heraldika, 2001; JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT” – *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Bp., Argumentum, 2003, 36–37; JÁSZBERÉNYI József, *A magyarországi szabadkőművesség története*, Bp., PrintXBudavár, 2005, 53. – A szabadkőművesség történetéhez azért használom, ahol lehet, elsősorban Jászberényi József munkáit, mert levéltári anyag alapján hitelesített, ellenőrzött adatokkal dolgozik, emellett azt a korszakot, a 19. század elejét is tárgyalja, amellyel a többi monográfus már csak utalásszerűen foglalkozik. Az első páholy a 19. században 1848-ban alakult Pesten, Kossuth Lajos, *a dicső fény hajnalához* névvel (BERÉNYI, i. m., 114.)

³ Kazinczy beavatása 1784. január 16-án történt a miskolci *Erényes kozmopoliták* nevű páholyban, ennek főmestere Török Lajos volt.

⁴ Felvételekor a miskolci páholy tagja, ennek titkára, a levelezést intézi; tagja volt a kassai *Égő bokorhoz* páholyának (JÁSZBERÉNYI, „A Sz: SOPHIA’...” i. m., 33.); a *Nagyszívűséghez* nevű pesti páholyba Szilágy Györgyöt és Pálóczi Horváth Ádámot ajánlja (uo., 31.) 1792-ben Horváth Ádám-mal együtt a zalaegerszegi páholy tagja, ahol a Tibullus nevet viseli; köze van az álmosdi páholyhoz, és előkerül neve a balassagyarmati páholyban is (uo., 119–125).

intenzitású és jellegű párbeszéd alakult ki vagy újult meg. A kommunikáció változékonyságára, a viszonyok, s ezen belül az önleírások képlékenységére több irodalomtörténész felhívja a figyelmet. Csetri Lajos szociológiai alapú különbséget lát a levelezőpartnerekkel szemben alkalmazott megszólításokban és hangnemekben; Mezei Márta kismonográfiában foglalkozik a beszédképződményekben, toposzokban megnyilvánuló sajátosságokkal; később Merényi Annamária vizsgálja a költői beavatás rítusainak, fokozatainak nyelvi leképződését; Borbély Szilárd a folyamatos ön-újraalkotásról, az önértelmezés szenvedélyéről beszél a Kazinczy-levelekkel kapcsolatban, Bodrogi Ferenc Máté pedig a műfordításokat vizsgálva fogalmaz úgy, hogy Kazinczynak „nem önképe, hanem valósággal *önkép-kollekciója* van”.⁵

Ugyanakkor, ha Kazinczy fogsága utáni időszakának kapcsolatrendszerét differenciáltabban – szabadkőműves előéletét, az időtényezőt és más önéletrajzi forrásait bevonva vizsgáljuk –, akkor paradox módon a rendszer nem bonyolódni és még inkább szóródni, hanem egyszerűsödni kezd, pontosabban egy bizonyos mintázatot fog kiadni. Mert ha leveleiben rejtjelesen nyilatkozik is szabadkőművességről, az akkoriban közzé nem tett naplójegyzetei ettől éppen eltérő viselkedésre utalnak. A régi páholytestvéreket beazonosítva, az életrajzi feljegyzésekből világossá válik, hogy Kazinczy személyesen igenis felkeresi a szabadkőműves társakat, de az is kiderül számára, hogy a hálózat hat-hét év alatt helyenként átalakult, másutt felbomlott és új szervezésre van szükség. A látogatásokkal párhuzamosan írt levelekből azután inkább az utóbbi folyamat látszik, vagyis az, hogyan kezdi felépíteni lépésről lépésre előbb saját – immár nem politikai, hanem irodalmi és kulturális programja mentén – „kishálózatát”, majd hogyan tervezi meg ennek kiterjesztését.

A hazatérés utáni közvetlen időszakban az egykori íróbarátok és kőműves testvérek között a Kazinczyval való kapcsolatfelvétel a bátorság és erényesség próbája. Tudjuk, hogy az írók közül Virág Benedek, Kis János, Németh László és Csokonai írnak neki üdvözlő verset. Mások félték a találkozástól, ez kiderül Kazinczy felvidéki, pesti és bécsi utazásai során is.⁶ 1802–1803-ban Kazinczy tervszerű körutakat tesz, látszólag a női társaság, a fürdőzés vagy más egyéb okok miatt, azonban feljegyzései között sorra szerepelnek az Abafi Lajos monográfiájából jól ismert páholytagok nevei: Viczay József, Vay Miklós, Kóji Comáromy György, Csáky Antal, Barkóczy János, Máriásy István, Szirmay József és Antal, Fráter István, Poturnyai (Pottornyai)

⁵ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 149.; MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994; MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében = Magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Pécs, Kijárat, 2000, 57–72.; BORBÉLY Szilárd, *Csokonai karaktere és az Árkádia-per* = B. Sz., *Árkádiában*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006 (Alföld Könyvek), 31.; BODROGI Ferenc Máté, *Egy szerepváltozat távlatairól – Az ifjú Kazinczy arcképéhez három pontban*, Új hegyvidék, 2008/1–4, 115–127, és Uő, *Harmónia, grácia, gentleman, virtuoso (Kazinczy egyik önképének nyomában)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008/2, 167–186.

⁶ Erre Kazinczy leveleiben is utal, pl. anyjához írt levelében, 1803. aug. 27.: „Némelly barátom félenksége, midőn haza szabadultam, nekem nagyon fájt. Úgy tetszik, hogy ezt a' félenkséget némellyike már szégyenli.” – KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892 [a továbbiakban: *KazLev*, III], 611. levél.

András, Fried Sámuel, Ragályi István, Fáy Barnabás és János, Teleki Sámuel, Széplaky Pál, Török József és mások.⁷ A naplófeljegyzéseket (politikailag) ártatlan magánéleti történetekként olvassa az utókor, melyekben gyakran esik szó családi eseményekről, pletykákról, s különösen asszonyokról (például Klobusiczky kikapós feleségéről, Fráter István leányának születéséről). Jó fedőtörténetet szolgáltat Kazinczy házasság terve, ami részben komoly és valós szándék, de ha végigtekintünk a női neveken, szinte valamennyien szabadkőműves családokhoz tartoznak. Azonban létezik e feljegyzéseknek másik szintje is: a sokszor anekdotikus kiselbeszélések közé tömondatokban, bővebben ki nem fejtve mindig beékelődik egy-egy találkozás jelzése: „Kassán Gróf Csáky Antalnál és Barkóczy Jánosnál” (211); „Eperjesen öszveakadok Szirmay Józseffel, a Kállay Mimi volt férjével” (246); „Gróf Teleky excellenciás Váradra jó Erdélyből. Bé hozzá. Másnap ki.” (248)

Az 1803-as pesti és bécsi útja szintén testvérlátogató körút. Virág Benedekkel Hajnóczy sírjához sétálnak el, bemegy Liedemann⁸ boltjába, ott – mintegy véletlenül – báró Podmaniczky Lászlóval akad össze, majd Schedius Lajos forrón fogadja őt, ezután ismét véletlenül fut össze az Universitas terén Schwartnerrel; Uza Pál vele egy időben látogat Pestre; egyik délután Bay Ferencnél látszólag előzetes terv nélkül találkozik Bárczay Pállal, máskor Festetics Lászlónál ebédel. Természetesen nem hagyja ki Orczy Lászlót a sorból, és Széchényi bibliothékájában, majd Beleznayné szalonjában is megfordul, ahová egykor Kármán József járt. Összegzésképpen meg is fogalmazza Kazinczy: „Sok régi barátaimat lelem fel, és sok újakat szerzek” (274). Bécsben találkozik Batsányival, aki csak félve mer vele szóba állni (282).⁹ A bécsi tartózkodás alatt szintén régi testvéreket keres fel, Báróczi Sándort, John rézmetszőt, Beregszászi Pált. Visszafelé, újra Pesten, Szemere Ferencnek¹⁰ mutatkozik be, egy hétig folyvást Ráday Pállal és Sturmman Mártonnal vacsorázik, Rádayval és Prónay Simonnal ebédel, s ismét beszél Schediusszal. Hazatérve folytatódik a sor: Uza és Szlávay meglátogatják őt, majd Darvas Ferencsel rándulnak át Ludányba Ráday Pálhoz. A találkozó-sok a napló bejegyzéssorozatának utolsó lapjáig élénk tevékenységre, tudatos tervezésre, s talán megkockáztatható a kifejezés: program kidolgozására utalnak.

⁷ *Az én naplóm* [1801. június–1804. május] = KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, s. a. r., jegyzet, utószó SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987, 185–336.

⁸ Liedemann János Sámuel könyvkereskedő szintén szabadkőműves, ABAFI, *i. m.*, 1993, 275.

⁹ Batsányi János szabadkőművességre nézve ellentmondásosak, pontosabban hiányosak az adatok. ABAFI Lajos, FEKETE Ignác (*A szabadkőművesség rövid története*, Bp., Neumayer Ede könyvnyomdája, 1891, 73.) és Berényi Zsuzsanna Ágnes szerint biztosan szabadkőműves volt. Jászberényi József azonban emlékeztet rá, hogy dokumentum nem támasztja alá tagságát. Elfogadja ugyanakkor, hogy 1788-ban, a *Magyar Museum* indítása idején Baróti Szabó Dáviddal együtt esetleg Batsányi is a kassai páholyhoz tartozhatott (JÁSZBERÉNYI, „A Sz: SOPHIA?...”, *i. m.*, 122).

¹⁰ Szemere Pál atyja, aki a találkozáskor nem ismeri meg Kazinczyt. Szemere Ferenc kőműves-sége közismert tény, a pesti *Nagyszívűséghez* páholy tagja volt (ABAFI, *i. m.*, 1993, 275), itt jegyzem meg azonban, hogy BERÉNYI Zsuzsanna Ágnesnél (*Budapest és a szabadkőművesség*, Bp., szerző kiadása, az Argumentum gondozásában, 2005) a 259. oldalon téves adatok találhatók róla, nem ő volt Kölcsy Ferenc barátja, hanem fia, Szemere Pál.

2. AZ ÉPÍTKEZÉS, 1804–1808

Hogy körútjain Kazinczy milyen megbeszéléseket folytatott egykori testvéreivel, kialakultak-e konkrét tervek, vagy inkább Kazinczy ismertette velük saját kulturális, irodalmi programját, létrejött-e egy országos méretű, művelődési tervezetben megnyilvánuló, vagy csak amögött elrejtőző hálózat elgondolása, s ebben milyen szerepet vállalt fel Kazinczy, tőle jött-e az ösztönzés, vagy csak társult egy létező mozgalomhoz, egyelőre még nem látszik világosan. Kazinczy összes fennmaradt írását újra át kell tanulmányozni – sőt filológiailag feldolgozni – ebből a kérdésből kiindulva, hogy esetleg választ kaphassunk rá. Elgondolkodtató azonban a tény, hogy 1804-ben Kazinczy az egykori szabadkőműves beavatójának és mesterének lányát, Török Sophie-t választja házastársul. Életrajzi feljegyzéseiből tudjuk, hogy házasodása részben kényszer – menekülés a családtól és az önálló élet kialakításának egyetlen lehetősége –, ugyanakkor az sem titok, hogy az örök szerelmes Kazinczy éppen leendő felesége, Sophie iránt nem érez mást a lánykérés időszakában, mint testvéri szeretetet. Mezei Márta is felfigyel rá, hogy a több változatban fennmaradt önéletrajzi jegyzetekbe a Sophie iránti érzelmeket tükröző részek mintha később kerültek volna be.¹¹

Hogy Török Lajos Kazinczynak adja lányát, kétszeresen is szimbolikus cselekedet: egyrészt a szabadkőműves erények megnyilvánulása a politikailag üldözött, egzisztenciálisan segítségre szoruló, ráadásul a magánéletben is megtépzott hírnevű¹² tanítvány, barát és testvér iránt, másrészt olyan gesztus, amely megújított beavatásra, vagy inkább felavatásra, felhatalmazásra hasonlít. Mintha Kazinczy a látogató körutak, megbeszélések után, az egyik legismertebb és legrégebb hazai szabadkőműves családjába beházasodva, annak áldásával, az illegalitásba vonult mozgalom országos nagymesterévé lépett volna elő. Ezután alakítja ki birtokát és nevezi el Széphalomnak: a név ismét többszörösen szimbolikus. Jelzi magát a kulturális és irodalmi programot, annak központját, de jelöl egyfajta visszalépést s egyben folytonosságot is az 1790-es évek elejével, a szabadkőművesség keretein belül végzett irodalmi tevékenységével. Az Orpheus szerkesztőjeként, olykor szerzőjeként Kazinczy a Széphalmy (Vintze) álnevet használta, miközben ismeretes, hogy a folyóiratcím is az ő egyik szabadkőműves neve volt.¹³

Házasságkötésének eseményét maga Kazinczy is a szabadkőművesség szempontjából jelentős lépésnek értelmezi például a Berzsényinek írott levélben, amelyben arra biztatja, ültessen akácfát (a szabadkőművesek fáját) kertjébe: „Ültess egyet a jövő télben (Január 16-n) vagy ez ősszel (Nov. 11-d.) s nevezd az én fámnak. Az utolsóbb házasságomnak hatodikszor előforduló innepe, az első 27-ke annak az

¹¹ MEZEI Márta, *Kazinczy lánykérésének története – több változatban*, Széphalom, A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2006, 16. k., 29–46, különösen a 32 és 37.

¹² Ekkor még nem zárult le a Maris nevű szolgálok körüli botrányosorozat, akivel a családja – okkal vagy ok nélkül – bűnös viszonyban, sőt apaságban hitte Kazinczyt. KAZINCZY, *Az én életem*, i. m., 398–405.

¹³ *Orpheus*. Egy hónapos írás, a' jozan-gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elő-segállására, Ki-adta SZÉPHALMY Vintze, Első kötet, Kassan, Fűskuti Landerer Mihály költségével.

estvének, a mely oda vezetett a hol az a fa terem.”¹⁴ A beavatás és a házasság időpontja e levélrészlet szerint azonos rangúnak tételeződik.

A szervező tevékenység tehát – az 1790-es évek folytatásaként – kulturális és irodalmi jelleget ölt, középpontjában Széphalommal. Az egykori szabadkőműves társaknak ebben Kazinczy nem azonos rangú szerepet szán. Az előző három év páholytestvéri kapcsolatfelvételeinek során egy eltávolító-eltávolodó folyamat is megfigyelhető. Kazinczy irodalmi és kulturális teljesítményük alapján szelektálja a tagokat, s ismeretes, hogy a korábbi szerzők többségét ekkor már gyenge írónak, költőnek találja. Darvas Ferencsel például személyesen találkozik, de költőként nem említi nevét. Kiábrándul a debreceni Nagy Gábor munkáiból, Németh László írói tevékenységével nem foglalkozik. A nevesebb szerzőket tekintve, új költői és nyelvi ízlésének jegyében eltávolodik Pálóczi Horváth Ádámától és Aranka Györggyel nem újítja fel a barátságot. A Verseghy és Batsányi iránti ellenszenv nem változott erre az időszakra. Csokonaihoz Dayka Gábor verseinek javítása miatt folyamodik, s megküldi neki Édes Gergely kötetét, hogy vesse össze a saját munkáit Édes fordításaival, de rejtett szándéka mindkét feladattal az önkorrekcióra való buzdítás lehetett.¹⁵ Segített neki a Lilla-versek kiadása körül is, de bensőségebb viszony nem jött létre közöttük, sőt a Rhédeyné temetésén való szereplése után gyökeresen megváltozott a véleménye Csokonairól. A költészetére vonatkozó bírálatok egyre gyakoribbá váltak naplófeljegyzéseiben és leveleiben. A szerzői névsor végül nagyon leszűkül: Csetri Lajos is megfigyeli, hogy Kazinczy legszűkebb *irodalmi* köre 1802–1803 táján mindösszesen két emberből állott, Virág Benedekből és Kis Jánosból.¹⁶

Jól érzékelhető azonban, hogy Kazinczy folyamatosan keres új tagot a költői társaságba. 1803-ban Kis Jánostól érdeklődik az őt köszöntő Kisfaludy Sándor iránt, és Kis jellemzése alapján úgy tűnik, a *Himfy* szerzője beilleszthető a körbe. Kisfaludy nagy műveltségű, jó családi és anyagi állapotú ember, de ami ennél fontosabb, költői ízlését „a’ mint maga mondja, tsaknem minden régi és új klasszikus költők olvasása által pallérozta. A’ Görögöket német fordításban olvasta, s Homérusz festéseit igen megszerette. A’ deákok között Virgilius, a’ Németek között Schiller és Wieland legkedvesebb poetái.”¹⁷ A csalódás folytán, hogy Kisfaludy verseiben Kazinczy mégsem

¹⁴ Kazinczy Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1810. aug. 26. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VIII], 1825. levél.

¹⁵ Kazinczy Csokonainak, Érsemlyén, 1802. nov. 27. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1790–1802*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891 [a továbbiakban: *KazLev*, II], 544. levél.

¹⁶ CSETRI, *i. m.*, 216.

¹⁷ Kis János Kazinczynak, Nemesdömölk, 1803. július 23. = *KazLev*, III, 607. levél. Itt jegyzem meg, hogy Kisfaludy Sándort Berényi Zsuzsanna Ágnes szabadkőművesnek mondja, de hivatkozást nem ad meg az adathoz: BERÉNYI, *i. m.*, 205. Más források ezt nem erősítik meg. Ugyancsak megjegyzendő, hogy a Kisfaludyról szóló rövid életrajz itt több olyan adatot tartalmaz, amely irodalomtörténeti járatlanságról árulkodik. Kisfaludy Sándor fő műveként például a *Himfy szerelmei* mellett a *19 rege a Balatonról* című munkája szerepel. Utóbbi művéről, kötetéről Kisfaludynak nem tudunk, ezzel szemben a külön mondatként beírt „Napló és francia fogságom” Kisfaludy Sándor munkája, tehát címként kellett volna feltüntetni. A szerzőnő más köteteinek is jót tett volna az alapos lektorálás és korrektúra.

találja meg a petrarcai mintát, majd a köztük kialakuló vita miatt végleg el is távolodnak egymástól. Így nem ő, hanem Berzsenyi kerül be majd 1808 után harmadikként a társaságba, ahogyan azt a *Tövissek és Virágok* darabjai között a *Kis és Berzsenyi* című epigramma kinyilvánítja. Virág Benedek kiesésével így ismét triásszá formálódhatott a közösség.

Hasonló keresési folyamat zajlik a fiatalok körében. Eleinte őket is Kis János és Virág Benedek ajánlja Kazinczynak. Virág már 1802 márciusában javasolja a kapcsolatfelvételt saját tanítványával, Csehy József hadnaggyal. Csehy ez év novemberében levéllel jelentkezik Kazinczynál, s 1803 januárjában meleg hangú választ kap, utalva a szabadkőműves közösségre:

„Az, a’ kit Virág szeret, nem lehet idegen az én szívemnek: a’ ki pedig így ír, azt én szeretni fognám, ha Virágtól nem szerettetnék is. Idvez’ légy nékem, nagy tetteknek indult fiatal Férjfi! Jövendőlkő lélekkel látom dicsőségedet, mely hazai egünkre új fényt vonand. [...] Azok az Istenségek, a’ mellyeknek Virág áldozik, mondjanak áldást kötetűnkre ’s össze font karral vezéreljenek oda, a’ hol az érdem ragyog [...] Szorúlj mellyemre ’s szeress!”¹⁸

Más jelöltek nem kerültek be a körbe. Példaként Édes Gergely esete idézhető. 1803. szeptember 10-én, ugyancsak Virág Benedek, Édes Gergelyt ajánlja Kazinczy figyelmébe, majd szeptember végén megismétli kérdését, ismeri-e Édes Gergelyt? Virág szemmel láthatóan nem tud róla, hogy Édessel Kazinczy már 1794-ben levelet váltott, de közvetlenül Virág kérdése előtt is felvették a kapcsolatot, s igen éles hangú üzeneteket küldözgettek egymásnak: Kazinczy szokatlanul indulatosan utasítja Édest versei megtisztogatására, nagyobb részük elégetésére és készületlenségére hivatkozva csaknem megtiltja neki a tervezett grammatika írását, mire Édes Gergely sértődött episztolával válaszol: „Mit te, Kazinczy, reám böllenkedsz és kötekedni // Kívánsz, mint valamelly más haragossa velem?” Kapcsolatuk 1811-ben akkor zárul le véglegesen, amikor Kazinczy azt írja Kis Jánosnak, hogy Édes Gergelynek a nyolc kötetéhez küldött levelét saját kezűleg tépte össze, s nem válaszolt rá.¹⁹

Az erdélyi szerzők közül Kazinczy szinte senkit nem látott igazán jó költőnek. Buczy Emillel 1805-től kezdve levelezett, s Buczy hajlandó volt követni Kazinczy elveit, sőt Sombory Józsefet is megtéríteni ennek a programnak, azonban Kazinczy elégedetlen volt az eredménnyel.

¹⁸ Virág Benedek Kazinczynak, 1802. március 2. = *KazLev*, II, 515. levél; Csehy József Kazinczynak, 1802. nov. 18., *KazLev*, II, 542. sz.; Kazinczy Csehy Józsefnek, 1803. január 4., Regmec = *KazLev*, III, 564. levél.

¹⁹ Édes Gergely Kazinczynak, 1794. október 14. = *KazLev*, II, 455. levél; Kazinczy Édes Gergelynek, Érsemlyén, 1803. szeptember 1. = *KazLev*, III, 613. levél; Kazinczy Édes Gergelynek, 1803. október 29. = *KazLev*, III, 629. levél; Édes Gergely Kazinczynak, 1803. december 3. = *KazLev*, III, 632. levél; Kazinczy Kis Jánosnak, 1811. október 18., KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899 = *KazLev*, IX, 2083. levél.

„Buczy Emílnak egy hosszú levelet írok a’ minap. Aesthetikai’s grammaticai jegyzéseket csináltam Anakreoni dalaira, melyek közt valóban sok szép van. Te fel nem teszed felőlem azt a’ vadságot, hogy azt a’ széplelkű embert, a’ ki tekintetet mutat főm éránt, ’s bizodalmat szívem éránt, bántani akartam légyen: de némelly dalaira nem éppen kedves reflexiók estek”

– írja Cserey Farkasnak 1806-ban.²⁰

Hétévi keresés után 1808-ban a legszűkebb alkotói kört még mindig Kis János és Virág Benedek alkotta, bár Virág 1806-ban visszavonult a Révai és Verseghy körüli vitáktól és arra kérte Kazinczyt, a *Régiségek és Ritkaságok* című kötetéből törölje a rá való hivatkozást:

„Hallom, azért vitetted volna vissza Szilvesztert, hogy grammatikus vitához valóval megtoldhasd. Mint előbb a’ poéták, úgy most a’ grammatikus pápista papok, – egy zordon franciskanus is, a’ mint hallom, társ akar lenni – kotzódznak. Ha ezekhez társul akarsz állani, kérlek szépen, hogy a’ mit Szilveszterben Virágról írtál, hagyd ki azt. Ne legyen ott nevem, se emlékezetem, hol a’ békesség fiának nem lehet helye.”²¹

3. A GÖTTINGENI MODELL

Az 1805–1806-os évtől kezdődően úgy tűnik, Kazinczy már nem az idősebb pályatársakat óhajtja győzögetni, hanem új generáció nevelésével szeretne létrehozni egy modernebb szemléletű alkotói társaságot. 1807–1808-tól tűnnek fel levelezésében, szinte egy időben azok a fiatalok, akik körének potenciális alkotóivá válhattak, Vitkovics Mihály, Szemere Pál, Döbrentei Gábor, Kölcsey Ferenc, Horvát István, Berzsenyi Dániel, Fáy András s a már említett Buczy Emil, Sombory Józseffel együtt. Még azokkal is, akiket korábban már ismert (Szemere Pál, Horvát István, Berzsenyi stb.), ekkor válik intenzívebbé a kapcsolata. Közülük egyeseket Kazinczy eleinte csak biztatott és serkentett. Fáy Andrást eredetiségre, Döbrentei Gábort ossziáni hangú versekre buzdította. Másokat, mint a pesti triászt, tanítványként fogadott el, de nem elsősorban költőként kezelte őket. Szemere Pál esztétikai leckéket vett Schediustól, Vitkovics keveset írt, Horvát István pedig, Révai követőjeként, elsősorban nyelvészeti és történeti tanulmányokat folytatott. Kazinczy közvetlen költői tanítványa csak Kölcsey maradt.

Kis János szabadkőművességének ténye közismert, Virág Benedek – bár adat nincs róla – nagy valószínűséggel az volt: a Kazinczyval folytatott levelezésében például a Csehý József körüli üzenetsorozat erről tanúskodik. Az esztétikai és nyelvi minőség megítélése Kazinczynál ugyanakkor nem függ a hovatartozástól. Berzsenyit annak ellenére nagy költőnek tekinti, hogy nem ismer rá a tagságot jelképező akácfa-

²⁰ Kazinczy Cserey Farkasnak, 1806. március 14. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1806. január 1. – 1807. április 30.*, IV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893 [a továbbiakban: *KazLev*, IV], 891. levél.

²¹ Virág Benedek Kazinczynak, 1806. szept. 22. = *Uo.*, 995. levél.

motívumra az egyik neki szóló levélben.²² Jászberényi József úgy látja, a tanítványokat a mester óvta is a belépéstől, mert nem akarta őket esetleges üldözésnek kitenni.²³ Ám vannak ellentétes adatok, amelyek azt igazolják, hogy Kazinczy legalábbis Kölcseyt, Berzsenyit és Szemere Pált *a tagság szempontjából* is felmérte, és előkészítette ilyen irányú nevelésüket egy esetleges későbbi, kedvezőbb politikai körülmények közepette történő beavatásra. Az előkészítés kapcsolatok megszervezéséből, idősebb szabadkőművesekhez való beajánlásból, hasonló korú jelöltekkel való összemertetésből, különböző csomagküldemények kézhez juttatásából, feladatok kiosztásából, finom szellemi és erkölcsi irányításból állott.

A fenti lépéssorozatnak szinte valamennyi eleme megtalálható például Kölcsey esetében. Kazinczy már legelső válaszlevelében megkeresteti vele a „kis Dobost”, az óbudai prédikátor fiát²⁴ és az 1792-ben elhunyt, egyébként közismerten szabadkőműves Péczely József fiát, akinek szellemi felügyeletét, úgy tűnik, Kazinczy magára vállalta. Azt szeretné, ha ők hárman barátokká válnának. A megkeresést biztosítandó, üzen is a két pártfogoltnak Kölcsey által:

„Köszöntöm őket; mondja meg nekik Öcsém Uram, hogy őket szemmel tartom. Gyűjtsenek, míg a’ gyűjtés’ ideje tart. Kevés idő múlva a’ mézcsinálás’ ideje áll bé.”²⁵

A következő fokozat az volt, hogy Kölcseyt Szentgyörgyi József debreceni orvos figyelmébe és pártfogásába ajánlotta, aki feltehetőleg szintén szabadkőműves volt, legalábbis a Kölcsey kvalitásaira rámutató, két felkiáltójellel ellátott célzás mintha jelbeszédre utalna kettejük között:

„Köszöntsd ezt az érdemes rokonomat ’s barátomat, ’s mondjad, hogy Augustusi levelére adósa vagyok. Nem írta volt meg, hol tölti a’ vacatiókat, ’s mind addig nem írok neki, míg tudni fogom hol van; Debreczenben e? vagy másutt. – ’S szeressed őtet, ’s méltóztassd barátságodra. Jó fej, és – jó szív!! –”²⁶

A szabadkőműves jelöltet egyébként is két régebbi tagnak kellett legalább egy évig figyelnie, fél évig az egyik, fél évig a másik idősebb testvér követte nyomon viselkedését és gondolkodását.²⁷ Végül Kölcsey irodalmi feladatot kap, arról kell tudósítania, hogyan reagál Debrecen Kazinczynak a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* című

²² Kazinczy Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1810. aug. 26. = *KazLev*, VIII, 1825. levél.

²³ JÁSZBERÉNYI, „A SZ: SOPHIA’...”, i. m., 103.

²⁴ Dobos János, később 1831-től óbudai és pomázi lelkész, a szabadkőműves Pajor Gáspárnak, az Uránia szerkesztőjének barátja. Szilágyi Márton azt feltételezi, hogy a családi barátság már a szülők nemzedéke között létezhetett. Vö. SZILÁGYI Márton, *Az irodalmi ambícióktól a társadalmi beépülésig (Pajor Gáspár életútja)* = Sz. M., *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 29–58, különösen: 56.

²⁵ Kazinczy Kölcseynek, 1808. június 13. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1807. május 1. – 1808. június 30.*, V, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1894 [a továbbiakban: *KazLev*, V], 1310. levél.

²⁶ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek, 1809. október 15. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VII], 1561. levél.

²⁷ ABAFI, i. m., 87.

kötetére és Marmontel-fordítására, s ebbe az is beleértetik, hogy befolyásolja a művek fogadtatását:

„Látta e Marmontelemet? Óhajtanám, hogy az a' könyv, vagy inkább az a' stylus, izleltetnék, kivált Debreczenben, hol csak az látszik magyarul tudni, a' ki úgy beszél, hogy a' gubások is megértssék.”²⁸

A kérés a másik kötet esetében is megismétlődik:

„Kedvesen venném, ha kedves Öcsém uram szemmel tartaná mit fog mondani Debreczen a' Sylvester praefatiójára 's az ott előforduló scholionokra? 's a' Varjas e vocalisú éneke előtt állóra.”²⁹

Kazinczy Berzsenyit is közel akarja vinni egy régi szabadkőműves ismerősehez, Sárközy Istvánhoz, akivel feltehetőleg éppen e célból újítja fel három éve alvó kapcsolatát.³⁰

„Nékem Szalában és somogyban egynehány szívesen szeretett barátom vagyon. Kedves volna nékem azt hallanom, hogy azok néked is barátid. Illyen Horváth és Sárközy István, két igen sok tekintetben tiszteletet 's szeretetet érdemlő jó ember. Bátorkodom azt a' kérést tenni, hogy őket nevemben idvezleni méltóztassál.”

– írja Berzsenyinek 1808 októberében, majd amikor Berzsenyi a maga módján, szérenységre és kényelemszeretetre hivatkozva elutasítja a kérést, Kazinczy Sárközyt kéri meg a látogatásra, s 1810 márciusában arról tudósítja Berzsenyit:

„Egyszere hozza a' Posta két kedves leveledet, 's egyszerre vele a' Generális Perceptor Sárközy István Úrét is, mellynek egy cikkelye felőled szöll [...] Másfél státióra vagytok, úgymond, egymáshoz, 's ő Téged meglátogat mihelytt reá ér [...] Becsültetni a' Jóktól, sőt még a' gonoszoktól is, olly szerencse, mellyet nem nézhet hidegen senki, bár maga magának tökéletesen elég. – Én Sárközy Urat sok esztendő oltá ismerem, 's becsülöm, tisztetem. Szokolait 1803-ban láttam. Ismerem Vice Ispán-

²⁸ Kazinczy Kölcseynek, 1808. június 13. = *KazLev*, V, 1310. levél. *Magyar régiségek és ritkaságok*, I, kiadta és bevezette KAZINCZY Ferenc, Pest, Mossóczi Institoris Károly, Trattner, 1808. [A sorozatnak csak az első darabja jelent meg, tartalma: *Sylvesternek Magyar-deák grammatikája*, Új Sziget, 1539; *A' legelső nyomtatott Magyar Ábécze*, Krakkó, 1549; *Varjas János, E vocalison irt Éneke*, Debreczen, 1775.] Jean François MARMONTEL, *Szívkepző regéi*, fordította KAZINCZY Ferenc, Széphalom Abaújban, 1808 (Kazinczynak Fordított Egyveleg Írásai, 1). A sorozatnak csak az első kötete jelent meg.

²⁹ Kazinczy Kölcsey Ferencnek, 1808. aug. 30. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1808. július 1. – 1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VI], 1339. levél. Egy hónap múlva ugyanez a kérdés megy Kazinczytól: „Mit mond Debreczen Magyar Régiségeimre 's Ritkaságaimra?” – Kazinczy Kölcsey Ferencnek, 1808. szeptember 20. előtt = *Uo.*, 1352. levél.

³⁰ Sárközy István Sümeg megyei adószedő minőségében vétetik fel 1790-ben a pesti *Nagyszívűséghez* páholyba, Horváth Ádámmal együtt. ABAFI, i. m., 295, 350.

tokat is. Mind a három méltó, hogy az én Berzsényimet szeresse, 's tőlök szerettes-sék."³¹

A szabadkőműves Ürményi József titkárának, Révai Miklós tanítványának, Horvát Istvánnak Kazinczy szintén külön feladatot szán, egy nyelvtörténeti munkát szeretne vele íratni, azonban Horvát, készültségére hivatkozva, elutasítja a kérést. Szemere Pált ennél is erősebb szálak kötik a társasághoz: atyja szabadkőműves volt, s emiatt Kazinczy őt tekinti Pesten a legmegbízhatóbb embernek, akinél veszélyesebb iratokat, csomagokat le lehet tenni. Pálóczi Horváth Ádámnak például 1814-ben azt javasolja, hogy a mozgalom történetére és a páholytagok beavatási szertartására vonatkozó dokumentumokat Szemerénél hagyja.³²

Kölcsey és Berzsényi pesti fogadtatását, valamint kettejük találkozását Kazinczy távolról szervezi, Horvát Istvánt bízva meg a két költő fogadásával:

„Kölcsey Ferencz keresni fogja ismeretségedet. Úgy Berzsényim is. Fogadd mind a' kettőt reám nézve is úgy, a' hogy mind ketten érdemlik. Kölcsey vérszerént rokonom, bár távolról."³³

Egy évvel korábban Berzsényinek ír a Kölcseyvel való találkozás ügyében:

„Szemere ha épen akkor Pesten nem volna, keressd-fel Vitkovics Mihály Barátomat, a' budai nem-eggyesült Görög Püspökség Consistoriális Fiscálisát, 's ő a' csomót kezdedbe adja. Látogassd-meg a' Judex Curiae Secretáriusát Horvát István Urat is. Ez a' három, nekem kedves barátom. Lásd Kölcsey Ferenczet is, ki e' terminuson már Pesten lesz. Ebben poétai tűz lángol, und er wird einer der gründlichsten Gelehrten. – Hogy Virágnak látása nélkül haza ne térj, arra nem lesz szükség Berzsényimet kérésem."³⁴

³¹ Kazinczy Berzsényi Dánielnek, 1808. október 27. = *KazLev*, VI, 1391. levél, Kazinczy Berzsényi Dánielnek, 1810. március 16. = *KazLev*, IX, 1689. levél.

³² „Hát az inas és legény és Mester Kátéjit nem kaphatnám e meg tőled? Az anyéimek nincsenek-meg; elégték 1794ben. Elégtek a' szegény Ipméi is, és mind azok a' mellyeket e' tájon ismerem. Szeretném bírni emlékezetül minthogy az idők annak hasznát venni nem engedik. Bízom jószágodhoz, hogy ha kérésemet e' részben teljesítheted, bizonyosan fogod. Nagy kedvemet fogod velek tölteni. Találd alkalmatosságát, hogy azt Szemere Pál barátomnak megküldhessd, de az én nevem alatt és lepecsételve; mert nem akarnám hogy ő lássa, – azok nem lévén olyanok a' miket ő láthatna, noha tudja, hogy az atyja, az Agens, fel vala véve. A' lepecsételt pakétecskét a' legbátorságosabban le teheted a' Szemere Pál számára Vitkovics Mihály Urnál, a' ki Curiális Prókátor és eggyzersmind Fiscális a' Budai Görög Consistoriumnak.” – Kazinczy Pálóczi Horváth Ádámnak, 1814. július 3. = *KazLev*, XI, 2689. levél. – Pálóczi azonban nem bízik a kapcsolatban, s elutasítja a kérést.

³³ Kazinczy Horvát Istvánnak, 1810. december 31. = *KazLev*, VII, 1629. levél.

³⁴ Kazinczy Berzsényi Dánielnek, 1810. jan. 1. = *Uo.*, 1633. levél. Az előző és a jelenlegi levélrészletet kiemeli Szabó G. Zoltán = KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái, Levelezés, I, 1808–1818*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 620–621. Ugyancsak ő hívja fel a figyelmet a göttingeni mintára.

Az alkotói kör modelljét, a göttingeni irodalmi társaság (Göttinger Hainbund) példáját Kazinczy, ugyancsak 1810-ben, Kölcsénynek írja meg:

„Hogy a’ Pesti Triásomnak írtam Uram Öcsém eránt, azt ezektől tudja, a’ mint le-
veléből értem. Használja Uram Öcsém ezeknek barátságokat, ’s egyik a’ másiktól
kapjon lángot, egyik a’ másíknál gyujtson gyertyát. Én Horváltól, Vitkovicstól, Sze-
merétől, Fáytól, Kölcsénytől, kiket egy igen szerencsés történet hívott egygűvé, igen
sokat várok. Göttinga jut eszembe, midőn Boie, Voss, a’ két Stolberg, Bürger, Miller és
Hölty ott gyűltek össze, ott lettek egymásnak barátjaikká. Adja Isten, hogy ez a’ Pesti
ötség (nem többé háromság) is ugyan olyat szüljön a’ Magyar literaturának.”³⁵

A minta azért érdekes témánk szempontjából, mert az 1772-ben társult göttingeni írók – többek között Johann Heinrich Voß, Ludwig Christoph Heinrich Hölty, Johann Martin Miller, Gottlieb Dieterich von Miller, Johann Friedrich Hahn, Johann Thomas Ludwig Wehrs, Friedrich és Christian Stolberg és a folyóiratukat, a *Göttinger Musenalmanach*ot 1770-től 1775-ig kiadó Johann Christian Boie – mindannyian szabadkőművesek voltak. Szellemi atyjuknak Klopstockot és a Göttingenben esztétikát oktató Bürgert tekintették, Wielandtól pedig elhatárolódtak. Költészetét annyira rossznak tartották, hogy a Klopstock születésnapján rendezett ünnepség során Voß beszámolója szerint széttépték az *Idris* című kötetét, és fídi busnak használták a lapjait.³⁶

A göttingeni modell a folytonosság szempontjából is jelentős adat. Kazinczy a *Magyar Museum* első számában a társaság tagjának, Friedrich Stolbergnek a versét fordítja (*Az esthajnalhoz*), ebben szimbolikusan, a *reményfa* (a lábgyezyet szerint: akácfa) említésével vall kőműves tagságáról. Ugyanezt a verset később Dayka Gábor is átdolgozta, s Kazinczy párhuzamos szerkesztéssel illesztette be a két szöveget az 1814-es közös kötetükbe. Bürgert Kazinczy már 1794-ben dicséri Kis Jánosnak. A *Magyar Museum* emellett a szintén Boie által 1776-tól 1788-ig szerkesztett *Deutsches Museum*ot tekintette példának.³⁷ A göttingeni társaság tagjainak munkássága tehát *folyamatosan* jelen volt Kazinczy fogsága előtti időszakában, és társasági modellként visszatért az 1804-től induló szervezkedésében, még akkor is, ha a Goethehez csatlakozó Wielandról a fogsága idején megváltozik a véleménye, s a weimari minta is erősebb szerephez jut az 1810-es évekre gondolkodásában.³⁸

Akárcsak Klopstock és Bürger Göttingenben, úgy itthon ő és Kis János viselték elgondolása szerint a szellemi atya szerepét, noha 1814-re ez a felállás is némileg

³⁵ Kazinczy Kölcsény Ferencnek, 1810. március = *KazLev*, VII, 1697. levél.

³⁶ *Der Göttinger Hain*, hrsg. Alfred KELLETTAT, Stuttgart, 1967, 359. Érdekes a párhuzam, hogy Kisfaludy Sándor verseinek nagy részét a *Himfy* című epigrammában Dayka szintén égetésre ítéli.

³⁷ Vö. *Magyar Museum*, Első Negyed, Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1788, 4.; Újhelyi DAYKA Gábor *Versei*, Öszveszedte ’s kiadta barátja KAZINCZY Ferencz, Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813. – KAZINCZY-nak *Poetai Berke*, Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813, 11–12, 148–149.

³⁸ Kazinczy Goethe-kultuszáról lásd FRIED István, *Goethe és Kazinczy, Goethe magyar recepciójának néhány kérdése* = F. I., *Az érzékeny neoklasszicista, Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely – Szeged, 1996, 61–84.

megváltozott. 1811-ben, a *Tövisek és Virágok* keletkezése idején Berzsenyi Dániel egy szabadkőműves ihletésű epigrammában tanítványként tűnik fel: „Ím a falon / betűk lángolnak: Kedves nékem a / nagy mester, és a választott tanítvány.” 1814-ben mint-ha már Berzsenyi kapna elsőbbséget, Dayka és saját versei után ugyanis Kazinczy az ő kötetét jelentetné meg előbb, s csak utána Kis Jánosét. Virág Benedekkel együtt az 1810-es évek közepére Kis János a mesteri rangban kissé háttérbe került, és szerepét a tükörszerkezetű kötetben ideálköltőként felmutatott Dayka Gábor vette át.³⁹

4. SZINTEK ÉS MINTÁZATOK

Az 1808-tól a fiatalok segítségével intenzíven formálódó társaság – a szabadkőműves rendszerhez hasonlóan – nem egynemű, hanem szintek észlelhetők benne. A legbelső kört az alkotói triász képezi, melynek szerkezete, mint láttuk, később módosul. Eleinte Kazinczy, Kis János és Virág Benedek tartozik ide, később, az 1813-as, 1814-es kötetkiadások idején a triász öt főre emelkedik: Dayka Gábor, Kazinczy, Berzsenyi, Kis János és Báróczy Sándor, akinek halála után Kazinczy az összes művét sajtó alá rendezi. Két előd jelenik itt meg tehát, és három aktív író. Dayka Gábor, ideálköltővé formálva, mintha az apollói szerepet kapná ebben az ötszögben.

Az eredeti triászhoz társultak a tanítványok: Kis Jánoshoz Berzsenyi, Kazinczyhoz Kölcsey, s Virág Benedekhez kapcsolódott volna Csehy József, ha beváltja a hozzá fűzött reményeket. Virág olyan tehetséges költőnek tartotta Csehyt, hogy 1801-ben, *Poétikájában* két ódát közölt tőle. Csehy azonban az évek során nem írt többet, a katonai élet eltávolította a költészettől, s alkalma sem nyílt többé a visszatérésre, 1812 szeptemberében Litvániában elesett. Szabadkőműves-jelöltként, vagy talán beavatottként azonban Kazinczy – aki a testvérek számára emlékmű, emlékvers, életrajz formájában vagy más módon mindig megszervezte a méltó megemlékezést –, közölte arcképét az 1814–16-ban megjelent munkáinak IV. kötetében, s életrajzát is megírta.⁴⁰

Az üresen maradt tanítványi helyet Virág mellett Kazinczy maga töltötte be Buczy Emillel, akivel 1805 óta állt kapcsolatban, s úgy látja róla, „VIRÁG érdemes követőt hagyand maga után annyi nyavalyás czinczogó mellett”.⁴¹ Régi szabadkőműves barátai közül Kazinczy Cserey Farkast kéri meg Buczy nevelésére és segítségére.

³⁹ Erről bővebben írtam: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek, Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai = Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 33–73. Virág Benedek és Kazinczy eltávolodásáról lásd PORKOLÁB Tibor tanulmányát a jelen kötetben és Uő, *Literátori imázsformálás Kazinczy Ferenc és Virág Benedek levelezésében = „Et in Arcadia ego”, A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Atila, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005 (Csokonai Könyvtár, 36), 256–268.

⁴⁰ Talán erősítheti a feltételezést Csokonai tagságáról, hogy Kazinczy emlékművet akar állítani számára, ugyanúgy, ahogyan pl. az idősebb Wesselényi emlékművét is ő tervezi, vagy ahogyan művei előtt szabadkőművesek arcképeit közli. A *Tövisek és Virágok* epigrammáinak egy része szintén emlékversként olvasható.

⁴¹ Kazinczy Buczy Emilnek, 1806. május 24. = *KazLev*, IV, 924. levél.

Amikor Buczy Emil 1806-ban szerzetbe kíván lépni, Kazinczy közvetlenül és Csereyn keresztül is igyekszik megfontolásra bírni:

„Hogy az Úr a’ Szerzetbe lépett, annak örvendtettem. Az nagy fiakat nevelő anya. Akár megmarad benne, akár kilép, az alkalmasint mind egy, mert a’ jó ember mindég és mindenütt a’ maga helyén áll. De annak még is örvendenék, ha a’ Szerelmek’ Dallója talárist nem viselne. Fogva tartja tollát a’ rettegés és talán némelly nem-poétai Előljáró austeritása: pedig a’ Poétának szabadnak kell vélni magát. [...] Ne rettegjen az Úr megtenni lépését, ’s tegye meghatározott lélekkel. A’ széplelkű Cserey barátja az Úrnak, ’s gyönyörűséget lél abban, hogy egy érdemes Ifjúnak szolgáljon, hogy a’ Hazának egy nagy fiat neveljen.”

Buczy Emil azonban később kiesik Kazinczy látóköréből, Szebenben kap tanári állást, s az 1816-os erdélyi utazás után már nem elsősorban költőként, hanem Wesselényi barátjaként szerepel neve Kazinczy hozzá írott episztolájában.⁴²

A második körbe azok a személyek tartoznak, akik elméleti vagy nyelvészeti munkájukkal segítik Kazinczy kulturális és irodalmi programját. Horvát István, Szemere Pál és eleinte Döbrentei Gábor sorolható ide, s részben Sipos Pál, aki Kant filozófiáját magyarázza Kazinczynak.

A harmadik körbe az ún. technikai segítség kerül, amely a terjesztésben, a nyilvánosság megszervezésében jár el. Részben Rummy Károly György tartozik ide, aki német nyelvterületen intézi a külföldi megjelenést, Pesten pedig Helmezy Mihály, akire Kazinczy a kiadásainak sajtómunkálatait bízta rá. Ide szánja Kazinczy Döbrentei Gábort, aki – a göttingeni Boiéhoz hasonlóan – a társaság folyóiratának kiadói szerepét kapja. Ismeretes, hogy Rummy Károly György, Kis János, majd Szemere Pálék lapalapítási kísérletei után végül az erdélyi szabadkőművesek segítségével az *Erdélyi Múzeumot* sikerül megindítani, melynek első füzetét csaknem teljes egészében Kazinczy és köre uralja. A későbbiek során azonban az erdélyi alkotói kör eltávolodik Kazinczy nyelvi és irodalmi ízlésétől, s részben ez okozza Döbrentei és Kazinczy elidegenedését egymástól.

Ezt az alkotói táborát övezi az ún. mentorok köre (Szentgyörgyi József, Sárközy István, Cserey Farkas stb.), akik a tanítványok szabadkőműves nevelésével bíztak meg. A nevelést Kazinczy kétirányúnak gondolja el, mert az ifjú költők is formálják a mentorok ízlését.

Végül következik az ún. védnöki kar, melynek nagy része szintén szabadkőművesekből áll össze. Azoknak a főuraknak, tehetősebb közéleti egyéniségeknek a nevét kell itt említenünk, akik szellemileg, anyagilag és tekintélyük révén társadalmilag biztosították a nyelvi, irodalmi és kulturális, olykor politikai jelleget is öltő program megvalósítását és elfogadtatását. A Ráday, a Vay, a Prónay, a Teleki család több tagja tartozik ide, de említeni kell Dessewffy Józsefet, az id. Wesselényit, Cserey Farkast,

⁴² A vers 1816. nov. 18-án keletkezett. Kazinczy Wesselényi Miklósnak, 1817. jan. 28. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1817. január 1. – 1818. márczius 31.*, XV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1905, XV, 3372. levél.

Haller Gábort, Majláth Györgyöt is.⁴³ Festetich Györggyel Kazinczy, mivel fogsága után nem volt hajlandó anyagilag segíteni őt, egészen 1819-ig nem keresi a kapcsolatot, Széchényi Ferencet pedig látszólag azért említi rosszállóan több levelében, mert az udvar nyomására megtagadta szabadkőműves múltját. Azonban egy 1804-es történet más okokat is feltár. A Marmontel-novellák egyik történetét Kazinczy magyarországi környezetbe helyezi, Széchényi gróf cenki kastélyába. Kis Jánosnak a Széchényi iránti szabadkőműves tisztelettel magyarázza ötletét:

„Anikónak scenáját által hoztam Czenknek tájára, hogy Gróf Széchényinek vele Complimentet tégyek. Én ezt a' Grófot akkor ismertem, mikor ő a' nagy Pászthorynak, a' Referendariusnak, soros barátja volt, Bécsben; 's azt a' tömjént, melyet néki gyűjtök, a' Virtusnak gyújtom.”

Nem tudunk róla, hogy ennek köszönhetően Széchényi támogatta volna a kiadást, s feltehetőleg ez is közrejátszott Kazinczy későbbi ellenséges megnyilatkozásaiban.⁴⁴

A nevelői tevékenység nemcsak az alkotói körben, hanem a védnökök szintjén is működik. Amikor Németh László 1806-ban elhunyt, Kazinczy megindulva írja Kis Jánosnak, esküdjének meg rá, hogy bármelyiküket érné elsőként a halál, a másikat gondját viseli az árvák szellemi és erkölcsi nevelésének. A hangsúlyos célzás a levélben csak megerősíti, hogy Kazinczy a szabadkőműves szellemben való nevelésről beszél:

„S ha engem kap ki a' halál előbb mint téged, légy szemmel gyermekem eránt, 's még a' Pannon földről is intézgesd nevelését, 's lehelld belé a' Gonosz-nak – tudod, a' szó mit tesz, – elhalhatatlan gyűlöletét!”⁴⁵

Az egymásnak tett eskü nemcsak baráti, hanem szabadkőműves kötelesség is, legalábbis Kazinczy levelezéséből erre lehet következtetni. Felügyel például Péczely József árván maradt fiára, Döbrentei személyében ő jelöl ki nevelőt 1807-ben az egyik ismert erdélyi szabadkőműves, Gyulay Ferenc négy árvájának,⁴⁶ és közismert, hogy

⁴³ A főurak esetenként külön páholyba szerveződtek. Az 1784-ben megnyílt, *Első ártatlansághoz* nevű budai páholy például nagyrészt az ő csoportjukból állt. Közéjük tartozott Ráday Gedeon is. Velük ellentétben a pesti *Nagyszívűséghez* páholy a kevésbé tehetős nemesekeket vette fel (JÁSZBERÉNYI, „A Sz: SOPHIA'...”, i. m., 30–31.).

⁴⁴ Kazinczy Kis Jánosnak, 1804. febr. 12. = *KazLev*, III, 648. levél. Marmontel novelláit, a görög és római tárgyúakat kivéve, Kazinczy hazai környezetbe ülteti át. A *A' szép Anikó* című novella Czenken játszódik. Lásd KAZINCZY Ferencz' *Munkái*, Első kötet, Szép irodalom, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1814, 207–275.

⁴⁵ Kazinczy töredékes levele Kis Jánosnak, 1806. július = *KazLev*, IV, 955. levél.

⁴⁶ A szabadkőműves kötelesség fényében az a látszat, hogy Kazinczy egykori szerelmének, Kácsándy Zsuzsannának tesz szolgálatot nevelő keresésével, csak részben lehet igaz, s hasonló fedőtörténetként szolgálhat, mint a fogság utáni utazások esetében a házasság kérdése. A Draskovich-féle rendszernek egyik alaptétele az özvegyek és árvák segítése. A szabadkőműves irodalom gyakran említi azt is, hogy a beavatottak egy pár fehér női kesztyűt kapnak, melyet a hozzájuk legközelebb álló hölgynek adnak át, s ennek révén azok segítségére számíthatnak baj esetén a szabadkőműves tagok-

milyen fokozott, csaknem kultikus figyelemmel kíséri az 1810-es években az ifjabb Wesselényi Miklós életét, miután a feltehetőleg ugyancsak szabadkőműves idősebb Wesselényi sírkövét is ő tervezte meg.⁴⁷

A kapcsolatrendszerben a szinteken túl reflektált vagy ki nem mondott szabadkőműves alakzatok és számok ismerhetők fel. A hármasság elve a funkcionális (alkotói, mentori, védnöki) tagolódásban észlelhető, de jól látható a pesti triász konstellációjában is. A pesti társaság létszámának fontossága abban is megmutatkozott, hogy Horvát István kilépésekor Helmeczi Mihályt vették maguk közé, így ismét teljessé vált a hármasság. Feltűnő a szerzői nevek sorában is a hármasság kedvelése. Virág, Kis és Berzsényi neve gyakran jelenik meg együtt. A *Tövises és Virágok* epigrammái között a *Sylvester* című darabban Kalmár, Birsi és Molnár, majd Dayka, Virág, Berzsényi és Aranka, Zsombori, Buczy Emil neve szerepel egymás mellett. Jászberényi József említett művében, Balassa Józsefre hivatkozva, a János-rendben a mesterfokúság sajátosságának mondja a 3×3-as főszimbólum, a 3×3-as mellékszimbólum és a 3×3-as élmény sorozatát, s Kazinczy egyik leveléből, melyben a háromszor három által való üdvözléssel búcsúzik Arankától, arra következtet, hogy Kazinczy elérte a mesterfokúságot.⁴⁸ Ha a felsorolt nevekhez Kazinczy személyét is odaértjük, akkor négyessé egészül ki a hármas szám, s a négyszög közismerten a páholy szimbóluma, de jelöl felállási rendet is, emellett a szőnyeg alakzatainak egyike.⁴⁹ Érdekes váltás, hogy Kazinczy 1810 után a pesti triászsal kapcsolatban is „pesti ötség”-ről kezd beszélni, hozzájuk sorolva az egyébként kevésbé támogatott Fáy Andrást és a tiltakozó Kölcseyt (l. a 35. lábjegyzetet), 1814-re pedig magát is beleértve öt szerzőt ad ki irodalmi és nyelvi programjának reprezentációjaként. A pentagram a szabadkő-

tól, lásd JÁSZBERÉNYI, „A Sz: SOPHIA’...”, i. m., 139. Kácsándy Zsuzsanna és Kazinczy Ferenc érzelmi kapcsolatáról lásd SZAUDER József, *Veteris vestigia flammae, Kazinczy szerelme* = Sz. J., *Az este és az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 347–432. Gyulay Ferenc szabadkőművességről: ABAFI, i. m., 37, 101. A Gyulay családnak több más tagja is szabadkőműves volt, pl. Gyulay Ferenc tábornok, Gyulay Albert kapitány, később ezredes stb.

⁴⁷ Id. Wesselényi Miklós szabadkőművességre nézve egyértelmű adat nincs, azonban ismert, hogy a jakobinus mozgalom egyik fő szervezőjeként (később gyanúsítottjaként), de rokoni szálak révén is szoros kapcsolat fűzte a szabadkőműves főurakhoz. Jelen van például 1794. július 7-én Károlyi József gróf főispáni beiktatásán, ahol a jakobinus mozgalom tagjai találkoztak egymással. Vö. H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*, Bp., Akadémiai, 1967, 206–210. Nem megbízható, mégis idézendő itt az adat, hogy Török Elek Felső-Fehér vármegyei követ vallo-mása szerint az erdélyi ellenzéki mozgalom vezetőit, köztük Wesselényi Miklóst, Barcsay Ábrahámot, Türi Lászlót, Wass Miklóst maga is látta az egyik titkos összejövetelen, amint fehér szabadkőműves-sapkát viseltek. Lásd JANCsó Elemér, *A jakobinus mozgalom hazai hagyományai: Adalékok a jakobinus mozgalom erdélyi és partiumi történetéhez* = J. E., *Irodalomtörténet és időszzerűség: Irodalomtörténeti tanulmányok 1929–1970*, Bukarest, Kriterion, 1972, 256–281, különösen 274. A fehér sapkát viselő szabadkőműves csoportról, melynek Barcsay Ábrahám szintén tagja volt, egy 1795-ös Bánffy-levél is tanúskodik, lásd SZILÁGYI Márton, *Adalékok egy magyar testőr bécsi kapcsolataihoz*, *Sic itur ad astra*, 1994/1–2, 102–114. Hivatkozik rá még JÁSZBERÉNYI, „A Sz: SOPHIA’...”, i. m., 2003, 42.

⁴⁸ Kazinczy Aranka Györgynek, Kassa, 1790. március 25. = *KazLev*, II, 307. levél, és Jászberényi 2003, 99.

⁴⁹ BERÉNYI, i. m., 269.

műves szimbolikában egyesek szerint a második, vagyis a legényfok jele (Jászberényi 2003, 141), mások szerint az ötágú csillag a mesterfokhoz tartozik, és a tudást, illetve a megvilágosodást jelképezi.

Térben kivetítve, topográfiai szempontból az égtájakat fedi le a barátok és tanítványok köre. Kis János az északnyugati, Berzsényi a nyugati, dunántúli részt, Kőlcsey eleinte Debrecen, vagyis északkeletet, a pesti társaság a déli irányt képviseli, az erdélyiek pedig a keleti vidékeken reprezentálják, illetve terjesztik az új kulturális, nyelvi és irodalmi programot. Különösen látványos az erdélyi kapcsolatok újjá- és megszervezése. Az erdélyi szabadkőművesek közül Kazinczy egyetlen állandó levelezőpartnere 1808-ban Cserey Farkas. A Wesselényiekkel való viszonya, mivel az idős báró a jakobinus per egyik fővádoltja, s Kazinczynak ebből kifolyólag régi, de veszélyes ismerőse volt, a szabadulás után nem éledt újjá, mint ahogyan a per többi gyanúsítottjával sem. Aranka Györggyel ízléskülönbségek miatt nem levelezik, s ugyancsak idegenkedik a leoninista, de szabadkőműves Gyöngyösi Jánostól és a nyelvész Gyarmathy Sámuelától. A Wesselényiekkel a báró halála után főként a sírkő felállítása és a kis Wesselényi nevelése körül vált üzeneteket, és ekkor írja meg verseit róluk. Az idős báró halálával ugyanis a kapcsolat felvétele elől elhárultak a politikai veszélyek. Cserey 1808-ban még figyelmezteti Kazinczyt, hogy a zsidóiak régen nem hallanak felőle, s Kazinczy úgy válaszol, egyelőre nincsenek új hírei az emlékkőről, de utána évről évre élénkebbé válik az érdeklődés a fiatal báró iránt.⁵⁰

Az 1808-as Marmontel-kötet megjelentével és a *Tübingai pályáírás* elkészültével a Csereyhez szóló levelekben is előkerülnek a tájékozódó, kapcsolatkereső kérdések. Buczy Emilt már korábban, 1805-ben kifaggatja az erdélyi viszonyokról, szerzőkről.⁵¹ 1808 júliusában Csereyhez küldi a Marmontel-fordítás erdélyi példányaait. Egy velinkiadást Zsibóra küldet, egyet Cserey nejének ajándékoz, de egyet bevitet Kolozsvárra eladni, azzal a kikötéssel, hogy a könyvárústól azután mindenképpen érdeklődjé meg, ki vitte el a példányt. A kérést július 27-én, a következő levélben is megismétli, s Cserey augusztus 17-én tudósítja róla, hogy a kötetet rokona, Cserey Miklós vásárolta meg, „ki is assessor super numerarius az Erdéji Királji Táblán, velem egy familiabul, de más ágbul való”.⁵² Néhány üzenet után, 1811. január 29-én végül Kazinczy személyesen ír Cserey Miklósnak, s ettől kezdve folyamatosan jár posta közöttük. Tanulságos Kazinczy első levele, mert jól látszik belőle a stratégia, hogyan igyekszik beépíteni önmagát s ezáltal saját kulturális programját a létező erdélyi hálózatok középpontjába. Erdélyben ugyanis – Magyarországtól eltérően – a még eleven emlékü Nyelvmívelő Társaság révén sokkal előbb és élénkebb a kulturális közösség, nagyon erősek a rokoni, családi kapcsolatok és a közjogi státusból eredően a politikai összefüggések. A Csereyhez írott levélben ezért Kazinczy jó ismerősként hivatkozik a Nyelvmívelő Társaság vezéralakjára, Aranka Györgyre, üzenetet küld Cserey által „kedves barátjának”, Wesselényi Miklósnak, üdvözlöttei Kenderessy Mihály guberniumi secretariust, irodalompártoló és mecénás főurat, Barcsay Ábrahám

⁵⁰ Kazinczy Cserei Farkasnak, 1808. júl. 2. = *KazLev*, V, 1320. levél.

⁵¹ Buczy Emil Kazinczynak, Kolozsvár, 1805. május 5. = *KazLev*, III, 752. levél.

⁵² Cserey Farkas Kazinczynak, 1808. aug. 17. Kraszna = *KazLev*, VI, 1338. levél.

egykori szoros barátját, és természetesen szó esik Cserey Farkasról, akinek családja a leghíresebb erdélyi főurakkal állt rokonságban.

A térbeli kiterjedés méreteiben ragadható meg a leginkább a különbség Kazinczy korábbi és fogsága utáni szervezkedései között. Ismeretes, hogy 1791-ben Árkádiai társaság tervével fordul Batthyány Strattmann Alajoshoz. Itt hasonló felépítésről ír, mint amit fogsága után megvalósít:

„1.) A' legelők, így fognak nevezetni az író tagok. 2.) A' védők, (Die Schützende) ide vétetnek hazánknak azok a' nagyjai, a' kik nem irnak, de az írókat segítik. 3.) A' Gyönyörködők vagy mulatók (Die Diletanten).”⁵³

Ugyanebben az időszakban, 1790 végén Széchényi Ferencnél is összegyűlt néhány szabadkőműves, köztük Kazinczy, és akadémia felállításáról beszélgettek.⁵⁴ Nem tudjuk, hogyan működtek volna ezek a társaságok, ha létrejöttek volna, azonban egyiknek a tervéből sem látszik az az országos méretűvé növesztett hálózat, amelyet Kazinczy később ténylegesen felépít.

Végül a temporális tényezőt érdemes figyelembe venni. A *Tübingai pályáírás*ban, majd a *Tövisek és Virágok* kanonikus névsorában Kazinczy azokat a távolabbi, illetve közvetlen elődöket sorolja fel, akik a változás, újítás elvét érvényesítették az irodalomban és a nyelvhasználatban.⁵⁵ Nyelvi és irodalmi programját közvetlenül támogató művekként végül 1813–1814-ben Báróczi Sándort és Dayka Gábort adja ki, korábban, illetve később pedig Sylvester Jánost és Zrínyit.

Az időtényezőnél kell áttekinteni Kazinczy építkező tevékenységének alakulását is. 1813–16-ban adja nyomtatásba saját műveinek sorozatát, s ugyanebben az időszakban jelenik meg Berzsenyi, illetve Kis János kötete. Az 1814-es év az *Erdélyi Múzeum* megjelenésének időpontja is, melynek első kötete szinte teljes egészében Kazinczynak és tanítványainak munkáit tartalmazza, az ugyancsak ebből a körből származó Döbrentei Gábor szerkesztésében. A múltbeli elődöknek, a jelen alkotóinak és a fiatal nemzedéknek ez az együttese, majd az 1816-os erdélyi utazás ebben a két-három évben egy gondosan megtervezett és évtizedes munkával, mértani pontossággal kivitelezett program megvalósulását hivatott felmutatni. Itt ért el a folyamat ahhoz a ponthoz, amikor Kazinczy újra felveszi a kapcsolatot Pálóczi Horváth Ádámmal, és 1814. július 3-án a beavatás kátéit kéri tőle. Páholymunka, mint ismeretes, nem volt lehetséges ebben az időszakban, de gyakorlatban volt az ún. magánbeavatás intézménye, s elképzelhető, hogy Kazinczy néhány barátjának iniciációjára

⁵³ Kazinczy Batthyány Strattmann Alajosnak, Regmec, 1791. január 7. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése (1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye)*, XXIII, kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1960, 5665. levél.

⁵⁴ Kazinczy Aranka Györgynek, 1790. november 2., *KazLev*, II, 342. sz.

⁵⁵ Lásd KAZINCZY Ferenc *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, Kiadta HEINRICH Gusztáv, Bp., MTA, 1916 (Régi Magyar Könyvtár, 37.); HASZ-FEHÉR Katalin, *A kánonképzés paradoxonai: a Tövisek és virágok = H-F. K. Közösségi és elkülönülő irodalmi programok a 19. század első felében, Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csonkai könyvtár, 21), 74–86.

készült.⁵⁶ Hogy a kortársak számára nem volt titok Kazinczy hálózatépítő tevékenységének jellege, bizonyítják az ellene írott *Mondolat* fedlapján a Parnasszusra ügető számár hátsójára aggatott szabadkőműves jelvények.

5. A HIBA

Kazinczy központi irányítású hálózata, ha 1813–14 körül működni és kiteljesedni látszott is, az 1810-es évek végére lényegében szétesett, s az 1820-as évek levelezéséből az tűnik ki, hogy a levelezőpartnerek nagyrészt lecserélődtek. Más, de valószínűleg az itt elmondottakkal párhuzamos történet alakulna ki, ha az 1820-as évek újra-indított építkezését tekintenénk végig Guzmics Izidorral, Toldy Ferencsel, Bajza Józseffel, Kisfaludy Károllyal és másokkal a középpontban.

A szétesésnek több okát kell végiggondolni. Kazinczy körül a fogsága utáni időszakban ténylegesen létezett egyfajta kultusz és spontánul szerveződő alkotói tábor. Kisfaludy Sándortól kezdve Pápay Sámuelig, Aranka Györgyig és a fiatal alkotókig tisztelettel és barátsággal fordulnak a börtönből szabadult rab felé, s ez a tisztelet részben a fogság előtti műveknek, részben magának a szenvedéstörténetnek szól. Kazinczy neológiaja és hálózatépítő törekvése azonban az 1810-es évek elején lebontja a spontán kultuszt és sorra fordítja el tőle az értelmiségi és alkotói réteget. Egyesek a bírálatok miatt hidegülnék el tőle, a hálózatban fontos szerephez jutó alkotók pedig azért, mert kénytelenek felismerni, hogy ebben a rendszerben nem első-sorban a saját tényleges alkotói vagy értelmiségi identitásuk, hanem a rájuk ruházott szerep és reprezentáció révén váltak fontossá.

Tévedésnek tűnik néhány belső tag megítélése is. Minthogy Kazinczy számára a reprezentáció, pontosabban *maga a hálózat léte*, nem pedig a tényleges költői kvalitások és emberi tulajdonságok számítottak, elvétí például Helmeczi Mihály vagy Döbrentei Gábor megítélését. Mindkettejük esetében megfigyelhető az eredetileg kijelölt szerephez képest a hálózaton belüli elmozdulás. Helmeczi költőként lép be a pesti triászba, azonban Kazinczy megdöbbenve tapasztalja, amikor a triász újdonsült tagja publikálja a hozzá címzett versét, hogy mennyire tehetségtelen költő. Helmeczi teoretikusként sem bizonyul minőségibbnek és diplomatikusabbnak, ez az 1816-os Berzsenyi-kötethez írott előszavából derül ki, s így végül technikai munkatársként állapodik meg szerepe a rendszeren belül. A hiba azonban Berzsenyi elhidegülésébe kerül Kazinczynak. Más a helyzet Döbrentei Gáborral.

Ő elsőrangú teoretikus, jó diplomáciai érzékkel rendelkezik, és bár verseinek színvonala hullámzó, vannak olyan művei, például az ossziáni hangú elbeszélő költemények, amelyek Kazinczy tetszését is elnyerik. Amikor Kazinczy kizárólag a technikai munkatárs szerepét szánja neki, valójában alulértékeli Döbrenteit, aki a folyóirat kiadásával, társaságszervező képességével, a Gyulay árvák nevelésével és társalgási modorával Erdélyben pontosan azt a centrális helyzetet nyeri el, amelyre Kazinczy törekedett a levelezése által.

⁵⁶ JÁSZBERÉNYI, „A Sz: SOPHIA’...”, i. m., 79.

A harmadik hiba a fenti tévedésekből ered. A modern hálózateleméleti kutatások azt bizonyítják, hogy a természetben is, a társadalomban is igen ritkák a központi irányítású hálózatok, leginkább önszerveződő, ún. skálafüggetlen hálózatokkal találkozni, melyeket „erősen kapcsolt csomópontok” tartanak össze. Barabási Albert-László, a komplex, dinamikusan felfogott hálózatok világhírű kutatója mutat rá, hogy például a web esetében ezért állhat elő az a helyzet, hogy az egész rendszer legsérülékenyebb pontja maga a csomópont lesz: „Valóban, a legtöbb kapcsolattal bíró csomópontok egy apró törése darabokra törné a hálózatot. Ezek a felismerések felfedték a skálafüggetlen hálózatok alapvető topológiai sebezhetőségét: míg az internet várhatóan nem törik meg a routerek és vonalak véletlen hibái miatt, jól informált hackerek könnyedén alakíthatnak ki olyan szcenáriót, amely árthat a hálózatoknak.”⁵⁷

Kazinczy esetében azt kell látnunk, hogy azokon a területeken, ahol a saját kulturális hálózatát szervezi, spontán („skálafüggetlen”) szerveződések is léteznek, saját középponttal. A Dunántúlon Kisfaludy Sándor látszott ilyen csomópontnak, Erdélyben Döbrentei Gábor egy létező, de Aranka visszavonulásával átmenetileg központ nélküli rendszerbe került bele, Debrecenben Csokonai kultusza volt számottevő – Csokonai életművét ugyanis Kazinczynak nem sikerült a saját rendszerébe átemelni, nem sikerült megkapnia a hagyatékot oly módon, mint Dayka esetében. Ahhoz, hogy egy központi irányítású hálózat, mint Kazinczyé, egy spontán, dinamikus rendszerre rátelepedjen, ahhoz a csomópontok „bekebelezése” szükséges. S mint a Cserey Miklósnak írott levélből láthattuk, Kazinczy jó érzékkel, ezt a stratégiát alkalmazta. Csak ő éppen más személyek körül látta a sűrűsödési pontokat, nem ott, ahol ténylegesen elhelyezkedtek. Batsányi, Verseghy, de különösen Kisfaludy Sándor, Döbrentei Gábor és Csokonai bírálatát szorgalmazta, a hálózatba való bekerülésüknek feltételeket szabott, s körülöttük provokálta ki a legnagyobb vitákat, pedig éppen őket kellett volna megnyernie, így velük együtt megkapta volna az egész kishálózatot.

6. KÖVETKEZTETÉS

Az itt megrajzolt szerkezet Kazinczy kapcsolatrendszeréről szükségszerűen vázlatos és hiányos, azonban annyi talán sejthető belőle, hogy igaza van Jászberényi Józsefnek, amikor azt állítja, Kazinczynál a kulturális, irodalmi és szabadkőműves tevékenység nem választható szét egymástól. A szabadkőműves tagság figyelembevétele sok ellentmondásos ténytetévé tesz vele kapcsolatban: elsősorban magát a méreletes levelezést, az eltérő levélírói hangnemeket, meghökkentő nézeteit, kijelentéseit a megyei politikai eseményekről, az olykor kétértelmű, homályos vagy következetlennek tűnő megnyilvánulásait az európai politikáról, az insurrectióról, Napóleonról, akiről tudni, hogy szintén szabadkőműves volt.

⁵⁷ BARABÁSI Albert-László, *Behálózva – a hálózatok új tudománya*, Bp., Magyar Könyvklub, 2003, és Uő, *A hálózatok tudománya, a társadalomtól a webig*, Magyar Tudomány, 2006/11, 1298–1308. Az idézet az utóbbiból származik.

„Atyámfiái Apollóban”

Kazinczy Pálóczi Horváth Ádámnál tett látogatása

Tanulmányomban Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnál 1789-ben tett látogatásának előzményeit, a látogatást, valamint kettejük kezdeti barátságának forrásokban megjelenő reprezentációját vizsgálom. Feltevésem, hogy a szövegek retorizáltsága helyenként a mitológiai, illetve vallási kultusz mintázatát mutatja, ezért a forrásokat (misszilis leveleket és útirajzokat) az „Atyámfiái Apollóban” titulus felől közelítem meg. Tételezem továbbá, hogy Kazinczy látogatásainak leírásaira rávetül iskolafelügyelői attitűdje, megidézve a canonica visitatio gyakorlatát.

EGYÜTT APOLLÓBAN

„Hólnap még azokat látogatom-meg, kik Atyámfiái Apollóban” – írja Kazinczy 1789-ben kassai úti levelének végén.¹ Apolló a görög-római mitológiában a művészet és a költészet istene, a múzsák karának vezetője, Orpheus apja. A Testvéreim az Úrban keresztény megszólítás mintájára megalkotott „Atyámfiái Apollóban” (vagy: Barátaim, Rokonaim, Testvéreim, Társaim Apollóban) megnevezés tehát a költészet istenének nevében való közösséget, szövetséget hangsúlyozza. Amikor Kazinczy a pozsonyi szemináriumban Döme Károlynál tett látogatása után ezt írja: – „Tiszteld Barátaidat, kik nekem is Apollóban és a’ Hazai szeretetben Barátim, szívesen szeretett Testvéreim” – akkor Kazinczy továbbmegy, és az Apolló neve alatt egybegyűlt literátor-testvéreit automatikusan felruhazza a hazaszeretet érzésével is.² Aranka Györgyhöz 1791-ben már egy kéréssel fordul, amely előrebocsátja, vajon mi is Apolló papjának és Apolló híveinek kötelessége:

„Tudósíts édes Barátom, mitsoda foganatja van az Apollóban való hitnek Erdélyben, nevezetesen Kolosvártt? Olvasnak é ott? ’S mit leg inkább?”³

¹ KAZINCZY Ferenc, *Utazások: Kassa* [III.] 1789. jún. 21 = *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár. Források: Régi kortársaink, 7), 135.

² Kazinczy Döme Károlyhoz, 1789. dec. 12. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1763–1789*, I, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890 [a továbbiakban: *KazLev*, I], 516.

³ Kazinczy Aranka Györgyhöz, 1791. jan. 24. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1790–1802*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891 [a továbbiakban: *KazLev*, II], 143.

Az író kérdését egyben egy főpap beszámolókérsésének is értelmezhetjük, aki hitbéli papjától felvilágosítást kér a hívek – a nyáj – kötelezettségeinek teljesítéséről.

Majd húsz évvel később, 1810-ben, a fiatal pesti írók vendégül látják Berzsényi Dánielt. Kazinczy nincs Pesten, ám az ifjú paptársak lépten-nyomon felemlegetik főpapjuk kedvenc kifejezéseit, idézgetik szavait. Szemere Pál alábbi levelének sorából kiviláglik, azt is egyik papi kötelezettségüknek érzik, hogy „Kazinczyjuk” szellemében vizitáljanak paptársaiknál: „Gyerünk, mondám neki [ti. Berzsényinek], látogassuk meg azokat, kik – mint Kazinczynk szöll – Rokonink Apollóban: keressük meg Horváthot, Kultsárt, Fehért és Virágot.”⁴ Kazinczy vezér szerepének elismerésére utal, hogy Berzsényi Kazinczynak köszöni meg a pesti ifjak hozzá való kedvességét. Az egyházi szóhasználatot fedezhetjük fel, ahogyan lefesti, hogy az ifjak mennyire lelkesednek mesterükért:

„Pesti barátidat hozzád méltóknak találtam. Köszönöm néked azon vidám napokat, melyeket az ő társaságokban éltem! Valóban nagy boldogság olyanokkal lenni, kik velünk egyenlőn érzenek, értenek! – Szemerédhez leg inkább vonódom. Ezek a’ nemes indulatú ’s nagy készületű ifjak Téged imádnak, minden második szavok: Kazinczy, Kazinczy. – Te mindent tehetsz velek, ’s reménylem, hogy az ő heveket használatlan nem is hagyod.”⁵

Berzsényi egy esztendővel később Kazinczy más íróbarátai – paptársai – kapcsán, maradva az egyházi szóhasználatnál, hasonló gondolatokat vetve papírra, egyenesen Kazinczy főpásztori, irányító szerepére utal:

„Melly igen ki tudtat Te a’ jó embereket keresni! [...]. Téged minden tisztel, imád [...] Tu es Pontifex tuorum. [A tieid főpapja vagy.]”⁶

A FŐPAPI SZEREP KIALAKULÁSA

Kazinczy az írói mesterségre ifjúságától fogva mint számba vehető életpályára tekintett. Alig tizenennyolc évesen a nagy írók ismeretségére, személyes látására vágyott, beavatói gesztusaikra áhítozott.⁷ Bessenyei György volt az első, akit az ifjú Kazinczy szeretett volna személyesen felkeresni, s a véletlenen múlt, hogy 1777-ben, Bécsben jártakor nem találta otthon, így csupán néhány sort hagyhatott íróasztalán.⁸

⁴ Szemere Pál Kazinczyhoz, 1810. ápr. 27. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 405.

⁵ Berzsényi Dániel Kazinczyhoz, 1810. jún. 23. = *Uo.*, 536.

⁶ Berzsényi Dániel Kazinczyhoz, 1811. jún. 5. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 564.

⁷ Az írói pályára készüléssel kapcsolatban vö. VÁCZY János, *Kazinczy Ferencz és kora*, Bp., MTA, 1915, 241.

⁸ KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, Bp., Magvető, 1987 (Nemzet és emlékezet), 77.

Baróti Szabó Dávidot mint számára „halhatatlant” az 1770-es évek végétől „lángolt látni”,⁹ Báróczi Sándorral való személyes találkozására pedig így emlékezik:

„Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszállhasson rám fél mértékben. Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor feltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni, minden erőmmel, ami lesz.”¹⁰

Kazinczy az 1780-as évek elején Gessner *Idylljeit* fordítja. Munkájának kéziratát 1785-ben véleményezésre megküldi mind Báróczi Sándornak, mind Ráday Gedeonnak, mind Orczy Lőrincnek. Báróczi Sándortól biztató sorokat kap, nem kisebb dicsérő szavakkal:

„Mint heves írásodból látom, Isteni tűz melegíti ereidet. Különös adománya az Egeknek! Fordítsad magadnak, barátaidnak hazádnak hasznára vett ajándékokat. Légy ébresztő példája az el zsiabdott Magyar ifúságnak. Légy második Prometheus; lelkesítsd meg az elevenség nélkül heverő testeket.”¹¹

Báróczi mondatai beavatásértékűek, egyszersmind szolgálattételre való elhívást/felhívást is jelentenek, ugyanakkor vezéri szerepre is predesztinálnak. Kazinczy erre a biztatásra várhatott. Rádaynak, aki kérésére vállalta a Gessner-fordítás korrigálását, emellett „valósággal szép”-nek tartotta munkáját, áradozva, „forró hálákat” adva az Istennek köszöni meg a „repkény koszorút” – a beavatás megerősítését –, amelyet egyedül tőle óhajtott elnyerni. Önérzettel szögezi le: „erős bizalommal jelenek meg Hazám előtt, mert Nagyságodnak javallásával bírok; e pedig igaz érdem!”¹² E szavak kétséget kizáróan a beavatott, a szolgálatra jelentkező, az áldozatot bemutatni kész, a jövő terveit fontolgató költő/pap szavai. A papi szerep kikristályosodásáról így fogalmaz Gergye László: „A költői küldetésnek az a lényege, hogy kiválasztottsága révén tolmácsolja a halandók számára az égiek üzenetét, a papi hivatás analógiájára tegye lehetővé mindenki számára az égi és a földi szféra gondolati átjárhatóságát. E cél elérése érdekében mutat be áldozatot az isteneknek.”¹³ Alig öt esztendő múlva, néhány verssel, fordításokkal és folyóirat-szerkesztői múlttal Kazinczy már úgy határozza meg magát, mint „rendes Fel-kentje a’ Magyar Litteraturának”.¹⁴

⁹ *Uo.*, 85.

¹⁰ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete* = KAZINCZY Ferenc *Művei*, kiad. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), I–II, 238.

¹¹ Báróczy Sándor Kazinczyhoz, 1785. júl. 15. = *KazLev*, I, 76.

¹² Kazinczy id. Ráday Gedeonhoz, 1786. jan. 12. = *Uo.*, 89.

¹³ GERGYE László, *Műzsák és gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998, 11.

¹⁴ Kazinczy ifj. Szilágyi Sámuelhez, 1791. jan. 4. = *KazLev*, II, 135.

A FŐPAP ÉS A PAP – KAZINCZY ÉS HORVÁTH MEGISMERKEDÉSE

Kazinczy nem sokkal beavatása után már főpapi szerepben lépett fel. Képviselt és közbenjárt. A *Magyar Museum* megalapítása előtti percekben „erős bizalommal” készült a „rendes” felkent magyar literátor tökéletes szerepére. Ekkor, 1787-ben tűzte ki célul az írótársak és az irodalomszerető közönség tanítását és pallérozását, ahogyan azt később lejegyzí a *Pályám emlékezetében*:

„Már rég olta láttam, hogy Literaturánknak eggy criticus folyó-írára van szüksége, melly Íróinkat rettegni tanítsa, hogy több gondal írjanak, 's Olvasóinkat több eszmé-
lettel olvasni.”¹⁵

Vezető szerepre gondolt, ám a megindított kassai *Magyar Museum* szerkesztését végül hárman vállalták: Ó, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid.

A Horváth Ádámmal való kapcsolat felvételét Kazinczy kezdeményezte. Igaz, megelőzte ezt Horváth lépése, miszerint néhány versét közlésre megküldte a *Magyar Museum*-nak, Baróti Szabó nevére. Kazinczy mint társszerkesztő nyilván olvasta a munkákat, s az áldozó papok táborát növelendő, nem késett Apolló-hitbéli társa elébe sietni. A *Pályám emlékezetében*, az 1788-as esztendő formálódó irodalmi közéletével kapcsolatban, erről a táborépítő gesztusról jegyzi meg:

„Íróink s olvasóink száma mindinkább szaporodék, és ha az ügynek új munkás barátja tűne fel, kicsinységgel ugyan talán, egy alkalmi verssel, de amely lelket mutata s reménységet hagyott, hogy az író ott meg nem áll, mely öröm vala mindenfelé! Az új társ felkeresése a régiebbeket s a régiebbek kiterjesztett karral jövőnek az új elébe.”¹⁶

Kazinczy Horváthnak írt, említett levele nem maradt fenn, rendelkezésünkre áll azonban Horváth Ádám 1788 őszén hozzá írt, verssel is megtoldott válasza, amely egyben önreprezentáció és jól felmért, alárendelt pozíciójának deklarálása. Bemutatkozó levelében ő is a műzsák papjai közé számítja magát, ha az áldozásokra fordított idő szűkös volta miatt némileg szabadkozni is kényszerül: „Gazdaságbeli sok foglalatosságaim kevés időt engednek, szívem szeretne Músámnak áldoznom.”¹⁷ Az áldozás-metaforát továbbviszi: a gondolat, a levélszöveg egy mondataként indul, majd verses sorokba torkollik, amelyben pásztoridilli környezetben magát olyan áldozóként tünteti fel, aki tudja, hogy áldozata „tsekélyebb” értékű, mint a kassai áldozóké:

„Valóságos jele nemes Lelkűségteknek, hogy a' Társokat nem keresitek, hanem a' ki keres, és méltónak ítéltetik, be fogadjátok. én pedig
Eléggé 's tellyes erőben ditsekedem magamnak,
Hogy korpából költ füstjei tsekély áldozatomnak,

¹⁵ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei. 1. osztály, Eredeti művek), 506.

¹⁶ KAZINCZY, *Művei*, i. m., 1979, 297–298.

¹⁷ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1788. okt. 6. = *KazLev*, I, 220.

Mellyeket Músám' oltárán a' Bakonba gerjesztek,
A' Helikon tetejéhez olly közel el-érkeztek.
Hogy azok, már a Cassai Társoknál is el-kelnek,
Hol hárman Arabiai jó szagokkal füstölnek."¹⁸

Horváth levelében hol „iskolás”-nak, hol pedig bárdolatlannak mondja eddigi költői teljesítményét, nyelvét, s emiatt tanácsokat és eligazítást vár, sőt remél a kassai író-társaktól:

„vajha ki-terjeszthetném elődbe szívemet; hadd látnád, mint repdes azon; hogy Társaságtokból Szabótól választ, Tőled pedig Levelet nyert, az a' gyenge Poeta, a' ki bizony tsak Hazája' 's nyelve' szeretéséért is erősödést érdemel”.¹⁹

Horváth túlzottan szerénykedik mint író, hiszen neve a *Hunniás* és a *Holmi* megjelenése óta ismerősen cseng a hazai literátorok előtt.²⁰ Talán alkalmi verselői státusa miatt pironkodik, a Dunántúlon ugyanis az 1780-as évek derekáig jórészt habzó, rögtönzött köszöntőiről, halotti búcsúztatóiról, illetve olykor vaskos, maga által énekelt dalairól volt híres, amelyeknek dallamát is sokszor ő szerezte.²¹ Ahogyan Horváth szavaiból kiviláglik, a kritikus Kazinczy már legelső levelében kíméletlenül kinyilatkoztatta, hogy *Holmi*jának valamennyi darabját tűzbe kellene hajítani. Horváth ezzel együtt elismeri Kazinczyt maga felett álló tekintélynek:

„Nem ártott ezen én örömömnek semmit is, a' Te igaz ítélettételed, és Magyar szóki-mondásod, a' Holmiről; mert azt magam is érzem a' mint gyanítod, hogy el-árulja hajdani oskolai poromat.”²²

A levél további része ugyanakkor határozott énképről tanúskodik, szerzője gondosan ügyel arra, hogy minden lényeges elem szerepeljen a szövegben, ami felkeltheti Kazinczy érdeklődését, illetve: amely bizonyítja, hogy személyének áldozóként helye van a Múzsák felkentjeinek közösségében. Értékorientációjának és identitásának jelzéseként szóba kerül a haza, az írás szeretete, azaz áldozás a Múzsák oltárán, a

¹⁸ *Uo.*, 222–223. A „Cassai Társok” alatt a kassai *Magyar Museum* három szerkesztőjét, Kazinczyn kívül Batsányi Jánost és Baróti Szabó Dávidot érti.

¹⁹ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1788. okt. 6. = *KazLev*, I, 222.

²⁰ Költeményei 1786-tól jelennek meg nyomtatásban, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* és a bécsi *Magyar Músa* hasábjain, 1787 végén napvilágot lát a *Hunniás*. (HORVÁTH Ádám, *Hunniás* [vagy magyar Hunyadi, azaz ama híres magyar vezér Hunyadi János életének egy része, melyet a Virgilius Eneise formájába öntve, négy sorú magyar strófákkal leírt.] Győr, 1787.) 1788-ban pedig a *Hol-mi* I. (HORVÁTH Ádám, *Hol-mi külömb-kiülömb-féle dolgokról írt külömb-kiülömb-féle versek, melyeket maga' régiebb és újabb írásaiból össze-szedett*, Pest, 1788.)

²¹ Vö. PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a Hunniás előtt*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek 110), 101–108. Péterffy Ida megjegyzi, hogy a költő korai, saját kiadásában megjelentetett *Holmi* I. kötetébe gyűjtött vegyes dalok, közöttük bukolikus környezetbe helyezett pásztoridillek, gyakran csupán Horváth alkalmi költészetét öltöztetik antik jelmezbe.

²² Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1788. okt. 6. = *KazLev*, I, 221.

nyelv és kritika, az idegen nyelv ismeretének kérdése, az írói társaságban való közreműködés latolgatása, az írói dicsőség problematikája, valamint iskolázottsága, valása, latin és görög műveltségisméne, társadalmi státusa és kapcsolatai, s nem utolsósorban a levelezés és a barátság iránti nyitottsága és igénye.²³ A Kazinczy és Horváth között meginduló levelezés hangvételét az irodalmi közéletben betöltött pozíciójuk, de különböző társadalmi helyzetük is árnyalja. Kazinczy státusa rangosabb, amelynek Horváth messzemenően tudatában van, amint az kiviláglik egy ez idő tájt Batsáyninak írott leveléből is:

„Még minek előtte Museumtokat láttam, vagy Szabó Urnak elősszót irtam volna, már én tudtam Kazinczynak mind születéssét, mind mostani hivatalját; s hivataljából megtudhattam azt, hogy nálam nagyobb Ember.”²⁴

Eleinte több ízben amiatt is feszeng, nehogy elvétse a megfelelő titulust a hivatal magas polcán elhelyezkedő Kazinczynak küldendő levél „takaróján”. „Ha belől levemben jó barát’ nyelvével beszélek; kívül illendőnek tartanám, hogy rangodhoz illendőenn nevezzelek” – írja.²⁵ Horváth felmenői is köznemesek, de Ádám dédapja a protestáns üldözések miatt Zemplén vármegyéből menekülve elveszíti birtokát, így Horváth apja már vagyontalan, s teológiát tanulva református prédikátor lesz. Ádámot tizenhárom évesen a Debreceni Kollégiumba adják, teológiát és jogot tanul, emellett különös érzéke van a matematikához, fizikához. Húszéves, amikor a kicsapatást elkerülendő „önként” elhagyja a Debreceni Kollégiumot. Pár hónap múlva azonban sikeres ügyvédi és földmérő mérnöki vizsgát tesz. Földmérői végzettségének és anyagi tekintetben szerencsés házasságának köszönheti az 1780-as évek közepére elért viszonylagos tehetőségét, valamelyes birtokát és bérleményeit. Két háza van Füreden, Szántódon kúriát bérel, cselédeket, inast, szakácsot tart. Kazinczy mind apai, mind anyai ágon nagyobb múltú, kiterjedt és patinás nevű rokonai kapcsolatokkal rendelkező, vagyonosabb és befolyásosabb, hagyományosan megyei hivatalokat viselő nemesi famíliából való. Az 1786-ban elnyert állami, jó fizetést hozó iskolafelügyelői állása pedig komoly egzisztenciát jelent, utazásokkal, új ismeretsegekkel jár. Szemben a gazdaságát irányító Horváthtal, Kazinczyt napi kenyérkereső foglalkozása is, ambíciója és szabadidejének eltöltése is a kulturális közülethez köti. Esetében, ahogyan Mezei Márta fogalmaz: „származása, tehetsége és tudása öntudatával erősített én jelenik meg levelezése nyilvánosságában”.²⁶ Horváth Ádám Kazinczyt lapszerkesztői, költői, fordítói, prózaírói minőségében is kétséget kizáróan maga felett álló tekintélynek ismeri el. Ezt csak fokozza, hogy alig több mint fél évvel első levélváltásukat követően napvilágot lát a *Bácsmegyey*, amely komoly nép-

²³ Vö. *uo.*, 221–222.

²⁴ Horváth Ádám Batsányi Jánoshoz, Kazinczyhoz írott levele mellett, 1789. ápr. 8. = *KazLev*, I, 329–330.

²⁵ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. jan. 9. = *Uo.*, 248. és vö. *uo.*, 317.

²⁶ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek 136), 247.

szerűséget hoz Kazinczynak; a regényt a magyar ifjúság kézről kézre adja.²⁷ Horváth lelkendező levélben dicséri a könyvet, s *Bács megyei Mantzijának lakadalma után* címmel érzelmes verset is ír, melynek egy fogalmazványát azonnal megküldi Kazinczynak. Levelének soraiból árad az elragadtatás és Kazinczy széprói teljesítményének csodálata. A gondolatok magyarrá tételét felségesnek találja, szinte el sem hiszi, hogy pusztán fordítás, már-már „originál”-nak érzi és kijelenti: olyat „Magyartól pedig sem nem láttam, sem talám nem is várhatok”.²⁸ Kazinczy stílusa teljesen magával ragadja, s ez növeli iránta érzett tiszteletét. Figyelemre méltó, hogy az elismerésnek ez a foka szakrális metaforák halmozására készíti Horváthot:

„Valamely idegen Lélek ismét azt sugaralja, hogy jobban tisztellelek, mint szeretlek, hogy oltárkámra magasabbra emellyem, és azon olyan jó szagú illatokkal füstöllyek, a’ millyeneket érdemel, nem már egy nagy eszű jó Barát hanem egy egészen Angyali elme”.²⁹

AZ INSPEKTOR

Kazinczy 1786 őszétől 1791 tavaszáig a bécsi központú, újjászervezett magyar közoktatás kormányhivatalnokaként lett nemzeti iskolafelügyelő (királyi inspektori) beosztásban, a kassai kerületi királyi főigazgató alá rendelve.³⁰ Teendői között szerepelt a tanítók kiválasztása, s a már kinevezettek munkájának ellenőrzése a kerülethez tartozó tíz megye iskoláiban. Látogatásai során feladata a tanítók munkáját,

„tanításuk módját figyelemmel kísérve javítani, a hol szükségesnek ítéli, elismeréssel jutalmazni, ha érdemesnek tartja. Tapasztalatairól aztán bizonyos időközönként jelentést kell tennie a főigazgatónak”.³¹

Kazinczy lelkesedéssel végezte munkáját, hiszen az kapcsolódott programjához, a műveltség terjesztéséről vallott elképzeléseihez, ugyanakkor tisztos megélhetést biztosított számára és hozzájárult személyes becsvágya kielégítéséhez is, hogy kiérdemelhesse „nagy hírben álló férfiak bizalmát”.³² Testre szabottabb hivatalt nem találhatott volna – írja Váczy János –, hivatalos útjai, látogatásai során „papokkal, taní-

²⁷ Vö. VÁCZY, *Kazinczy...*, i. m., 218.

²⁸ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. jún. 18. = *KazLev*, I, 389.

²⁹ *Uo.*

³⁰ A teljes Kassai kerület az alábbi tíz vármegyét jelentette: Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Gömör, Torna, Abaúj, Borsod, Heves. Ez akkor nem kevesebb mint az ország területének ¼-e. Közvetlen felettese gróf Török Lajos, a kassai kerület királyi főigazgatója volt, ő Pászthory Sándornak, a tanulmányi bizottság magyar előadójának felelt, aki pedig Van Swieten Gottfried oktatási miniszternek tartozott beszámolósi kötelezettséggel. Vö. VÁCZY, *Kazinczy...*, i. m., 162.

³¹ Vö. *uo.*, 164.

³² Vö. *uo.*, 164, 244.

tókkal, egyházi, városi s vármegyei előjárókkal, a kormány tagjaival, főurakkal”³³ egyaránt érintkezett, s az ismeretségeket később kitűnően tudta kamatoztatni irodalmi törekvéseinek eléréséhez. Horváth Ádám pozíciója miatt is nagyra tartotta Kazinczyt. Alábbi levelében az inspektorságról szólva és az írói hivatást is érintve, szükségesnek tartja megemlíteni, hogy imponál neki a két hivatás közösségi jellegének bizonyos fokú egybecsengése:

„Te tsak ugyan nálam szerentséssőbb vagy, hogy hivatalbeli foglalatosságid egy természetűek azzal a’ tárgyal, mellyre velem együtt a’ haza szeretetéből magánossan is dolgozol, az én dolgaim pedig tupa heterogeniumok.”³⁴

Horváth tehát az írói, literátori hivatást és az iskolafelügyelői hivatali tágabb értelemben „egy természetűnek” tartja, s alapvetően a *haza szolgálatát* látja mindkettőben. Debreczeni Attila Kazinczy költői és lapalapítói tevékenységét tekintve jut ugyanerre a következtetésre: „Kazinczy célkitűzései mind a haza felemelésére irányulnak még akkor is, ha józan gondolkodásról, boldogságról, ízlésről, gráciáról szól.”³⁵ Ha a napi gyakorlat felől közelítjük meg a két különböző, ám mégis „egy természetű” szellemi tevékenységet – a tágabb értelemben vett literátorét és az inspektort –, akkor nyilvánvaló, hogy kölcsönhatással lehettek egymásra. Már Kazinczy kinevezése előtt figyelemre méltónak találták leendő feljebbvalói, hogy írói pályája ígéretesnek látszik, tudhatjuk meg Cserey Miklósnak írt soraiból: „A posztra „Pászthory által azért választatván, mert ez literaturai dolgozásaimból valamit remélt.”³⁶

A literátor műveltsége, szépirói jártassága, választékos stílusa csakugyan jótékonyan hatott inspektori hivatali munkájának színvonalára.³⁷ Kazinczy lapszerkesztőként az *Orpheus* hasábjain is teret engedett hivatali munkájával, az oktatásügygel, az oktatás nyelvvel, s általában a nyelvvel kapcsolatos kultúrpolitikai írásoknak és a jozefinista szellemhez közeli racionalizmus, valamint a német felvilágosodás eszméjében fogant fordításoknak, publikációknak, beszédeknek.³⁸ Már az *Orpheus* első számában a *Literátori tudósítások* rovatban fontosnak tartotta neve mellett – igaz, több más író között – precízen megnevezni hivatali pozícióját, felsorolva készülő munkáit is. Az alábbi hírt közli:

³³ Vö. *uo.*, 242.

³⁴ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. jan. 9. = *KazLev*, I, 248.

³⁵ DEBRECZENI Attila, „Fenség” és „Grácia”: *Ízléstörekvések a 18. század végének magyar irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/3–4, 347.

³⁶ Kazinczy Cserey Miklóshoz, 1812. jún. 24. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899, 513.

³⁷ Kazinczy egy ízben, gróf Töröknek és Van Swietennek küldött iskolafelügyelői jelentésében, amelyben egy hobbárdi, Szepes vármegyei plébánost jellemez és illet elismerő szavakkal, olyan meggyőzően ecseteli az esetet, hogy a tanítói munkát végző plébánost kitüntetik: arany érdempénzt kap a császártól. Vö. KAZINCZY, *Pályám... i. m.*, 776–777.

³⁸ Vö. pl. A magyar nyelv hivatalossá válásának eshetőségeiről: *Első folyóirataink...*, i. m., 2001, 58., Voltaire életéből, *uo.*, 206, 124.

„Kassai Nationalis Oskolabeli Királyi Inspektor Kazinczy Ferentz Úr Geszner Salamon írásainak fordítását és a' Klopstock Messziásának tíz első énekeit, Hamletet, Wielandnak Diógeneset- és a' Rousseau Contrat Sociálját készíti.”³⁹

Mind Kazinczy író társaihoz írott leveleinek szóhasználatában, mind inspektorságának szóhasználatában – s nem bizonyíthatóan, de vélhetően személyes gesztusai-
ban is –, nyomot hagyott, hogy hivatala révén folyamatosan tárgyalásokban állt a
közös iskolák működtetése ügyében különféle felekezetek papjaival, plébánosaival,
sok esetben püspökökkel, érsekekkel. 1789 novemberétől munkájának segítésére be-
osztott visitátorokat (iskolalátogatókat) vehetett maga mellé, akiknek beiktatására
készülve ezt írja a kispap Döme Károlynak:

„Én ma már kifáradtam a' munkában. 12 árkust szórtam bé téntával, és – ne vess
rajta! Eggy Predikatiót írtam. De ollyat a' melyet, mint Oskoláimnak Igazgatója hol-
nap reggel házamnál fogok ujonnan tett Visitatoraim előtt elmondani. Ki nyomtatta-
tom azt, s mind magyar mind német nyelven kieresztendő nyomtatványimban rész-
letlek.”⁴⁰

Kazinczy ha félig tréfásan is, de nem szándékolatlanul, önkéntelen papi gesztussal
„prédikáció”-ként említi „Oratio”-ját.

CANONICA VISITATIO

Az inspektori munka hétköznapi rutinfeladatai több ponton emlékeztetnek az
író látogatások hasonló elemeire. Mindkettőnél megfigyelhető az alkalmas szemé-
lyeknek teljesítményük alapján való körültekintő kiválasztása (azaz megfelelő taní-
tók illetve a meglátogatandó írók kijelölése), majd bemutatásuk, jellemzésük, értéke-
lésük, a munka színterének ellenőrzése, s fentiek alapján jelentés írása.

Az iskolafelügyelői ellenőrző körutak ugyanakkor rokoni kapcsolatot mutatnak
az egyházi gyakorlatban megszokott *canonica visitatio* intézményével is. Ez utóbbi
során a püspök kötelezettsége, hogy látogatást tegyen egyházmegyéje területén.
A *canonica visitatio* a zsinatok által szabályozott kánonjogban előírt ellenőrző láto-
gatás, amely később elterjedt a protestáns egyházakban is, s amely a püspök hivatali
kötelezettségévé teszi, hogy egyházmegyéjének templomait, plébánosait és híveiket
végiglátogassa, ellenőrizze. A püspöki szertartáskönyv pontos szabályokat írt elő a
canonica visitatio lefolytatásához.⁴¹

A *canonica visitatio* alkalmával készített jegyzőkönyvekben rögzíteni kellett az
egyházközsége vonatkozó hivatalos adatokat, pl. a vagyonleltárt és a plébános sze-

³⁹ *Uo.*, 35.

⁴⁰ Kazinczy Döme Károlyhoz, 1789. dec. 18. = *Kazlev*, I, 517.

⁴¹ Vö. Dr. SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, Bp., Ecclesia, 1988, 160, 164–165. Vö. VÁCZY, *Kazinczy...*, i. m., 154.

mélyi adatait, de itt szerepeltek az egyházhoz tartozó iskolákra, tanítókra, tanulókra vonatkozó információk is. A látogatáshoz szervesen hozzátartozott a hiányosságok számbavétele. A hibát vétőket, bűnösöket kéréslelssel vagy büntetés révén jó útra kellett téríteni.

KAZINCZY ÚTJA

Az iskolafelügyelő Kazinczy – metaforáinknál maradván –, Apolló főpapjaként, vizitátor püspökként tesz látogatásokat író társainál – paptársainál 1789. október vége és december eleje között. Kiválasztja a meglátogatandók körét, felméri szellemi javait, s erről beszámolót szándékozik írni. Eredetileg hivatalos útra készül Bécsbe, ahogyan azt korábban id. Ráday Gedeonnal, illetve Horváthtal levélben több ízben tudatta.⁴²

Kassáról indul, útba ejti Pestet, ellátogatva Dugonits Andrásához, majd tovább Füredre, Horváth Ádámhoz. Ezt követi Győr, hogy ott találkozzon Révai Miklóssal és Rájnis Józseffel. Pozsony a következő állomás, ahol a papneveldeben meglátogatja az ott működő irodalmi kört, közöttük Döme Károlyt és Fejér Györgyöt. Bécsben Görög Demeterrel találkozik, valamint a főpapi szerepből kilépve, tiszteletét teszi Bárczi Sándornál és gróf Széchényi Ferencnél.⁴³ A személyek kiválasztásánál azok kerülnek szóba, akiknek kész vagy készülő írásait ismeri, illetve akikkel levelezésben áll.

A LÁTOGATÓ KÖRÚT ÉS ANNAK FÉNYPONTJA

Az érdeklődésünk középpontjában álló Horváth-látogatásról két alapvető forrással rendelkezünk: Kazinczy levele Aranka Györgyhöz,⁴⁴ valamint a három egységben közölt útlevelek közül a *Füred* című útirajz.⁴⁵ Feltételezésünket, miszerint

⁴² Kazinczy id. Ráday Gedeonhoz, 1789. szept. 26. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: (1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye)*, XXIII, kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1960, 18.; Kazinczy Horváth Ádámhoz, 1789. aug. 21. = *KazLev*, I, 436–437.; Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. okt. 5. = *Uo.*, 477. Vö. KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 88.

⁴³ Vö. Kazinczy Aranka Györgyhöz, 1789. dec. 20. = *KazLev*, I, 518.

⁴⁴ *Uo.*, 517–519. Van adat a találkozást említő, két további, ma már nem fellelhető Kazinczy-levélről is. Kazinczy, nem sokkal azután, hogy búcsút vett Horváthtól, rövid levélkét küldetett neki. Sorai nem maradtak ránk, tartalmára Horváth válaszából következtethetünk: „...mi hírt hoz a’ kotsis? – Hozott, hozott, egy újság’ takaróba dugott kis levelet. Kedves Kazinczim! Melly bol-dog vagy Te, ’s hát nem tsak meg elégettél az én szívemmel, hanem még köszönni is mered barátságomat.” Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. nov. 3. = *KazLev*, I, 489. Kazinczy öccsének, Lászlónak is beszámol Horváth meglátogatásáról. Lásd Kazinczy László Kazinczy Ferenchez, 1789. nov. 28. = *Uo.*, 510.

⁴⁵ *Első folyóirataink...*, i. m., 62–65. A Horváthnál tett látogatás az *Orpheus* 1790. évi második számában, *Utazások. Füred.* címmel látott napvilágot. Kazinczy a publikálásnál nem követte az általa (egyes útlevelek esetében valós) dátumokkal ellátott szövegek egymást követő időrendjét. Az *Orpheus* három nagyobb egységben jelentette meg az útirajzokat: az első számban közölte a *Kassa*

Horváth meglátogatása egy nagyobb ívű, előre megtervezett, írókat érintő vizitációs körút egyik állomása volt, valószínűsíti Horváth egyik Kazinczyhoz írott levele is:

„Ha Füredet leírod, és engemet festessz, előbb velem közöld, míg ki nem adod. Én az Orfeusba, kívánságod szerint tsinálók verseket a' Magyar Literátorok felől, de magad írd meg a' substratumot.”⁴⁶

Néhány mozzanat erejéig kitérünk az említett két forrás más írókat említő szöveghelyeire is. (A kassai útlevél III., utolsó egységeként közzétett Baróti Szabó Dávidnál tett látogatás leírását ugyanakkor maradéktalanul nem fogadhatjuk el forrásnak, mivel adatokkal alátámasztható, hogy nem kötődik konkrét, egyszeri valószínűséghez, így nem lehetett része Kazinczy látogató körútjának.⁴⁷)

Kazinczy 1789 decemberében Arankához már otthonról, Kassáról írt leveléből tudjuk, hogy a látogatások a Bécs felé vett út egyes állomásai voltak. A beszámoló így indul:

„Hogy előttem minden tekintetben különös kedvességű Leveledre illy soká nem feleltem, érdemes tisztelt Hazafi! Tulajdonítsd azt Bétsi utamnak, hová 8bernek 18dikán meg-indulván, Xbernek 4dikén jöttem haza. Azólta ismét egy hivatalbéli útattettem.”⁴⁸

Az „ismét” nyomatékosító szó használata arra enged következtetni, hogy Kazinczy korábbi, azaz október 18. és december 4. között tett útját – beleértve irodalmi látogatásait is –, részben vagy egészben, hivatalos útjai közé számította. Ez utóbbi kijelentésre okot szolgáltathat, hogy az íróknál – a műzsák papjainál – járva, a helyszíneken kéziratokat, információkat és publikálendő anyagot gyűjtött, alkalmasint rostált *Orpheusa* éppen ekkor szerkesztés alatt álló első számához. Ezt látszik megerősíteni Döme Károlynak 1789 decemberében írott levele:

(1789. jún. 19. és 1789. jún. 20.) első két részét (ezekben nem esik szó írólátogatásokról, bár a második levélként megjelentetett szöveg élén már említi, hogy szólni fog a kassai írókról, köztük Baróti Szabó Dávidról), a második számban tette közzé az *Eger* (1789. okt. 22.) című útirajzot, ugyanitt, mögötte a *Füredet* (1789. nov. 3.). Legközelebb a negyedik szám közölt útirajzot, ekkor látott napvilágot a *Kassa* (1789. jún. 21.) harmadik része, benne Kazinczy Baróti Szabó Dávidnál tett, (általunk fiktívnek tartott) látogatásával. Vö. Kassa I, II = *Első folyóirataink...*, i. m., 29–33, Eger, Füred = *Uo.*, 59–65, valamint Kassa III = *Uo.*, 32–135.

⁴⁶ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. aug. 11. = *KazLev*, I, 419–420.

⁴⁷ Kazinczy Széphalmy álnév alatt megjelentetett írása feltehetően összevon több Baróttival való találkozást és közös élményt; ily módon fikciót rögzít, de olyan friss, riporter tónusban, hogy azt a benyomást kelti, mintha a szerző először járna Kassán, s először látná Barótit. Nem is rögzíthet konkrét eseményt, mivel a feltüntetett időpontban (1789. június 21.) Kazinczy halálos betegen fekvött Kassán. (KAZINCZY, *Jegyzetek elhárnyt régi Papirosaimból* = KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 174. Ugyanitt lásd az 1789. év júniustól decemberig tartó időszak nagyobb eseményeinek naptári bejegyzéseit.) Kazinczy 1789-ben már negyedik éve kassai lakos, Baróttival pedig – akit már az 1770-es évek végétől ismer –, kevéssel korábban még napi kapcsolatban vannak, mivel közösen szerkesztik a kassai *Magyar Museumot*. (Vö. Váczy János 10. sz. jegyzetével = *KazLev*, I, 541.)

⁴⁸ Kazinczy Aranka Györgyhöz, 1789. dec. 20. = *KazLev*, I, 517.

„Pozsonból hozott verseitek közzül tsak a' *Te Imé megint ropogtatod* mégyen az első darabba.”⁴⁹

Pézteli Józsefnek 1789. december 23-án pedig már megírja, hogy az *Orpheus* első számát leadta Landerernek nyomtatásra, részletezi, hogy abban egybek mellet Döme versén kívül még helyet kapnak Rajnis, Révai és Horváth Ádám költeményei.⁵⁰ Az inspektori – sőt főpapi – vizitáció levegője, a beszámoltatás jóindulatúan leereszkedő hangvétele érzékelhető az alábbi levélrészletből, amelyben Kazinczy a meglátogatott pozsonyi fiatalok irodalmi köréről szól:

„Pozsonban a' Kis Papok közt igen kedves embereket kaptam. Döme Károly szeretetre méltó derék és nagy tehetségű Ifjú. – Fehér György Frantzot, Németet, Olaszt ért. Tsergits verseket írogat.”⁵¹

Olyan lényegretörően, egy-egy feszes mondattal jellemzi a fenti levél további részében a felkeresett írókat, hogy az ismét az inspektori kéz gyakorlottságát sejteti:

„Dugonits [...] Nyájas 's egyenes, de nem durva. Ha bántják, haragszik...”⁵²

„Révai száraz, szőke, görbedtt, éles és aligha nem irigy. [...] Társaságra veszedelmesnek nézem...”⁵³

„Rajnis egy igen betsülletes characterű ember, nagy Hazafi ad excessum! Büszke mert a' maga érdemét esmeri. [...] 's nem sír, ha bántják, hanem vág...”⁵⁴

„Horváth [...] szíve olly egyenes, mint a' Nathanáélé.”⁵⁵

Hasonló módszerrel értékeli, azaz készíti írói nézőpontú *jelentést* Horváthról az *Orpheus*-ban közölt *Füred* című útleveélben is:

„[...]minden cselekedeteiből érettség, filozófiai csendesség, és a mértékben túlható, de nem vak áhitatosság látszik [...] Szíve jobbíthatatlan, jóltevő, szelíd, erkölcsi tiszták, feddhetetlenek, s társasága igen kedves.”⁵⁶

A fentebb idézett levélben a tömör jellemzések kiegészítéséhez, a karakterek vonásainak megerősítésére Kazinczy elengedhetetlennek találja, hogy néhány vonallal felvázolja az írók külső megjelenését: „Dugonits ősz ember, de ideje előtt. Haja és

⁴⁹ Kazinczy Döme Károlyhoz, 1789. dec. 12. = *Uo.*, 516.

⁵⁰ Kazinczy Pézteli Józsefhez, 1789. dec. 23. = *Uo.*, 522–523.

⁵¹ Kazinczy Aranka Györgyhoz, 1789. dec. 20. = *Uo.*, 518.

⁵² *Uo.*

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵ *Uo.* – Kazinczy az idézetben valószínűleg Lessing *Bölcs Náthán* című drámai költeményének címszereplőjére utal, s hozzá hasonlítja Horváthot.

⁵⁶ *Első folyóirataink...*, i. m., 64.

színe igen szőke lehetett. [...] Révai száraz, szőke.”⁵⁷ Horváth haját, ruházatát érzékelhető élvezettel és a többiekénél részletesebben írja le; a szövegrészlet apróbb változtatásokkal és kissé kibővítve, be is kerül majd a *Füred* című terjedelmesebb útirajzba. A levélben:

„Horváth egy szeretetre méltó Kurutz. [...] Fekete bajussza el lepi egész száját, oldalról és hátulról üstökbe kötött haja borzasan állanak, ruházatja veres színből vagy on kihányva arannyal, fején pedig bársony nyusztos süveg áll.”⁵⁸

Az útirajzban:

„[K]özépszerű magosságú, igen nemes képezetű, de amelyet szokatlan különösségeivel defigüríroz. [...] Igen fekete, szálas bajusza elfedi száját; hajai pedig, melyek természetből göndörök, mind oldalról, mind copf gyanánt hátul csombók-módra vannak megkötve; veres paszomántos nadrághoz, egy tengerszínű rövid mentét vesz, s egy kalpagformára metszett nyusztos s veres bársonyú süveget.”⁵⁹

A Horváthtal való találkozás Kazinczy 1789 őszén (október 31. – november 3.) tett írói látogatásainak egyik fénypontja volt.⁶⁰ Már az Arankához írott levélből is kiviláglik, hogy Horváth személye ez idő tájt közelebb áll a levél írójához, mint a többi ábrázolt.⁶¹ Ő az egyetlen, akinek leírását a levélben érzelmekkel teli megjegyzéssel zárta:

„Áldott lessz én előttem a’ Nap, a’ mellyen ötet először szorítottam meljemre.”⁶²

A *Füred* című útirajzban, amelyet kizárólag a Horváth-látogatás megörökítésének szentel, megismétlődik az ölelés motívuma:

„Én vagyok –y, s meljére szorúltam, s ajakaink eggyé váltak”. „De tudjad, azon napon, a’ mellyen én Horváthot leg-először szorítottam meljemre, nékem semmi érzés nem volt kitsinység, ’s nem is lessz az, soha.”

Másutt:

„Őszve-fontt karral jártunk fel ’s alá”.⁶³

⁵⁷ Kazinczy Aranka Györgyhöz, 1789. dec. 20. = *KazLev*, I, 518.

⁵⁸ *Uo.* Vö. *Első folyóirataink...*, i. m., 64.

⁵⁹ *Uo.*

⁶⁰ A látogatás pontos időpontjára nézve lásd: *Uo.*, 62–65 és Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. nov. 3. = *Kazlev*, I, 487–490.

⁶¹ A levélben Kazinczy tizenegy sort szentel Horváth leírásának, míg másokat három-négy sorban rajzol meg. Vö. Kazinczy Aranka Györgyhöz, 1789. dec. 20. = *Uo.*, 518.

⁶² *Uo.*

⁶³ *Első folyóirataink...*, i. m., 63–64.

A bensőséges testi gesztusok említésével tarkított szövegek azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban Horváth Ádám nem csupán mint író, hanem mint barát is fontos volt Kazinczy számára. A barátság érzése a Horváth-látogatás esetében, mint a fenti idézetekből láttuk, valamelyest enyhítette Kazinczy inspektori szerepének szigorát, s hagyta érvényre jutni a korszak ifjainak kommunikációjában elterjedt érzelmességet (vö. 72. sz. jegyzet).

Ugyanakkor a *Füred* című útleírásban Horváth író volta korántsem került háttérbe: „midőn Szántódra bé-értem [...] Horváth még fen volt 's dolgozott”⁶⁴, „jártunk fel 's alá szobájában, dolgainkat emlegettük”⁶⁵ „verseit olvasgatta”⁶⁶. A sorok: „jártunk fel 's alá”, egyenrangúságot sejtetnek. Feltűnik azonban a szövegben az író, a dolgozószobájának szeglete könyveivel, fölötte Kazinczy portréjával. A kép megemlékezésével az elbeszélő egy gondolat erejéig mintha Horváth részéről a vallási rajongáshoz hasonló tisztelet megnyilvánulását sugallná a képet ábrázoló személy iránt: Horváth „mutatta könyvei felett fityegő képét [ti. Kazinczyét]”.⁶⁷ A képet Horváth, ahogyan egyik levelében olvashatjuk, korábban Kazinczytól kapta:

„Képedet szövetséged jelül 27. Mart. 1789. küldötted, én pedig 11-a Ápr. vettem, válassz a két nap közül egyet; a mellyen barátságunknak innepet szenteljek. Édes lesz mind holtomig annak emlékezete.”⁶⁸

A *Füred* című útleírásban részletes beszámolót kapunk arról, hogy a Horváth látogatására érkező íróbarát hogyan jut Füredről Tihanyba, onnan pedig a Balatonon át Szántódra, Horváth úgynevezett remeteházához. A találkozást megelőző felfokozott várakozás hangulatának érzékeltetésére, s talán kedves olvasmányainak ajánlásaként is, Kazinczy költőket nevez meg, majd a gondolat lezárásaként egy német nyelvű versből idéz.

„[A] Balaton és a' szélén lévő szőlő-hegyek [...] a' Klopstock: *Schön ist Mutter Naturja* után [...] valamely kedves el-tévesztés é vagy össze-hasonlítás által Bodmerre, Breitingerre, Gesznerre, Hirzelre 's Horváthra álmództattak.”⁶⁹

A versidézet utolsó sorában Horváth nevét olvashatjuk. A magyar fordítás így hangzik:

„A sors gyakran betölti, amit a remegéssel
Telt szív alig mer kívánni,
Mintha álomból ébrednénk, látjuk aztán boldogságunk,
Szemünkkel látjuk, és alig hisszük.

⁶⁴ *Első folyóirataink...*, i. m., 64.

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ *Uo.*

⁶⁷ *Uo.* Vö. MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 71–72.

⁶⁸ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. ápr. 17. = *KazLev*, I, 326.

⁶⁹ *Első folyóirataink...*, i. m., 63.

Ez a boldogság akkor lesz enyém, amikor először
Sietek HORVÁTH karjaiba.”⁷⁰

A német költemény, amelyből Kazinczy idéz, ahogyan megtudjuk, Klopstocknak Bodmerhez írott ódája, amely a két költő 1750-ben létrejött találkozása után született. Kazinczy Horváthhoz ez idő tájt fűződő barátságában tehát vállaltan követi mind a korban divatos érzékeny *viselkedési*, mind pedig az érzékeny *költői* mintát. Kettejük találkozását megelőzően a levelezésben több helyen felbukkannak hasonlóan stilizált, elragadtatottságot kifejező szövegrészek. Horváth részéről: „Jer hamar Kedvesem, rohanj karjaim közé, rohanj úgy, mint ismeretlen, ’s soha nem látott szerelmes”;⁷¹ Kazinczy részéről:

„O édes Horváthom, érezd, érezd azt, amit a’ téged hevesen szerető Kazinczy érez, midőn szíve elolvad [...] Te örökre öszve vagy kötve velem, hogy barátságunk bonthatatlan.”⁷²

Niklas Luhmann a barátságok XVIII. századi szövegekben megnyilvánuló retorikai megformáltságát vizsgálva, úgy találja, hogy se szeri, se száma a baráti érzelmek vallási és világi kultuszát felvonultató, önkívületet festő, a testet is érintő megfogalmazásoknak.

„A barátok ezernyi csókkal halmozzák el egymást; egymás karjaiba hullanak.”⁷³

SZABADKÖMŰVESSÉG – HORVÁTH BEAVATÁSA

A *Füred* című útirajzban, a Horváthtal való találkozás élményéről érzelmes hangon beszámolva, egyszersmind az együttlét természetességét hangsúlyozva, Kazinczy így ír: „szívünk érzette”, hogy „bóldogok vagyunk, hogy szerettetünk”, „tar-

⁷⁰ A versrészlet magyar fordítását lásd: *Uo.*, 450. Az *Orpheus*ban közölt német versszöveg:

„Oft erfüllt das Geschick was das erzitternde
Volle Herz kaum zu wünschen wagt,
Wie von Traumen erwacht, sehn wir dann unser Glück,
Sehns mit Augen, und glaubens kaum.
Dieses Glücke wird mir, als ich das erstmal
HORVÁTH’s Armen entgegenil.” (*Uo.*, 63.)

⁷¹ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. szept. 9. = *KazLev*, I, 465.

⁷² Kazinczy Horváth Ádámhoz, 1789. aug. 21. = *Uo.*, 438.

⁷³ Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Bp., József Műhely Kiadó, 1997, 40. Borbély Szilárd Csokonai költészete kapcsán állapítja meg, de Horváthra és némiképp Kazinczyra is vonatkoztatja az érzékeny stílusréteget is tartalmazó szövegekkel kapcsolatban, miszerint „szabályokat követnek. Nem spontán érzelmkitörésekről van szó” – mondja, „valójában mintákat utánoznak: sablonleveleket vagy regényszövegből vett idézeteket imitálnak, másrészt az intimitás megteremtésének eszközeként is funkcionálnak.” BORBÉLY Szilárd, *A Lilla-szerelem mint szöveg* = BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006 (Alföld Könyvek), 57.

tózkodás nélkül tettünk mindent annyira mintha régi esmérősök, testvérek volnánk.”⁷⁴

A testvér szó nem véletlenül kerülhetett a látogatást megörökítő szövegbe. Utalhat „atyafiságukra Apollóban”, lehet érzelmi közelségük metaforája, de talán másról van szó. Már kettejük korai levélváltásának titkos félmondataiban téma a szabadkőművesség. Kazinczy, aki 1784 óta testvér, meghívja Horváthot körükbe, amelyet ő örömmel vesz, várva és kérdezve a szükséges teendőket:

„Kedves Barátom! Ha egyenes szívűséged ezen titkodat is hűségemre merete bízni, sőt látatlan is hívsz – tetézd meg örök emlékezetet érdemlő szeretetedet azzal: hogy mutasd-meg az utat. [...] olyba tartom, mint ha született vak volnék, míg azt el-nem-érem.”⁷⁵

Horváth Ádám szabadkőművéssé avatására Kazinczy ajánlása alapján, hónapokig tartó titkos előkészületek után 1789. november 19-én kerül sor (a pesti „Nagyszívűséghez” páholy tagja lesz). A várva várt beavatás emlékezetére Horváth *Devenere locos*⁷⁶ címmel pásztoridillt ír, amelyben Orpheus (Kazinczy) és Arion (Horváth)⁷⁷ barátságát bemutatva elbeszéli, hogyan jut el Arion Orpheus támogatása révén a Bölcsesség szent hajlékába. A történet arkádiai környezetbe helyezi hőseit, ecsetelve kettejük látszólagosan egyenrangú pásztor-költői szerepét, ám ugyanakkor felfedi a fényes főpap (Orfeus) és a „szentségtelen” vak pásztor (Arion) alá-fölérendeltségének rejtett valóságát. A főpap végül hatalmánál fogva, s baráti érzelmeitől vezérelve, látva Arion tehetségét és tiszta szívét, amely alkalmas a világosság befogadására, visszaadja látását; és pappá, a bölcsesség templomának „szent cselédjévé” emeli őt. A boldogság és tökéletes szépség ígézetében, a fényes Szent Hajlék árnyékában életüket élő Orfeust és Ariont az elbeszélő túlárado érzelmeiktől fűtött hangon ábrázolja:

„Nem képzelhetett Orfeus szentségtelen teremtsében, olyan emberszerető indulatokat ’s bájolvá tsalogató kedvességet, mint a’ millyeket Arionban tapasztalt; de nem is hihette; hogy ha az is azoknak az eredeti kiességű ligetek’ lakossa [...]ne illetné őtet tsak egyszer-is egy ismeretes Szent tsókkal [...] Arion pedig fohászzkodott néha, néha örömeiben tombolt; mikor látta, hogy a’ Természetnek alkotója tudott más meljébe is olyan szívet helyheztetni mint az övé...”⁷⁸

⁷⁴ *Első folyóirataink...*, i. m., 64.

⁷⁵ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. febr. 7. = *KazLev*, I, 271–272. Vö. BORZ Gyula, *Kazinczy írói összeköttetései fogsága idejéig*, Esztergom, 1916, 71–72.

⁷⁶ „Devenere locos laetos et amoena virecta” – Sorok VERGILIUS *Aeneis*éből a pásztoridill motívjaként. Az idill teljes szövegét lásd: Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. dec. 29. = *KazLev*, I, 529–532.

⁷⁷ Orpheus: Apollónak, a költészet istenének fia, költő, lantos és áldozó pap. Kezében lanttal ábrázolják. Arion: dalnok, akit kalózok a tengerbe vetnek, de a delfinek, meghallva csodálatos énekét, megmentik. Gyakran delfinen ülve, kezében lanttal ábrázolják.

⁷⁸ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. dec. 29. = *KazLev*, I, 529.

A szabadkőművesek körébe való belépés megerősítette a közöttük lévő főpap-pap relációt, ugyanakkor Horváth számára szorosabb lelki közösség ígérte is jelentette, olvasható ki Horváthnak Kazinczyhoz írott soraiból: „19/11, hozzád közelebb vitt, ’s sokkal meg hittebb lehet szívem előtted.”⁷⁹ Bár a beavatáson Kazinczy bécsi útja miatt személyesen nem lehetett jelen, barátjának maga adta az Arion nevet.⁸⁰ Ő szabadkőműves néven továbbra is Orpheus maradt. Kazinczyval való ismeretsége előtt Horváth is gyakran nevezte magát Orpheusnak verseiben, költői nevééről kifejezetten Kazinczy kedvéért mondott le:

„Orfeus hát neked a’ Neved; hát osztozzunk; mert engem is annak neveztek már régen; – de én neked oda engedem örömet, bár mind Orfeusokká lehetnénk.”⁸¹

Maga Kazinczy az Orpheus megnevezést évekkorábban „nyilván azért választotta szabadkőműves névéül [...], hogy a költő-pap mitikus alakjával kösse össze saját költői szereptudatát. És mivel [...] a költő [...] kiválasztottként felsőbb titkok tudója, aki egyben ezek közvetítésére, a beavatásra is kell, hogy vállalkozzék, Kazinczy eleget kívánt tenni a kihívásnak.”⁸²

A *Devenere locos*-t mint kettejük barátságának apoteózisát, Horváth e szavak kíséretében küldte el Kazinczynak: „El-halva szedem Sz. tsókjaidat – adják az Egek, hogy barátságunk örökös legyen.”⁸³

Szavai az örök barátságról nem találtak meghallgatásra. 1792-ben Kazinczy még lelkesen készített szimbolikus ornamentumokat Horváth rézmetszetű portréjához, de levélváltásuk hamarosan megritkult, akadozott. Így maradt ez Kazinczy börtönéveit követően is. Az 1810-es évek első harmadától ismét levelezni kezdtek, de leveleikben többé nem találjuk nyomát szoros összetartozásnak, barátságuk korábbi érzelmi intenzitásának.

⁷⁹ *Uo.*, 527.

⁸⁰ *Vö. uo.*, 528.

⁸¹ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. ápr. 17. = *Uo.*, 326.

⁸² DEBRECZENI, „Fenség” és..., i. m., 344, 345. Kazinczy *Orpheus* című folyóiratának névválasztásában is, szerkesztésében is a szabadkőművességre utal, lapjának mintája Aigner Lajos szerint a bécsi *Journal für Freymaurer* (1784–1787) volt. *Vö. AIGNER Lajos, Kazinczy mint szabadkőműves*, Bp., é. n., 21.

⁸³ Horváth Ádám Kazinczyhoz, 1789. dec. 29. = *KazLev*, I, 528.

Kazinczy Ferenc és a Mindenest Gyűjtemény

Bessenyei György „Penna-tsata” című írásában megfogalmazott óhaja a következő évtizedek iránymutató gondolatává vált:

„Mihent az Írók nyomtatásba egy egész nemzet előtt el kezdenek egymással vetélkedni, azonnal meg indul a szép elmélkedés [...] Tudom, hogy a' ki tázfolni akarna, igyekezze hozzám szebb magyarsággal beszélni, mint én szoktam. [...] A nemzet mulatná vélünk magát s' nevetne mikor mi egy másnak előtte bosszúságokat mondanánk, de a tudomány, magyarság azonba épülne.”¹

Talán senki nem próbálta olyan önzetlenül beteljesíteni ezt a vágyat, mint Péczeli, és olyan következetesen, mint Kazinczy a korabeli írók közül. A nyilvánosság biztosítása, a magyarság gazdagítása, a tudomány előrevitele fontosabb volt számukra, mint egyéni elképzeléseik maradéktalan teljesítése. Ezt mutatja mindkettejük folyóirat-alapító és -szerkesztő tevékenysége, valamint az, hogy eredeti íróként erejük nagy részét fordítások készítésére és irodalomszervezésre áldozzák.

Amikor Péczeli József folyóiratát elindítja, jellegét úgy alakítja ki, hogy a korabeli magyar nyelvű kevés periodikát kiegészítse, nem akar rivalizálni velük. Mégis durva támadás éri azonnal, de csak rövid időre szünteti be vállalkozását, nem lép vissza, újraindítja a folyóiratot. Célja az, hogy a magyar nyelvvel és a tudományokkal foglalkozó legkülönbözőbb véleményeknek fórumot biztosítson. Vállalja, hogy a közölt írások színvonala nem lesz egyenletes, minden írónak, köztük pozsonyi és pesti seminaristáknak ad munkát és megnyilvánulási lehetőséget, hogy ambíciójukat, tehetségüket megmutathassák. A szerkesztőt legjobban magából a folyóiratból ismerhetjük meg: vall az általa létrehozott tudós társaságról, amely a folyóirat szakmai háttérét biztosítja, a szerkesztés munkálatairól, az őt ért bírálatokról, kompromisszumkésztségéről, koncepciójának folytonos változtatásáról, valamint arról, mennyire odafigyel arra a kevés olvasói reakcióra, amely eljut hozzá.

Péczeli esztétikája rendkívül hajlékony, a hagyományokat őrző, ugyanakkor az új befogadására érzékeny, a filozófiában a fiziko-teológiára épülő, az ízlés változatosságát valló, eredeti koncepció, egyben az antik és a korabeli európai, főleg francia, részben angol eszmék magyar alkalmazásának kísérlete. Legfontosabb elve az, hogy ha-

¹ BESSENYEI György, *A Holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 352. Ez a gondolat a századvég és a következő századelő sok írójánál visszhangra lel. Még 1842-ben is idézi Kis János, mint a közvélemény kialakításában és az irodalmi élet megújulásában jelentős szerepet játszó eszmét. KIS János, *Emlékezései életéből*, Bp., Franklin Társulat, 1890, 337–338.

zájának használjon írásaival. Ha áttekintjük 1789-ben és 1790-ben megjelent műveit, számba vesszük leveleit, amelyeket szerkesztőként és íróbarátként fogalmaz, és megkíséreljük elképzelni, hogyan követi mindazokat a tudományterületeket, amelyekről mint a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője számot ad, hogyan építi ki kapcsolatrendszerét a magyar írókkal, tudósokkal és fiatalokkal, csodálattal kell adózni a fáradhatatlan, enciklopédikus műveltségű ember előtt, aki ugyanakkor betölti prédikatori hivatását, sőt még kiadványok terjesztésével is foglalkozik.

Kevés költőtárs kíséri munkáját olyan megértéssel és segítőkészséggel, mint Kazinczy Ferenc, aki nemcsak írásait adja közlésre a *Mindenes Gyűjtemény*ben, hanem mint folyóirat-alapító és -szerkesztő is folyamatos érdeklődést tanúsít tevékenysége iránt.

Péczei elképzeléseit és célját a legmaradéktalanabban talán az első szám tükrözi. Epikai költeményét teszi a folyóirat élére, amelyben megfogalmazza filozófiai meggyőződését: a természet szemlélete, a tudományok Istenhez vezetik az embert.² A fiziko-teológiai meggyőződés a korabeli természetfestő, „leíró” költeményekben Európában is gyakori.³ Tanulmányunk második részében látni fogjuk, hogy fiatal költőtársa nem osztja maradéktalanul világszemléletét. Az alapelvek közül fontos még kiemelni, hogy a kifejezés formáját alárendeli a tartalomnak: a hasznos ismeretek közlésére egyaránt alkalmasnak találja a prózát és a verset. Az ismeretek terjesztésére kiváltképpen megfelelőnek véli a folyóiratokban megjelentetett könyvismertetések és kivonatokat. A könyvtárának részét képező tíz külföldi folyóirat több száz példánya jelenthetett számára mintát, amelyek közül a másfél évszázadon át rendszeresen megjelenő *Journal des Savants* és a folyóiratának mintegy kilencven, fordításként készült írásának forrását jelentő *Journal de Trévoux*⁴ mellett olyan szakfolyóiratokat is találunk itt, mint a fiziokrata Dupont de Nemours által szerkesztett *Journal Économique*, amelyet azért említünk meg, mert a mezőgazdaság témaköre a periodika egyik preferenciája. A hasznos ismeretek között az orvos- és állatorvos-tudomány, a felfedezések is fontos helyet kaptak, amelyekhez forrásként a könyvek és folyóiratok mellett szótárakat és enciklopédiákat is használhatott a szerkesztő. A koncepció részét képezi a nagyszámú (mondhatni válogatás nélküli) szerző és fordító alkalmazása, akikkel valószínűleg levélben vagy barátai közvetítésével tart kapcsolatot, valamint az, hogy az olvasók közül is mindenkire számít a szerkesztő.

Egy évvel Péczei vállalkozása után indítja Kazinczy folyóiratát, és az *Orpheus* koncepciójának kialakításakor már rendelkezik szerkesztői gyakorlattal. A folyóirat szerkesztését személyesebb ügynek tartja, mint Péczei. Két korabeli periodika között helyezi el a sajátját (a *Magyar Museum* és a *Mindenes Gyűjtemény* mellett) és

² *Új Esztendői Ajándék a' Böltseknek*, Mindenés Gyűjtemény [a továbbiakban MGy], 1789. január 1, 1–18.

³ Lásd: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991.

⁴ Megjelent 1701 és 1761 között, nevét a kiadás helyéről kapta, szerkesztői főleg jezsuiták. Péczei nem magát a folyóiratot, hanem a belőle 1771-ben készült négykötetes válogatást használta. A témáról lásd tanulmányunkat: *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*, Magyar Könyvszemle, 1988/4, 248–273.

koncepcióját Péczelivel is megismerteti, akit 1789-ben meglátogat.⁵ Ugyanazon év december 23-án megírja Péczelinek a már kész, részletes elképzelést.⁶ Ekkor már sajtó alatt van az első szám.⁷ Figyelemre méltó és tulajdonképpen Péczeli koncepciójával megegyezik elképzelése abból a szempontból, hogy nem akar a többi korabeli folyóirat vetélytársa lenni. Kazinczy azonban fő célját az „igazabb ízlés” formálásában, az esztétikai érték megvalósításában látja. Kazinczy egységesebb tematikával és válogatottabb közreműködőkkel dolgozik, kisebb körre leszűkített olvasók ízlésének akar megfelelni. A két periodika összehasonlítása joggal juttatja Debreczeni Attilát arra a következtetésre, hogy Kazinczy folyóiratában „tudatos ízléstörekvések” figyelhetők meg, erősebb benne a meggyőződés a költészet fontosságáról és saját „költőszerepéről”.⁸ Programírásában ez még nem fogalmazódik meg élesen:

„helyt adok én itten mindennek akár Prósában, akár versben légyen. [...] Fel veszem néha a’ rossz darabokat is.”

Mintha nem lenne még nagyon biztos magában:

„Mardékaink közt pedig lesz valaki [, aki] szemeteimet kincseknek fogja tartani.”⁹

Tanulmányunkban két szempontot követünk. Először arra a kérdésre keressük a választ, hogyan értékeli Kazinczy a *Mindenes Gyűjteményt* és Péczeli munkáját az *Orpheus*-ban és levelezésében, hogyan alakul vele kapcsolata abban a két évben, amikor maga is folyóirat-szerkesztő. Ugyanakkor megvizsgáljuk Péczeli írásait Kazinczy folyóiratában, illetve Kazinczyt a *Mindenes Gyűjteményben*. Az 1789-es és főleg az 1790-es év jelenti vizsgáldásunk középpontját.

1789 októberében Kazinczy Péczeli folyóiratának több számát olvassa el egyszerre és lelkesen fogalmazza meg örömét, amelyet gondolataik rokonsága okoz neki:

„Által ölelem az Urat, a legbuzgóbb Hazafiusággal és örvendezek az Urnak magának, a Hazának és magamnak. Lám mire mehet a szíves igyekezet.”¹⁰

Ez az év azért kivételes kapcsolatukban, mert a lapindító Péczelit ért támadásokra reagálva Kazinczy és barátai támogatólag állnak a komáromi prédikátor mellé.

⁵ Horváth Ádám levele Kazinczynak = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1790–1802*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891 [a továbbiakban: *KazLev*, II], 420. Lásd: BIRÓ Ferenc, „Péczeli József”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965, 408.

⁶ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1763–1789*, I, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890 [a továbbiakban: *KazLev*, I], 522. Lásd *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár. Források: Régi kortársaink, 7), 391.

⁷ Kazinczy levele Döme Károlynak = *KazLev*, I, 516.

⁸ *Orpheus*, i. m., 362.

⁹ *Uo.*, 9.

¹⁰ *KazLev*, I, 552. Lásd a témáról KÓKAY György, *Kazinczy Ferenc és az első magyar folyóiratok* = *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1983, 117–144.

Egyetlen, Kazinczyhoz írt levelében Péczeli éppen azt fogalmazza meg, milyen aggodalmak foglalkoztatják, mintegy igazolni kívánva magát:

„Ugy gondoltuk, hogy Prédikátori hivatalunk meg nem engedi, hogy az ilyen motskolódásokra (Bétsi Kurir) felelvén, újabb kedvetlenségre tegyük ki mind magunkat, mind hivatalunkat.”¹¹

Közös barátjuk: Horváth Ádám, akinél Péczeli 1789-ben Szántódon időzik, Kazinczynak többször ír ebben az évben arról, mekkora támaszt nyújt a rágalmazások közepette az íróársak véleménye Péczelinek.¹²

Ismert tény, hogy az *Orpheus* első számának élén Péczelit magasztaló, francia nyelvű levelet talál az olvasó.¹³ Később írt önéletrajzi munkájában Kazinczy „a nemzet valóságos Prométheuszaként” beszél róla.¹⁴ Péczeli neve azonban az *Orpheus*ban viszonylag ritkán kerül említésre. Ha az általa alapított és vezetett Komáromi Társaságot is említésnek tekintjük, akkor sem éri el a tízet, ami azért is meglepő, mivel a „Bé-vezetés”-ben közölt program az egyik referenciaműként említi meg a „*Komáromi Gyűjtemény*”-t.¹⁵ Azt is megállapíthatjuk, hogy több esetben bíráló jelleggel ír Péczeliről Kazinczy. Eltérőek reagálásaik: Kazinczy türelmetlen, például Gvadányival szemben, ekkor Péczeli közbenjárásával szeretné közöttük a békét megteremteni. A Péczeli folyóiratát dicsérő levelében – ahol az *Orpheus* tartalmát is ismerteti vele – sem tudja elhallgatni, hogy az írásban „férges gyümölcsöket” is talált.¹⁶

A legfontosabb gondolatokban azonban a két író egyetértését állapíthatjuk meg. Ezek közül első helyen említendő a nyelvkérdés. Hasonlóan gondolkodnak a magyar nyelv fejlesztésének fontosságáról. Abban is megegyeznek, hogy amennyiben hivatalos nyelvként bevezetnék a magyart, nyelvünk jelentős fejlődése lenne várható. Kazinczy Péczelit kifejezetten azok közé az írók közé sorolja, akiktől az ifjak számára tanulás céljára használható könyveket lehet remélni.¹⁷ Eltér azonban álláspontjuk a latin, illetve a német nyelv hazai fontosságát illetően. Érdeemes megfigyelni, hogy míg a *Mindenes Gyűjtemény*ben latin idézetek, referenciakifejezések sorát találjuk, addig az *Orpheus*ban gyakoriak a német nyelvű hivatkozások. Péczeli, rendkívül visszafogottan ugyan, de kifejezi aggodalmait Kazinczy jozefinista iskolapolitikájával kapcsolatban:

¹¹ *KazLev*, I, 276–277. (1789. febr. 13.)

¹² *KazLev*, I, 315, 420. (1789. ápr. 18., aug. 11.)

¹³ *Fő-cancellarius gróf Pálffy Károly ur excellent. Levele, a'Voltaire Henriásának fordítójához, Pézteli József Úrhoz = Orpheus, i. m., 11.*

¹⁴ *Autobiográfiai mozaik* = KAZINCZY Ferenc, *Az én életem* [összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Szilágyi Ferenc], Bp., Magvető, 1987 (Nemzet és emlékezet), 239.

¹⁵ *Orpheus, i. m., 9.*

¹⁶ *KazLev*, I, 522.

¹⁷ *Orpheus, i. m., 58.* Ezt a véleményt Kazinczy feltehetően elsősorban a *Haszonnal mulattató mesék* (1788) című könyv alapján formálja.

„ez a' fáradhatatlan Hazafi az alatta levő oskolák' vigyázoiknak megpararantsolta, hogy a' Német nyelvet is szorgalmatosan taníttassák ugyan; de azért a' Haza' nyelvét is minden igyekezettel boldogítsák...”

Néhány hét elmúltával, amikor a folyóirat ismerteti Kazinczy beszédét a magyar nyelv iskolai használatáról, az a gondolat kerül előtérbe, hogy milyen fontos a magyar nyelv oktatása a nemzeti összetartozás érzésének erősítésében.¹⁸

Érdekes azt is megemlíteni, hogy Kazinczy nyelvi-nyelvtani hibákra is felhívja a figyelmet Péczeli folyóiratában. Így az egybeírás-különírás vagy az *ly* használatával kapcsolatban tesz bíráló megjegyzéseket, utóbbi azért is említésre méltó, mivel a korabeli viták során megosztja az írók táborát.¹⁹

Valójában egy ponton ütköznek alapvetően össze, és ez a fordítás kérdése. Nem személyeskedésről van szó: ekkor zajlik a fordítás-vita, amelyben Péczeli nagyon határozott álláspontot képvisel a *Mindenes Gyűjtemény*ben megjelent, D'Alembert-től származó vélemény kivonatos fordításával, amely a fordítói szabadság és a hasznos fordítás szükségességének egyik legnyilvánvalóbb manifesztuma. Kazinczy más táborhoz csatlakozik és mereven szemben áll ezzel a véleménnyel: a fordítás irodalmi célját hangsúlyozza és a hűség elvét. Véleményének az a sajátossága, hogy ez nem jelent számára feltétlenül eredetiből történő fordítást, sokkal inkább a francia „szép hűtlenek” gyakorlatától a német pontosság felé fordulást.²⁰ Több esetben jelentet meg folyóiratában olyan művet vagy műrészletet, amelyet Péczeli már korábban lefordított. Ezek közül a Pope által Newton halálára írt epigramma azért is érdekes, mert mindkét periodika angolul is közli a kétsorost.²¹ A Young-fordítás bírálata lehetett Péczeli számára a legfájóbb. 1787-ben megjelent sikeres fordítását Kazinczy általánosságban és indirekt módon, de nagyon határozottan bírálta, amikor Horváth Ádám fordítását leköszölte, mint érdemesebbet.²² Kazinczy a költőiséget, a fenséges stílust kérte volna számon a magyar fordítótól, akár az érthetőség rovására. Meg kell azonban állapítani, hogy a fordítások kapcsán megfogalmazott bírálatok és kilobbant ellentétek is értékelhetők oly módon, mint a nyilvánosság előtt lezajlott „csaták”, viaskodások. Közös barátjuk véleménye Péczeliéhez áll közelebb: Horváth

¹⁸ MGy, 1790, III, 6. és 11. levél, jan. 20. és febr. 6. T. Kazintzy Ferentz Úr, Klopstock Messiását, Gesznert és Hamletét szándékozik ki-adni (cím nélküli szöveg, a cím csak a tartalomjegyzékben szerepel) és T. Kazintzy Úrnak a' Normás Oskolák' látogatójik előtt tartatott Beszéde.

¹⁹ *Orpheus*, i. m., 39 és 296.

²⁰ A témáról lásd tanulmányunkat: *Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban*, Irodalomtörténet, 2004/4, 517–532.

²¹ *Orpheus*, i. m., 17. Póp Newtonra; MGy, 1790, IV, 8. Levél, ápr. 27. A' Nagy embereknek temető helyek Westmünster templomában, Londonban (a vers a prózai szövegben cím nélkül található, a fordítás szövege eltérő).

²² *Orpheus*, i. m., 142. A Magyar Museumban Kazinczy kemény bírálatot fogalmaz meg: „Péczeli paraphrazisaiban eredeti tűzét elvesztette”, de belátja: „így többen fogják érteni.” (I, 71–72.) Péczeli reakciójáról Horváth Ádám számolt be Kazinczynak: „panaszolkodott ellened azért, hogy a' Jungjáról rosszul ítélte a' Museumba” (*KazLev*, I, 411.) Lásd a Péczelivel szándékosan vetélkedő fordítás összefüggéseiről DEBRECZENI Attila bevezetőjét és kommentárját: *Első folyóirataink: Magyar Museum, II. Kommentár*, s. a. r. D. A., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 18 és 100.

Ádám vissza akarja fogni Kazinczyt az ilyen összetűzésektől, amikor arra kéri, hagyjon fel a recenzálással:

„akkorra tartsátok azt, mikor hazánk el hiszi rólatok, hogy mint egy regularis Tudós Társaság közönséges kritikusok lehettek; még most tíz-tizenkét esztendeig irjatok, 's hagyjatok írni másoknak is...”²³

A nyilvánosság előtt Kazinczy sem fogalmaz olyan bántón, mint levelezésében, ahol Péczeli fordításait esztétikailag elmarasztalja: „stylusa víz ízű, mellyen semmi aroma szag nincs.”²⁴

A „pennacsaták” kifejezetten örömteli oldalát mutatja ugyanakkor néhány olyan megjegyzésre érdemes jelenség, amely a két rövidéletű periodikában a közös ügy felvállalását és az egymásra figyelést mutatja. Ilyenek azok a bejelentések, amelyek a századvégi irodalmi élet szempontjából nagy jelentőséggel bírnak: hírt adnak egymás publikációiról, beszámolnak a készülő művekről, irodalmi pályázatokról, amelyekben anyagilag is részt vállalnak.²⁵ A magyar periodikák így részt vesznek egymás, illetve az író társaik által megjelentetett kiadványok reklámozásában. Még arra is akad példa, hogy a terjesztésben is segítséget nyújtanak, ami azért is fontos, mert ez a korabeli folyóiratok egyik alapvető nehézsége.

Az 1790-es év fordulópontot jelent a két író szellemi találkozásában. Ekkor jelenik meg Péczeli alkalmi verse, egyben leghosszabb írása az *Orpheus* lapjain:

„Köszönet az Ország Rendeihez Midőn 1790ben Rák IIdikén A' köz dolgok folytatására a' Magyar Nyelvet rendelték”.²⁶

Egyszerre hódolat a „Rendeknek”, alkalmi és programvers, amely Péczeli pályáján nem ritka. A vershez Kazinczy hasonló szellemben fogant jegyzetei kapcsolódnak, jól mutatva, hogy 1790-ben teljesen azonos hullámhosszon vannak. Összefonódnak gondolataik a magyar nyelv, kultúra és a vallási tolerancia érdekében. A szóhasználatban érdekes eltérés figyelhető meg: amikor Kazinczy pontosítja Péczeli utalását a tolerancia kérdésében, a különböző vallású embereket „Ország törvényeiben *Polgártársaknak*” nevezi.

Kazinczynak ekkor jelenik meg két, hasonló elveket tolmácsoló írása a *Mindenek Gyűjtemény* lapjain. Az első írásban itt is közösen szólalnak meg. A magyar nyelv iskolai használatának jelentőségéről készült (a korábbiakban már említett) Kazinczy-beszédet Péczeli úgy kivonatolja, hogy semmiféle véleménykülönbség nem érzékel-

²³ *KazLev*, I, 398. (1789. júl. 18.)

²⁴ Kazinczy levele Prónay Lászlónak, 1790. júl. 1. = *KazLev*, II, 81.

²⁵ *Orpheus*, 35, 55, 309; MGy, 1789, II, 18. levél, 287–288 és 1790, III, 6. levél, 91–93. (Péczeli Voltaire-fordításai: *Merop*, *Alzir*, *Tancred*, *Henriás* és Kazinczy Klopstock, Gessner és Shakespeare: *Hamlet*-fordítása.) Az ismertetések egyébként több folyóiratban is megjelennek, így a *Magyar Múzeumban* vagy a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben*.

²⁶ *Orpheus*, 219–221.

hető.²⁷ Az írás a magyar közvéleményt ekkor nagyon nyugtalanító, „Norma Regia” bírálata. A II. József által 1784-ben bevezetett oktatásügyi szabályzat egységesíteni akarta az oktatást és a német nyelvet a kisiskolákban is erőltette.²⁸ A bírálat megfogalmazására Péczeli nyilvánvalóan a legelhivatottabbnak Kazinczyt tartotta, aki 1786 óta a kassai tankerületi iskolák felügyelője volt. A Kazinczy beszédéből készült kivonat a korabeli oktatás fő hibáit bírálja: a mechanikus tanulásra való nevelést (közös olvasás, memorizálás, a táblai írás rossz használata), valamint a hazafiságra és a jó erkölcsökre való oktatás hiányát. Elítéli a német nyelven adott magyarázatokat, amelyek nem teszik lehetővé, hogy a gyermekek megértsék, amit tanulnak, felesleges ismereteket adnak a parasztgyermekeknek és veszélyeztetik a „nemzeti karaktert”.

A *Mindenes Gyűjtemény* gyakran ad helyet a politikai híreknek, informálva az olvasókat az őket érintő aktualitásokról. Ilyen természetű a másik Kazinczy-írás.²⁹ A tartalomjegyzékben a *Kassa öröme* címet kapott cikk az 1790-es év optimista, minden polgár összefogására számító hangulatban íródott. Két aktualitás is motiválhatta Kazinczyt, amikor megfogalmazta ezt a – helyi tisztségviselők nevét gondosan felsoroló – írást, amely Orczy László főispán kassai beiktatásáról ad részletes tudósítást. A város is fontos volt neki, ahol felelős pozíciót töltött be, ugyanakkor a híradással fejet hajthatott a nagy tisztelettel övezett, már halott író társ: Orczy Lőrinc emléke előtt. A háromnapos ünnep leírása a pompa bemutatásán kívül lehetőséget adott számára, hogy az 1790-ben alapvetővé vált elvek közül kettőt kiemeljen. Az első a magyarsággal kapcsolatos: fontosnak tartja, hogy a főispán magyar nyelven tartotta meg beszédét és hogy az urak magyar ruhát öltöttek. A másik a demokratikus szellem: dicséri a megválasztott főispánt, aki azt szeretné, ha a „Rendek” döntéseiben a vallási türelem és a „a föld művelő nép” megbecsülése érvényesülne: „tartsák úgy mint a’ Természet által atyánkfijaivá tett Társainkat.”

A *Mindenes Gyűjtemény* két, 1790-es prózai írásán kívül, három, egy évvel korábban megjelent vers fontos még Kazinczy és a folyóirat összefüggésében. Ezek közül egy négysoros az ő műve, kettő pedig Horváth Ádám tollából származik és Kazinczy súlyos betegségével függ össze létrejötte.

A Kazinczy téves halálhíréről³⁰ és felgyógyulásáról írt versek az író kivételes megbecsüléséről szólnak.³¹ Az elsőben két folyóirat közötti szoros kapcsolatnak is tanúi vagyunk: a verset író Horváth Ádám jegyzetben idéz négy sort a költő barát Kazinczy Ferenc *Est-hajnalhoz* című verséből, amely a *Magyar Museum*-ban jelent meg.³² Az idézett sorokban halálát vetíti előre. A jó barát halálát megtudva a költő csak a ma-

²⁷ T. Kazintzy Úrnak a’ Normás Oskolák’ Látogatójik előtt tartatott Beszéde, MGY, 1790, III, 11. levél.

²⁸ Lásd a témáról: FEHÉR Katalin, *A Mindenes Gyűjtemény és a felvilágosodás kori pedagógia kérdései*, Magyar Könyvszemle, 1990, 3–4, 134–137.

²⁹ MGY, 1790, IV, 10. levél, 149–153.

³⁰ Lásd még *KazLev*, I, 410. Kazinczy halálhírét a Füreden tartózkodó Péczelitől veszi Horváth Ádám. A szerencsés gyógyulásról szóló levélben említi meg 1789. aug. 8-án.

³¹ MGY, 1789, I, 25. és 26. levél, 402, 409–420. A tartalomjegyzékben *Kazinczy Ferentz költött halála és Kazinczy Ferenc felgyógyulása* címmel.

³² *Első folyóirataink: Magyar Museum, I. Szöveg*, s. a. r. ájtó alá rendezte Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth, 2004, 19.

gányra vágyik, bánatát a könnyek és a szomorúság jellemzik, minden találkozást kerül. Vigaszt keresve visszaemlékezik és felidézi korábbi gondolati cseréjük jellegzetes formáját: „szapora leveleink”. Amikor megtudja, hogy barátja él, versének egyik motívumaként is a levelezésre való utalást választja. Egész történeté formálódik a levelezés. A barát betegségének súlyosságára levelének írásképeiből következtet: „reszkető kéz-vonás”. Azt is Kazinczy elkeveredett levelének kézhezvételekor érti meg, hogy tévedett, amikor a halálhírt elhitte: „majd négy hetet késett útjában a levél”. Kapcsolatuk újabb megerősödését is ezen a módon érezteti: „Három régebbi levelem éppen akkor érkezett / Mikor ő halottaiból csak alig éledezett”. A levelet olvasó Kazinczy elevenedik meg előtte: „képzelttem, hogy repes szíve, örvendő írásomnak olvasása közben”. A levelezés epizódjait felidéző vers befejezése a barátság himnuszává alakul, amelyet a szerelemnél erősebb szenvedélyként értékel. A két vers érdekesen tanúsítja, hogyan válik a magánélet nyilvánossá és hogy ebben a nyilvánosságban milyen fontos a levelezés és a folyóiratok szerepe.³³

A *Mindenes Gyűjtemény* egyetlen verset közöl Kazinczytól „Az Inség’ két Barátja” címmel. A négy soros verset franciából készült fordításként mutatja be készítője. Szövegét érdemes idézni, mert története kivételesen érdekes, Kazinczy és Péczeli kapcsolata szempontjából is:

„Midőn a’ *Boldogság* tőlünk el-enyészett,
Két barátot hagyott nálunk a’ *Természet*;
Sebem’ írájt köztök mindég fel-találom: –
Egygyik a’ *Reménység*; – a másik az *Álom*.”³⁴

A vers a boldogtalanság ellensúlyozásának filozófiájaként vált ismertté a XIX. században. Bölöni Farkas Sándor *Útazás Észak-Amerikában* című művében idézi és leírja, hogy nehéz pillanataiban ezek a sorok adtak neki erőt.³⁵ Bölöni azt is tudja, hogy Kazinczy forrása Voltaire *Henriade*-ja, pedig a folyóiratban nincs pontosítva az eredet.

Nem könnyű Voltaire eposzában megtalálni a fordítás alapján a szövegrészt, mert csak az utolsó sor fordítása hűséges. A hetedik ének első hat sorának felel meg a fordítás, amelyet egyébként különállóan franciául is idéznek. Kazinczy tömöríti a verset, ugyanakkor tartalmilag is eltér forrásától. Voltaire szerint Isten kegyelme adta az embernek nyomorúsága és fáradságos élete enyhítésére az utolsó sorban megnevezett két „jótevőt”: a reményt és a békés álmot. Kazinczy a teremtet a természettel helyettesíti, versét személyessé és érzelmessé alakítja. Ha Voltaire sorait Péczeli *Henriás*-fordításában olvassuk, láthatjuk, hogy az övé „szorosabb” fordítás, de nehézkes, míg Kazinczyé lírai és könnyed. Ugyanakkor érzékelné lehet a két magyar fordító közötti gondolati különbséget is:

³³ A témáról lásd: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj Kazinczy levelezésében*, Bp., Argumentum, 1994.

³⁴ MGy, 1789, II, 10. levél, 151.

³⁵ BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Útazás Észak-Amerikában*, Kolozsvár, 1835², 22. [Első kiadás: 1834.]

„Ama jó Teremtő, a' Menny' és föld Atyja
 Akarván, hogy fogyjon éltünk' sok bánatja,
 Kegyelemből adott két nagy jól-tévőket,
 'S vígasztalók gyanánt földre küldé őket.
 Orvost lél ezekben a' gyász, bú, 's szegénység
 E' két nagy gyámolink az Álom 's Reménység.”³⁶

Kazinczy kapcsolata a *Mindenes Gyűjteménnyel* sokoldalú azokban az években, amelyekben folyóirata szerkesztésével foglalkozik. Tiszteli és nagyra becsüli a szerkesztő Péczelit. Ugyanakkor nem riad vissza attól, hogy munkásságát bírálja, részben szerkesztői gyakorlatát, de főleg fordításait, olyan fontos számára az irodalmi élet nyilvánosságának megteremtése és az olvasók műveltségének alakítása.³⁷ A két folyóirat-szerkesztő költő találkozásait az jellemzi, hogy a közös célok megvalósításában összefognak. Ilyen a magyar nyelv és kultúra ügye, az oktatásügy, a vallási türelem, a magyar nemzet közösségének formálása, valamint az európai kultúra tolmácsolása fordítások készítésével. A fiatalabb pályatárs kivételes figyelemmel kíséri a szerkesztő Péczeli munkáját, akinek véleményét kikéri, amikor elindítja folyóiratát. Mindketten részt vesznek a költőtárs folyóiratában írásaikkal, amelyek gondolataik hasonlóságát hangsúlyozzák. Kapcsolatukban Péczeli a megértőbb, Kazinczy a türelmetlenebb. Pennacsatájuk az 1789–90-es évek meghatározó irodalmi eseményei közé tartozik.

³⁶ PÉCZELI József, *Henriás* (1792), s. a. r. VÖRÖS Imre, Bp., Balassi, 1996, 142. Idézzük a francia eredetit is: „Du Dieu qui nous créa la clémence infinie / Pour adoucir les maux de cette courte vie, / A placé parmi nous deux êtres bienfaisants, / De la terre à jamais aimables habitants, / Soutiens dans les travaux, trésors dans l'indigence: / L'un est le doux sommeil, et l'autre l'espérance.”

³⁷ Debreczeni Attila abban látja a két szerkesztő közötti hasonlóságot, hogy mindketten az „integráció” szellemét követték, és irodalmi képességeik alapján is meg tudtak felelni a kihívásoknak, valamint hogy az irodalmi életben csomópont alakult ki körülöttük. *Orpheus, i. m.*, 361.

Az *amicitia* jegyében

Kazinczy Ferenc és Virág Benedek kapcsolatáról

Kazinczy Ferenc és Virág Benedek literátori barátságának kezdete – ahogy erről a *Kazinczyhoz Eurydicejének képeben 1790.* című Virág-költemény¹ tanúskodik – az 1780-as és az 1790-es évek fordulójára tehető. A székesfehérvári gimnáziumban tanító Virág ekkor kerül kapcsolatba a kassai literátorokkal: Batsányi János a *Magyar Museum* „társai” között emlegeti,² és az *Orpheus*nak is a szerzője lesz. Kazinczy lapjában jelenik meg a „török” háború magyar hőseit dicsőítő ódája (*A’ Győzedelmeskedő Magyar Sereghez. 1790.*) és az *Eggy Hajóra. Székesfejérváratt, 1790.* című Horatius-fordítása (*Carm.* 1, 14), amelyet a szerkesztő-barát – mintegy költői vetélkedésként – a saját fordításával együtt közöl.³ Kazinczy a versengő fordításokat és a háborús alkaikumot költészeti antológiájába, a *Heliconi Virágok*ba is beválogatja,⁴ és az antológia második kötetében is számos Virág-költemény, köztük az Orpheus megszólító, az *amor* és *amicitia* összefonódását példázó barátságvers közreadását tervezi. A kiadásra előkészített, kádenciás költeményhez Kazinczy a következő jegyzést fűzi: „Ezt a’ szép éneket változtatott kézírással ’s el-titkoltt névvel küldötte nekem az, a’ kit én kevélykedve nevezek Barátomnak, VIRÁG. – Tetrachordonjának Ányosi zengéséről könnyű vala, ezen édes el-rejtőzés mellett is, reá ismerni. Et dixit moriens: Te nunc habet ista secundum.”⁵ Barátságuk az antikvitásban kimunkált eszményt követi, kapcsolatuknak jórészt Cicero – a literátorok körében „a’ jó Lelkeknek eledele”-ként aposztrofált – *Laelius de Amicitia* című dialógusa a „sinór mértéke”.⁶ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a *Laelius* olyan auktoritással bír „a’ jó Lelkek” közötti vonzalom erkölcsi normáit illetően, mint ahogy például Horatius *De arte poeticája* a költészeti szabályok tekintetében.⁷ Virág még székesfehérvári éveit alatt

¹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1790–1802*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1891 [a továbbiakban: *KazLev*, II], 349. levél, 133–134.

² BACSÁNYI János, *Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*, kiad. TOLDY Ferencz, Pest, 1865, 245–246.

³ *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár. Források: Régi Kortársaink, 7), 228–230, 240–241.

⁴ *Heliconi Virágok 1791 esztendőre*, szerk. KAZINCZY Ferencz, Pozsonyban és Komáromban, 1791, 10–13, 14–17.

⁵ MTA Könyvtára Kézirattára [a továbbiakban: MTAKK], Magy. Irod., RUI 2° 2/II, 46v–47r. Lásd: *KazLev*, II, 349. levél, 133–134.

⁶ *KazLev*, II, 440. levél, 351.

⁷ Kazinczy többször is hivatkozik Cicero dialógusára. Lásd például: KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1806. január 1. – 1807. április 30.*, IV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893 [a továbbiakban:

(tehát legkésőbb 1797 tavaszáig) lefordítja, majd 1802-ben Pesten – a Baróti Szabó Dávidot is támogató Gyerkényi Pyber Benedek mecénási segítségével – meg is jelenteti Cicero dialógusát.⁸ *A Lélius vagy M. T. Cicerónak Beszéllgetése a' Barátságról* című kis kötetet azoknak szánja, „a' kik vagy gyönyörködnek már a' barátság' ártatlan örömeiben, vagy annak méltóságát ismérni, 's édességét érezni kívánnák”.⁹ A fogságból alig több mint egy esztendeje szabadult Kazinczynak 1802 októberében küldi meg munkáját, mégpedig a megpróbáltatásokat enyhítő barátság kinyilatkoztatásának gesztusával: „Íme, Léliust, és ha tetszik, öleld meg benne Virágot, a' ki tehetősége szerint igyekszik örömeire lenni Kazinczynak: Érezd: *longoque defessum exilio latus depone sub lauro mea. Te halhatatlanság gyermeke!*”¹⁰

Cicero a barátságot „a' nemes gondolkodású Férjfiak”, „a' Böltsék” között létrejövő virtusközösségeként határozza meg: „a' virtus az, a' mi a' barátságot nem csak szüli, hanem fenn tartja is: lehetetlen, hogy virtus nélkül barátság legyen”.¹¹ Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „a' magános virtus a' tökéletességnek magas tetejére nem érhet”, azaz csak „más jósággal öszvekaptsolván, és ahhoz társul adván magát” juthat fel oda.¹² A virtusközösségen alapuló barátság ideája – ahogy erről Kis Jánoshoz 1793. július 27-én írott levele is tanúskodik – már a fogsága előtti időszakban áthatja Kazinczy közösségteremtő kísérleteit: „Elfogadom ajánlott szeretetedet, kedves új Barát, kedves Társ! 's forró csókom buzgó esedezés a' Barátság 's Hazai Literatura Istenségeihez, hogy az a' szövetség, melyet Veled ímé itt kötök, légyen felbonthatatlan szent Szövetség! [...] A' mit a' Társaságba kelésről írsz, annyira érzéseim nekem, mintha szívemből loptad volna ki. Ha a' barátságos, szelíd, nemes vetélkedést elhallgatom is, mennyi édesség van már abban, hogy így olly lelkek lesznek barátokká, kik különben egymást nem ismerték volna.”¹³ A fogságból szabaduló Kazinczy körül újjászerveződő literátori közösség kapcsolatrendszerét ugyancsak a barátságnak ez a (cicerói) felfogása határozza meg. Cserey Miklós például emelkedett hangnemű levélben ajánlja fel barátságát Kazinczynak: „Bövítsük ismeretségünket, 's legyünk Barátok, eggyesleg. A' tzéllban meg edgyezünk: tsak abban a' mű jutalmunk. A' vezető Csillag a' Barátság légyen! – Hasonfelévé lészen ezen Szövetség Virtusunknak 's

KazLev, IV], 1049. levél, 434; KAZINCZY Ferencz *Levelezése: (1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye)*, XXIII, kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1960 [a továbbiakban: *KazLev*, XXIII], 5744. levél, 156.

⁸ Lásd a Kazinczyhoz 1802. május 16-án írott (Váczy János által az 1803. évek közé sorolt) levelét: „Még Professzorságomban lefordígtattam *Léliust* de Amititia; tavaly Pybernek említettem; és most írja, hogy »ha felkötöttem a' kolompot, harangozz.«” (KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892 1892 [a továbbiakban: *KazLev*, III], 596. levél, 58.)

⁹ *Gyerkényi Pyber Benedeknek, VIRÁG Benedek, Lélius vagy M. T. Cicerónak Beszéllgetése a' Barátságról*, Pesten, 1802, 5. A kötet élén egy Gottfried Pnixner által metszett *Amicitia* áll, amelyhez Virág a *Jegyzésekben* magyarázatot fűz: *Uo.*, 98. A kép és leírása Ripa *Amicitia*-ját követi: Cesare RIPA, *Iconologia*, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Magyar Képzőművészeti Főiskola – Balassi, 1997, 34.

¹⁰ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899 [a továbbiakban: *KazLev*, IX], 2089. levél, 132. (Megjegyzendő, hogy Váczy János ezt a levelet az 1811. évek között közli.)

¹¹ VIRÁG, *i. m.*, 31. Lásd még: *Uo.*, 57, 76.

¹² *Uo.*, 81.

¹³ *KazLev*, II, 424. levél, 296.

munkásságunknak serkentő rugójává. Barátság nélkül tsak olyan a' munkálódó ember, mint a' levegő lobbanás meleg nélkül. Nyúgodalmunk hátratétele, könnyebségeink meg vetése, az akadályok meg győzése, a' felvállolt fáradtságok 's az örömmel türtt boszszuságok, – meg annyi áldozatok légyenek a' Haza oltárán. Semmi sem könnyebbitheti ezeket úgy, mint az igaz barátságnak erőssítő balzama!"¹⁴ Hasonlóan fogalmaz Kazinczy is Virághoz írott levelében: „Halhatatlan barátom! Míg Te szobádba zárkozva Hazánknak állapotját forgatod, 's papirosra öntöd szent érzéseidet, hogy a' jobb maradék gyúladjon lángodra 's szeresse azt a' mit Te olly szerettél, – én feleségem karjai közzül el el loposkodom, 's elmondogatván imádságodat a' Te Szentedhez, majd a' Baranyai Gábor életét írom meg a' Hazai Tudósítások számára, majd Boldogrétinek felelek [...]; majd hazánknak régiségeit dúlom, 's Codexeit vonom napfényre, vagy abroszairól teszek emlékezetet. A szolgálat kicsiny: de szentünknek van nyujtva, 's szent oestrumaimban engem is egészen elfog az a' gondolat, hogy Virág és a' kedves jó Csehy, és sokak mások, a' kik rokon lelkek ezekkel, engemet szeretnek ezekért, 's valaha áldani fogják emlékezetemet."¹⁵ Ebben a képzetkörben tehát az *amicitia* az áldozataikat „a' Haza” oltárán” elhelyező tudós hazafiak „szakrális lelki közösségeként”¹⁶ jelenik meg.

A virtusközösség Cicero szerint „azt tselekeszi velünk, hogy azokat is, a' kiket soha nem láttunk, bizonyos mértékkel kellessék szeretnünk”.¹⁷ A barátságnak tehát nem feltétele a személyes ismeretség. Fent idézett levelében Cserey Miklós például így fogalmaz „Barátom! Mü minek előtte egymást láttuk volna, barátságot kötöttünk.”¹⁸ Kazinczy pedig így ír Helmecey Mihálynak: „De a' barátságnak nincs szüksége a' látásra, ha tiszteléssel jár együtt”.¹⁹ Kazinczy literátori barátságainak jelentős része személyes kapcsolat nélkül formálódik meg, és Virággal is csupán néhányszor találkozik. E találkozásokra egyébként bécsi útjai adnak lehetőséget: először 1791 júliusában Székesfehérvárott, másodszer 1803 májusában Budán, harmadszer 1812 októberében Pesten látogatja meg barátját.²⁰ A személyes találkozások ritkasága, sőt olykor évtizedes hiánya Cicero szerint egyáltalán nem akadály a igaz barátságnak,

¹⁴ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VIII], 1951. levél, 352.

¹⁵ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1807. május 1. – 1808. június 30.*, V, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1894 [a továbbiakban: *KazLev*, V], 1132. levél, 64–65.

¹⁶ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21), 181.

¹⁷ VIRÁG, *i. m.*, 38–39.

¹⁸ *KazLev*, VIII, 1951. levél, 352.

¹⁹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1814. augusztus 1. – 1815. június 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902, 2914. levél, 521.

²⁰ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei. 1. osztály, Eredeti művek), 176, 282–284, 326. Lásd még: *KazLev*, III, 598. levél, 63; *Uo.*, 605. levél, 74; KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900 [a továbbiakban: *KazLev*, X], 2341. levél, 171–172. Utolsó találkozásukra Pesten, Vitkovics Mihály házában kerül sor 1828 áprilisában: KAZINCZY, *Pályám...*, *i. m.*, 334.

hiszen „a’ távüllévők egymással vannak”.²¹ A távolságot legyőző barátság toposzára épül Virág A’ *Barátságának* című jambikus költeménye, amelyet – az alábbi kommentárral – 1802. november 12-én kelt levelében küld el Kazinczynak: „Hogy annál inkább érezhessed ennek édességét, kedves barátnéddal egygyütt, énekeld el egy más után háromszor; gondolly barátodra is, a’ ki örül örömeiden, és azt óhajtván óhajtya, hogy boldog légy mindenha!”²² Innen nézve a literátortársak Kazinczy által gondosan elkészítettett és összegyűjtött arcképei sem csupán a szerzői énfomálást (a nyilvánosságnak szánt imázs felmutatását), illetve a halhatatlanítást (a vizuális emlékezetben való hagyományozást) szolgálják, hanem a folytonos baráti jelenlét illúzióját is megteremtik. 1805. július 14-én kelt levelében Kazinczy azért dicséri Kis Jánost, mert végre megfesteti arcképét a széphalmi arcképcsarnok számára: „Vedd legforróbb köszönetemet, kedves! kérésem’ teljesítéséért. Larariumom’ falán függ már a’ Virágé, Báróczyé, Némethé, Úza Pál és Szentmarjai Ferenczé’s Versegie. Ott fog majd ez is, és midőn pillantásom reá repül, reá téved, érzeni fogom, hogy le vagyok kötelezve nagy lenni, mert ezek barátim voltak.”²³ Ahogy Hász-Fehér Katalin megállapítja: „A széphalmi kúrián berendezett Freundschaftstempel Kazinczy valóban *templomként* értelmezte, amelyben a szellemi-lelki összetartozást jelző szimbólumokat, ikonokat helyezte el.”²⁴

Cicero Enniust idézve szögezi le: „A’ hív barátság szerentsétlenségben ismértetik meg”.²⁵ Ez a maxima Kazinczy tragikus sorsfordulatával (elítéltetésével és hosszú raboskodásával) nyer különös jelentőséget. 1800 januárjában megjelenő *Poétai Munkájában* Virág – a cenzori figyelmet kijátszva – több olyan költeményt is közread, amelyek fogságban szenvedő barátjával hozhatók összefüggésbe. Az egyik a *Lámia* című alkaioszi óda.²⁶ A horatiusi eredetű névcserére maga a szerző hívja fel a beavattak figyelmét azzal, hogy *Lámiám’ éneke* címmel Kazinczy egy költeményét is beilleszti – idézőjelek között – versgyűjteményébe.²⁷ Kazinczy 1809. április 11-én Kis Jánoshoz írott levelében meg is említi, hogy Virág felvette „Ódái közzé ezen Sapphicus két strophámat”.²⁸ Toldy Ferenc szerint Kazinczy a költeményt fogsága idején írja („midőn honát látni többé nem reményl”), így a cím nélküli „ódácskát” tulajdonképpen Virág menti meg az „elveszéstől”.²⁹ Toldy állítása azonban téves, hiszen a kézirat tanúsága szerint a költemény 1793. december 31-én keletkezett.³⁰ Virág

²¹ VIRÁG, *i. m.*, 802, 34.

²² *KazLev* II, 540. levél, 505–506.

²³ *KazLev*, III, 784. levél, 377. 1807. július 2-án írott levelében Virágnak is a tudomására hozza: „A’ Te képed ágyam felett függ.” (*KazLev*, V, 1132. levél, 65.)

²⁴ HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 181.

²⁵ VIRÁG *i. m.*, 68. E tétel számos változatban tűnik fel a *Lélius*ban. Lásd például: *Uo.*, 32, 63.

²⁶ VIRÁG Benedek’ *Poétai Munkái*, Pesten, 1799 (Magyar Minerva. Harmadik Kötet), 22.

²⁷ *Uo.*, 85.

²⁸ KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1808. július 1. – 1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VI], 1456. levél, 323.

²⁹ TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlékek: 1859–1860*, kiad. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987, 167, 222.

³⁰ KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, 2), 269.

egyébként szabadulása után is Lámiaként emlegeti barátját,³¹ és olykor – ahogy ezt Szemere Pál 1811. június 12-én Kazinczyhoz írott levele példázza – az író társak is átveszik e titulust: „Említettem holmit Virágnak ’s ez mosolygott. Közlöm ezt Virágnak Lámiájával is.”³² A *Virág Benedek’ Poétai Munkái* másik Kazinczy-verse *A’ kényes szenvedőhöz* című intő-buzdító-vigasztaló alkaikum,³³ amelyhez Virág-kiadásában Toldy az alábbi jegyzetet fűzi: „Kazinczy Ferenczhez, kit akkor, az obrovici fényítőházban koronként elhagyott lelkének minden ereje.”³⁴ Toldy datálása ugyan filológiai adatok hiányában ellenőrizhetetlen, ám a költemény minden bizonnyal a raboskodó Kazinczyt szólítja meg, és kínál számára a horatiusi mottóval (*Carm.* 2, 3, 1–2) és az utolsó előtti sor ugyancsak horatiusi allúziójával (*Carm.* 3, 2, 13) baráti vigaszt. Szemere *Tudósítása* szerint a versgyűjtemény *Orpheushoz* című alkaikuma³⁵ is Kazinczyhoz íródott: „Orpheus név alatt dicsőíti Virág Kazinczyt.”³⁶ Szemere állítását valószínűsíti, hogy Virág már a *Kazinczyhoz Eurydicejének képeben 1790.* című költeményében is „Orfeus”-ként szólítja meg barátját.³⁷ Kazinczy – ahogy ez egy Virág-levéllhez fűzött jegyzetéből kiderül – még fogsága idején olvashatja a hozzá írott ódákat, hiszen amikor a státusfogyokat 1800 nyarán Kufsteinből Munkácsra viszik át, Jászberényben sikerül hozzájutnia a kötethez.³⁸ Virág szabaduló Lámiáját is költeménnyel (*Az 1801-dik Esztendőre*) köszönti.³⁹ A „Budai Vulcánus” 1810. évi pusztítása után viszont Kazinczy igyekszik a mindenét elvesztő Virágot támogatni: egyfelől baráti vigasztalással, másfelől azzal, hogy a *Tövissek és Virágok* című epigrammagyűjteményének Pest-Budán eladott példányainak az árát barátjának ajánlja fel.⁴⁰

³¹ *KazLev*, II, 491. levél, 439; *KazLev*, VI, 1543. levél, 515–516.

³² *KazLev*, VIII, 2011. levél, 555.

³³ VIRÁG, *Poétai...*, i. m., 1799, 80.

³⁴ Uő, *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast, 1863 (A Magyar Nemzet Classicus Írói), 232.

³⁵ Uő, *Poétai...*, i. m., 1799, 25.

³⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások*, I (1808–1823), kiad. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (K. F. Minden Munkái), 654.

³⁷ Lásd még Csokonai *A’ Magyar Orpheushoz 14. Jul. 1801.* című költeményét, amellyel a fogságból kiszabaduló Kazinczyt köszönti: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, V (1800–1805), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2002 (CS. V. M. Összes Művei), 119, 553–557.

³⁸ *KazLev*, II, 515. levél, 466.

³⁹ A kádenciás „dal” kéziratához Kazinczy az alábbi jegyzetet csatolja: „Virág Benedek Úrnak verse, tulajdon kezével ide írva. Czélozás a’ dalban a’ béke’ visszatértevel reménylett kiszabadulásomra vagyon, melly 2387 napi fogságom után, Munkácson, Júniusnak 28-kán 1801ben, meg is történt. – Ez a’ szint oly nemes lekű férfi mint örökkévalóságnak szentelt nevű Poéta, bánatomat, hogy kiszabadulásommal Daykamat nem lelhetem, azzal enyhítette, hogy tulajdon kezével írt verseinek ezt a’ becses példányát nékem küldé ajándékban. A’ kinek érző szíve van, tudja, benne mit vettem. Életemnek legszebb örömei közzé tartozik, hogy engemet Virág és Dayka szerettek. – Érsemlyén, Septemb. 1802. Kazinczy Ferencz.” MTA KK, Magy. Irod. RUI 4° 1, 17r. A költemény szövegét lásd: *KazLev*, II, 515. levél, 464–465.

⁴⁰ *KazLev*, VIII, 1857. levél, 138; KAZINCZY Ferencz *Levelezése*: 1764. december 3. – 1831. augusztus 15., XXII, kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927, 5515. levél (1950/a), 272.

Cicero szerint a barátoknak „egész szabadsággal” és „nem tsak bátran, hanem keményen is, ha a’ dolog úgy kívánna”, kell „jó tanácsaikkal” a helyes útra vezérelniük egymást.⁴¹ A *Lélius* egyik vissza-visszatérő tétele, hogy „a’ barátságnak tulajdonságaihoz tartozik mind inteni, mind intetni”, azaz „gyakorta meg kell barátunkat intenünk, és dorgálnuk is: a’ mit Ő néki szívesen kell venni, valahányszor jó szándék-ból származott”. Ehhez persze – tanácsolja Cicero – „előbb meg kell fontolnod, mind azt, mit kívánhatsz barátodtól; mind azt, mit engedhetsz néki kérésére”.⁴² Virág például „Oszsián” fordítására szólítja fel barátját, Kazinczy viszont arra inti Virágot, hogy *Poétai Munkájit* – „Horác” példáját követve – alaposan korrigálva és megválogatva adja ismét „sajtó alá”.⁴³ A legfontosabb grammatikai és ortográfiai kérdésekben közös álláspontot igyekeznek kialakítani. Együtt szörnyülködnek például „a’ debreczeni Grammatica” „szenvedhetetlen”, „rideg, vad” hangjain,⁴⁴ és rendszeresen figyelmeztetik egymást a helytelennek vélt nyelvi megoldásokra.⁴⁵ Virág 1803. december 31-én kelt levelében ortográfiai paktumot is ajánl Kazinczynak: „Egy gondolatom jött. Jó volna nekünk – egy nagy tanúja lenne barátságunk a’ maradéknál is – meg egyeznünk az orthografiában. Szép neved vagy, és híred már. Ebben sokaknak hasznót tehetnénk. A’ szebb lelkek, úgy vélem, velünk tartanának. Ezt már régen forgattam eszemben; most ki mertem néked mondani. Nagy jele annak valaha, hogy Kazinczy, Virág egyet értettek abban, a’ miben mások között leg nagyobb meg hasonlóság volt.”⁴⁶ A paktum ugyan nem jön létre, ám Kazinczy számos esetben eligazító és normaadó tekintélyként hivatkozik barátjára. Révai Miklósnak „a’ VIRÁG” példája” alapján ajánlja a *leszen* és *teszen* helyett a *lesz* és *tesz* alakváltozatot.⁴⁷ Kis Jánost ugyancsak Virágra hivatkozva győzködi arról, hogy a *ts* helyett *cs*-t, a *tz* helyett *cz*-t írjon.⁴⁸ Elfogadja és követi a Virág által használatba hozott lexikai megoldásokat is: „Te az vagy, a’ ki némelly szónak, szóllásoknak sanctiót is adhatsz példáddal. Én e’ nélkül nem éltem volna soha a’ Hős névvel Heros értelemben [...], ’s a’ Te példád bátorított hogy az év szóval a’ szenvedhetetlen *esztendő* helyett éljek.”⁴⁹ A magyar *versificatio*val kapcsolatos nézeteiket is igyekeznek egymáshoz közelíteni. Virág a deákos poézis lelkes képviselője. Bár az 1780-as évek végéig maga is többnyire rímesszótagszámláló verseket ír, első kötetét már kizárólag görög-római mértékre vett költeményekből állítja össze, és *A’ Poéta, és Pontyi* című – horatiusi mintát követő – hexameteres szatírájában⁵⁰ ki is gúnyolja a kádenciás versfaragókat. A *Horátzius*

⁴¹ VIRÁG, *Lélius*, i. m., 53.

⁴² *Uo.*, 76, 86, 87.

⁴³ *KazLev*, IX, 2089. levél, 131; *KazLev*, VI, 1463. levél, 346; *KazLev*, VIII, 1867. levél, 138.

⁴⁴ *KazLev*, II, 515. levél, 465; *Uo.*, 517. levél, 469; *Uo.*, 540. levél, 504; *KazLev*, III, 568. levél, 10.

⁴⁵ *KazLev*, II, 540. levél, 504; *KazLev*, III, 568. levél, 10; *Uo.*, 589. levél, 50; *KazLev*, VIII, 1857. levél, 138.

⁴⁶ *KazLev*, III, 639. levél, 144.

⁴⁷ *KazLev*, IV, 858. levél, 5. Lásd még Révai – egyébként ugyancsak Virág példájával érvelő – választát: *KazLev*, 873. levél, 41.

⁴⁸ *KazLev*, VI, 1401. levél, 190. Lásd még *A’ magyar Literatura esmérete* című Pápay Sámuel-munkáról írt recenziójának Virág-hivatkozását: Erdélyi Múzeum, 1817, IX, 89.

⁴⁹ *KazLev*, VIII, 1857. levél, 138.

⁵⁰ VIRÁG, *Poétai...*, i. m., 1799, 155–157.

Poétikája című második kötetének *Bévezetésében*, valamint a *Toldalékban* közölt *Kovács Sámuelnek* című episztolában pedig az „igaz Versezés” harcos propagátoraként lép fel.⁵¹ Kazinczyhoz írott leveleiben is a mértékes verselés elkötelezett hívének mutatkozik: „Örömünkre mondom – írja például 1802. március 20-án –, hogy igen sok ifjaink az igaz poézist szeretik és gyakorolják. A’ papistákon kívül, nem egy két Kálvinista Predikátor is, a’ ki velem tart. De ezek nem a’ Tisza felé valók.”⁵² Válaszlevelében Kazinczy – a „halhatatlanságot nyert” Faludi Ferencre, Ányos Pálra, Orczy Lőrincre, Barcsay Ábrahámra és Kis Jánosra hivatkozva – védelmébe veszi „a’ Római lábakra nem vett Magyar versek”-et, és felvázolja a „három nemű versificatiót” elismerő rendszerét.⁵³ Virág elfogadja ugyan a javaslatot, azonban figyelmezteti barátját: „Kérlek, a’ nem római mértékű verseket a’ jó ízlést nem ismerők előtt vigyázva ditsérd: ne hogy a’ mértéket megvetvén, ellenségeivé légyenek az igaz poézisnak.”⁵⁴ A „leoninus vers” elítélésében viszont teljes közöttük az egyetértés,⁵⁵ és Kazinczy Virág deákos antológiájának összeállításában is közreműködik. Az 1804-ben Pesten megjelenő *Magyar Poéták kik Római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* az „igaz poézis” történeti igazolását hivatott elvégezni.⁵⁶

Nézeteik összehangolása azonban csak részben sikerül. A hangkivetések kérdésében például egyáltalán nem tudnak közös álláspontot kialakítani. Kazinczy ugyan hajlandó bizonyos engedményekre („Az *öszv’esküdni, kétség’esni* magam előtt is hiba már. Igen jól tetted, hogy megjegyzéd” – írja barátjának 1802. március 31-én⁵⁷), de a Virág által a leghatározottabban elutasított elíziók alkalmazásáról nem mond le.⁵⁸ 1810. május 5-én kelt levelében önérzetesen írja Döbrentei Gábornak: „A’ vocalisok kiugratása és öszveforrasztása *nekem* megmásolhatatlan törvényem lesz ezután: de miattam Virág és minden üresen hagyhatja a’ hiátust, ha az én bátorsággommal nem mer élni.”⁵⁹ Csehy József néhány nappal később Kazinczyhoz írott levele is arra enged következtetni, hogy az elízió kérdése komoly meghasonlást okoz a barátok között: „Hogy Virág elmellőzte ítéletit adni verseid felől, talán az *elisió* egyedül az oka,

⁵¹ VIRÁG Benedek, *Horátzius’ Poétikája*, Pesten, 1801, 28–31, 119.

⁵² *KazLev*, II, 515. levél, 465.

⁵³ *Uo.*, 516. levél, 467.

⁵⁴ *Uo.*, II, 517. levél, 470.

⁵⁵ „A *leoninus* vers az otromba *barbariesnek* zabszüleménye” – állapítja meg Virág Gyöngyössi Jánossal polemizálva. (VIRÁG Benedek, *Magyar Poéták kik Római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, Pesten, 1804, 69–70.) Vitájukhoz lásd: VIRÁG, *Horátzius...*, i. m., 23; GYÖNGYÖSSI János *Magyar Verseinek második darabja. Mellyeket külömb-külobmbféle alkalmatosságokra készítvén, mostan egyben szedett, és ki-adott*, Pesten, 1803, XLV–XLVI; *KazLev*, III, 686. levél, 208–209; *KazLev*, V, 1152. levél, 115.

⁵⁶ Közös gyűjtőmunkájukhoz lásd: *KazLev*, II, 540. levél, 507; *KazLev*, III, 617. levél, 101; *Uo.*, 673. levél, 192.

⁵⁷ *KazLev*, II, 516. levél, 468.

⁵⁸ Összeegyeztethetetlen álláspontjaik részletes kifejtését lásd: VIRÁG, *Horátzius...*, i. m., 25–26; KAZINCZY Ferencz, *Szabad-e elisióval élni a’ Magyar Verselésben?*, Erdélyi Muzéum, 1817, IX, 191–192.

⁵⁹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VII], 1733. levél, 424.

mellyet ő nem követ. Én ebben nem vagyok competens bíró.”⁶⁰ Ráadásul az *ypsilonista* Virág egyáltalán nem kíván a *jottista* Kazinczy oldalán a Révai–Verseghy-vita részese lenni. Távolsgártartását látványosan jelzi a Sylvester János-féle *Magyar-Deák Grammatika* – közös vállalkozásként induló – kiadásának az ügye. A *Grammatikát* végül – barátjának ajánlva – Kazinczy rendezi sajtó alá, mégpedig úgy, hogy a nyomtatást megelőzően egy polemikus bevezetőt csatol hozzá. A meglepett Virág 1806. szeptember 22-én kelt levelében nem csupán az ellenérzéseit hozza Kazinczy tudomására, de magától a kiadástól is igyekszik elhatárolódni: „Hallom azért vitetted volna vissza Szilvesztert, hogy grammatikus *vitához valóval* megtoldhasd. Mint előbb a’ poéták, úgy most a’ grammatikus pápista papok [...], kotzódznak. Ha ezekhez társul akarsz állani, kérlek szépen, hogy a’ mit Szilveszterben Virágról írtál, hagyd ki azt. Ne legyen ott nevem, se emlékezetem, hol a’ békesség fiának nem lehet helye.”⁶¹ Grammatikai-ortográfiai nézeteik szembenállása olyannyira nyilvánvaló, hogy Kazinczy 1809. december 9-én a Pápay Sámuelhez írott levelében kénytelen megállapítani: „Barátom, én *Jotista* is, keresztyén is vagyok, és még is ha más nem így ír, azon fel nem akadok. [...] Virág *ypsilonista* ’s tényes, ’s az bennünket soha öszve nem vesz.”⁶² Virág 1810-ben megjelenő *Jegyzetek a’ Magyar Beszédnek részeire* című grammatikája, amely Horvát István szerint Révai és Verseghy „systemája” közötti „alliántz” kötésének szándékával készül,⁶³ sem tompítja az ellentéteket. Kazinczy ismét szembesülhet barátja „tévedéseivel”: „Virágnak Jegyzeteit még nem olvastam meg: de már is sok jót találtam benne; ezt valloam sok olly helyeken is felőlők, a’ hol példájára nem térhetek. Az *Igazságkeresőt* szereti az *Igazságkereső*, még *tévedéseiben* is.”⁶⁴

A Cserey Farkashoz 1806. december 21-én írott levelében Kazinczy éppen a *Lélius*-ra hivatkozva fejti ki azt a meggyőződését, hogy a nézetek azonossága egyáltalán nem feltétele a virtusközösségen alapuló barátságnak: „Az egyenlő, hasonlatos

⁶⁰ *Uo.*, 1747. levél, 452.

⁶¹ *KazLev*, IV, 995. levél, 315. A Sylvester-kiadás végül mégiscsak az alábbi dedikációval jelenik meg a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* első (és egyetlen) kötetében: „Te pedig, halhatatlanságnak fija, VIRÁG BENEDEK! kinek barátsága legelső gyönyörűségei közzé tartozik az én örömmel és szenvedéssel gazdagon megáldott életemnek, nevemnek pedig egykoron irigységet-támasztó dicsőségére – vedd kedvesen ajándékomat, mellyet Tenéked itten nyújtok. A’ te úntalan buzdításaid élesztették az én reményemet, midőn az, kifáradván immár a’ könyvnek sikeretlen sürgetésében, csaknem elcsüggedett; ’s Te ezt úgy nézhet’d mint tulajdonodat.” (*Magyar régiségek és ritkaságok*, I, kiad. KAZINCZY Ferencz, Pesten, 1808, XIX–XX.)

⁶² *KazLev*, VII, 1613. levél, 142. A keresztyén–keresztyén-pörhöz lásd például Kazinczy 1806. október 21-én Révai Miklóshoz írott levelét (*KazLev*, IV, 1021. levél, 374) és Virág *Észrevételek a’ Magyar Prosodiaról. Kettős beszélgetésben* című értekezését (Tudományos Gyűjtemény, 1818/V, 61). Lásd még Kazinczy későbbi megnyilatkozásait: KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1820. január 1. – 1821. december 31.*, XVII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1907 [a továbbiakban: *KazLev*, XVII], 3974. levél, 444; *Uo.*, 3977. levél, 452.

⁶³ *Horvát István és Ferenczy Sándor levelezése*, kiad. Soós István, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Commercii Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi Tudósok Levelezése, 2), 209.

⁶⁴ Kazinczy – Horvát Istvánnak (1810. máj. 2.), *KazLev*, VII, 1729. levél, 415. Lásd még: *KazLev*, VIII, 1808, 31.

gondolkozás barátságot szül. Eddig igaz a' Cicero' tapasztalása. De ha azt vetette volna hozzá, hogy a' nem egyező gondolkozás a' barátságot elfojtja, az bizony igaz nem volna."⁶⁵ Kis Jánosnak is ennek szellemében ír 1807. október 7-én: „Hogy verseid az én orthographiám szerint nyomtattassanak, azt – ha valaha, *itt* higgy szent állításomnak – nem kívánom, sőt vele nem is hízelkedtem soha. [...] én a' külömbözés által meg nem bántattatom, csak valaki éppen olly képtelenségeket ne vítasson, mint a' szerencsétlen Versegi. Te közelébb jársz hozzám mint Virág, és még Virágot sem igyekeztem soha proselytusommá tenni"⁶⁶ Ez a levélrészlet egyfelől láttatni engedi a nyelvi standardizációt megelőző időszak egyik sajátosságát: a versengő grammatikai-ortográfiai (nézet)rendszerek, illetve ezeknek tudós hirdetői akkor számíthatnak elismerésre, ha *proselytusokat* (új követőket, korábbi meggyőződésüket feladó áttérőket, elkötelezett híveket) tudnak maguk mögött felsorakoztatni.⁶⁷ Másfelől viszont arra enged következtetni, hogy barátaitól Kazinczy – a határvonalat azért a Verseggy-féle „képtelenségeknél” egyértelműen meghúzva – nem várja el a nézeteivel való azonosulást. Levelleiben többször is deklarálja, hogy „az igaz barátság éles, sőt goromba is tud lenni”; „barátok közt elég ha a' szív jár egy úton: a' meg nem egyező ízlés és gondolkodás éppen úgy nem árt a' barátságnak mint a' különböző Religio”; a „barátságnak az a' legszebb jusa, hogy kimondja vélekedését, és más részről az, hogy bátran követi tulajdon érzéseit”; „a' barátság nem kívánja, hogy egy felen álljunk, hanem csak hogy egymást szeressük; azt pedig lehet, ha egy felen nem állunk is”.⁶⁸ A Virággal való barátságot azonban csak az 1810-es évek elejéig tudja fenntartani az *amicitiának* ez a felfogása. A literátori pennacsaták kiéleződését követően levelezésük szórványossá válik, majd elapad. Nem meglepő tehát, hogy amikor Kazinczy 1812. április 29-én kelt levelében a barátságukat „az egész Maradéknak” kitrombitáló költemény megírására kéri fel Virágot,⁶⁹ udvariasan elhárító választ kap: „De mikor énekelek neked? Mikor énekelem azt, hogy azon egy üdőben, a' hazának, erőnkhez képest éltünk? Eljő majd csendessége lelkemnek, és felébredek e' nemes tárgyra: Mert most egész philosophiám rendetlen, a melly nélkül versus inopes rerum nugaeque

⁶⁵ *KazLev*, IV, 1049. levél, 434.

⁶⁶ *KazLev*, V, 1177. levél, 184.

⁶⁷ Az eredeti (vallási) kontextusából kiemelt, görög–latin eredetű *proselytus*-terminus már Kazinczy 1793. július 27-én kelt (ugyancsak Kisnek címzett) levelében feltűnik: „Patakon hijába igyekeztem Proselytusokat kapni. Ott az az ízeveszett Szabó Dávid, a' ki Siegwartot olly érzéketlenül fordította, a' legjobb elmét is eltekeri.” (*KazLev*, II, 424. levél, 297.) A hűséges Kazinczy-tanítvány, Szemere Pál ugyanakkor ebben a jelentésben használja a szót: „A' tavasz elejétől fogva egy Debreczeni ízlésű író igyekszem Proselytusunkká tenni.” (*KazLev*, VIII, 2011. levél, 542.) A „lelkek” megszerzéséért folytatott literátori küzdelemben persze az ellenfelek is érhetnek el sikereket: „[Baróti] Szabó végre csakugyan kapott egy proselytust, – Döme Károlyt! a' ki a' jótól, mellynek felén valaha állott, annyira eltávozott, hogy most egyike a' leggonoszabbaknak a' leggonoszabbak között.” (*KazLev*, IV, 1021. levél, 374–375). Lásd még KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901 [a továbbiakban: *KazLev*, XI], 2554. levél, 144; KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1816. márczius 1. – 1816. december 31.*, XIV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1904, 3795. levél, 533; *KazLev*, XVII, 3974. levél, 444.

⁶⁸ *KazLev*, II, 401. levél, 262; *KazLev*, VI, 1427. levél, 252; *KazLev*, VII, 1730. levél, 417; *KazLev*, XXIII, 5818. levél, 255.

⁶⁹ *KazLev*, IX, 2218. levél, 427.

canorae: Élni siess!”⁷⁰ A közvetlen információk elmaradása kölcsönös gyanakvással, félreértésekkel, vélt vagy valós sérelmekkel jár együtt. Virágot a *Poémák* című kötetéről készített recenzió és Kazinczy állítólagos gúnyos megjegyzései sértik, de barátja „nyelvrontósága” is taszítja.⁷¹ A többnyire Szemere leveleiből tájékozódó Kazinczy pedig megdöbbenve értesül arról, hogy Virág lesújtó véleménnyel van Dayka-kiadásáról,⁷² és az *Euridice* című Virág-kötet *Horvát Istvánnak* címzett nyitóversében és *Történet* című Berzsenyi-szatírájában is ellene irányuló „döféseket” lát.⁷³ Cicero szerint „a legbajosb dolog” a barátságot „az élet’ végéig fenntartani”, hiszen „annak, a’ ki mind azokat a’ veszedelmeket, mellyek a’ barátságot környül állának, elakarná kerülni, szükséges volna nem csak a’ böltsesség, hanem a’ szerentse is”.⁷⁴ Úgy tűnik fel, Kazinczy és Virág barátsága sem állja ki a sokasodó és élesedő nézetkülönbségek próbáját.

Virág az 1810-es évek elejéig tehát elkötelezett résztvevője a virtusközösségként felfogott *amicitia* – jórészt textuális – szertartásainak, ám barátja neológiájával nem kíván azonosulni.⁷⁵ Kazinczy mégis hatékonyan tudja felhasználni Virágot ízlés- és nyelvformáló, norma- és kánonképző törekvéseinek igazolásához: *proselytus*ként ugyan nem, cicerói értelemben vett barátként és gyakran hivatkozott auktoritásként

⁷⁰ *Uo.*, 523. Virág válaszában nem csupán az az érdekes, hogy Horatius *De arte poetica*jának közismert sorát idézve (Virág prózai fordításában: „a’ versek szépen hangzók ugyan, de merő boldonságokat foglalnak magokban”, VIRÁG, *Horátzius...*, *i. m.*, 47) utasítja el Kazinczy kérését, hanem az is, hogy felismerhető benne egy *Lélius*-reminiscencia: „boldognak nevezem magamat, hogy Scipióval egy üdöben élhettem: a’ kivel a’ közjót, és különös dolgaimat tárgyazó gondolati-mat közöltem” (VIRÁG, *Lélius...*, *i. m.*, 25).

⁷¹ Lásd Vitkovics Mihály 1819. április 24-én Kazinczyhoz írott levelét: „Virág ugyan a’ recenziódban kitett »Réti Virágokat terem« Expressiót egészen nem felejlhetette el.” (KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1818. április 1. – 1819. december 31.*, XVI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1906, 3727. levél, 355.) A recenzió (Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Kaiserthum, 1811, III, 322–326) e kitételéről Kazinczy is említést tesz egyik Virághoz írott levelében: „A’ tavalyi Annalisokban valaki azt írta hogy Te negligálni kezded magadat. Gyönyörű ítélet egy Recensenstől! Én a’ *Poémák* Recenziójában megmondtam, hogy a’ mezei virágok nem kerti virágok, és még is igen szépek a’ magok nemében.” (*KazLev*, IX, 2178. levél, 344–345.) Lásd még: *KazLev*, XXIII, 5805. levél, 239–240; KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés*, I (1808–1818), kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005 (K. F. Minden Munkái), 385.

⁷² Lásd: *Uo.*, 223. Szemere levelét lásd: *KazLev*, X, 2415. levél, 305. Dayka kéziratosságot Virág tíz évvel korábban még a legteljesebb bizalommal küldi meg barátjának: *KazLev*, III, 596. levél, 58. Nagyon is érthető tehát, hogy Kazinczy – Kis és Berzsenyi mellett – Virágnak ajánlja az *Újhelyi Dayka Gábor Verseit* (Széphalom – Pest, 1813). A Dayka-kiadás körüli nézetkülönbségek felől nézve legalábbis elgondolkodtató Döbrentei Gábor – az irodalomtörténet-írás által kétes hitelűnek tekintett – visszaemlékezése, mely szerint Virág így óvta volna Vitkovics Jánost testvére kéziratosságot sorsát illetően: „Öcsém, Kazinczynak ne add, mert az elrontja németesíti Miska tiszta magyarságát”. (BERZSENYI Dániel: *Összes Művei*, I–III, kiad. DÖBRENTEI Gábor, Budán, 1842, III/14.)

⁷³ Kazinczy – Kölcsey Ferenchez (1814. máj. 19.), KÖLCSEY, *i. m.*, 325–326. Szemere leveleit lásd: *KazLev*, XI, 2580. levél, 193–194; *Uo.*, 2646. levél, 345.

⁷⁴ VIRÁG, *Lélius...*, *i. m.*, 44–45.

⁷⁵ Ehhez lásd: CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 217.

azonban számolhat vele.⁷⁶ Kazinczy formálódó poétai kánonjában egyébként is ki-
tüntetett helye van a *Virág Benedek' Poétai Munkái* tekintélyes szerzőjének, a hora-
tiusi *opera omnia* reménybeli fordítójának.⁷⁷ Virág úgy válhat kazinczyánus minta-
költővé, hogy a „magyar Horátz”, az „os magna sonaturum”, a fenség poétája, a klasz-
szikus ódaköltő szerepét tölti be – Berzsenyi fellépéséig mindenképpen – a hazai
literatúra funkcionálisan tagolódó és intézményesülő rendszerében.⁷⁸ Kazinczy min-
den lehetséges alkalommal deklarálja, hogy az „az új lant” (a görög-római mértékre
vett versek) pengetői között „Virág Benedek ragyog első karú csillagzat gyanánt,
még pedig vetélkedni merészlő társ nélkül”.⁷⁹ E meggyőződés jegyében vívja meg
évtizedes harcát Gruber Károly Antal *Hymnus an Pallas Athene* című költeményének
Virágot Batsányi alá rendelő irodalmi rangsora ellen;⁸⁰ és ezért nehezményezi, hogy
barátja – egyre inkább nagy történelmi munkájába, a *Magyar Századok*ba temetkezve –
lényegében felhagy a méltóságos lantolással.⁸¹ Később persze Kazinczy véleménye
jelentősen módosul. Amikor Virág haláláról értesülve tollat ragad, már nem „fenn
repülő ódáját”, hanem „a' Horátzból fordított Szatírákat és Epistolákat” emeli ki
„munkái közül”; már nem „hazánk első Poetájá”-ként, hanem „angyali ártatlansá-
gú”, „tántoríthatatlan lelket” viselő, „tiszteletes ember”-ként emlékezik egykori ba-
rátjára.⁸²

⁷⁶ Lásd sokszor idézett nyilatkozatait: *KazLev*, III, 741. levél, 304; *Uo.*, 743. levél, 310. A fog-
ságból szabaduló Kazinczy már egy jelentős presztízzsel (és nem mellel szellemi autonómiával)
bíró poétát igyekszik maga mellett felvonultatni. Virág elismertségét jelzi, hogy például Verseghy
és Révai egyaránt eligazító tekintélyként hivatkozik rá: *Pennabáborúk: Nyelvi és irodalmi viták*
1781–1826, szerk. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1980, 212, 330.

⁷⁷ *KazLev*, II, 516. levél, 466 és 467. Lásd leveleinek jellegzetes szöveghelyeit: *Uo.*, 539. levél,
500; *KazLev*, III, 629. levél, 118–119; *KazLev*, 1132. levél, 65; *Uo.*, 1303. levél, 472; *KazLev*, VI,
1367. levél, 108.

⁷⁸ Lásd 1803. április 6-án kelt levelét, amelyben Berzsenyinek szánt elismerése és intelmei köz-
vetítésére kéri Kis Jánost: „Kérd, hogy az Ódák' útjáról el ne térjen. Az ötet egykor fő polczig
vezeti; 's Literatúránk itt kíván leginkább munkás kezeket, mert Virágon kívül még nincs egy
poétánk is, a' ki a' Horátz' lantjának méltóságát érzette volna.” (*KazLev*, III, 588. levél, 48.)

⁷⁹ *KazLev*, IV, 1098. levél, 547. Lásd még például: *KazLev*, IV, 884. levél, 69; *KazLev*, XI, 2601.
levél, 237; KAZINCZY Ferencz *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv,
Bp., MTA, 1916 (Régi Magyar Könyvtár, 37), 159; *Berzsenyire = KAZINCZY, Összes..., i. m.*,
1998, 147.

⁸⁰ *KazLev*, V, 1143. levél, 90. Lásd még: Carl Anton von GRUBER, *Hymnus an Pallas-Athene*,
Presburg, 1802, 44; *KazLev*, II, 540. levél, 502–504; *KazLev*, III, 568. levél, 9; *Uo.*, 727. levél, 275;
KazLev, V, 1132. levél, 66–67; *Uo.*, 1144. levél, 94–95; *Uo.*, 1152. levél, 116–117.

⁸¹ Lásd: *KazLev*, VIII, 1806. levél, 27; *Uo.*, 1925. levél, 304.

⁸² *KazLev*, XXI, 5098. levél, 198; *Uo.*, 5102. levél, 204–205.

„Grófnéd kertészkedjen”

*Hétköznapi, család, életmód
Berzsenyi Dániel és Kazinczy Ferenc levelezésében*

Ha a levél „távollévő barátok beszélgetése”¹, akkor Berzsenyi Dániel és Kazinczy Ferenc esetében ez az antikvitás óta öröklődő toposz (*amicorum colloquia absentium*) hatványozottan igaz – hiszen nemcsak időszakosan vannak távol egymástól, hanem (tudtunkkal) soha nem is találkoznak személyesen. Levelezésükben „levél kommunikál levéllel, írás az írással”², mondatokból képződnek meg nemcsak a nézetek, vélemények, hanem maguk a szereplők is, környezetükkel együtt. A következőkben nem a levelezőtársak kifejtett irodalmi-nyelvészeti-esztétikai nézeteivel foglalkozom (aminek bőséges szakirodalma van), bár természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a szövegidentitás-képzésben fontos szerepe van irodalmárságuknak. Mégis, jobban érdekelnek a levelek mindennapi életre, életmódra, családra vonatkozó részletei. De nem a „hogyan élt Berzsenyi és Kazinczy?” a fő kérdésem (vagyis nem a Lejeune-féle önéletrajzi paktum referencialitás-eleme), hanem az, hogy erre vonatkozóan mit tartottak szükségesnek közölni a másikkal, hogyan működik az identitásképzés nem-irodalmi oldala.

A retrospektív, de folyamatos narrációjú önéletrajzzal vagy a rendszeresen vezetett naplóval szemben a levelezés mint önelbeszélés töredékes, diszkrét jellegű, sok megszakítással, kihagyással, szünetekkel. Dialógusjellegéből adódóan pedig az identitásképzést valószínűleg befolyásolják a levelezőtárs válaszai (megint csak szemben az egyetlen nézőpontú, az „én” által irányított önéletrajzzal vagy naplóval), az igazolás, a megfelelés a másik (kifejtett vagy implicit, valós vagy vélt) várakozásának – legalábbis ha barátinak minősített kapcsolatról van szó.

Berzsenyi Dániel és Kazinczy Ferenc levelezése 1808 és 1813 között tekinthető intenzívnek: a levelek a kor viszonyaihoz képest sűrűn, néhány hónapos különbséggel követik egymást és kevés marad válasz nélkül. 1813 után hosszabbak (hat-nyolc hónap is) lesznek a szünetek, 1817 után pedig közismerten változik a helyzet, Berzsenyitől összesen három Kazinczyhoz írt levél marad fenn 1831-ig, Kazinczytól hat Berzsenyihez. Noha a számokba a fennmaradás esetlegessége is belejátszik, mégis jelzik a levelezés végig meglévő bizonyos mértékű aránytalanságát, féloldalasságát. Kazinczy tudtunkkal 60-nál több levelet írt Berzsenyinek, Berzsenyi 40-nél kevesebbet Kazinczynak, Berzsenyi leveleinek összoldalszáma körülbelül a fele Kazinczyénak. Ez akkor is elgondolkodtató, ha közhelynek számít Kazinczy bőbeszédűsége.

¹ LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás irodalmában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan, 2008, 20

² HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Levélirodalom és irodalomtörténet-írás*, Irodalomtörténet, 2003/1, 47.

ge, pontosabban „bőtollúsága” (ami érdekes ellentétet képez tömörségre biztató stilisztikai tanácsaival). A magánélet területén a jelentős különbség teszi eleve tekintélyesebbé Kazinczyt, az irodalmi életben pedig (legalábbis a kapcsolat első éveiben) alig is mérhető össze a pozíciójuk, a vezéri, irányítói szerepet tudatosan építő és országszerte ismert Kazinczy súlya a nyilvánosságba csak lassan bekerülő, „kezdő” Berzsényivel szemben. Mégis igaz a levelezésük egészére is, amit az irodalmi területet illetően már Csetri Lajos³ és Mezei Márta⁴ is megfogalmazott, majd a levelezés koncentrált vizsgálatával Hász-Fehér Katalin⁵ részletesen elemzett: Kazinczy követőket, szövetségeseiket toboroz minden megnyilvánulásával – azzal is, hogy az ismeretlenségből előtűnő Berzsényinek kezdettől fogva meleg hangú és hosszú leveleket ír. Már az első levélben él a „barátom” megszólítással, és az irodalmi témák mellett nagyon hamar megjelenik érdeklődésében a magánélet szférája is. Mezei Márta szerint a levelezés periódusaiban változik a magánélet megjelenítése, ezenbelül az önkép Kazinczy leveleiben: „Levelezése első korszakában tartózkodott a magánéleti közlésektől; pályája középső szakaszában pedig vezéri szerepéhez, szerepideáljához és szándékaihoz stilizálta magánemberi képmását.”⁶ Berzsényivel való levelezésének tömege a középső szakaszra esik, mindkettejük megformált magánemberi képmása, illetve annak néhány aspektusa a vizsgálat tárgya.

Előjáróban még egy megjegyzést kell tennünk. A levelező feleknek természetesen nemcsak a levelekből vannak információik egymásról. Csak néhány példát: az ismeretség létrejöttékor ott van a közvetítő Kis János, később további közös ismerősök derülnek ki (Sárközy), újabb közös ismeretségek keletkeznek (pesti írók, Wesselényi Miklós), és a tágabb levelezőkörben is terjednek az információk (pl. Szemere beszámolója Kazinczynak a Berzsényivel való pesti találkozásról). Ennek a szétágazó hálónak a felfejtésével most nem foglalkozom. De érdemes leszögezni, hogy előzetes tudásuk egymásról ahhoz elég lehet, hogy evidenciának számítsanak és ne igényeljen kifejtést néhány alapvető tény, mindenekelőtt az, ami életük kereteit meghatározza: mindketten birtokos nemesek, hasonló társadalmi pozícióval, hasonló nemesi jogokkal és kötelezettségekkel, hasonló feladatokkal birtokaik igazgatása körül (egyikük sem elég gazdag ahhoz, hogy hozzáértő fizetett alkalmazottakra bíz-hassa). Akármilyen messze laknak egymástól, bizonyos mértékig ismerős nekik a másik világa külön magyarázatok nélkül is. Az viszont látszik, hogy nem egészen egyformán viszonyulnak ezekhez a feladatokhoz. Berzsényi kevesebb levelében sokkal többször esik szó gazdasági ügyekről, mint Kazinczynál: 1809-ben a kötete kiadása miatt Pestre kellene mennie, de „Mast egy falka ártányt kukoricálok, s mihelyt

³ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (különösen 176–210).

⁴ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (különösen 139–150.)

⁵ HASZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfelek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsényi-kanonizációjának párhuzamai* In: *Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, Szeged, Tiszatáj, 2003.

⁶ MEZEI, i. m., 224.

ezt eladhatom, megyek”⁷. Az 1812. december 20-i levelének jó egyharmada annak a története, hogyan járt pórul a borkészítés körüli kísérletével⁸, eggyel korábbi levele panasza a pénztelenségről és borai eladhatatlanságáról⁹, februárban a rosszul sikerült lóvásárlásról ír¹⁰, Festetich gróffal való kapcsolatában pénzkölcsönzés és svájcer tehenek előbb szerepelnek¹¹, mint irodalom, és lehetne még folytatni a példákat. Kazinczy viszont, aki a betegségek vagy a kocsfelborulás történetén szíves részvétellel sajnálkozik, ezekre a részletekre nem vagy alig reagál¹², nem veszi föl a Berzsenyi által többször is felkínált fonalat, nem engedi be a levelezés visszatérő témái közé a gazdálkodás dolgainak megvitatását. Saját hasonló ügyeit nem emlegeti, az egyetlen Berzsenyiéhez hasonló hosszabb leírás panasz egy nagy esőzés utáni káráról 1810-ben:

„a’ szokott árkában meg nem férő patak kicsapott a’ kertembe, ’s végig futván rajta, egy nem kis részén szinte a’ vad földig elhordta a’ munkált agyagot, ’s 96 oltványomat öszvetördelte, három esztendővel ez előtt ültetett szilvafáimat gyökerestül kiforgatta.”¹³

A levelek többféle térképzetet építenek föl. Ismétlődő elem a távoliság hangsúlyozása, ellentétbe állítva a lelkek közelségével:

„Élj szerencsésen, kedves barátom, ’s engedd nékem azt az örömet, hogy Véled levelek által társalkodhassam, minekutána a’ Végzéseknak úgy tetszett, hogy egymástól messze földön lakjunk”¹⁴;

”El vagyunk tépve egymástól: de bennünket egy lélek elevenít.”¹⁵;

„Felette messze lakunk egymástól!”¹⁶

A távoliság térbeli bizonytalanságot is jelent: „Hol az a’ te Miklád, nem az e az, a’mit Görög Úr mappájinak metszője Niklának írt?”¹⁷ A találkozást, illetve a távollévő barát alakját a személyhez szorosan kötődő terekben képzelik el:

⁷ 1809. nov. 25. = BERZSENYI Dániel *Művei*, s. a. r. Orosz László, Bp., Osiris, 1999, 404 [a továbbiakban: *BDM*, Berzsenyi leveleit ebből a kiadásból idézem].

⁸ *BDM*, 446.

⁹ *Uo.*, 442.

¹⁰ *Uo.*, 431.

¹¹ 1814. dec. 15. = *Uo.*, 462.

¹² A Festetich-történetet például komikusnak találja, feleségével együtt „kegyetlenül kacagnak” rajta.

¹³ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VII], 519. Berzsenyi természetesen azonnal reagál, előző évi hasonló kárát, elrohadt gabonáját, elpusztult birkáit említi 1810. július 5-i levelében. Kazinczy viszont nem tér vissza a témára.

¹⁴ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1808. július 1. – 1809. szeptember 30.*, VI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VI], 168.

¹⁵ *KazLev*, VII, 416.

¹⁶ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895 [a továbbiakban: *KazLev*, VIII], 256.

¹⁷ *KazLev*, VII, 31.

„Ha azon tárgyakat, melyeket Uraságodnak említeni tetszett, az én magános hegyi szelencében vagy vén diófám alatt dialogizálhatnánk, mélyebben meríthetnénk az igazság forrásába s lelkeink érzéseibe...”¹⁸.

„Kérlek, mihelytt ezen levelemet veended, űlj asztalkád mellé, és tudósíts, az említett levelek kezdedben vannak-e, tudósíts, mint vagy egész házad népével...”¹⁹

Az életviszonyok ismerősségének benyomását teremti meg a személyes terek részleteinek hasonlatossága:

„...könyves szobámban, hol Poetákat, 's festést 's képeket lelek bővségben, megszállhatna e az az örűtség, hogy sokat forogjak kívül házamon?”²⁰

„Az én szobámban a Te képed Schiller képe mellett függ, s ha még Flaccust kaphatnék, azt is melléd függeszteném, mert ez a három nékem egy”²¹.

„A' kis Eugenie már ki tudja mondani nevedet, 's író asztalom felett függő képedet Bercsenyi Bácsinak hívja. Melly öröm szememet reá vethetni, mikor lelkem veled telik el!”²²

Az arcképek jelképesen jelenlévővé teszik a távollévő barát testi valóját és szellemi kötődést is jeleznek. Nem véletlen, hogy az arcképek kölcsönös küldése (ideértve Kazinczy feleségének a képét is) mindkettejük leveleiben sokszor visszatérő, kimerítő alaposággal tárgyalt téma. De míg Bercsenyi falán Kazinczy képe egy személyes költői panteonba kerül, elhelyezése és Bercsenyi általi értelmezése költői programmal ér föl, addig Kazinczy Bercsenyi arcképét hangsúlyozottan a magánélet kontextusában szerepelteti.

A tágabb és kevésbé személyes környezet, a kert, az udvar sokkal kisebb szerepet kap a levelekben. Kazinczy Wesselényi Miklós és Pataki Mózes látogatásának leírását alakítja lassított, némiképp színpadias szabadtéri jelenetté, ahol a hang, a kitekintés, a (még nem értelmezett) látvány és a házból kifelé mozgás fokozza a várakozást és vezeti a figyelmet az érkezők felé:

„Cselédim figyelemre buzdíták egymást, hogy két idegen jó fel dombomon, 's a' hang megűtő fületem, 's kitekinték ablakomon. Marináro volt mind a' kettőn 's utánok Újhelyi Vinczlérem lépegete. Elikbe mentem, bal kezemmel tartván Eugénium' kezét.”²³

(A leírásból mellékesen kiderűl, hogy a háza dombon áll.) A kertet csak a főntebb idűzett árvízi pusztulás teszi levűltémává, újhelyi szűlűjét egyszer-kűtszer említi, de se szűretrűl, se borkűsűtűsűrűl nem számol be Bercsenyinek.

¹⁸ BDM, 397.

¹⁹ KazLev, VII, 145.

²⁰ KazLev, VI, 226.

²¹ BDM, 434.

²² KazLev, VIII, 148.

²³ KAZINCZY Ferencz *Levelezűse: 1814. augusztűs 1. – 1815. jűnius 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902 [a továbbiakban: KazLev, XII], 99.

Berzsenyi 1811–12-ben házépítésre kényszerült („...a Márciusi Patens és a júliusi jég-eső tízesztendei iparkodásomat elseperték, még az én vén házom is féligre ledült...”²⁴), és amikor elkészül az 1809-ben emlegetett „két kis szoba” helyett négyszobás új háza, a közelképek, kiemelt részletek helyett távlatos leírást, „nagytotált” küld róla:

„Házam szép, felemelt helyen vagyon, és ablakom alatt hatvan holdakból álló ker-tem nyúlik el, melynek végében a sásas folyó és emellett százötven holdas szántóföl-dem”.²⁵

A tér kitágulását ünnepélyes, szinte szertartásosan leírt cselekvés előzi meg, az időnek egy olyan kitüntetett pillanatában, amikor az én egész jövőendő életét átlátja:

„Ma rakódtam új szobáimba, letettem nyoszolyámat azon szegletben, melyben én haldoklani fogok, elgyújtottam kandallómat, melynél életemnek örömeit, bolondsága-it gyakran vissza fogom kérődzni, s vénségemet melengetni.”²⁶

Hasonlóan ünnepélyes és jelentéstelivé váló hely és kitáguló idő Kazinczy leve-leiből talán egy helyen idézhető, a hálószoba intim terében a jelenben és a valós élet-ben öregedő Sophie arcképének a felkelő nap fényével metaforikusan is hangsúlyo-zott jövőbeli örök ifjúsága a művészet időtlenségében:

„Feleségem gyenge lyánykori képe, melynek mása kezében van, azon falon függ, melly átellenben áll ágyammal, 's a' felkelő nap azt a' helyet világítja legelőbb szobám-ban. Az igen jól eltalált kép örök ifjúsággal bír, nem úgy mint originálja, kit az eszten-dők is, a' gyermekszülés és szoptatás is fonnyaszt.”²⁷

A levelezőtársak nem törekszenek arra, hogy időbeli folyamatosságot teremtsen-ek. A több hónapos szünetekkel íródó levelekben nem számolnak be egymásnak még summázva se az előző levél óta történetekről (ahogyan az egy családi levelezés-ben szokásos lenne), hanem kiemelnek eseményeket. Magánéletüket illetően ez sok-szor maguk és családjuk betegsége, ami a levélszüneteket is magyarázza:

„[...] ebben az egész tavaszban lazarétum volt a házom, gyermekeim a veresben (die Masern) majd egy hónapig szenvedtek, s végre magunk is, a nyugtalan virrogatás mi-att, hideglelésbe estünk...”²⁸

„Én a nyáron és ősszel öt hónapig nyomtam az ágyat”.²⁹

²⁴ *BDM*, 430.

²⁵ *Uo.*, 435.

²⁶ *Uo.*

²⁷ *KazLev*, VIII, 481.

²⁸ *BDM*, 426.

²⁹ *Uo.*, 480.

Máskor különlegessége, ritkasága vagy fontossága emel ki egy-egy eseményt: Berzsenyi ír 1812-es bécsi útjáról,³⁰ Kazinczy beszámol a gyerekei születéséről, ír Wes-selényi Miklós és Pataki Mózes széphalmi látogatásáról. A levelek időkezelését más-részt erős jelenidejűség jellemzi: gyakran azt rögzítik, mi történt tegnap vagy teg-napelőtt, illetve hol, milyen helyzetben írják éppen a levelet:

„Még kezemnél volt a levél, midőn becses leveledet kaptam. Engedd meg tehát, hogy egyúttal arra is feleljek”³¹

„Ezen pillanatban vészem két szép ódáidat”³²

„Ezen órában kapom Patakról Töviseimet ’s Virágimat”³³

„Délután Szőlőskére indulok a’ Kazinczy Sophie és Vay Ábrahám összeveskette-tésekre”³⁴

„Ez, édes barátom, a’ mai éjjel munkája, ’s sietek azt Kisnek is, Neked is megkül-deni”³⁵

„Én ezt az Epigrammát ma reggel hajnal előtt készítettem; mert én a’mit írok, kivált ha vers, vagy setétben, vagy kocsiban szoktam írni”³⁶.

Az „itt és most” típusú részletek ugyanúgy a közelséget, meghittséget hivatottak megerteremteni (hiszen a címzett a levelezőtársat az ő levelének olvasása közben vagy éppen neki válaszolva „látja”), mint a díófa, az íróasztal vagy a nyoszolya és a háló-szoba személyes terei és tárgyai.

A távolabbi (ismeretségük előtti) múlt ritkán jelenik meg a levelekben, és más-más céllal idézik fel. Berzsenyinél önértelmezés, személyiségének és költészetének okadó-mitizáló magyarázata:

„Nékem oskolai tudományom nincs mikor nékem azt még tanulni kellett volna, már én akkor Horáccal és Gessnerrel társalkodtam; korán nagy tárgyak ragadták meg figyelmemet, és azt többé kisebbekre függeszteni nem tudtam”³⁷

„Én egykorúim között legelső magyar táncos voltam, lovat, embert, asztalt által-ugrani nékem játék vala, Sopronyban magam tizenkét németeket megvertem, és azokat a város tavába hánytam, és az én első szeretőm az én karjaim között elalélt”³⁸

[atyám] „engem nem ismért, és az én szilajságomat nem mérsékelni, hanem zabo-lázni akarta. Ebből harc lett és örökös idegenség. Az ő háza nékem Munkács volt [...] De a harc az én lelkemet nem csüggesztette, hanem emelte s érlelte”³⁹.

Kazinczy viszont múltjának konkrét eseményeit idézi, börtönbüntetését és há-zasságát, pontosan számlált napokkal és évszámmal:

³⁰ *Uo.*, 438.

³¹ *Uo.*, 486.

³² *Uo.*, 414.

³³ *KazLev*, VIII, 348.

³⁴ *KazLev*, VIII, 148.

³⁵ *KazLev*, VIII, 205.

³⁶ *KazLev*, VII, 233.

³⁷ *BDM*, 391.

³⁸ *Uo.*, 426.

³⁹ *Uo.*, 417.

„...csak hogy az én hajaim már felében megőszültek, 's ez és a' 2397 napi szenvedés megtanított, hogy a' béhozott nem ártalmas bolondságokat respectáljam...”⁴⁰

„Nem nagyítom a' dolgot, midőn Sophie felől azt mondom: úgy van, 1800-ban ő volt a' Kassai leányok koszorújában az első rózsza”.⁴¹

Ezekből a részletekből sem hiányzik természetesen az önértelmezés gesztusa, de inkább megerősíti, sulykolja azt, amit múltja meghatározó eseményének tart és amiről feltételezi, hogy Berzsenyi úgyis tudja (vagyis szükségtelen megírnia, hogy a szenvedésen a börtönöveket érti). A Sophie-ra vonatkozó emlék pedig egy, a levelezésben kibontakozó, hosszú és féloldalas narrációba illeszkedik (a feleségek megjelenítése – erről később).

A levelek időkezeléséhez tartoznak még a magára a levelezés idejére és ritmusára vonatkozó gyakori reflexiók. Kazinczy ír gyakrabban panaszt a szerinte rövid és ritka levelek miatt, és egy alkalommal Berzsenyi nem konkrét magyarázattal szolgál, hanem kettejük helyzetének és szerepének karakterizálásával válaszol, pontosan azt a kettősséget fogalmazva meg, amelyet az egzisztenciális alapok és az ettől elkülönülő irodalmi foglatatosság jelentett az irodalom intézményesülése előtti időszak íróinak életmódjában:

„De tudod azt is, hogy engem sem a sors, sem a Múzsza úgy fel nem emelt, mint Téged. Sok napjaim vagynak nékem, melyek engem Tőled, magamtól elszakasztanak, melyektől csak úgy kell lopnom azon szebb órákat, melyekben magamat Néked és a Múzsának adhatom. Én poétának sem elég gazdag, sem elég szegény nem vagyok. Gondjaim vagynak, magamat megosztani pedig nem tudom”.⁴²

Noha levelezésük hosszú éveken át folyik, az idő múlásának linearitása kevésbé jelenítődik meg benne, mint az ismétlődés, visszatérés. Ez utóbbit szolgálják a formulaszerű levélzárlatok (a címzett feleségének, családjának üdvözlése), a sűrűn ismétlődő témák, például a betegségek. Kazinczyra az is jellemző, hogy reflektál a visszatérő évnapokra: Berzsenyi születésének napját két évben is köszönti, felesége névnapját, házassági évfordulóját emlegeti. A magánélet múltó idejét a gyermekek születése és fejlődése jelzi: Emil első lépései, első szavai, Dencsi próbálkozása az írással, Emil „verselése” stb. Berzsenyi családjáról általában sokkal kevesebbet ír, a gyerekei se „fejlődnek” a levelekben, kivéve Farkas fia írásgyakorlatát. Az év visszatérő egyházi ünnepeiről egyikük sem emlékezik meg, akkor sem, ha éppen karácsony napján íródik a levél.⁴³

A jelentős korkülönbség ellenére (noha a levelezés elején tisztázzák, ki hány éves, Berzsenyi kicsit fiatalítja is magát), a magánéletre vonatkozó szövegrészekben nem alakul ki „idősebb barát – ifjabb barát” beszédhelyzet. Az irodalmi eszmecserében persze többnyire Kazinczy szerepel mesterként, de a hétköznapiakat illetően több-

⁴⁰ *KazLev*, VI, 225.

⁴¹ *KazLev*, VIII, 7.

⁴² *BDM*, 413.

⁴³ *Vö. Uo.*, 448–449.

ször megfordulni látszik a helyzet. Ennek oka egyrészt Berzsenyi maga által hangsúlyozott „lelki öregedése”, az életerőt gyorsan fogyasztó hatalmas erejű ifjúság mítoszát kiegészítő-ellentétező korai öregség mítosza:

„De nincs jó rossz nélkül, mert már érzem, hogy erőmnek hathatósága életemnek rövidségét okozza. Én már most formális öreg vagyok...”⁴⁴

Másrészt Kazinczy, kései házassága miatt, éppen a levelezésük intenzív szakaszában lesz kisgyerekes apa, sorra születnek gyerekei. Szociális identitásában a család-apai szerep így egy szintre kerül Berzsenyiével, sőt mivel Berzsenyi gyerekei már idősebbek (Kazinczy fájlalja is egyszer: „Szívemet érzékenyen illette az a’ hír, hogy Te Pesten legidősebb leányoddal valál. Ha az én Eugeniem valamivel idősebb volna, és is a’ leányommal jelennék meg ez idén Pesten [...]”⁴⁵), nemcsak megbeszélik a gyereknevelés helyes elveit, de ő ad tanácsokat a tapasztalatlanabb Kazinczynek:

„Kérlek, gyermekeidet gyenge korokban tanulással ne kínozd. Tízestendős korában megtanulja a gyermek azt egy nap, amit hét- nyolcesztendős korában esztendeig”⁴⁶

„Az én Laci fiam is ótvaros volt, de a mindennapi meleg fürdő csakhamar meggyógyította”.⁴⁷

Szavainak súlyt ad, amit egyik első levelében ír, hogy ti. „még halottam nem volt”⁴⁸ – miközben Kazinczyék elvesztették első gyermeküket. Berzsenyi „Salzmann javallati” szerint neveli gyerekeit: „valamint magunknak, úgy ezeknek is csupa víz az ita- lok, orvosságok a szabad levegő”.⁴⁹ Kazinczy természetesen Rousseau-ra hivatkozik, fia névválasztásával is nyomatékot adva tiszteletének. Berzsenyi mindössze egyszer kéri Kazinczy tanácsát, véleményét gyereknevelést illető ügyben. Ez leveleiben az egyetlen jelenetté kerekedő intim családi történet, amikor Farcsi fia a halálról kérdezi:

„Farcsim, a minap hallván mennyi szegény himlős gyermeket ásnak el naponkint, térdeimre dülve kérdé tőlem, hogy mi lesz ott a földben azokból a szegény gyermekekből. Megrettentem, de kellett felelnem: »Azok onnét felébrednek, és az égbe mennek.« S hát az égbe hogyan mennek, mit csinálnak, s mit esznek? Minden módomból kívántam őt megnyugtatni, de igen kevésre mentem vele, sőt minden vigasztalásom után is csak azt vallotta sohajtva és könnybelábadt szemmel, hogy ő mindig itt szeretne élni énvelem és Toncsi komájával (így szokták testvérjével egymást nevezni) s meg kellett neki ígérem, hogy mi együtt fogunk vele meghalni és az égbe menni. Óhajtánám tudni, mint gondolkodik a nevelésnek ezen nagy ágáról”.⁵⁰

⁴⁴ Uo., 426.

⁴⁵ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900 [a továbbiakban: *KazLev*, X], 465.

⁴⁶ *BDM*, 463.

⁴⁷ *BDM*, 411.

⁴⁸ *BDM*, 398.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ *BDM*, 434.

Kazinczy reakciója elgondolkodtató, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy többször is azt írja, hogy jó apának tartja magát. Berzsenyi dilemmáját alaposan leegyszerűsítve úgy véli, hogy általában és csakis a vallásos nevelésről van szó, és egyrészt gyerekei kétféle egyházhoz tartozását említi, másrészt a gyerekek féltelme iránt meg lehetős érzéketlenül az ilyen irányú kérdések eltiltását javasolja:

„Sem ennek, sem amazoknak nem fogom megengedni, hogy kis korokban a' Vallás dolgait feszegezzék”.⁵¹

Kazinczy gyermekeiről három nagyobb jelenetté kerekedő történet kerül be a levelezésbe: a gyógyulófélben lévő Dencsi és a csecsemő Emil⁵², Dencsi első kísérletei az írással⁵³, illetve Emil verselési mutatóványa, az apai büszkeség és e büszkeséggel szembeni önirónia ritka vegyületével kommentálva:

„Emil azonban nem szűnt-meg teljes torokkal danolni. Czigány, hozzd a' baraczkot, ezt dallá mindég, önn magától, mindég, meg mindég. Kértük, hagyná abba, de nem akaránk ártatlan és nem illetlen kicsapongásiban megháborítani. A' féket megrántani mindég nem okosság. – A gyönyörű selbst gedichtete sor addig folyt szájából, hogy egyszerre csak kipattan a' másik sor, melly, reménylem, javallásodat mind poetica, mind aesthetica, mind morális tekintetben meg fogja nyerhetni: – Kifúrom a' hasadot!”⁵⁴

Kazinczy felesége és gyerekei máshol is gyakori szereplői a leveleknek. A korábban jelzett féloldalasság a levelezésben éppen a feleségek megjelenítését érinti. Hász-Fehér Katalin szerint Berzsenyi Zrínyi, Nádasdy és Gyulafi őseinek emlegetése „Mentegetőző válasz lehet [...] amiért Mikla asszonya Török Sophie-hoz hasonlóan Goethét és Schillert nem olvas, és az sem véletlen, hogy családi témakörben a női oldalt a továbbiakban Berzsenyi számára is Török Sophie képviseli”.⁵⁵ Lehet, hogy mégis Berzsenyi „mindenben középserű”, a családot bemutató levél után alig említett, legfőljebb a betegápolás többes első személyébe beleértett felesége járt jobban. Kazinczy ugyanis a jelek szerint nemigen ismert a testkánonra vonatkozó tabukat. Feleségét nemcsak Schiller és Goethe olvasójaként, Wesselényi szívélyes háziasszonyaként írja le, hanem folyamatosan és részletekbe menően hangsúlyozza hervadását, ifjúi szépségének elvesztését:

⁵¹ *KazLev*, X, 372.

⁵² *KazLev*, VIII, 608.

⁵³ KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899, 78.

⁵⁴ *KazLev*, VIII, 106.

⁵⁵ HÁSZ-FEHÉR, *Tanulmányfejek...*, i. m., 55.

„...olly nagy mindenben a változás, mint karjában, mely most felette vékony, holott akkor a boltokban nem talált keztyűt, mely karjára felmenjen [...] Neki még most is meg van angyali szépségű termete, de elvirúlt emlékekkel”.⁵⁶

Láttatja azt is, amint Sophie parasztyereknek „nyújtja mellyét”. A női emlékek verbális lemeztelenítése azért is meglepő, mert Berzsenyi illet természetesen nem kérdezett, a Sophie-ról küldött kép illően felöltözött alakot mutat, és egyáltalán, mi köze egy levelezőpartnernek a feleség intim testrészeihez? Az egyetlen elképzelhető magyarázat talán az lehet, hogy Kazinczy „magához öregíti” sokkal fiatalabb feleségét az asszony testi hanyatlásának hangsúlyozásával. De a testképzetek terén Kazinczy máskor is durván szókimondó. Berzsenyi régen várt képét megkapva semmiféle baráti vagy emberi tapintat nem fékezi a tollát:

„Egyik leveledből tudtam eddig is, ’s tudtam a’ Szemere leveléből, hogy kövér testen lakozik az, de hogy illy kövér légy, azt nem álmodtam”.⁵⁷

Berzsenyi érezhetően meg is bántódik, következő levelében bélelt téli mentéjére fogja a látványt. Kazinczy testiséggel kapcsolatos legdurvább megnyilvánulása részletes válasza Berzsenyi kérdésére, amellyel a Knabenliebe felől érdeklődik⁵⁸, igaz, a legkényesebb szavakat latinul használja⁵⁹.

Berzsenyi tartózkodik ennek a szférának a szóbeli megjelenítésétől. Tudjuk, később a költészetben sem tűri az „állatiságokat”, vagyis egyrészt az evés-ivás tematizálását, ez lesz az éles elutasítás egyik oka Vörösmarty *A két szomszédvárával szemben*⁶⁰, másrészt a „legállatibb actusnak”⁶¹ (a szexualitásnak) feltételezett megjelenítését, ami miatt Kölcseynek *A jegyváltó* című versét ítéli el. A Kazinczyval folytatott levelezésben mégis van egy hely, ahol nagyon is áthágja saját tilalomfáit. A szakirodalomban sokat idézett 1816-os februári levélről van szó, amely rosszkedvről, szkepszisről, írói válságról és kudarcról szól, és valószínűleg a pszichológiában ismert menekülésszerű önlefokozásnak tekinthető a szokatlanul durva hang:

„Bánom, hogy belekaptam. Jobb lett volna addig az árnyékszékre járni – ez Pethe-i szólás, annyit tesz, mint verset írni, mert Pethének verset írni és reteradába menni: sunt synonymae. Csudálom, hogy ő mast a hexameteres árnyékszékbe ment. Ugyan nektáros hexameternek lehetnek azok!”⁶² (424)

A test tulajdonképpen folyamatosan jelen van a legállandóbb, legtöbbször visszatérő magánéleti témában, a betegségben. Epehideg, reuma, eltört sódar, agyarázkodás,

⁵⁶ *KazLev*, VIII, 41.

⁵⁷ *KazLev*, VIII, 95.

⁵⁸ Ezt a részletet elemzi Hász-Fehér Katalin idézett tanulmányában.

⁵⁹ *KazLev*, VIII, 363.

⁶⁰ *BDM*, 288.

⁶¹ *Uo.*, 236.

⁶² *Uo.*, 477.

láz, gyomorfájás, ótvar, pattanások, sárgaság, köhögés – a levelek körülbelül több mint felében esik szó ilyesmiről. A saját betegség, a feleség betegsége, a gyermekek betegségei hol a „mint vagytok?” kérdésre adott válaszként jelenik meg, hol mint magyarázat a levelek hosszabb kimaradására, vagy éppen az alkotóerő hanyatlására:

„Én a nyáron és ősszel öt hónapig nyomtam az ágyat, s tolvaj hidegem folyvást tart, nagy testem bágyadtsága, de nagyobb lelkemé, úgyhogy nem írni, de olvasni sem tudok.”⁶³

„Én e napokban jöttem-meg a’ Cocytus partjairól, a’mint ez a’ reszkető zsibbadt kéz is mutatja [...] a’ nyavalya harpyai körmökkel ragadott meg; észre sem vevém, midőn a’ legveszedelmesebb tüdőgyúlásba estem”.⁶⁴

Az ápolási, gyógyítási, életvezetési tanácsok terén újra Berzsényi a vezető szólam. Idéztem már az ótvaros gyerek gyógyítására adott tanácsot vagy a gyerekek egészséges nevelésének leírását, de átfogó egészségmegőrzési programot is ajánl a sokat betegeskedő Kazinczy családnak:

„Keresd fel, kérlek, nyavalyátok okát, s tanuld ki, miben sértettétek meg a szent természetet, s engeszteld meg azt, hogy még Tőletek meg ne fosztassam. A gazdagoknak többnyire a dús asztal és a heverés a veszedelmek. Ezek a természeti erők harmóniáját megbontják [...] Nem ez-é bajotok? Ha ez, éljete, kérlek, mindenek felett az én együgyű praescriptiómmal, mely nem egyéb, mint – diéta és mozgás. Grófnéd kertészkedjen, Te pedig lovagolj”.⁶⁵

A tanács hangvétele és szemléletmódja is elárulja, hogy valóban „Salzmann javallatait” követik Berzsényiek: a tevékeny és munkás élet mint ideál, a bajok levezetése a rossz szokásokból, mindez a német pedagógiai író szellemét idézi, aki *Okosdi Sebestyén* címen fordított munkájának már az előszavában ezt hangsúlyozza:

„De kinek jut az eszébe, hogy önnön maga oka nyomorúságának. Egyik szint’ olyan itt mint a’ másik, ha egy fog fájásban, más hideglelésben kínlódik”.⁶⁶

Berzsényi és Kazinczy időnként gyógyítási módszereikről is írnak: hólyagvonó, forró fürdő, hánytató, kávé (ezt Kazinczy beteg kislányának adja). Berzsényi saját javallatát magán is alkalmazza:

„Én mastanában gyomorfájásban sokat szenvedtem, de a diéta és szüntelen mozgás meggyógyítottak”.⁶⁷

⁶³ *Uo.*, 481.

⁶⁴ *KazLev*, VIII, 7.

⁶⁵ *BDM*, 416.

⁶⁶ *Okosdi Sebestyén, a’ köznép számára íratott könyv, Salzmann által Német Nyelven, Igaz Simon által ki-adatott Magyar Nyelven. Kassán, Ellinger János Ts. És Kir. Priv. Könyv-nyomtatónál. 1797.*

⁶⁷ *BDM*, 449.

Végül a személyes találkozás terveiről. A levelezés hosszú évei alatt nem tudhaták, hogy házuk, szobájuk, családjuk, életük a másik számára mindig is betűkbe zárt világ marad. A dolgozat eleji idézetekben olyannyira fájlalt távolság leküzdésére többször is tesznek verbális kísérleteket, de furcsa módon mindig feltűnik valami akadály, vagy legalább érezhető idegenkedés a tényleges találkozástól. Berzsenyi valósággal megrémül Kazinczy első ilyen felvetésétől, és látható erőlködéssel, mitológiai segítséggel tornázza fel a levél hangját az elvárható lelkes örömig:

„Azt is írod, hogy ez idén szándékozol engem meglátni. Erre ugyan én érdemetlen vagyok és reményleni sem merem, de mindazonáltal az én castrum doloris forma vén házamat addig is a Múzsák papjának elfogadására, amint lehet, kicsinosítom, könyveimet rendbe szedem, s legjobb gombai aszúboromat bepecsételem. Hozzon Isten! – Baucisom az ő majorságából a legszebbeket számodra tartja. Farsci fiam pedig az ő kilenc malacaiból a legkedvesebbeket Néked hizlalja, én azonban diadalmi paeánt fogok énekelni”.⁶⁸

Amikor ő veti fel a gondolatot, akkor is azonnal elbizonytalanítja:

„...az én életemnek egyik legszebb reménye, hogy én még Széphalmot látni fogom! De ha nem láthatnám is, bizonyos légy abban, hogy én azt mindenekfelett látni kívánom”.⁶⁹

Amikor pedig Kazinczy ír arról, hogy Sophie kéri, próbálja meg rávenni Berzsenyit Széphalom meglátogatására, így folytatja a levelet:

„De ha azt tennéd, szükség volna előbb mindég tudatni velünk, hogy jössz, hogy a' házat üresen ne leld”.⁷⁰

Sok évvel később, elhidegülésük, majd a kapcsolat óvatos felelevenítése után látszik először komoly szándék Berzsenyi részéről a találkozásra. Pestre készül,

„meglehet, hogy az egész nyarat ott töltöm, s tán gyűlésünkig is ott maradok. Akkor látni fogjuk egymást, s légy bizonyos abban, hogy mastani levelem rövidségét ki fogom akkor beszéddel pótolni. Tartsd meg tehát addig is régi barátságunk emlékeztét, s élj boldogul”.⁷¹

De a levél 1831 tavaszán íródott, Kazinczy már nem érte meg az Akadémia őszi gyűlését.

A levelek magánéleti és életvezetési vonatkozásait természetesen nem merítettük ki, csak néhány vonást emeltünk ki. Látható, hogy a literátor-kapcsolat, a levelezés

⁶⁸ *Uo.*, 414.

⁶⁹ *BDM*, 464.

⁷⁰ *KazLev*, XII, 313.

⁷¹ *BDM*, 517.

meghatározó „szakmai” oldal mellett kezdettől fogva törekszenek egymás életének a minél teljesebb megismerésére. Kazinczy a kezdeményező és az érdeklődőbb. Poétikai vagy nyelvészeti kérdések megvitatásához nem lenne feltétlenül szükséges tudni a másik egészségi állapotát vagy házának fekvését, szobájának berendezését. Ezek az információk a tényleges személyes ismeretség, a „testi-lelki jóbarátság” illúzióját hivatottak kelteni, és sok esetben valóban meghökkentő intimitásig jutnak közléseikben. Ugyanakkor mégis erősen szelektált a témák köre, a mindennapi élet több fontos területe (így például a gazdálkodás) szinte teljesen hiányzik. Néhány témakör (tárgyi környezet, betegségek) nagyjából egyforma súllyal szerepel mindkettejük leveleiben, de van, ahol erős aránytalanság látszik: Kazinczy sokkal bőbeszédűbb családjáról, feleségéről, mint Berzsenyi. Az önkép stilizálása, idealizálása ugyan mindkettejükre jellemző, de erős ellensúlyt ad neki az esendő, beteg test számtalan megjelenítése, lázas, gyomorfájós, köhögéstől fuldokló, hányó, reumától gyötört kevésbé ideális állapotában.

Mielőtt a távollévő barátok szaggatott ritmusú, az 1810-es évek vége felé végképp megszakadni látszó, majd sok évvel később óvatosan újrainduló levélbeli beszélgetésének ténylegesen véget vet a halál, az utolsó levelek újra a barátság hangján szólnak – irodalomról és egészségi állapotról, mint régen.

Ungvárnémeti Tóth László 1814 márciusában

Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy Ferenc kapcsolatfelvétele

Az újabb szakirodalom – Merényi Annamária¹ és Tóth Sándor Attila² munkáira utalhatunk – egybehangzó vélekedése szerint Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy Ferenc kapcsolata, levelezése valamikor 1814 késő telén, kora tavaszán kezdődött.³ Ebből az időből maradtak ránk Ungvárnémeti Kazinczyhoz írt legrégebbi levelei, korábbi kapcsolatuknak pedig semmi nyoma nincs.

A kapcsolatfelvétel egészen pontos időpontjának meghatározását, a levelezés tartalmának rekonstruálását azonban több nehézség is gátolja. Kazinczy Ungvárnémetihez írt válaszlevelei ebből az időből egyáltalán nem maradtak ránk, ráadásul Ungvárnémeti egyik, a kapcsolatfelvétel kezdetéhez köthető levele datálatlan.

Ebből a nehézségből fakad az is, hogy Ungvárnémeti nemrégiben megjelent összegyűjtött műveiben kétféle, egymásnak ellentmondó vélemény is olvasható a Kazinczyval folytatott levelezés kezdetéről. Merényi Annamária 1814 tavaszára datálja és Ungvárnémeti elveszett levelei közé sorolja a költő Kazinczyhoz írt bejelentkező levelét,⁴ míg a kötet két szerzője által közösen jegyzett egyik fejezetben a Kazinczyhoz írt „első levelének” nevezik a datálatlan levelet.⁵ Ez utóbbi állítás mögött talán az áll, hogy az MTA könyvtárában M. Ir. Lev. 4-r. 36. jelzet alatt található, egybefűzött kéziratos másolatban is megelőzi a többi levelet a keltezetlen levél.

Ungvárnémeti és Kazinczy levelezésének 1814. tavaszi kezdőpontját illetően tehát nincsen érdemi vita. Levelezésük kezdetéről azonban – a már ismert adatok új elem-

¹ MERÉNYI Annamária, *Adalékok Ungvárnémeti Tóth László biográfiájához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2002/3–4, 356–357. Álláspontját rövidített formában megismétli: UNGVÁRNÉMETI Tóth László *Művei*, s. a. r. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század. IX. kötet), 26–27.

² TÓTH Sándor Attila, „Az istenülés dicsősége”: *Ungvárnémeti Tóth László költői portréja*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000, 20, 29–30. Álláspontját rövidített formában megismétli: UNGVÁRNÉMETI, *i. m.*, 49–50.

³ A régebbi szakirodalom egy része is ezt az álláspontot támogatja. Vö. RÁKÓCZY Géza, *Ungvárnémeti Tóth László élete és irodalmi munkássága*, Sopron, 1892, 6–7. – Rákóczy, Ungvárnémeti első monográfiusa Toldy Ferencet pontosítja ebben a kérdésben, érvelésében pedig Kiss Áronra támaszkodik, aki A Petőfi Társaság Lapjában ismertette az Ungvárnémetire vonatkozó, Kazinczy által Kölcseyhez írt levelekben található adatokat. KISS Áron, *Ungvárnémeti Tóth László ismertetéséhez*, A Petőfi Társaság Lapja, 1877/15 (április 8.), 237–238.

⁴ UNGVÁRNÉMETI *i. m.*, 81.; Lásd még: MERÉNYI Annamária, *Ungvárnémeti Tóth László szerzői bibliográfiája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 443–449, különösen 446–447.

⁵ UNGVÁRNÉMETI *i. m.*, 50.

zésével – jóval több is elmondható, így Ungvárnémeti első Kazinczyhoz írt levele is tanulmányozhatóvá válhat.

A levelezés kezdőpontjának pontos meghatározásához kiindulópontként három levelet használhatunk fel. Az egyik levél 1814. március 8-án keletkezett,⁶ a másik március 29-én,⁷ a harmadik pedig a fentebb már említett datálatlan levél,⁸ amit a másolók az Ungvárnémeti-levelek élére helyeztek a kéziratos másolatban. A datálatlan levél témái arra utalnak, hogy keletkezése időben nagyon közel esik a másik két levéléhez.

Mikor keletkezett a datálatlan levél? Erre a kérdésre úgy adhatjuk meg a választ, ha egymás mellé helyezzük az azonos témában a különböző levelekben felbukkanó információkat.⁹ A levelek alapvetően három nagy téma körül forognak:

1. Ungvárnémeti magyar nyelvű művei,
2. Ungvárnémeti görög versei,
3. Ungvárnémeti segítségkérése a görög versek lektorálásához és könyve megjelentetéséhez.

A legtöbb segítséget a magyar nyelvű művekkel kapcsolatos információk nyújtják a datáláshoz. Ungvárnémeti a datálatlan levélben így ír: „Most tisztálom épen a’ legelső tízimű költeményemet [...]”, majd így folytatja: „Reményilem, hogy két hét alatt mindennel készen leszek [...]”.¹⁰ A március 8-i levélben így fogalmaz: „már kilentz, vagy tíz árkusnyi munkátskámmal készen is vagyok, azon kívül, hogy még azt ki nem simítottam [...]”.¹¹ Végül március 29-én így ír: „Le tisztáztam, a’ mint lehetett néhány apró Darabjaimat [...]”.¹²

A sorrendet logikusan fölállíthatjuk a három szövegrészlet között: először nyilvánvalóan arról számol be, hogy még „nem simította ki” a szövegeket, majd ezután tér rá arra a datálatlan levélben, hogy „most tisztálom” a műveket, végül bejelenti, hogy „Le tisztáztam” a szövegeket. Ennek értelmében a folyamatban lévő tisztázásról beszámoló, datálatlan levél a március 8-i és a március 29-én keletkezett levelek közé helyezhető.

A levelek ezen sorrendjét a szövegekben található további információk is megerősítik. Március 8-án általánosságban ír arról, hogy „már kilentz, vagy tíz árkusnyi munkátskámmal készen is vagyok”, a feltételezésünk szerint ezt követő datálatlan levélben részletesen felsorolja a szóban forgó műveket, március 29-én pedig további, részletekbe menő megjegyzések kíséretében el is küldi azokat.

A segítségkérésre vonatkozó információk is a levelek javasolt sorrendjét támogatják. Március 8-án megemlíti, hogy „reá tettem ugyan a’ tzelít [...] Vay Ábrahám Úrra

⁶ *Uo.*, 570–572.; KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901 [a továbbiakban: *KazLev*, XI], 265. – Ungvárnémeti leveleinél az új kiadás szövegét használtam.

⁷ UNGVÁRNÉMETI, *i. m.*, 572–574.; *KazLev*, XI, 304.

⁸ UNGVÁRNÉMETI, *i. m.*, 569–570.; *KazLev*, XI, 258.

⁹ A levelekben található információkat a tanulmány végén található táblázatban rendszereztem.

¹⁰ UNGVÁRNÉMETI, *i. m.*, 569.

¹¹ *Uo.*, 571.

¹² *Uo.*, 572.

[...] hanem mivelhogy Ő Nagysága engemet nem ismér, félek ne hogy mint valami szemtelen gyimgyom Versifikáló, meg vettessem.”¹³ Ekkor még csak az elképzelést fogalmazza meg. Ezt követően a datálatlan levélben már határozott szándékot fedezhetünk fel: „s meg tesszük a próbát [...] Vay Ábrahám Úrral is.”¹⁴ Végül március 29-én már arról számol be, hogy ő maga fordult levélben Vay Ábrahámhoz.¹⁵

A görög versek lektorálásánál is hasonló sorrendet figyelhetünk meg: március 8-án arról számol be, hogy Karlowski Zsigmondnak küldte el a verseket, majd a datálatlan levélben arról ír, hogy elküldi Kézi Mózesnek is. Március 8-án pedig megtudjuk, hogy mindkét professzor válaszolt neki.

Érdemes felfigyelnünk arra is, ahogyan Ungvárnémeti megszólításai változnak. Először semleges, távolságtartó szavakkal szólítja meg Kazinczyt a március 8-i levélben, a datálatlan levélben viszont már „jóltevő uramnak” szólítja, miként teszi ezt 1814-ben keletkezett többi levelében is.

Március 8-án arról tájékoztatja Kazinczyt, hogy szándékában áll Pestre költözni, hogy egyetemre járhasson. A datálatlan levélben pedig azon búslakodik, hogy éppen akkor kell elhagynia ezt a vidéket, amikor Kazinczyt megismerte – és egy szóval sem utal arra, miért kell elmennie, hiszen ezt feltehetően előző levelében tette meg.

A három levél sorrendje tehát előttünk áll. A március 8-i levélről azonban még egy dolgot tudunk: a levél mellékleteként Ungvárnémeti görög verseket küldött Kazinczynak. Egyrészt levelében a versek véleményezésére kéri Kazinczyt, amit a széphalmi mester bajosan tehetett volna meg a versek ismerete nélkül, másrészt pedig „ezen egynéhány görög versekről” beszél levelében, valamint „ime’ Versekként” említi a szövegeket.

Milyen verseket küldött el Ungvárnémeti Kazinczynak? Kazinczy 1814. március 16-án Kölcseyhez írt levelében említi meg, hogy „Tegnap egy Ungvár-németi Tóth László nevű Pataki deák levelét vettem. Az ifjat nem láttam soha. Görög és magyar verseit akarja kiadni.”¹⁶ Ugyanazon a napon lényegében azonos szavakkal említi meg Rummy Károly Györgynek is Ungvárnémeti levelét, és azt is hozzáteszi, hogy Ungvárnémeti orvosi tanulmányokat kíván folytatni („der bald stud. med. werden wird”).¹⁷ Mindkét információ Ungvárnémeti március 8-i levelében olvasható, így jó okkal feltelezhethetjük, hogy Kazinczy március 15-én Ungvárnémeti 8-án kelt levelét kapta kézhez.

Kölcseynek és Rumynak Kazinczy még szemelvényeket is küld Ungvárnémeti hozzá küldött epigrammáiból, Kölcseynek pedig még a hozzá érkezett művek címeit is felsorolja: három ódát (*Ódé eisz tén tükhén*; *Ódé eisz tén aretén*; *Eisz tousz pannoniouss*) és hét epigrammát kapott kézhez.¹⁸

¹³ *Uo.*, 572.

¹⁴ *Uo.*, 570.

¹⁵ *Uo.*, 573.

¹⁶ *KazLev*, XI, 280.

¹⁷ *Uo.*, 285.

¹⁸ Az új Kölcsey-kiadás közli az epigrammák meglehetősen romlott állapotú szövegét és fordításokat is mellékel hozzá a jegyzetekben. Az „Epigrammata No.7” kifejezésre azonban nem ad magyarázatot. KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés*, I (1808–1818), kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 305–307, 839–841.

A három óda és a hét epigramma szövege szerencsére nem veszett el. Az MTA Kézirattárában található Ungvárnémeti kéziratok versei között egy tizenkét oldalas kis füzetke, ami folyamatos sorszámozással, közös cím és szerző föltüntetése nélkül pontosan a Kölcsynek említett szövegeket tartalmazza, az epigrammák szövege pedig megegyezik a Kölcsynek és Rumynak elküldöttékével.¹⁹

Két dolog okozhat csak zavart: Kazinczy hét epigrammát említ, míg a füzetkében kilenc epigramma olvasható. Az utolsó kettőt azonban a 11. oldalon jól láthatóan másik kéz írta, ékezetek és hehezetek nélkül. A hetedik epigramma után ráadásul egy jól látható „Tantum” bejegyzés olvasható, e mellé írta be a másik kéz az utolsó két epigrammát (*Eisz tén moiran; Oligomüthia, polülogia*). Ez utóbbi két epigramma esetében Ungvárnémeti szerzősége körül is kétely támadhat.

A másik zavart keltő tényező a kis füzetke 12. oldalán található. Az utolsó oldalon egy német nyelvű epigramma olvasható, amit a szerző „Krieger Josepha Kis Asszony” Handbuchjába írt.²⁰ Kazinczy ezt a verset nem említi Kölcsynek írt levelében. Talán a görög versek érdekesebbek, említésre méltóbbak voltak? Nem tudhatjuk.

A német epigramma előtt egy kis prózai bejegyzés olvasható: „Még egy német epigrammátka, mellyet írtam Eperjesről le jöttömkor a’ Krieger Josepha Kis Asszony Handbuch-jába.”²¹ Ungvárnémeti első Kazinczyhoz írt leveleinek keletkezésakor Sárospatakon tartózkodott, előtte pedig Eperjesen tanult.²² Feltételezhetjük, hogy a szöveg akkor keletkezett, amikor Ungvárnémeti otthagya Eperjest és egy időre Patakra költözött, a verset pedig búcsúként írhatta a kisasszonynak.

A görög nyelvű verseket és a német epigrammát tartalmazó füzetkét tehát a március 8-i levél mellékleteként kapta kézhez Kazinczy, amint azt láthattuk, 1814. március 15-én. Jó okkal feltételezhetjük, hogy Kazinczy még aznap válaszolt Ungvárnémetinek. A költő ugyanis így ír 1815. március 15-én: „Éppen ma annak egy esztendeje, hogy engemet a’ Tekintetes Úr becses levelére, ’s nemes Barátságára méltóztatott!”²³ Ebből a mondatból logikusan következik, hogy Kazinczy 1814. március 15-én Ungvárnémetinek levelet írt, és ez aligha lehetett más, mint a március 8-i levélre született válasz.

Mivel pedig a fentiekben megállapítottuk, hogy a datálatlan levél március 8. és március 29. között keletkezett, okkal feltételezhetjük, hogy a keltezetlen levél Kazinczy március 15-én született levelére írt viszontválasz volt. Ezt erősíti a levél tartalmi utalásai is: Ungvárnémeti lelkendezik „azon vallástétel” miatt, „mellyet görög verseimről méltóztatik tenni a’ Tekintetes Úr.” Kazinczy tehát vélhetően biztató szavakat intézett Ungvárnémetihez a hozzá érkezett görög versekkel kapcsolatban.

Tudjuk tehát azt, hogy Ungvárnémeti március 8-án megírt levele egy hét alatt, március 15-re ért oda Kazinczyhoz. Ez meglehetősen hosszú idő a Patak és Újhely közötti mindössze másfél postaállomásnyi távolság megjárására. Nem tudjuk, miért

¹⁹ MTAK Kr. M. Ir. Lev. 4-r. 30. Publikálva: UNGVÁRNÉMETI *i. m.*, 488–493. A szövegek tehát már eddig is ismertek voltak, keletkezésük dátuma és körülményei azonban ismeretlenek voltak.

²⁰ *Uo.*, 463.

²¹ *Uo.*, 710–711.

²² *Uo.*, 27.

²³ *Uo.*, 578.

tartott ilyen sokáig, amíg Kazinczy kézhez kapta Ungvárnémeti levelét.²⁴ Mindenesetre Ungvárnémeti, amint megkapta Kazinczy levelét, rögtön válaszolt. A keletzetlen levél tehát valamikor 1814. március 16. és 22–23. között keletkezhetett.

Mit is tudunk tehát? Ungvárnémeti 1814. március 8-án levelet írt Kazinczynak, segítséget kért a görög versek bírálatához és művei kiadásához. Leveléhez három görög ódát, hét görög és egy német nyelvű epigrammát mellékel. Kazinczy elolvasta a görög verseknek legalábbis egy részét, válaszolt Ungvárnémetinek 1814. március 15-én, majd másnap Rummy Károly Györgyhöz és Kölcseyhez írt levelében is megemlítette Ungvárnémeti görög verseit. Ungvárnémeti március 16–23. között – az eddig datálatlanként számon tartott levélben – válaszolt Kazinczynak, köszönetet mondva a bátorításért és ígéretet téve arra, hogy két héten belül elkészül művei letisztázásával. Ezt követően – nem várva meg Kazinczy válaszát, hiszen semmilyen utalás nincs erre a későbbi levelekben – március 29-én, a maga szabta határidő lejárta előtt elküldte a letisztázott műveket Széphalomra, megvalósítva a datálatlan levélben megfogalmazott óháját: „Szeretném, ha előbb meg is történhetnék”.²⁵

A három Ungvárnémeti és egyetlen (elveszett) Kazinczy-levél sorrendje tehát előttünk áll. Első helyen pedig az a március 8-án keletkezett levél áll, amit véleményem szerint Ungvárnémeti első Kazinczynak írt levelének tekinthetünk. A szöveg tartalma több szempontból is megerősíti ezt, noha az írás szokatlanul kezdődik: „Nekem elől a latán, majd hat esztendővel ez előtt a’ görög, hárommal pedig a’ német nyelv annyira el foglalta minden Figyelmemet, szorgalmamat, hogy a’ magyar könyvekre miattok, még tsak nem is ügyelhettem.”²⁶ Ungvárnémeti többi levelét megfigyelve azonban nem meglepő, hogy egyből a tárgyra tér, és kerüli a levél kezdetén a cikornyás udvariaskodást.

Levelének további része Ungvárnémeti egyfajta szellemi és tárgyi önéletrajzaként is olvasható. „Szellemi önéletrajznak” nevezhetjük azt, ahogy beszámol Kazinczynak arról, hogyan jutott el a latin, a német és a görög nyelven írt művek tanulmányozása után a magyar nyelvű irodalom olvasásáig és magyar nyelvű művek alkotásáig.

²⁴ Kazinczy a levél *kézhezvételéről* ír Kölcseynek. Elképzelhető, hogy valamilyen okból nem tudott eljutni vagy elküldeni valakit az újhelyi postára a levelekért, esetleg néhány napig nem volt otthon. Az is érdekes, hogy a levelek egyhetes időközben követték egymást: március 8., március 15. és március 29. is keddi napra esett, noha a posta ezen az útvonalon hetente kétszer járt: hétfőn és pénteken érkeztek a levelek Újhelyre, a postakocsi pedig szerdán és szombaton indult Tállyán és Budán át Bécs felé. Vö. *Topographisches Post-lexikon von Ungern*, szerk. Christian CRUSIUS, Wien, 1805–1809, I, CIV, CCLXXIV–CCLXXIV. – Crusius adattára néhány évvel Ungvárnémeti és Kazinczy levelezése előtt keletkezett, így csak korlátozottan használható. Különösen azért, mert 1808-ban nyílt meg Sárospatakon az első posta. *Zemplén vármegye és Sátorlajaiúj hely r. t. város*, szerk. BOROVSKY Samu, Budapest, Apollo [1905], 437. – Az első postahivatal ráadásul több mint harminc év múlva is csak levélcollecturaként működött. BENCZÉDY Sigmond, *Magyarország és Erdély Postaintézete. Segédkönyv Levelezők és Postatisztviselők számára*, Kassa, 1840, 16. – A levelek kézbesítésének ideje amúgy is meglehetősen kiszámíthatatlan volt, erről lásd: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994, 113–114.

²⁵ UNGVÁRNÉMETI *i. m.*, 569.

²⁶ *Uo.*, 570.

Rádadásul mindez úgy történt – legalábbis a Kazinczyhoz írt levél szerint –, hogy közben maga Kazinczy volt reá a legnagyobb hatással, hiszen – mint arra Tóth Sándor Attila rámutatott – az Ungvárnémeti által fölsorolt, általa tanulmányozott német költők Kazinczy kedvencei közé tartoztak, „legtöbbjének még fordítója is volt”.²⁷ A magyar nyelvhez pedig a Kazinczy fordította *Szívképző regék* című könyvecske révén jutott el, a magyar nyelvvel pedig Révai grammatikája révén kezdett tudományos szinten is megismerkedni. Révait dicséri, aki mellett – ha nem is teljesen önszántából – Kazinczy nyilvánosan is állást foglalt.²⁸ Ungvárnémeti tudatosságára utal az is, hogy az egyik görög epigramma éppen Kazinczyról és Révairól szól, illetve az, hogy a szinte Kazinczy programjaként is olvasható *Eisz tousz pannoniousz (A magyarokhoz)* című óda is Kazinczy és Révai dicséretével fejeződik be.

„Tárgyi” önéletrajzából megtudhatjuk azt, hogy a Rhédey családnál nevelő, egy darabig Eperjesen élt, majd pedig visszament Sárospatakra, miként erre a német epigramma kis előszavában is utal. Beszámol arról is, hogy a pataki iskolában szabad hallgatóként akart fizikát és matézist tanulni, ám ezt az iskola nem engedte, így levele írásakor van ideje bőven magyar műveivel foglalkozni. Beszámol terveiről is: Pestre kíván menni, hogy az egyetemen orvosi tudományokat tanuljon.

A levélben tehát lényegében elmondja magáról a legfontosabb információkat. Egyértelműen bemutatkozásnak tűnik tehát ez a levél, ráadásul olyan bemutatkozó levélnek, aminek egyértelmű célja az, hogy szerzője szimpatikussá váljon Kazinczy számára, elvégre konkrét kérésekkel fordul hozzá.

A levél bemutatkozó jellegét erősítik Kazinczy utalásai is. Mint fentebb idéztük, „egy Ungvár-németi Tóth László nevű Pataki deák”-ként hivatkozik Ungvárnémetire Kölcsynek írt levelében, és Rummy Károly Györgynek írt levelében is ott van a határozatlan névelő („Ein Togatus in Patak”). Utána azt is hozzáteszi: „Az ifjat nem láttam soha [(Ich sah ihn nie,²⁹ írja Rumynak]. Görög és magyar verseit akarja kiadni.”³⁰ Mindkét esetben úgy említi meg tehát Kazinczy Ungvárnémetit, mint aki személyesen nem volt ismert számára.

Ungvárnémeti korábban datálatlan levelében – amit most már a második Kazinczyhoz írt levelének tekinthetünk – így lelkendezik: „mikor a Tekintetes úr betses levelét vettem, mikor meg értettem, Kié, ’s mikor végig olvastam: érzem; de nem tudom le írni, vagy ha tudnám is, enn kényemet el halgatom. ez előtt tsak úgy buzgód-tam a’ Tekintetes Úr mellett, mint isméretlen tisztelője, – mint ollyan, a’ ki tsupán a közhaszonra tekintettem.”³¹ Ungvárnémeti tehát egyértelműen állítja, hogy korábban nem ismerte Kazinczyt, csupán távolról csodálta munkásságát. Mindez itt már egyértelműen nem csupán a személyes találkozás hiányára utal, hanem arra is, hogy előtte semmilyen személyes kapcsolat nem volt közöttük.

²⁷ *Uo.*, 50–51.

²⁸ Lásd DONCSEZCZ Etelka, „*de patvar horjon el benneteket! A’ Kazintzi leve belé tsuszott*”: *Kérdések és válaszlehetőségek Kazinczy Ferenc Révai Miklósnak írt levele ürügyén*. Sic itur ad astra, megjelenés alatt.

²⁹ *KazLev*, XI, 288.

³⁰ *Uo.*, 280.

³¹ UNGVÁRNÉMETI, *i. m.*, 569

Láthatjuk tehát, hogy Ungvárnémeti először 1814. március 8-án fordult Kazinczyhoz levéllel. Nagy kár, hogy elveszett Kazinczy válaszlevele, mégis az Ungvárnémeti válaszlevelében elejtett megjegyzések segítségével rekonstruálhatjuk a levél néhány fontosabb gondolatát.

Kazinczy levele minden bizonnyal általánosságokban megfogalmazott elismerésekből és tanácsokból állhatott. Erre utal az, hogy Kazinczynak a görög versekről mondott véleményét „vallástételnek” nevezi, vagyis Kazinczy valószínűleg nem küldött részletes bírálatot. Ez már csak azért sem valószínű, mert Kazinczy mindkét barátjának írt levelében csupán az epigrammákból közölt részleteket, vagyis elképzelhető, hogy csupán azokat olvasta végig. Ez azért is feltételezhető, mert március 15-én kapta meg Ungvárnémeti levelét, és mint láttuk, már aznap válaszolt is rá. Elképzelhető tehát, hogy Kazinczy a rövid idő alatt nem olvasta végig a mintegy 170 sornyi görög szöveget.

Ungvárnémeti egyébként a későbbi levelekben részletesen reagál Kazinczy észrevételeire.³² Itt ezt nem teszi, talán azért, mert Széphalomról ezúttal nem részletes bírálat, csak általános elismerés érkezett. Ami önmagában is nagy szó: Kazinczy lényegében azonnal válaszol Ungvárnémetinek.

A görög verseken kívül Ungvárnémeti „bólt tanácsot” említ levelében, amit Kazinczy ad neki. Bizonyos „nemes eszközökről” is említést tesz, amiket minden lehetséges módon hasznára kíván fordítani. Nem tudni pontosan, milyen „nemes eszközre” gondolhatott Kazinczy. Talán ez is inkább szellemi értelemben értendő, semmint a szövegek kiadásához adott tanácsra. A magyar darabok elküldésének hiánya fölötti sajnálkozás pedig talán abból fakadt Ungvárnémeti levelében, hogy Kazinczy érdeklődött magyar nyelvű munkái iránt, esetleg megkérte, hogy küldje el neki azokat. Ezt erősíti az is, hogy a levél végén Ungvárnémeti kijelenti, hogy kizárólag a Tekintetes Úrnak fogja elküldeni magyar nyelvű írásait.

A fentieket – és néhány további, a levelekből megállapítható adatot – összegezve előttünk áll az, mivel tölthette idejét Ungvárnémeti Tóth László 1814 márciusában. Elképzelhető, hogy ez életének egyik legjobban dokumentált időszaka. Hiszen mit is tudunk?

1814. január közepe táján („hat héttel ez előtt”) Ungvárnémeti elküldte görög verseit Eperjesre Karlowski Zsigmond professzornak, aki március 8-ig egyáltalán nem válaszolt („de mind ez ideig nem kaptam tőle az ítéletet rájuk”).³³ Feltételezhetjük, hogy a professzorhoz elküldött görög versek között ott volt az *Eisz Karlofszkion*, a Karlowskihoz írt epigramma is, amit Kazinczynak is elküldött. A várakozást elunva és munkáinak befejezéséhez közeledve március elején elszánja magát arra, hogy Kazinczy Ferenchez forduljon segítségért. Talán két legyet akar ütni egy csapásra: egyrészt tanácsot vár tőle a görög versek ügyében – hiszen Karlowski nem válaszolt neki –, másrészt Kazinczy családi kapcsolatait kívánja fölhasználni arra, hogy pénzt szerezzen Vay Ábrahámtól tervezett kötete megjelentetéséhez.³⁴

³² *Uo.*, 574–576.

³³ *Uo.*, 571.

³⁴ *Uo.*, 571–572.

Március 8-án tehát gondosan megfogalmazott levélben fordul Kazinczyhoz, mel-
lékletként pedig a görög verseket és a német epigrammát küldi Széphalomra. Március
15-én Kazinczy megkapja a levelet, rögtön válaszol, amit Ungvárnémeti március 16.
és 22–23. között meg is kap, és szintén rögtön válaszol. Kazinczy elismerő szavain
fölbuzdulva elhatározza, hogy megkéri Cseresnyés Sándor jó barátjának öccsét,
Sámuel, hogy járjon közbe Vay Ábrahámnál. Ugyanekkor Kazinczy után – talán éppen
az ő tanácsára³⁵ – Kézi Mózes professzornak is el akarja küldeni a görög verseket, Kar-
lowski és Kazinczy után immáron harmadikként. Kazinczy szavai olyannyira ins-
pirálóan hatottak rá, hogy még aznap nekilát magyar nyelvű munkái letisztázásának.³⁶

A március közepe és vége közötti napokat Ungvárnémeti szorgos másolással töl-
tötte. Két hétre tervezte, ám úgy fest, valamivel hamarabb elkészült a munkával, így
minden bizonnyal sok másra nem maradt ideje. Érdekes, ám sajnálatos módon mára
elveszett leveleket kapott viszont: megérkezett végre Karolwski Zsigmond bírálata és
Kézi Mózes is megfogalmazta észrevételeit. Cseresnyés Sámuel úr is megígérte köz-
benjárását Ungvárnémetinek Vay Ábrahámnál, és biztatására Ungvárnémeti maga is
levelet írt Vaynak.³⁷

Így ért véget, vélhetően igencsak optimista hangulatban 1814 márciusa Ungvár-
németi Tóth László számára. Elégedett lehetett ezzel a márciussal: fölcillant számá-
ra a remény, hogy hosszú ideje érlelt műveit végre nyomtatásban láthatja, levelezésbe
került a nagy Kazinczyval, ráadásul görög verseit is érdemi bírálatban részesítették a
professzorok.

*

Ungvárnémeti és Kazinczy levelezésének pontos kezdőpontja tehát előttünk áll.
Ez az időpont Ungvárnémeti adatszegény életútja szempontjából is fontos lehet.
Ennél is fontosabb azonban, hogy a helyes sorrendbe állított levelek olyan kiinduló-
pontot jelenthetnek, amelyre építve meg lehet vizsgálni azt, hogy egy pályakezdő
költő milyen módon kíván belépni az irodalmi nyilvánosságba és hogyan teremti meg
sajátos fiktív identitását bemutatkozó levelében. Kazinczy és köre reakciója pedig
arra mutathat rá, hogyan fogadják és hogyan kívánják saját céljaikra fölhasználni az
újonnan bejelentkezett költőt.

³⁵ Kazinczy és Kézi Mózes leveleztek egymással, sőt arról is értesülünk, hogy 1814 februárjá-
ban Patakon, többek társaságában együtt ebédeltek. *KazLev*, XI, 251. Idézi MERÉNYI, *Adalékok...*,
i. m., 357. – Merényi elképzelhetőnek tartja, hogy Kazinczy először ezen az 1814 februárjában el-
költött ebédnél hallott először Ungvárnémetiről. Ennek azonban – mint maga is írja – semmilyen
írásos bizonyítéka nincs (lásd *uo.*)

³⁶ UNGVÁRNÉMETI *i. m.*, 569–570.

³⁷ *Uo.*, 573

Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy Ferenc levélváltása 1814 márciusában

	1814. márc. 8., Ungvárnémeti levele Kazinczyhoz	1814. márc. 15., Kazinczy elvesztett válaszlevele	1814. márc. 16–23.?? Ungvárnémeti datálatlan levele Kazinczyhoz	1814. márc. 29., Ungvárnémeti levele Kazinczyhoz
1. a) A görög versek	<i>Ungvárnémeti elküldi a görög verseket Kazinczynak.</i> „Szeretném ezen görög verseket bé iktatni könyvembe” „Méltóztassék a’ Tekintetes Úr meg hányni ’s vetni ime Verse ket...” „Er hat mir einige seiner griechischen Gedichte zugeschickt.” (Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1814. március 16.)	<i>Kazinczy március 15-én megkapja a görög verseket.</i>	<i>Ungvárnémeti válaszol a görög versekre reagáló Kazinczy-nak.</i> „Azon vallástétel, melyet görög verseimről méltóztatik tenni a’ Tekintetes Úr...”	Nincs szó konkrét szövegekről.
1. b) Az elküldött szövegek köre	<i>Mellékelteként elküld három ódát és hét epigrammát.</i> „A velem közlött darabok ezek: 1.) Ód é eisz tén Tükhén. Anakreont. 2.) Ód é eisz tén aretén. Phalaec. 3.) eisz tousz pannoniouosz. Al-cauca. 4.) – Epigrammata No. 7.” (Kazinczy Kölcseynek, 1814. március 16.)	<i>Válaszlevelében talán általános biztatással szolgál Ungvárnémetinek a görög versekre, elsősorban talán az epigrammákra reagál.</i>	Nem említi konkrét szövegeket.	Nincs szó konkrét szövegekről.

	1814. márc. 8., Ungvárnémeti levele Kazinczyhoz	1814. márc. 15., Kazinczy elveszett válaszlevele	1814. márc. 16–23.?? Ungvárnémeti datálatlan levele Kazinczyhoz	1814. márc. 29., Ungvárnémeti levele Kazinczyhoz
2. A magyar nyelvű művek elküldése	„El kezdettem azért Eperjesen hol mi apró darabokat dolgozni, részint mértékes, részint folyó beszédben...” „már kilentz, vagy tíz árkusnyi munkátskával készen is vagyok, azon kívűl, hogy még azt ki nem simítottam...”	<i>Kazinczy barátainak írt leveleiben nem említi a terjedelmesebb, magyar nyelvű műveket, csak „magyar versekről” beszél.</i> <i>Kazinczy talán megkéri Ungvárnémetit, küldje el neki magyar nyelvű műveit.</i>	„Most tisztálom épen a' legelső tízmű költeményemet...” <i>Föl sorolja az éppen másolt műveket.</i> „Reménylem, hogy két hét alatt mindennel készen leszek, s'ígérem, hogy a'Tekintetes Úrnak mind összesseggel meg is küldöm.”	„Le tisztáztam, a'mint lehetett néhány apró Darabjaimat, s'íml' küldöm is őket a'Tekintetes Úr kezébe...” <i>Megjegyzéseket fűz az egyes darabokhoz.</i>
3. a) Segítségkérés a görög versek lektorálásához	„Meg küldöttem ugyan én már ezeket, még hat héttel ez előtt Eperjesre is, Professor Karlowski úrnak, a'ki nagyon jó görög; [...] Itt pedig Patakon [...] nintsen bizodalمام egyik Professor Úrhoz sem...”	<i>Kazinczy talán azt javasolja, hogy Ungvárnémeti küldje el Kézi Mózesnek a görög verseket. Kézi Kazinczy levelezőpartnerre, ismerőse.</i>	„A görög verseket meg mutatom még Professor Kézi Mózes Úrnak is [...] Ő hozza nagyon bizodalمام -, többhöz nincs.”	Kézi Mózes válaszol: „a' mint ezt nagyon jól jegyzette meg Kézi Úr.” „Kaptam a'Professor Karlowski Úr levelét is.”
3. b) Segítségkérés a könyv kiadásához	„Ezen leg utolsóbb tekintetben reá tettem ugyan a' tzélt [...] Vay Ábrahám Úrra [...] hanem mivelhogy Ő Nagysága engemet nem ismért, félek ne hogy mint valami szemtelen gyíngyom Versifikáló, meg vettessem.”	<i>Kazinczy talán bátorítja, hogy vegye fel a kapcsolatot Vay Ábrahámval. Vay Ábrahám Kazinczy rokona.</i>	„T. Cseresnyés Sámuel Urat meg kérem. – s' meg tesszük a próbát [...] Vay Ábrahám Úrral is.”	„Cseresnyés Sámuel Úr szívesen el fogadta kérésemet, hogy engem nagyságos Vay Ábrahám Úrnak ajánljon.”
4. Költőzési szándék	„a' jövő Novembeerre Pestre készülök az Universitásba...”		„s' fájlalom, hogy illy későn, a'midőn nem sokára el kell hagynom ezen vidéket, melyet Kazinczy díszesít!”	„Most 30dik Martiustól fogva Jesztrebben leszek, egészen 16dik Áprilisig.”

	1814. márc. 8., Ungvárnémeti levele Kazinczyhoz	1814. márc. 15., Kazinczy elvesztett válaszlevele	1814. márc. 16–23.?? Ungvárnémeti datálatlan levele Kazinczyhoz	1814. márc. 29., Ungvárnémeti levele Kazinczyhoz
5. Kazinczy megszólítása	„Drága Tekintetes Úr! szív- vemből, lelkemből szerettem és tiszteltem Uram!” „Bátorkodtam azért, a Te- kintetes Úrnak, mint igaz magyar Tudósnak, minden jó íz és tudomány műve’ ked- vellőjének, pártfogójának, ’s elő mozdítójának alkalmat- lankondi ezen alázatos kéré- semmel:”		„Drága Tekintetes Úr! Dí- szem, Ótalmam, ’s Ditseke- déseml!” „Ezek után ajánlom maga- mat a Tekintetes Úr szíves Kegyelmébe ’s nemes barát- ságába. – maradok a Te- kintetes Úrnak, mint teljes szívemből szerettem, ’s tisz- teltem Jóltevő Uramnak alá- zatos szolgája...”	„Drága Tekintetes Úr! Ke- gyes Jól-tévő Uram!”

A Maris históriája

1803. nov. 19. és dec. 5. között Kazinczy súlyos beteg volt, néhány napig élet-halál között lebegett. Miután a halál veszedelmén túljutott, a lábadozó Kazinczyt a cselédek gondjaira bízta a család. December végén Kazinczy anyja átköltözött Érsemlyénből Alsóregmecre Kazinczy testvéréhez, Józsefhez, és tavaszig ott is maradt, hogy segítsen a gyermekágyban fekvő menyének. Kazinczy mellett 1803/4 telén csak egy inas, egy „éltes parasztasszony” és egy „15 esztendő, teljességgel nem szép, de igen alkalmas ’s eleven lelkű leány”, Nagy Maris marad.¹

Jelen munka arra kérdez rá, hogy a ránk hagyományozott szövegek hogyan mesélik el Kazinczy és Maris kapcsolatának történetét. Nyomozás abban az értelemben, hogy a cél az ’igazság’ kiderítése, de azzal a megszorítással, hogy nem a ’valóságos múlt’-ban, az ’ahogy-az-történt’-ben keressük a különböző szövegek állításainak referenciáit, hanem Kazinczy önéletrajzi szövegeinek világán belül.

Kazinczytól tudjuk, hogy Maris 1788 körül született, feltehetően Göncruszkán. Kazinczy húga, Klári, Göncruszkára ment férjhez Kraynik Józsefhez ugyancsak 1788-ban, és 9 évvel később szolgálatába fogadta a lányt. Történetünk idején még élt Maris anyja. A cselédlány 1805-ig szolgált a Kazinczy családnál, ezután Miskolcra került.²

Tudjuk továbbá azt is, hogy Kazinczy és a cselédlány között kialakult *valamiféle* bizalmas viszony. A család (és részben a tágabb környezet) szexuális kapcsolatot feltételezett, és szégyenteljes házasságtól tartott. Kazinczy a fogságból szabadulva igényt tartott az osztatlan családi birtok ráeső részére. A birtokviszonyok átrendezése érzékenyen érintette a testvéreket, főleg József hangoztatta sérelmeit. A döntés a családfő anyja, Bossányi Zsuzsanna kezében volt. Az egyébként is nehéz természetű anyja nehéz helyzetén a család tekintélyes rokonai igyekeztek közbenjárásukkal segíteni. A birtokrészek újraosztása így is évekig tartó durva vitát eredményezett Kazinczy és legközelebbi hozzátartozói között. E feszült légkör teszi valamennyire érthetővé az anyja és a testvérek reakcióit arra a gyanúra, hogy Kazinczy egy nincstelen cselédlányt akar elvenni. A család érdeke az volt ugyanis, hogy Kazinczy gazdagon nőüljön és a hozományként nyert birtokra költözzön, azaz, hogy minél kevésbé sérüljön a status quo.

¹ [Kazinczy Ferencz Följegyzései] = KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei, 1. osztály, Eredeti művek), 123.

² *Uo.*, 133, 151.

[beszédhelyzet]

Mindezekről elsősorban a legfőbb érintett, Kazinczy beszámolóiból értesülünk, kiváltképp a Dékáni-féle szövegcsoporthoz és *Az én naplóm*ból. Ezért a Maris-ügy dossziéjába kerülő dokumentumok kellő óvatossággal kezelendők.

Dékány Kálmán a berkeszi Vay család könyvtárának rendezésekor több Kazinczy-kéziratot fedezett fel újra, majd publikált 1902 és 1905 között az Irodalomtörténeti Közleményekben: a [*Kazinczy Ferencz kellemetlenségei László és Dienes öccsével*], a [*Kazinczy Ferencz Följegyzései*], a *Széphalom és házi dolgaim* és a [*Kazinczy Ferencz „Diáriuma”*] című szövegeket.³ Ezen írások egy tematikus egységet alkotnak, és *Az én naplóm* megfelelő szöveghelyeivel olvashatók egybe, annak keletkezéstörténeti előzményét sejtjük bennük. Mindegyik szöveg alapvetően a Kazinczy fogsága utáni családi osztozkodással foglalkozik, de összeköti e közleményeket az is, hogy az elbeszélő-levélfíró a döntést meghozó anyához, ill. a döntést elbíráló utókorhoz szól:

„Sok környúlállás adja elő magát az életben, melyre nehéz felelni, és mégis ártatlan a' gyanús, 's ez nehézzé teszi a' birák' dolgát. Illyen ez a' jelenvaló is.”⁴

Továbbá:

„A' Vármegye Archivuma bizonyosság ezen istentelenül vitt dologban.”

És:

„Az én egyenességemnek, 's a' Dienes igazságtalanságának tanúja az egész Semlyén és a' Vgye *Protocollumai*.”⁵

Az érvelés e kiragadott példái egy bírósági tárgyalóterem akusztikáját idézik fel, ahol Kazinczy egy per védőügyvédjének hangját hallatja. A védő ez esetben önmagát védi, és az önéletírások szerző=elbeszélő=modell=főhős beszédhelyzetéből szólal meg.⁶ E többszörös összefonódás miatt a szövegek elbeszélői hangja elnyomja a 'vád' bizonyítékait, csak a 'védelem' érvelését, cáfolatát és megsemmisítő visszatámadását érzékelhetjük. A megsemmisítés szó szerint is érthető, hiszen Kazinczy figyelme kiterjedt arra is, hogy megóvja a szövegek egy részét az utólagos vizsgálódástól. És sajnos a Dékáni-szövegcsoporthoz kéziratát őrző berkeszi könyvtár a II. világháborúban megsemmisült. A nyomozóhatóság vagy bíró szerepébe helyezkedő utókor tehát nincs könnyű helyzetben, amikor pl. ezt olvassa Kazinczy egy anyájához írt (átírt?) levelében László öccse anyájához írt – eredetiben nem ismert – leveléről:

³ Új kiadásuk: KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 109–118, 121–154, 154–161, 200–227. (A jelen dolgozat e kiadásból idéz.)

⁴ [*Kazinczy Ferencz Följegyzései*], i. m., 127 (kiem. – O. L.).

⁵ [*Kazinczy Ferencz „Diáriuma”*] = KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 210, 215 (kiem. – O. L.).

⁶ Philippe LEJEUNE, *Az önéletíró paktum* = Ph. L., *Önéletírás, élettörténet, napló* (Válogatás Philippe Lejeune írásaiból), szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L' Harmattan, 2003, 17–46.

„Ítélje meg már akárki, hogy ha ezek igazak – pedig úgy áldjon meg engemet az életnek Istene, egy szóig igazak! – hogy illik a’ mi dolgunkra a’ mit Laczi ír, ’s azt tettem-e írtam-e, a’ mit ő ír, hogy írtam? [...] Itt a’ két levelet magam vágtam ki. – Hosszura terjedt volna a’ magyarázat. Laczi azt írja, hogy hamisan írtam Dienesnek, hogy »én (Laczi) neki (Ferencznek) azt mondtam, hogy a’ Susi leányának Julishoz kell menni.«”⁷

[műfaj-talankodás]

Az 1805–1806-ban lejegyzett [*Kazinczy Ferencz „Diárium”*] c. szöveg műfajára erős javaslatot tesz a Dékáni Kálmán által adott cím. A naplóműfaj időrend által szervezett, hosszabb-rövidebb napi bejegyzésekből felépülő szövegeinek formai sajátosságai valóban megfigyelhetők e „*Diárium*”-ban. Fontos szerepet kap azonban az anekdotikus szerkesztési mód is:

„Képére tartozik ennek a’ becsületes embernek az a’ két kétséget teljességgel nem szenvedő anekdot, melly itt következik.”

És:

„Bonaparte felől lévén szó, kedvem jött, azt is feljegyezni, a’ mit Nini ír Bécsből.”⁸

A feljegyzett, azaz emlékezésre méltó események különböző *múltbeli* történeteket hívnak elő a naplóíró memóriájából. De a visszatekintő elbeszélői helyzet miatt a következmények, a *jövő* ismeretének is birtokában van a ’napló’-író. Ezért bizonyul egy helyen elégtelennek az anekdotázó naplóíró történeteket lejegyző (jelen) és történeteket felidéző (múlt) szövegalkotási technikája. A Maris-história megírása túl sok kitérőt, magyarázatot, anekdotát igényelne, hogy a *végül* (jövő) botránnyá összeálló eseménysort elejétől a végig uralni tudja az elbeszélő. Azaz túlságosan is elhajolna a naplószerűség időrendjétől az *igazság* megírása:

„[1804. máj.] 20d. Pünkösöd Vasárnapja. Kezdődik a’ Maris históriája, melyet külön fogok megírni, hogy a’ beszéd folytában menjen ’s meg ne szaggattassék. (Lásd XII. évf. 191. l.)”⁹

A közel egyidejű időrendi lejegyzés, az ’igazi’ napló, nyitott a jövőre, hiszen nem ismeri a következményeket. Tehát amikor Kazinczy az elbeszélni vágyott történet érdekei szerint válogat a ’napi’ eseményekből, akkor megszünteti a szövegdiáriumkénti olvashatóságát.

⁷ [*Kazinczy Ferencz kellemetlenségei László és Dienes öccsével*] = KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 114–115.

⁸ [*Kazinczy Ferencz „Diárium”*], i. m., 202, 219.

⁹ *Uo.*, 203.

A fenti idézetben zárójelben olvasható közbevetésével Dékányi a *[Kazinczy Ferencz Följegyzései]*-hez utalja az *Irodalomtörténeti Közlemények* olvasóit. Az első szövegközlő utasítása összhangban van Kazinczy vélelmezhető szándékával is.

[prókátorság]

Ismereteink szerint a *[Kazinczy Ferencz Följegyzései]*-ben írta meg legbővebben Maris történetét Kazinczy, ez lehet tehát az a szöveg, amelyben „külön” helyet kapott a történet. E *Följegyzés* célja, hogy a fogság utáni családi viszályban megírja az ’igazság’-ot.

„Hosszas szenvedéseim után 1801-ben visszanyertem szabadságomat: nem birtokomat is. Messzire vinne el a’ czéltől előbeszélteni, mely fortélyok, mely durvaságok által igyekezett engem József öcsém Regmeczről elhárítani.”¹⁰

A „czéltől” eltérítő József-féle „fortélyok”-at – úgy tűnik – kerülni igyekszik az elbeszélő. Az elbeszélés vezérfonala, amely mentén Kazinczy ezen életszakaszának megértéséhez eljuthatunk a „tévelygő utakon”, és amely „szorossan össze van szőve történeteivel”, nem más, mint a Maris-történet:

„Itten olly történetek elbeszélésére kell ereszkednem, a’ mellyek az olvasót nehez-
telésre fogják ellenem gyúlasztani, ’s arra a’ gyanúra viszik, hogy szerencsétlenségemet
vagy *vétkes*, vagy legalább *nem okos* tetteim által megérdemlettem. Nem kérek *elnézést*,
hanem csak *igaz voltot* és ügyemnek *részre nem hajló megítélését* és erre nézve *békével*
való kihallgatást. Ocsmány történetek, alacsony dolgok – szerelmeskedés, gyer-
mek..... gyanúja! – fognak előfordulni. De mind ezek szorossan össze vannak szőve
történeteimmel.”¹¹

Eme prókatori hangütés – gyanú, vétek, igazság, részre nem hajlás, kihallgatás –
után a tényállást ismertető sorokat olvashatjuk:

„Az Oskola-Rector, Mata Imre nékem holmi munkáimat nyomtatás alá purisálta.
Egyedül ülven asztalhoz, kértem, hogy valamig az anyám oda lesz, ebédeljen, ’s vacso-
ráljon nálam. Ez épen akkor történt, midőn ötlet Semlyénből idő-nap előtt ki akarták
tolni. Én pártját fogtam. Melyik félnek volt igaza? az nem tartozik ide; piruljon a’ ki
igazságtalanságot követ. A’ rágalmazás alkalmatosságot veve bántani; azt mondták,
hogy azért járatom magamhoz, hogy ha Maris viselős lesz, legyen kire kennem.”¹²

Vizsgáljuk meg, hogy mit is állít e bekezdés:

1. állítás: a tanítónak két hétköznapi oka is volt télen Kazinczyhoz járni.
2. állítás: a tanítót el akarták mozdítani állásából.

¹⁰ *[Kazinczy Ferencz Följegyzései]*, i. m., 121.

¹¹ *Uo.*, 123.

¹² *Uo.*

3. állítás: Kazinczy a tanító pártjára állt.
 4. állítás: a tanító ügye igazságos dolog.
 5. állítás: rágalom érte a tanítót és/vagy Kazinczyt.
 6. állítás: rágalom, hogy a tanítót nem az 1. állításban mondott okokból járatta magához Kazinczy.

7. állítás: feltételezték valakik, hogy Maris viselő lesz (Kazinczytól).

8. állítás: feltételezték valakik, hogy Kazinczy a tanítóra kenne az apaságot.

Ebben az összetett érvelési sorban érdemes külön is felfigyelni az 5. állítás furfangos hiányosságára: „A' rágalmazás alkalmatosságot veve bántani;”. Ki bánt kit? A jó tanítót az állására törő ellenségei? A tanító ellenségei a jó Kazinczyt, mert védi a jó tanító igazságát? A tanító ellenségei vagy valakik Kazinczyt, mert Marissal viszonya van? A vád valódi okát és valódi célját elbizonytalanítja e mondat, így a felelősséget is szétosztja. Az előző mondatok tartalmi állítása alapján a rágalom Mata miatt is megfogalmazódhatott, noha a „bántani” szó után az „engem” éppúgy odaérthető, mint az „őt”.

Végül is egy teljességgel képtelen összeesküvés-elméletet láthatunk, amit természetesen Kazinczy könnyedén elháríthat, már csak azért is, mert az utolsó feltételezés (a teherbe ejtés) nem teljesedett be – vagy titokban maradt. A legegyszerűbb kérdésre azonban még nem kaptunk választ: volt-e testi kapcsolat Kazinczy és a szobalány között? Ha e kérdést nem felejtjük el feltenni e sok feltevésben elmerülve, akkor úgy látszik, hogy az egész érvelési sor ennek elkendőzésére irányult.

Az idézett bekezdés célja valójában nem e kérdés felvetése és megválaszolása, hanem egy elbeszélői pozíció megalkotása. Egy képtelen, könnyen cáfolható vádaskodás megalkotásával és megcáfolásával az ártatlanul meghurcolt igazmondó helyzetébe kerül az elbeszélő. Most már – néhány sorral lejjebb – helyet biztosíthat a kézenfekvő gyanú számára is:

„Éltem-e a' leánynyal vétkes társalkodásban, vagy nem? ki felelhet arra? Gyanú elég volt, nem volt semmi próba. – Rousseau azt beszéli a' maga gyónásaiban, hogy midőn ifjúsága első esztendeiben a' Madame de Warens szobaleányával Sabaudiából Lausannig gyaloglott, 's a' szobaleány boszúságára, annak éjjeli rettegéseit meg nem értette, abban a' hitelben volt, hogy a' körülállásoknak világ kezdete olta kell arra készülni, hogy egy férfi és egy leány egy ágyba kerüljenek. A' világ nem olly ostoba, mint a' fiatal Rousseau volt, 's tudja, hogy arra nem kell igen sok. De kicsoda az a' semmire való, a' ki látván, hogy egy férfi és egy fiatal leány közt víg tónus van, mingyárt azt higgye, hogy titkos, vétkes ismeretség is van? Nem tudja-e azt kiki a' maga példájából, hogy az emberiségnek minden gyarláságai mellett a' gyanú néha hamis? – 'S cselekedtem tehát, vagy nem cselekedtem? kit illet a' kérdés? Alább majd meglátjuk a' csálhatatlan bizonyosságot, hogy *nem cselekedtem*. De tegyük fel, *cselekedtem legyen!* Oly valami rettenetes dolog-e ez, habár nem szép, habár nem jó, habár nem illó is?”¹³

¹³ *Uo.*, 123–124. Rousseau önéletírása szerint Warensné Merceret nevű szobalányát kísérte el Annecy-ből Fribourg-ba. Az út alatt a lány „Félenksége miatt ragaszkodott ahhoz, hogy egy szobában háljunk; ilyen közösség az utazás során ritkán korlátozódik csak ennyire egy húszéves fiú és egy huszonöt éves leány közt. [...] El sem tudtam képzelni, hogyan jut el egy fiú meg egy leány az együthálásig, azt hittem, századok kellenek a félelmes megegyezés előkészítéséhez.” (Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások*, BENEDEK István és BENEDEK Marcell, utószó, jegyz. Szávai Nándor, Bp., Magyar Könyvklub, 2001 (Írók, költők, gondolkodók), 154.

A *Vallomások* szerzőjének nevezetes 'őszinteség'-ét felidéző elbeszélő nem tagadja azt, hogy a cselédlány és az uraság között ebben a helyzetben kialakulhat „vétkes ismeretség”. Rousseau ostoba volt, hogy ezt nem látta be, de őszinte is, amikor elismerte ostobaságát. Kazinczy sem tagadja, hogy gyengeség lenne a helyzetben rejlő lehetőséget tagadni, és készségesen elismeri az ifjú Rousseau ostobaságát is. E korlátozott érvényű beismerésekkel és a rousseau-i párhuzammal – úgy látjuk – az őszinteség látszatát kívánja megalapozni Kazinczy. Egy szövegen belül nem is lehet más eszköze a meggyőzésre, csak a retorika.

Ezért fontos tehát a tanítóhoz kapcsolódó képtelen vádaskodás megírása, a rousseau-i őszinteség felidézése: vagyis a morális megalapozás a befogadó döntéshelyzetbe hozása előtt. E szövegekben felkínált lehetőségek egyike vagy másika mellett ugyanis lehetetlen a hitelesség szempontjait mérlegelve választani, a befogadó döntése kizárólag az elbeszélő-főhős morális megítélésétől függ.¹⁴ Ezek után kijelentheti az elbeszélő-prókátor, hogy „semmirevaló” az, aki *mindig* arra gondol, amire *minden* jel utal, és amire *általában* okkal gondolhat, és kijelentheti azt is, hogy „nem cselekedtem”.

A rousseau-i őszinteség képzetét működtető érvelés azonban sajátos árnyalatokkal gazdagodik, ha két – gyakran idézett – levélrészletet is bevonunk a Kazinczy-önéletírások értelmezésébe:

„Az Olvasó, ha szíve van, nem veszi rossz neven, hogy olly gyónásokat nem teszek magam felől, mint Rousseau, hogy péld. Madame de Warens körül mit csinála; sem azt nem, ha magamat némelly szép scénájiban életemnek ragyogtatom.”¹⁵

Írta Kazinczy Toldynak. Toldy válasza:

„Engedj egy kérdést: vajon nincsen-e az egész több tartózkodással írva, mint a mennyit a historiai interessze enged? Úgy óhajtánám írva látni e munkát, mint Rousseau gyónásai vannak. Keveset szólsz magadról.”¹⁶

E két évtizeddel későbbi levélváltás természetesen a *Pályám emlékezete* első szövegére vonatkozik, de azt felfedi, hogy az őszinteségről való beszéd nem azonos az őszinte beszéddel.

¹⁴ „Midőn a történelem ezen alternatív víziói közötti választás a kérdés, akkor egyedül csak *morális és esztétikai* alapon lehet az egyiket előnyben részesíteni a másikkal szemben.” Hayden White-ot idézi: GYÁNI GÁBOR, *Történelem: tény vagy fikció?* = Gy. G., *Emlékezés, Emlékezet és a Történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 63.

¹⁵ Kazinczy – Toldy Ferencnek [Széphalom], 1827. jún. 19. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1826. április 1. – 1828. december 31.*, XX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1910, 4791. levél.

¹⁶ Toldy Ferenc – Kazinczynak, Pest, 1827. júl. 16. = *Uo.*, 4810. levél.

[holdvilág]

A Maris-história túlélte a telet, 1804. ápr. 16-ra virradóan újabb vád érte Kazinczyt.

„Dienes azt veti szememre, hogy Maris a' Rhédeyné temetésekor az ő házánál velem hált. – Velem? abban a' szobában, a' melyben Nagy Gábor Ur hált? olly fényes holdvilágnál, hogy éppen az ablakban lévén az ágyam, ottan fekvé, akármit is elolvashattam volna? [...] Eza' vád kézzel fogható hamisság. Oly nevezetes napnak éjtszakájára, mint a' Rhédeyné temetése volt, még máig is fognak sokan emlékezni az ő barátjai közül, 's tanúim lehetnek, hogy az éjtszaka igen világos volt. Istentelenebb vád még soha nem volt.”¹⁷

A vádat igen meggyőzően hárítja el Kazinczy: tanú az égen-földön mindenki, minden kortárs és maga a hold is. A 'védelem' azonban súlyos hibát vét, elhagyja győztes pozícióját és visszatámad. Dienes saját fegyverét fordítja Dienes ellen, amibe aztán ő maga szalad bele. Az idézet [...] -lel jelölt kihagyott helyén ugyanis ez olvasható:

„'s ő, a' kivel együtt hált, egy takaró alatt, eggy soha annak előtte nem látott idegen uraság szobaleánya?”

A holdvilág erkölcsöt óvó sugaraí eszerint nem ragyognak egyformán mindenki felett.

[levelek]

A történet elbeszéléséhez Kazinczy is nyomozást végzett. Összegyűjtötte a dokumentumokat, a leveleket, majd ezeket közölte, átmásolta, idézte és főleg: kommentálta. Néhol azonban csak hűlt helyeket talált a kéziratok felfedezője: „En vévén azon irtóztató levelet, mely itt pag. – fordul elő”.¹⁸ De nem „fordul elő” a meg nem adott oldalszámon, és a hiány okáról csak találgathatunk.

A Dékányi által megtalált és közölt szövegek kézírata nem maradt fenn, így a Kazinczy-levelezés is az *Irodalomtörténeti Közlemények* közleményeiből tudta átvenni a leveleket. Azaz a Kazinczy-levelezés visszaigazolásai nem tekinthetők minden esetben hitelesnek, hiszen Kazinczy átírhatta és (nem fogunk meglepődni) néhány helyen bizonyíthatóan át is írta a leveleket. Noha nemegyszer éppen a „stylus” a legfőbb oka vagy jele a családi vita eldurvulásának: „Ez a tíz sor stylusára nézve megváltozott az elküldött leírásban: de értelme ugyanaz”¹⁹ – írja Kazinczy, miközben sajnálatos módon nem közli az eredeti levelet.

¹⁷ [Kazinczy Ferencz Följegyzései], i. m., 125.

¹⁸ Uo., 152.

¹⁹ Uo., 147.

1804. máj. 24-én Kazinczy anyja házi őrizetbe vetette, vagyis egy szobába záratta Marist. Kazinczy az inasával egy levélkét adatott be az ablakon a rab leánynak, melyben sorsa csendes tűrésére, azaz hallgatásra intette.²⁰ Június végén azonban a család mégis elfogott egy Maris által Kazinczynak írt levelet.

„Spanyol lelke a’ féltésnek! Sem nem irtam a’ lyánnak, sem nem izentem neki, sem nem köszönttem, sem azt nem óhajtottam, hogy valaha ismét meglássam. – Azonban nem szüntek meg a’ tudakozódások, ha nem látta-e valaki, hogy a’ lyány ezekben a’ napokban valamit írt volna, ’s egy Asszony ládájában előhoznak valamelly levelet, melyet Maris hozzám intézett.

Sok környüállás adja elő magát az életben, melyre nehéz felelni, és mégis ártatlan a’ gyanús, ’s ez nehézzé teszi a’ bírák’ dolgát. Illyen ez a’ jelenvaló is.

A’ leány ebben az elhagyatásban engem kért, hogy pártfogója lévén eddig, gondoskodjak róla ezután is, ’s szerezzek neki valamelly jó szolgálatot. Elbeszélte, mik estek vele Semlyénből lett utolsó eltávozásom oltá, ’s azt, hogy Tokajon keresztül jövőn, *megemlékezett az ott töltött boldog órájára*. Az egész levél *Tekintetes Úr* titulaturákkal folyt, de egy helyett Lanasszából azt írta ki, hogy *valyon egy Isten az égben, a’ ki az ártatlan szenvedést látja* etc. ’s a’ pathosz tónusában poétai stylusra fakad, és *té*-nek szállít, valamit mond *Lubin és Anette* felől és *Ta* meg *Ma* syllabák fordulnak elő levelében.

Ezek a’ majd comicus, majd tragicus dolgok pszichologiai tekintetekre nézve is megérdemlik a’ figyelmet. Nézzük végig, mit lehet mondani reájok.”²¹

Nos, nézzük végig, mit mond ezekre Kazinczy! Legelegánsabban a „Ta meg Ma syllabák”-at intézi el. Öccse, József szerint ezek nem mást jelentenek, mint „*Táti, Mami*; és így *gyermekcsinálás* forog szóban.” Kazinczy válasza a megsemmisítő lenézés: „A’ bölcs ember!” De a kérdést nem válaszolja meg, hogy mit is jelentenek e szavcskák, nem ad meg tágabb szöveggörnyezetet, és főleg nem mellékeli a levelet.²²

Ugyanilyen könnyedkén intézi el azt, hogy egy 15 éves cselédlány letegezi a 45 éves földesurát: a „poétai stylus” itt magától értetődően szolgál magyarázattal. Noha – fentebb olvastuk – a stylus a levél „értelmét” nem írja felül.

[*Anett és Lubin*]

Az *Anette és Lübin* egy Marmontel-idill, pontosabban egy tanmese a természetes testi szerelem jogáról, amit Kazinczy 1804-ben fordított le. A története a következő. Egy 16 éves pásztorfiú együtt él unokahúgával egy idilli falusi környezetben, távol a világ zajától, bájos együgyűségben. Estéknént felhőtlenül „nyájaskodnak”, mígnem „Anette karcsú termete vastagodni kezd”. A zord külvilág ekkor figyel fel a vétkes

²⁰ *Uo.*, 126–127.

²¹ *Uo.*, 127.

²² *Uo.*, 128.

szerelmesekre. A társadalmi szokások miatt veszélybe kerül idilljük, de végül egy jótévő uraság közbenjárásával engedélyt nyernek a pápától összeházasodni.²³

Kazinczy úgy érzi, itt az olvasója segítségére kell sietnie:

„Lubint és Anettet kell magyaráznom. – Midőn felgyógyulván a’ forró betegségből, elgyengült szemeim még nem bírták az olvasást, ő vele [ti. Marissal] olvastattam *Rigó Sámson*t, ’s holmi egyebet, és a’ többek közt Marmontelből Lubint és Anettet. Maris erre verseket írt; elég rosszakat, nemcsak poétai, hanem logikai tekintetéből is; de morális nézőpontból nézve, elég jókat, mert az vala a’ bérekesztések, hogy ő valamikor a’ Gessner Idylljeit megnyitja, a’ könyv mindég Daphnén nyillik-meg, a’ ki az anyja sírjánál esküszí, hogy a’ feddhetetlen erkölctől soha el nem tántorodik. A’ vers megérdemlette a’ dicséretet, ’s Lubin és Anette becsét kaphatott előtte.”²⁴

Sajnos, nem ismerjük Maris levelét, így nem tudhatjuk, milyen összefüggésben emlegette a valóságtól elzárt idilli környezetet, a társadalmi szokásokkal szemben is győzedelmes naiv szerelmespárt, a teherbe eső leányasszonykát. Kazinczy érvelése viszont ismét ’irodalmi’, csak most nem a „stylus”, hanem a költészet segíti ki a ’valóság’-ot. A pásztorköltészet idilljétől Maris rossz (habár nem ismert) versein keresztül jutunk el egy másik idillig, Gessnerig. A „nyájaskodó” és „vastagodó” lány történetét az érsemlyéni „gyermekcsinálás” allegóriájaként értelmezni tehát tévedés, ehelyett egy poétai világon belüli értelmezési sort ajánl Kazinczy. Az így megalkotott poétai kép – az anyja sírján fogadalmat tevő szűz – azonban rávetítendő a valóság Maris képére.

Kazinczy anyja azonban nagyon is eleven. Egy évvel később, már Kazinczy házassága után írt levelében a kortárs értelmezők nehezkesebb gondolkozását reprezentálva a ’valóság’-ban véli megtalálni a szövegek referenciáit:

„Hagyjon békét már annak a’ tavalyi k históriájának. Szánja, bánja-meg; ismerje meg magában; térjen-meg; hagyjon nekem ’s azoknak békét, a’ kiket szemtelenül, igazságtalanul vádol. Sem a’ mostani házasságáról való bolond dicsekedésével, nekem mind szóval, mind írással örökre békét hagyjon.

Ha olyan jó és igen dicsőséges neki, miattam a’ s is buhat, de nekem soha csak a’ legkisebb jellel, annyival inkább szóval elő ne jöjjön, mert a’ mit kap, magának tulajdonítsa. Továbbá még azt adja lelkem Sógor uram neki az én nevemben tudtára, hogy a’ tavalyi fertelmes undok cselekedeteiről hallgasson; engem sem azzal való beszédjével, mentegetéseivel, írásával ne terheljen, mert a’ mit ő cselekedett, annak magában való tudása is engem megemészt.

Én nem vagyok olyan ember is mint az ő Nagyságos Ipája. Szépen nézheti Lubint. De oda Anettéje. Így nevezte ő magát és k tavaly.”²⁵

²³ A fordítást Szilágyi Ferenc éppen az elemzett Kazinczy-főljegyzés szövegébe ékelve közli: KAZINCZY Ferenc, *Az én életem* [összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Szilágyi Ferenc], Bp., Magvető, 1987 [1988] (Nemzet és emlékezet), 378–388.

²⁴ [Kazinczy Ferencz Főljegyzései], i. m., 128.

²⁵ *Uo.*, 149.

[tokaji boldog órák]

„A’ ki a’ Tokaji cikkelyt olvassa, nem azt gyanítja-e, hogy ott a’ szerelem egy pajkos éjszakát adott? ’S mit mond osztán reá, mint hűl-el majd, ha azt hallja, hogy én soha ezzel a’ lyánnyal Tokajban nem voltam egyébkor, hanem a’ Kufsteinből Munkácsra vitettetésem alatt? hogy akkor a’ lyány tizen-egy (Nro 11) esztendő gyermek volt, ’s délben a’ húgommal Klárral a’ lakásomra jött és estve elment? A’ Tokajban töltött *boldog óra* tehát azt teszi, hogy ott látott engem az én szerencsétlenségemben és azt érezte, a’ mit minden érez *szerencsétlent látván*.”

A gyanakvás „elhűl”-ése előtt felidézzük a Kazinczy-önéletrészek egyik legszebb jelenetét, a budai fogszágot színessé varázsoló találkozást:

„Metastasio vala kezemben, ’s folyosómon egy gyönyörű lény suhinta el, félig leány már, félig még gyermek. Növése mint Psychéné; mozgása, lépte mint a’ Gráziák legifjabbikáé. [...] A’ hideg ész emlékeztete, hogy harminczöt esztendőt éltem el. Ah, látám hogy azt nem az ész, hogy azt a’ bizatlankodó szerelem sugallá! [...] Csínosan vala öltözve, de piperék nélkül; feje patyolat ruhácska, ott övedzve által, hol keble virulni még csak fog.

[...]

Mellyemre szorítottam, ’s ajkaink egymásba tapadának.”²⁶

Az itt említett lány, Nini, ekkor még csak 12 éves. Azonban – véleményünk szerint – ez esetben kizárt a testi szerelem. Nini alakja (Grácia, Psyche) a legtisztább, testiségtől elváló szerelem ideálja, akinek későbbi élettörténete (Hamupipőke-történet: közsorból báróné lett) visszaigazolhatta a talán csak a rab Kazinczy álmaiban kibontakozó eszményképet.

Kevésbé éteri a következő beszámoló:

„[1802. máj.] 5. Ki a’ Félix-bányába [gyógyfürdőbe], az Orvosok’ javaslásából, mert annak a’ rühöcskének maradványából, melyet Augustusban 1800. Munkácsi útam alatt a’ esztendő [innen a név törölve] kaptam, nem tudtam úgy kitisztítani, hogy néha még ne éreztesse magát rajtam.”²⁷

Ehhez *Az én naplóm* kéziratában megfigyelhető szövegtörléshez hasonló határozottságú szövegkihúzással a dolgozat írója csak egyetlen helyen – szintén *Az én naplóm*ban – találkozott.

„A’ Kisasszony csaknem törpe ugyan, nem szép, ’s most [innen törölve kb. 4-5 szó] tudja a’ világ, hogy görbe-hátú is. [...] De több eszem is van mint hogy illy oktan lé-

²⁶ [Pályám emlékezete III.] = KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 647, 649.

²⁷ *Az én naplóm* = KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 261. (Az „esztendő” előtt hely van kihagyva az életkornak, utána a név törölve. A kézirat fotója közölve van a kiadásban.)

pést tehettem volna, kivált minekutána Viczay József Kassai Orvos barátom megsugta, hogy a' leánynak [innen törölve kb. 9-10 szó].”²⁸

A szövegkörnyezet azt sugallja, hogy valamiféle szexualitással kapcsolatos titkolni valót rejt a 'törlés alatti', ami viszont azt sugallja, hogy az elrejtés a „rühöcske” esetében is szexualitással hozható kapcsolatba. Tudjuk, hogy a rühöt hétköznapi testi érintkezéssel is el lehet kapni. Kazinczy azonban nem szégyellte a betegségeit (az aranyér okozta szenvedéseiről igen jól vagyunk tájékoztatva), a titkolózás itt bizonyára nemi úton terjedő fertőzésre utal. Ezt a feltevést támasztja alá az, hogy a *Fogságom naplója* szerint többen is megfertőződtek:

„Én, Úza, Szmethanovics, a hosszú útban, július elsője óta augusztus 25-dikéig, egy kis becsületes rühöt kapánk; szerencsénkre a szárazt, nem a csorgót. Úza és Szmethanovics hamar kitisztulának, de engem földettek a szobámba, kenőcsöket adtak, és minden egyebet, és még sem tisztulhaték ki.”²⁹

A rühöcskét átadó személy életkorát elfelejtette, de feljegyzésre méltónak látta Kazinczy, hiszen helyet hagyott ki annak. Ez azt sejteti, hogy nem átlagos életkorú lehetett a lány, hanem bizonyára jóval fiatalabb. Tokaj útba esik Munkács felé.

A nehezen kiolvasható törlés alatt azonban nem Nagy Maris, hanem Krainik Máli neve rejlik. Ez az a pont, ahol a dolgozat írója belátta, hogy Kazinczy önéletírásaiból sohasem fogja megtudni, hogy mi is történt Kazinczy és Nagy Maris között.

[kézzel tapogatható hamis voltok]

Kazinczy azonban 1804-ben több bizalmas levelet is váltott Maris ügyéről barátjával, Szentgyörgyi József debreceni orvossal. Kiderül e levelekből, hogy Kazinczy igencsak szívén viselte a cselédlány egészségi állapotát. Ám ez nem egyedi eset: 1805. ápr. 26-án Gombos Dániel (későbbi) bihari főorvoshoz egy Erzsi nevű szolgálólányt vitt el Kazinczy.³⁰ Gondoskodásának mértéke azonban mégis szokatlannak hat. Szentgyörgyi minden jó szándéka ellenére bele is keveredik a családi viszályba, hiszen az ő debreceni házából vitette el – erőszakkal – Kazinczy anyja Marist. Minderről Kazinczy önéletírásaiból és levelezéséből is értesülünk.³¹ A levélíró Szentgyörgyi hangja külső forrásként megerősíti Kazinczy önéletírásainak állításait. A család orvosa a lehető legjobb tanú: személyesen ismeri a viszálykodó feleket, elég közel lakik hozzájuk, hogy mindenről értesüljön, de eléggé távol, hogy levelezzen, tehát doku-

²⁸ Uo., 241–242. (A kézirat fotója közölve van a kiadásban.)

²⁹ KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, utószó FENYŐ István, szöveggond., jegyz. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2000 (Millenniumi könyvtár, 45), 115.

³⁰ [1804–1805] = KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 192.

³¹ Szentgyörgyi József – Kazinczynak, Debrecen, 1804. máj. 24. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1803–1805*, III, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892 [a továbbiakban: *KazLev*, III], 676. levél.

mentálja az eseményeket. Ráadásul orvosként is megvizsgálta Marist. A lány ugyan-
is 1804. máj. 20-án kifecskéztette a kezét. A balesetet és következményeit Kazinczy
érzékletes jelenetekben írta meg:

„Nem kívánhatom tehát, hogy más itéljen szelidebben felőlem, mint én fognék más
felől; és így kénytelen vagyok a’ detaljba ereszkedni, hogy a’ kinek szive van, érezhesse,
ha igaz-e, a’ mit mondok. [...] Az Anyám a’ lyányt a’ pinczébe küldötte. Ez csak egyik
kezét birván, jobbájával a’ lakatba tette a’ kolcsot, azután megfogván a’ lakatot fogaival
csavarított egyet a’ kolcson, hogy megnyithassa, ’s sírt. Elfordultam, hogy a’ lyány ne
is lásson.”³²

Kazinczy ezután az emberiség parancsának engedelmeskedve (az anyja paran-
csa ellenére) elküldi a szerencsétlen lányt Szentgyörgyihez. A debreceni orvos e pon-
ton csatlakozik személyesen is történetünkhöz. Az orvosbarát leveleiben – és bizo-
nyára szóban is – csillapítani igyekezett a családon belüli indulatokat. Kazinczy
minderről szintén részletesen beszámolt önéletírásában.³³ Kazinczy rokonságának
embertelenségével e leírások alapján lehetetlen azonosulni. Már csak azért is, mert
önéletrajzi elbeszélő nem festi egyforma részletességgel, „detailba ereszkedően”, a
történet minden eseményét. Csak szüksézáruán, más események mellékszálaként em-
líti meg például, hogy a szolgálólány néhány hónappal korábban is betegeskedett:

„[1804.] Jan. 28. Maris leve veszedelmesen beteg. Kincsesért küldtem. Nem lelék.
Báthyért küldtem. Egyszerre jelent meg mind Kincses Felcser mind Báthy a’ Doctor.
Susi Báthyt eltiltotta, hogy hánytatót ne adjon a’ lyánynak mert *viselős*. Kincses akart,
de mivel Doctora ellenzé, nem merte beadni. Uram, monda Kincses; ezt a’ leányt meg-
öli Báthy. Jó, hogy én többet hittem a’ Doctornak mint a’ Felcsernek, ’s a’ Doctor’
rendelésén megnyűgódtem. Ha beadattam volna a’ hánytatót, okot nyújtottam volna a’
gyanúra.”³⁴

A rosszullet okáról ez esetben nem árul el semmit az elbeszélő, csak a következ-
ményeiről: a család értelmezi a jeleket, majd a család értelmezését minősíti Kazinczy.
A több mint egy hónapig húzóódó betegség eredetének elhallgatása különösen feltűnő
a későbbi baleset (ficam) részletes lefestése hátterében. A rokonság tetteinek otrom-
basága³⁵ mindenesetre hitelteleníti a vádlók személyét (noha magát a vádat nem cáfol-
ja), és ezt a retorikai pozíciót Kazinczy a további vádak elsöprésére használja fel.

³² [Kazinczy Ferencz Följegyzései], i. m., 124.

³³ *Uo.*, 126–127.

³⁴ *Az én naplóm*, i. m., 315 (kiem. – O. L.). Máshol még szüksézáruább: „[1804. jan.] 28d. Kincses
és Báthy Marishoz.” ([Kazinczy Ferencz „Diáriuma”], i. m., 200.)

³⁵ Egy 1804. jún. 22-i bejegyzésben azt az elképesztő állítást olvashatjuk, hogy „Józsai azért jött,
hogy Dienestől [aki alispán – O. L.] négy Vármegye katonáját kérjen, a’ kik Marist Linzbe vigyék
Laczihoz [aki ott katona – O. L.]” ([Kazinczy Ferencz „Diáriuma”], i. m., 204).

„Ezen Ruskán mulatásom ideje alatt beszélt el nekem Maris, mik estenek vele Semlyénben, az úton, és Regmeczen. – Eggy nap Zemplény Vármegyei Doctor Meczner Pál Ur Regmeczre ment-ki Ujhelyből. Az Anyám megnyitotta a' lyány ajtaját, hogy láthassa a' Doctort, 's akkor megszóllította: No k..., itt a' Doctor, megvizsgáltalak, ha lyány vagy-e még? – Szívesen Tekintetes Asszony! kész vagyok, felele a' leány meg nem rettent képpel. 'S az anyám kiment. [...]

Hogy a' leány *nem k...* mondám beléugratva szavaiba [ti. az anyjéba], mutatja az, hogy kész vala magát a' vizitációnak alája vetni. [...] Mutatja az olly vádaknak mint a' Váradi velem-hálás, kézzel tapogatható hamis voltak.”³⁶

Kazinczy már ekkor is gyógyíttatta – adataink szerint csak levelezés útján – Szentgyörgyivel Marist. Az orvos leveleinek egyikéből furcsa célzásokat vélünk kiolvasni:

„Térek a' szegény beteg Mariskára: sajnálom szenvedését, és ohajtom gyógyulását. E végre (*irgalmas bíró is akarván lenni*) tsak egygy orvosságot küldök, ezen kívül egy házi eszközt javasolok. Vévén leveledből észre, hogy a' pilulát nyelheti, számára is illyen bombákat készíttettem, a' felyül írás szerint elég leszsz folytába tsak két, leg fellyebb három nap venni; azután ritkábban. A' paroxysmus [véltetően lázas roham – O. L.] idején pedig általán fogva soha sem: hanem akkorra való leszsz a' mindjárt említendő házi eszköz. Ha t. i. bizonyos órája vagyon paroxysmusának, előtte egy fertálylyal, ha nints, tsak mikor első borzadozásait sejtí, igyon meg egy pohár melegített bort egy kis nádmézzel és szeretsendió virággal meg fűszerszámozva, és könnyen takaródzva várja el az ágybann egész el múlását; ha így nem ihatná, igyon leg alább a' konyha törvényei szerint készült borszufát. Én ezzel menttettem meg nem régiben hideglelésitől egy ollyan *leány aszszonykát*, kihez hasonlókról emlékezzvén egyszer Szatsvai, ezen parenthésist tette nevek mellé (ezek azok, a' kik leányok is, aszszonyok is).”³⁷

A házasságban megnyugvást kereső és találó Kazinczy, mintegy a témát lezárandó, szép levélben számol be barátjának a sorsa rendeződéséről.³⁸ Jellemző, hogy a házasság kapcsán a legfontosabbak egyike a Maris-história lezárása és az anyja megnyugtása. E levél határozottan kijelenti Szentgyörgyi (és az utókor) előtt, hogy Marissal nem volt vétkes ismeretségben. És ha ezt írja a titkaiba beavatott barátjának, akkor nincs okunk tovább kételkedni. De a levél inkább kelti egy jól megírt novella hatását, mint egy misszilis levélét. A Szentgyörgyihez írt levelek általában nem csak egyetlen témát tárgyalnak: rendszeresen szó esik bennük magán- és közéleti eseményekről, debreceni és országos ügyekről, literátori és nyelvészeti kérdésekről. E levél azonban csak és kizárólag egyetlen jelenetet, a házasság bejelentésének eseményét

³⁶ [Kazinczy Ferencz Följegyzései], i. m., 134.

³⁷ Szentgyörgyi József – Kazinczynak, Debrecen, 1804. febr. 11. = *KazLev*, III, 647. levél (kiem. – O. L.). Lásd még Szentgyörgyi József – Kazinczynak, Debrecen, 1804. febr. 22. = *Uo.*, 653. levél; Szentgyörgyi József – Kazinczynak, Debrecen, 1804. febr. 24. = *Uo.*, 657. levél; Kazinczy – Szentgyörgyi Józsefnek, Érsemlyén, 1804. márc. 1. = *Uo.*, 659.

³⁸ Kazinczy – Szentgyörgyi Józsefnek, Ujfalu, 1804. szept. 10. = *Uo.*, 692.

beszéli el. Még hozzá pontosan úgy, szövegszerű egyezésekkel, mint a [*Kazinczy Ferencz Följegyzései*] c. önéletírásában.³⁹ Ha ez egy utólag (át)írt – esetleg kiadásra szánt – levél, akkor nyomozásunkban éppen az ellenkezőjére bizonyíték, mint amit tényyszerűen állít. A kérdés azonban jelenleg megválaszolhatatlan, mert a levél kézírata nem ismert.⁴⁰ A tárgyalás bizonytalan időre elnapolva.

³⁹ [*Kazinczy Ferencz Följegyzései*], i. m., 134–135. (Lásd még pl. [*Kazinczy Ferencz „Diárium”*], i. m., 205.)

⁴⁰ Váczy János a következő kiadványból adta ki a levelet: KAZINCZY Ferencz' *Levelei Szentgyörgyi Józsefhez, ifj. Szilágyi Sámuelhez, Csokonaihoz és Ercseihez*, Kazinczy Ferencz' Eredeti Munkái, Második Osztály, Levelek, harmadik kötet, összeszedék BAJZA József és SCHEDEL [TOLDY] Ferencz, Pest, 1845. Bajza és Toldy nem mutatják be a szöveg forrását, de az Előszóban ezt írják: „A' Szentgyörgyihez intézettek [...] egyenesen a' levélvevő' veje Péczely József barátunk' szivességéből adunk, és szinte [szintén? – O. L.] az eredetiekből [...] [...] Megjegyezzük végre itt is, hogy a' mit adunk, kicsínyes hűséggel van adva egész a' helyesírási ingatagságig [...]” (*Előszó*, X, XII.) Czifra Mariann hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1844-es kötet részben kézírásos, részben nyomtatott korrektúraíve az MTAKK M. Ir. Lev. 4° 30-as jelzeten van, de ez a levél épp nyomtatvány formájában maradt fenn. Ugyancsak ő figyelmeztetett arra az MTAKK Tört. 2° 21, 79a lapon található Kazinczy Gábor-listára, melyről tudható, hogy a Kazinczy-örökös birtokában még megvolt ez a levél.

„S ezzel a fináléval ért véget a' szép scéna”¹

Kazinczy Ferenc és Gyulay Lotti kapcsolatáról

Kétségtelenül ritka alkalom az irodalomtörténetben, amikor egy tudományos munka olyan sodró lendületű és lebilincselő, mint egy szépirodalmi alkotás. Szauder József *Veteris vestigia flammae* (*Kazinczy szerelme*)² című dolgozata bár módszertani szempontból sok tekintetben megkérdőjelezhető, a Kazinczy-szakirodalom egyik legidézettebb tanulmányává vált. Kiemelt szerepét nemcsak a szerelmi epigrammák kontextusának mikrohistóriai vizsgálata biztosítja, hanem az a „lélektani ihletettség” is, amellyel Szauder képes volt Kazinczy, gróf Gyulayné Kácsándy Süsie-hoz és Gyulay Lottihoz fűződő szerelmét bemutatni.³

Az említett tanulmány hatástörténete vitathatatlan. Gergye László részben Szauder kutatásait folytatva dolgozta fel a magyarországi gráciapoézist, részletesen feltárva a hajdani kassai gráciakör szerepét, a korai erotikus versek hagyománytörténeti hátterét és a kései szerelmi líra formajátéka mögött meghúzódó új strófaszerkezetet, a ritornellát népszerűsíteni kívánó próbálkozásokat.

A dolgozat szépprózába hajló hangvételét maga a vizsgálati tárgy, Kazinczy szerelmi költészetének feltárása, valamint a verseket ihlető élmények, beszámolók bemutatása tette lehetővé. A magánlevelezésben megjelenő versekkel kapcsolatos élmények, illetve Lotti leveleinek megsemmisítése egy olyan referenciális hátteret jelölnek ki a versek és a személyes találkozást megörökítő *Erdélyi levelek* mögött, amelynek figyelembevételétől éppen a későbbi kutatásokra erősen ható Szauder-tanulmány miatt nehéz eltekinteni. Az 1810-es évek szerelmi ciklusának darabjaihoz Kazinczy többször fűzött magyarázó jegyzeteket:

„1786ban a' Döbrenteink tanítványa' anyjába voltam szerelmes. Ennek jószágából tér[t]em vissza Kassára, 's útam egy rengeteg erdőn ment keresztül, a' Dargón. Itt csináltam egy négy sorú öt vagy hat stanzból álló dalt. De a' dal nem volt egészen kedvem szerént. Susie, most Özvegy Gróf Gyulai Ferenczné, Decemberben olly meleg levelet íra hozzám, hogy ifjú esztendeim' elaludt tüze ismét lángot vetett. Emlékeztem

¹ DÓCZY Jenő, *Dédácsi idill: Kazinczy Ferenc apokrif naplója*, Sátorlajaujhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2007 (Kazinczy könyvtár), 67.

² SZAUDER József, *Veteris vestigia flammae* (*Kazinczy szerelme*) = Sz. J., *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 347–432.

³ Lásd bővebben: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Gyulay Lajos naplókönyvei* = Gyulay Lajos: *Lotty! – Fanny!* (1867. január 21. – 1867. március 3.), szerk. Labádi Gergely, Szeged, 2008, 5–20. Online: http://www.kiad.hu/bibl/gyulay/haszfeher_gyulaynaplokonyvei.pdf (2009. 10. 15.)

az elégetett dalra; [...] az a' gondolat szálla-meg, hogy belőle egy görög ízlésű Epigrammát csináljak”⁴

– írta Kis Jánosnak *Az erdő* című epigramma keletkezéséről.

Az ehhez hasonló sorok készíthették Szaudert arra, hogy Kazinczy verseinek hátterét mindennapjaival azonosítsa, holott poézis és magánélet összemosását Kazinczy szigorúan elutasította. Amikor Döbrentei *A boldog alkony* című epigramma „*Tőled, Lolly, csak a hajnali fényre futok*” sorát túl illetlennek ítéli, Kazinczy a poétika szabadságára hivatkozva utasítja vissza barátját:

„s a' Grófné minapi levele elaludt érzéseimet felverte; 's addig forgattam, míg a' dal Epigrammai formába öltözött. [...] A' boldog alkony egy hasonló emlékezet műve. De az a' véghetetlenül zart és innig végső sor csak poetica fictio.”⁵

Szerinte a fikció kötetlenségén túl Goethe költészete is legitimálja sorait:

„Olvasta e az Úr Góthének Elegiáját? Góthe ugyan a' mint tudva van felőle, nem rettegett gyümölcsöket szedni a' jónak és gonosznak tudásának fájáról: mind azáltal nagy kedvem van hinni, hogy ő, Rómában mulatván, nem űzött szerelmet és még is az Ámor triumphusát énekli. [...] A' festés iskolájában nem mind botránkoztató az, a' mi az a' természetben.”⁶

Magánélet és költészet sokszor vitatott kapcsolatának újragondolása azonban termékenyítő lehet, ha a leveleket már nem a verseket magyarázó forrásként kezeljük, hanem olyan egymást kiegészítő dokumentumnak tekintjük őket, amelyek új oldalról világítják meg Kazinczy és Gyulay Lotti kapcsolatát. A romantikus szerelmi kalandnak beállított kapcsolat egy olyan esztétikai diskurzusban értelmezendő, amely egyszerre hozza játékba a magánszféra dokumentumait, a leveleket, a feljegyzéseket, valamint a publikum elé szánt irodalmi szövegeket.

Mind Szauder, mind Gergye az 1810-es években született erotikus versek műzsját egyértelműen Lottival azonosítja, aki a szerelmi líra csúcspontjának tartott *A boldog alkony*ban már-már antropomorfizálódik, és aki oly erős hatással van Kazinczyra, hogy pusztán levelezésével válságba sodorja a széphalmi mester házasságát. Lotti szerepe egyértelmű: előbb Kazinczy levelezőtársa, barátja és fogadott lánya, majd kamaszlányként a széphalmi mester szerelmi vágyálma. Édesanyja emlékét elhomályosítva átveszi Süsie szerepét, ahogy Szauder József fogalmaz „*a lány diadalmaskodik anyja felett, a szerelem átlényegül.*”⁷

Szauder szerint Kazinczy már 1813-ban *A boldog alkony* megírása után belátja, hogy közte és Lotti között csakis éteri szerelem lehetséges, ezért felhagy udvarló szerepével. Korai erotikus versciklusát végleg lezárva a csillapodó szerelem hangján

⁴ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1809. jan. 19. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1809. október 1. – 1810. június 30.*, VII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 1645. levél, 213.

⁵ Kazinczy Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1810. jan. 12. = *Uo.*, 1641. levél, 204.

⁶ Kazinczy Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1810. márc. 16. = *Uo.*, 1683. levél, 313.

⁷ SZAUDER *i. m.*, 348.

szólal meg a *Mezei virágok* című epigrammafüzérben. A visszafogottabb hangvétel azonban korántsem jelenti a rajongás végét, a fentebb idézett 1815-ös levélben Kazinczy még a gráciák közé helyezi Lottit. Kettejük viszonya egyértelműen az erdélyi utazás során változik meg, a személyes találkozást követően 1816-tól egyre ritkábban váltanak levelet, Kácsándy Zsuzsa halála után pedig kapcsolatuk szinte teljesen megszűnik. Az elhidegülés okára megbízható források hiánya miatt sajnos eddig nem derült fény, mivel egyrészt Kazinczy Lotti leveleit elégette, másrészt a Gyulay család Kolozsváron található hagyatéka sokáig feltáratlan volt.

A dolgozat célja, hogy eddig feldolgozatlan kéziratos források segítségével árnyaltabbá tegye az eddigi Lotti képet, valamint bemutassa, hogy a személyes találkozás után Lotti miért vesztette el gráciaszerepét.

VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK

Bár Gyulay Lotti Kazinczyhoz írott levelei nem maradtak fenn, családjának, bártnőinek írott levelei, valamint a neki küldött válaszok, köszöntők, versek még ma is olvashatók a kolozsvári állami levéltár kézirattárában.⁸ A családi hagyatéknál figyelemre méltó darabja az a két kéziratos kolligátum, amelyek kizárólag a Lottira vonatkozó irományokat tartalmazzák. A *Karolina-album* és a *Karolina-kódex* című kéziratos gyűjteményeket⁹ Lotti bátyja, Gyulay Lajos állította össze egy évvel nővére halála után 1863-ban. A 350 és 722 oldalas bőrkötésű könyvekben olvasható, részben Lotti által írt dokumentumok, illetve a családi hagyatékból fennmaradt barátokhoz, családtagokhoz szóló levelek miatt Lotti énképzésének tere teljessé válik. Mivel a kommunikációs csatorna mindkét oldalán állnak, nemcsak a címzett oldaláról látunk megelevenedni egy recipiált, másodlagos énképet, hanem Lotti identitásképző stratégiái is nyílttá válnak.¹⁰

Az eddig feldolgozatlan forrásértékű levelekben, valamint a két kéziratos kolligátum diskurzusában megképződő jellem teljesen eltér az eddig ismert Szauder-féle „incselkedő kamaszlány”-képtől. Lotti személyisége attól a shaftesburyi alapokon nyugvó wielandi gráciaesztétika felől lesz érdekfeszítő, amely a gráciaság jellemző jegyeit, a báj, a kellem és az erény együttesét a XIX. század mindennapjaiban akarta viszontlátni.

A báj, a kellem és az erény hármásának együttes megjelenése, vagyis a „gráciás” állapot Shaftesburynél, a modern gráciaesztétika megfogalmazójánál már tanulható, elsajátítható erkölcsi maximává válik, amely az eszményi embernek nem csak erkölcsi döntéseiben, hanem testi megnyilvánulásaiban, mozdulatainak kellemében vagy ép-

⁸ A kéziratok lelőhelye: Gyulay–Kuun család levéltára (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, jelenleg a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának őrzetében [Direcția Județeană Cluj ale Arhivelor Naționale], Fond Gyulay–Kuun, 351.

⁹ Gyulay–Kuun, 351, *Karolina-album*, 234. és *Karolina-codex*, 232.

¹⁰ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Levélirodalom és irodalomtörténet-írás*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003/1, 43–54.

pen ruházatának harmóniájában is jelen van.¹¹ A gráciaság ott lehet egy döntésben, egy mozdulatban vagy akár egy mű élvezetében.¹² Ez az ideológia az égi szféra gráciái helyett létező, megtestesült emberi alakokat kíván, akikben test és lélek harmóniája egyesül.¹³

Az eddig látott levelekből úgy tűnik, hogy Lottiban a gráciaság jegyei nem alkotnak koherens egységet. A fiatal lány korai levelezéséből sajnos kevés maradt fenn, az udvariassági formulákat tartalmazó, leginkább nyelvgyakorlás céljából írt gyermekkori leveleken túl Lotti identitásképző stratégiáit csak viszontválaszokból ismerjük. Az 1810-es évek levelei olyan búskomor személyiségről árulkodnak, akiből a kamaszlányok csintalansága és életvidámsága teljes mértékben hiányzik. Bátyjához írt soraiban leginkább csalódottságának, reményvesztettségének ad hangot. Bethlen Ádámmal, a család barátjához egészen fiatal korától erős szálak fűzték Lottit. 1812-ben, amikor az ifjú Bethlen elhagyja Erdélyt és Bécsben folytatja tanulmányait, Lotti valószínűleg szerelmet vall neki, amit a válaszlevél tanúsága szerint a fiú elutasított:

„Hozzám való bizodalmat meg érdemelni forró kívánságom, ’s azt viszontagolni igaz barátságomnál fogva kötelességem, ’s telyesíteném is; [...] ha volna mivel – de a szép nem hamarabb szokott a férjfiaknál érzenni... tudom mostani gondolatodat: de hidd el hogy, ha a bolondulásig tüzes szerető nem leszek is, szívem a tiszta barátság előtt bé zárva nintsen, ’s a mit egyszer magához kapcsolt, azt tsak a kemény sors, halál választja el tőle.”¹⁴

Bethlen Ádám később is részese Lotti magánéletének, sokszor atyáskodó odafigyeléssel ad tanácsot a lánynak:

„Vigasztalást vársz tőlem édes Lotti, megtsalattatott reménységedért... mit mondanak, legokosabb ember legelőbb magába találja ismét fel nyugodalmát – hiába valaki keserűségének minden szép szóval – ha nem attól jönnek akihez szíve von – de ez reád nézve (borzadom kimondani) olyan mintha megholt volna; még keservesebb a tiszta lelkűt el múlása után elménkbe tiszta tisztelettel emlegetjük – az élőbe meg tsalattatunk – ’s gyűlölnünk kell.”¹⁵

A fiatal lány magányossága és borús életszemlélete miatt egyre elkeseredettebbé vált az évek során. Bethlen Ádám Lotti személyiségének egyik fő jellemzőjére tapintott rá abban a levélben, amelyben megemlíti, hogy barátnőjének „mindig is hajlandósága volt a *Schvermuthra*.”¹⁶

Lotti jóval anyja halála után, 35 évesen ment férjhez. 1830-ban kötött házassága rövid ideig tartott, férje, Frimont Péter pár év együttélés után elhagyta feleségét, és

¹¹ BODROGI Ferenc Máté, *Egy szerepváltozat távlatairól – Az ifjú Kazinczy arcképéhez három pontban*, Új Hegyvidék, 2007/1–4, 115–127.

¹² *Uo.*, 117.

¹³ *Uő*, *További derűs rajongók*, Korunk, 2009/10, 87–94.

¹⁴ Bethlen Ádám Gyulay Lottinak, Bécs, 1812. febr. 23. = Karolina-codex, 232, 48. f.

¹⁵ Bethlen Ádám Gyulay Lottinak, Bécs, 1812. apr. 22. = *Uo.*, 56. f.

¹⁶ Bethlen Ádám Gyulay Lottinak, Bécs, 1827. febr. 27. = *Uo.*, 69. f.

Lotti utolsó éveit a család nagypacali birtokán töltötte. Magányosságából csak levelezése szakította ki:

„Igazad van. Gyorsan gyorsan halad az idő. És mielőtt gondolnánk: évek évekre fordulnak. Örömeinket, fájdalminkat magokkal sodorván. Mint ha azoknak szent emlékek, tőlünk elvonhatók lennének. – Reám nézve az idő és az évek annyira is elhaladtak már; hogy csaknem nevetséges lenne én tölem más élet örömeire számolnom, mint: hőn szeretett szeretteimnek engem boldogító viszont szeretetekre, szeretetemre.”

– írja unokahúgának, Wass Ottiliának.¹⁷

KAZINCZY ERDÉLYBEN JÁR

Lotti és Kazinczy találkozását, illetve korábbi levelezésüket Szauder regénybe illő romantikus történetként mesélte el. A találkozás azonban valószínűleg a vártnál sikertelenebb volt, amely után Kazinczy nemhogy új verseket nem írt a lánynak, hanem a már korábban elkezdett versét, a *Gróf Gyulay Karolinához* című episztoláját sem tudta befejezni.

Az erdélyi utazásig Lotti mint a fiatal Süsie jelenik meg Kazinczy előtt, soraiból, levélírói gesztusaiból arra következtet, hogy a lány csakis anyja tulajdonságait örökölhette:

„megerősít azon kedves hívésemben, hogy a' szülék' physionomiájik általmennek a' gyermekekre, lélekben nem kevésbbé, mint arczbán. Nagysád engem visszabájlol ifjú esztendeimre [...]”¹⁸

Az első, 1802-es személyes találkozásukat felidézve pedig hangsúlyozza, hogy a gráciaság legfőbb jellemvonásait valószínűleg nemcsak lélekben, hanem testben is örökölte édesanyjától, hiszen már 5 évesen is anyja képmása volt:

„valóságos képe az anyjának, gróf Gyulay Ferencnének, az oly sokáig imádott szép Süsienek.”¹⁹

Azonban az utat megörökítő *Erdélyi levelek* korai változataiban Lotti szerepe nem jelentős, Kazinczy a találkozás után csak egykori szerelmét, Süsie-t dicsőíti,

¹⁷ Gyulay Karolina Gróf Wass Ottiliának, Nagypaczal [é. n.] 06. 28. = Fond Wass Ottilia 89, 8. f.

¹⁸ Kazinczy Ferenc Gróf Gyulay Karolinának, Széphalom, 1811. jún. 9. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1810. július 1. – 1811. június 30.*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1895, 2015. levél, 567.

¹⁹ Kazinczy Ferenc Gróf Gyulay Karolinának, Széphalom, 1812. ápr. 8. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1811. július 1. – 1812. június 30.*, IX, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899, 2198. levél, 384.

kiemelve a gráciaság legfőbb jellemzőinek összhangját. Ezzel szemben Lotti az első pillanattól kezdve korábbi gráciaszerepét elveszítve anyaszerepben, Kazinczy kislányának fogadott anyjaként jelenik meg:

„Még most is nagy szépségű asszony a’ ki harmincz esztendő előtt volt, még most is azok a’ gyönyörű nagy szemek, ugyan-azok a’ rózsák és liliomok, és a’ mi mind ezeknél többet ér, ugyan-az a’ tiszta lélek [...]”

„Lolotte, kit égtem, lángoltam látni, nem vala a’ háznál; [...] Döbreneivel és Lajossal most jöttek; én általam látnom új anyjának, ’s e’ pillantat olta Carolína és Eugénie elválaszthatatlanok.”

Kazinczy Eugénia és Lotti az együtt töltött erdélyi napok után levelezés útján tartja a kapcsolatot egymással. Zseni átveszi apja korábbi kezdeményező szerepét, édesapja legtöbbször az *Erdélyi Levelek* írójaként bukkan fel a leveleiben, aki éppen újraírja, vagy újraolvassa művét:

„Édes kicsiny Mamám,

Két holnapja hogy elváltunk, ’s még nem vettem leveledet. Atyámmal sokszor panaszkodunk ezen. De te, édes jó Mamám, nem felejtkezhetél-el arról, a’ kit annyira szeretsz, a’ ki téged annyira szeret. Csak beteg nem volnál, csak bánat ne fogna el ez írástól! Gondold-meg hogy érettetek rettegünk, ’ tudósíts mint vagytok.”²⁰

Eugénia Lottinak címzett levelei 1824-ig követhetők, Zseni utolsó levelében Lottit Kassára invitálja, és a viszontlátás örömeiben bízik.

Kazinczy erdélyi útját követően – felejtve sokszor citált leánykérő levelét²¹ – már azon munkálkodik, hogy imádott barátnéját Cserey Farkashoz adja feleségül. Cserey egyik, Döbrenteihez szóló leveléből azonban tudjuk, hogy szépségideáljának nem felelt meg Lotti, a házasság részben ezért sem jött létre. Döbrentei erről csak ennyit ír Kazinczynek:

„Cserey házasodni nem akar, ámbár Nénje, a’ Báróné, is ohajtja. Különben melly nagyon szeretném, ha projectumod teljesedhetnék. Lotti valósággal megérdemelné, hogy olly embernek, mint a’ mi Csereynk, legyen felesége.”²²

²⁰ Kazinczy Ferenc levelei Gyulay Karolinának = M. Irod. Lev. 4-rét 5 [Régi jelzet: M. Irod. Lev. 4-rét 146] Kazinczy Eugénia Gróf Gyulay Karolinának, 1816. okt. 21.

²¹ Kazinczy Ferenc Gróf Gyulay Ferencnének, Széphalom, 1812. okt. 5. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése: 1812. július 1. – 1813. július 31.*, X, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1900, 2329. levél, 144–146.

²² Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1817. márc. 16. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1817. január 1. – 1818. március 31.*, XV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1905, 3400. levél, 119.

Az *Erdélyi levelek* későbbi változataiban Lotti szerepe még inkább elhalványul, gráciáját érdekes módon Sophie fogja betölteni. Az egyik utolsó változatban Kazinczy és Kácsándy Süsie beszélgetésének tárgya már nem Lotti, hanem Török Sophie. Kazinczy Süsie-nek újra és újra megismerkedésük történetét meséli el, házasságának mindennapjairól számol be. A Sophie-nek címzett fiktív levéllel az erdélyi események részesévé avatja feleségét:

„SOPHIEHOZ.

Miért nem vagy itt, édes, édes barátném! és miért nem élheted együtt velem e' szép örömeket! Süsie egészen az a' mi huszonöt év előtt vala; egyedül abban változott el, hogy az a' gyengetestű leányka, kit akkor négy ujjommal átfoghaték, most egy nem vékony, egy liliombőrű, rózsaaarcú ifjú matróna, szint olly tűzű fekete szemekkel mint egykor, de a' mellyeknek tűzét az a' meggyőzhetetlen félnétség egészen megszelídíti.”

Hagyja azt! mondá tegnap, 's beszéljen nekem Sophiéről, már kétszer hallám, de mondja harmadszor is. 'S akkor beszéllem neki mint érkezel haza szüleidtől, 's hallván hogy boraimhoz mentem, gyalog jővél utánam, kísérve négy öt komondortól, kiket úgy szoktatál magadhoz, mint a' Góthe Lilije a' maga állatjait. Beszéllem hogy midőn Bécsbe indulék, 's már fogák lovaimat, te mint küzdél fájdalommal, 's könnyeid mint törének elő; hogy midőn haza érkezém 's benéztem zsaluimon, 's nevedet hallatám, te mint jővél sikoltva nem az ablakhoz, hanem előmbe. – Mindég megjövendőltém, monda, hogy boldog léssz, mert boldoggá fogod tenni hitvesedet [...].”

Lotti szerepét szinte teljesen negligálja az utolsó variánsokban. *Dédácson* című versét, amely Szauder szerint a Süsie–Lotti szerelem lezárásának megfogalmazása, már Bárczay Ferencnek ajánlja, vagyis visszahelyezi versét a kassai évek miliőjébe, amikor is Süsie, Radvánszky Théréz és Polyxéna mellett Bárczay Ferenc feleségéhez is gyengéd szálak kötötték Kazinczyt. Az ajánlás véleményem szerint ezért egyértelművé teszi, hogy a versben nem Lottitól, hanem egykori szerelmétől, Kácsándy Süsie-től búcsúzik:

„Zúgjátok neki: Távozik az, s messzére! de lelke
Hozzád, élte kegyes Angyala, vissza sohajt!”

A vers utolsó két sora rokonságot mutat *Az erdő* című epigramma második felével.

„És ha enyhülsz lyánkád neve zengésére – sohajtod!
S Echóm résztvéve vissza sohajtja feléd.”

Az erdő a Süsie-szerelem emblematisztikus darabja, akkor lát napvilágot, amikor az egykori kedves megözvegyül és Kazinczyval újra felveszi a kapcsolatot. A személyes találkozást és búcsúzást megörökítő Dédács idézett sorai mintha visszatérnének a kezdetekhez, a be nem teljesült szerelem nosztalgijával zárul a vers.

DÖBRENTEI ÉS LOTTI

A Süsie–Lotti–Sophie kapcsolathoz furcsamód több oldalról Döbrentei is kapcsolódik. Amikor Kazinczy és a megözvegyült Kácsándy Zsuzsa kapcsolata megelevenedik, majd Kazinczy figyelme egyre jobban Lottira irányul, úgy 1809-től Döbrentei és Sophie között is szentimentális barátság szövődik. Szauder szerint Döbrentei részéről ez ellenlépés volt Kazinczy és Süsie kapcsolatának fellobbbanása miatt. Döbrentei udvarlása azonban rövid életű volt, feltételezhetően Kazinczy sértő mondatai miatt hamar felhagyott Sophie-nak szánt kedves bókjaival.

Lotti esetében négyőjük viszonya tovább bonyolódott, mivel Döbrentei Lottihoz szóló leveleiben egyértelműen Kazinczyval szemben és ezzel Lotti mellett pozicionálta önmagát, így például a következő levélben is, amelyben Döbrentei bocsánatot kért félreértett mondataiért:

„e levél pecsége körébe tett kereszt mutatni fogja, mi szívélyre olvasztott fel Nagysádnak, a múlt hónap 25^d írt s hozzám tegnap érkezett szép lelki esmeretű levele. Bátran fel lehet bontani elébb irttaimat.

Van talán benne egy kis Döbrentei alaku lobbadozás, de vegyített az Döbrentei nemű kíméléttel. Sebet sem akartak ejteni, kést pedig sebben nem forgattam, lelkem idegen az olyan Kazinczy modortól.

A mit mondék mi egyéb? mint töprenkedő gond Nagysád felől, kit mindenkép akarnék rendbe látni.”²³

Döbrentei Gábor volt az az egyetlen férfi, aki Lottit egészen élete végéig támogatta, leveleivel vigaszt nyújtott neki, miután férje, Frimont Péter elhagyta. Habár a boldog gyermekkor után személyesen nem sokszor találkoznak, a volt nevelő gondolatai a távolból is sokszor Lotti körül forognak:

„Osztán nem irtam, mert a levezés koránt sem oly szenvedélyem, minő az engemet Kis Jánoshoz írt levelében nagy örömmel megölt Kazinczy barátunké volt. Ugy vagyok legszerettebb barátimmal miként Fanni grófnénk írja: andalgok velek képzeletemben. [...] Minap Nagysáddal sétáltam paczali erdeje körül, elandalodtomban.”²⁴

Az eddig látott levelekből arra lehet következtetni, hogy Lotti visszahúzódó, melankolikus természete idegen volt attól a gráciaszereptől, amelyet Kazinczy neki szánt. A személyes találkozás után Lotti végleg kiszorult gráciaszerepéből, Kazinczy sem verseiben, sem leveleiben nem említi többet ihletet adó múzsaként. A gráciaság tökéletes megtestesítője a fiatalkori kedves, Kácsándy Süsie maradt.

²³ Döbrentei Gábor Gyulay Lottinak, Buda, tavaszhoz 3. 1845. = Karolina-album 255. f.

²⁴ Döbrentei Gábor Gyulay Lottinak, Buda, április 27d. 1847. = Karolina-album 264. f.

Névmutató

DUPress